

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
Razred za zgodovinske in družbene vede

ZNANSTVENORAZISKOVALNI CENTER SAZU
Inštitut za arheologijo

ARHEOLOŠKI VESTNIK

64
2013

ZALOŽBA
Z R C

LJUBLJANA
2013

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ISSN 0570-8966

Izdala in založila / Published by	Slovenska akademija znanosti in umetnosti in / and Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Glavna urednica / Editor-in-chief	Sneža Tecco Hvala
Izvršna urednica / Managing editor	Andreja Dolenc Vičič
Uredniški odbor / Editorial board	Janez Dular, Jana Horvat, Zvezdana Modrijan, Marjeta Šašel Kos, Benjamin Štular, Biba Teržan, Borut Toškan, Peter Turk, Marko Dizdar, Paul Gleirscher, Claudio Zaccaria
Lektorji / Language editors	Božena Bunčič, Marjeta Humar, Terry T. Jackson, Elena Leghissa, Urška Kosec, Sonja Likar, Andreja Maver, Barbara Smith Demo
Računalniška grafika / Computer graphics	Mateja Belak, Tamara Korošec, Drago Valoh
Prelom / DTP	Mateja Belak
Naslov uredništva / Address	Arheološki vestnik, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana, Slovenija tel. + 386 1 47 06 380, fax + 386 1 42 57 757
E-naslov / E-mail	andreja.dolenc@zrc-sazu.si
Spletni naslov / Website	http://av.zrc-sazu.si
Tisk / Printed by	CICERO, Begunje, d.o.o.
Naklada / Printrun	650 izvodov / copies

© 2013, ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo, Založba ZRC

Vse pravice pridržane. Noben del te knjige ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

Vsebina

Prazgodovinske dobe

Pavel JAMNIK, Matija KRIŽNAR, Matija TURK: <i>Novi podatki o paleolitskih in paleontoloških najdiščih v kamnolomih Črni Kal in Črnotiče nad Kopro</i>	9
Mitja GUŠTIN, Monika ZORKO: <i>Bronastodobne in druge površinske najdbe iz Bratoncev v Prekmurju</i>	27
Marianne MÖDLINGER: <i>Zvezdasti okras na poznobronastodobnih čeladah, posodah in okrašenih diskih na območju srednje in jugovzhodne Evrope (Prevod)</i>	89
Janez DULAR, Marjana TOMANIČ JEVREMOV: <i>Sledovi železnodobne poselitve v Rabelčji vasi na Ptuju</i>	103

Rimska doba

Boštjan LAHARNAR: <i>Rimska utrdba na Nadleškem hribu na Notranjskem</i>	141
Janka ISTENIČ: <i>Stebrni nagrobni spomenik iz Emone</i>	167
Riccardo CECOVINI: <i>Galli Transalpini transgressi in Venetiam: analiza dosedanjih raziskav in nova interpretativna hipoteza (Povzetek)</i>	194

Pozna antika

Saša ČAVAL: <i>Poznoantične okrasne igle vrste stilus v Sloveniji</i>	197
---	-----

Zgodnji srednji vek

Milan SAGADIN: <i>Zgodnjesrednjeveški grobišči v Komendi in na Zgornjem Brniku</i>	249
Andrej PLETERSKI: <i>Korak v kronologijo zgodnjesrednjeveškega naglavnega nakita vzhodnih Alp</i>	299
Andrej PLETERSKI: <i>Vprašanja o preteklosti zgodnjih Slovanov ob primeru župe Bled</i>	335

Numizmatika

Peter KOS: <i>Mali srebrniki tipa "jezdec s trirogeljno čelado" (Izvleček)</i>	366
--	-----

Diskusija

Anton VELUŠČEK: *Datiranje arheološkega najdišča Maharski prekop na Ljubljanskem barju* 367

In memoriam

Iva Mikl Curk (1935–2013) (Verena VIDRIH PERKO) 397
Izbrana bibliografija Ive Mikl Curk (Mateja BELAK, Andreja DOLENC VIČIČ) 399

Knjižne ocene in prikazi

Mario Gavranović: *Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien*, 2011 (Martina BLEČIČ KAVUR) 409
Michaela Konrad, Christian Witschel: *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens?*, 2011 (Tina MILAVEC) 413
Andreas Kakoschke: *Die Personennamen in der römischen Provinz Noricum*, 2012 (Marjeta ŠAŠEL KOS) .. 415
Astrid Röpke: *Der Wandel von der Natur- zur Kulturlandschaft im Hochtal von St. Antönien (Schweiz). Ein Methodenverbund aus Palynologie, Bodenkunde und Dendroökologie*, 2011 (Maja ANDRIČ, Tjaša TOLAR) 416

Contents

Prehistory

- Pavel JAMNIK, Matija KRIŽNAR, Matija TURK: *New information on the Palaeolithic and palaeontological sites in the Črni Kal and Črnotiče quarries above Koper, Slovenia* (Summary) 22
- Mitja GUŠTIN, Monika ZORKO: *Bronze Age and other surface finds from Bratonci in the Prekmurje region, Slovenia* (Summary)..... 48
- Marianne MÖDLINGER: *Star decoration on Late Bronze Age helmets, cups and decorated discs in central and south-eastern Europe* 65
- Janez DULAR, Marjana TOMANIČ JEVREMOV: *Spuren hallstattzeitlicher Besiedlung in Ptuj (Rabelčja vas)* (Zusammenfassung) 115

Roman Period

- Boštjan LAHARNAR: *The Roman stronghold at Nadleški hrib, Notranjska region* (Translation) 123
- Janka ISTENIČ: *Column grave monument from Emona* (Translation) 149
- Riccardo CECOVINI: *Galli Transalpini transgressi in Venetiam: riepilogo degli studi precedenti e nuova ipotesi interpretativa* 177

Late Antiquity

- Saša ČAVAL: *Late Antique decorative pins of the stylus type in Slovenia* (Translation) 228

Early Middle Ages

- Milan SAGADIN: *The early medieval cemeteries of Komenda and Zgornji Brnik in the Gorenjska region* (Summary) 281
- Andrej PLETERSKI: *A step towards the chronology of early medieval head ornaments in the Eastern Alps* (Translation)..... 322
- Andrej PLETERSKI: *Questions about the early history of the Slavs in the light of župa Bled* (Abstract) 352

Numismatics

- Peter KOS: *Silver fractions of the “Kugelreiter” tetradrachms* 353

Discussion

Anton VELUŠČEK: <i>Dating of the archaeological site Maharski prekop at the Ljubljansko barje</i> (Translation)	385
--	-----

In memoriam

<i>Iva Mikl Curk (1935–2013)</i> (Verena VIDRIH PERKO)	397
<i>Izbrana bibliografija Ive Mikl Curk</i> (Mateja BELAK, Andreja DOLENC VIČIČ)	399

Book reviews

Mario Gavranović: <i>Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien</i> , 2011 (Martina BLEČIČ KAVUR)	409
Michaela Konrad, Christian Witschel: <i>Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens?</i> , 2011 (Tina MILAVEC)	413
Andreas Kakoschke: <i>Die Personennamen in der römischen Provinz Noricum</i> , 2012 (Marjeta ŠAŠEL KOS) ..	415
Astrid Röpke: <i>Der Wandel von der Natur- zur Kulturlandschaft im Hochtal von St. Antönien (Schweiz). Ein Methodenverbund aus Palynologie, Bodenkunde und Dendroökologie</i> , 2011 (Maja ANDRIČ, Tjaša TOLAR)	416

List of abstracts

Pavel JAMNIK, Matija KRIŽNAR, Matija TURK: <i>New information on the Palaeolithic and palaeontological sites in the Črni Kal and Črnotiče quarries above Koper, Slovenia</i>	9
Mitja GUŠTIN, Monika ZORKO: <i>Bronze Age and other surface finds from Bratonci in the Prekmurje region, Slovenia</i>	27
Marianne MÖDLINGER: <i>Star decoration on Late Bronze Age helmets, cups and decorated discs in central and south-eastern Europe</i>	65
Janez DULAR, Marjana TOMANIČ JEVREMOV: <i>Traces of the Early Iron Age settlement in Ptuj (Rabelčja vas)</i>	103
Boštjan LAHARNAR: <i>The Roman stronghold at Nadleški hrib, Notranjska region</i>	123
Janka ISTENIČ: <i>Column grave monument from Emona</i>	149
Riccardo CECOVINI: <i>Galli Transalpini transgressi in Venetiam: an analysis of previous studies and a new interpretive hypothesis</i>	177
Saša ČAVAL: <i>Late Antique decorative pins of the stylus type in Slovenia</i>	197
Milan SAGADIN: <i>The early medieval cemeteries of Komenda and Zgornji Brnik in the Gorenjska region</i>	249
Andrej PLETERSKI: <i>A step towards the chronology of early medieval head ornaments in the Eastern Alps</i>	299
Andrej PLETERSKI: <i>Questions about the early history of the Slavs in the light of župa Bled</i>	335
Peter KOS: <i>Silver fractions of the "Kugelreiter" tetradrachms</i>	353
Anton VELUŠČEK: <i>Dating of the archaeological site Maharski prekop at the Ljubljansko barje</i>	367

Novi podatki o paleolitskih in paleontoloških najdiščih v kamnolomih Črni Kal in Črnotiče nad Koprom

Pavel JAMNIK, Matija KRIŽNAR, Matija TURK

Izvleček

Ob širjenju velikih kamnolomov pri Črnem Kalu in Črnotičah nad Koprom se kažejo različni kraški pojavi, od erozijsko razširjenih razpok do brezen in celo jam. Običajno so zapolnjeni s pleistocenskimi sedimenti. Ob enem izmed obiskov kamnoloma na Črnem Kalu je bil v ostanku sedimentov na sicer znanem paleolitskem in paleontološkem najdišču, delno raziskanem leta 1955, najden retuširan odbitek. V prispevku poskušamo novo najdbo stratigrafsko umestiti in tipološko opredeliti.

Iz kamnoloma Črni Kal je znanih tudi nekaj novih paleontoloških najdb pleistocenske favne, ki jih podajamo le preliminarно.

V sosednjem kamnolomu, ki leži bližje Črnotičam, je bil odkrit fragment kosti z vrezi. Ležal je v pleistocenskih sedimentih in verjetno potrjuje novo paleolitsko najdišče.

Ključne besede: Slovenija, Črni Kal, Črnotiče, paleolitik, musterjen, clactonienski odbitek, pleistocenska favna, vrezi na kosteh

Abstract

The expansion of the Črni Kal and Črnotiče quarries, located next to one another on Kraški rob (Karst edge) above the Bay of Koper, revealed various karstic features, such as enlarged erosive cracks, sinkholes and even caves. These are usually filled with Pleistocene deposits. During a visit to the Črni Kal quarry, a retouched stone flake was found in such a deposit. Its findspot is a known Palaeolithic and paleontological site, excavated in 1955. The article attempts to stratigraphically locate the newly found stone tool and to define it typologically.

It also preliminarily presents some new paleontological finds from the Črni Kal quarry and offers a more detailed look at the bone fragment with incisions from the Črnotiče quarry. The latter lay in a Pleistocene deposit and probably points to a new Palaeolithic site.

Keywords: Slovenia, Črni Kal, Črnotiče, Moustérian, Clactonian flake, Pleistocene mammal fauna, incisions on bones

UVOD

Leta 1955 je bil pri miniranju ob širjenju kamnoloma Črni Kal odkrit s sedimenti zapolnjen jamski rov. Pri arheološkem izkopu zaporedja plasti v odkritem zapolnjenem rovu so v 4 od 20 očiščenih plasti v profilu našli oglje in v eni plasti (plast 10) tudi paleolitsko strgalo (Brodar 1958). Kot nedvomna kulturna plast je bila identificirana le plast 10. Kmalu po dokumentaciji profila oziroma izvedbi zaščitnih izkopavanj oktobra in novembra 1955 so s širitvijo kamnoloma preostali profil in ostanke jamskih rogov večidel uničili. Nedotaknjena sta ostala le del skalne stene in jamski rov, zapolnjen

s sedimenti na zahodni strani, kjer se je leta 1955 končal del očiščenega profila. V letih do 2010 so pri delu v kamnolomu vsaj dvakrat delno posegli v še ohranjeni bočni profil sedimentov. Po enem od takih posegov je Jure Žalohar leta 2009 v profilu zapolnitve našel odbitek (Križnar, Žalohar, Hitij 2010, 26). Ker je bilo iz paleolitske postaje Črni Kal do takrat poznano le eno orodje – strgalo –, ocenjujemo, da je najdba odbitka pomembna in jo je treba umestiti v kontekst najdišča in poznane stratigrafskega zaporedja plasti.

V zadnjem desetletju in pol je bilo ob razstreljevanju v črnokalskem kamnolomu mogoče večkrat naleteti tudi na večje erozijsko razširjene razpoke

in manjša brezna. Dve razpoki sta bili delno zapolnjeni s pleistocenskimi sedimenti (ilovica, breča in sigaste tvorbe). V obdobju od 1996 do 2002 je bila ob obiskih novoodkritih sedimentnih zapolnitev zbrana tudi množica fosilnih ostankov pleistocenskih vretenčarjev, ki še čakajo na temeljito paleontološko obdelavo. O zbrani favni obstajajo le kratke omembe.¹ Na najdenem rebbru, ki verjetno pripada nosorogu, Poharjeva in Pavlovec (1997) omenjata vreze in s tem opozorita na prisotnost ledenodobnega človeka tudi v zgornjem delu (zgornjih etažah) kamnoloma. Vendar pa naša analiza sledi na tem fosilnem fragmentu kosti ne potrjuje njune domneve o sledih antropogenih posegov na kosti.

Podobno kot v črnokalskem kamnolomu se erozijsko razširjene razpoke, brezna in s sedimenti zapolnjene jame občasno odprejo tudi v kamnolomu Črnotiče, oddaljenem dober kilometer proti severu. Tu je bil v enem od takih zapolnjenih brezen (denudirana jama?) leta 1998 najden fragment fosilne kosti. O antropogenem izvoru na njem vidnih zarez ni nikakršnega dvoma. Na podlagi omenjene kosti z zarezi lahko kot mesto, kjer so bili najdeni ostanki dejavnosti kamenodobnega človeka, štejemo tudi kamnolom Črnotiče.

NOVI PALEOLITSKI PODATKI IZ KAMNOLOMA ČRNI KAL

Po razkritju s sedimenti zapolnjenega jamskega rova v takrat še obstoječem čelnem robu kraške stene v alveolinsko-numulitnem apnencu (eocenske starosti), ki so jo delavci z miniranjem poglobljali za potrebe kamnoloma, je takratni Inštitut za prazgodovino človeka pod vodstvom Srečka Brodarja leta 1955 izvedel izkopavanje oziroma bolje rečeno, čiščenje in interpretacijo sedimentacijskega sosledja zapolnitve rova. Delo je bilo opravljano v izredno težavnih pogojih, saj se je takrat razgaljen profil zapolnjenega rova nahajal le 1–1,5 m pod vrhom kraške stene, pod zapolnjenim rovom pa je bilo skoraj 20 m navpične skalne stene, kjer se je miniranje ustavilo (*sl. 1a*).

Na začetku ni bilo jasno, kako je jama usmerjena in kakšen prostor je zapolnjen s sedimenti, a že kmalu se je pokazalo, da gre za zapolnitev rova, ki je na vrhu širok le okoli dveh metrov (Brodar 1958, 276). Med mesec dni trajajočim izkopavanjem je bilo ugotovljenih 20 različnih stratigrafskih

enot. V štirih od teh (plasti 4, 8, 10, 13/a in 13/e) je bilo nekaj indicev, ki so nakazovali človekovo dejavnost v jami, le z najdbo artefakta v plasti 10 pa je bila tudi nedvomno potrjena človekova prisotnost v jami:

– **Plast 4:** košček oglja, verjetno jesen in po S. Brodarju pomemben indic; odsotnost nekaterih vrst kosti in fragmentiranost kosti ga napeljeta na misel, da moremo izbor kosti pripisati samo človekovemu udejstvovanju in v zvezi z ogljem, ki brez dvoma izvira iz te plasti, postaviti mnenje, da gre za najmlajšo kulturno plast iz tega najdišča (Brodar 1958, 281).

– **Plast 8:** trije koščki oglja (dva sta kostno oglje in en lesno, ki kaže znake listavcev). Brodar na človekovo dejavnost v času formiranje te plasti glede na “razbitost kosti in izbor posameznih telesnih delov” podvomi (Brodar 1958, 284).

– **Plast 10:** “/... / lepo izdelana moustérienska konica /... / Kulturno plast pa izpričujejo tudi v neposredni bližini artefakta odkriti drobci oglja / ... /” (Brodar 1958, 286).

– **Plast 13/a:** “/... / ploščat odbitek prodnika /... / in do 2 kg težka, kijasto oblikovana gruda rdečkastorjavega, nekoliko lapornatega apnenca s številnimi živalskimi ostanki. Obe /... / kamnini sta tujega izvora in zanesljivo v sekundarnem ležišču /... /”, zato “smemo v zvezi s kostnimi razbitinami s precejšnjo verjetnostjo domnevati, da sta obe najdbi skromen, morda deloma preložen ostanek neke paleolitske kulturne plasti.” (Brodar 1958, 290).

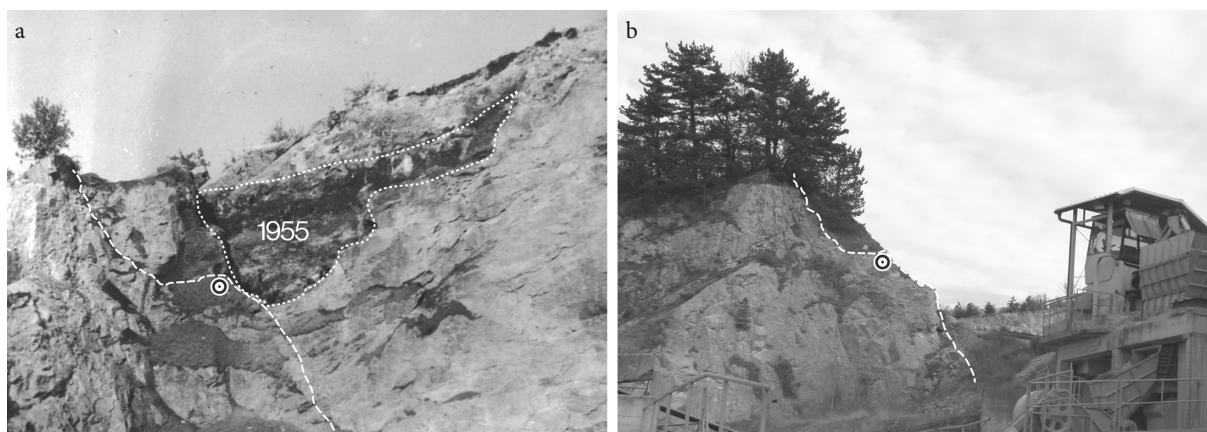
– **Plast 13/e:** Ilovnata proga z ogljem, “ki se ob naslonitvi proge na niže ležečo stalagmitno skorjo 14/a tako pomnoži, da dobi značaj pravega ognjišča. V njem prevladujejo drobci sežganih in zoglenelih kosti. /... / Od 21 drobcov jih je bilo 12 z znaki listavcev, 9 jih je kazalo znake iglavcev / ... / 4, komaj 2 mm debeli koščki / ... / so pokazali značilnosti borovcev (*Pinus sp.*) / ... / Kulturnih ostankov v progi ni bilo mogoče ugotoviti” (Brodar 1958, 292).

V analizi plasti z ostanki oglja in prodnikov v smislu človekove prisotnosti v jami, S. Brodar pripisuje precejšnjo težo razbitosti in tudi odsotnosti posameznih vrst kosti. Kljub indicem v plasteh 4, 8, 13/a in 13/e je bil le v plasti 10 odkrit izdelek človeka, ki ga, takrat še opredeljenega kot ročna konica, Brodar pripiše “srednjemu paleolitiku in sicer moustérienski kulturni stopnji / ... / že polno razviti moustérien.” (Brodar 1958, 320).

Toda ob novih dilemah glede interpretacije kronologije plasti v črnokalskem profilu, ki jih izpostavi Mitja Brodar (2009, 126–130), še vedno ostaja aktualno vprašanje, koliko so indici o človekovem obiskovanju jame iz plasti 4, 8, 13/a in 13/e res v neposredni povezavi s človekom. Za večjo količino oglja v plasti 13/e že skoraj ne more biti dvoma, da jo je moč pripisati antropogenemu delovanju, nekoliko manj zanesljivi so indici v plasteh 4, 8 in 13/a.

Ko je Jure Žalohar leta 2009 našel v ohranjenem profilu odbitek, se nam je zdelo smiselno poskusiti

¹ Pohar, Pavlovec 1997; Aguilar et al., 1998; Pohar, Kralj, 2002.

Sl. 1a,b: Vhodni del kamnoloma Črni Kal, profil nad previsno steno. a: stanje pred Brodarjevimi izkopavanji leta 1955 (arhiv Iza ZRC SAZU). Označen je izkopani profil S. Brodarja. b: stanje leta 2012 – ohranjeni ostanek (zahodni del) profila iz leta 1955. Fotografiji a in b sta posneti s približno istega stojišča, na obeh je označena skupna orientacijska točka. Fig. 1a,b: Entrance part of the Črni Kal quarry, sedimentary profile above the overhanging wall. a: situation before Brodar's excavation in 1955 (archives of Iza ZRC SAZU). The sedimentary profile excavated by Srečko Brodar is marked. b: situation in 2012 – preserved sedimentary profile (western part) from 1955. The photographs (a and b) were taken from roughly the same spot, the common orientation point is marked.

ugotoviti, ali je mesto najdbe mogoče umestiti v znane podatke o stratigrafiji, ugotovljeni iz profila, in s tem morda k vedenju o črnokalskem paleolitskem najdišču dodati nov drobec.

Kot je bilo že omenjeno, so plasti neposredno za "zahodnim prečnim" (nenarisanim) profilom izkopa iz leta 1955 (prim. fotografijo pri Brodar 1958, t. 5: sl. 2) do danes ohranjene *in situ*, ker pri širitvi kamnoloma Brodarjev vzdolžni (dokumentirani) profil ni bil v celoti odstranjen.² Najprej je bilo treba ugotoviti morebiten stik ohranjenega ostanka jamske zapolnitve z leta 1955 očiščenim in izkopanim ter narisanim in opisanim profilom oziroma koliko sta drug od drugega oddaljena (prim. S. Brodar 1958, pril. 4; M. Brodar 2009, sl. 13). Nato smo poskušali – brez posegov v ohranjeni ostanek sedimentov – plasti identificirati in jih primerjati z znanimi oziroma objavljenimi podatki. Precej smo si lahko pomagali z zapisi v terenskem dnevniku Franca Osoleta o ponovnem čiščenju profila leta 1973.³

Temeljna težava pri identifikaciji plasti je bila v tem, da je danes ohranjen le prečni presek za-

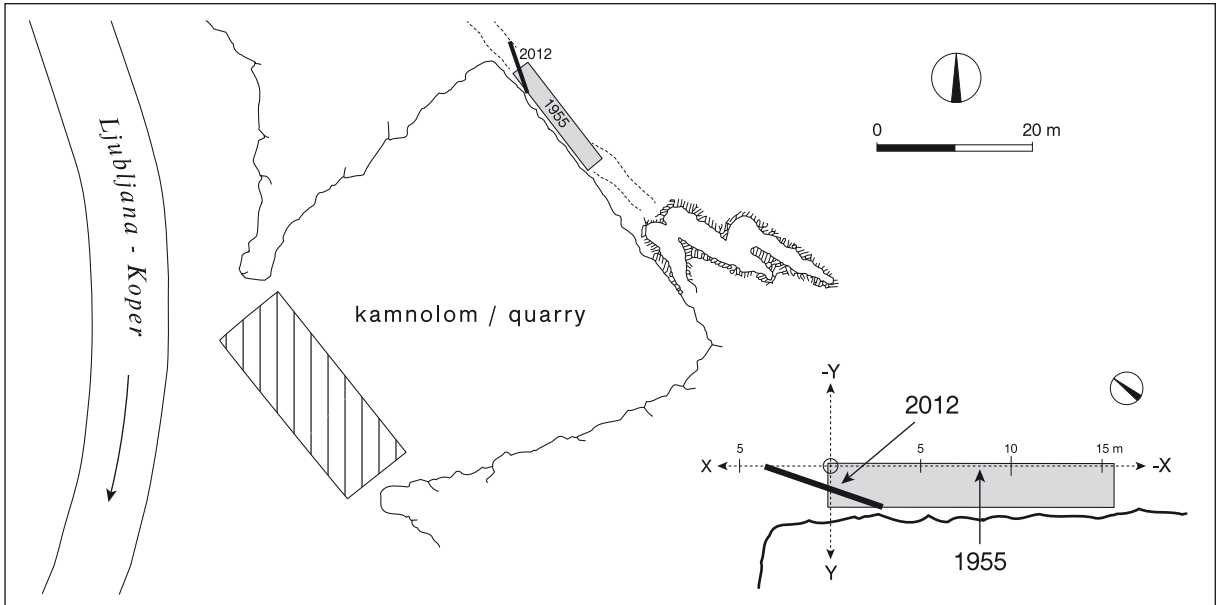
polnjenega rova, leta 1955 pa je bil dokumentiran del vzdolžnega preseka istega rova. Torej imamo podatke o poteku Brodarjevega profila po takrat določeni osi +X (v smeri SZ–JV, lice je bilo obrnjeno proti JZ), zalomljeno lice današnjega ostanka sedimenta pa poteka prečno (približno ob nekdanji osi +Y), vendar že izven Brodarjevega objavljenega profila (sl. 2).⁴

V razpravi S. Brodarja (1958) je objavljenih nekaj fotografij posnetih v času dela. Z njimi si ni bilo mogoče pomagati, a smo domnevali, da so jih posneli še več. Inštitut za arheologijo ZRC SAZU nam je omogočil ogled vseh ohranjenih fotografij in med neobjavljenimi so tudi take, s katerimi je bilo mogoče dokaj natančno določiti, koliko je ohranjeni profil oddaljen od objavljenega in v kakšnem odnosu sta. Ob kasnejših delih v kamnolomu so sicer odstranili vse zaledje zapolnjenega jamskega rova in del kamnine pod Brodarjevim profilom, del prostora pod profilom nasuli za cesto, ki vodi v kamnolom, le minimalno pa so odstranili zahodno skalno steno, do katere je bil leta 1955 raziskan profil zapolnitve rova. Na podlagi primerjave fotografij smo tako ugotovili, da bi današnji zgornji del ohranjenih sedimentov v Brodarjevo skico lahko umestili približno na $-X = 3,30$ m. Od mesta, kjer se je v nekdanjem

² Ob objavi (Brodar 1958, 273) so bile navedene nekoliko napačne koordinate najdišča (sev. širine $45^{\circ} 33' 18''$ in $13^{\circ} 52' 50''$ vzh. od Greenwicha). Točnejši podatek je: $412\ 707$ E; $46\ 363$ N ($45^{\circ} 33' 21,79$ N in $13^{\circ} 52' 37,67$ E).

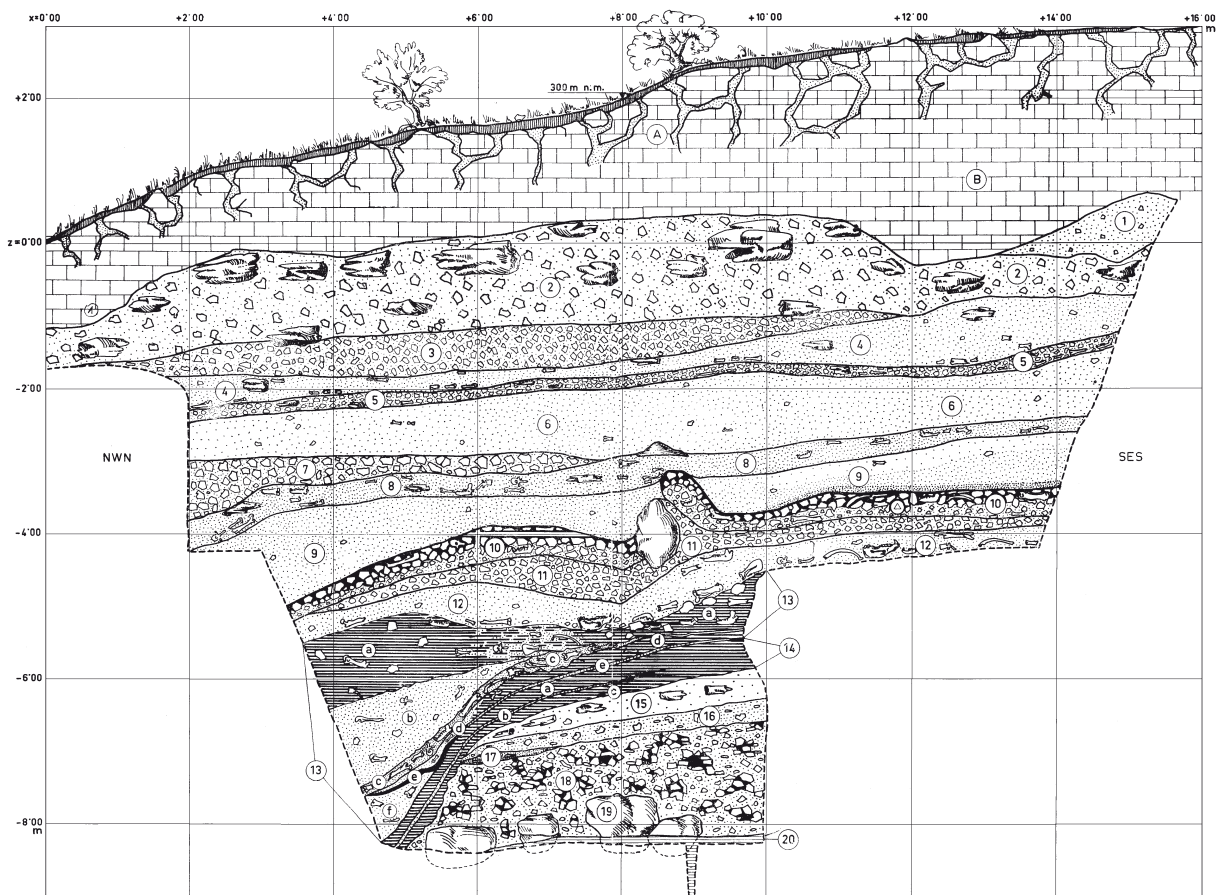
³ F. Osole, Terenski dnevnik (1973). Original hrani arhiv Inštituta za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana. Zahvaljujemo se Antonu Veluščku, ki nam je preskrbel terenske dnevnike.

⁴ Vrisano na Brodarjevo skico tlorisa je to v smeri S–J (vzporedno simetrali med osema X in Y), lice je obrnjeno proti zahodu.

Sl. 2: Kamnolom Črni Kal. Brodarjeva skica z umeščenim izkopom in uničenim profilom (situacija leta 1955) in približna lokacija leta 2012 ohranjenega dela sedimenta (osnova: Brodar 1958, pril. 1).

Fig. 2: Črni Kal quarry. Brodar's sketch and the destroyed sedimentary profile (situation in 1955) with approximate location of the part of the deposits preserved in 2012 (adapted from: Brodar 1958, Insert 1).

Sl. 3: Kamnolom Črni Kal. Profil, očiščen leta 1955 (po S. Brodarju 1958 in M. Brodarju 2009).

Fig. 3: Črni Kal quarry. Sedimentary profile, documented in 1955 (after S. Brodar 1958 and M. Brodar 2009).

profilu (na zahodni strani, pri približno $+X = 3,80$ m) končala raziskava plasti 10 (sl: 3), pa kasnejša dela v kamnolomu skoraj niso posegla v skalno osnovo, oziroma le minimalno (sl. 1). Tako se je sediment ohranil približno do tistega mesta, kjer se konča Brodarjev izris plasti 10.

S primerjanjem Brodarjevih fotografij in objavljenega profila je možno zelo natančno videti, kje je bila plast 10, ki je zaradi zasiganosti izrazito izstopala že na starih fotografijah. Čeprav je ostanek zapolnitve neočiščen, plast 10 zaradi močne zasiganosti izstopa iz profila še danes (sl. 4a in 4b).

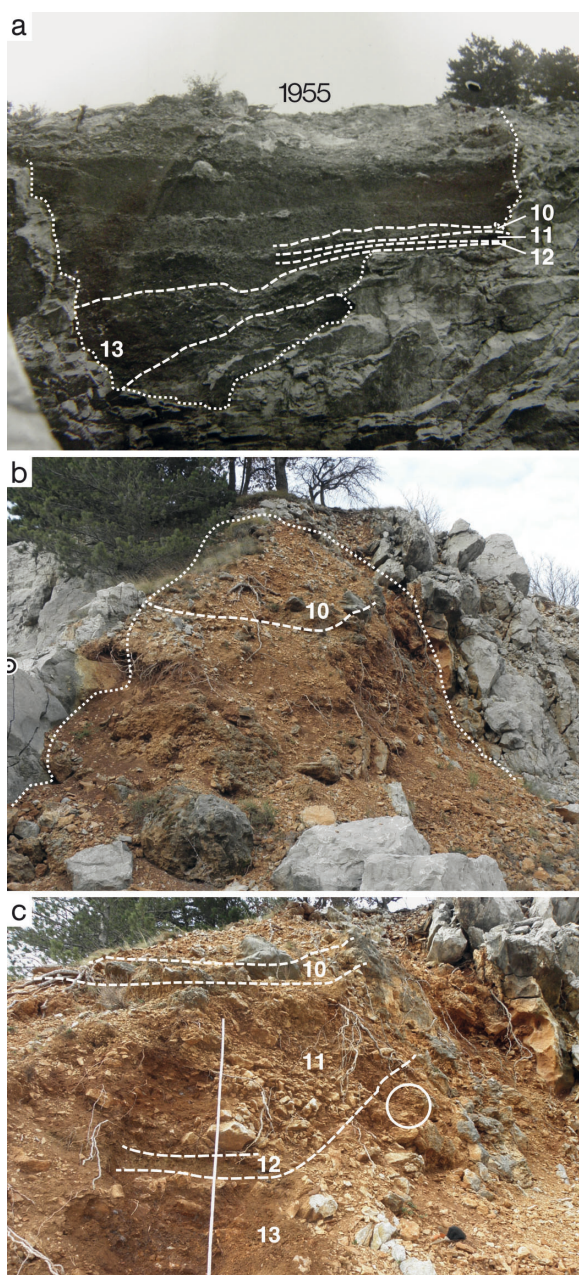
Žalohar je odbitek potegnil iz plasti in ga ni pobral v posutju pod profilom (sl. 4c). To pomeni, da bi v primeru identifikacije plasti lahko najdbo natančno umestili v že znana dejstva o pojavljanju posameznih elementov, ki nakazujejo prisotnost človeka v nekaterih plasteh obravnavanega najdišča.

Ko smo na podlagi primerjave fotografij ugotovili, da je značilno plast 10 še vedno mogoče prepoznati v še ohranjenem sedimentu tudi brez čiščenja profila, smo na terenu poskušali identificirati še druge plasti. Vendar to ni bilo enostavno. Zdajšnji ohranjeni sedimenti so prečna zapolnitev rova, Brodarjev pa je podolžni profil po osi X. V objavljenem profilu in opisu plasti, ki jih podajata S. Brodar (1958) in M. Brodar (2009), je videti, da se nekatere plasti, predvsem tiste pod plastjo 10, ob zahodnem robu raziskanega profila izklinijo, nekatere pa se ravno tu odebelijo. Situacijo otežuje še dejstvo, da se ohranjeni sediment posipa, in na prvi pogled, razen izstopajočih zasiganih plasti, med ostalimi plastmi ni opaziti tako značilnih razlik. Da bi s kopanjem ne posegali v sediment (čeprav je bilo ob zadnjem posegu v sediment s strani kamnoloma odstranjenega kar nekaj materiala, česar pa ni nihče nadzoroval) in hkrati vseeno uspeli ugotoviti plast, iz katere je bil pobran odbitek, smo pod zasigano plastjo 10, ki ni sporna, s strguljo in metlico očistili le material, ki se po profilu posipa iznad plasti 10 (sl. 4c).

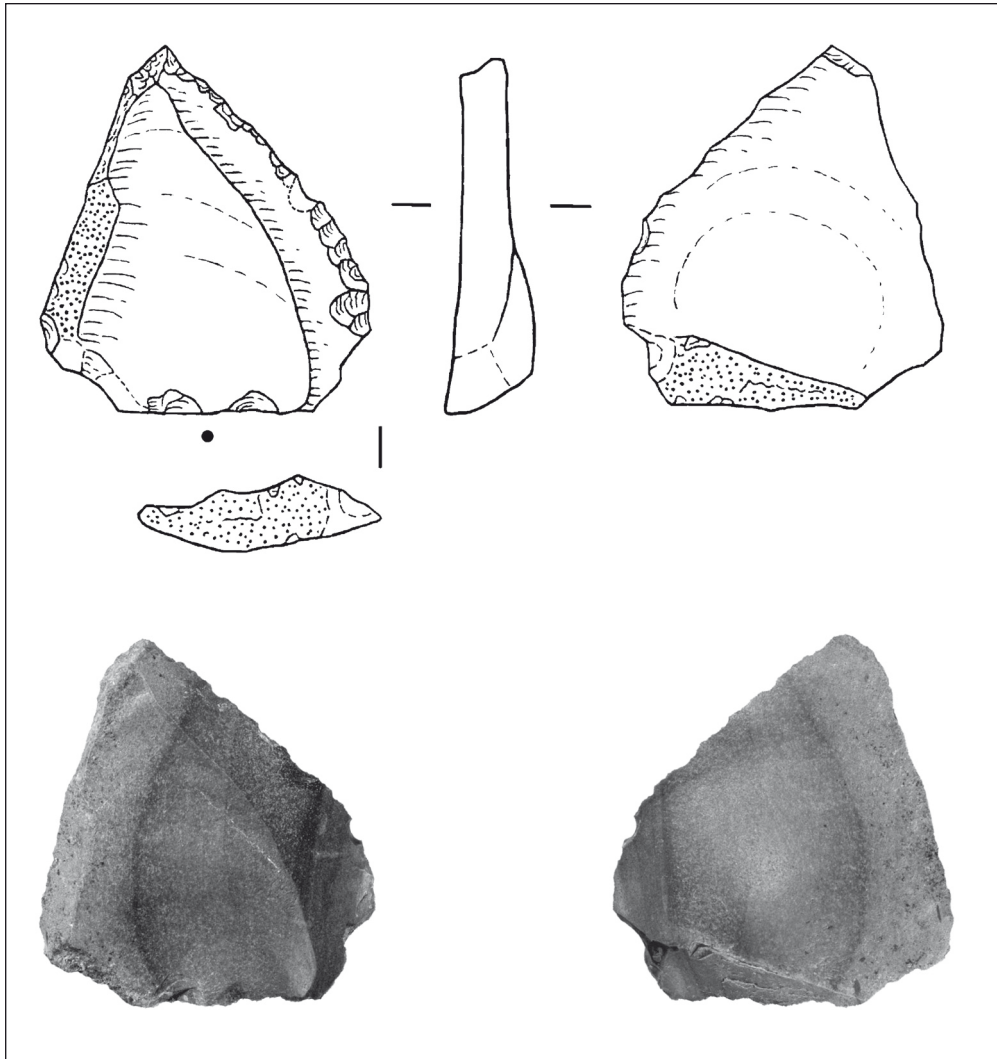
– **Plast 10:** S sigo v brečo zlepljen grušč, ki se v globino neostro zamejeno spremeni v plast 11.

– **Plast 11:** Nevezan grušč, pomešan s suho ilovico. Grušč močno prevladuje. Na omejenem očiščenem prostoru je debelina plasti okoli 100 cm. Proti dnu se pojavijo v primerjavi z večino gruščja v plasti nekoliko večji kosi ali posamezne skale, vendar je še vedno vtis, da gre za enotno plast. V očiščenem delu plasti ni kostnih ostankov.

– Ostro zamejeno sledi približno 15 do 20 cm debela plast čiste ilovice. Takoj pod plastjo 11 je v delu plasti zelenkasto rjave barve, verjetno zaradi primesi flišnih elementov, nižje v globino pa je temno rjavo rdeče barve, suha, vendar se zaradi stisnjenosti plasti drobi v koščkih. Brez kostnih ostankov.

Sl. 4a–c: Kamnolom Črni Kal. a: stanje leta 1955. Očiščen profil po izkopavanjih (arhiv Iza ZRC SAZU). Plasti so rekonstruirane po dokumentaciji in objavi (Brodar 1958). b: stanje leta 2012 – ohranjeni ostanek (zahodni del) profila iz leta 1955, z označeno rekonstruirano zasigano plastjo 10 in skupno orientacijsko točko (prim. sl. 1a,b). c: detajl – očiščen ostanek profila iz leta 1955, z označenimi plastmi in lokacijo leta 2009 najdenega clactonienskega odbitka. Fig. 4a–c: Črni Kal quarry. a: situation in 1955. Sedimentary profile after excavation (archives of Iza ZRC SAZU). Layers are reconstructed on the basis of field documentation and publication (Brodar 1958). b: situation in 2012 – preserved part (western part) of the sedimentary profile in 1955 with the reconstructed sinterly layer and a common orientation point (cf. Fig. 1a,b). c: detail – cleaned remaining part of the sedimentary profile from 1955 with marked layers and location of the Clactonian flake found in 2009.

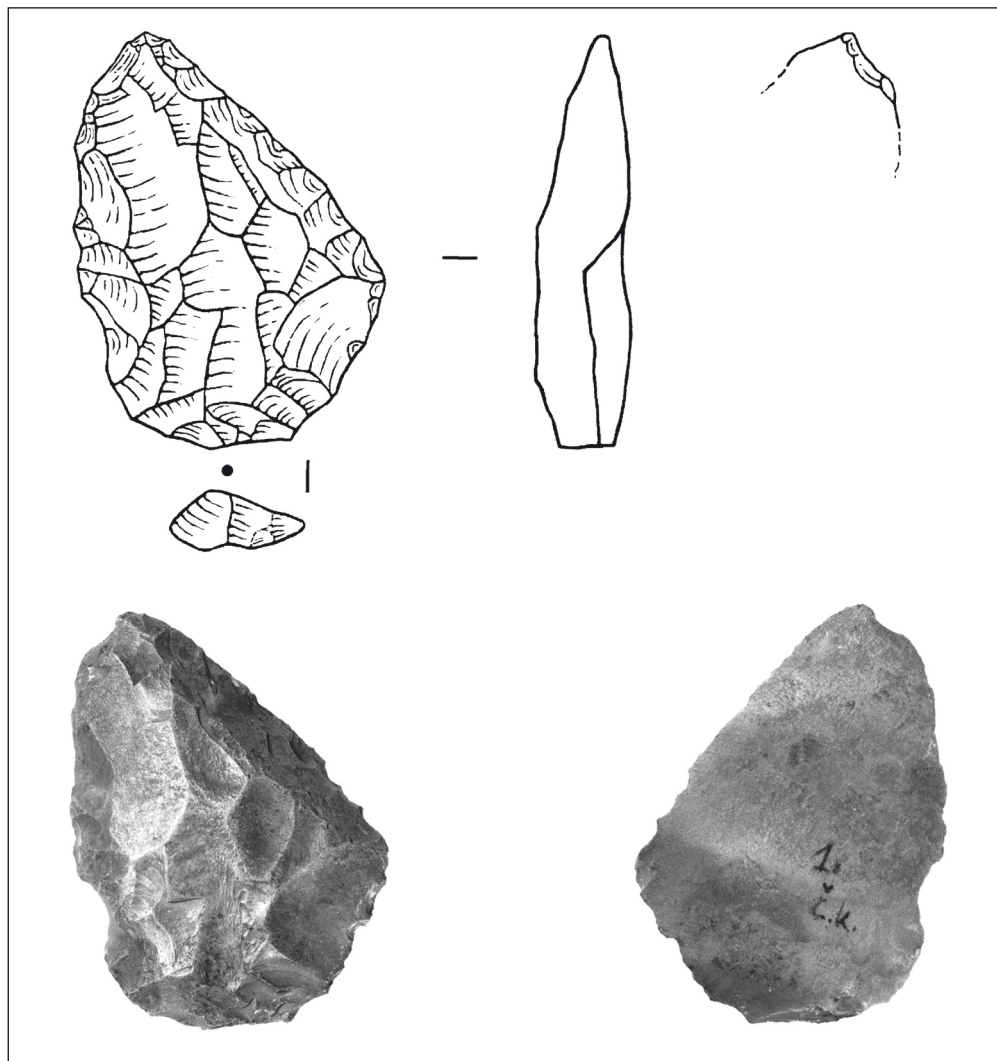
Sl. 5: Vhodni del kamnoloma Črni Kal. Clactonienski odbitek, najden leta 2009 (foto: Tomaž Lauko, NMS). M. = 1:1.
 Fig. 5: Entrance part of the Črni Kal quarry. Clactonian flake, found in 2009 (photo: Tomaž Lauko, NMS). Scale 1:1.

– Sledi približno 30 cm sigastih kosov, vmesni prostor zapolnjuje ilovica. Med kosi sige posamezen drobec kosti. V globino je mogoče slediti še približno 40 cm drobljive ilovice, pomešane z gruščem. Na nekaj mestih je več suhe, drobljive ilovice, na drugih več grušča. V plasti so posamezne kosti, odložene na sigasto brečasti plasti, ki jo je zaradi obilnih, popolnoma v brečo zlepljenih blokov z lahkoto prepoznati kot **plast 14**. Če sledimo kosom sige po celotnem ohranjenem oziroma razgaljenem profilu, dobimo na mestu, kjer smo čistili profil, občutek kotanje v **plast 13**. To se kar ujema z risbo profila iz leta 1955, saj tudi tam plast 13 oziroma njeni deli a, b, c in d ne ležijo vodoravno v smeri osi X, temveč se plasti 13/a in 13/b nekako sredi raziskanega profila odebelita. Plasti 13/c, 13/d in 13/e so močno nagnjene v globino, medtem ko se plast 13/f, prav na robu narisane profila iz leta 1955 kaže že kot izklinjena plast. Zaradi tega bi deli plasti 13 na osi Y že slab meter naprej izkazovali drugačno stratigrafijo.

Iz podatkov, ki jih je posredoval Žalohar, je razvidno, da je bil odbitek pobran z nivoja plasti, ki smo ga identificirali kot mesto plasti 13. Prvotno imamo v kompleksu plasti 13 dve plasti, ki bi ju, sodeč po najdbah iz leta 1955, lahko opredelili kot kulturni plasti (M. Brodar 2009, 125):

– v plasti 13/a sta bila 1955 najdena dva prdnika. Eden iz opalno-kalcedonskega oolita in drugi v obliki kijasto oblikovane grude rdečkasto rjavega, nekoliko lapornatega apnenca;

– v ilovnati progi 13/e je bilo toliko oglja, še posebej na delu, kjer je že naslonjena na stalagmitno skorjo plasti 14/a, da je progo mogoče interpretirati kot ognjišče.

Sl. 6: Vhodni del kamnoloma Črni Kal. Kotno strgalo, najdeno leta 1955 (foto: Tomaž Lauko, NMS). M. = 1:1.

Fig. 6: Entrance part of the Črni Kal quarry. Skewed convergent scraper, found in 1955 (photo: Tomaž Lauko, NMS). Scale 1:1.

Kamniti artefakt, odkrit leta 2009

Novo odkriti artefakt (viš. 4,9 cm, največja šir. 4,0 cm; *sl. 5*)⁵ iz rekonstruirane plasti 13 ima močno izražen bulbus in nepreparirano udarno površino, ki tvori z ventralno ploskvijo topi kot. Artefakt je bil izdelan v nakovalski tehniki odbijanja, njegova koničasta oblika, ki spominja na pseudolevallois konico, je zgolj naključje. Opređeljujemo ga kot retuširan clactonienski odbitek (Debénath, Dibble 1994, 29). Udarna površina odbitka je pokrita s korteksom, del korteksa je prav tako ohranjen ob njegovem levem robu. Ta je zaradi večje zrnatosti kamnine na distalnem delu grobo zalomljen. Kot

rezilni rob je uporaben samo desni rob, ki je tudi po celotni dolžini, z izjemo poškodbe ob bazalnem delu, direktno retuširan s polstrmo retušo. Retuša je izrazitejša na krajšem pasu ob proksimalnem delu in nato proti distalnemu delu preide v retušo, ki je najverjetneje nastala pri uporabi. Na desnem retuširanem robu so posamezne poškodbe oziroma pseudoretuše, ki so nastale zaradi pritiskov v sedimentu. Drugačen, bolj svež barvni odtenek teh poškodb odstopa od ostale površine, ki je rahlo preperela. Izrazitejše tovrstne poškodbe so še na bazalnem delu odbitka.

Edino kamnito orodje s Črnega Kala je do nedavnega predstavljal artefakt, ki ga je našel S.

⁵ Hrani: Prirodoslovni muzej Slovenije; inv. št. ZKKO-001.

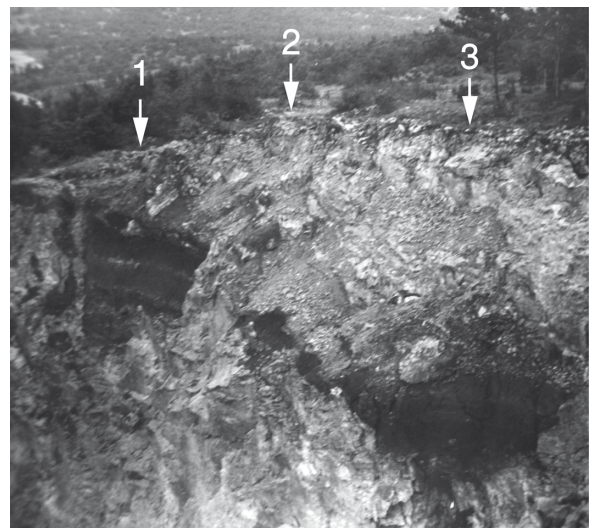
Brodar (1958, sl. 3)⁶ v plasti 10.⁷ Opredelil ga je kot musterjensko ročno konico. Omenjeni artefakt (viš. 5,5 cm, največja šir. 3,7 cm) ima prepariran, diedričen talon. Prepariran talon je eden glavnih, a ne odločilnih razpoznavnih znakov tehnike odbijanja levallois, katere prepoznavanje je ob odsotnosti levallois jeder običajno precej zapleteno in negotovo (glej Van Peer 1992, 1–8). Odbitki, ki spominjajo na levallois, še posebej konice psevdolevallois, so pogost produkt pri odbijanju od diskoidnih jeder. V primeru orodja odkritega leta 1955 dejansko ne gre za levallois konico, saj os orodja ne sovпада z osjo odbijanja. Zato je, glede na Bordesovo tipologijo, ustrenejša opredelitev med kotna strgala (Bordes 1961), kar je ugotavljal že M. Brodar (2009, 131). Brodarjevo najdbo predstavljamo kot kotno strgalo na novi risbi, kjer smo tudi ustrezno spremenili orientacijo orodja (sl. 6).

Oba črnokalska artefakta sta iz temnosivega roženca.⁸ Pri mikroskopskem pregledu površine kotnega strgala je bilo ugotovljeno, da je aktualni videz površine posledica premazov, ki so bili uporabljeni pri izdelavi odlitkov. Pri opisu tega artefakta S. Brodar (1958, 319) navaja, da je izdelan iz temnosivega opalastega roženca, danes je njegova površina rumenkastorjave barve. Njegovo temno sivo jedro je vidno le na mestu, kjer je levi rob recentno rahlo poškodovan. Dorzalna površina kotnega strgala je vidno zglajena, medtem ko pri retuširanem clactonienskem odbitku tega ni opaziti, kar podpira ugotovitev, da izhajata najdbi iz različnih sedimentnih okolij in posledično iz različnih plasti.

Z identifikacijo plasti, iz katere je bil pobran retuširan clactonienski odbitek, smo tako dobili v paleolitskem najdišču Črni Kal dodatno potrditev leta 1955 zapisane domneve na podlagi indecev v plasti 13, da je jama človek obiskoval tudi v času odlaganja te plasti. Ob okoliščinah najdbe ni mogoče reči, ali odbitek pripada obiskovalcem, ki so v jami zapustili ognjišče v plasti 13/e, ali obiskovalcem, ki so prišli v jamo v času odlaganja plasti 13/a. Vsekakor se nam zdi pomembno že to, da glede na mesto najdbe odbitka ni mogoče opredeliti kot sočasnega strgalu iz plasti 10. Oba,

tako kotno strgalo, odbito iz diskoidnega jedra ali jedra levallois, kot tudi novo odkriti retuširan clactonienski odbitek pa lahko v kontekstu najdišča uvrščamo v obdobje musterjena.

Morda ob rob temu najdišču še razmislek o mestu nekdanjega vhoda v jamo. Oba, tako S. Brodar (1958, 311) kot M. Brodar (2009, 123), se nagibata k možnosti, da je bil vhod v času obiskovanja človeka morda mogoč skozi podor stropa jame nekoliko zahodno od raziskanega profila sedimentov. Enega od prvotnih vhodov v jamski sistem pa domnevata zahodno pod staro cesto, nekako v povezavi z jamskimi rovi, ki jih je mogoče videti v useku stare ceste in jih S. Brodar na skici zaznamuje z oznakama A in B (Brodar 1958, pril. 1). Ob pregledovanju starih fotografij in skic v razpravi S. Brodarja ter ob stanju, ki ga je mogoče videti v kamnolomu danes, se nam vsiljuje misel, da bi bilo morda vhod treba iskati na vzhodnem delu. Na to misel nas napeljuje na stari fotografiji lepo viden, popolnoma zapolnjen rov (sl. 7: 2,3), ki ga S. Brodar (1958, 305) omeni le kot "ilovnat žep v kamnolomovi steni, v katerem se dejansko še nadaljujejo pleistocenske plasti našega najdišča", in se natančneje posveti le opisu jame nad tem "žepom".

Sl. 7: Vhodni del kamnoloma Črni Kal, pleistocenski sedimenti ob odstrelitvi leta 1955 (arhiv Iza ZRC SAZU). 1: profil, ki je bil takrat izkopan in narisan (prim. sl. 1a). 2 in 3: preostali zapolnjeni deli nekdanje jame, ki je bila ob širjenju kamnoloma odstranjena.

Fig. 7: Entrance part of the Črni Kal quarry, Pleistocene deposits after the 1955 mining (archives of Iza ZRC SAZU). 1: excavated and documented sedimentary profile (cf. Fig. 1a). 2 and 3: remaining filled-up parts of the former cave destroyed during quarry expansion.

⁶ Hrani: Narodni muzej Slovenije; inv. št. Č. k. 1.

⁷ V objavi črnokalskega najdišča S. Brodar v opisih plasti omenja še najdbo ploščatega odbitka prodnika iz opalno-kalcedonskega oolita (plast 13/a) (Brodar 1958, 290). Kje se ta najdba nahaja, žal nismo uspeli ugotoviti.

⁸ Surovino je določil Miha Jeršek iz Prirodoslovnega muzeja Slovenije, za kar se mu najlepše zahvaljujemo.

Na fotografiji je lepo vidno, da se rov "žepa" nekoliko zamika proti vzhodu, in če si danes poskušamo predstavljati potek rova, ki bi se nadaljeval v tej smeri, bi ga lahko pričakovali nekje na vznožju skalne stopnje, prekrite s pobočnim gruščem, nekoliko vzhodno od drobilnice. Prav ta del pobočja pa je še nedotaknjen.

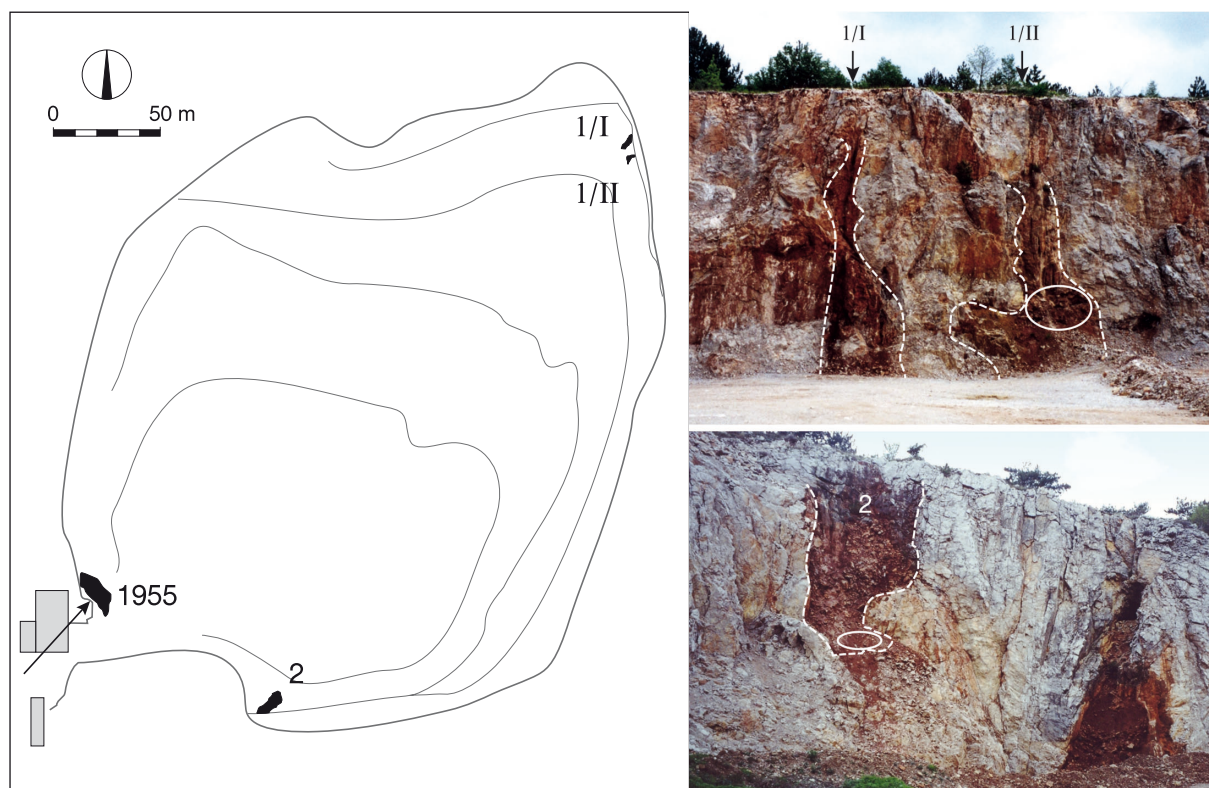
NOVE PALEONTOLOŠKE NAJDBE IZ KAMNOLOMA ČRNI KAL

Črnokalski kamnolom je že od vsega začetka delovanja znan kot nahajališče pleistocenske favne. Pri prvih odkopih so odkrili z jamskimi sedimenti zapolnjeno jamo, ki je v mnogih plasteh vsebovala zanimivo sesalsko favno (Rakovec, 1958) in tudi kamnito orodje (Brodar, 1958). Tako je bilo tudi v nadaljnjem delovanju kamnoloma pričakovati nove najdbe.

Delno sta o najdbah pleistocenske favne na kratko poročala že Vida Pohar in Rajko Pavlovec (1997), kjer edina prikazujeta omenjeno nahajališče

s sliko. Nova najdišča v črnokalskem kamnolomu omenjata še Poharjeva in Kraljeva (2002), ki sta predstavili drugo najdišče, ležeče na drugi terasi v vzhodnem delu kamnoloma. Z več novih nahajališč, odkritih v kamnolomu, so raziskave malih sesalcev v letih 1997 in 1998 izvedli J.-P. Aguilar s sodelavci (1998) ter Aguilar in J. Michaux (2011), toda le z opisom lokacij v kamnolomu, kjer je najvišje najdišče označeno kot Črni Kal 3 (Aguilar et al. 1998, 144). Verjetno gre za isto najdišče, iz katerega smo tudi mi nabrali ostanke pleistocenske favne – najdišče 1. Zadnje raziskave pleistocenske favne sta opravila Aguilar in Michaux (2011) ki sta iz črnokalskega kamnoloma opisala tudi novi vrsti pleistocenskega polha (*Glis mihevci* in *Glis perkoii*).

Z dolgoletnim delovanjem se je kamnolom pri Črnem Kalu močno povečal. V letih med 1996 in 2010 so se na najvišjih terasah kamnoloma ob razstreljevanju pojavljale večje erozijsko razširjene razpoke in manjša, s sedimenti zapolnjena brezna. Dve razpoki (sl. 8: 1/I in 1/II) sta bili delno zapolnjeni s pleistocenskimi sedimenti (ilovica, breča in sigaste tvorbe). Pleistocenski sedimenti

Sl. 8: Kamnolom Črni Kal. Situacija leta 2001, z označeno lokacijo profila S. Brodarja iz leta 1955 in novimi najdišči pleistocenske favne (1/I, 1/II in 2). Obkroženi območja označujeta večjo koncentracijo najdb.

Fig. 8: Črni Kal quarry. Situation in 2001, with sketched ground plan and marked locations of the sedimentary profile of Srečko Brodar from 1955 as well as the new finds of Pleistocene fauna (1/I, 1/II and 2). Encircled areas mark concentrations of finds.

so se ohranili le v zelo majhnem delu, največ na globljih policah, in trših zasiganih delih, preostali deli so bili odpeljani in uničeni. V obdobju od 1996 do približno 2002 smo med večkratnimi obiski na novoodkritih nahajališčih nabrali tudi pestro zbirko pleistocenskih sesalcev,⁹ ki jih bomo na kratko predstavili v besedilu.

Na prvem najdišču (sl. 8: 1/I in 1/II)¹⁰ v zgornjem delu prevladujejo med odkrito favno ostanki jelenov (*Cervus cf. elephus*) in srn (*Capreolus sp.*). Rakovec (1958) navaja med srnami iz Črnega Kala *Capreolus capreolus* in *Capreolus cf. süssenbornensis*. Naših ostankov ne moremo taksonomsko opredeliti, čeprav ohranjeni ostanki zob in nekaterih kosti nakazujejo na vrsto *Capreolus capreolus*. Največ je bilo odkritih kosti ekstremitet in zob, mestoma še v čeljustih. Od zveri so bili odkriti ostanki lisic (*Vulpes sp.*), ki jim pripadata dve lobanji in nekaj zob. O prisotnosti lisice *Vulpes vulpes* med pleistocensko favno na Črnem Kalu je poročal že Rakovec (1958) in bi lahko tudi naše ostanke pripisali tej vrsti. Prisotni so tudi ostanki kun (*Mustela cf. putorius*) in verjetno meljak deningerijevega medveda (*Ursus cf. deningeri*), o katerem poročata tudi Poharjeva in Kraljeva (2002), ki pa ne podajata točne lokacije najdišča. Izmed večjih pleistocenskih sesalcev so bil odkriti tudi posamezni ostanki bovidov (*Bos sp. seu Bison sp.*) in nosorogov (*Stephanorhinus cf. kirchbergensis*, *Stephanorhinus cf. hemitoechus*). Ker namen pričujoče razprave ni natančna analiza ostankov pleistocenske favne, v slikovnem gradivu le preliminarno podajamo nekatere najbolj zanimive najdbe (sl. 9). Odkritih je bilo tudi mnogo ostankov malih sesalcev (rovke (Soricidae), netopirji (Chiroptera), miši (Muridae)) in ptičev (Corvidae, Tetraonidae). Na omenjenem najdišču (najdišče 1) v zgornjem delu kamnoloma sta na prisotnost ledenodobnega človeka opozorila že Poharjeva in Pavlovec (1997). Raziskovalca omenjata vreze na rebro, ki verjetno pripada nosorogu, toda brez slikovnega prikaza.

Drugo najdišče pleistocenske favne – najdišče 2, ki leži na srednji terasi kamnoloma (sl. 8: 2),¹¹ predstavlja veliko brezno, zapolnjeno z velikimi bloki eocenskega apnenca, rdečo ilovico in posameznimi plastmi sige. Na nahajališču smo

odkrili približno v sredini zapolnitve v rdečkasti ilovici slabo ohranjene kostne ostanke sesalcev. Izmed bolje ohranjenih so bili izkopani le zobje pleistocenskega nosoroga, verjetno *Stephanorhinus cf. kirchbergensis*.

Omenjeno favno z novih najdišč starostno trenutno težko uvrstimo. Izotopsko datacijo za najdišče 1 navajata Poharjeva in Pavlovec (1997, 182): določena starost je večja od 45.000 let. Datacijo sige iz črnokalskega kamnoloma podaja Mihevc (2001, 139), ki vzorec sige¹² iz brezna, zapolnjenega s sedimenti, datira na 143.000 (\pm 14.000) let. V tem primeru gre verjetno za najdišče 2, ki ustreza Mihevčevemu opisu. V našem primeru se povezave med odkrito pleistocensko favno in Mihevčevo datacijo ne da zanesljivo ugotoviti.

Pavlovec in Poharjeva v svojem prispevku omenjata tudi fragment nosorogovega rebra, na katerem naj bi bile jasno vidne sledi vrezov s kamnitim orodjem (Pavlovec, Pohar, 1997, 182).¹³ Po natančnem pregledu 14 cm dolgega in okoli 3 cm širokega fragmenta rebra (sl. 10) in povečavi poškodb na fosilni kosti po našem mnenju ne moremo govoriti o sledih vrezov s kamnitim orodjem. V resnici le ena, približno 7 mm dolga poškodba na prvi pogled spominja na poškodbo z ostrim predmetom, vendar se od pravih t. i. *cut marks* povsem razlikuje. Prave sledi vrezov ali zarez so enako globoke in lepo ravne, poškodba v tem primeru pa je različno globoka, ob njenih straneh je vidna neenakomernost, kar je tipična sled, ki nastane na kosti ob pritisku in premiku skale ali kamna na kost v sedimentu.

Poškodbe so torej rezultat premikanja kosti v sedimentu, zato trenutno sledov človekove prisotnosti v zvezi z najdenimi fosilnimi kostmi v zapolnjenih brezni in razpokah v novih višje ležečih predelih kamnoloma ne moremo potrditi.

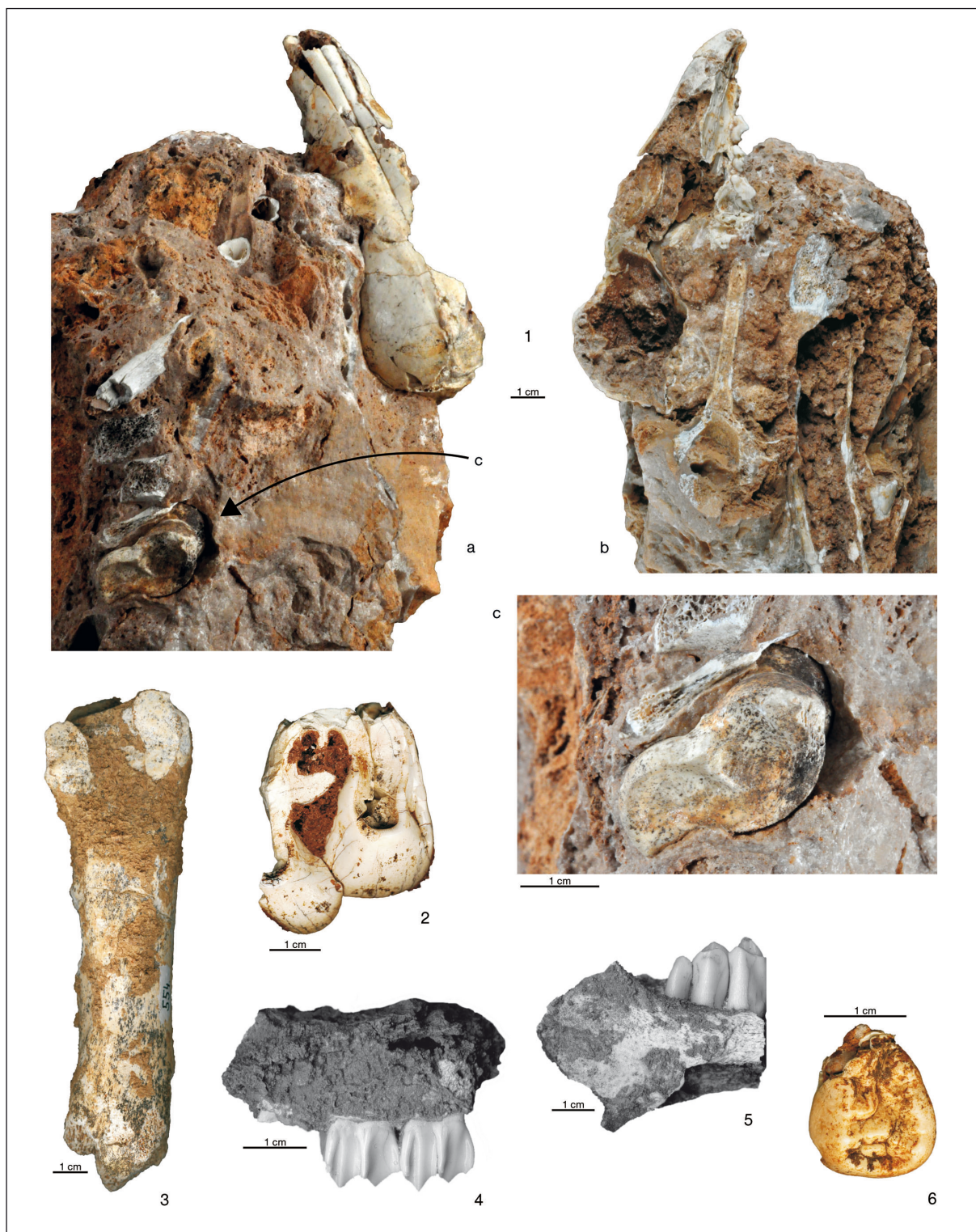
⁹ Nekaj zbrane favne je bilo prvotno shranjene na Oddelku za geologijo Naravoslovnotehniške fakultete Univerze v Ljubljani. Večji del zdaj hrani Prirodoslovni muzej Slovenije (Zbirka pleistocenskih sesalcev in osteološka zbirka).

¹⁰ 41300 E; 46578 N.

¹¹ 41280 E; 46291 N.

¹² Vzorec št. 2042 po Mihevcu.

¹³ Fragment rebra hrani Prirodoslovni muzej Slovenije (Evidentirano gradivo iz Črnega Kala, evid. št. 320).

Sl. 9: Kamnolom Črni Kal. Med letoma 1996–2002 odkriti ostanki pleistocenskih sesalcev z višjih etaž kamnoloma. 1: ostanek kostne breče z lobanjo lisice (*Vulpes* sp.) in drugimi kostmi sesalcev. 2: zob nosoroga (*Stephanorhinus* cf. *kirchbergensis*). 3: prstnica nosoroga (*Stephanorhinus* sp.). 4–5: del zgornje (4) in spodnje (5) čeljustnice jelena (*Cervus* cf. *elaphus*). 6: zob medveda (*Ursus* cf. *deningeri*) (hrani: PMS).

Fig. 9: Črni Kal quarry. Remains of Pleistocene mammals found between 1996 and 2002 in the upper terraces of the quarry. 1: remains of bone breccia with fox skull (*Vulpes* sp.) and other bones of mammals. 2: rhino tooth (*Stephanorhinus* cf. *kirchbergensis*). 3: phalanx of rhino (*Stephanorhinus* sp.). 4–5: part of the upper (4) and the lower (5) jaw of reindeer (*Cervus* cf. *elaphus*). 6: bear tooth (*Ursus* cf. *deningeri*) (kept in the Slovenian Museum of Natural History, Ljubljana).

Sl. 10: Kamnolom Črni Kal. Fragment fosilnega rebra (domnevno nosoroga) s sledjo naravno nastale poškodbe, najdba leta 1997 (hrani: PMS).

Fig. 10: Črni Kal quarry. Fragment of a fossilized rib (presumably rhino) with a trace of naturally inflicted damage, found in 1997 (kept in the Slovenian Museum of Natural History, Ljubljana).

KOST Z VREZI V KAMNOLOMU ČRNOTIČE

Podobna situacija kot v črnokalskem kamnolomu se z odpiranjem zapolnjenih brezen, jam in razpok ponovi v kamnolomu Črnotiče. Tu je bilo v devetdesetih letih prejšnjega stoletja odkritih več zapolnjenih brezen in jam. Nekaj ostankov pleistocenske favne je bilo odkritih v zgornjih delih velike denudirane ("fosilne") jame,¹⁴ ki jo omenja tudi Bosák s sodelavci (1999). Danes je jama na žalost že popolnoma odstranjena. Isto jamo verjetno omenja Mihevc (2001, 138), od kjer po njegovih omembah izvira tudi fosilni ostanek rosomaha (*Gulo gulo*).

Med najdbami, odkritimi na začetku leta 1998, je tudi kost z vrezi. Kost je fragment metakarpalne kosti (dlančnice) srne (*Capreolus capreolus*).¹⁵ Gre za 9,4 cm dolg fragment kosti, ki ima v celoti ohranjen proksimalni del, spodnji, distalni del kosti, pa je odlomljen. Na robu oziroma takoj pod sklepno ploskvijo je vidnih več skoraj vzporednih vrezov (sl. 11). Ti potekajo po dveh od štirih strani kosti, na eni strani 0,4 cm pod sklepno ploskvijo in skoraj vzporedno z njo. Tu sta dve zarezi. Prva je dolga 0,5 cm, druga se nadaljuje preko krivine kosti in je skupno dolga 2,3 cm (sl. 11a). Na drugi strani kosti se nahajajo le

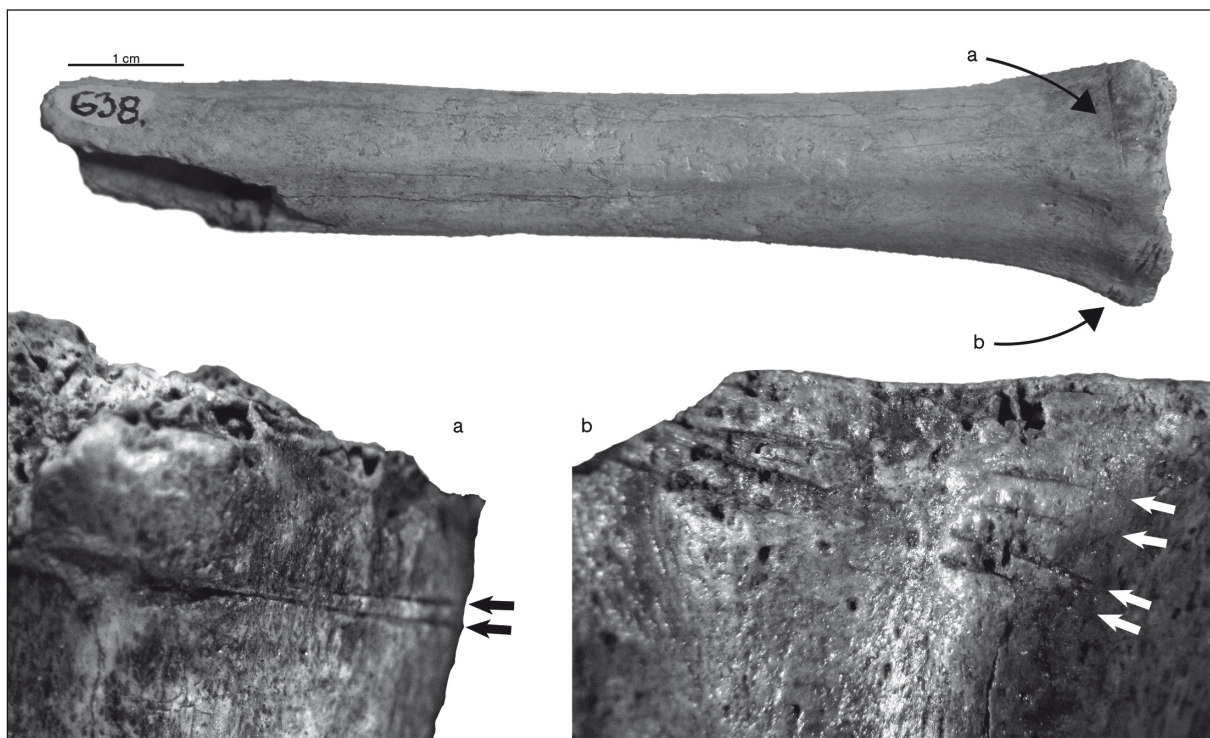
nekaj milimetrov pod robom nekoliko nagnjene zareze. Gre za štiri zaporedne potege po kosti, ki jih prekinja vdolbina v kosti, njihova skupna dolžina je 1,2 cm. Na eni strani nad vdolbino je videti še peti in šesti poteg, ki pa sta bila nekoliko krajša in nista segla čez celo širino tega dela kosti (sl. 11b).

Gre torej za povsem tipične sledi razkosavanja in prav nobenega dvoma ni, da so zareze nastale kot posledica razkosanja prednje noge srne, in sicer pri ločevanju dlančnice od zapestnega sklepa. Ali so takratni ljudje po uspešnem lovu srno razkosali na mestu uplena in s seboj odnesli le kose živali, kjer je meso, ostanki pa so na nek način pristali v takrat odprtem breznu, je seveda zgolj ugibanje. Po primerjavah z načinom transporta uplenjenih živali pri še obstoječih prvobitnih skupnostih in navsezadnje tudi pri modernem lovu je pogostejši transport še nerazkosanih živali. Druga možnost je, da so srno pojedli nekje zelo blizu najdišča in je najdeni fragment le kuhinjski ostanek, v tem primeru bi med najdenimi kostmi morda lahko pričakovali še kakšen fragment z vrezi. Ker je bilo pobiranje kosti izvedeno le občasno, ne vemo, ali je bilo na mestu še kaj, kar bi kazalo na človekovo prisotnost.

Za časovno umestitev najdbe je na voljo edinole podatek o živalskih vrstah, ki so bile najdene skupaj s fragmentom kosti z vrezi in kažejo na pleistocen. Če pogledamo združbo pleistocenske favne iz bližnjega črnokalskega kamnoloma, prevladujeta med novimi najdbami jelenjad in srnjad. Prisotnost srnjadi v poznem pleistocenu je redka (Pohar 1994; Bon et al. 1991), kar velja tudi za starejši holocen

¹⁴ Najdišče, trenutno pod imenom "Minirana jama 3", je v postopku vpisa v register Zavoda RS za varstvo narave, OE Nova Gorica. Po podatkih podjetja Salonit Anhovo kamnolomi, d.o.o., se je jama nahajala na koordinatah: 412930 E; 47425 N.

¹⁵ Hrani Prirodoslovni muzej Slovenije (Evidentirano gradivo iz Črnotič, evid. št. 638).

Sl. 11: Kamnolom Črnotiče. Fragment fosilne metakarpalne kosti srne (*Capreolus capreolus*) z vrezi pod sklepno ploskvijo, najdba leta 1998 (hrani: PMS).

Fig. 11: Črnotiče quarry. Fragment of a fossilized metacarpal bone of roe deer (*Capreolus capreolus*) with incisions under the radiocarpal joint, found in 1998 (kept in the Slovenian Museum of Natural History, Ljubljana).

(Pohar 1990), v katerem prevladuje navadni jelen. O srni iz starejšega holocena poročajo iz slovenskih najdišč Mala Triglavca pri Divači (Pohar 1990), Viktorjev spodmol (Toškan, Direjc 2004), Breg pri Škofljici pri Ljubljani, Pod Črmukljo pri Šembijah (Pohar 1990) ter z nekaterih italijanskih najdišč (Meluzzi et al. 1984).

Vrezi na kosti so neposreden dokaz človekove prisotnosti v takratni okolici današnjega kamnoloma v Črnotičah. Prisotnost pleistocenske favne daje slutiti, da je tudi ta kostni ostanek pleistocenske starosti in s tem paleolitska zapuščina, čeprav se glede na fosilizacijo kosti zdi, da so ti kostni ostanki mlajši kot v kamnolomu Črni Kal.

Okrajšave

IzA ZRC SAZU = Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana

NMS = Narodni muzej Slovenije, Ljubljana

PMS = Prirodoslovni muzej Slovenije, Ljubljana

AGUILAR, J.-P., J.-Y. CROCHET, K. KRIVIC, B. MARANDAT, J. MICHAUX, A. MIHEVC, B. SIGÉ, S. ŠEBELA 1998, Pleistocene small mammals from some karstic fillings of Slovenia - preliminary results. – *Acta carsologica* 28/2, 141–150.

AGUILAR, J.-P., J. MICHAUX 2011, Pleistocene edible dormice (Rodentia Mammalia) from Slovenia, and their relations to the present day Glis glis (Linnaeus 1766). – *Acta carsologica* 40/2, 369–380.

BON, M., G. PICCOLI, B. SALA 1991, I giacimenti quaternari di vertebrati fossili nell'Italia nord-orientale. – *Memorie di scienze geologiche* 43, 185–231.

BORDES, F. 1961, *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*. – Bordeaux.

BOSÁK, P., A. MIHEVC, P. PRUNER, K. MELKA, D. VENHODOVÁ, A. LANGROVÁ 1999, Cave fill in the Črnotiče Quarry, SW Slovenia: palaeomagnetic, mineralogical and geochemical study. – *Acta carsologica* 28/2, 15–39.

BRODAR, M. 2009, *Stara kamena doba v Sloveniji / Altsteinzeit in Slowenien*. – Ljubljana.

BRODAR, S. 1958, Črni Kal, nova paleolitska postaja v Slovenskem primorju (Črni Kal, eine neue Paläolithstation im Küstengebiet Sloweniens). – *Razprave 4. razreda SAZU* 4, 271–363.

- DEBÉNATH, A., H. L. DIBBLE 1994, *Handbook of Paleolithic Typology, Volume One: Lower and Middle Paleolithic of Europe*. – Philadelphia.
- KRIŽNAR, M., J. ŽALOCHAR, T. HITIJ 2010, Neanderthalčevo orodje iz Črnega Kala. – *Društvene novice / Društvo prijateljev mineralov in fosilov Slovenije* 42, 26.
- MELUZZI, C., C. PITTI, A. M. RADMILLI, B. WILKENS 1984, Il mesolitico nella Grotta Lonza. – V / In: *Il mesolitico sul Carso Triestino*, Società per la preistoria e la protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia, Quaderno 5, 109–130.
- MIHEVC, A. 2001, *Speleogeneza Divaškega krasa*. – ZRC 27, 1–180.
- POHAR, V. 1990, Sesalska makrofavna v starejšem holocenu (Die Säuger-Makrofauna im älteren Holozän). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 18, 43–49.
- POHAR, V. 1994, Veliki sesalci iz viška zadnjega glaciala v Sloveniji (Great Mammals descending from the culmination point of the Last Glacial in Slovenia). – *Razprave 4. razreda SAZU* 34, 85–100.
- POHAR, V., P. KRALJ 2002, Preservation of Pleistocene natural and cultural heritage in Potočka Zijalka, Križna jama and Črni Kal, Slovenia / Die Erhaltung der Pleistozän Natur- und Kulturerbschaft in Potočka zijalka, Križna jama und Črni Kal, Slowenien. – V / In: *6th International Symposium on Cultural Heritage in Geosciences, Mining and Metallurgy (Idrija 2002)*, Book of abstracts, 239–242.
- POHAR, V., R. PAVLOVEC 1997, The Črni Kal Quarry – An example of destroying Geotopes. – *Geologica Croatica* 50/2, 181–184.
- RAKOVEC, I. 1958, Pleistocenski sesalci iz jame pri Črnem Kalu (The Pleistocene Mammalia from the cave Črni Kal in Northern Istria). – *Razprave 4. razreda SAZU* 4, 365–433.
- TOŠKAN, B., J. DIRJEC 2004, Ostanke velikih sesalcev v Viktorjevem spodmolu / Remains of large mammals in Viktorjev spodmol. – V / In: I. Turk (ur. / ed.): *Viktorjev spodmol in Mala Triglavca. Prispevki k poznavanju mezolitskega obdobja v Sloveniji / Viktorjev spodmol and Mala Triglavca. Contributions to understanding the Mesolithic period in Slovenia*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 9, 135–167.
- VAN PEER, P. 1992, *The Levallois Reduction Strategy*, Monographs in World Archaeology 13. – Madison.

New information on the Palaeolithic and palaeontological sites in the Črni Kal and Črnotiče quarries above Koper, Slovenia

Summary

NEW INFORMATION ON THE PALAEO-LITHIC IN THE ČRNI KAL QUARRY

The expansion of the Črni Kal quarry in 1955 revealed a cave gallery filled with a Pleistocene deposit (S. Brodar 1958). The ensuing archaeological excavation was hindered by the position/shape of the cave, because the inspected sedimentary profile of the cave deposit lay nearly on top of a 20m high limestone wall made during mining (Fig. 1a). The month-long excavation revealed 20 different stratigraphic units. Four of them yielded some indications of human presence in the cave. A clear evidence of the latter was provided by a stone tool found in Layer 10. The question of whether the presumable indications of human presence in Layers 4, 8, 13/a and 13/e are also of anthropogenic origin is still open. Of those, the great quantity of charcoal from Layer 13/e is most probably anthropogenic. Less reliable are indications in Layers 4, 8 and 13/a. In light of this, an attempt to determine the position of

the stone tool found in 2009 by Jure Žalohar (Križnar, Žalohar, Hitij 2010, 26) within the known stratigraphic context of the site is all the more necessary.

Firstly, it was necessary to determine how far the preserved cave deposit lay from the sedimentary profile investigated and documented in 1955 (S. Brodar 1958, Insert 4; Osole 1973; M. Brodar 2009, 124–126). The next step was to identify the layers without an invasive intervention into the preserved cave deposit and to compare them with the published data (Figs. 3, 4).

The preserved sedimentary profile lies transversely to the course of the cave, while the 1955 investigation documented a profile running along the length of the cave (Fig. 2). This poses certain difficulties in identifying the layers, because the published course of the sedimentary profile lies on the +X axis and the preserved sedimentary profile on the +Y axis (see S. Brodar 1958, Insert 1). Of great aid here was the field diary of Franc Osole, who conducted a revision of Brodar's sedimen-

tary profile in 1973 (Osole, 1973)¹. By comparing photographs, we were able to place the upper part of the preserved deposits at approximately -X 3.30m. A further clue was the high degree of sinter in Layer 10, which made the latter clearly distinguishable even in the uncleaned sedimentary profile. Brodar's investigation of Layer 10 stopped in the western part at approximately +X 3.80. From that point onwards, the mining work left the sedimentary profile almost intact (Figs. 1a,b; 4b) and the deposits still *in situ*. The published profile (S. Brodar 1958; M. Brodar 2009) shows that some layers below Layer 10 in the western part disappear while others become thicker.

The preserved deposit is breaking down and the layers, with the exception of that with sinter, are not readily distinguishable. To avoid digging into the deposit while at the same time determining from which layer the newly found stone artefact came from, an undestructive method was adopted. The part of the profile under the distinctive sinterly Layer 10 was only brushed down so as to remove the sediment that had sprinkled down from the upper layers (Fig. 4c). The examination of the profile and a careful reading of the Žalohar report indicated that the stone tool was picked up from what we could identify as Layer 13. This layer consists of two substrata, which could, according to the finds from 1955, be interpreted as an archaeological level. Layer 13/a yielded two pebbles; one of opal chalcedony oolite and the other of red-brown marly limestone (M. Brodar 2009, 125). The clay stripe marked as 13/e contained a great quantity of charcoal that could be interpreted as a fireplace. Charcoal was especially concentrated at the contact with the stalagmitic crust of Layer 14/a.

As for the stone tool itself (Fig. 5), now identified as originating from Layer 13, it has a pronounced bulb and a natural striking platform. The latter forms an obtuse angle with the ventral face. It was flaked by the anvil technique. The pointed shape of the tool resembles a pseudo-Levallois point, but this is mere coincidence. It is rather determined as a retouched Clactonian flake (Debénath, Dibble 1994, 29). The striking platform is covered by cortex, part of which is preserved on the left edge. The material at the distal part of the left edge is more coarse-grained than elsewhere and does not exhibit sharp edges. Thus only the right

edge could be used as a cutting edge. It bears a direct semi-abrupt retouch along the whole edge with the exception of the damaged basal part. The retouch is more distinctive on the proximal part, while towards the distal part it becomes less invasive and resembles a usewear retouch. There are some pseudoretouches on the right retouched edge, caused by the pressures in the sediment. The surface of the artefact is slightly patinated, while the surface of the pseudoretouches exhibits a fresher tone. More pronounced pseudoretouches are also present on the basal part of the flake.

Until recently, the only stone tool from Črni Kal was that found by Srečko Brodar (1958) (Fig. 6) in Layer 10². It was determined as a Mousterian point. The artefact has a prepared diedric striking platform. A prepared striking platform is one of the main, but not the determinative features of the Levallois flaking technique. Without Levallois cores, identification of the Levallois flaking technique is often complicated and uncertain (see Van Peer 1992, 1–8). Flakes similar to Levallois, especially pseudo-Levallois points, are often a product of the discoid core reduction technique. The Črni Kal tool is not a Levallois point because the axis of the tool does not correspond to the axis of the flaking. According to the Bordes typology, it would be more adequately determined as a skewed convergent scraper. This new determination was already proposed by Mitja Brodar (Bordes 1961; M. Brodar 2009, 131). As such, Brodar's find is also presented here in a new drawing and a photograph, where the orientation of the tool is appropriately changed.

Both the skewed convergent scraper and the retouched Clactonian flake are made of dark greyish chert³. The dorsal surface of the former is clearly rounded, while that of the latter is not. This supports the observation of the two artefacts lying in different sedimentary environments and consequently coming from different layers.

The identification of the layer whence the newly found Clactonian flake originated confirms the previously made supposition of human presence in the time of the deposition of Layer 13. Whether the Clactonian flake is connected to the fireplace

¹ We would like to thank the Institute of Archaeology ZRC SAZU, Ljubljana, especially Anton Velušček, who enabled us to study the field diary of Franc Osole.

² In his publication of the Črni Kal site, Srečko Brodar also mentions a find of a flat pebble flake of opal chalcedony oolite (Layer 13/a) (Brodar 1958, 290). Unfortunately, we could not determine where the flake is currently stored.

³ We would like to thank Miha Jeršek from the Slovenian Museum of Natural History for determining the raw material.

in Layer 13/e or rather originates from Layer 13/a we cannot say at the moment. What is important is that the two stone artefacts, namely the skewed convergent scraper flaked from a discoid or Levallois core and the Clactonian flake, are not contemporary, though they are both ascribed to the Moustérien techno complex on the basis of the context of the site.

NEW PLEISTOCENE MAMMAL FAUNA FROM THE ČRNI KAL QUARRY

Since its opening, the Črni Kal quarry is known as the findspot of Pleistocene fauna. The faunal remains were reported by Pohar and Pavlovec (1997). New finds from Črni Kal are also mentioned by Pohar and Kralj (2002), who presented another location of finds in the eastern part of the quarry. The microfauna from numerous recently detected locations in the quarry was studied by Aguilar *et al.* (1998) and Aguilar and Michaux (2011). They only examined the remains from the highest part of the quarry designated as Črni Kal 3 (Aguilar *et al.* 1998, 144). This is probably the same location that yielded some Pleistocene mammal remains and which we designated as Location 1 (Fig. 8). The Črni Kal Pleistocene fauna was most recently investigated by Aguilar and Michaux (2011), who also described two new species of Pleistocene dormouse (*Glis mihevci* and *Glis perkoi*).

The locations newly found in the 1996–2002 period revealed new remains of Pleistocene mammals⁴, in two karst fissures partially filled with Pleistocene deposits (clay, breccia and sinter formations). The aim of this article not being a detailed study of new Pleistocene fauna, we only preliminary present some of the most interesting finds (Fig. 9). The mammal fauna in the upper part of the first location is predominantly represented by the remains of deer (*Cervus cf. elephas*) and roe deer (*Capreolus sp.*). Limb bones and teeth, partially in jaws, are most frequent. Two skulls and several teeth belong to fox (*Vulpes sp.*). Remains of marten are also present (*Mustela cf. putorius*). Pohar and Kralj (2002) report, without mentioning the exact location, the find of a molar supposedly belonging to a deningeri bear

(*Ursus cf. deningeri*). Of larger mammals, some remains of Pleistocene bovids (*Bos sp. seu Bison sp.*) and rhinos were found (*Stephanorhinus cf. kirchbergensis*, *Stephanorhinus cf. hemitoechus*). A great quantity of micromammals (shrews (Soricidae), bats (Chiroptera), mice (Muridae) and birds (Corvidae, Tetraonidae) were also found. For the upper part of the quarry (Fig. 6: Location 1), the presence of Pleistocene man was reported by Pohar and Pavlovec (1997); they mention incisions on a rib, supposedly of a rhinoceros, but do not support it with a photograph.

The second location (Fig. 8: Location 2) of Pleistocene fauna is the central terrace of the quarry. It is a great sinkhole filled with large blocks of Eocene limestone, red clay and several layers of sinter. On that location, approximately in the middle of the deposit, we found some poorly preserved bone remains of mammals lying in reddish clay. Only the teeth of a Pleistocene rhinos, probably *Stephanorhinus cf. kirchbergensis*, were better preserved.

For the moment, it is difficult to venture a more precise date for the fauna from the new locations. The isotopic date for the upper location (Location 1) is more than 45 000 years (Pohar, Pavlovec 1997, 182). The sinter from the filled sinkhole revealed the age of 143 000 ($\pm 14 000$) years (Mihevc 2001, 139). According to Mihevc's description, that sinkhole is most probably the lower location (Location 2). We cannot, however, reliably determine the connection between the Pleistocene fauna and Mihevc's date.

As mentioned above, Pavlovec and Pohar (1997, 182) mention a find of a rhinos rib with incisions from the upper part of the Črni Kal quarry. They interpret the incisions as cut marks. After thorough microscopic inspection of the rib (Fig. 10), however, we conclude that the incisions are not artificial and can thus not be interpreted as cut marks. In fact, only one, a 0.7cm long incision, resembles a cut mark made by a sharp object at first sight. Incisions made by stone tool are equally deep and straight, while the incision in question exhibits none of this. Its irregular morphology is characteristic of incisions made by pressure and movements in the sediment.

BONE WITH CUT MARKS FROM THE ČRNOTIČE QUARRY

The mining work in the Črnotiče quarry at the end of the past century revealed many filled-up sinkholes, cracks and caves. It also yielded remains

⁴ Part of the collected fauna is kept in the Department of Geology (Faculty of Natural Sciences and Engineering, University of Ljubljana), but the major part is in the paleontological collection of Pleistocene fauna in the Slovenian Museum of Natural History, Ljubljana.

of Pleistocene fauna in the upper parts of a large unroofed cave (see Bosák *et al.* 1999), which is today completely destroyed. Mihevc (2001, 138) probably writes of the same cave, when he reports on a fossil find of a wolverine (*Gulo gulo*). Furthermore, a fossil bone with artificial incisions was found in a filled-up sinkhole (in the unroofed cave) in 1998 (Fig. 11).

The fossil bone in question is a fragment of the metacarpal bone of a roe deer (*Capreolus capreolus*). The 9.4cm long fragment has a completely preserved proximal part, while the distal part is broken off. Visible at the edge, immediately below the joint surface, are several almost parallel incisions. They are present on two of the four sides of the bone. On one side, two incisions run 0.4cm below the joint surface and almost parallel to it. One is 0.5cm long, while the other continues across the bone curvature and has a total length of 2.3cm (Fig. 11a). On the other side, four incisions or cuts run only a few millimetres below the edge and are slightly inclined. They were made with a stone tool in the total length of 1.2cm, interrupted by a hollow in the bone. Visible on the part above the hollow are two additional cuts. These are slightly shorter and do not stretch across the whole width of that part of the bone (Fig. 11,b).

Such incisions are typical traces of butchering. They were made by butchering the front leg of

the roe deer, i.e. separating the metacarpal bone from the wrist.

When attempting to date the bone with cut marks, we can only rely on known data and the context of the find, which suggest that the bone can be ascribed to the Pleistocene together with other faunal remains. As such, it is direct evidence of Pleistocene human presence in what is now known as the Črnotiče quarry.

Pavel Jamnik
Kočna 5
SI-4273 Blejska Dobrava
Pavel.jamnik@telemach.net

Matija Križnar
Prirodoslovni muzej Slovenije
Prešernova 20
SI-1000 Ljubljana
mkrižnar@pms-lj.si

Matija Turk
Lunačkova 4
SI-1000 Ljubljana
matijaturkow@gmail.com

Bronastodobne in druge površinske najdbe iz Bratoncev v Prekmurju

Mitja GUŠTIN, Monika ZORKO

Izvleček

Pred slabim desetletjem so bili na njivskih površinah južno od vasi Bratonci odkriti prvi artefakti, ki so opozorili na obstoj arheološkega najdišča na tej lokaciji. Od tedaj se je število zbranega arheološkega gradiva, predvsem odlomkov lončenine, povzpelo na več kot 1500 kosov. Večina gradiva pripada obdobju zgodnje in srednje bronaste dobe oz. njenega prehoda v pozno fazo. Zaradi značaja najdb lahko na najdišču pričakujemo naselbino iz omenjenih obdobj. Manjše število najdb lahko pripišemo tudi obdobjem od starejše železne dobe in vse do novega veka.

Ključne besede: Slovenija, Prekmurje, Bratonci, bronasta doba, kulturni horizont Somogyvár-Vinkovci, licenski horizont, horizont pramenaste keramike, kultura Kiszapostag, železna doba, rimska doba, zgodnji srednji vek, visoki in pozni srednji vek

ARHEOLOŠKA SLIKA PREKMURJA S Poudarkom na Bratoncih z okolico

Prekmurje, pokrajina na levem bregu reke Mure, je zgodovinsko zelo raznovrstna, saj so znana številna arheološka najdišča iz skorajda vseh arheoloških obdobj – od bakrene dobe in vse do visokega srednjega veka. Poselitveno sliko Prekmurja, ki smo jo prvič dobili s sistematično arheološko topografijo (Šavel 1991), so močno dopolnila obširna zaščitna arheološka izkopavanja med letoma 1997 in 2008 na trasi načrtovane avtoceste (Prešeren 2003; publikacije Skupine za arheologijo na avtocestah Republike Slovenije¹). Pri razumevanju poselitve v preteklosti kot tudi

¹ Šavel, Kerman 2008; Šavel 2009; Plestenjak 2010; Šavel, Sankovič 2010; Šavel, Sankovič 2011; Kerman 2011a; id. 2011b; id. 2011c; id. 2011d; Tušek, Kavur 2011.

Abstract

The first artefacts on the fields south of the village of Bratonci, Slovenia, came to light roughly a decade ago. The existence of an archaeological site there has since been confirmed by over 1500 archaeological finds, predominantly pottery. The finds mostly date to the Early and Middle Bronze Ages, also the transition to the Late Bronze Age, and indicate a settlement. A small number of recovered finds dates to later periods, from the Early Iron Age to modern times.

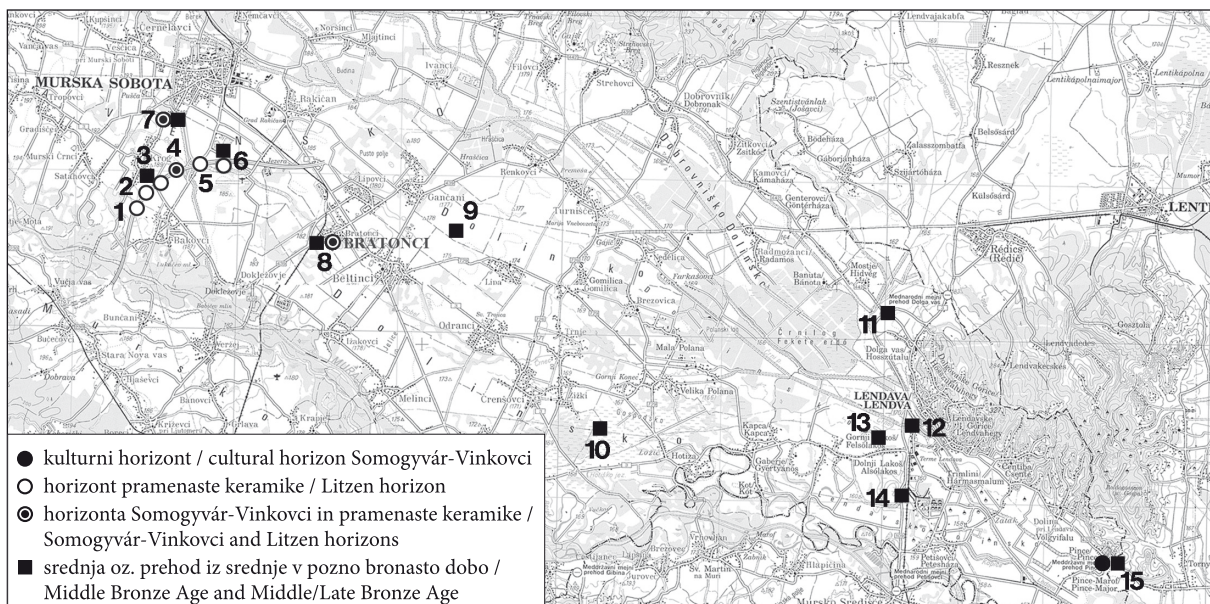
Keywords: Slovenia, Prekmurje, Bratonci, Bronze Age, Somogyvár-Vinkovci cultural horizon, Litzen horizon, Kiszapostag culture, Iron Age, Roman period, Early Middle Ages, High and Late Middle Ages

odkrivanju novih arheoloških najdišč ima veliko vlogo tudi sistematično zračno rekognosciranje, ki poteka od leta 1997 (Kerman 1999; 2002).

Prekmurje je bilo že v času bakrene dobe (delno tudi konec mlajše kamene dobe) dokaj intenzivno poseljeno, kar je razvidno iz velikega števila selišč,² pri čemer velja še posebej omeniti nedavno raziskane naselbine na lokacijah Turnišče (Tomaž 2006; 2012) in Kalinovnjek pri Turnišču (Kerman 2013), pa tudi naselbinske ostanke, odkrite v bližini Lipovcev, na najdiščih Popava 1 in 2 (Šavel 2008, 65).

Kot bakrenodobne so običajno opredeljene tudi naključno in posamično najdene kamnite sekire in kopače. Kamnite sekire so pogosta naključna najdba,

² Šavel 1991; ead. 1994; ead. 2006a; ead. 2006b; Šavel, Guštin 2006; Kavur 2006; Tiefengraber 2006; Tušek, Kavur 2011; Šavel, Sankovič 2011.

Sl. 1: Prekmurje z najdišči bronaste dobe (vir: Topografska karta Murska Sobota, Ljutomer. M. = 1:100.000).

Fig. 1: The Prekmurje region with marked Bronze Age sites.

1 Pod Kotom – jug; 2 Pod Kotom – cesta; 3 Pod Kotom – sever; 4 Za Raščico; 5 Kotare – krogi, Kotare – baza; 6 Nova Tabla; 7 Grofovsko I; 8 Brattonci; 9 Prapornica; 10 Gosposko; 11 Gornje njive I, II; 12 Gaborkert; 13 Oloris; 14 Pri Muri; 15 Pod Grunti – Pince

tako je tudi iz Brattoncev in okolice znanih kar osem primerkov kamnitih sekir različnih tipov.³ Prišteti smemo še najdbe z lokacije Gosposko severno od Gančanov, kjer sta bili na površini odkriti dve kamniti sekiri in sočasna lončenina (Šavel 1991, 36–38). Kljub številnim novoodkritim naselbinam ter naključnim najdbam kamnitih orodij je do sedaj kulturnemu horizontu Retz-Gajary pripadajoče le grobišče Pod Kotom – jug pri Krogu (Šavel 2009).

Avtocestna izkopavanja so razkrila, da je bila prekmurska ravnica gosto naseljena tudi v času bronaste dobe, že od samega začetka tega obdobja sredi 3. tisočletja pr. n. št.

Večina naselbin kulture Somogyvár-Vinkovci in lizenskega horizonta (horizont pramenaste keramike) je osredotočenih na območju južno od Murske Sobote (sl. 1: 1–7), medtem ko so Pince na jugovzhodnem robu Goriškega (sl. 1: 15).⁴

Srednjebronastodobna najdišča so za razliko od starejših v veliki meri skoncentrirana vzhodneje – na širšem območju Lendave (sl. 1: 10–15). Le

najstarejše med njimi, Pod Kotom – sever (sl. 1: 3), leži južno od Murske Sobote (Kerman, Kavur 2011), preostala se nahajajo predvsem okoli Lendave, npr. Pod Grunti – Pince, Oloris pri Doljem Lakošu, Gornje njive pri Dolgi vasi, Gaborkert pri Lendavi, Gosposko pri Hotizi (sl. 1: 10–15),⁵ itd. Naselbino tega obdobja smemo predvidevati tudi na lokaciji Prapornica jugovzhodno od Gančanov (sl. 1: 9), kjer so bili na površini odkriti številni odlomki lončenine in hišnega lepa, kamnita kladivasta sekira in brus. Podobno kot Oloris je tudi Prapornica nekoliko dvignjena nad okolico, ki je bila še do pred nekaj leti na posameznih delih zamočvirjena (Šavel 1994, 36–37).

Pozna bronasta doba je na levem bregu reke Mure zastopana v manjši meri, tako lahko o naselbini iz tega obdobja govorimo na Novi Tabli pri Murski Soboti (sl. 1: 6) (Guštin 2003) in Pod Kotom – sever (sl. 1: 3) (Kerman, Kavur 2011). Najdišča pozne bronaste dobe ležijo, podobno kot zgodnjebronastodobna, južno od Murske Sobote.

³ Lipovci, Lipovci – Rastika, Gančani – Za hišo, Lipa – Gorice (Šavel 1991, 35–38) in Lipa – Gomilčice (EŠD 1244).

⁴ Guštin 2003; id. 2005; id. 2008a; Guštin, Zorko 2010; Novšak 2003; Sankovič 2010; Šavel 2009; Šavel, Sankovič 2010; Kerman 2011a; id. 2011b; id. 2011d; Tušek 2010; Črešnar 2010.

⁵ Pod Grunti – Pince (za informacijo se najlepše zahvaljujeva Branku Kermanu iz Pomurskega muzeja Murska Sobota); Oloris (Dular, Šavel, Tecco Hvala 2002); Gornje njive (Šavel, Kerman 2008). Za preostala najdišča glej Šavel 1994, 53–83.

Prekmurje, predvsem ravninski predel južno od Murske Sobotne, je bilo poseljeno tudi v času starejše železne dobe. Na Novi Tabli so bili odkriti posamezni naselbinski objekti in tudi obsežno žgano gomilno grobišče z obodnimi jarki (Guštin, Tiefengraber 2001; Guštin 2003). Na najdišču Kotare – baza so bili odkriti sledovi naselbine; na najdiščih Kotare – krogi in Za Raščico pa posamična grobova (Kerman 2011a, 2011b; Šavel, Sankovič 2010). Naselbinske ostaline in pokopi so znani tudi z najdišča Pri Muri v okolici Lendave (Šavel, Sankovič 2011).

Na večini najdišč starejše železne dobe so tudi sledi poselitve iz mlajše železne – latenske – dobe, kot npr. na lokacijah Nova Tabla, Kotare – krogi, Kotare – baza in Pod Kotom – sever. Razen dobro izpričanih naselbinskih objektov je bilo na Novi Tabli odkritih več grobov, na lokaciji Pod Kotom – sever pa grob bojvnika.⁶ V tem obdobju je bilo po vsej verjetnosti poseljeno tudi Kastelišče v Černelavcih, kjer je bila med sondiranjem odkrita kulturna plast z grafitno lončenino (Šavel 1991, 17, 66). Naselbinski ostanki iz latenskega obdobja so bili odkriti tudi na predelu okrog Lendave, tako na najdiščih Pri Muri kot tudi na Olorisu, manjšo naselbino domnevamo tudi nekoliko proti zahodu, na Dugih njivah pri Trnju. V primeru Kastelišča, Olorisa in Dugih njiv gre za platoje, ki so vsaj deloma obdani z močvirnimi jarki (Šavel 1991, 17, 46, 61; Šavel, Sankovič 2011).

Rimska doba je v ravninskem Prekmurju zastopana z velikim številom najdišč: znane so naselbine, številna gomilna grobišča, ostanki rimskih cest in posamezne najdbe nagrobnih spomenikov in kipov (Šavel 1991, 17–21; Mikl-Curk 1997). Ostanki rimskodobnih podeželskih naselij so bili izkopani na najdiščih: Nova Tabla pri Murski Soboti, Za Raščico, Grofovsko 2, Pod Kotom – cesta, Pod Kotom – sever, Ivankovci ter Gornje njive pri Dolgi vasi.⁷ Izstopa s pomočjo aerofotografije odkrita in dobro dokumentirana zidana rimska vila rustika v bližini Murske Sobotne (Kerman 1999, 337, 340, sl. 14; id. 2008).

⁶ Nova Tabla (Guštin, Tiefengraber 2001, 112–114; Pavlovič 2011); Kotare – krogi (Kerman 2011b); Kotare – baza (Kerman 2011a); Pod Kotom – sever (Kerman 2009; id. 2011d; id. 2011e).

⁷ Nova Tabla (Guštin 2003; id. 2004); Za Raščico (Šavel, Sankovič 2010); Grofovsko 2 (Kerman 2011c); Pod Kotom – sever (Kerman 2011d); Pod Kotom – cesta (Tušek 2010); Ivankovci (Tušek, Kavur 2011); Gornje njive (Šavel, Kerman 2008).

Kot vse Ravninsko je bil tudi prostor okrog Bratoncev v rimskem obdobju intenzivno poseljen. Naselbinske ostaline so z arheološkimi izkopavanji znane s Popave 2 pri Lipovcih (Šavel 2003; ead. 2008, 65–66), ki leži na njivah med potokoma Dobel in Ledava. Naselbino lahko pričakujemo tudi na njivah in travnikih južno od Lipovcev in zahodno od Bratoncev, kjer je bila na platoju (200 × 300 m) ob sondiranju leta 2010 odkrita rimskodobna lončenina (lokacija Lipovci).⁸ V istem letu je bila s sondiranjem odkrita tudi rimska kulturna plast na lokaciji Tabla v bližini Dokležovja,⁹ ki je verjetno povezana s severno ležečo lokacijo Müzge z močno razorano gomilo; nekoliko zahodneje, na lokaciji Lipovska šuma, je skupina petih gomil (Šavel 1991, 36).¹⁰ Okrog treh je še viden jarek, ki je nastal ob kopianju zemlje za nasutje.

Podobno veliko naselbino kot pri Lipovcih domnevamo tudi severozahodno od vasi Ižakovci na lokaciji Osredok, kjer so bile najdene večje količine tegul in antične lončenine. V starejši literaturi se omenjajo tudi ostanki rimskodobnih stavb, ki bi naj bili vidni na površini, vendar topografski pregled tega ni potrdil.¹¹

Poleg naselbinskih ostankov so v okolici Bratoncev še gomilna grobišča (Šavel 1991, 35–38). V večini primerov gre za posamezne gomile, redkeje se pojavljajo v večjem številu. Posamezne, v celoti ohranjene gomile so tudi zahodno od Ižakovcev (Ciglenice)¹² in v bližini Gančanov (Logarnica in Hraščica).¹³ Pri Gančanih je viden tudi odsek zelo dobro ohranjene Stare ceste,¹⁴ po ljudskem izročilu rimske (Šavel 1991, 36–37). Trasa je ohranjena v

⁸ EŠD 1243.

⁹ EŠD 29516.

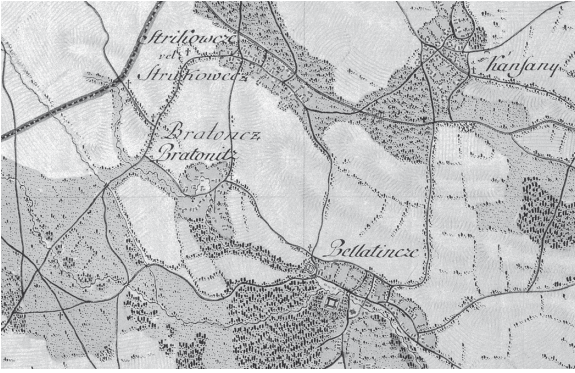
¹⁰ Tri gomile, ki imajo še viden jarek, ležijo na travniku, največja med njimi (prem. 15,0 m; viš. 1,8 m) je delno odkopana, preostali dve sta nepoškodovani (obe prem. 10,0 m; viš. 1,0–1,2 m). Dve ležita na njivi, zato sta močno razorani (prem. pribl. 10,0 m). Ena je bila razkopana pred II. svetovno vojno, v njej je bil odkrit grob, obdan s štirimi kamnitimi ploščami, s peto je bil pokrit. Poleg pepela so bile v grobu še posode.

¹¹ Ljudsko izročilo na tem mestu omenja staro naselje, od koder naj bi izviral samo ime za vas (hiša = iža) (Šavel 1991, 37).

¹² Nasproti pokopališča v Ižakovcih je bila neznanu kdaj odkrita otroška pepelnica.

¹³ Logarnica (EŠD 1251); Hraščica (EŠD 1252).

¹⁴ Stara ali Rimska cesta (EŠD 1253). Ta rimska cesta naj bi po ljudskem izročilu potekala mimo gomil Šibice pri Bratoncih, zasledili naj bi jo tudi v Ižakovcih, od koder naj bi se nadaljevala proti Dokležovju. Ceste ni bilo moč ponovno zaslediti na nobeni izmed lokacij (Šavel 1991, 36–37).

Sl. 2: Bratonci na vojaški karti iz let 1763–1787.
Fig. 2: The Bratonci village on a military map from 1763–1787.
(Vir / source: Rajšp, Serše 2001, sekcija II/12.)

dolžini 2,5 km, gre za 5 m širok nasut gramoz, na obeh straneh pa se nahajata globlja jarka širine do 2 m.

Med zanimivejše najdbe iz rimskega obdobja sodi zakladna najdba 28 antoninijanov, odkrita v Beltincih leta 1878, o kateri danes ni več sledu (Šavel 1991, 35).

Najzgodnejše sledi slovanske poselitve s konca 6. in začetka 7. st. na območju med jugozahodno Panonijo in zgornjim Jadranom so znane v večji meri prav z območja južno od Murske Sobote. Izkopavanja so razkrila številna posamezna selišča s kontinuiteto do začetka 9. st. na najdiščih Nova Tabla pri Murski Soboti, Grofovsko 1 in 2, Kotare – krogi in Kotare – baza, Pod Kotom – sever, Pod Kotom – jug in Pod Kotom – cesta, pa tudi v bližini Lipovcev na najdiščih Popava 1 in 2.¹⁵ Pripadajoča grobišča so izpričana le na Popavi 2 z žganimi grobovi (Šavel 2008) in s skeletnimi pokopi na Novi tabli (Guštin 2003; 2008b). Zgodnesrednjeveško naselbino lahko pričakujemo tudi na rahlo dvignjenem platoju z obrambnim jarkom na lokaciji Gradišče v Selu (Šavel 1991, 70; Kerman 1997a, 41–42).

Oblika imena Bratonci, kot je zabeleženo na vojaškem zemljevidu (*Brathonycz* ali *Brathonych*) (sl. 2), je bila v uporabi od 15. st. Najstarejša znana oblika imena *Brathoninc* oz. *Brathoninch* je dokumentirana že l. 1322 (Zelko 1982, 23). Poselitev za časa visokega in poznega srednjega veka (12.–15. st.)

je v Prekmurju znana predvsem s pomočjo gradiva z območja okrog Lendave, kjer so bila raziskana najdišča Zatak, Gornje njive pri Dolgi vasi in Pri Muri v bližini Lendave.¹⁶ V okolici Murske Sobote so bili naselbinski ostanki odkriti na najdišču Pod Kotom – sever (Kerman 2011d); za sam prostor Murske Sobote je iz tega časa na voljo več zgodovinskih kot arheoloških virov (Kerman 1997b, 49).

Iz istega obdobja so v Prekmurju znani in delno ohranjeni tudi ostanki obmejnih stražniških naselbin, kot pomembni središči sta nastopala prvotna gradova v Lendavi in pri Gradu na Goričkem (Kerman 1997b).

POVRŠINSKE NAJDBE PRI BRATONCIH

Gručasto naselje Bratonci leži na meji med Ravenskim in Dolinskim, v ravninskem predelu Prekmurja, ki ga na južni strani omejuje reka Mura in na severu višji predeli Goričkega (sl. 1: 8). Nahaja se v povirju ravninskega potoka Črnc, južno od vasi teče potok Dobel in le nekaj kilometrov južneje reka Mura (Sever 1996, 62). Kraj leži na pribl. 180 m nadm. višine, nekaj kilometrov južneje od Murske Sobote in le streljaj od Beltincev. Na večjem delu območja so njive, na vlažnih tleh so manjši travniki in zaplate gozda.

V okviru arheološke topografije, ki jo je izvajal Pomurski muzej v Murski Soboti, so bile na območju Bratoncev zabeležene predvsem sledi rimskodobne poselitve, na prazgodovinsko poselitev je nakazovala naključna najdba kamnite kopače (Šavel 1991, 35–36).

Najdišče arheoloških artefaktov in naselbinskih sledov je znano po zaslugi nabranih odlomkov lončenine, ki jih je v zadnjem desetletju na njivskih površinah južno od vasi opazil in pobral domačin Stane Cafuta.¹⁷ Zbirko je med letoma 2003 in 2010 predal Inštitutu za dediščino Sredozemlja Znanstveno-raziskovalnega središča Univerze na Primorskem. Po opravljeni dokumentaciji in valorizaciji so bili predmeti spomladi 2012 predani Pomurskemu muzeju v Murski Soboti.

Omenjene najdbe so bile zbrane na območju med južnim robom vasi Bratonci in levim bregom potoka Dobel, na njivah z rahlo valovitim terenom (sl. 3). Največja koncentracija predmetov je bila po pripovedovanju Cafute na parceli št. 658/0 k. o.

¹⁵ Nova Tabla (Guštin, Tiefengraber 2002; Pavlovič 2008); Grofovsko 1 (Novšak 2002); Grofovsko 2 (Kerman 2011c); Kotare – krogi (Kerman 2011b); Kotare – baza (Kerman 2011a); Pod Kotom – sever (Kerman 2011d); Pod Kotom – jug (Šavel 2002); Pod Kotom – cesta (Tušek 2002); Popava 1 (Cipot 2008); Popava 2 (Šavel 2008).

¹⁶ Zatak (Guštin 2006; Guštin, Tomaž 2008); Gornje njive (Šavel, Kerman 2008); Pri Muri (Sankovič 2011).

¹⁷ Stane Cafuta, Bratonci 52.

Sl. 3: Bratonci. Pogled na njivske površine, kjer se nahaja arheološka lokacija.

Fig. 3: Bratonci. View of the fields covering the archaeological site.

Bratonci, vendar bo za določitev obsega najdišča treba izvesti intenzivni terenski pregled. Ob ogledu lokacije leta 2003 so bile na njivskih površinah poleg odlomkov lončenine opazne večje lise črne in oranžne barve. Ob ponovnem obisku leta 2012 razen odlomkov lončenine ni bilo na ornici vidnih nobenih sledi.¹⁸

Obraavnano gradivo zajema pribl. 1.500 odlomkov lončenine, manjše število drugih predmetov iz

¹⁸ Leta 2003 si je lokacijo površinskih najdb v spremstvu S. Cafute ogledal M. Guštin in leta 2012 M. Zorko skupaj s S. Sankovičem, kustosom Pomurskega muzeja Murska Sobota.

žgane glin, nekaj železnih in kamnitih predmetov, hišni omet in opeko, žrmlje ter kosti (sl. 4). Glede na to, da so bile najdbe na njivskih površinah podvržene vsakoletnemu oranju, so presenetljivo dobro ohranjene. Že ob prvem pregledu je bilo jasno razvidno, da imamo opravka z najdbami iz različnih arheoloških obdobj. Na osnovi značilnega načina izdelave, okrasa in oblike posod je bilo največ odlomkov lončenine pripisanih obdobju prazgodovine, posamezni odlomki sodijo še v rimsko obdobje, zgodnji srednji vek ter obdobje srednjega in novega veka.

Vrednoteni so bili vsi odlomki lončenine, ki so tipološko opredeljivi (ustja, dna, ročaji, držaji ...) ali okrašeni. Predstavljeni so kronološko, od najstarejših obdobj k mlajšim. Takšna obravnava odseva nalaganje naselbinskih slojev, nastalih kot posledica človeških dejavnosti od prvih naseljencev in vse do danes. V kataloškem delu prispevka je risarsko prikazan izbor najznačilnejšega gradiva. Predstavljeno je kronološko – od najstarejših najdb iz bronaste dobe do tistih, ki sodijo v visoki srednji vek.

KRONOLOŠKE FAZE

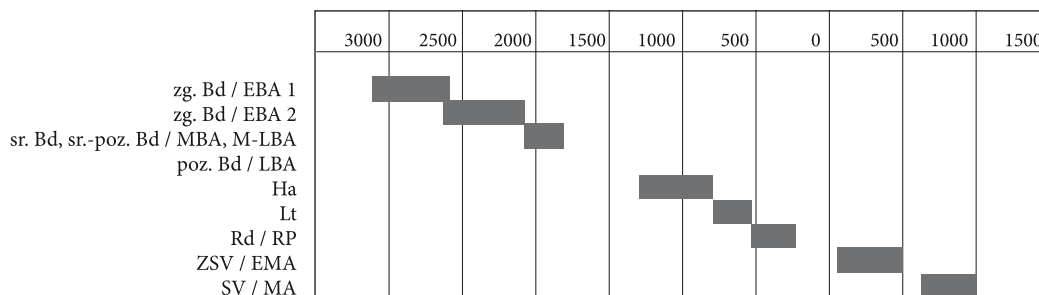
Na *sliki 4* predstavljamo arheološke najdbe po posameznih časovnih obdobjih ter znotraj njih vrsto in količino gradiva. Razvrstili smo ga po

	Prazgodovina / Prehistory						Rd RP	ZSV EMA	SV MP	NV PmP
	zg. Bd EBA 1	zg. Bd EBA 2	sr./poz. Bd M/LBA	Ha	Lt	neopr. undet.				
lončenina pottery	65	2	72	3	12	1088	2	8	3	266
druge ker. najdbe other ceramic finds	/	/	/	/	/	13	/	/	/	7
železne najdbe metal finds	/	/	/	/	/	/	/	/	/	16
kamnite najdbe stone finds	/	/	/	/	/	3	/	/	/	/
žrmlje quern	/	/	/	/	/	33	/	/	/	/
hišni omet, opeka wall plaster, bricks	/	/	/	/	/	71	1	/	/	14

Sl. 4: Struktura površinskih najdb iz Bratoncev in njihova kronološka pripadnost.

Fig. 4: Structure of the surface finds from Bratonci and their chronological attribution.

zg. Bd 1 = zgodnja bronasta doba (kulturni horizont Somogyvár-Vinkovci); **zg. Bd 2** = zgodnja bronasta doba (horizont pramenaste keramike); **sr./poz. Bd** = srednja/pozna bronasta doba; **Ha** = starejša železna doba; **Lt** = mlajša železna doba; **neopr.** = neopredeljeno; **Rd** = rimska doba; **ZSV** = zgodnji srednji vek; **SV** = srednji vek; **NV** = novi vek / **EBA 1** = Early Bronze Age (cultural horizon Somogyvár-Vinkovci); **EBA 2** = Early Bronze Age (Litzen horizon); **M/LBA** = Middle/Late Bronze Age; **Ha** = Early Iron Age; **Lt** = Late Iron Age; **undet.** = undetermined; **RP** = Roman Period; **EMA** = Early Middle Ages; **MA** = Middle Ages; **PmP** = Post-medieval Period

Sl. 5: Bratonci. Shematični prikaz zastopanosti kronoloških faz na arheološki lokaciji.

Fig. 5: Bratonci. Schematic representation of the chronological phases of the archaeological site.

zg. Bd 1 = zgodnja bronasta doba (kulturni horizont Somogyvár-Vinkovci); **zg. Bd 2** = zgodnja bronasta doba (horizont pramenaste keramike); **sr. Bd** = srednja bronasta doba; **poz. Bd** = pozna bronasta doba; **Ha** = starejša železna doba; **Lt** = mlajša železna doba; **Rd** = rimska doba; **ZSV** = zgodnji srednji vek; **SV** = srednji vek /

EBA 1 = Early Bronze Age (cultural horizon Somogyvár-Vinkovci); **EBA 2** = Early Bronze Age (Litzen horizon); **MBA** = Middle Bronze Age; **LBA** = Late Bronze Age; **Ha** = Early Iron Age; **Lt** = Late Iron Age; **RP** = Roman Period; **EMA** = Early Middle Ages; **MA** = Middle Ages

posameznih kategorijah na: lončenino, druge keramične predmete (kot npr. vretenca, uteži ipd.), kamnite predmete (kot npr. sekira, brus ipd.) in žrmlje, železne predmete, gradbeni material ter kosti. Shematično sliko zastopanosti posameznih kronoloških faz na najdišču pri Bratoncih predstavljamo na *sliki 5*.

Prazgodovinske najdbe

Bronasta doba

Med gradivom predstavljajo največji delež odlomki lončenine, ki jih uvrščamo v zgodnjo in srednjo bronasto dobo. Neokrašenih odlomkov ostenj najrazličnejših posod, ki predstavljajo glavnino vseh najdb, ne moremo z gotovostjo kronološko uvrstiti, vendar so na osnovi fature primerljivi z lončenino, ki smo jo opredelili kot bronastodobno ali tisto, ki je natančneje neopredeljiva.

Gre za večje odlomke lončenine, od katerih se je dalo v večji ali manjši meri rekonstruirati kar nekaj posod.¹⁹ Te so, po pripovedovanju najditelja, velikokrat ležale sveže izorane in skorajda nepoškodovane v brazdah, ki jih je za sabo pustil plug (npr. *t.* 3: 11,12; 4: 5: 1).

Pri enem izmed takšnih primerov je bil v brazdi najden skupek najdb,²⁰ v katerem so bili lonec, dve skoraj v celoti ohranjeni enoročajni skodelici,

Sl. 6: Bratonci. Inventar domnevnega žganega groba (foto Aleš Ogorelec).

Fig. 6: Bratonci. Contents of the supposed cremation grave.

ovalen krožnik, dno posode in keramično vretence (*t.* 4: 2–7; *sl.* 6). Vsaj del tega skupka je bil urejen: keramično vretence (*t.* 4: 7) se je nahajalo v skodelici (*t.* 4: 3), ki je bila najdena na krožniku (*t.* 4: 5). Nepoškodovanost najdb v skupku (z izjemo lonca in dna druge posode – *t.* 4: 2,6), njihova medsebojna razporeditev in koncentracija na zelo majhnem prostoru neizogibno silijo k vprašanju, ali lahko v tem skupku vidimo inventar žganega groba.²¹ Odgovora ne bomo dobili, vendar bomo te najdbe vseeno obravnavali kot celoto.

O obstoju posameznega žganega groba ali grobišča bi zelo težko ugibali, a skoraj zagotovo imamo na tem prostoru opravka z naselbino iz

¹⁹ Najdbe je restavriral Jože Lorber.

²⁰ Omenjene najdbe so bile le delno razkrite v sveže zaorani brazdi, Cafuta jih je dokončno izkopal.

²¹ S. Cafuta nam ni mogel z gotovostjo zatrditi, ali je bila v neposredni bližini najdb žganina ali drobci kosti.

zgodnje in srednje bronaste dobe. Temu v prid poleg velikega števila odlomkov lončenine govorijo tudi predmeti, ki so vpeti v vsakodnevno življenje in delo v prazgodovinskem naselju: več keramičnih vretenc in uteži (*t. 12: 2–9*), odlomek keramičnega svitka (*t. 12: 5*), odlomek kamnite sekire (*t. 12: 11*) in precejšnje število kamnitih žrmelj.²² O obstoju nadzemnih bivališč pričajo tudi večji kosi hišnega ometa z jasno vidnimi odtisi kolov.²³ Brez kontekstov je našete najdbe, ki so časovno neobčutljive, nemogoče pripisati posameznemu obdobju, vendar jih kot tudi večino drugih lahko s precejšnjo gotovostjo vezemo na omenjeno naselbino.

Zgodnja bronasta doba je na širšem vzhodno-alpskem in podonavskem prostoru opredeljena v čas od 26. pa do 17. st. pr. n. št. in jo tudi v Prekmurju označujeta dva kulturno-kronološka horizonta: starejši Somogyvár-Vinkovci ter mlajši horizont pramenaste/licenske keramike (imenovan tudi kultura Kiszapostag) (Sankovič 2010).

Najstarejše gradivo iz Bratoncev tako pripada kulturnemu horizontu Somogyvár-Vinkovci, ki označuje začetek zgodnje bronaste dobe oz. celo prehod eneolitika v bronasto dobo. Z radiokarbonsko metodo datiranja je ta kulturni horizont uvrščen z vrsto absolutnih datumov v čas od ok. 2600 do ok. 2100 pr. n. št.²⁴

Večino zgodnjebronastodobnih najdb iz Bratoncev je pripisati prav horizontu Somogyvár-Vinkovci, za katerega so sicer značilne valjaste posode, lonci z močno odebeljenim ustjem in barbotinom na ostenju, vrči s trakastim ročajem, sklede z ročaji in manjše sklede ter skodele na nizki (križni) nogi in z vrezanim ravnolinijskim okrasom na zunanji in notranji strani.²⁵ Opredelitev horizonta kot takega, zgodovina raziskav in izbor najdb iz Bratoncev so bili na kratko predstavljeni že drugje (Guštin, Zorko 2010; Sankovič 2010). Na tem mestu ob že predhodno objavljenih najdbah predstavljamo še preostanek lončenine, ki smo jo prepoznali kot pripadajočo temu kulturnemu horizontu.

²² Posamezni odlomki žrmelj dosegajo velikost 16 × 10 cm. V katalogu in na tablah z gradivom fragmenti niso predstavljeni.

²³ Posamezni odlomki hišnega ometa z odtisi kolov dosegajo velikost 6,5 × 6,0 cm.

²⁴ Npr. Forenbaher 1993, 247; Velušček, Čufar 2003, 128, 133–134; Kalafatić 2006, 24: Tablica A; Šavel 2005, 81; ead. 2006c, 141; Sankovič 2010, 94.

²⁵ Bóna 1964–1965; Dimitrijević 1966; Bondár 1995; Kulcsár 1998–1999, 118–119, t. 3; Šavel 2006c, 140.

Kulturni horizont Somogyvár-Vinkovci je bil v Prekmurju prvič prepoznan šele v okviru arheoloških raziskav, ki so potekale pred izgradnjo avtoceste (*sl. 1*); med odkritimi najdišči je za primerjave z gradivom iz Bratoncev najprimernejša le nekaj kilometrov oddaljena naselbina Za Raščico, kjer je zastopana večina oblik, značilnih za posodje tega horizonta.²⁶

Med gradivom iz Bratoncev je le del tipološkega zbira, ki ga sicer najdemo predvsem na zahodnem obrobju območja kulture Somogyvár-Vinkovci; predvsem pogrešamo značilne, z vrezi okrašene sklede na križni nogi, kakršne so v večjem številu znane z bližnjega najdišča Za Raščico (npr. Šavel, Sankovič 2010, G31, G32, G84, G93, G94, G102 ...). Njim primerljiv je morda le odlomek ostenja z okrasom vrezov in vbodov (*t. 3: 4*), katerega motivika nekoliko odstopa od tiste, ki jo poznamo z najdišča Za Raščico (še najbolj podobno: Šavel, Sankovič 2010, G437, G476, G576). Najdbe, primerljive zbiru iz Bratoncev, najdemo še na najdiščih na Štajerskem (Ptuj) in na Ljubljanskem barju (Založnica, Parte, Mali Otavnik), pa tudi na bližnjih najdiščih na Madžarskem (npr. Nagykanizsa-Inkey kápolnán, Börzönce).²⁷

Posoda z odebeljenim ustjem, ena izmed značilnih oblik obravnavanega horizonta, je v obilju prisotna tudi v Bratoncih (*t. 1: 12; 2: 1–3,6,8,10*). Jasno razpoznaven element so na zunanjo stran zavihana in prilepljena odebeljena ustja, ki so lahko okrašena ali pa tudi ne.²⁸ Največkrat so okrašena z vtisi prstov in nohtov. Tako oblikovana ustja največkrat najdemo na loncih z ravnim ali s stožčastim vratom (*t. 2: 1,2,6*) in na nekoliko izvihanih vratovih (*t. 2: 3,8–10*). Redkeje se takšna oblika ustja pojavlja na loncih brez vratu (*t. 1: 12*), ki so že sami po sebi manj zastopana oblika.²⁹

²⁶ Npr. Sankovič 2005, t. 2: 1; 4: 4; 6: 1–2; 18: 5; Šavel 2006c, sl. 2: 2–5; 3: 1–4,5,6; 4: 1–4; Šavel, Sankovič 2010 (G31, G32, G72, G74, G93, G94, G104, G631, G667–669 ...).

²⁷ Ptuj (Lamut 1996); Založnica (Velušček, Čufar 2003); Parte (Harej 1974; id. 1978; id. 1981–1982; id. 1987); Mali Otavnik (Gaspari 2008); Nagykanizsa-Inkey kápolnán (Bondár 2003); Börzönce (Bondár 1995).

²⁸ Ptuj (Lamut 1996, t. 2: 10; 5: 1; 6: 9; 7: 13); Založnica (Velušček, Čufar 2003, t. 1: 1,5,7; 2: 1,6; 3: 5,6; 4: 3,5 ...); Parte (Harej 1974, t. 2: 8,9; 5: 1–3; id. 1978, t. 4: 1,3,5–7; 5: 8; 6: 2–8; 7: 1,4; id. 1981–1982, t. 8: 4–6; 9: 2,4,8; 11: 3; 14: 1–2; 23: 10 ...; id. 1987, t. 1: 10; 2: 1; 3: 1,3,9; 5: 1,3,6 ...); Mali Otavnik (Gaspari 2008, t. 13: 6).

²⁹ Založnica (Velušček, Čufar 2003, t. 3: 5; 6: 7); Parte (Harej 1987, t. 3: 3); Nagykanizsa-Inkey kápolnán (Bondár 2003, sl. 9: 2).

Sestavni del obravnavanega zbira so tudi tipološko primerljivi lonci, ki nimajo odebeljenega ustja, imajo pa okras pod ustjem, izveden z vtiskovanjem prstov in nohtov ali orodja (*t. 2: 5,7,11,12; 3: 1*).³⁰

Veliko loncev tega horizonta ima ostenje okrašeno z barbotinom,³¹ podobno lahko predvidevamo tudi za vsaj nekatere lonce iz Bratoncev (npr. *t. 3: 5,6*), kjer najdemo tudi oblike z ročaji (verjetno dvema), pritrjenimi na prehodu trupa v vrat (*t. 3: 7,8*).³²

V večjem številu so zastopani tudi odlomki ustij skled z značilno ravno odrezanim in rahlo zadebeljenim ustjem. Ustje je lahko zadebeljeno na zunanji ali notranji strani, največkrat kar na obeh (*t. 1: 1–9*), velikokrat je tik pod robom ustja sklede pritrjen ročaj (dva?) (*t. 1: 3,4*). Zunanji rob ustja je lahko okrašen z vtisi orodja (*t. 1: 6*), včasih ima na zunanji strani pritrjeno kratko, ponavadi razčlenjeno bradavico (*t. 1: 7*). Največ primerjav dobimo prav na najdišču Za Raščico,³³ kjer so sklede, ki imajo zunanji rob ustja okrašen z vtisi orodja, zastopane v velikem številu. Posamezni primeri imajo lahko tudi vrezan okras na robu ustja ali pa imajo na ustju držaje. Sklede primerljivih oblik in okrasa najdemo v manjšem številu še na Ptuj, Založnici, Partah in na najdišču Nagykanizsa-Inkey kápolnán.³⁴

Posebno kategorijo posodja predstavljata skledi s podaljšanim in posebej oblikovanim robom ustja

³⁰ Za Raščico (Šavel, Sankovič 2010, G145, G216, G255, G256, G286, G287, G355–357, G359, G360, G468, G855, G1176–1179 ...); Ptuj (Lamut 1996, t. 1: 2,3; 5: 2); Založnica (Velušček, Čufar 2003, t. 10: 8; 15: 8); Parte (Harej 1974, t. 5: 4; id. 1981–1982, t. 18: 5; id. 1987, t. 5: 7; 10: 1; 15: 12); Nagykanizsa-Inkey kápolnán (Bondár 2003, sl. 2: 2,3; 5: 7).

³¹ Za Raščico (Šavel, Sankovič 2010, G668–669, G699, G727–730, G1040–1043); Založnica (Velušček, Čufar 2003, t. 1: 1; 2: 3,6; 4: 7; 6: 6,8; 7: 9,10); Parte (Harej 1981–1982, t. 25: 1,3,4; 29: 1,4,7; id. 1987, t. 16: 1,2,4); Nagykanizsa-Inkey kápolnán (Bondár 2003, npr. sl. 5: 9; 12: 6; 13: 5); Börzönce (Bondár 1995, npr. t. 125: 21,22,24; 130: 53–55; 151: 200; 156: 238; 166: 289).

³² Npr.: Za Raščico (Šavel, Sankovič 2010, G183, G857); Ptuj (Lamut 1996, t. 5: 8); Založnica (Velušček, Čufar 2003, t. 2: 6; 3: 7; 10: 4,7); Parte (Harej 1974, t. 2: 9; id. 1981–1982, t. 10: 11; id. 1987, t. 10: 7); Nagykanizsa-Inkey kápolnán (Bondar 2003, sl. 2: 5; 10: 1).

³³ Npr. Šavel, Sankovič 2010, G17, G22, G34, G48, G49, G56, G58, G124, G153, G157, G210, G327, G409, G410, G463, G641, G642, G664, G822, G991, G1083, G1132, G1141, G1200 ...

³⁴ Npr. Ptuj (Lamut 1996, t. 4: 1); Založnica (Velušček, Čufar 2003, t. 7: 1–4; 9: 6; 13: 6); Parte (Harej 1978, t. 10: 7; id. 1981–1982, t. 17: 5); Nagykanizsa-Inkey kápolnán (Bondár 2003, sl. 6: 1; 8: 4,7,8).

(*t. 1: 10,11*). Skleda z vodoravno podaljšanim in z odtisi prstov oblikovanim robom ustja (*t. 1: 11*) je izredno podobna skledi z Založnice (Velušček, Čufar 2003, t. 17: 3), primerljiva je tudi tista z najdišča Za Raščico (Sankovič 2005, t. 11: 5), le da rob ustja ni tako izrazit. Skleda iz Bratoncev za razliko od tiste z Založnice nima ročaja, vendar je v našem primeru to lahko le posledica neohranjenosti. Odlomek sklede (*t. 1: 10*) je glede na način izdelave blizu loncem z odebeljenim ustjem. Rob podaljšanega ustja je zapognjen in prilepljen na zunanjo stran sklede in nato oblikovan s prsti.

V redkih primerih je zastopano tudi dodajanje reber ali bradavic na ostenje posod, kar je sicer v večji meri značilnost obdobja srednje bronaste dobe. Lahko nastopa v obliki kratkega razčlenjenega rebra ali navpično postavljenega razčlenjenega rebra, ki poteka od roba ustja lonca navzdol (*t. 2: 4*). Posamezna razčlenjena bradavica se pojavlja na zunanjem robu sklede (*t. 1: 7*) in na ostenju lonca (*t. 3: 2*). Največ podobnega gradiva najdemo na bližnjem najdišču Za Raščico,³⁵ posamezni primeri takšne lončenine so znani tudi z drugih najdišč.³⁶ Razčlenjena rebra, navpično postavljena na ustje, najdemo v majhnem obsegu tudi pozneje – v srednji oziroma pozni bronasti dobi.³⁷

Predstavljeni izbor zgodnjebronastodobnega gradiva iz Bratoncev ima odlične primerjave z gradivom, ki je bilo odkrito med izkopavanjem naselja iz obdobja horizonta Somogyvár-Vinkovci na najdišču Za Raščico (Šavel, Sankovič 2010), kar glede na bližino obeh najdišč ni presenetljivo. Veliko sorodnost lahko pričakujemo tudi z gradivom s še enega prekmurskega najdišča, Pod Grunti – Pince.³⁸

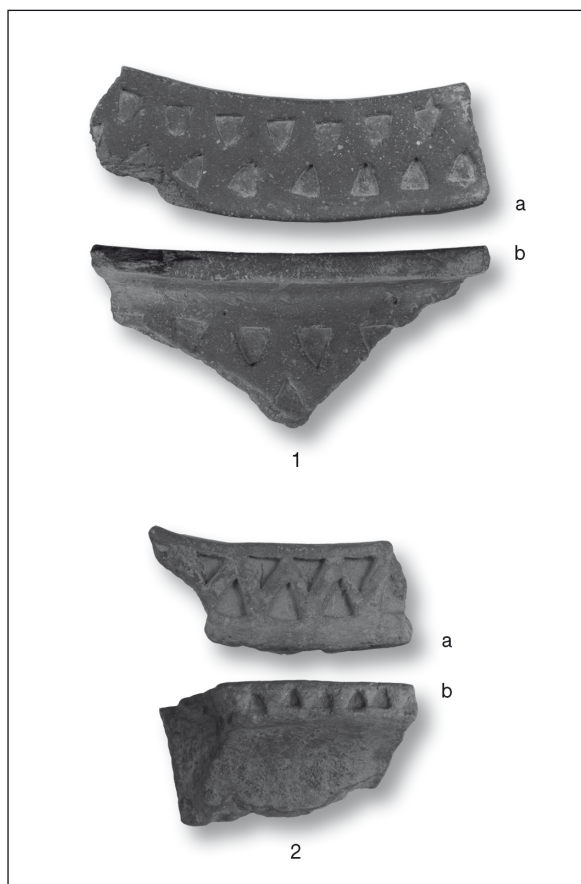
Kulturnemu horizontu Somogyvár-Vinkovci je bilo do sedaj pripisanih več kot sto najdišč, predvsem na področju današnje Madžarske in Hrvaške – od vzhodnih obronkov Alp do Srema v Srbiji in Budimpešte na vzhodu, na jugozahodu pa segajo vse do Ljubljanskega barja (*sl. 10*). Kljub velikemu številu najdišč so bila le redka med njimi sistematično raziskana in objavljena. Še več – večina jih je opredeljenih le na osnovi površinsko zbranega gradiva (Bondár 1995).

³⁵ Npr. Šavel, Sankovič 2010, G37, G57, G108, G185, G273, G580, G908, G913, G914, G923.

³⁶ Npr. Parte (Harej 1978, t. 6: 10); Založnica (Velušček, Čufar 2003, t. 1: 2; 11: 7; 14: 3).

³⁷ Rabelčja vas (Strmčnik-Gulič 1988–1989, t. 3: 4); Podsmreka (Murgelj 2008, t. 9: 3; 20: 13; 99: 4).

³⁸ Neobjavljeno, v pripravi.

Sl. 7: Bratonci. Odlomki ustij loncev okrašeni z žigosanjem v obliki trikotnikov; ni v merilu (foto Aleš Ogorelec).

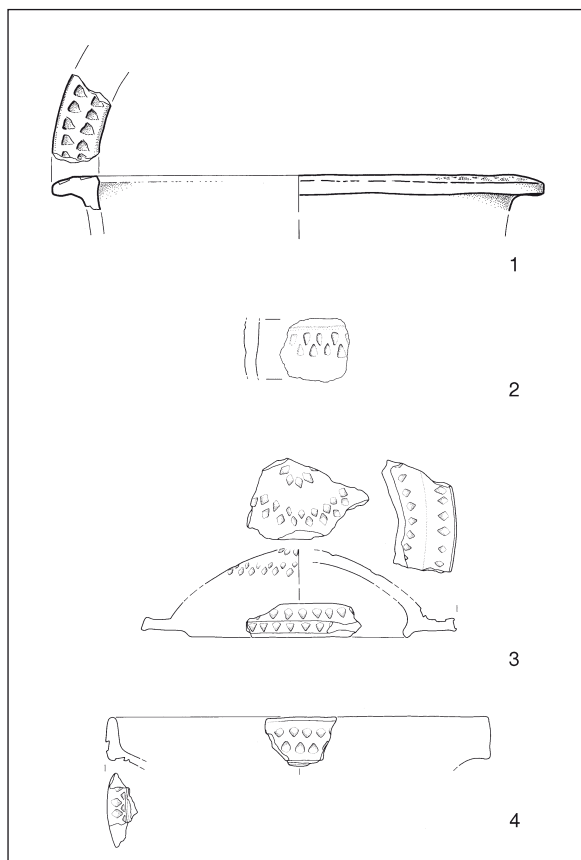
Fig. 7: Bratonci. Rim fragments of jars decorated with impressed triangles; not to scale.

Na osnovi značilne fature in okrasa navpično vrezanih snopov je bilo moč prepoznati in opredeliti v mlajše obdobje zgodnje bronaste dobe – v horizont pramenaste keramike – le dva odlomka (*t. 3: 9,10*). Na območju južno od Murske Sobote so številna najdišča pramenaste oz. licenske lončenine s primerljivim gradivom (*sl. 1*). Okras vrezanih snopov je v največji meri značilen za velike lonce zelo grobe fature s širokim lijakastim ustjem (npr. Guštin 2005, *sl. 3: 4; 4: 1,2*). Vrezan okras lahko nastopa tudi v obliki poševno postavljenih snopov (npr. Kerman 2011a, G19, G90) ali pa so vrezi razpršeni po celotni površini lonca (npr. Sankovič 2009, G335–339). Na tem območju je poleg lončenine grobe fature z vrezanim okrasom prisotna tudi cela vrsta fine lončenine, praviloma vrčkov in loncev s pokončnim vratom, ki imajo poleg vratu, včasih tudi ročaje, okrašene z odtisom vrvice ali pramena.³⁹

Med bronastodobnimi najdbami izstopajo ustja loncev, ki so okrašena z žigosanim okrasom v obliki vtisnjenih trikotnikov (*sl. 7; t. 5: 6–8*). Gre za lonce z močno izvihanim ravnim ustjem, kjer sta na zgornji ploskvi z orodjem vtisnjeni dve vrsti nasproti si stoječih trikotnikov. Eno izmed ustij ima niz vtisnjenih trikotnikov tudi na zunanjem robu ustja (*t. 5: 7*), medtem ko sta na največjem odlomku (*t. 5: 6*) vsaj dve vrsti trikotnikov vtisnjeni tudi na samem ostenju lonca.

Okraševanje v tehniki žigosanja na slovenskem področju v prazgodovini ni pogosto. Skoraj identično ustje lonca s takšnim okrasom je znano le z bližnjega najdišča Oloris pri Dolnjem Lakošu (*sl. 8: 1*).

³⁹ Črešnar 2010; Sankovič 2010, *t. 3: 5; 4: 1,3,4; 5: 1–5,7–9*. Nova Tabla (Guštin 2005; id. 2008a); Pod Kotom – jug (Sankovič 2009, 139–146, G226–G463); Kotara – baza (Kerman 2011a, 23–27, G1–G132); Kotare – Krogi (Kerman 2011b, 22–27, G1–G326); Pod Kotom – sever (Kerman 2011d, 28, G1, G2 ...).

Sl. 8: Lončenina okrašena z žigosanjem v obliki trikotnikov; M. = 1:4.

Fig. 8: Pottery decorated with impressed triangles; scale = 1:4. 1 Oloris; 2 Šiman pri Gotovljah; 3–4 Sodolek.

(1 [po / after Dular, Šavel, Tecco Hvala 2002, *t. 23: 18*]; 2 [Tomažič, Olič 2009, 36, G92]; 3–4 [glej op. 40 / see fn. 40]. Risba / drawing 3–4: J. Tratnik Šumi].)

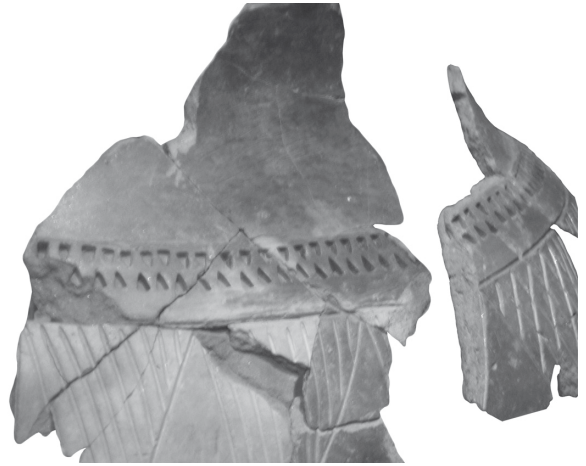
V nekoliko drugačni obliki je okras dveh linij nasproti si stoječih trikotnikov izveden na majhnem odlomku ostenja posode z najdišča Šiman pri Gotovljah v Savinjski dolini, ki pa je brez pravega konteksta (*sl.* 8: 2), ter na odlomkih ustja posode in pokrova (?) iz Sodoleka blizu Sv. Jurija ob Ščavnici na desnem bregu Mure, ki sta bila odkrita v jarku iz srednje bronaste dobe (*sl.* 8: 3,4).⁴⁰ V obeh primerih gre za neizrazite trikotnike, katerih stranice so prej zaobljene kot ravne. V primeru posod iz Sodoleka je okras vtisnjen zelo plitvo,⁴¹ motivika pa je kompleksnejša od recimo preprostejšega pasu z dvema vrstama vtisnjenih trikotnikov in pokriva večji del posode.

Žigosanje v obliki trikotnikov se v zgodnji bronasti dobi kot tehnika okraševanja pojavi na zahodnem Balkanu in v Transilvaniji.⁴²

V okviru cetinske kulture, značilne za območje zaledja vzhodnojadranske obale, se majhni žigosani trikotniki pojavljajo na ustjih posod in ostenj,⁴³ s tem da sta tip posode in motivika precej drugačna kot na primerkih iz Prekmurja.

Že Biba Teržan (2010, 154) je opozorila na prekmurskim zelo sorodne oblike ustij loncev in okrasa (oblika, velikost in mesto trikotnikov) med gradivom vitenberške kulture na najdiščih v zahodni in osrednji Romuniji, kjer je osnovni princip okrasa, podobno kot v primerih iz Prekmurja, pas žigosanih trikotnikov, urejenih v dveh nasproti si stoječih linijah (npr. Boroffka 1994, 92: 4–8).

Motiv vtisnjenih trikotnikov je znan tudi na lončenini z avstrijske Štajerske in južnonemških dežel, kjer je v večini primerov datiran v srednjo bronasto dobo Bd B–C oz. Bd C2–D ali povedano v

Sl. 9: Lončenina z okrasom žigosanja v obliki dveh linij nasproti si stoječih trikotnikov z najdišča Hörbing pri Deutschlandsbergu na avstrijskem Štajerskem.

Fig. 9: Pottery with impressed decoration in two rows of opposing triangles from Hörbing near Deutschlandsberg in Styria, Austria.

absolutnih okvirih, v 17.–15. st. pr. n. št.⁴⁴ Čeprav je okras podobno urejen v pasove z dvema vrstama nasproti si stoječih trikotnikov, se ti pojavljajo izključno na ostenju loncev, največkrat na prehodu ramena v vrat. Le v redkih primerih je bila možna rekonstrukcija posode, ki kaže, da bi bil ta okras lahko vezan večinoma na lonce z visokim, skoraj cilindričnim vratom, ki se nadaljuje v rahlo izvihano ustje (npr. Hundt 1964, t. 2: 1). Vrat in ustje sta neokrašena, telo lonca pa je bogato okrašeno, velikokrat z okrasom žigosanih trikotnikov, ki so kombinirani z vrezi (*sl.* 9).

Lončenina z žigosanim okrasom iz Bratoncev je podobna najdbam iz Transilvanije, vendar bi jo le težko opredelili v čas zgodnje bronaste dobe, zato je glede na geografsko oddaljenost veliko bolj verodostojna kulturno-kronološka primerjava z odlomkom iz Olorisa, kjer je bilo ustje (*sl.* 8: 1) uvrščeno najpozneje na konec srednje bronaste dobe. Podrobnejša kronološka opredelitev oloriškega gradiva, ki nima dobrih zaključenih kontekstov, je še tema razprav in različnih kronoloških interpretacij (Teržan 2010; Dular 2011).

Poleg loncev z žigosanim okrasom na ustju so iz Bratoncev znani tudi podobni odlomki močno izvihanih, ravnih ustij, ki niso okrašena (*t.* 6: 1,3)

⁴⁰ Jarek je vseboval več polnil – obravnavani odlomki so se nahajali v najvišjem polnilu, vzorec oglja (KIA41642) je dal absolutni datum 3165 ± 25 BP oz. 1496–1403 cal BC ($2\sigma - 95,4\%$). Neobjavljeno; za podatke in dovoljenje za objavo se zahvaljujeva Borisu Kavurju z Inštituta za dediščino Sredozemlja Znanstveno-raziskovalnega središča Univerze na Primorskem.

⁴¹ Vtiskovanje je bilo verjetno izvedeno s pomočjo orodja s trikotno konico, kjer je bila sila pritiska na glino poševna, podobno kot je to pri šilu, medtem ko je ornament, kot ga poznamo iz Bratoncev, vtisnjen z orodjem s trikotno ploskvijo, kjer je bila sila pritiska na glino navpična. Način vtiskovanja na lončenini iz Sodoleka močno spominja na nekatere primere iz cetinske kulture (Čović 1983, t. 27: 2,2a).

⁴² Marović, Čović 1983; Boroffka 1994, 180, 188, 249 (tipološka tab. 9: 4–8; 12: 21–25; t. 38: 22,23; 92: 4–8); glej Teržan 2010, 154.

⁴³ Čović 1983, t. 20: 6,6a,7,7a; 27: 2,2a; Marović, Čović 1983, t. 28: 11; 29: 2,2a,4,4a,12,12a; 32: 11a.

⁴⁴ Hundt 1964, t. 2: 1; 3: 8,9; 72: 8; Osterwalder 1971, t. 48: 2; 49: 16; 60: 1; Hell 1975, 13, 15, sl. 3: 6; Hochstetter 1980, 79, 94, 100, t. 73: 2 (uvršča jih v najmlajšo fazo kulture grobnih gomil); Bartl, Fühnholzer 2007, 169–170, t. 1: 5; Bernhard 2007, t. 2: 1; Tiefengraber 2007, 78, 97–107, sl. 17.

ali pa imajo okras nalepljenih plastičnih reber (*t.* 6: 2). Tako neokrašena kot okrašena ravna ustja s tankimi plastičnimi rebri, vrezi ali žlebljenjem so znana v Olorisu.⁴⁵ Podobna ustja z najdišča Pod Kotom – sever so neokrašena, s posameznimi odlomki so prisotna tudi med gradivom iz Šimana in Podsmreke na Dolenjskem.⁴⁶

Tem podobna so tudi t. i. P-ustja, odebeljena na zunanji strani in v večini primerov zgoraj ravno odrezana (npr. *t.* 6: 4,5). Takšen tip ustij poznamo iz Olorisa in Rabelčje vasi,⁴⁷ lahko pa bi bila tudi starejša, saj so lonci s takšnimi ustji v večjem številu prisotni tudi na najdišču Za Raščico s samega začetka zgodnje bronaste dobe (Šavel, Sankovič 2010, npr. G272, G418, G465, G622, G944 ...).

Med gradivom je prisotna tudi večja količina odlomkov ostenj loncev, ki so okrašeni z nalepljenimi plastičnimi rebri in bradavicami. V osnovi se pojavljajo rebra, ki so lahko nerazčlenjena ali razčlenjena z odtiskovanjem prstov (*t.* 3: 11; 4: 1,2; 6: 6–15; 7: 1–5). Takšen način okraševanja lončenine ni strogo vezan le na posamezno prazgodovinsko obdobje, ga pa v veliki meri zasledimo na bronastodobnih najdiščih, kot so npr. Oloris, Pod Kotom – sever in Gornje njive v Prekmurju, Rabelčja vas na Ptujju, Gomile v Slovenskih goricah, Šiman, Podsmreka ipd.⁴⁸ Sorodnost v fakturi in motiviki ornamentov govori v prid temu, da so te najdbe verjetno tudi časovno in kulturno sorodne keramiki z omenjenih bronastodobnih najdišč.

V večini primerov so rebra enojna in potekajo vodoravno po ostenju (*t.* 4: 1,2; 6: 6–9,13–15; 7:1–3,5), lahko izhajajo iz ročajev⁴⁹ (*t.* 4: 1,2; 6: 6; 7: 5) ali pa iz rebra potekajo posamezne bradavice⁵⁰ (*t.* 6: 9). Ta princip velja tako za enostavna

nerazčlenjena rebra, kot tudi za rebra, razčlenjena s prsti in nohti.

Rebra se na lončenini pojavljajo tudi v skupinah, kjer tvorijo kompleksnejše ravnolinijske motive (*t.* 6: 10–12). Ta tip okrasa je v večini primerov izpeljan s preprostimi nerazčlenjenimi rebri.⁵¹

V treh primerih imamo ohranjen tudi odlomek ustja in ostenja lonca, kjer je rebro oblikovano v krivolinijski motiv (*t.* 5: 4,5; 7: 4). Krivolinijska motivika je prisotna predvsem v Olorisu,⁵² posamezne primere poznamo tudi iz Rabelčje vasi in Podsmreke.⁵³

Med gradivom, ki ga lahko pripišemo istemu časovnemu okvirju, so tudi razne bikonične skodele in skodele z ročaji ali brez njih (*t.* 3: 12; 5: 1–3), ki jih prav tako najdemo v bronastodobnih najdiščnih kontekstih.⁵⁴

Podobno obliko skodele lahko prepoznamo tudi v skupku najdb iz Bratoncev (*t.* 4: 4), ki bi lahko predstavljal inventar groba (*t.* 4: 2–7). Med tem gradivom je še manjši lonec s posameznim vodoravnim, s prsti razčlenjenim rebrom (*t.* 4: 2), enostavna skodelica z ročajem (*t.* 4: 3), ovalni krožnik (*t.* 4: 5) ter dno posode in keramično vretence (*t.* 4: 6,7). Odprti lonci s posameznim razčlenjenim rebrom in s skoraj navpično postavljenim vratom (*t.* 4: 2) so v večjem številu znani z bližnjega najdišča Pod Kotom – sever, kjer so na osnovi primerjav z avstrijskih najdišč opredeljeni v srednjo bronasto dobo (Kerman, Kavur 2011, 32, 34, G143, G144, G147, G153). V isto skupino bi lahko uvrstili tudi večji lonec z ročajem in nekoliko bolj izvihanim ustjem (*t.* 4: 1).

Enostavna skodelica z ročajem (*t.* 4: 3) in ovalni krožnik sodita med redko zastopane oblike. Krožniku (*t.* 4: 5) najdemo sorodne oblike na madžarskem najdišču Alpár (Bóna, Nováki 1982, 112; *t.* 7: 2; 10:

⁴⁵ Dular, Šavel, Tecco Hvala 2002, npr. *t.* 1: 1; 3: 16; 24: 3; 47: 6,7; 60: 1; Kerman 2011d, G182, G189, G282.

⁴⁶ Pod Kotom – sever (Kerman 2011d, G182, G189, G282); Šiman (Tomažič, Olič 2009, G12); Podsmreka (Murgelj 2008, t. 37: 1).

⁴⁷ Rabelčja vas (Strmčnik-Gulič 1988–1989, npr. *t.* 4: 3; 6: 7); Oloris (Dular, Šavel, Tecco Hvala 2002, npr. *t.* 4: 1; 11: 17; 16: 4–6 ...).

⁴⁸ Oloris (Dular, Šavel, Tecco Hvala 2002); Pod Kotom – sever (Kerman 2011d); Gornje njive (Šavel, Kerman 2008); Rabelčja vas (Strmčnik-Gulič 1988–1989); Gomile (Tomaž 2010); Šiman (Tomažič, Olič 2009); Podsmreka (Murgelj 2008).

⁴⁹ Npr. Rabelčja vas (Strmčnik-Gulič 1988–1989, *t.* 4: 8); Oloris (Dular, Šavel, Tecco Hvala 2002, *t.* 16: 3; 27: 1; 57: 1,2); Šiman (Tomažič, Olič 2009, G20); Gomile (Tomaž 2010, G7); Podsmreka (Murgelj 2008, *t.* 57: 4).

⁵⁰ Npr. Oloris (Dular, Šavel, Tecco Hvala 2002, *t.* 17: 13; 23: 4; 45: 12,13; 59: 1); Pod Kotom – sever (Kerman

2011d, G143, G147, G153, G164); Rabelčja vas (Strmčnik-Gulič 1988–1989, *t.* 5: 18); Podsmreka (Murgelj 2008, *t.* 43: 1; 82: 1,2).

⁵¹ Npr. Oloris (Dular, Šavel, Tecco Hvala 2002, *t.* 4: 8; 14: 3; 17: 11; 60: 1 [nerazčlenjena rebra]); Rabelčja vas (Strmčnik-Gulič 1988–1989, *t.* 3: 5 [razčlenjena rebra]); Podsmreka (Murgelj 2008, *t.* 23: 55; 84: 1; 112: 2 [zg. 47/ S2] [nerazčlenjena rebra]).

⁵² Npr. Dular, Šavel, Tecco Hvala 2002, *t.* 1: 1; 14: 2; 17: 13; 30: 2; 32: 2; 39: 1.

⁵³ Rabelčja vas (Strmčnik-Gulič 1988–1989, *t.* 3: 3,4); Podsmreka (Murgelj 2008, *t.* 33: 19; 61: 2; 92: 11).

⁵⁴ Npr. Oloris (Dular, Šavel, Tecco Hvala 2002, *t.* 2: 8; 4: 3; 25: 2; 32: 13; 59: 14 [?]); Rabelčja vas (Strmčnik-Gulič 1988–1989, *t.* 2: 1–6); Gomile (Tomaž 2010, G10); Šiman (Tomažič, Olič 2009, G147, G194, G197, G210); Podsmreka (Murgelj 2008, *t.* 59: 3).

1; 15: 6), katerega gradivo in naselbinski ostanki so opredeljeni v pozno srednjo bronasto dobo.

Tudi lonček z ročajem (*t.* 3: 11) iz Bratoncev sodi med oblike, ki so na splošno redke, morda ga lahko tipološko primerjamo z velikimi lonci v Podsmreki (npr. Murgelj 2008, t. 82: 1).

Glede na primerjave z gradivom, ki je na naselbinah po območju Slovenije opredeljeno kot srednjebronastodobno, lahko z veliko mero gotovosti v to obdobje opredelimo tudi del gradiva iz Bratoncev. Veliko primerjav je ravno z gradivom iz Olorisa, – z naselbino, ki je postavljena na konec srednje bronaste dobe oz. na začetek pozne bronaste (Dular 2002; 170–174; Dular 2011), vendar bi bil lahko del njenega gradiva tudi nekoliko starejši (Teržan 2010).

Med gradivom je tudi večje število odlomkov lončenine in drugih predmetov, ki so težje kronološko opredeljivi, a glede na sorodnost v fakturi verjetno pripadajo bronasti dobi (*t.* 8–12).

Železna doba

Med prazgodovinskimi najdbami smo kot železnodobne z gotovostjo opredelili le manjše število odlomkov lončenine.

Kot najdbe starejše železne dobe smo opredelili v katalogu predstavljene odlomke ustij dveh skled oz. latvic (*t.* 7: 6,7) ter odlomek črne, polirane posode z okrasom kanelur (*t.* 7: 8), ki jih lahko na osnovi tipoloških značilnosti, okrasa in načina izdelave primerjamo z lončenino s časovno sorodnih najdišč v širši okolici.⁵⁵

Latensko obdobje je večinoma zastopano z ročaji posod značilne fature (npr. *t.* 7: 9–11), okrasom kanelur in metličanjem ter odlomki dna posod (*t.* 7: 12–15), ki smo jih k temu časovnemu obdobju pripisali na osnovi fature in jih poznamo iz bližnjih časovno sorodnih najdišč v Prekmurju (npr. Kerman 2011e, 70: 1,2; Pavlovič 2011, 87: 5,6).

Rimska doba

Kot rimskodobnega smo na osnovi fature opredelili le odlomek ostenja lonca z glavničastim okrasom (*t.* 13: 1) značilne lokalne produkcije, kot

⁵⁵ Npr. Kotare – krogi (Kerman 2011b, 30, G331, G332); Pri Muri (Šavel, Sankovič 2011, 45–47, G183, G184, G327); Kotare – baza (Kerman 2011a, 34–36, 39, G427, G731, G738, G741 ...).

je znana z rimskodobnih najdišč v Prekmurju,⁵⁶ in odlomek gradbenega materiala (*t.* 13: 2).

Sporadične rimskodobne najdbe iz Bratoncev lahko povežemo z znanimi naselbinskimi in grobiščnimi ostalinami v okolici. Nedaleč od vasi so bili na lokacijah Bereg in V Selaj odkriti odlomki antične lončenine. V obeh primerih gre za rahli vzpetini v bližini potoka Dobel. Blizu najdišča Bereg sta bili na lokaciji Šibice odkriti tudi dve gomili. Obe sta bili delno prekopani, ena od njiju je danes še delno ohranjena.⁵⁷

Zgodnji srednji vek

Med zgodnesrednjeveškimi najdbami imata pričevalno vrednost ustje lonca in ostenje lonca, okrašeno s pasovi valovnic (*t.* 13: 3,4). Lončenino lahko na osnovi značilne luknjičaste fature in okrasa z gotovostjo uvrstimo proti koncu prve faze naselitve Slovanov v Prekmurju, v drugo pol. 7. st. (Guštin, Tiefengraber 2002). Obsežne naselbinske in grobiščne sledi iz tega časa so znane iz le nekaj kilometrov oddaljenih Lipovcev (Popava 1, 2: Cipot 2008, Šavel 2008) in cele vrste bližnjih najdišč južno od Murske Sobote (glej zgoraj, op. 15).

Srednji vek

Srednjemu veku je z gotovostjo pripisanih le nekaj odlomkov (*t.* 13: 5,6). Ker nimamo ohranjenih celih posod, temelji naša tipološka primerljivost izključno na oblikovanosti ustja. Tako je odlomek lonca z značilnim izvihanim ustjem, katerega rob je odebeljen (*t.* 13: 5), primerljiv z lonci, ki jih najdemo med visokosrednjeveškim gradivom na najdiščih Pri Muri, Pod Kotom – sever in na Gornjih njivah v Prekmurju, kjer so datirani v 12. in 13. st.⁵⁸ Analiza, ki temelji na kombinaciji tipoloških tipov ustij in absolutnih radiokarbonskih datumov,

⁵⁶ Gornje njive (Šavel, Kerman 2008, 29, npr. G3, G139, G150, G256); Pod Kotom – cesta (Tušek 2010, t. 2: 4); Kotare – baza (Kerman 2011a, 48, npr. G1286, G1293); Pri Muri (Šavel, Sankovič 2011, 53); Grofovsko 2 (Kerman 2011c, 14; ...).

⁵⁷ Z obema lokacijama je povezano ljudsko izročilo, ki pravi, da naj bi bila V Selaj izginula vas Bratkovci, na Bregu pa bi naj bil zakopan zaklad (Šavel 1991, 35–36).

⁵⁸ Pri Muri (Sankovič 2011, 62–63, npr. G411, G431, G513, G594, G717, G790); Pod Kotom – sever (Kerman 2011d, 57, npr. G671, G701); Gornje njive (Šavel, Kerman 2008, 33–36, npr. G147, G177, G638, G779, G1153).

je pokazala, da lahko morda tip ustja natančneje datiramo v čas od četrtega do osmega desetletja 13. st. (Sankovič 2011, 62–63).

Novi vek

Novemu veku je bilo moč pripisati razen lončene in posameznih odlomkov opeke tudi železne predmete in kosti, ki delujejo recentno. Gradivo tega obdobja ni posebej obravnavano.

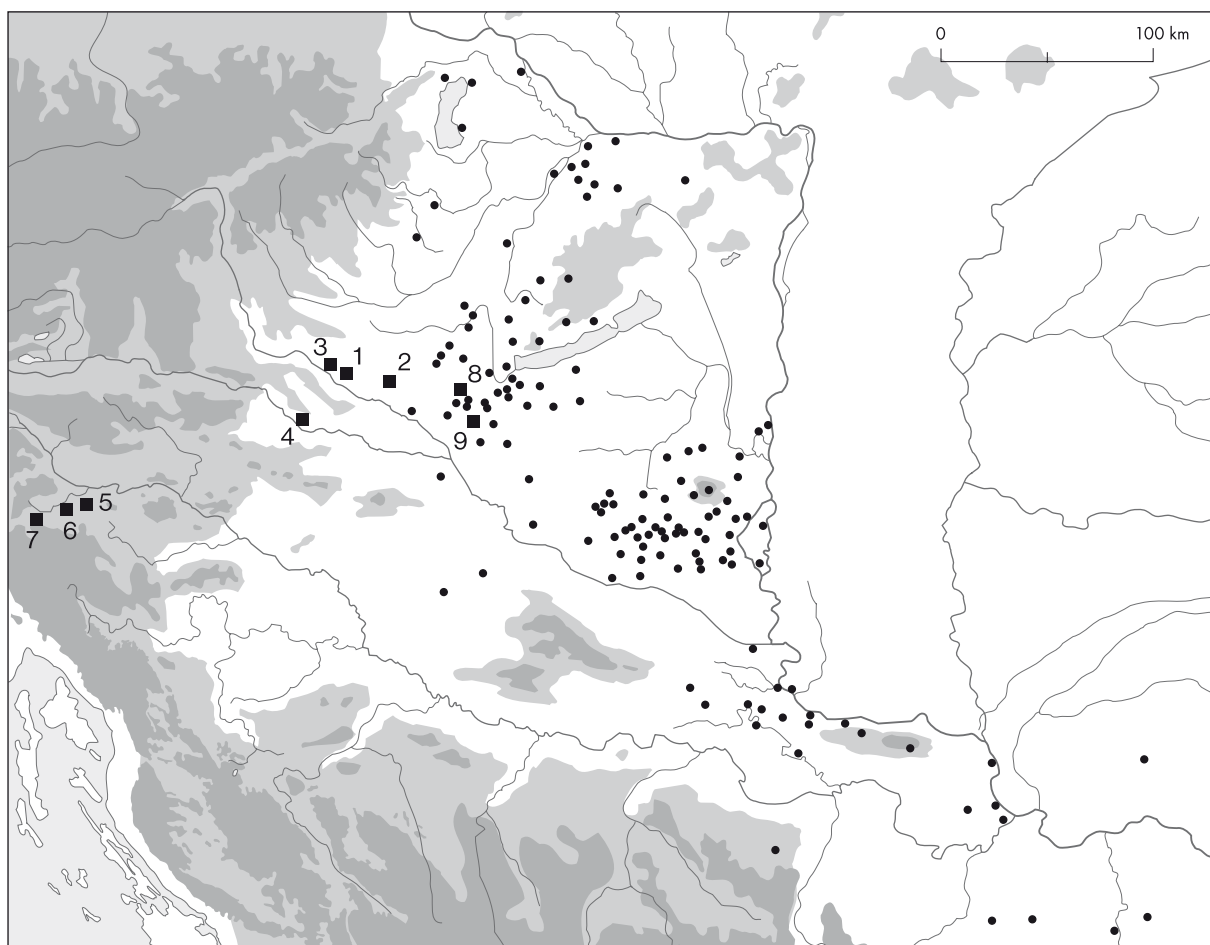
SKLEP

S predstavitvijo arheoloških površinskih najdb iz Bratoncev smo želeli opozoriti na obstoj in pomen

tega še neraziskanega arheološkega najdišča in pokazati na časovno in kulturno značilno gradivo z njivskih površin. Ker je arheološko gradivo brez konteksta, ta naloga ni lahka in ne omogoča podrobne tipološke in kronološke analize. Kljub vsemu pa nam ponuja vpogled v poselitveno zgodovino prostora na območju Bratoncev in prispeva še eno točko več na zgodovinski zemljevid Prekmurja.

Predstavljeno gradivo nakazuje, da je bilo tudi območje Bratoncev, podobno kot preostanek pokrajine med rekama Muro in Ledavo, poseljeno skoraj v vseh arheoloških obdobjih.

Najstarejše predmete, odlomke lončenine, smo na osnovi primerjave z gradivom iz sorodnih najdišč lahko opredelili v čas zgodnje bronaste dobe; velik del jih pripada kulturnemu horizontu Somogyvár-Vinkovci. V Prekmurju sta bili do sedaj izkopani

Sl. 10: Najdišča kulture Somogyvár-Vinkovci. Bratoncev in najdišča s primerljivim gradivom.

Fig. 10: Sites of the Somogyvár-Vinkovci culture. Bratoncev and sites with comparable finds.

(Prirejeno po/ adapted after Bondár 1995, Fig. 19 in / and Guštin, Zorko 2010, sl. 2.)

1 Bratoncev; 2 Pod Grunti – Pinče; 3 Za Raščico; 4 Ptuj (Prešernova ulica 6); 5 Parte; Parte – Iščica; 6 Založnica; 7 Mali Otavnik; 8 Börzönce; 9 Nagykanizsa – Inkey kápolnán.

le dve najdišči, ki sta pripisani temu kulturnemu horizontu. Najdišče Za Raščico je od Bratoncev oddaljeno le nekaj kilometrov in je bilo odlično izhodišče za primerjavo, za nekoliko oddaljeno najdišče Pod grunti – Pince pa moramo na objavo še počakati. Cela vrsta najdišč tega kulturnega horizonta je poznana na vzhodnoalpskem in podonavskem prostoru (sl. 10), vendar je na ta kulturni horizont vezanih še veliko vprašanj in nejasnosti (glej Guštin, Zorko 2010) in bi jih morda lahko razrešilo prav sistematično raziskovanje naselbine iz tega obdobja, glede na izkazano stanje na najdišču v Bratoncih.

Med najdbami smo lahko opredelili tudi dva odlomka, pripadajoča drugemu, mlajšemu zgodnjebronastodobnemu kulturnemu horizontu, to je keramiki s pramenastim okrasom oz. kulturi Kizapostag. Večje število najdišč s primerljivim gradivom je znano na območju južno od Murske Sobote, sočasen zaselek morda lahko pričakujemo tudi pri Bratoncih.

Na istem mestu lahko z veliko verjetnostjo pričakujemo tudi naselbino iz poznejšega obdobja bronaste dobe – iz srednje ali morda celo iz prehoda v pozno bronasto dobo. Gradivo je v glavnem primerljivo z delom najdb iz bližnjega Olorisa pri Dolnjem Lakošu in najdišča Pod Grunti– Pince, pa tudi s tistimi z najdišča Pod Kotom – sever in Rabelčje vasi na Ptujju, iz srednjebronastodobnih naselbin v Šimnu pri Gotovljah in v Podsmreki na Dolenjskem.

Človeška dejavnost na tem prostoru je s posameznimi odlomki lončenine izpričana tudi za obdobje starejše in mlajše železne dobe, antike, zgodnjega kot tudi visokega srednjega veka, kar dokazuje kontinuiteto življenja na območju Bratoncev do dandanes.

KATALOG NAJDB

Tabla 1

1. Odl. ustja sklede z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj lisasta rjava, znotraj temnorjava; površina gladka; sestava drobozrnata; inv. št. AIII 2722. Objava: Guštin, Zorko 2010, sl. 4: 9.
2. Odl. ustja sklede z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: temno sivorjava; površina gladka; sestava drobozrnata; inv. št. AIII 2711.
3. Odl. ustja sklede z ostenjem in nastavkom za ročaj; izdelava prostoročna; barva: temno sivorjava; površina gladka; sestava drobozrnata; inv. št. AIII 2720. Objava: Guštin, Zorko 2010, sl. 4: 11.
4. Odl. ustja sklede z ostenjem in nastavkom za ročaj; izdelava prostoročna; barva: siva, v sledih oranžna; povr-

šina hrapava, skoraj ni ohranjena; sestava drobozrnata; inv. št. AIII 2704.

5. Odl. ustja sklede z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: temnorjava; površina gladka; sestava drobozrnata; inv. št. AIII 2709. Objava: Guštin, Zorko 2010, sl. 4: 10.

6. Odl. ustja sklede z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj svetlorjava, znotraj temnorjava; površina gladka; sestava fino-zrnata; okras: vbodi na robu ustja; inv. št. AIII 2702.

7. Odl. ustja sklede z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: svetlosiva in oranžna; površina raskava; sestava drobozrnata; okras: razčlenjena aplikacija; inv. št. AIII 2714.

8. Odl. ustja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj svetlo siva, znotraj siva; površina raskava; sestava grobozrnata; inv. št. AIII 2700.

9. Odl. ustja sklede z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: oranžnorjava in temnosiva; površina: gladka, ohranjena v sledih; sestava drobozrnata; inv. št. AIII 2699.

10. Odl. ustja sklede; izdelava prostoročna; barva: temnorjava; površina: znotraj gladka, zunaj hrapava; sestava fino-zrnata; inv. št. AIII 2715. Objava: Guštin, Zorko 2010, sl. 3: 8.

11. Odl. ustja sklede z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj lisasta temno rjava, znotraj rjava; površina gladka, ohranjena le v sledovih; sestava fino-zrnata; inv. št. AIII 2698. Objava: Guštin, Zorko 2010, sl. 3: 7.

12. Odl. ustja lonca z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj rjava, znotraj temnorjava; površina gladka; sestava drobozrnata; okras: vtisi nohta; inv. št. AIII 2713. Objava: Guštin, Zorko 2010, sl. 3: 1.

Tabla 2

1. Odl. ustja lonca z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: sivorjava; površina raskava, ohranjena na notranji strani; sestava grobozrnata; okras: vtisi prsta; inv. št. AIII 2697.
2. Odl. ustja lonca z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj rjava, znotraj svetlosiva in rjava; površina raskava; sestava drobozrnata; inv. št. AIII 2721.
3. Odl. ustja lonca z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj rdečerjava in temnosiva, znotraj temnosiva; površina gladka; sestava drobozrnata; inv. št. AIII 2707.
4. Odl. ustja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: temnosiva, v sledovih svetlorjava; površina hrapava; sestava drobozrnata; okras: navpično, s prsti razčlenjeno rebro; inv. št. AIII 2706.
5. Odl. ustja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj rjava, znotraj temno sivorjava; površina gladka; sestava drobozrnata; okras: vtis orodja; inv. št. AIII 2710.
6. Odl. ustja lonca z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj svetlosiva in oranžna, znotraj svetlosiva; površina gladka; sestava drobozrnata; inv. št. AIII 2718.
7. Odl. ustja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: oranžnorjava; površina gladka; sestava drobozrnata; okras: vtis orodja; inv. št. AIII 2717.
8. Odl. ustja lonca z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: rjava; površina gladka; sestava drobozrnata; okras: vtisi prsta in nohta; inv. št. AIII 2701. Objava: Guštin, Zorko 2010, sl. 3: 4.

9. Odl. ustja lonca z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj lisasta oranžna in svetlosiva, znotraj temnosiva; površina: znotraj gladka, zunaj poškodovana; sestava drobnozrnata; okras: vtisi prsta; inv. št. AIII 2703. Objava: Guštin, Zorko 2010, sl. 3: 6.

10. Odl. ustja lonca z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj svetlosiva in črna, znotraj črna; površina gladka; sestava drobnozrnata; okras: vtisi prsta; inv. št. AIII 2719. Objava: Guštin, Zorko 2010, sl. 3: 5.

11. Odl. ustja lonca z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: rjava; površina gladka; sestava drobnozrnata; okras: vtisi nohta; inv. št. AIII 2716. Objava: Guštin, Zorko 2010, sl. 3: 3.

12. Odl. ustja lonca z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: rjava; površina gladka; sestava drobnozrnata; okras: vtisi nohta; inv. št. AIII 2712. Objava: Guštin, Zorko 2010, sl. 3: 2.

Tabla 3

1. Odl. ustja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj oranžna in svetlosiva, znotraj svetlo sivorjava; površina raskava; sestava drobnozrnata; okras: vtisi prstov in nohtov; inv. št. AIII 2708.

2. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj svetlorjava siva, znotraj svetlorjava; površina hrapava; sestava drobnozrnata; okras: s prsti razčlenjena aplikacija; inv. št. AIII 2725.

3. Odl. ustja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: siva; površina raskava; sestava drobnozrnata; okras: vtisi prstov in barbotin; inv. št. AIII 2705.

4. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: enotna temnosiva; površina gladka; sestava drobnozrnata; okras: vrezane linije in odtis šila; inv. št. AIII 2726.

5. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj svetlorjava, znotraj temnosiva; površina: znotraj gladka; sestava drobnozrnata; okras: barbotin; inv. št. AIII 2723. Objava: Guštin, Zorko 2010, sl. 4: 12.

6. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj svetlorjava, znotraj temnosiva; površina: znotraj gladka; sestava drobnozrnata; okras: barbotin; inv. št. AIII 2724. Objava: Guštin, Zorko 2010, sl. 4: 13.

7. Odl. ostenja posode z ročajem; izdelava prostoročna; barva: zunaj rjava in oranžna, znotraj temnorjava; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2728.

8. Odl. ostenja posode z ročajem; izdelava prostoročna; barva: zunaj rjava in oranžna, znotraj rjava; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2727.

9. Odl. dna lonca z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj oranžna, znotraj svetlo sivorjava; površina hrapava; sestava grobnozrnata; inv. št. AIII 2730.

10. Odl. ostenja lonca; izdelava prostoročna; barva: zunaj oranžna, znotraj svetlosiva; površina hrapava; sestava grobnozrnata; okras: pasovi navpičnih vrezov; inv. št. AIII 2729.

11. Odl. ustja, ostenja in dna posode z ročajem; izdelava prostoročna; barva: lisasta oranžnorjava; površina hrapava; sestava drobnozrnata; okras: s prsti razčlenjeno rebro; inv. št. AIII 2768.

12. Odl. ustja in ostenja skodele (?) z nastavkom za ročaj; izdelava prostoročna; barva: zunaj oranžna in rjava, znotraj rjava; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2737.

Tabla 4

1. Odl. ustja in ostenja posode z ročajem; izdelava prostoročna; barva: zunaj temnosiva in rjava, znotraj črna; površina hrapava; sestava drobnozrnata; okras: s prsti razčlenjeno rebro; inv. št. AIII 2766.

2. Odl. ustja, ostenja in dna lončka; izdelava prostoročna; barva: zunaj rjavordeča, znotraj sivorjava; površina hrapava; sestava drobnozrnata; okras: s prsti razčlenjeno rebro; inv. št. AIII 2765.

3. Odl. ustja, ostenja in dna enoročajne skodelice; izdelava prostoročna; barva: zunaj lisasta svetlo sivorjava in oranžnorjava, znotraj lisasta temnosiva in svetlorjava; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2761.

4. Odl. ustja, ostenja in dna skodelice z nastavkom za ročaj; izdelava prostoročna; barva: zunaj lisasta temnosiva in oranžnorjava, znotraj črna; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2762.

5. Odl. ustja, ostenja in dna krožnika/pladnja; izdelava prostoročna; barva: zunaj lisasta rjava in temnosiva, znotraj lisasta rjavosiva in oranžnorjava; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2760.

6. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj lisasta siva in oranžna, znotraj temnosiva; površina hrapava; sestava grobnozrnata; inv. št. AIII 2764.

7. Keramično vretence; izdelava prostoročna; barva: siva, v sledih oranžna; površina hrapava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2763.

Tabla 5

1. Odl. ustja, ostenja in dna skodele/sklede; izdelava prostoročna; barva: temno sivorjava; površina hrapava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2767.

2. Odl. ustja in ostenja lončka; izdelava prostoročna; barva: zunaj lisasta oranžna in siva, znotraj lisasta oranžna, siva in črna; površina raskava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2743.

3. Odl. ostenja skodele (?); izdelava prostoročna; barva: rjava; površina gladka; sestava finoznata; inv. št. AIII 2746.

4. Odl. ustja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: enotna svetlo oranžnorjava; površina hrapava; sestava drobnozrnata; okras: plastična valovnica; inv. št. AIII 2731.

5. Odl. ustja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj lisasta oranžnorjava in svetlorjava, znotraj svetlorjava; površina gladka; sestava drobnozrnata; okras: s prsti razčlenjena rebra, vtisi prstov na robu ustja; inv. št. AIII 2732.

6. Odl. ustja lonca z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj rjava in temno rjavosiva, znotraj črna; površina gladka; sestava drobnozrnata; okras: žigosanje v obliki trikotnikov; inv. št. AIII 2733; sl. 7: 1.

7. Odl. ustja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: enotna temno sivorjava; površina gladka; sestava drobnozrnata; okras: žigosanje v obliki trikotnikov; inv. št. AIII 2739; sl. 7: 2.

8. Odl. ustja posode; izdelava prostoročna; barva: lisasta temno in svetlorjava; površina hrapava; sestava drobnozrnata; okras: žigosanje v obliki trikotnikov; inv. št. AIII 2740.

Tabla 6

1. Odl. ustja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: enotna svetlosiva; površina gladka, ni ohranjena; sestava drobnazrnata; inv. št. AIII 2736.

2. Odl. ustja posode; izdelava prostoročna; barva: rdečerjava; površina gladka; sestava drobnazrnata; okras: rebro; inv. št. AIII 2735.

3. Odl. ustja posode; izdelava prostoročna; barva: temno sivorjava, v sledovih oranžna; površina gladka, skoraj neohranjena; sestava drobnazrnata; inv. št. AIII 2741.

4. Odl. ustja posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj lisasta, rdečerjava, svetlorjava in temnorjava, znotraj temnorjava; površina gladka; sestava finoazrnata; inv. št. AIII 2738.

5. Odl. ustja lonca z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: siva, s sledovi oranžne; površina hrapava; sestava drobnazrnata; inv. št. AIII 2734.

6. Odl. ostenja posode z ročajem; izdelava prostoročna; barva: enotna oranžnorjava; površina hrapava; sestava drobnazrnata; okras: rebro; inv. št. AIII 2744.

7. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj svetlo rjavosiva, znotraj svetlorjava; površina hrapava; sestava drobnazrnata; okras: rebro; inv. št. AIII 2749.

8. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj temnosiva in oker rjava, znotraj rjava; površina gladka; sestava grobnazrnata; okras: rebro; inv. št. AIII 2750.

9. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: temnorjava in oranžna, znotraj temnosiva; površina gladka; sestava grobnazrnata; okras: rebro z ovalno bradavico; inv. št. AIII 2747.

10. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: temnosiva, rjava; površina hrapava; sestava drobnazrnata; okras: rebra; inv. št. AIII 2752.

11. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj temnorjava in oranžnorjava, znotraj temnosiva; površina gladka; sestava drobnazrnata; okras: rebra; inv. št. AIII 2751.

12. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: svetlosiva; površina gladka; sestava drobnazrnata; okras: rebra; inv. št. AIII 2748.

13. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj temnosiva, rjava, znotraj oranžna; površina hrapava; sestava drobnazrnata; okras: s prsti razčlenjeno rebro; inv. št. AIII 2753.

14. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj oranžna, znotraj siva, v sledih oranžna; površina hrapava; sestava drobnazrnata; okras: s prsti razčlenjeno rebro; inv. št. AIII 2757.

15. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj oranžna, znotraj lisasta, oranžna, svetlorjava, temnosiva; površina hrapava; sestava drobnazrnata; okras: s prsti razčlenjeno rebro; inv. št. AIII 2754.

Tabla 7

1. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: enotna rdečeoranžna; površina gladka; sestava drobnazrnata; okras: s prsti razčlenjeno rebro; inv. št. AIII 2756.

2. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj siva, v sledovih oranžna, znotraj oranžna; površina gladka; sestava drobnazrnata; okras: s prsti razčlenjeno rebro; inv. št. AIII 2758.

3. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj oranžna, znotraj svetlosiva; površina raskava; sestava drobnazrnata; okras: s prsti razčlenjena rebra; inv. št. AIII 2759.

4. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: siva, v sledovih oranžna; površina raskava; sestava drobnazrnata; okras: rebra z odtisi prstov; inv. št. AIII 2755.

5. Odl. ostenja posode z ročajem; izdelava prostoročna; barva: zunaj oranžna in svetlosiva, znotraj rdečerjava; površina gladka; sestava grobnazrnata; okras: s prsti razčlenjeno rebro; inv. št. AIII 2745.

6. Odl. ustja sklede z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: rdečeoranžna; površina gladka; sestava drobnazrnata; okras: drobna okrogla bradavica; inv. št. AIII 2832.

7. Odl. ustja sklede; izdelava prostoročna; barva: enotna črna; površina: polirana, sledi črnega premaza (?); sestava finoazrnata; inv. št. AIII 2833.

8. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: enotna črna; površina: polirana; sestava finoazrnata; okras: navpične kanelure; inv. št. AIII 2834.

9. Odl. ročaja vrča s prehodom v ustje; izdelava prostoročna; barva: temnosiva; površina gladka; sestava finoazrnata; inv. št. AIII 2845.

10. Odl. ročaja vrča s prehodom v ustje; izdelava prostoročna; barva: temno siva; površina gladka; sestava finoazrnata; inv. št. AIII 2846.

11. Odl. ročaja vrča; izdelava prostoročna; barva: temnosiva; površina gladka; sestava drobnazrnata; inv. št. AIII 2847.

12. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj siva, znotraj oranžna; površina hrapava, ohranjena le v sledih; sestava drobnazrnata; okras: navpične kanelure; inv. št. AIII 2835.

13. Odl. ostenja posode z dnom; izdelava prostoročna; barva: zunaj oranžna, znotraj temnosiva; površina hrapava; sestava drobnazrnata; okras: metličenje?; inv. št. AIII 2836.

14. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj siva, znotraj svetlosivo oranžna; površina gladka; sestava drobnazrnata; inv. št. AIII 2837.

15. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: enotna siva; površina hrapava, v veliki meri poškodovana; sestava drobnazrnata; inv. št. AIII 2838.

Tabla 8

1. Odl. vratu in ostenja lonca z nastavkom za ročaj; izdelava prostoročna; barva: temnosiva in svetlorjava oranžna; površina: gladka, ohranjena le deloma; sestava drobnazrnata; inv. št. AIII 2784.

2. Odl. ostenja lončka; izdelava prostoročna; barva: zunaj temnorjava, znotraj temnorjava siva; površina gladka; sestava drobnazrnata; inv. št. AIII 2785.

3. Odl. ustja sklede z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: enotna oranžna; površina hrapava; sestava drobnazrnata; inv. št. AIII 2770.

4. Odl. ustja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj svetlorjava siva, znotraj siva; površina raskava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2777.

5. Odl. ustja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: rjava; površina hrapava, delno poškodovana; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2782.

6. Odl. ustja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj temnorjava rdeča, znotraj temnosiva, v sledeh oranžna; površina gladka; sestava grobozrnata; inv. št. AIII 2783.

7. Odl. ustja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: temnorjava siva; površina raskava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2773.

8. Odl. ustja posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj svetlorjava, znotraj temnorjava; površina gladka; sestava drobnozrnata; okras: vtisi prstov; inv. št. AIII 2779.

9. Odl. ustja in ostenja lonca z nastavkom za ročaj; izdelava prostoročna; barva: zunaj svetlosiva in svetlooranžna, znotraj svetlosiva; površina raskava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2781.

10. Odl. ustja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: siva in oranžna; površina gladka; sestava grobozrnata; inv. št. AIII 2778.

11. Odl. ustja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj temnosiva, znotraj temnosiva s sledovi oranžne; površina hrapava; sestava drobnozrnata; okras: vtisi prstov na robu ustja; inv. št. AIII 2772.

Tabla 9

1. Odl. ustja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj svetlordeča, znotraj svetlo rdeča in temnorjava rdeča; površina raskava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2780.

2. Odl. ustja lonca z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj temnorjava, znotraj rjava; površina hrapava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2776.

3. Odl. ustja in ostenja lonca; izdelava prostoročna; barva: zunaj siva, s sledovi oranžne, znotraj svetlorjava; površina hrapava; sestava grobozrnata; inv. št. AIII 2769.

4. Odl. ustja lonca z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj temno rjava, znotraj temno siva; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2774.

5. Odl. ustja lonca z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj temnorjava in črna, znotraj črna, v sledeh svetlorjava; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2775.

6. Odl. ustja lonca z ostenjem in nastavkom za ročaj; izdelava prostoročna; barva: zunaj oranžnorjava, znotraj temnorjava siva; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2771.

7. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj oranžnorjava, znotraj črna; površina hrapava; sestava drobnozrnata; okras: glavničenje; inv. št. AIII 2786.

8. Držajček; izdelava prostoročna; barva: enotna oranžna; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2804.

9. Odl. ostenja posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj rjava, v sledovih oranžna, znotraj svetlo oranžnorjava; površina hrapava; sestava drobnozrnata; okras: okrogla podaljšana aplikacija; inv. št. AIII 2787.

10. Odl. ostenja posode s podolgovatim držajem; izdelava prostoročna; barva: zunaj lisasta rjavooranžna, rjava in temnosiva, znotraj črna; površina gladka; sestava grobozrnata; inv. št. AIII 2796.

11. Držaj, podolgovat, zaobljen; izdelava prostoročna; barva: oranžna; površina raskava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2795.

12. Odl. ostenja posode s podolgovatim držajem; izdelava prostoročna; barva: zunaj svetlooker, znotraj siva; površina hrapava; sestava grobozrnata; inv. št. AIII 2798.

13. Držaj, podolgovat, sploščen; izdelava prostoročna; barva: svetlooranžna; površina hrapava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2797.

Tabla 10

1. Odl. ostenja posode s sploščenim držajem; izdelava prostoročna; barva: zunaj svetlosiva, v sledeh oranžna, znotraj oranžna; površina hrapava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2801.

2. Držaj, podolgovat, pravokoten, z vdolbinama ob straneh; izdelava prostoročna; barva: siva, v sledeh oranžna; površina hrapava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2802.

3. Držaj, podolgovat, pravokoten; izdelava prostoročna; barva: temnosiva, v sledovih oranžnorjava; površina hrapava, delno ohranjena; sestava grobozrnata; inv. št. AIII 2799.

4. Držaj, podolgovat, pravokoten; izdelava prostoročna; barva: zunaj oranžna, znotraj rdečeoranžna; površina hrapava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2800.

5. Držaj, podolgovat, sploščen; izdelava prostoročna; barva: siva, s sledmi oranžne; površina hrapava; sestava grobozrnata; inv. št. AIII 2794.

6. Odl. pravokotnega držaja; izdelava prostoročna; barva: siva, s sledovi oranžne; površina hrapava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2803.

7. Odl. ročaja posode z ustjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj rjavooranžna, znotraj temnorjava; površina hrapava; sestava drobnozrnata; okras: odtisi prstov na robu; inv. št. AIII 2793.

8. Odl. ročaja posode; izdelava prostoročna; barva: oranžna; površina raskava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2789.

9. Odl. ostenja posode z ročajem; izdelava prostoročna; barva: zunaj svetlooranžna, znotraj rjava; površina raskava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2790.

10. Odl. ročaja posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj rjava in oranžna, znotraj temnorjava; površina hrapava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2788.

11. Odl. ročaja posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: enotna oranžna; površina hrapava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2791.

12. Odl. ročaja posode; izdelava prostoročna; barva: oranžna; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2792.

13. Odl. dna in noge posode; izdelava prostoročna; barva: zunaj temno sivorjava, znotraj temnosiva; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2831.

14. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj temnorjava, znotraj črna; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2830.

15. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj oranžna, znotraj siva; površina hrapava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2826.

16. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj temnorjava in črna, znotraj črna; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2819.

Tabla 11

1. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj temnorjava, znotraj črna; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2816.

2. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: oranžnordeča; površina hrapava; sestava grobozrnata; inv. št. AIII 2828.

3. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: rdečerjava; površina gladka; sestava grobozrnata; inv. št. AIII 2823.

4. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj temnorjava, znotraj siva; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2821.

5. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj temnorjava rdeča, znotraj temnosiva, v sledeh rjavordeča; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2822.

6. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj svetlo rjavooranžna, znotraj temnosiva; površina raskava; sestava grobozrnata; inv. št. AIII 2824.

7. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj temnosivo rjava in svetlorjava, znotraj siva, s sledmi oranžne; površina hrapava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2829.

8. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj oranžna, znotraj črna; površina hrapava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2815.

9. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj oranžna, znotraj temnosivo rjava in siva; površina hrapava; sestava drobnozrnata; okras: odtisi prstov na ostenju nad robom dna; inv. št. AIII 2827.

10. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj svetlosiva, znotraj črna; površina gladka; sestava grobozrnata; okras: s prsti preoblikovan rob dna; inv. št. AIII 2820.

11. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: zunaj rjava, znotraj črna; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2817.

Tabla 12

1. Odl. dna posode z ostenjem; izdelava prostoročna; barva: rdečeoranžna; površina hrapava; sestava grobozrnata; inv. št. AIII 2814.

2. Odl. piramidalne keramične uteži; izdelava prostoročna; barva: svetlosiva; površina hrapava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2810.

3. Odl. piramidalne (?) keramične uteži; izdelava prostoročna; barva: svetlo oranžnorjava, v sledeh svetlosiva; površina gladka; sestava finozrnata; inv. št. AIII 2809.

4. Bikonično keramično vretence; izdelava prostoročna; barva: lisasta, oranžna in siva; površina gladka; sestava drobnozrnata. Predmet založen pred inventarizacijo.

5. Odl. keramičnega svitka; izdelava prostoročna; barva: enotna oranžna; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2811.

6. Bikonično keramično vretence; izdelava prostoročna; barva: svetlo oranžno rjava; površina gladka; sestava drobnozrnata. Predmet založen pred inventarizacijo.

7. Odl. bikoničnega keramičnega vretenca; izdelava prostoročna; barva: siva, v sledeh svetlorjava; površina hrapava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2808.

8. Odl. keramičnega vretenca; izdelava prostoročna; barva: oranžnordeča, v sledeh siva; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2807.

9. Rahlo poškodovano bikonično keramično vretence; izdelava prostoročna; barva: rdečkastorjava do temnorjava; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2805.

10. Rahlo poškodovano bikonično keramično vretence; izdelava prostoročna; barva: rjava, v sledeh temnosiva; površina gladka; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2806.

11. Odl. kamnite sekire z luknjo; barva: siva; kamnina?; inv. št. AIII 2812.

12. Odl. obdelanega kamna – brus?; barva: rjava; fino-zrnati peščenjak; inv. št. AIII 2813.

Tabla 13

1. Odl. ostenja posode; izdelava: na lončarskem vretenu; barva: enotna svetlosiva; površina raskava; sestava drobnozrnata; okras: metličenje; inv. št. AIII 2839.

2. Odl. opeke; barva: enotna oranžna; površina gladka; sestava finozrnata; inv. št. AIII 2840.

3. Odl. ustja lonca z ostenjem; izdelava: prostoročna, dodelano na počasnem vretenu; barva: zunaj svetlorjava in temno sivorjava, znotraj temno sivorjava; površina gladka; sestava grobozrnata; inv. št. AIII 2841.

4. Odl. ostenja lonca; izdelava: prostoročna, dodelano na počasnem vretenu; barva: zunaj temnorjava, znotraj rdečkastorjava; površina gladka; sestava grobozrnata; okras: pasovi valovnic; inv. št. AIII 2842.

5. Odl. ustja lonca; izdelava: na vretenu; barva: zunaj rjavooranžna, znotraj lisasta rjavooranžna in črna; površina hrapava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2843.

6. Odl. dna lonca z ostenjem; izdelava: na vretenu; barva: svetlorjava oranžna; površina hrapava; sestava drobnozrnata; inv. št. AIII 2844.

- BARTL, T., J. FÜRHNOLZER 2007, Petzelsdorf bei Deutschlandsberg. Eine Fundstelle der mittleren Bronzezeit im Laßnitztal, Weststmk. – V / In: G. Tiefengraber (ur. / ed.), *Studien zur Mittel- und Spätbronzezeit am Rande der Südostalpen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 148, 163–182.
- BERNHARD, A. 2007, Ausgewählte bronzezeitliche Funde aus Hörbing bei Deutschlandsberg und Freidorf im Sulmtal, Weststmk. – V / In: G. Tiefengraber (ur. / ed.), *Studien zur Mittel- und Spätbronzezeit am Rande der Südostalpen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 148, 205–230.
- BÓNA, I. 1964–1965, The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I–II. – *Alba Regia* 4–5 (1965), 17–63.
- BÓNA, I., G. NOVÁKI 1982, Alpár bronzkori és Árpád-kori vára. – *Cumania* 7, 17–118.
- BONDÁR, M. 1995, Early Bronze age settlement patterns in South-west Transdanubija. – *Antaeus* 22, 197–269.
- BONDÁR, M. 2001, Adatok a Délnyugat-Dunántúl kora bronzkori kutatási problémáihoz. – *Zalai múzeum* 10, 67–79.
- BONDÁR, M. 2003, Kora bronzkori telep Nagykanizsa – Inkey kápolnán. – *Zalai múzeum* 12, 49–77.
- BOROFFKA, N. G. O. 1994, *Die Wiettenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa I–II*. – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 19.
- CIPOD, D. 2008, Zgodnjesrednjeveški jami iz Popave I pri Lipovcih (Frühmittelalterliche Gruben aus Popava I bei Lipovci). – V / In: M. Guštin (ur. / ed.), *Srednji vek / Mittelalter*, 59–63, Ljubljana.
- ČOVIČ, B. 1983, Regionalne grupe ranog bronzanog doba. – V / In: *Praistorija jugoslavenskih zemalja 4, Bronzano doba*, 114–190, Sarajevo.
- ČREŠNAR, M. 2010, Poskus določitve kulturne skupine Kisapostag v vzhodni Sloveniji (Attempted definition of the Kisapostag culture of the Early Bronze Age in north-eastern Slovenia). – *Zbornik soboškega muzeja* 15, 107–134.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1966, Arheološka iskopavanja na području vinkovačkog muzeja od 1957. do 1965. – *Acta musei Cibalensis* 1, 35–99.
- DULAR, J. 2002, Dolnji Lakoš in mlajša bronasta doba med Muro in Savo / Dolnji Lakoš und die Jungbronzezeit zwischen der Mur und der Save. – V / In: J. Dular, I. Šavel, S. Tecco Hvala, *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu / Bronzezeitliche Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 5, 142–219.
- DULAR, J. 2011, Zur Datierung der bronzezeitlichen Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš / O dataciji bronastodobnega naselja Oloris pri Dolnjem Lakošu. – *Arheološki vestnik* 62, 111–130.
- DULAR, J., I. ŠAVEL, S. TECCO HVALA 2002, *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu / Bronzezeitliche Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 5.
- FORENBAHER, S. 1993, Radiokarbon dates and absolute chronology of the central European Early Bronze Age. – *Antiquity* 67/255, 218–256.
- EŠD = Evidenčna številka dediščine. Register nepremične kulturne dediščine / Register of Slovene cultural heritage (skrbnik / Service provider: INDOK center, MZK RS). <http://rkd.situla.org/> [zadnji dostop / last checked 30.7.2013].
- GARAŠANIN, M. 1983, Vinkovačka grupa. – V / In: *Praistorija jugoslavenskih zemalja 4, Bronzano doba*, 471–475, Sarajevo.
- GASPARI, A. 2008, Bronastodobno kolišče Mali Otavnik pri Bistri na Ljubljanskem barju / Bronze Age pile-dwelling site at Mali Otavnik near Bistra in the Ljubljansko barje. – *Arheološki vestnik* 59, 57–89.
- GUŠTIN, M. 2003, Nova Tabla pri Murski Soboti. – V / In: D. Prešeren (ur. / ed.), *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik po najdiščih, Dnevi evropske kulturne dediščine*, 205–207, Ljubljana.
- GUŠTIN, M. 2004, Steklene posode iz Nove Table pri Murski Soboti (Glass vessels from Nova Tabla near Murska Sobota). – V / In: I. Lazar (ur. / ed.), *Drobci antičnega stekla / Fragments of Ancient Glass*, *Annales Mediterranea*, 71–80.
- GUŠTIN, M. 2005, Starejša bronasta doba v Prekmurju: horizont pramenaste (litzene) lončenine (Die Ältere Bronzezeit im Prekmurje: Horizont der Litzengeramik). – *Zbornik soboškega muzeja* 8, 85–98.
- GUŠTIN, M. 2006, Between the Slavs and the Magyars / Szlávok és magyarok között. – *Zalai Múzeum* 15, 249–257.
- GUŠTIN, M. 2008a, Der Horizont der Litzengeramik zwischen der Adria und den Ostalpen. – V / In: J. Tiefenbach, E. Fertl (ur. / eds.), *Die Bernsteinstraße. Evolution einer Handelsroute*, *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 123, 74–78.
- GUŠTIN, M. 2008b, Slovansko skeletno grobišče na ledini Nova tabla pri Murski Soboti (Das altslawische Skelettgräberfeld aus Nova Tabla bei Murska Sobota). – V / In: M. Guštin (ur. / ed.), *Srednji vek / Mittelalter*, 53–57, Ljubljana.
- GUŠTIN, M., G. TIEFENGRABER 2001, Prazgodovinske najdbe z avtocestnega odseka Murska Sobota-Nova Tabla (Vorgeschichtliche Funde aus dem Autobahnabschnitt bei Murska Sobota - Nova Tabla). – *Arheološki vestnik* 52, 107–116.
- GUŠTIN, M., G. TIEFENGRABER 2002, Oblike in kronologija zgodnjesrednjeveške lončenine na Novi Tabli pri Murski Soboti / Formen und Chronologie frühmittelalterliche Keramik in Nova Tabla bei Murska Sobota. – V / In: M. Guštin (ur. / ed.), *Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp / Die frühen Slawen. Frühmittelalterlicher Keramik am Rand der Ostalpen*, 46–62, Ljubljana.
- GUŠTIN, M., A. TOMAŽ 2008, Zatak, pustota pri Lendavi (Zatak, eine öde Blöße bei Lendava). – V / In: M. Guštin (ur. / ed.), *Srednji vek / Mittelalter*, 95–102, Ljubljana.
- GUŠTIN, M., M. ZORKO 2010, Bratonci v Prekmurju. Na obrobju kulture Somogyvár-Vinkovci (Bratonci in Prekmurje. On the periphery of the Somogyvár-Vinkovci cultural horizon). – *Zbornik soboškega muzeja* 15, 77–89.
- HAREJ, Z. 1974, Poročilo o površinskih najdbah na kolišču ob Partovskem kanalu I pri Igu. – *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 3, 76–90.

- HAREJ, Z. 1978, Kolišče v Partih pri Igu na Ljubljanskem barju. – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 6, 61–94.
- HAREJ, Z. 1981–1982, Kolišče v Partih pri Igu na Ljubljanskem barju – raziskovanja 1978. in 1979. leta (Der Pfahlbau in Parte bei Ig auf dem Moor von Ljubljana – Forschungen in den Jahren 1978 und 1979). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 9–10, 31–99.
- HAREJ, Z. 1987, Kolišče v Partih pri Igu na Ljubljanskem barju. Raziskovanja leta 1981. – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 15, 141–194.
- HELL, M. 1975, Eine Siedlung der Bronzezeit in Salzburg-Maxglan. – *Archaeologia Austriaca* 57, 9–20.
- HOCHSTETTER, A. 1980, *Die Hügelgräberbronzezeit in Niederbayern*. – Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte A 41.
- HUNDT, H.-J. 1964, *Katalog Straubing II. Die Funde der Hügelgräberbronzezeit und der Urnenfelderzeit*. – Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 19.
- KALAFATIĆ, H. 2006, Žarni grob vinkovačke kulture s lokaliteta Vinkovci – Duga ulica 40 / A Vinkovci Culture Urn Grave from the site at 40 Duga ulica in Vinkovci. – *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 23, 17–28.
- KAVUR, B. 2006, Prazgodovinsko naselje v Zagoncah. – V / In: A. Tomaž (ur. / ed.), *Od Sopota do Lengyela. Prispevki o kamenodobnih in bakrenodobnih kulturah med Savo in Donavo / Between Sopot and Lengyel. Contributions to Stone Age and Copper Age Cultures between the Sava and the Danube*, Annales Mediterranea, 109–112.
- KERMAN, B. 1997a, Zlata doba slovanstva v Spodnji Panoniji. Arheologija zgodnjega srednjega veka v Prekmurju. – V / In: *Katalog stalne razstave. Pokrajinski muzej Murska Sobota*, 37–44, Murska Sobota.
- KERMAN, B. 1997b, Srednji in novi vek v Prekmurju v luči arheoloških najdb. – V / In: *Katalog stalne razstave. Pokrajinski muzej Murska Sobota*, 45–54, Murska Sobota.
- KERMAN, B. 1999, Settlement Structures in Prekmurje from the Air / Poselitvene strukture v Prekmurju iz zraka. – *Arheološki vestnik* 50, 333–347.
- KERMAN, B. 2002, *Neznano Prekmurje. Zapisi preteklosti krajine iz zraka / The unknown Prekmurje. Records from the air of the past history of the region*. – Murska Sobota.
- KERMAN, B. 2008, Rakičanske Muzge – nova rimska vila v Prekmurju (Rakičanske Muzge – A Roman Villa in Prekmurje). – *Arheološki vestnik* 59, 279–290.
- KERMAN, B. 2009, Celtic warrior's grave from the site of Pod Kotom-north near Murska Sobota. – V / In: G. Tiefengraber, B. Kavur, A. Gaspari (ur. / eds.), *Keltske študije II / Studies in Celtic Archaeology. Papers in honour of Mitja Guštin*, Protohistoire Européenne 11, 283–292.
- KERMAN, B. 2011a, *Kotare-Baza pri Murski Soboti I/II*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 17 (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/112-kotarebaza-pri-murski-soboti/>).
- KERMAN, B. 2011b, *Kotare-Krogi pri Murski Soboti*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 20 (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/121-kotarekrogi-pri-murski-soboti/>).
- KERMAN, B. 2011c, *Grofovsko 2 pri Murski Soboti*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 22 (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/119-grofovsko-2-pri-murski-soboti/>).
- KERMAN, B. 2011d, *Pod Kotom-sever pri Krogu*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 24 (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/122-pod-kotom-sever-pri-krogu/>).
- KERMAN, B. 2011e, Celtic settlement in Prekmurje. – V / In: M. Guštin, M. Jevtić (ur. / eds.), *The Eastern Celts. The communities between the Alps and the Black Sea*, Annales Mediterranei, 65–82.
- KERMAN, B. 2013, *Kalinovnjek pri Turnišču*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 33 (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/145-kalinovnjek-pri-turniscu/>).
- KERMAN, B., B. KAVUR 2011, Srednja bronasta doba. – V / In: B. Kerman, *Pod Kotom-sever pri Krogu*, Arheologija na avtocestah Slovenije 24, 29–34 (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/122-pod-kotom-sever-pri-krogu/>).
- KULCSÁR, G. 1998–1999, Kora bronzkori belső díszes talpas tálak a Dunántúlon. – *Savaria* 24/3, 115–139.
- LAMUT, B. 1996, Zgodnjebronastodobno najdišče: Ptuj – Prešernova ulica 6 (Ptuj – Prešernova ulica 6, An early bronze age site). – *Ptujski zbornik* 6/1, 15–48.
- MAROVIĆ, I., B. ČOVIĆ 1983, Cetinska kultura. – V / In: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 4, Bronzno doba, 191–231, Sarajevo.
- MIKL-CURK, I. 1997, Rimljani ob Muri. – V / In: *Katalog stalne razstave. Pokrajinski muzej Murska Sobota*, 23–36, Murska Sobota.
- MURGELJ, I. 2008, *Srednja bronasta doba na Dolenjskem – primer Podsmreka*. – Magistrsko delo / M. A. thesis, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- NOVŠAK, M. 2002, Zgodnesrednjeveške najdbe z najdišča Grofovsko pri Murski Soboti / Frühmittelalterliche Funde vom Fundort Grofovsko bei Murska Sobota. – V / In: M. Guštin (ur. / ed.), *Zgodnji Slovani. Zgodnesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp / Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*, 27–32, Ljubljana.
- NOVŠAK, M. 2003, Grofovsko pri Murski Soboti 1. – V / In: D. Prešeren (ur. / ed.), *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik po najdiščih*, Dnevi evropske kulturne dediščine, 144–145.
- OSTERWALDER, C. 1971, *Die mittlere Bronzezeit im schweizerischen Mittelland und Jura*. – Monographien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz 19.
- PAVLOVIČ, D. 2008, Novi izsledki arheoloških terenskih raziskav na Novi tabli pri Murski Soboti. – M. Guštin (ur. / ed.), *Srednji vek / Mittelalter*, 49–52, Ljubljana.
- PAVLOVIČ, D. 2011, La Tène farmsteads near Murska Sobota. – V / In: M. Guštin, M. Jevtić (eds.), *The Eastern Celts. The communities between the Alps and the Black Sea*, Annales Mediterranei, 83–89.
- PLESTENJAK, A. 2010, *Gorice pri Turnišču*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 12 (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/104-gorice-pri-turniscu/>).

- PREŠEREN, D. (ur. / ed.) 2003, *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik po najdiščih. – Dnevi evropske kulturne dediščine.*
- RAJŠP, V., A. SERŠE 2001, *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, zv. 7 / Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien*, Bd. 7. – Ljubljana.
- SANKOVIČ, S. 2005, *Za Raščico pri Murski Soboti – objekt iz zgodnje bronaste dobe.* – Diplomski naloga / Diploma, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- SANKOVIČ, S. 2009, Zgodnjebronastodobne najdbe. – V / In: I. Šavel, *Pod Kotom – jug pri Krogu I/II*, Arheologija na avtocestah Slovenije 12, 139–146 (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/89-irena-savel-et-al-pod-kotom-jug-pri-krogu-2009/>).
- SANKOVIČ, S. 2010, Začetki bronaste dobe v Prekmurju (Beginning of the Bronze Age in Prekmurje). – *Zbornik soboškega muzeja* 15, 91–105.
- SANKOVIČ, S. 2011, Srednjeveška vas Ivankovci. – V / In: I. Šavel, S. Sankovič, *Pri Muri pri Lendavi*, Arheologija na avtocestah Slovenije 23, 54–67 (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/120-pri-muri-pri-lendavi/>).
- SEVER, B. 1996, Bratonci. – V / In: *Priročni krajevni leksikon Slovenije*, 62, Ljubljana.
- STRMČNIK-GULIČ 1988–1989, Bronastodobni naselitveni kompleks v Rabelčji vasi na Ptujju (Die bronzezeitliche Siedlungskomplex in Rabelčja vas auf Ptuj). – *Arheološki vestnik* 39–40 (1989), 147–163.
- ŠAVAL, I. 1991, *Arheološka topografija Slovenije. Topografsko področje XX (Prekmurje).* – Ljubljana.
- ŠAVAL, I. 1994, *Prazgodovinske naselbine v Pomurju.* – Murska Sobota.
- ŠAVAL, I. 2002, Zgodnesrednjeveški objekt z najdišča Pod Kotom - jug pri Krogu (Ein frühmittelalterliches Objekt vom Fundort Pod Kotom - jug bei Krog). – V / In: M. Guštin (ur. / ed.), *Zgodnji Slovani. Zgodnesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp / Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*, 11–16, Ljubljana.
- ŠAVAL, I. 2003, Popava pri Lipovcih. – V / In: D. Prešeren (ur. / ed.), *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik po najdiščih*, Dnevi evropske kulturne dediščine, 225.
- ŠAVAL, I. 2005, Najdišče za Raščico pri Krogu – naselbina kulture Somogyvár-Vinkovci (The Site Za Raščico near the village of Krog – the settlement of Somogyvár-Vinkovci culture). – *Zbornik soboškega muzeja* 8, 39–84.
- ŠAVAL, I. 2006a, Prekmurje v mlajši kameni dobi (Prekmurje in the Late Stone Age). – V / In: A. Tomaž (ur. / ed.), *Od Sopota do Lengyela. Prispevki o kamenodobnih in bakrenodobnih kulturah med Savo in Donavo / Between Sopot and Lengyel. Contributions to Stone Age and Copper Age Cultures between the Sava and the Danube*, Annales Mediterranea, 89–94.
- ŠAVAL, I. 2006b, Bakrenodobno najdišče Lendava-Pri Muri (The Copper Age site of Lendava-Pri Muri). – V / In: A. Tomaž (ur. / ed.), *Od Sopota do Lengyela. Prispevki o kamenodobnih in bakrenodobnih kulturah med Savo in Donavo / Between Sopot and Lengyel. Contributions to Stone Age and Copper Age Cultures between the Sava and the Danube*, Annales Mediterranea, 95–97.
- ŠAVAL, I. 2006c, The Excavation Site “Behind Raščica near Krog” – the Settlement of the Somogyvár-Vinkovci Culture (A Somogyvár-Vinkovci kultúra települése “Behind Raščica near Krog” lelőhelyen (Szlovénia)). – *Zalai múzeum* 15, 135–148.
- ŠAVAL, I. 2008, Staroslovansko grobišče Popava II pri Lipovcih (Das altslawische Gräberfeld Popava II bei Lipovci). – M. Guštin (ur. / ed.), *Srednji vek / Mittelalter*, 65–70, Ljubljana.
- ŠAVAL, I. 2009, *Pod Kotom – jug pri Krogu I/II.* – Arheologija na avtocestah Slovenije 7 (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/89-irena-savel-et-al-pod-kotom-jug-pri-krogu-2009/>).
- ŠAVAL, I., M. GUŠTIN 2006, Kultura keramike z brazdistim vrezom v Prekmurju (The pottery with furrowed incisions culture in Prekmurje). – V / In: A. Tomaž (ur. / ed.), *Od Sopota do Lengyela. Prispevki o kamenodobnih in bakrenodobnih kulturah med Savo in Donavo / Between Sopot and Lengyel. Contributions to Stone Age and Copper Age Cultures between the Sava and the Danube*, Annales Mediterranea, 203–210.
- ŠAVAL, I., B. KERMAN 2008, *Gornje njive pri Dolgi vasi I/II.* – Arheologija na avtocestah Slovenije 6 (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/86-irena-savel-et-al-gornje-njive-pri-dolgi-vasi/>).
- ŠAVAL, I., S. SANKOVIČ 2010, *Za Raščico pri Krogu I/II.* – Arheologija na avtocestah Slovenije 13 (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/105-za-rascico-pri-krogu/>).
- ŠAVAL, I., S. SANKOVIČ 2011, *Pri Muri pri Lendavi.* – Arheologija na avtocestah Slovenije 23 (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/120-pri-muri-pri-lendavi/>).
- TERŽAN, B. 2010, Diskusijski prispevek o srednji bronasti dobi v Prekmurju (Diskussionsbeitrag zur mittleren Bronzezeit im Prekmurje). – *Zbornik soboškega muzeja* 15, 151–171.
- TIEFENGRABER, G. 2006, Neo- und eneolitische Funde aus Nova Tabla bei Murska Sobota. – V / In: A. Tomaž (ur. / ed.), *Od Sopota do Lengyela. Prispevki o kamenodobnih in bakrenodobnih kulturah med Savo in Donavo / Between Sopot and Lengyel. Contributions to Stone Age and Copper Age Cultures between the Sava and the Danube*, Annales Mediterranea, 99–102.
- TIEFENGRABER, G. 2007, Zum stand der Erforschung der Mittel- und Spätbronzezeit in der Steiermark. – V / In: G. Tiefengraber (ur. / ed.), *Studien zur Mittel- und Spätbronzezeit am Rande der Südostalpen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 148, 67–113.
- TOMAŽ, A. 2006, Bakrenodobna naselbina v Turnišču (Copper Age settlement at Turnišče). – V / In: A. Tomaž (ur. / ed.), *Od Sopota do Lengyela. Prispevki o kamenodobnih in bakrenodobnih kulturah med Savo in Donavo / Between Sopot and Lengyel. Contributions to Stone Age and Copper Age Cultures between the Sava and the Danube*, Annales Mediterranea, 103–108.

- TOMAŽ, A. 2010, *Gomile pri Lenartu v Slovenskih goricah*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 11 (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/102-gomile-pri-lenartu-v-slovenskih-goricah/>).
- TOMAŽ, A. 2012, *Turnišče*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 28 (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/127-turnisce/>).
- TOMAŽIČ, S., S. OLIČ 2009, *Šiman pri Gotovljah*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 9 (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/99-siman-pri-gotovljah/>).
- TUŠEK, I. 2002, Poznoantična in zgodnesrednjeveška lončenina z najdišča Pod Kotom – cesta / Spätantike und frühmittelalterliche Keramik vom Fundort Pod Kotom – cesta. – V / In: M. Guštin (ur. / ed.), *Zgodnji Slovani. Zgodnesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp / Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*, 36–45, Ljubljana.
- TUŠEK, I. 2010, Arheološko najdišče Pod Kotom – cesta in provincialna rimska poselitev v Prekmurju (The archaeological site Pod Kotom – cesta and the provincial settlement of Prekmurje in the Roman period). – *Zbornik soboškega muzeja* 15, 223–243.
- TUŠEK, I., B. KAVUR 2011, *Ivankovci (Ivánkóc) pri Lendavi*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 15 (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/110-ivankovci-ivankoc-pri-lendavi/>).
- VELUŠČEK, A., K. ČUFAR 2003, Založnica pri Kamniku pod Krimom na Ljubljanskem barju – naselbina kulture Somogyvár-Vinkovci / Založnica near Kamnik pod Krimom on the Ljubljansko barje (Ljubljana Moor) – a settlement of the Somogyvár-Vinkovci Culture. – *Arheološki vestnik* 54, 123–158.
- ZELKO, I. 1982, *Prekmurje do leta 1500. Historična topografija Slovenije* 1. – Murska Sobota.

Bronze Age and other surface finds from Bratonci in the Prekmurje region, Slovenia

Summary

SURFACE FINDS NEAR BRATONCI

Prekmurje, a region on the left bank of the Mura river in Slovenia, has a very colourful history, as attested to by numerous archaeological sites dating from the Copper Age to the High Middle Ages (see notes 1–16). An especially densely populated area of the region is one lying between the Mura and Ledava rivers, with a concentration south of Murska Sobota (*Fig. 1*). In this area, individual settlement remains or even extensive rural settlements have been evidenced for almost the entire span mentioned above, while cemeteries and/or single graves are known in a smaller number.

A similar situation can be expected for the area around the village of Bratonci, located between the Mura and Ledava rivers, where only traces from the Roman period have thus far been archaeologically attested, as well as a stray find of a stone hoe in the village itself.

The surface finds discussed in this article were brought to our attention by Stane Cafuta (see note 18), an inhabitant of Bratonci. Over the last ten years, he has been collecting them on the fields (*Fig. 3*) between the left bank of the Dobel stream and the southern fringes of the Bratonci village, with most of them found on parcel no. 658/0, cadastral municipality Bratonci. The collection

consists mainly of pottery fragments (more than 1500), as well as other finds, such as various ceramic objects, few metal and stone finds, building material, querns and bones (*Fig. 4*). The site was archaeologically inspected in 2003, when traces of extensive black and orange spots were observed on the surface (see note 19).

The collected surface finds date to different archaeological periods and are well preserved.

The typologically determinable and decorated finds were analysed. A selection of them is presented in the catalogue (*Pls. 1–13*).

CHRONOLOGICAL PHASES

(*Figs. 4, 5*)

Bronze Age

The bulk of pottery can be dated to the Early and Middle Bronze Ages. The pottery does include chronologically sensitive fragments, but mostly consists of undecorated wall fragments, which can, for the most part, be attributed to the same period on the basis of a similar fabric.

Apart from pottery, there were other finds that attest to the everyday life and work in a prehistoric settlement, e.g. ceramic spindle whorls and loom

weights (*Pl. 12: 2–9*), a ceramic ring (*Pl. 12: 5*), stone axes (*Pl. 12: 11*), grindstones (*Pl. 12: 12*), querns and wall plaster or daub with impressions of construction posts. We suppose that these finds date to the same period.

Several large pottery fragments were found almost undamaged on the surface after ploughing; we could reconstruct some of them at least in part if not completely (e.g. *Pls. 3: 11,12; 4: 5: 1*). Cafuta even found a small group of finds (*Pl. 4: 2–7; Fig. 6*) in a fresh furrow, of which at least a part was reportedly neatly arranged: a ceramic spindle whorl (*Pl. 4: 7*) was found inside a cup (*Pl. 4: 3*), which was placed on top of a plate (*Pl. 4: 5*); such an arrangement might indicate a destroyed cremation grave. Though the existence of the latter cannot be either confirmed or refuted, the wider context of the site is certainly that of a settlement.

The oldest finds from Bratonci can be attributed to the Somogyvár-Vinkovci cultural horizon (ca 2600–2100 BC) (see notes 24, 25), which is believed to mark the beginning of the Bronze Age or even the transition from the Copper to the Bronze Age in this region. Almost all of the Early Bronze Age finds collected in Bratonci belong to this cultural horizon.

The pottery from Bratonci includes only part of the typological range known for this cultural horizon; the assemblage is particularly typical of its western regions. The closest analogies can be found only a few kilometres away, at the Za Raščico site (Prekmurje), but also at other sites in Slovenia (e.g. Založnica, Parte, Mali Otavnik [Ljubljansko barje]; and Ptuj) and western Hungary (e.g. Nagykanizsa-Inkey kápolnán, Börzönce) (see notes 26–38).

One of the typical finds at Bratonci are jars with a rim folded outwards (*Pls. 1: 12; 2: 1–3,6,8,10*) and either decorated or undecorated. There are also typologically similar jars with a simple rim and decoration just below it (*Pls. 2: 5,7,11,12; 3: 1*), as well as jars with barbotine decoration or (two) handles at the neck (e.g. *Pl. 3: 5–8*). The assemblage further includes bowls with a rim thickened on one or on both sides, flat on top (*Pl. 1: 1–9*) and in some examples decorated. These bowls have one or two handles, sometimes even short knobs with impressions applied below the rim. The bowl with an elongated and impression-decorated rim (*Pl. 1: 11*) has parallels at Za Raščico and Založnica. On the other hand, the bowls on a cross-shaped foot with incised decoration, which are otherwise abundantly present at Za Raščico,

are only represented at Bratonci with a single, small fragment (*Pl. 3: 4*).

Only two pottery fragments (*Pl. 3: 9,10*) could be attributed to a later phase of the Early Bronze Age, i.e. Litzen pottery cultural horizon/Kiszapostag culture (see note 39), on the basis of the typical fabric and decoration.

Bronze Age finds from Bratonci also include jars with impressed triangles on the rim (*Fig. 7; Pl. 5: 6–8*). In present-day Slovenia, this kind of decoration is not commonly found on prehistoric pottery. An almost identical rim was found on the nearby site of Oloris near Dolnji Lakoš (*Fig. 8: 1*), while a variation of the decoration is known from Šiman near Gotovlje (*Fig. 8: 2*) and Sodolek near Sv. Jurij ob Ščavnici (*Fig. 8: 3,4*).

The decoration of impressed triangles appears in the western Balkans and in Transylvania during the Early Bronze Age. Similar decoration is also known from Styria, Austria (*Fig. 9*), and southern Germany, where it mostly dates to the Middle Bronze Age (Br B–C or Br C2–D; seventeenth–fifteenth century BC).

The pottery with impressed decoration from Bratonci is largely comparable to that in Transylvania, but it is the chrono-cultural comparison with the pottery from Oloris that is of greater importance here; the latter is tentatively dated to the end of the Middle Bronze Age.

The pottery of presumably the same chrono-cultural context consists of jars with a pronouncedly everted and horizontal rim, both decorated and undecorated (*Pl. 6: 1–3*), jars with a so called P-rim (e.g. *Pl. 6: 4,5*), pottery with varied applied decoration (*Pls. 3: 11; 4: 1,2; 6: 6–15; 7: 1–5*), a range of bowls and cups (*Pls. 3: 12; 5: 1–3*) as well as the above-mentioned group of finds (*Pl. 4: 2–7*).

Analogous finds are known mostly from Oloris, but also from other sites dated either to the Middle Bronze Age or to the transition from the Middle to the Late Bronze Age (see notes 40–54).

On the basis of their fabric, a number of other pottery fragments and other objects from Bratonci can be attributed to this horizon (*Pls. 8–12*).

Later periods

The numerous prehistoric pottery fragments from Bratonci include only few that could be attributed to either the Early (*Pl. 7: 6–8*) or the Late Iron Ages (*Pl. 7: 9–15*).

Two finds could be dated to the Roman period, namely a piece of a building material and a pottery fragment (*Pl. 13: 1,2*).

The pottery from the Early Middle Ages (*Pl. 13: 3,4*) was attributed to the end of the first phase of Slavic settlement in Prekmurje, i.e. to the second half of the seventh century.

Only few pottery fragments could be positively attributed to the Middle Ages (*Pl. 13: 5,6*).

Several fragments of pottery, bricks and tiles, as well as a few metal finds were identified as recent; these finds were not studied.

The surface finds from Bratonci indicate that the area was inhabited in almost all archaeological periods, similarly as the rest of the region between the Mura in Ledava rivers.

The most telling finds are attributable to the beginning of the Early Bronze Age as well as to the Middle or even the transition to the Late Bronze Age. The quantity and nature of these suggest the existence of settlements in these periods.

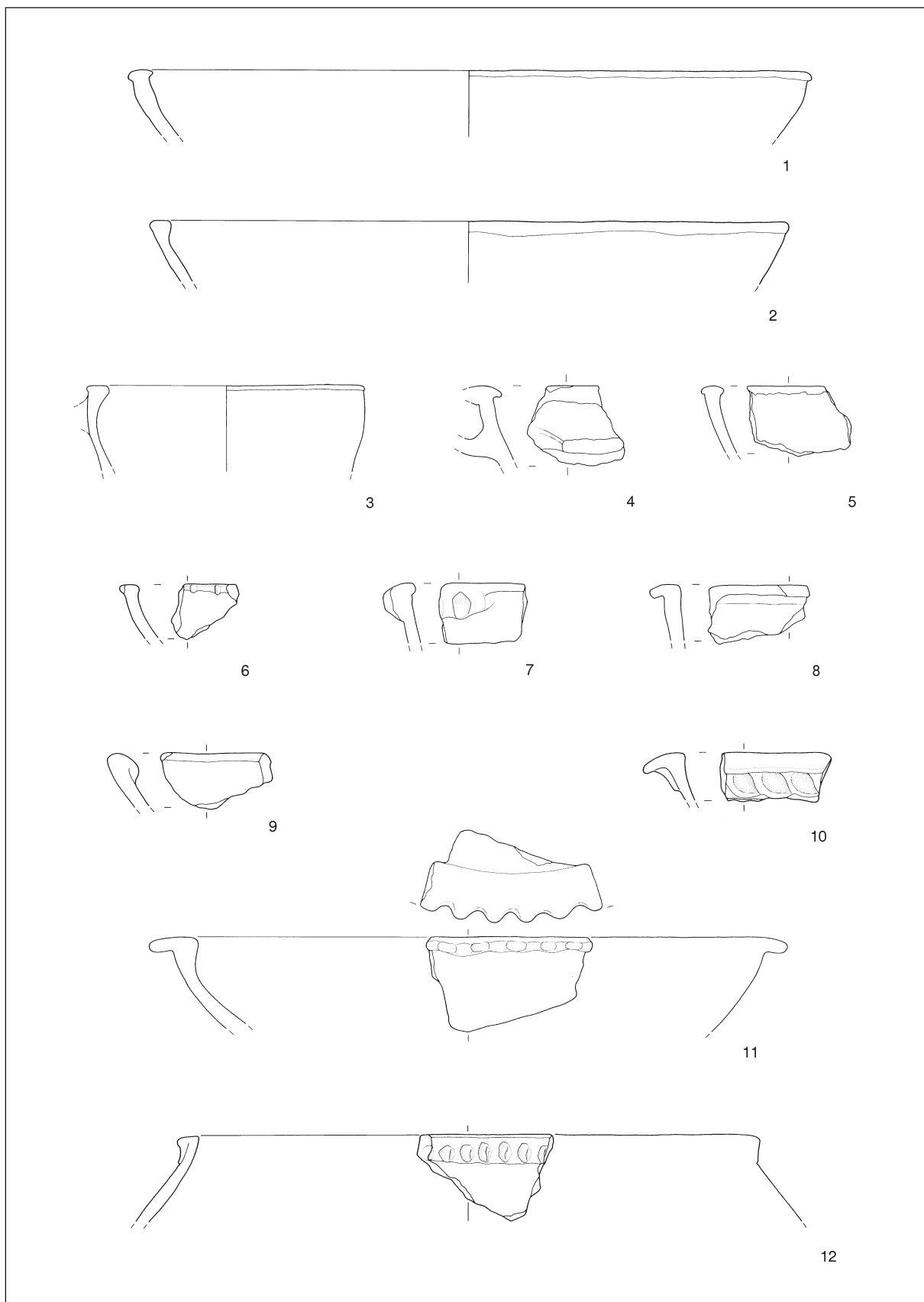
A continuous human presence and activity in the area of Bratonci is attested to by few stray finds dating from the Early Iron Age to the present day.

CONCLUSION

The article presents the newly detected site at Bratonci and its place within a wider context through the culturally and chronologically characteristic finds. This task, however, is by no means easy and hindered by the fact that the finds were collected on the surface and therefore lack the appropriate context that would allow us to perform detailed typological or chronological analyses. We can only offer a brief insight into the settlement history of the area around Bratonci and add a new site onto the historical map of Prekmurje.

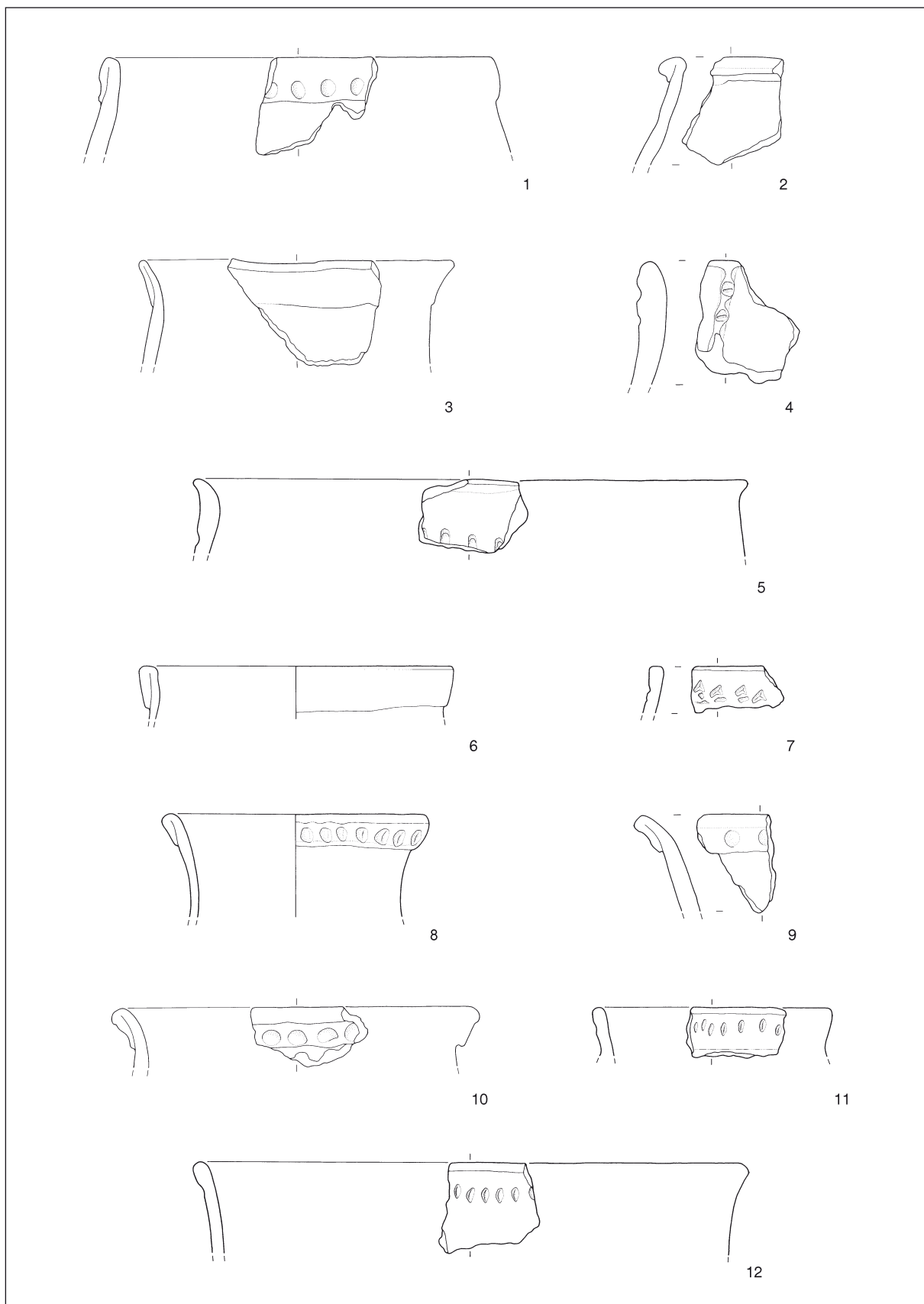
Mitja Guštin
Inštitut za dediščino Sredozemlja UP ZRS
Bolniška 20
SI-6330 Piran-Pirano
mitja.gustin@zrs.upr.si

Monika Zorko
Inštitut za dediščino Sredozemlja UP ZRS
Bolniška 20
SI-6330 Piran-Pirano
monika.zorko@zrs.upr.si

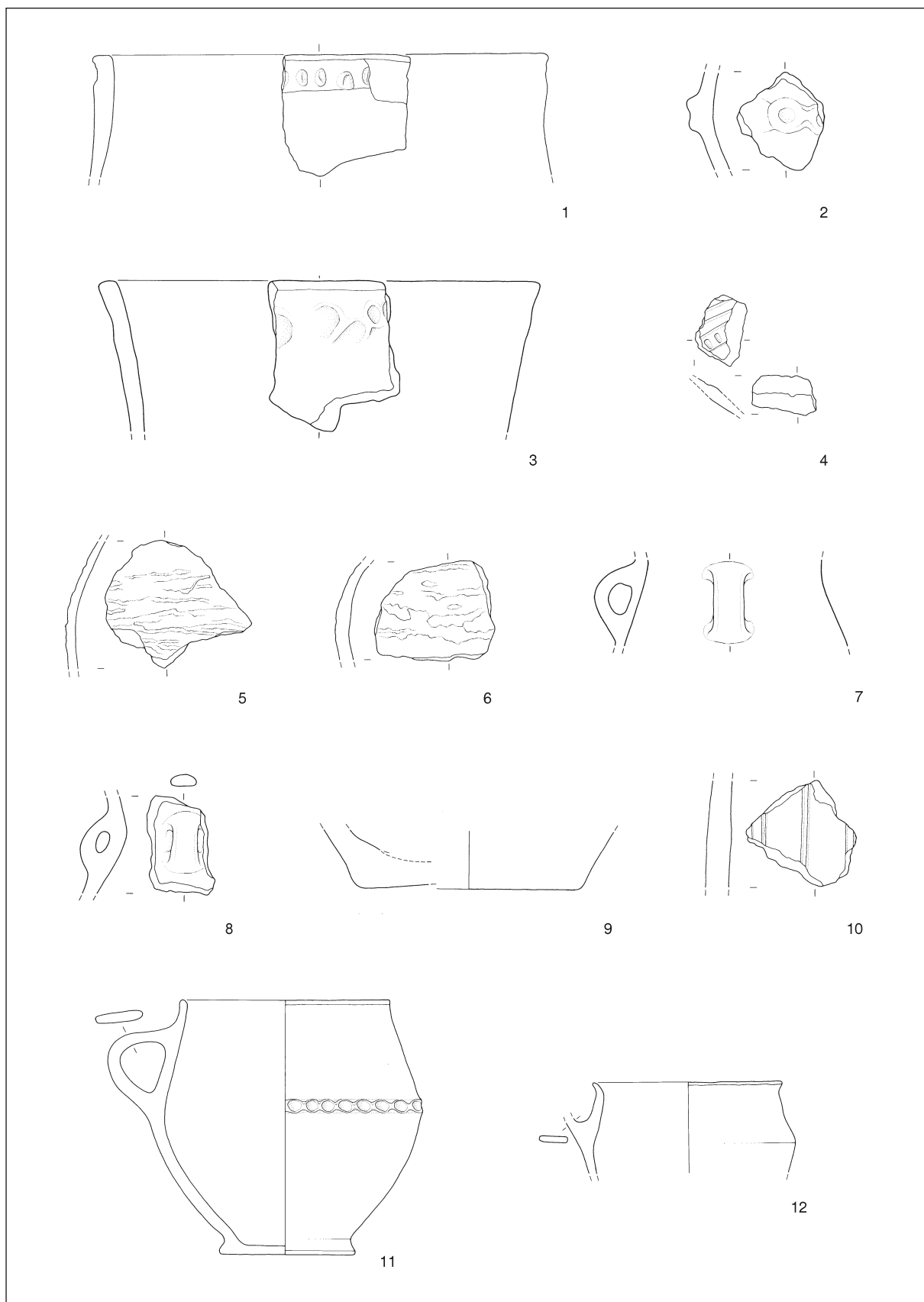
T. 1: Bratonci. Vse keramika. M. = 1:3.

Pl. 1: Bratonci. All ceramic. Scale 1:3.

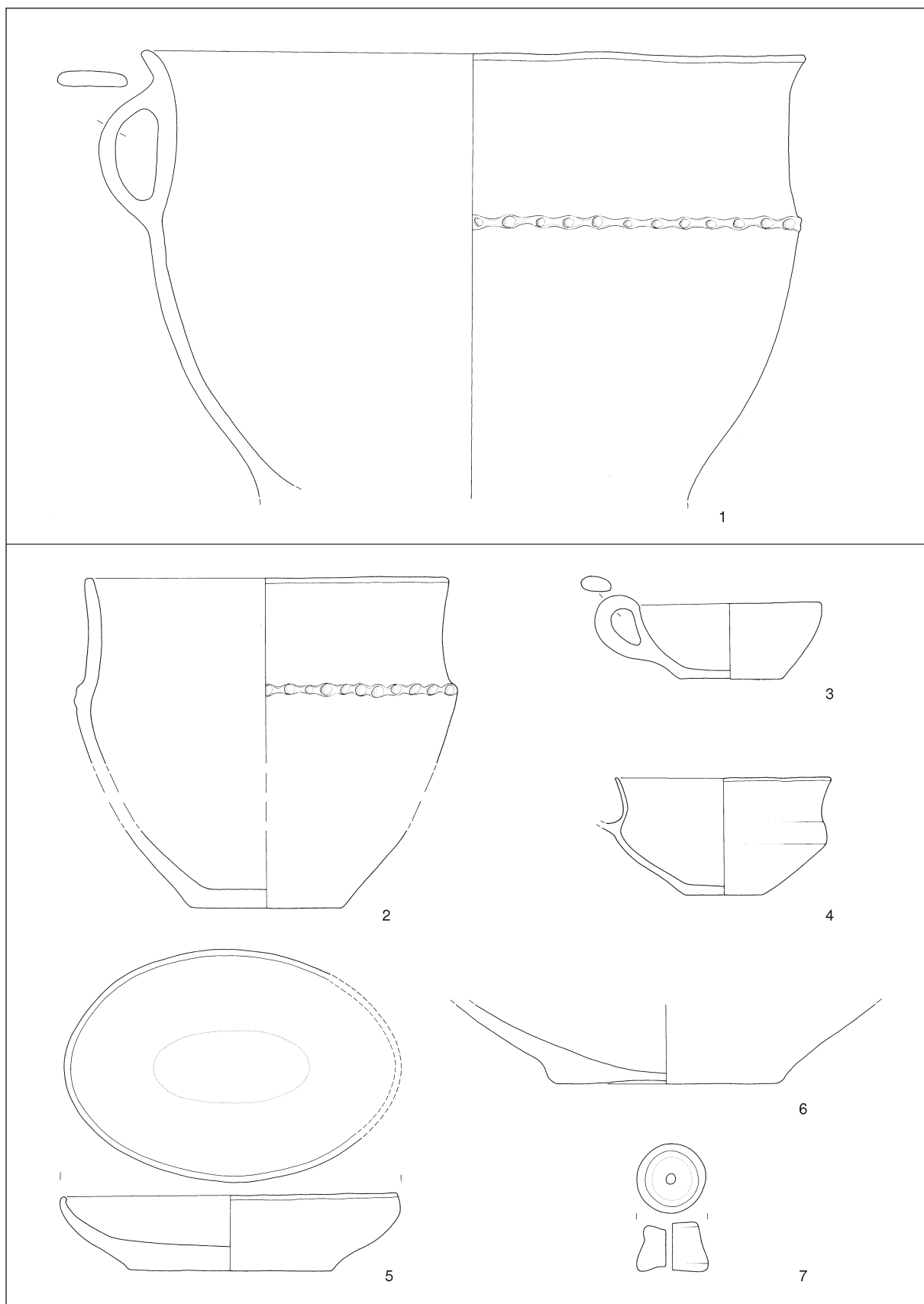
T. 2: Bratanci. Vse keramika. M. = 1:3.

Pl. 2: Bratanci. All ceramic. Scale 1:3.

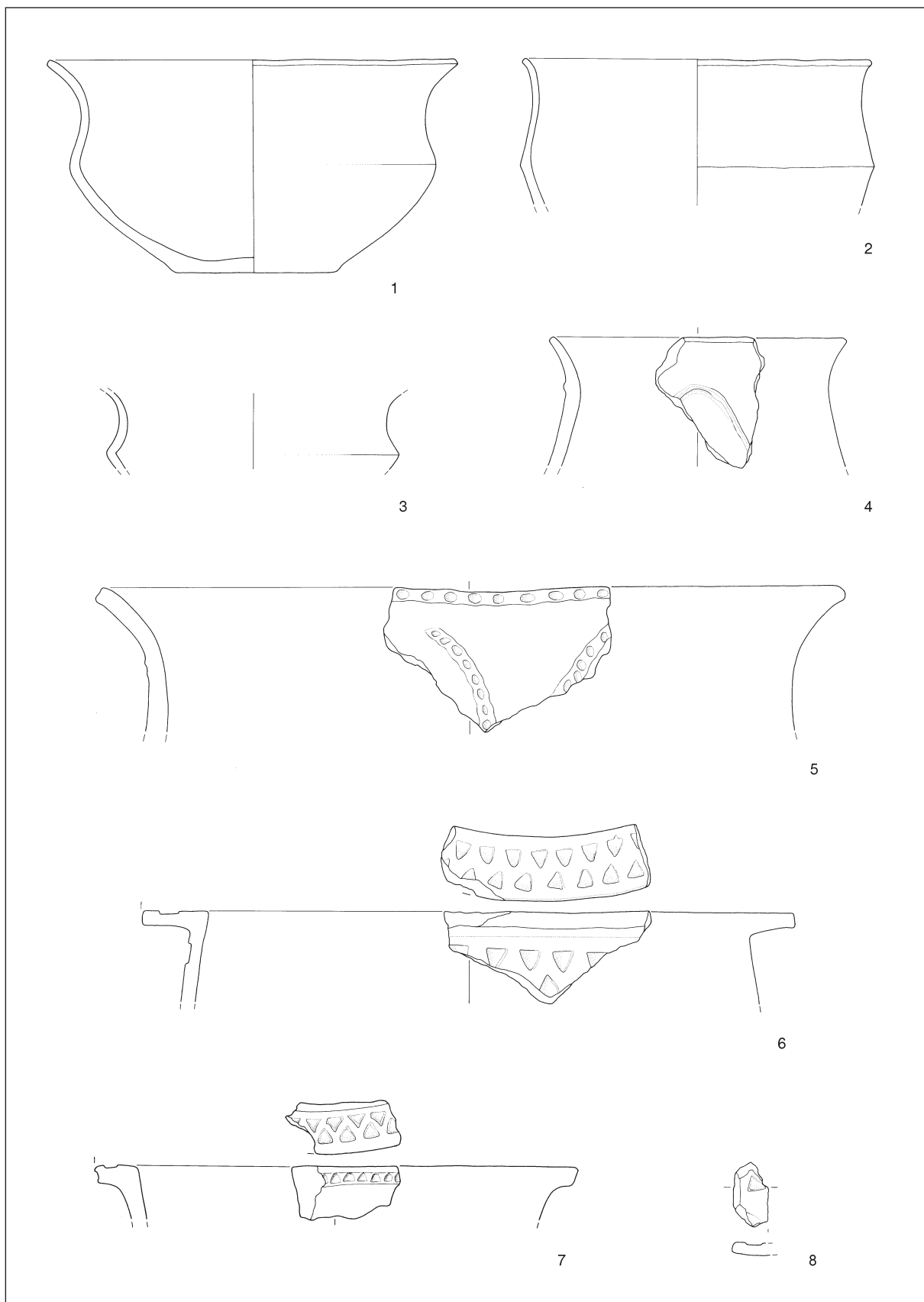
T. 3: Bratoncev. Vse keramika. M. = 1:3.

Pl. 3: Bratoncev. All ceramic. Scale 1:3.

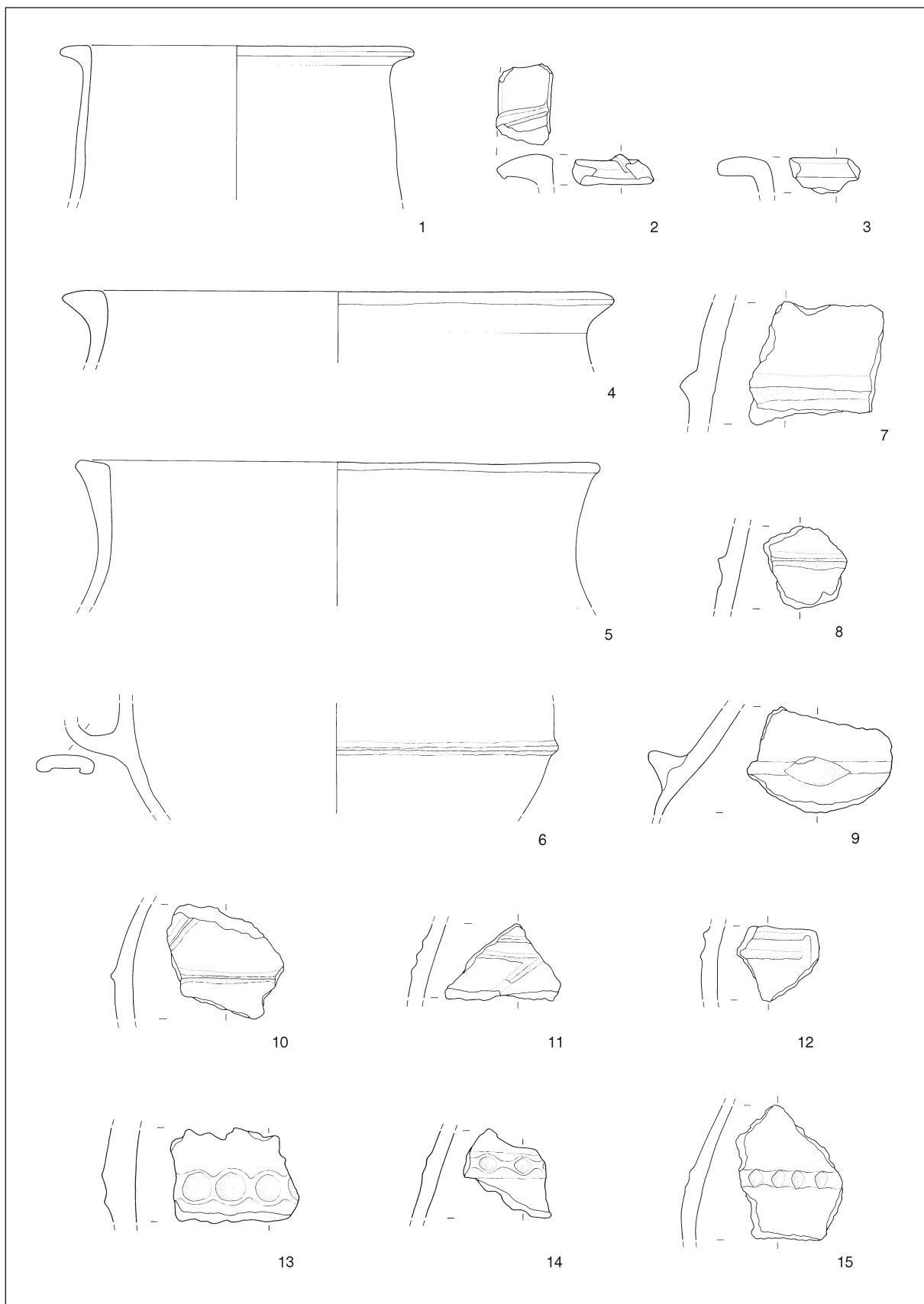
T. 4: Bratonci. Vse keramika. M. = 1:3.

Pl. 4: Bratonci. All ceramic. Scale 1:3.

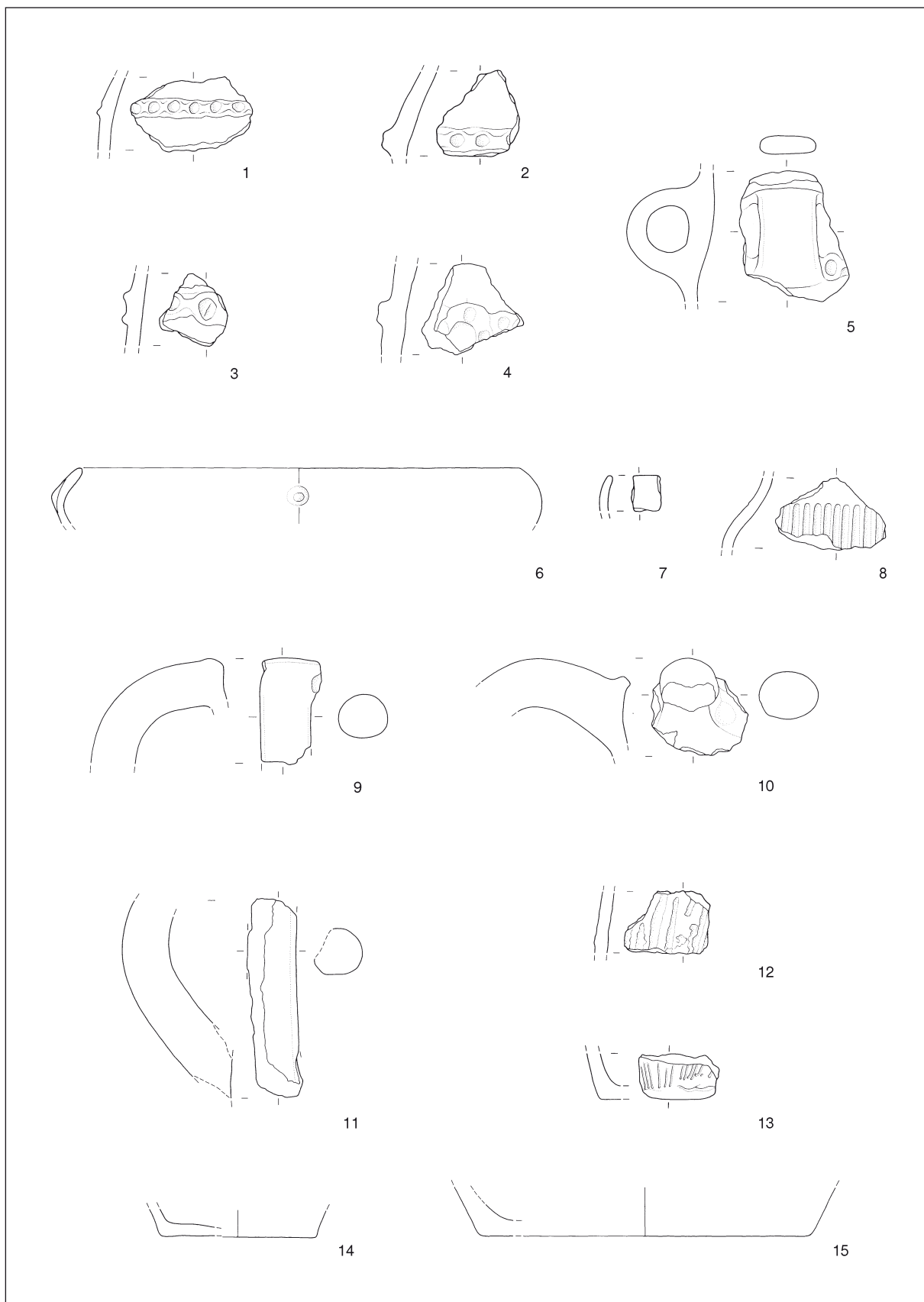
T. 5: Bratonci. Vse keramika. M. = 1:3.

Pl. 5: Bratonci. All ceramic. Scale 1:3.

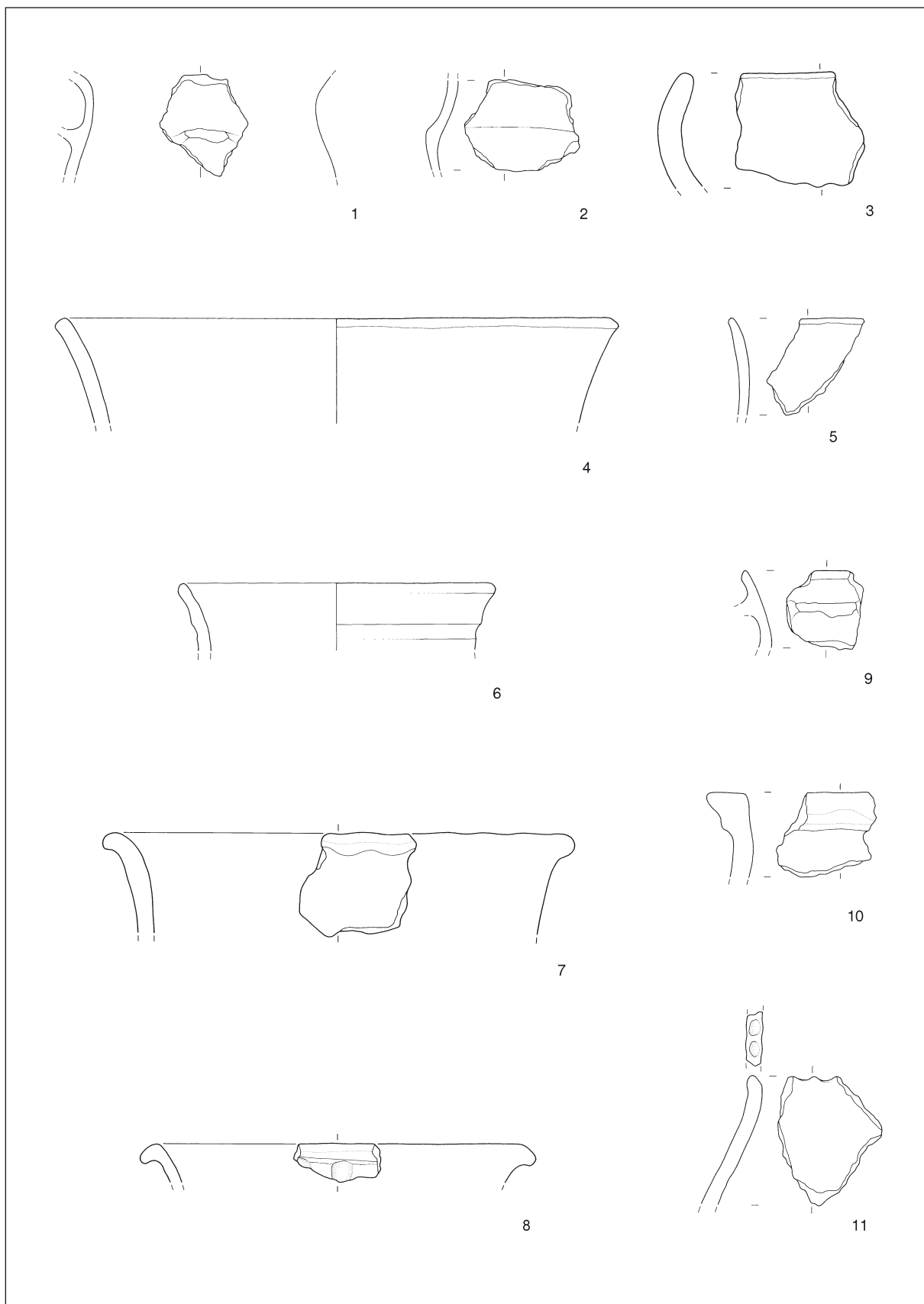
T. 6: Bratonci. Vse keramika. M. = 1:3.

Pl. 6: Bratonci. All ceramic. Scale 1:3.

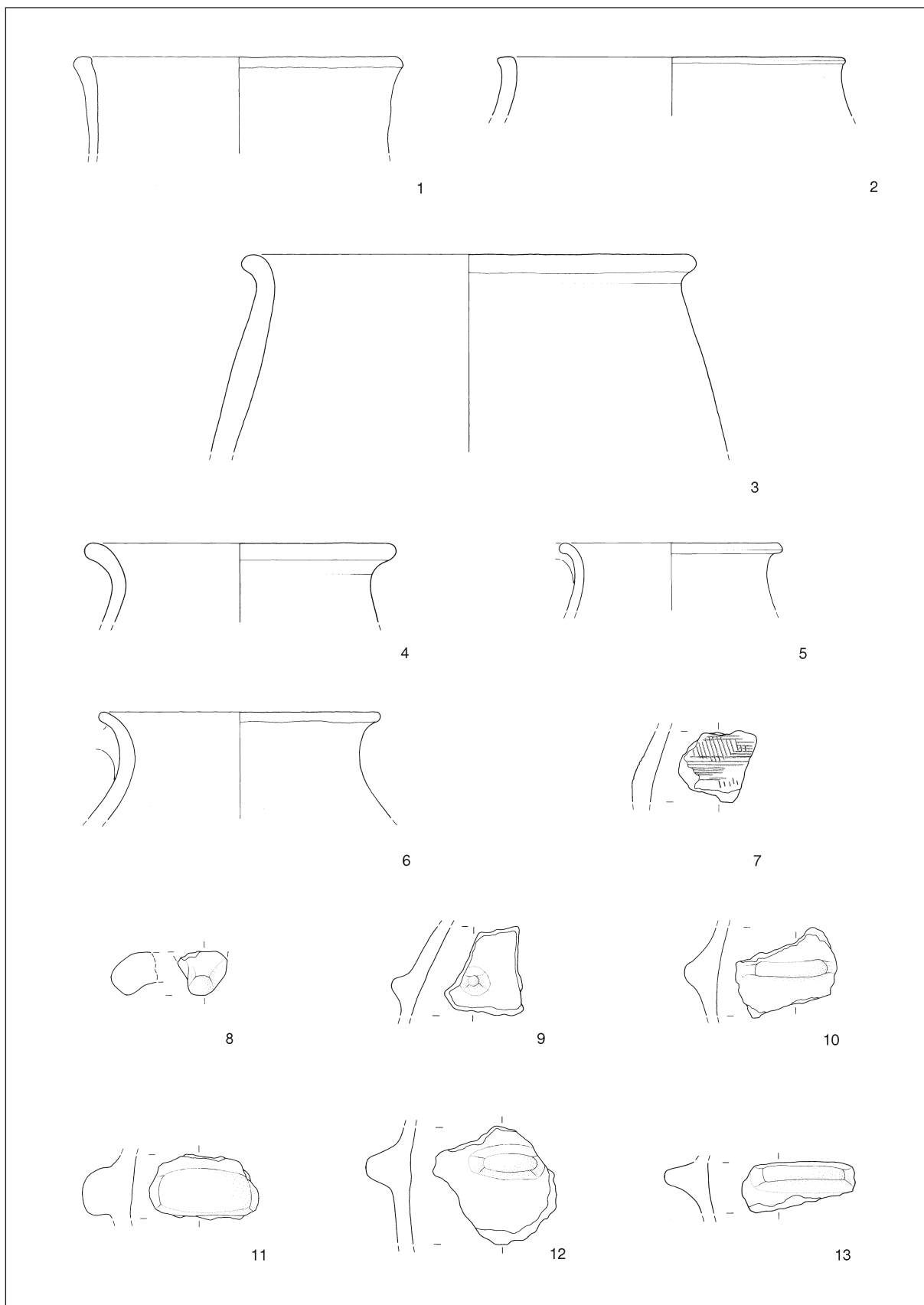
T. 7: Bratoncev. Vse keramika. M. = 1:3.

Pl. 7: Bratoncev. All ceramic. Scale 1:3.

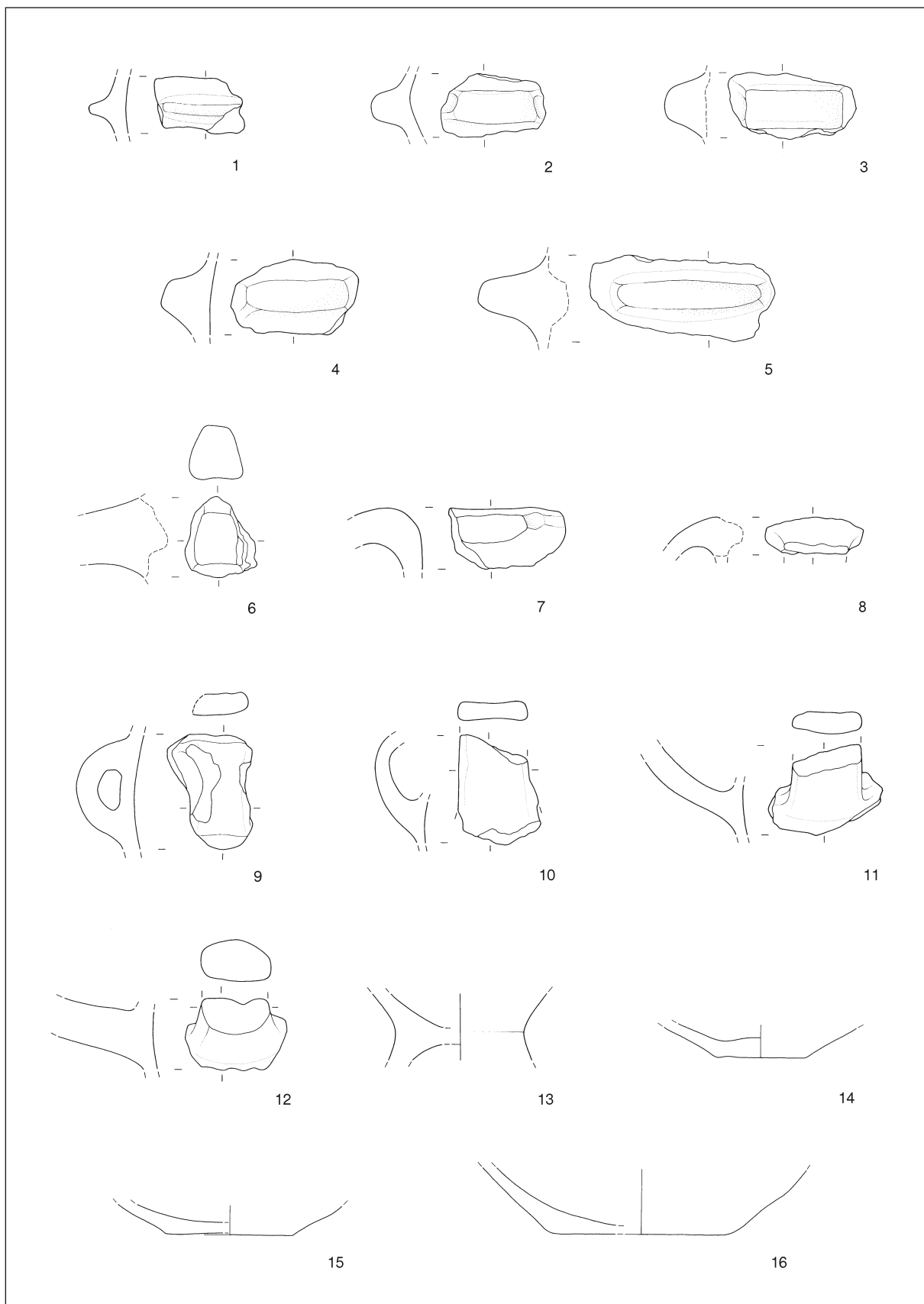
T. 8: Bratonci. Vse keramika. M. = 1:3.

Pl. 8: Bratonci. All ceramic. Scale 1:3.

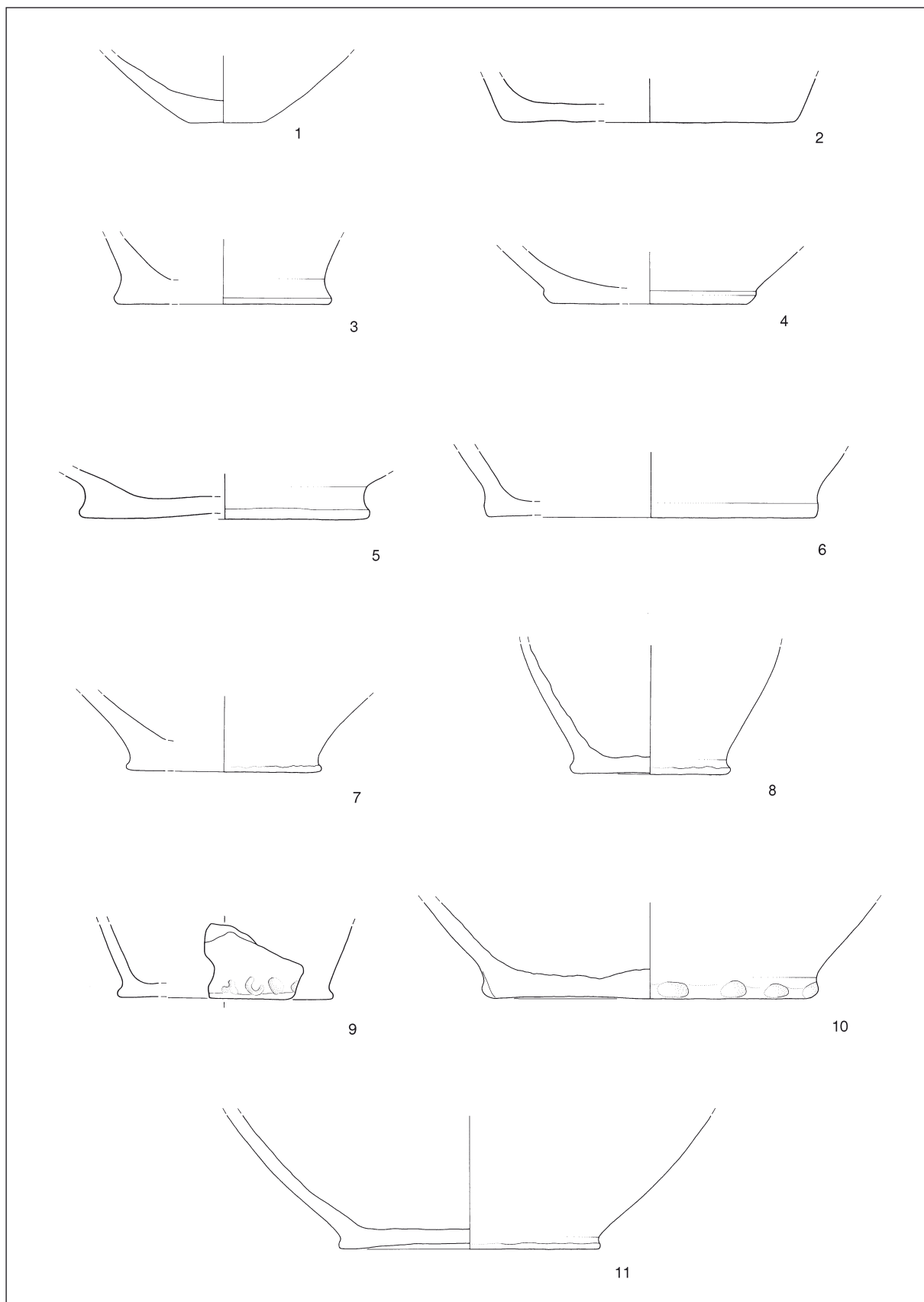
T. 9: Bratoncev. Vse keramika. M. = 1:3.

Pl. 9: Bratoncev. All ceramic. Scale 1:3.

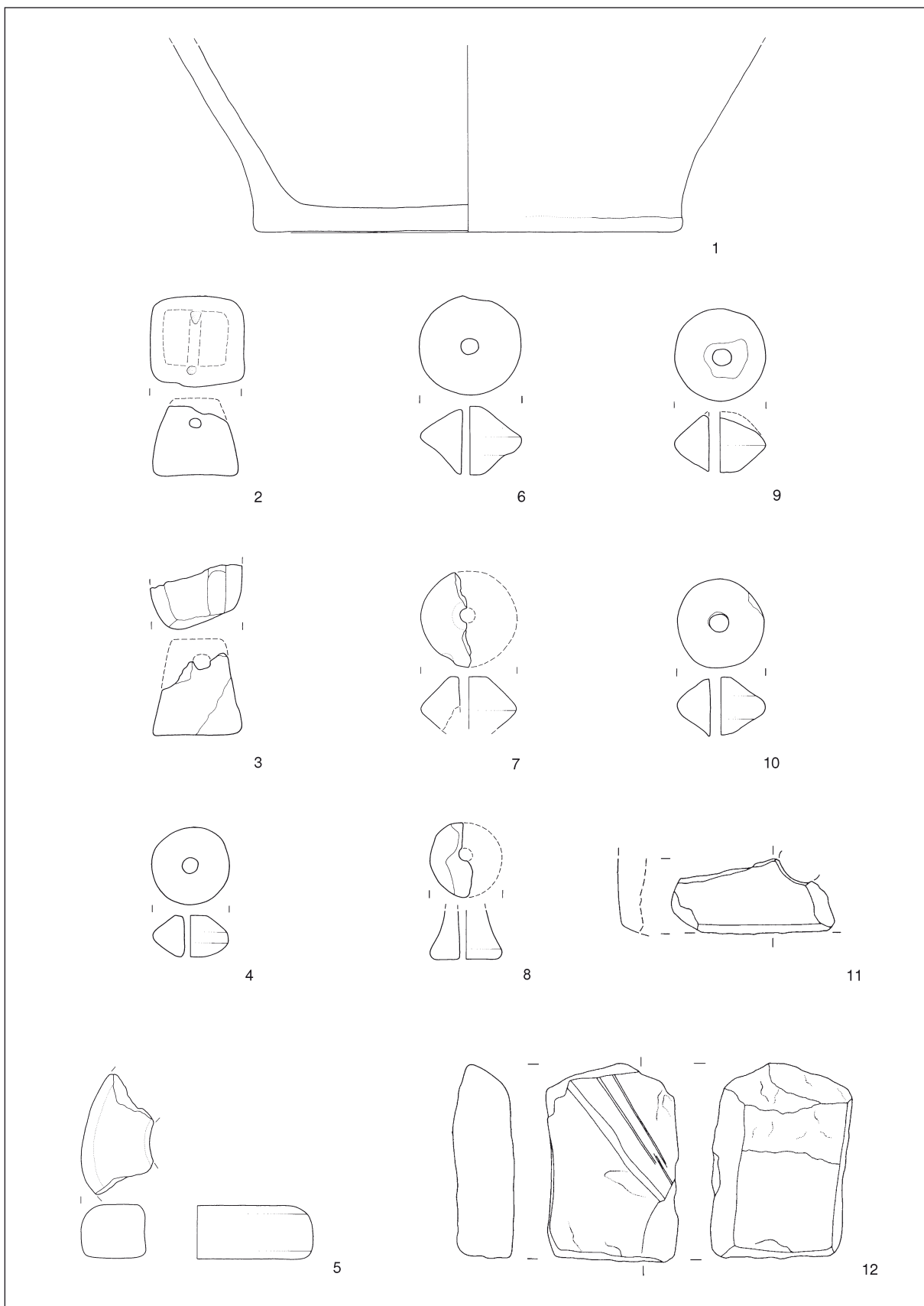
T. 10: Brattonci. Vse keramika. M. = 1:3.

Pl. 10: Brattonci. All ceramic. Scale 1:3.

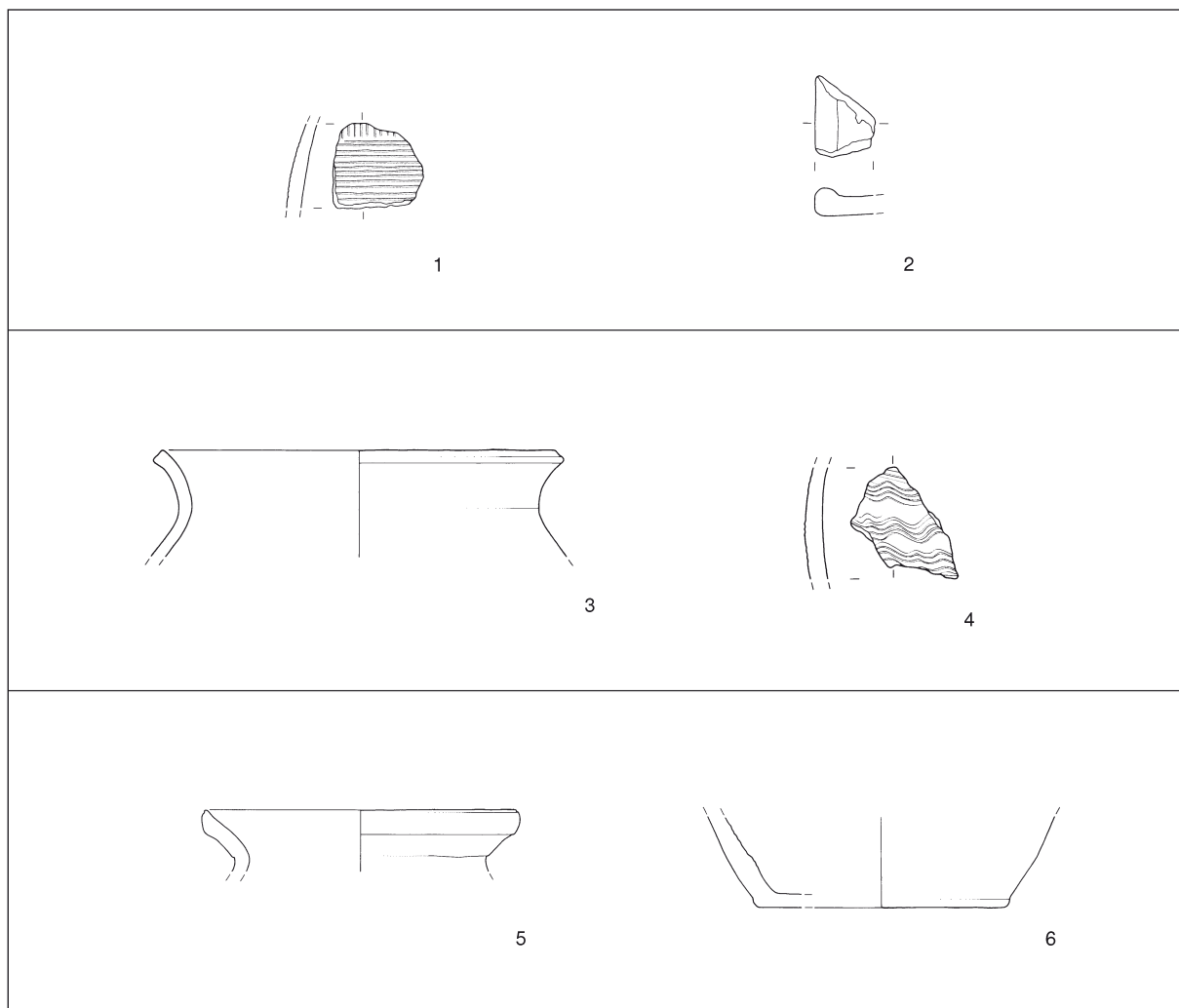
T. 11: Bratoncev. Vse keramika. M. = 1:3.

Pl. 11: Bratoncev. All ceramic. Scale 1:3.

T. 12: Bratonci. 1-10 keramika; 11,12 kamen. M. 1-10 = 1:3; 11,12 = 1:2.

Pl. 12: Bratonci. 1-10 ceramic; 11,12 stone. Scale 1-10 = 1:3; 11,12 = 1:2.

T. 13: Bratoncev. Vse keramika. M. = 1:3.

Pl. 13: Bratoncev. All ceramic. Scale 1:3.

Star decoration on Late Bronze Age helmets, cups and decorated discs in central and south-eastern Europe

Marianne MÖDLINGER

Izvleček

Dokumentiranje in analiziranje bronastodobnih kovov orožja, odkritih na območju srednje in jugovzhodne Evrope, je pokazalo, da precejšnje število tistih poprej opredeljenih kot deli čelad dejansko pripada okrašenim diskom s primerljivim okrasom. Okras na teh predmetih je narejen z iztolčenimi buncicami, ki tvorijo eno ali več linij dotikajočih se lokov, povezanih v krog oziroma zvezdasti motiv. Pod loki so včasih dodatne iztolčene buncice, obdane z enim ali več krogi, t. i. puncirani krožci, celoten motiv pa je lahko obdan z enim ali več iztolčenimi krogi. Tak okras najdemo na različnih vrstah predmetov, razen na okrašenih diskih in čeladah tudi na bronastih in keramičnih posodah. Prispevek predstavlja te predmete ali samo njihove odlomke in prinaša razpravo o njihovem izvoru, razprostranjenosti in tipologiji.

Ključne besede: srednja in jugovzhodna Evropa, zvezdasti okras, čelade, okrašeni diski, skodelice, pozna bronasta doba

Documentation work for a project on the manufacture and use of the Bronze Age armour from eastern and central Europe (see Acknowledgements) brought about a list of fragments thought to have belonged to bronze helmets. An analysis revealed that the majority of the alleged helmet fragments actually belonged to decorated discs of sheet bronze. Most were published without a photograph and their drawings were of poor quality without a scale, making it impossible to exactly reconstruct their shape and size. The erroneous interpretation is thus not surprising. Apart from helmets (most recently Karavanić 2009, 116–118; Gleirscher 2007, 48–50; Schauer 1982, 339; id. 2003, 193, 201; Škoberne 2001, 11–35;

Abstract

Analyses and documentation of Bronze Age armour pieces from eastern and central Europe revealed that a considerable number of fragments previously attributed to helmets were in fact parts of discs with comparable decoration. The latter consists of single or multiple embossed lines shaped into conjoining arcs arranged in a circle and forming a star. The arcs are sometimes filled with small embossed pellets surrounded by a single or multiple rings, termed ring-and-dot decoration. The whole might be surrounded by either a single or multiple embossed rings. The article presents all the bronze cups, helmets and discs, including fragments, as well as ceramic vessels that are decorated with this star motif; it also discusses and defines their origin, distribution and typology.

Keywords: central and south-eastern Europe, star decoration, helmets, decorated discs, cups, Late Bronze Age

Kemenczei 1979, 81 f) some were also interpreted as fragments of sheet bronze to be attached to a wooden container, possibly a cist (Clausing 1996; id. 2001, 210). The alternative interpretation of decorated discs is substantiated by the loop on the reverse of some of the large fragments that matches the correctly identified discs with similar decoration, such as those from Nadap and Nova Bingula (Hansen 1994, 258–260; Popović 1975, 38; Müller-Karpe 1959). Apart from their identification, the manufacturing technique and usage of the decorated discs has also been discussed recently (Mödlinger, Piccardo 2012). Milan Salaš (2002, 269) identified such decorated discs when discussing the fragments from northern Croatia,

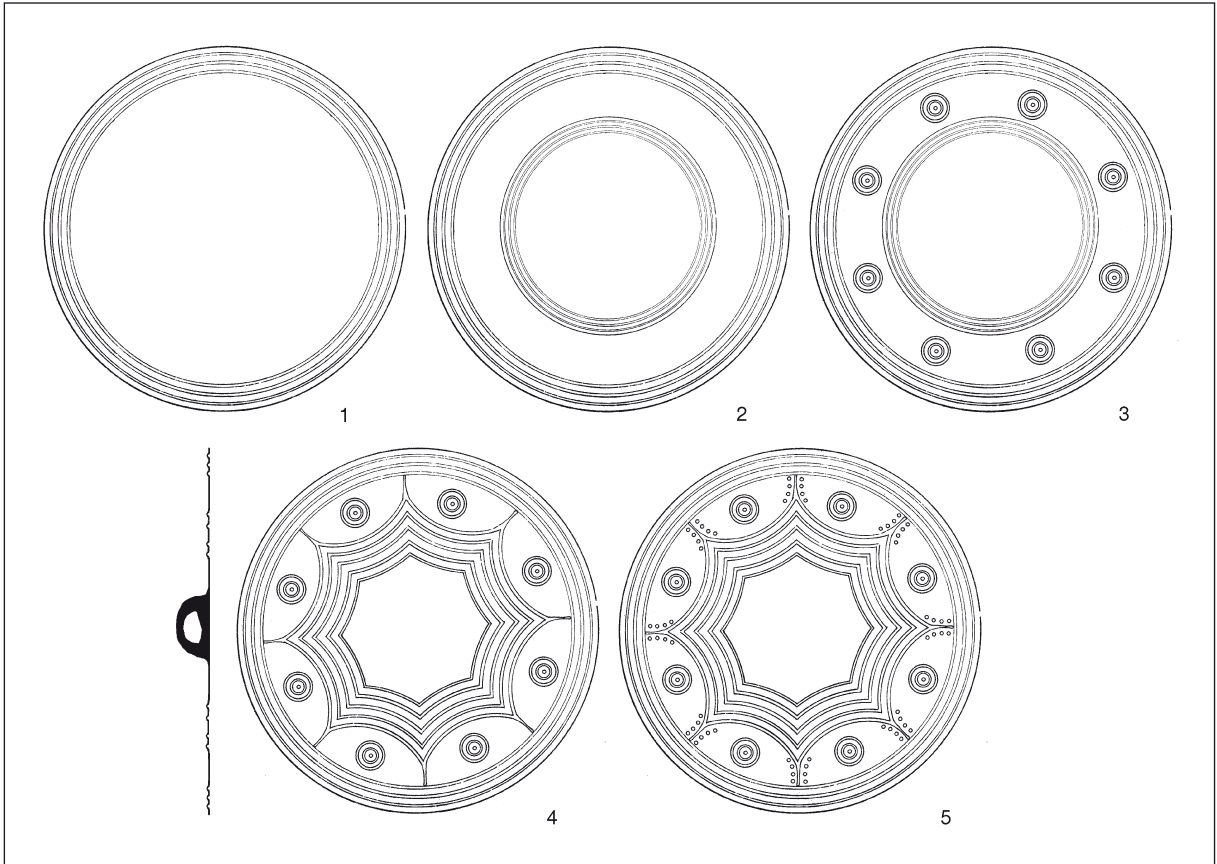

Fig. 1: Schematically drawn development of the star decoration. 1 – Discs with outer ribs only; 2 – discs with ribs; 3 – discs with ribs and ring-and-dots; 4 – discs with ribs, ring-and-dots and the star motif; 5 – discs with ribs, ring-and-dots, the star motif and small bosses (probably later variant).

Sl. 1: Shematični prikaz razvoja zvezdastega okrasa. 1 – Diski z robnimi rebri; 2 – diski z rebri; 3 – diski z rebri in punciranimi krožci; 4 – diski z rebri, punciranimi krožci in zvezdastim motivom; 5 – diski z rebri, punciranimi krožci, zvezdastim motivom in iztolčenimi bunčicami (verjetno kasnejša različica).

Augsdorf in Austria and Jurka vas in Slovenia. Also, Tobias Mörtz interpreted such fragments as parts of decorated discs (2011b, 95) rather than as fragments of bronze cap helmets found between Lake Balaton and the Sava river (cf. Clausing 2001, 210; Karavanić 2009, 116 f), noting that the few complete helmets that survive lack the ring-and-dot decoration. Whether interpreted as helmets or discs, all authors generally agree on their dating to BA D–Ha A1, and bronze cups with the same type of decoration to Ha A2–B1 (see Catalogue). All the fragments of cap helmets and discs with some form of star decoration have been found in hoards. The majority of the discs were incomplete with only a few, such as those from Privina Glava, Nadap, Poljanci I and Zalaszentmihály-Pötréte, almost complete (Cat. Nos. 11, 14, 7, 26).

In attempting to reliably differentiate between helmet fragments and discs, it is of crucial im-

portance that the objects be studied first hand, because published drawings alone rarely suffice. There are a number of decorative and structural features that can be used to differentiate between the two. Firstly, the ring-and-dot decoration under the conjoining arcs of the star motif (Fig. 1: 4,5) is found on a number of discs, but not on helmets. Secondly, the outer ring of ribs that surround the star motif always runs very close to the edge of the disc that is smooth (Pls. 1–3), whereas the rim of a cap helmet is perforated (Pls. 4–5). Thirdly, discs are completely flat and not hammered into a convex or bowl shape typical of helmets. Fourthly, fragments of discs often have a central loop on the reverse (Pls. 1–3), which would be quite unusual if positioned at the centre of the underside of a helmet. Finally, the decoration on discs is far more delicate than on helmets, with the embossed ribs being much thinner.

The decorated discs and other sheet-bronze objects decorated with the star motif show a great variety in form and differences in distribution. The text below addresses the origin of this decoration in eastern and central Europe, focussing mainly on its development and chronology during the Late Bronze Age. It also briefly discusses the northern European finds of bronze cups and south-eastern European finds of helmets, discs and ceramic cups, which are closely related to these decorated discs and have their origin in the preceding Middle Bronze Age.

DECORATION

The star motif consists of individual arcs arranged in a ring, with the ends of the arcs facing outwards (Fig. 1: 4,5). As the decorative motif develops, the ends of individual arcs become joined. In addition, some discs have ring-and-dots positioned centrally under each arc. The disc from Brandgraben (Cat. No. 2), on the other hand, has large round bosses (Pl. 1: 2) instead of the ring-and-dots. The star motif is usually encircled by ribs, which can be found on both helmets and discs. On discs, however, the ribs are positioned very close to the smooth edge without visible traces of breakage (Pls. 1–3), which justifies their interpretation as not being broken off from a large object such as a helmet. The outer rings of ribs usually consists of three; exceptions are the disc fragments from Augsdorf (Cat. No. 1), Brodski Varoš (Cat. Nos. 3–4), Pamuk (Cat. No. 13) and Poljanci II (Cat. No. 8) with four ribs and the fragment from Nadap (Cat. No. 14) with five (Tab. 1). On bronze cups, the outer ribs are substituted with two or more lines of decorative bosses (Pl. 5), which first appear in Ha A1. This suggests a later date for the bronze cups than for the cap helmets and decorated discs, which is consistent with the relative dating of the bronze cup hoards (Dresden-Dobritz, Osternienburg, Viernheim; Cat. Nos. 68–70) to Ha A2–B1 (Martin 2009, 16). However, a small number of (possibly earlier) star-decorated discs also bears decorative bosses (Pl. 1: 4,6,8,10); namely the fragments from Nagyvejke (Cat. No. 15), Brodski Varoš (Cat. Nos. 3–4), Gornji Slatinik (Cat. No. 6), Poljanci II (Cat. No. 8) and Veliko Nabrđe (Cat. No. 10); the last two with small embossed pellets only. The disc from Brandgraben (Cat. No. 2) might also fall into this group (Pl. 1). Ceramic cups (Tab. 3) show no further decoration apart from several ribs running either parallel or perpendicular to

Tab. 1: Overview of decorative characteristics on cap helmets and discs decorated with ribs and the star motif. Tab. 1: Preglednica okrasnih značilnosti na kapastih čeladah in diskih, okrašenih z rebri in zvezdastim motivom.

Cat. No.	Disc Plošča	Outer ribs Rona rebra	Ribs star Zvezdasta rebra	Inner ribs Notranja rebra
1	Augsdorf	4	4	
2	Brandgraben	3	3	
3	Brodski Varoš	4	3	
4	Brodski Varoš	3	≥ 3	
5	Budinščina	?	≥ 4	4
6	Gornji Slatinik	≥ 2	5	
7	Poljanci I	3	3	
8	Poljanci II	4	6	≥ 3
9	Slavonski Brod	3	?	?
10	Veliko Nabrđe	3	4	
11	Privina Glava	3	5	
12	Přestavlky	?	≥ 3	
13	Pamuk	4	≥ 3	
14	Nadap	5	12	4
15	Nagyvejke	≥ 3	≥ 3	
16	Nova Bingula	3	5	
17	Čermožiše	?	≥ 5	

Cat. No.	Helmet Čelada	Lower ribs Spodnja rebra	Middle ribs Sredinska rebra	Inner ribs Notranja rebra	Ribs star Zvezdasta rebra
50	Hungary (?)	3	-	6	5
51	Northern Hungary (?)	3	-	7	4
52	Paks	3	-	5	3
53	Žiar nad Hronom	3	-	7	3
54	Unknown; Auction Cahn I	6	6	5	
55	Markovac-Grunjac, Serbia	≥ 4	-	-	-
56	Veliko Nabrđe	4	?	?	?
57	Poljanci I	3	?	?	?
58	Elsterwerda	≥ 3	?	?	?
59	Guttman AG 246	4	6	9	-
60	Guttman AG 1126	3	-	3	-

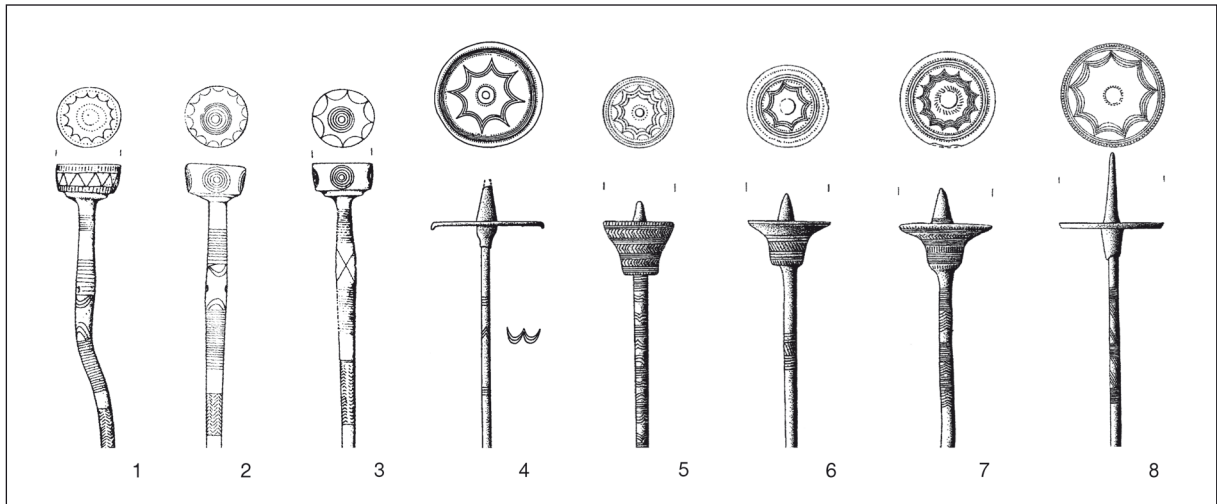

Fig. 2: Dress pins with the star decoration. All bronze; not to scale.

Sl. 2: Igle z zvezdastim okrasom. Vse bron; ni v merilu.

1–3 – Olmo di Nogara (I) (Cupitó 2006, Figs. 5, 6); 4 – Přerov-Předmostí (Cz) (Salaš 2005, Pl. 33: A3); 5 – Jordanów Śląski (Pl) (Gedl 1983, No. 143); 6,7 – Kietrz (Pl) (Gedl 1983, Nos. 145, 146); 8 – Wrocław-Księże Wielkie (Pl) (Gedl 1983, No. 226).

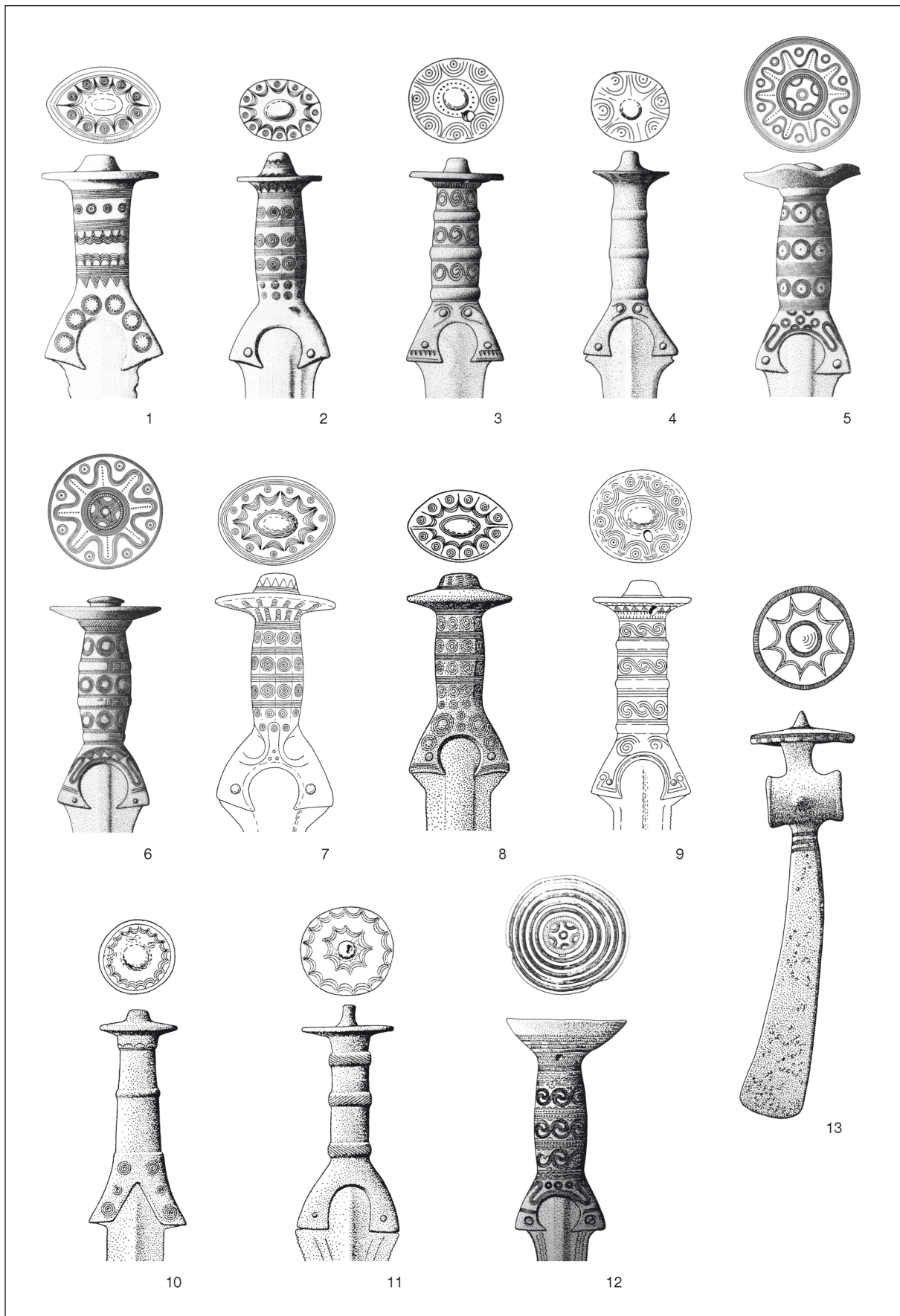
the rim (Fig. 4), with the exception of the cup from Zlaté Moravce-Kňazice (Cat. No. 93) with chevrons placed between the parallel lines (Mörtz 2011b, Fig. 3: B). The star motif (as on Fig. 1: 4) has also been found on the interior of a number of ceramic cups, as well as on their exterior. The ceramic cups from Augustin-Tipia Ormenișului (Cat. No. 73) and Alba Iulia Monolit, Romania (Cat. No. 72), appear to be closely related to the star-decorated discs, as they similarly have the star motif surrounded by an outer ring of ribs running parallel to the rim or the base. Other types of sheet-bronze objects with the star motif are rare and, so far, there is only the sheet-bronze fragment from Sacoti, Romania (Rusu 1990, Pl. III: 3; the fragment is flat and not bent, as suggested by the sketch by Rusu), that could represent a fragment of a belt plate.

ORIGIN

The star motif first appears on cast bronze objects from the Middle Bronze Age in south-eastern and central Europe, including dress pins of the pre-Lusatian culture (Fig. 2). Similar decoration occurs on the pommel discs of solid-hilted swords or *Vollgriffschwerter* from BA B–Ha B1 (Fig. 3: 1–12), as well as on disc-headed axes (Fig. 3: 13) from central and southern Europe (Martin 2009, 49, note 89; Coblenz 1951, 156, note 69). The star

motif is combined with ring-and-dots already on the pommel discs of the early solid-hilted swords (Fig. 3: 1,2,7,8), but also on later swords (Fig. 3: 3,4,9). It is important to note that the star motif on cast bronze objects consists of a circular arrangement of separate arcs, the ends of which are not conjoined, the only exception with conjoined arcs being the swords from Bingula-Divoš and Krasznokvajda (Fig. 3: 10,11). Mörtz (2011b) suggested another possible origin of the star motif, namely the group of fluted (*kanneliert*) ceramic cups with garland decoration. However, the origin in the cast bronze objects seems more likely, because there

→
Fig. 3: Swords of different types from BA B2–Ha B1 (1–12) and a butt-headed axe from Winklarn (13), all with the star decoration. All bronze; not to scale [scale 11 = 1:3].
Sl. 3: Meči različnih tipov iz časa Bd B2–Ha B1 (1–12) in kolutasta sekira iz Winklarna (13), vse z zvezdastim okrasom. Vse bron; ni v merilu [M. 11 = 1:3].
1 – Absam/Hall (A) (Krämer 1985, Pl. 1: 4); 2 – Breitenbach (A) (Krämer 1985, Pl. 3: 13); 3 – Kirchberg am Wagram (A) (Krämer 1985, Pl. 11: 62); 4 – Greiner Strudel (A) (Krämer 1985, Pl. 11: 63); 5 – Wörschach (A) (Krämer 1985, Pl. 16: 96); 6 – Hinterriß (A) (Krämer 1985, Pl. 16: 97); 7 – Kfforró (H) (Kemenczei 1991, Pl. 11: 56); 8 – Stechow(D) (Wüstemann 2004, Pl. 58: 419); 9 – Tamási (H) (Kemenczei 1991, Pl. 19: 85); 10 – Bingula-Divoš (Srb) (Harding 1995, Pl. 30: 237); 11 – Krasznokvajda (H) (Kemenczei 1991, Pl. 40: 178,179); 12 – Strachotice (Cz) (Říhový 2000, 160, Pl. 9: 15); 13 – Winklarn (A) (Mayer 1977, Pl. 7: 79).

is an overlap in both the distribution area and chronological horizon, which is not the case with the fluted (*kanneliert*) pottery. Moreover, the star motif on cast objects is not the main decorative element, but merely one in a wide repertoire of decoration including wave and spiral decoration (Mozsolics 1967, 33–49; Hänsel 1968, 61–65; David 2002, 92–158; Sicherl 2004, 86–97).

The star motif on Austrian swords lasts until those of Type Erlach, dated to Ha A1; on later swords, such as Type Wörschach, the arcs develop into a continuous waveband (Fig. 3: 5,6). In Moravia, the star motif can be found on solid-hilted swords from Ha B with bowl-shaped pommels, such as that from Strachotice (Fig. 3: 12). Two swords of Type R, Variant I, from Krasznokvajda, Hungary, even show a double ring of star decoration on the pommel disc (Fig. 3: 11). In the Balkans, swords with star decoration belong to Type Dreiwulst and date to Ha A1, such as that from the Budinščina hoard (Harding 1995, Pl. 29: 234), which also contains a number of discs (Cat. Nos. 5 and 28), and from the hoard of Bingula-Divoš (Fig. 3: 10) (Harding 1995, Pl. 30: 237), which includes two discs (Cat. Nos. 23, 27). We cannot, therefore, assume that the star decoration is transmitted from older bronze cast to later sheet-bronze objects, as suggested by Mörtz (2011b, 98). Alternatively, we can suggest that the development of the star motif on cast objects, such as swords, underwent a separate development, with an early adoption and later modification of such decoration on sheet-bronze objects such as discs, helmets and cups (Fig. 1), therein representing different developmental trajectories. The star motif in general appears to have gone out of fashion on sheet-bronze objects such as helmets by Ha A2 and on bronze cups by Ha B1.

The ceramic vessels decorated with the star motif most likely have their predecessors in the ceramic cups with garland decoration (Fig. 4). The garland decoration consists of individual arcs arranged horizontally, with the ends of the arcs conjoined and usually facing upwards. Such cups were found at Tiszafüred and Tiszapalkonya, Hungary, both sites connected with the Füzesabony culture (Hansen 1994, 260; Mörtz 2011b, 101). They are also known from the Žuto Brdo-Ghîrla Mare culture, which is contemporary with the first appearance of similarly decorated, but cast bronze objects, such as pins and sword hilts (Mörtz 2011b, 101; Hänsel 1968, 133–142; Şandor, Chicideanu 2003, 91–97). The star motif on ceramic objects first appears on fluted-neck pottery of the Lusatian

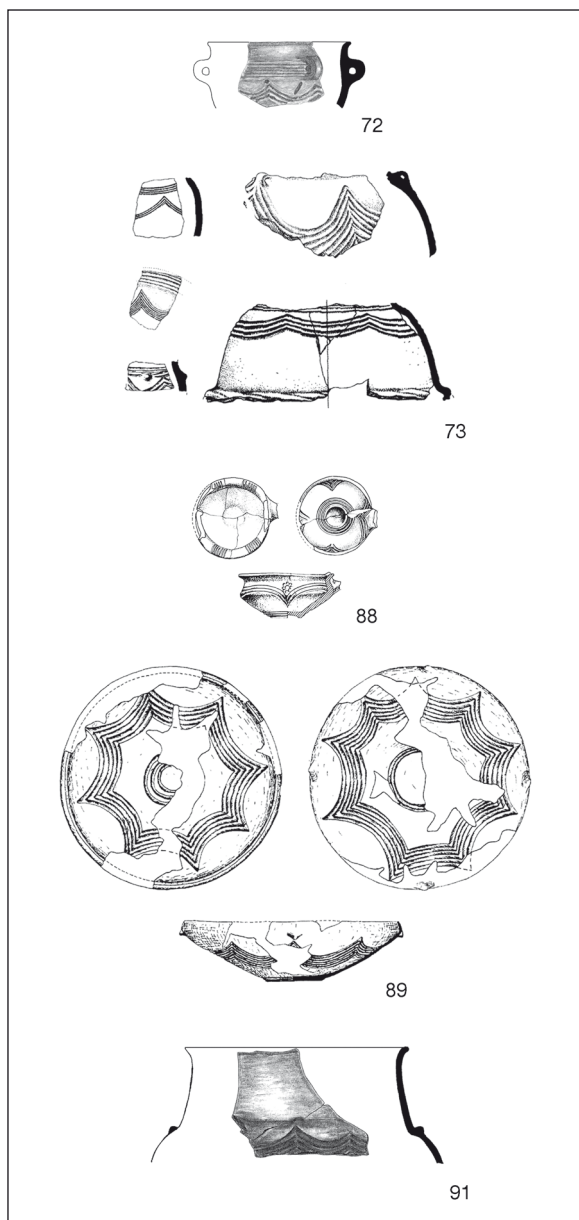

Fig. 4: Pottery with the star or garland decoration (72, 73, 88, 89, 91). The numbers refer to those in the Catalogue, Tab. 3. Ceramic; different scales (c. 1:8).

Sl. 4: Lončenina z zvezdastim ali girlandnim okrasom (72, 73, 88, 89, 91). Številke se nanašajo na številke v Katalogu, tab. 3. Vse keramika; različna merila (pribl. 1:8).

72 – Alba-Iulia-Monolit (Ro) (after Ciugudean 2010 Pl. XII: 4); 73 – Augustin-Tipia Ormenişului (Ro) (after / po Ciugudean 2010 Pl. XVI: 5,6,12,14); 88 – Simeria (Ro) (after / po Ciugudean 2010 Pl. XI: 1,4); 89 – Susani (Ro) (after / po Mörtz 2011b, Fig. 1.A); 91 – Teleac (Ro) (after / po Ciugudean 2010 Pl. XIII: 2).

culture and spreads eastwards to the Kyjatice und Gáva cultures (Kemenczei 1979, 84), reaching as far as Babadag, Romania (Cat. No. 74). The motif appears to survive until as late as the Mezöcsát

group and the Late Hallstatt period (Pankau 2004, 72–73). Apart from the garland-decorated pottery, the star motif on cups was most likely also influenced by cap helmets decorated with the star motif. The close connection in decoration between the ceramic and the metal cups is no coincidence, because most ceramic vessels are graphite-coated, polished and bearing lugs, thus imitating the luster and shine of bronze vessels and cups decorated with the more typical Late Urnfield motif of pellets and bosses (Mörtz 2011b, 98–100). The later ceramic cups with engraved star decoration from Moravia, Silesia and the western Carpathians (*Fig. 4*) might also have imitated the older fluted-neck ceramic from the Carpathian Basin (Mörtz 2011b, 101).

Elsewhere in Europe, similar bronze vessels decorated with the star motif are known from Denmark and northern Germany. The fragment of a cup from Gyldensgård, Denmark, shows a star-like motif on the base with bosses in the arcs (Sprockhoff 1930, 49 f; Thrane 1962, 112–116). More similar are the decorated fragments from Kivik, Sweden (Randsborg 1993, 55 f). Further cast bronze cups with similar, but incised decoration were found in Löptin (Mörtz 2011b, 96; Jacob 1995, 11 f; Hundt 1958) and Seddin, both Germany (Mörtz 2011b, 96; Martin 2009, 19 f, Pl. 1: 1; Kersten 1958, 19, no. 117). Further parallels for the decorated cups of Variant Osternienburg-Dresden, are known from Østermarie, where a cast bronze cup was found (Thrane 1962, 116 f, *Fig. 6: 7a*). However, the bronze cups from Kivik and Gyldensgård as well as the later one from Löptin are clearly of local manufacture, inspired by and imitating the wooden bowls decorated with bronze and tin (Randsborg 2011, 188), which was already suggested for the cup from Seddin (Martin 2009, 20; Thrane 1962, 132–141; Hundt 1958, 34–40; Sprockhoff 1930, 49 f). These cups, however, are not connected to the ones from central or eastern Europe.

DEPOSITION

There appears to be an exclusive deposition practice for each type of object with star-decoration: helmets, discs, cups and pottery. All decorated discs were found in hoards, which typically include tools, weapons or armour and ornaments, providing little clue as to the social or practical function of the discs. The only exception is the hoard from Zalaszentmihály-Pötréte (Cat. No. 26), which consists of ornaments only (Müller 1972). The presented

disc from this hoard is almost complete and does not appear to have been intentionally broken or damaged. Cap helmets with star decoration, on the other hand, were deposited in hoards only as single fragments of either a cap or a knob. The few complete finds of helmets appear all to be stray finds, as suggested by the helmet from Paks (Cat. No. 52), the only complete helmet with a certain find context. Attention must also be drawn to the helmet from the former Guttmann collection (Cat. No. 60), which was reportedly found together with two disc pendants, two bracelets and an arrow head (Born, Hansen 2001, 64, *Fig. 58*). Bronze cups are usually found in graves; only the cups from Dresden-Dobritz (Cat. No. 68) have been found as part of a hoard. Ceramic cups with the star motif, on the other hand, are known from both settlements and graves.

DISTRIBUTION

The star decoration on central European Late Bronze Age sheet-metal objects and pottery is much more widely distributed (*Fig. 5*) than suggested by Mörtz (2011b, 103). A list of star-decorated discs (*Pl. 1*) was first published by Peter König (2004, 181, List 15; Pl. 91). It comprised the finds from Augsdorf, Brodski Varoš, Budinščina, Gornji Slatinik, Nova Bingula, Pamuk, Poljanci II, Privina Glava and Veliko Nabrdé. He distinguished between fragments with concentric circles and fragments with ring-and-dot decoration (*Pl. 2* and *3*), such as those from Bingula-Divoš, Boljanić, Gornji Slatinik, Kličevac-Pomrlovo and Zalaszentmihály-Pötréte. He (2004, 76) also suggested that the discs with the star motif were mainly distributed in Sylvania and Slavonia.

The concentration of star-decorated discs indicates that their place of origin should be sought in the area of Slavonski Brod, in the Posavina region. The motif spreads to the northwest, where the number of decorative elements increases. The simplest form of the decorated discs, with circular ribs only (*Pl. 3*), shows a concentration around Slavonski Brod, reaching as far west as Budinščina (following the Drava valley upstream), to Majdan in the east and Esztergom in the north; the latter disc is most likely an item of trade up the Danube. The distribution area of these discs, excluding the outlying finds from Majdan and Esztergom (45, 46), corresponds roughly with the distribution core of the discs with ribs and ring-and-dot decoration; reaching in the

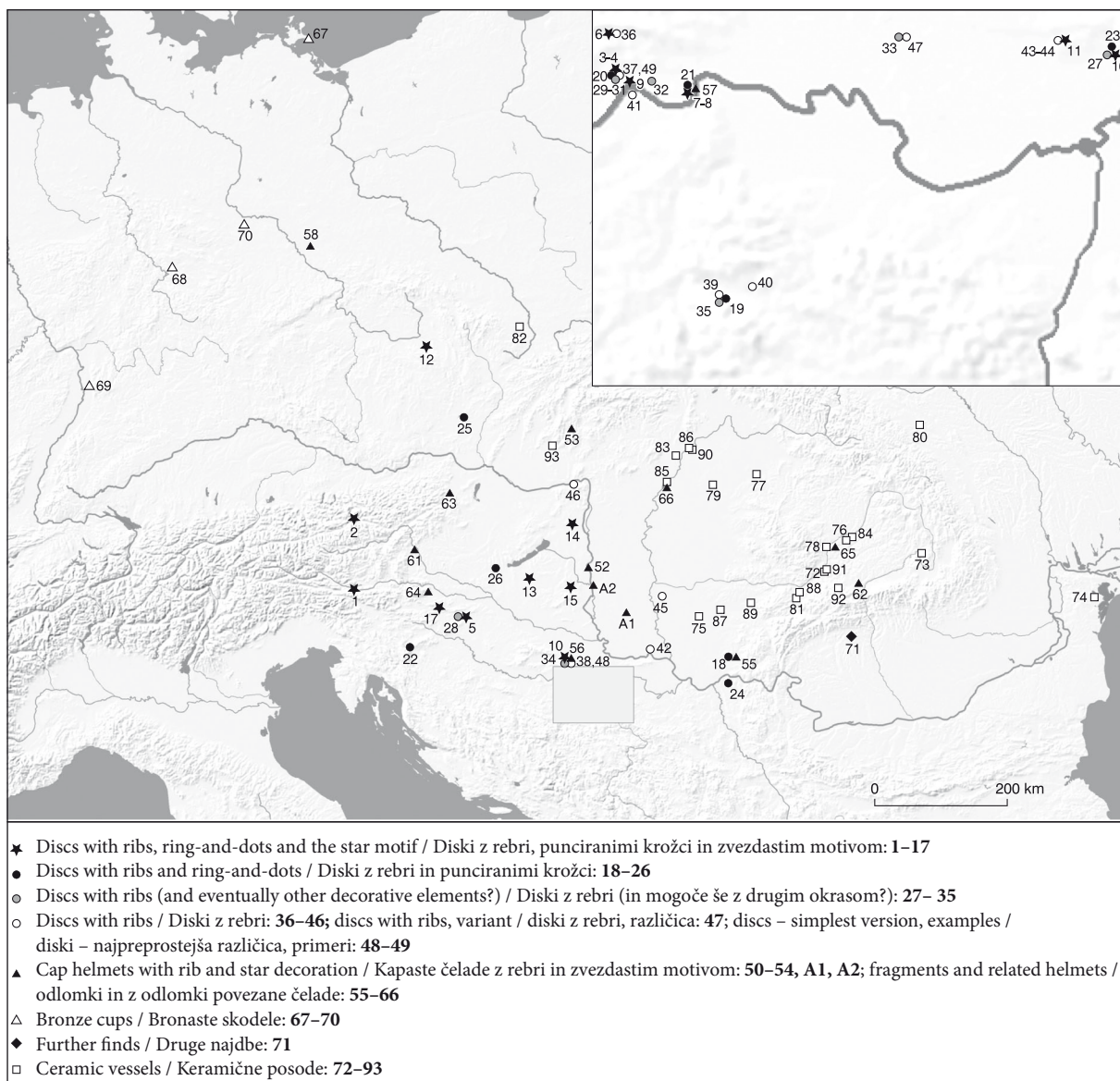

Fig. 5: The distribution map of the star decoration. The numbers refer to those in the Catalogue (1-71), Table 2 (72-93), and in Addendum (A1, A2). Unlocated sites (Hungary?): 50, 51, 54, 59, 60.

Sl. 5: Karta razprostranjenosti zvezdastega motiva. Številke se nanašajo na številke v Katalogu (1-71), na tabeli 2 (72-93) in v Dodatku (A1, A2). Nelocirana najdišča (Madžarska?): 50, 51, 54, 59, 60.

1 Augsdorf/Velden (A)	17 Čermožiše (Slo)	34 Veliko Nabrđe (Hr)	49 Brodski Varoš (Hr)
2 Brandgraben (A)	18 Markovac-Grunjac (Srb)	35 Boljanić (BiH)	52 Paks (H)
3-4 Brodski Varoš (Hr)	19 Boljanić (BiH)	36 Gornji Slatinik (Hr)	53 Žiar nad Hronom (Sk)
5 Budinščina (Hr)	20 Brodski Varoš (Hr)	37 Brodski Varoš (Hr)	55 Markovac-Grunjac (Srb)
6 Gornji Slatinik (Hr)	21 Poljanci IV (Hr)	38 Veliko Nabrđe (Hr)	56 Veliko Nabrđe (Hr)
7 Poljanci I (Hr)	22 Jurka vas ((Slo)	39 Boljanić (BiH)	57 Poljanci I (Hr)
8 Poljanci II (Hr)	23 Bingula-Divoš (Srb)	40 Jadrina (BiH)	58 Elsterwerda (D)
9 Slavonski Brod (Hr)	24 Kličevac-Pomrlovo (Srb)	41 Kućišta (BiH)	61 Strassengel (A)
10 Veliko Nabrđe (Hr)	25 Mušov II (Cz)	42 Jarak I (Srb)	62 Gușterița (Ro)
11 Privina Glava (Srb)	26 Zalaszentmihály-Pötréte (H)	43, 44 Privina Glava (Srb)	63 Wöllersdorf (A)
12 Přestavky (Cz)	27 Bingula-Divoš (Srb)	45 Majdan (Srb)	64 Hočko Pohorje ((Slo)
13 Pamuk (H)	28 Budinščina (Hr)	46 Esztergom-Szentgyörgyemző (H)	65 Uioara de Sus (Ro)
14 Nadap (H)	29-31 Brodski Varoš (Hr)	47 Otok-Privlaka (Hr)	66 Mezónýarád (H)
15 Nagyvejke (H)	32 Gornja Vrba (Hr)	48 Veliko Nabrđe (Hr)	67 Seddin (D)
16 Nova Bingula (Srb)	33 Otok-Privlaka (Hr)		68 Dresden-Dobritz (D)

69 Osternienburg (D)	77 Căuaş-Sighetiu (Ro)	86 Prügy (H)
70 Viernheim (D)	78 Cicău (Ro)	87 Remetea Mare-Gomila lui Pituţ (Ro)
71 Milostea-Sacoţi (Ro)	79 Debrecen-Nyulas (H)	88 Simeria (Ro)
72 Alba-Iulia-Monolit (Ro)	80 Grăniceşti (Ro)	89 Susani (Ro)
73 Augustin-Tipia Ormenişului (Ro)	81 Hunedoara (Ro)	90 Taktabáj (H)
74 Babadag I (Ro)	82 Kietrz (Pl)	91 Teleac (Ro)
75 Bobda II (Ro)	83 Köröm (H)	92 Tilişca (Ro)
76 Bogata (Ro)	84 Lechinţa de Mureş (Ro)	93 Zlaté Moravce-Kňažice (Sk)
	85 Poroszló-Aponhát (H)	A1 Bajmok (Srb)
		A2 Dusnok (H)

east and down the Danube to Kličevac-Pomrlovo (24) and in the west up the Sava and the Krka to Jurka vas (22), while in the north they spread more widely following the Danube, March and Dyje rivers as far as Mušov (25). The most richly decorated discs, those with ribs, ring-and-dot decoration and the star motif also have the widest distribution area, with its main concentration in east Croatia, Bosnia-Herzegovina and Serbia. They spread even further to the north, to Přestavlky (12) located between the Eger and Elbe valleys, most likely following the March river. In the west, their distribution area reaches as far as Augsdorf (1) (following the Drava valley) and Kainischtal (following the Mur and Liesing valleys). Several such discs are also known from western Hungary, more precisely from Nadap, Pamuk and Nagyvejke (13–15), following the Danube, and are probably connected with the distribution of the star-decorated cap helmets in this region. The distribution of these discs testifies to an increasing contact with the north and west following the main rivers (with the exception of the find from Přestavlky, all discs have been found close to such rivers). It also reveals an increasing number of decorative elements. The example from Velem/St. Vid, Hungary, which is usually discussed in relation to decorated discs (Müller-Karpe 1959, 112; Gleirscher 2007, 48), show none of the decorative characteristics discussed above and has therefore not been included in this study.

Although poorly provenanced, the complete decorated cap helmets (*Pls.* 4–5) show a concentration in Hungary (Cat. Nos. 50–54, 59–60). The fragments of (star?) decorated cap helmets are all part of large Late Bronze Age hoards of mixed contents and a much wider distribution than the complete helmets. Helmets and their fragments with the star motif are known from Elsterwerda (58), Germany, in the north, to Guşteriţa (62), Romania, in the east, and from Strassengel (61), Austria, in the west, to Poljanici (57), Croatia, in the south. Two fragments from the Nadap hoard, Hungary (Makkay 2006, Pl. 5: 10,11) might also belong to

decorated cap helmets, which would mean that the cap helmets were deposited together with an older, conical helmet (Mödlinger 2013). The first known complete helmet with rib decoration (Cat. No. 50) was mistakenly published as a bowl by József Hampel (1887, Pl. 66: 5). Gero von Merhart (1941, 4 f) classified it as a part of his group of decorated cap helmets despite all other helmets of this group being without a knob. Hugh Hencken (1971, 146 f) provided an alternative corpus of cap helmets with star decoration and added further, presumably related, fragments. Two more complete cap helmets, supposedly found in Hungary, with cast knobs and decoration related to that on the star-decorated cap helmets are known from the former Guttmann collection; as a consequence of a private sale, their present location is unknown. Christof Clausing (2001, 212, Fig. 9: 2) mentioned another complete cap helmet related to this group; it was sold at an auction in Basel, but no details on its present location are known. The most recent finds of decorated cap helmets are from Žiar nad Hronom (Bartík 2009) and Paks (Gaál 2001) (Cat. Nos. 53, 52). The latter represents the only known complete helmet with a reliable provenance and more detailed find circumstances.

Apart from the above, a number of fragments from various contexts were also considered part of this cap helmet group, but had to be excluded from this study for several reasons. Hencken's group of cap helmets with star decoration (1971, 146 f) includes fragments from Uioara de Sus and Palotaboszók (Boszók), assuming them to be the precursors of the later cap helmets with cast knobs. However, the sheet-bronze fragments from Uioara de Sus (Petrescu-Dîmboviţa 1978, 133, no. 184, Pl. 198: 1026–1027) appear to be decorated with incised rather than embossed ribs. Furthermore, a comparison with other helmets showed the rivet holes to be too small for bronze rivets, though it is possible that they were used for attaching further bronze plates to it. They also do not show the row of possible rivet holes parallel to the rim or the ribs.

The fragment from the Palotabozsók hoard, on the other hand, more likely formed part of a decorated cist than a helmet (Clausing 1996, 419, Fig. 5: 38). Tibor Kemenczei (1979, 80–82) added to Hencken's group the helmet fragments from Poljanci I and Veliko Nabrđe, but also fragments of undetermined objects from Bizovac, Bonyhád and Nagyvejke. Clausing (2001, 208) excluded the fragment from Bizovac without further explanation, possibly based on the observation of Amália Mozsolics (1985, 26) that it was more likely a fragment of a cuirass because of the rim with a parallel row of holes spaced ca 1cm apart and the fragmentary decoration and two ribs with cord-like impressions parallel to the rim not known from other helmets. One of the fragments from Bonyhád shows parallel ribs, but no rim or (rivet) holes parallel to it (Mozsolics 1985, Pl. 40: 13), though at least four of the fragments already published by Mozsolics show both. One of these also shows a particular corrosion in the area of the rivet holes, which reaches from the rim to above the holes and is most likely a residue of an organic lining (Mozsolics 1985, Pl. 40: 14). However, the fragment does not show ribs parallel to the edge and could therefore not have been part of a decorated cap helmet. The fragments from Nagyvejke appear to be parts of a disc (Cat. No. 15). The fragment from Keszőhidegkut, Hungary (see e.g. Schauer 2003, Fig. 3: 3), is not considered in this study because the ribs are comparatively too thin and too widely spaced to suggest a helmet. Another fragment, from Suseni (Rusu 1990, 70, Pl. 1: 1), does not show rivet holes at all and is excluded from the discussion because the cap helmets with rib and star decoration tend to have numerous closely spaced rivet holes. For the sheet-bronze fragment (62) from the Gușterița hoard, Clausing (2001, 214) already assumed that it was not part of a helmet. The knob from the same hoard, on the other hand, very probably did form part of a (star-) decorated cap helmet, since it is very similar to the knobs from Paks, Žiar nad Hronom (52, 53), the two helmets from the former Guttmann collection (59, 60) and the helmet sold at an auction in Basel. Also, the knob from Strassengel (61) is cast on the sheet-bronze cap of the helmet. The base of the knob is slightly stepped (*getreppt*), as we know it from the above-mentioned helmets. Two further knobs from possible cap helmets are known from Špálnaca and Techirghiol, Romania (Petrescu-Dîmbovița 1978, Pl. 115: 277; 157: 614). The knob from Špálnaca has a smooth shank and lacks ribbing. Both knobs are highly fragmented and miss lower and upper ends, making their

proper identification problematic; they are thus not included in the discussion.

Only two cap helmets have been found together with cheek plates, namely the helmet from Žiar nad Hronom and the unprovenanced helmet from the former Guttmann collection (Cat. Nos. 53, 60). For that reason, cheek plates can be associated with the broader group of cap helmets only to a certain point (*Pls.* 4–5). The cheek plates from Wöllersdorf, Uioara de Sus, Mezőnyárad and Hočko Pohorje (Cat. Nos. 63–66) are typologically close to those from Žiar nad Hronom and the former Guttmann collection, which are kidney-shaped and have an embossed middle section with rivet holes lining the edge. The fragments from Uioara de Sus and Hočko Pohorje additionally show rivet holes running across the embossed section, suggesting an organic lining. One of the fragments from Uioara de Sus, however, has no rivet holes in the parts preserved. Further single cheek plates are known, such as the flat plates from Weissig and Schmiedehausen, as well as the flat decorated example from Podcrkavlje-Slavonski Brod; they are not considered in this study because they differ too much from the cheek plates from Žiar and Hronom and the former Guttmann collection.

The bronze cups with star decoration (*Pl.* 5: 67–70) show a linear distribution from Viernheim, Hessen, in the south-west, to Seddin, Brandenburg, in the north-east, that does not overlap with the distribution area of ceramic or other contemporary sheet-bronze objects with star decoration. Nevertheless, it is considered as part of the wide range of transcontinental forms, because bronze cups, such as those of Type Friedrichsruhe, are similarly widespread – from Jütland in the north to Transylvania in the south-east (Martin 2009, 36–52). In terms of depositional circumstances, the cups from Osternienburg and Viernheim (Cat. Nos. 69, 70) being found in urn graves is not surprising, as this follows the local burial rite.

I should also mention the sheet-bronze fragment from the Milostea-Sacoți hoard, Romania (Cat. No. 71), because it marks the south-eastern border of the star-like decoration on sheet-bronze objects. The fragment was most likely part of a belt, as suggested by both parallel ends rolled around a bronze wire. The decoration consists of two groups of three ribs parallel to the rolled ends, while above these two arcs consisting of three parallel lines with conjoined ends can be seen (Rusu 1990, Pl. 3: 3). Though not arranged in a circular or star-like pattern, the formal similarity is clear.

The decorated ceramic cups (*Fig. 4*) are distributed from Silesia, southern Poland, Moravia, the western Carpathians to the Romanian Coast and were known in the Lusatian (Furmánek, Veličák, Vladár 1999, Fig. 36: 21; 37: 10), Wysocko (Sulimirski 1931, Pl. XII: 7), Kyjatice, Gáva and Babadag I cultures, respectively (Pankau 2004, 72–73). Generally, these finds rarely appear in the Urnfield cultures (Kemenczei 1979, 84). The star decoration appears first on the fluted pottery of the Lusatian culture at the end of the Late Bronze Age and spreads eastwards over eastern Hungary to the Kyjatice (Chidioşan, Emődi 1982, 77) and Gáva cultures to Transylvania (Rusu 1963, 187, note 30). The motif can be found on ceramic vessels until the Late Hallstatt period (Studeniková 1986, Pl. 2: 8; Stegmann-Rajtár 1992, Fig. 23: 15). The latest finds so far seem to be from Kietrz, Poland, dated to Ha B2/3 or Period V of the Nordic Bronze Age (Grave 215; Mörtz 2011b, 99, Fig. 3: A; Gedl 2000, 92; Gedl 1979, 46).

DATING

In some cases, all the different types of discs were found together, in a single hoard (e.g. Brodski Varoš or Veliko Nabrđe), which could lead to an assumption of the discs appearing within a very limited chronological horizon of BA D–Ha A1 (i.e. Vinski-Gasparini's Periods I/II – see *Tab. 2*) and being largely contemporary, possibly suggesting a rapid adoption of known decorative elements, such as the ring-and-dot and circular arrangement of

arcs. These individual motifs eventually join and form the star motif for the first time. However, the distribution of the different types of discs do not allow for such an assumption of contemporaneity. The distribution of the star-decorated discs – the latest type, perhaps only those with bosses – overlaps with the distribution of the helmets. This suggests that it was the discs that influenced the development of the star-decorated cap helmets. It seems unlikely that the decoration of helmets derives from the contemporary star-decorated pottery, because the latter has been dated to the central European Late Bronze Age, i.e. roughly to Ha B2/3 (Pankau 2004, 70–74).

With the exception of the find from Paks, the find circumstances of the helmets are unknown. The same goes for the two closely related helmets with rib decoration only (Cat. Nos. 59 and 60). Also, the helmets are dated on the basis of the fragments in the Veliko Nabrđe, Poljanci I, Brodski Varoš and Elsterwerda hoards (Cat. Nos. 56–58), whereby the Croatian hoards all date to Period II (Vinski-Gasparini 1973) or Phase II (Vasić 1994, 13). The hoard from Elsterwerda is also dated to the Early Urnfield period (Ha A1) (Martin 2009, 120). This dating accords with the earlier dating of cap helmets with rib decoration (Borchhardt 1972, 120–122) and the dating of those with star decoration to Ha A1 according to Mozsolics. However, one problem remains – fragments of these helmets cannot be positively assigned to either the star-decorated cap helmets or the simple rib-decorated cap helmets. At present, we can only integrate these helmet fragments into the broader group of

Tab. 2: Parallelisation of the European Bronze Age chronology – select areas (after Stockhammer 2004, sl. 1: 3).

Tab. 2: Kronološka tabela bronaste dobe v Evropi – izbrana območja (po Stockhammer 2004, Fig. 1: 3).

Müller-Karpe 1959	Říhovský 1979	Říhovský 1979	Novotná 2001	Vinski-Gasparini 1973	Mozsolics 1985	Petrescu-Dîmboviţa 1978	Montelius 1900
Bz C2			Ožďany	I	Forró		II
Bz D	Hulín	Blučina Drslavice	Malá Vieska Buzica	I/II	Ópályi Aranyos	Uriu-Domaneşti	III
Ha A1	Přestavlky	Draßburg	Ducové-Martinček-Bodrog	II	Kurd	Cincu-Suseni	
Ha A2	Lešany	Železné	Trenčianske Bohuslavice	III	Gyermely	Turia-Jupalnic	IV
Ha B1	Křenůvky	Kleedorf	Somotor-Lúčky	IV	Hajdúböszörmény	Moigrad-Tăuteu	
Ha B2/3	Boskovice Černotín	Herrnbaumarten Großweikersdorf	Liptovský-Mikulaš	V	Románd	Fizeşu Gherlii-Sîngeorgiu de Pădure	V

decorated cap helmets, rather than assigning them to any of the specific typological and chronological groups outlined above. Having said that, the rapid development of decoration on discs, beginning with the simple star motif, suggests that the earliest helmets with similar star decoration must very likely have appeared at the end of Period II, in Ha A1, adopting the star motif from the discs. The transmission of the star motif from the decorated central and eastern European Middle Bronze Age cast bronze objects to sheet-metal objects such as discs, helmets and cups leaves the question of why the ring-and-dot decoration was not adopted on helmets and cups. Helmets are the most likely medium by which the star motif was transmitted from the south-eastern BA D–Ha A1 discs to the north-western Ha A2–B1 decorated bronze cups. This is further suggested by the adoption of the star- and rib-decoration only. However, the rib decoration was transformed into a row of bosses on the bronze cups, representing a more contemporary version of the simpler, older rib decoration. The star motif on pottery appears first on the fluted pottery of the Lusatian culture at the end of the Late Bronze Age and spreads eastwards to the Kyjatice und Gáva cultures, reaching as far as Babadag, Romania. The motif is found amongst the Mezöcsát group up until the Late Hallstatt period (Pankau 2004, 72–73; Stegmann-Rajtár 1992, Fig. 23: 15). The star decoration on ceramic cups was most likely influenced by the appearance of the star-decorated cap helmets, as discussed above.

CONCLUSION

The date and distribution of the star-decorated helmets, discs, as well as bronze and ceramic cups suggests that the star motif most likely first appeared on discs in the area of Slavonski Brod, Croatia. The origins of the star motif can be traced back to central European Middle Bronze Age cast objects such as dress pins, axes and swords, some of which continue to show this type of decoration until Ha B. The decorated discs, however, show a process of development in their decorative complexity, the richest variant – discs with ribs, ring-and-dot and star decoration – being transmitted almost completely to cap helmets. These helmets can so far only be dated on the basis of their fragments being found in the hoards from Period II after Vinski-Gasparini. The distribution of both the helmets and the richly decorated discs leads to a reasonable assumption

of the helmets dating to Ha A1, spreading rapidly over Hungary and up to Elsterwerda in the north and Guşteriţa in the south-east. The Elsterwerda find also connects the helmets with the decorated bronze cups, which show the adoption of the star decoration sometime in Ha A2/B1. The distribution of the star decorated helmets and the later ceramic cups overlaps, whereby the latter appear to imitate the bronze objects, which would suggest that the star decoration was transmitted to the ceramic cups from the helmets, using the older garland decoration as basis.

Addendum

Recently, Gábor V. Szabó (2013) discussed stolen and illegally excavated Bronze Age metal finds from Hungary, including two decorated cap helmets, a fragment of a helmet and a cheek plate and another potential cheek plate. The latter, a 25cm long sheet-bronze fragment resembling a cheek plate in shape, is more likely a metal fitting on an organic object rather than a cheek plate, mainly due to its length. It formed part of a hoard from Tolcsva-Várhegy (?), Hungary, which also contained four spiral armlets, two cauldrons, three cups and a torque. The current location of this Ha B1 hoard is unknown, though it was most likely sold to the United States (Szabó 2013, 798–803).

One of the helmets with rib and star decoration (four ribs arranged into a star on the top, six ribs in the middle and three ribs at the rim) of possible origin from Bajmok, Serbia, was presented to the Municipal Museum of Subotica, Serbia, in February 2011 (*Fig. 6: A1*). Another similar (or the same?) helmet was already presented to the museum 25 years ago (Szabó 2013, 805). The current location of the helmet(s) is unknown.

The second helmet noted by Szabó was attempted to be sold by a person working in Dusnok, Hungary, on a dredge-boat at the end of the 1990s; Szabó noted that the helmet might later have been sold in Germany, because the person was fearful of selling the helmet to the Hungarian National Museum officially (2013, 806). Only a poor-quality sketch of the helmet remains (*Fig. 6: A2*). It was suggested that this is the same helmet as the one from a private collection in Nordrhein-Westfalen, Germany, which was sold at the Jean-David Cahn AG in 2002 (Cat. No 54; *Pl. 4*). However, the sketch from the Dusnok helmet shows five ribs in the centre, while the auctioned helmet shows six.

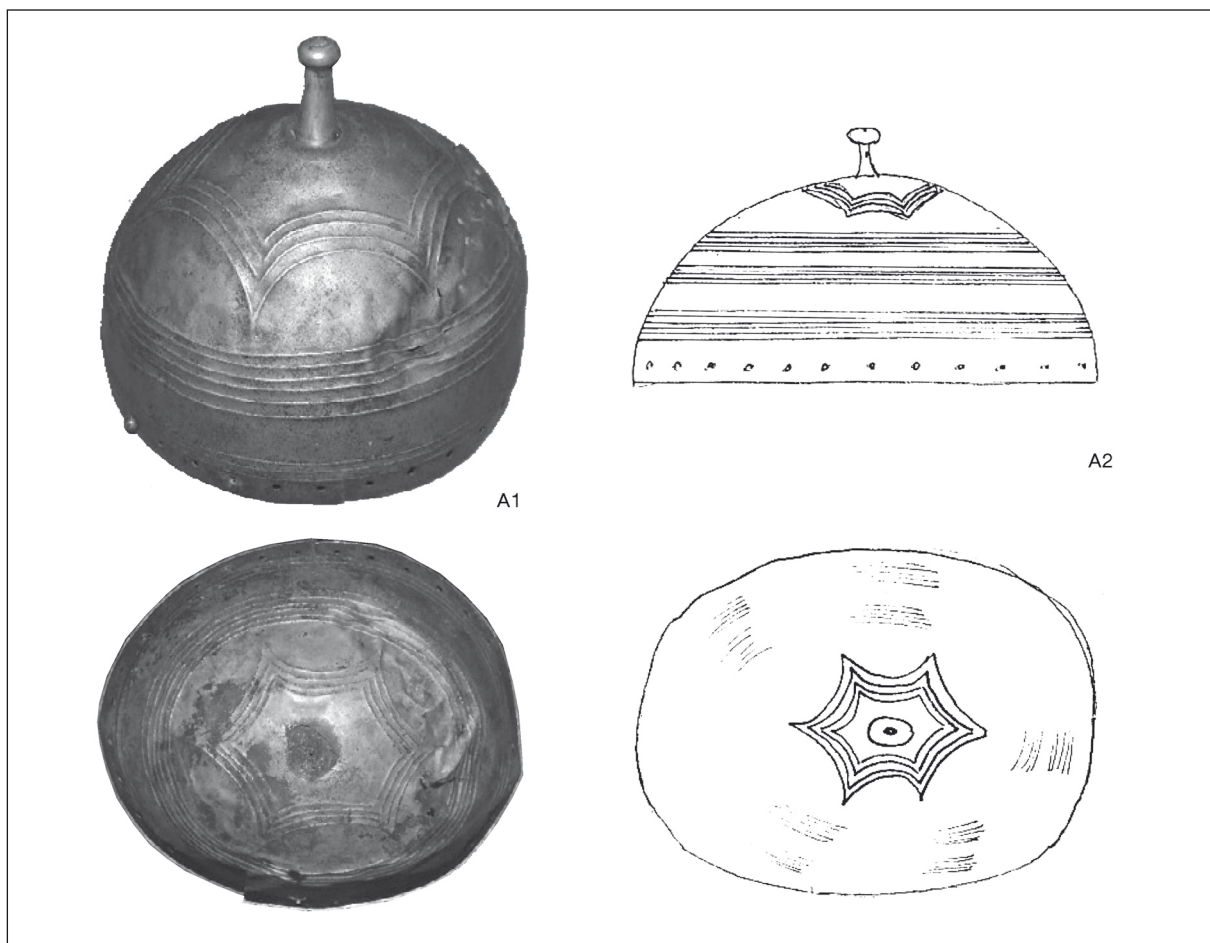

Fig. 6: Recently published helmets from Bajmok, Serbia (A1), and Dusnok, Hungary (A2). All bronze; not to scale
 Sl. 6: Nedavno objavljeni čeladi iz Bajmoka v Srbiji (A1) in Dusnoka na Madžarskem (A2). Vse bron; ni v merilu.
 (After / po Szabó 2013.)

Also, the knob of the latter is straighter and not bent as on the sketch of the Dusnok helmet. It is therefore more reasonable to assume the presence of two different helmets.

The discovery of a Ha A1 bronze hoard in Pázmándfalu, Hungary, was reported in December 2011 and its contents rescued by archaeologists (Szabó 2013, 811). The hoard consists of hundreds of melted, broken fragments, but also of undamaged bronze objects including two rim fragments of a cap helmet, two rib-and-star decorated fragments of a decorated cap helmet, a cheek plate of the same type of helmet with lines of embossed dots along the rim and fragments that highly likely belong to a cuirass. Another hoard was found just 3 m away from the first one, possibly containing remains of a conical helmet (or a vessel) (see Szabó 2013, Fig. 17). Further excavations in the area are

planned for the summer of 2013, with the aim of clarifying the context of the hoards.

In view of the above, the total number of complete decorated cap helmets should be corrected to at least ten and the total number of fragments of further helmets to seven. With the new find of a cheek plate from Pázmándfalu, possibly belonging to the helmet from the same hoard, we know of at least 22 decorated cap helmets in total.

Acknowledgements

First of all, I would like to thank the Austrian Science Fund (FWF) and the FP7/Marie Curie Actions who were supporting the research with the Schrödinger-fellowship no. J 3109-G21 as well as Paolo Piccardo from the Dipartimento di Chimica e Chimica Industriale (DCCI), Università di Genova, where the project has been carried

out. Very special thanks go to all who supported me and offered help in sieving through museum documentation: Jacqueline Balen, Ivan Drnić and Sanjin Mihelić (Arheološki muzej u Zagrebu), Juraj Bartík (Archeologické múzeum SNM, Bratislava), Katalin Biró, Ildikó Szathmári and Ádám Szabó (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest), Oliver Dietrich (Institut für Prähistorische Archäologie, Berlin), Paul Gleirscher (Landesmuseum Kärnten, Klagenfurt), Michael Hemm (Montanmuseum Altböckstein), Szilvia Honti (Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága), Peter König (Heidelberg), Marko Mele (Universalmuseum Joanneum, Graz), Lidija Miklik-Lozuk (Muzej Brodskog Posavlja, Slavonski Brod), Gabriella Nadorfi (Szent Ist-

ván Király Múzeum, Székesfehérvár), Dragoş Măndescu (Muzeul Judeţean Argeş), Mónika Merczi (Balassa Bálint Múzeum, Esztergom), Claudia Pankau (Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt), Nataša Perić and Vesna Isabegović (Muzej istočne Bosne, Tuzla), Váradyné Péterfi (Városi Múzeum), Dragana Rajković (Muzej Slavonije, Osijek), Milan Salaš (Moravské zemské múzeum, Brno), Márta Vizi (Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd) and Ivan Vranić (Arheološki Institut, Beograd). I thank Marcella Nagy from the Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely, for showing me the disc from Velem. I also thank Steven Matthews and the reviewers for helpful comments and linguistic corrections.

CATALOGUE

The running numbers in the catalogue refer to the Cat. Nos. in the text, on the *plates* and the distribution map (Fig. 5). The publications printed in **bold type** represent the source from which the illustrations of objects presented on the plates were taken.

Tekoče številke v Katalogu ustrezajo kataložkim št. v besedilu, na *tablah* in na karti razprostranjenosti (sl. 5). Med objavami so **krepko** zapisani citati za slike na tablah.

Discs with ribs, ring-and-dot decoration and star decoration

(Pl. / t. 1: 1–18)

1. *Augsdorf/Velden*, Carinthia, Austria

Hoard; fragment; length: 6.2 cm; breadth: 6.3 mm; thickness: 0.5 mm; weight: 18 g – Landesmuseum Kärnten, Inv. no. 6383 g, f.

Date: Ha A1 (Müller-Karpe 1959, 22, 112, 129) or Ha A2 (v. Brunn 1968, 64, 302).

Bibliography: Gleirscher 2007, 48–53, Fig. 1: 1; Vinski-Gasparini 1973, 86; v. Brunn 1968, 64, 302; Müller-Karpe 1959, 22, 112, 129, 278 [with literature before 1900], Pl. 129: 22.

2. *Brandgraben*, Styria, Austria

Hoard; fragment; length: 4.6 cm; breadth: 4.65 cm; thickness: 0.5 mm; weight: 5.7 g – Kammerhofmuseum Bad Aussee, Cat. no. 124/Find no. 141.

Date: according to the miniature-cuirass from the same deposit roughly BA D/Ha A to Ha B1 (Windholz-Konrad 2008, 50).

Bibliography: Windholz-Konrad 2008, 48–57, 137, Fig. 2: 3.47.

3. *Brodski Varoš*, Brodsko-posavska županija, Croatia

Hoard; fragment; measurements: 5 × 5.5 cm; thickness: 0.8 cm; weight: 12 g – Arheološki muzej u Zagrebu, no Inv. no.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 212).

Bibliography: Karavanić 2009, 116–118; Clausing 2003, 132; Fig. 47: 68; Schauer 2003; Clausing 2001, 216, Fig. 8: 6; Vinski-Gasparini 1973, 178; 212, Pl. 57: 5.

4. *Brodski Varoš*, Brodsko-posavska županija, Croatia
Hoard; fragment; measurements: 2.9 × 2.9 cm; thickness: 0.3 cm; weight: 2 g – Arheološki muzej u Zagrebu, no Inv. no.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 212).

Bibliography: Karavanić 2009, 116–118; Schauer 2003; Vinski-Gasparini 1973, 178, 212. (4 is not part of the disc 3).

5. *Budinščina*, Krapinsko-zagorska županija, Croatia
Hoard; fragment; 6.2 × 5.7 cm; thickness: 0.5 mm; weight: 20 g – Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. no. 10.699.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 212).

Bibliography: Vinski-Gasparini 1973, 212, Pl. 79: 4.

6. *Gornji Slatinik*, Brodsko-posavska županija, Croatia
Hoard; three fragments (*a–c*); measurements and weight see below – Brodsko Posavlje Muzej Slavonski Brod, Inv. no. A-280.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 214).

Bibliography: **Clausing 2003, 132, Fig. 61: A 25–27;** Vinski-Gasparini 1973, 214, Pl. 69: 13–15.

Fragment *a* (Vinski-Gasparini 1973, Pl. 69: 13): 6.2 cm × 5 cm; thickness 0.5–1.0 mm; weight: 13 g. – Fragments *b* and *c* (Vinski-Gasparini 1973, Pl. 69: 14,15; fitting together): 11.2 cm × 3.9 cm; thickness 0.6 mm; weight: 13.6 g.

7. *Poljanci I*, Brodsko-posavska županija, Croatia

Hoard; fragment; dm: ca. 11 cm; thickness: 0.1 mm; weight: 26 g – Brodsko Posavlje Muzej Slavonski Brod, Inv. no. 1807.

Date: BA D–Ha A1 (Miklik-Lozuk 2009, 46; Vinski-Gasparini 1973, 218).

Bibliography: Miklik-Lozuk 2009, 46; Clausing 2003, Fig. 65, 47; Vinski-Gasparini 1973, Pl. 48: 29.

8. *Poljanci II*, Brodsko-posavska županija, Croatia

Hoard; fragment; dm: approx. 21.5 cm; weight: 22.7 g – Muzej Slavonije Osijek, Inv. no. 7827.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 218), resp. Ha A (Bulat 1973–1975, 37).

Bibliography: Karavanić 2009, 117; Kudelić 2007, 11; **Clausing 2003, 132, Fig. 67: 27**; Clausing 2001, 216, Fig. 8: 10; Hansen 1994, 570, no. 224, Pl. 34: 2; Vinski-Gasparini 1973, 218; Bulat 1973–1975, 28, Pl. XV: 10.

9. Slavonski Brod, Brodsko-posavska županija, Croatia
Hoard; fragments; measurements: 3.3 × 1.9 cm; weight: 3.8 g – Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz, Inv. no. O.40515/127.

Date: BA D–Ha A1 (Clausing 2003, 200).

Bibliography: **Clausing 2003, 131, Fig. 40: 130**; Schauer 1986, 900–904.

10. Veliko Nabrđe, Osječko-baranjska županija, Croatia
Hoard; fragments; length: 6 cm/3.5; breadth: 4 cm/3.3 cm; weight: 6 g/2 g; – Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. no. 10.240.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 218).

Bibliography: Karavanić 2009, 116–118; Škoberne 2001, 21; Clausing 2001, 216, Fig. 8: 5; Vinski-Gasparini 1983, 654–660, Pl. XCIII: 15; Vinski-Gasparini 1973, 186, Pl. 44: 5.

11. Privina Glava, Sremski okrug, Serbia

Hoard; fragment; height: 4.5 cm; width: 5.9 cm – Narodni muzej Beograd, Inv. no. 2128.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 84).

Bibliography: Clausing 2001, 216, Fig. 8: 4; Popović 1975, 71, Pl. LXV: 7; Vinski-Gasparini 1973, 84, 105, 107; Garašanin 1954, 25–27, Pl. 14: 4.

12. Přestavlky, Okres Plzeň-jih, Czech Republic

Hoard; fragment; length: 2.8 cm; breadth: 2.4 cm; weight: 2 g – Moravské zemské muzeum Brno, Inv. no. 57.067.

Date: Ha A1, resp. depot horizon Přestavlky (Salaš 2002, 269 f).

Bibliography: Mačala 1985, 170, Pl. XI: 10, XV: 7; v. Brunn 1968, 302; Müller-Karpe 1959, 112; Rzehak 1907, 95 f, Pl. 3: 21.

13. Pamuk, kom. Somogy, Hungary

Hoard; fragment; length: 5.4 cm; breadth: 3.5 cm; thickness: 1 mm; weight: unknown – Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár, Inv. no. 66.191.25.

Date: horizon Kurd (Kemenczei 1988, 23; Mozsolics 1985, 169).

Bibliography: Clausing 2001, 216, Fig. 8: 7; Kemenczei 1988, 23, 31, 54, Pl. 68: 15; Mozsolics 1985, 168 f, 344, Pl. 106: 22.

14. Nadap, kom. Fejér, Hungary

Hoard; almost complete; dm: ca. 23.5 cm; weight: unknown – Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, no Inv. no.

Date: BA D–Ha A1 (most recently Uckelmann 2008, 18 f with further literature).

Bibliography: Uckelmann 2008, 18 f; Makkay 2006, 7, Pl. I; Clausing 2001, 218; Jankovits 1999–2000, Fig. 1: 2; Jankovits 1998–1999, Fig. 1: 2; Hansen 1994, 546, H 451; Calzecchi-Onesti 1987–1988, 77 no. 12; Schauer 1988, 184, Fig. 4; Petres 1982, 57 f, Fig. 1: a,b.

15. Nagyvejke, Hungary

Hoard; three fragments; 3.0 × 2.5 cm; 3.4 × 3.2 cm; 3.3 × 2.5 cm; thickness: 0.1 cm; weight: unknown – Adám Béri Balogh Museum Szekszárd, Inv. no. 69.220.89; 69.220.63.

Date: BA D–Ha A1 (Mészáros 1971–1972, 47).

Bibliography: Clausing 2001, 208, 216, Fig. 8: 1–3; Kemenczei 1979, 80 f, note 6; Mészáros 1971–1972, 32 f, nos. 125, 129; 63, Pl. 13: 3–5,9.

Another fragment with ribs only might possibly belong to the same disc.

16. Nova Bingula, Sremski okrug, Serbia

Hoard; fragments of two (?) discs; dm: approx. 13 cm; weight: 63 g – Muzej Sremska Mitrovice, Inv. no. unknown.

Date: BA D–Ha A1 (König 2004, 70; Vasić 1982, 268).

Bibliography: Popović 1975, 38, no. 77, 1–5, Pl. XXXVI: 1–5.

17. Čermožiše (Ptuj), Slovenia

Hoard; fragment; length: 4.1 cm; breadth: 3 cm; thickness: 0.7 mm; weight: 6.7 g – Universalmuseum Joanneum Graz, no Inv. no.

Date: Ha A (Catalogue 2011, 42).

Bibliography: Catalogue 2011, 42–43, Cat. no. 13; Karl, Modl, Porod 2009, 46–60; Čerče, Šinkovec 1995, 138 [no. 5], 146–148; Smodič 1955. All publications before 2011 discuss the hoard in general, but do not mention the fragment concerned.

18. Markovac-Grunjac, Banat, Serbia

Hoard; four fragments (*a–d*); diameter reconstructed: 10 cm; measurements biggest fragment: 6.4 × 4.2 cm; weight: 5.6 g – Gradski muzej Vršac, Inv. nos. 10.750, 10.753.

Date: HaA1 (Jovanović 2010, 81).

Bibliography: Jovanović 2010, 98, Pl. 57: 479,482.

Discs with ribs and ring-and-dot decoration

(Pl. / t. 2: 19–26)

19. Boljanić, Gračanica, Tuzla canton, Bosnia and Herzegovina

Hoard; fragment; length: 4.6 cm; thickness: 1 mm; weight: 4.9 g – Muzej istočne Bosne, Tuzla, Inv. no. 3420.

Date: BA D–Ha A1 (König 2004, 191–194).

Bibliography: Karavanić 2009, 116–118; König 2004, 191–194, Pl. 19: 74; Jovanović 1958, no. 25.

20. Brodski Varoš, Brodsko-posavska županija, Croatia

Hoard; fragment; measurements and weight unknown – Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. no. unknown.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 212).

Bibliography: Karavanić 2009, 116–118; Clausing 2003, 132, Fig. 55: 412; Schauer 2003; Clausing 2001, 216; Vinski-Gasparini 1973, 178, 212, Pl. 55: 22.

21. Poljanci IV, Brodsko-posavska županija, Croatia

Hoard; fragment; measurements: 6.6 × 3.3–3.5 cm; thickness: 0.4–0.7 mm; weight: 6.9 g – Brodsko Posavljie Muzej Slavonski Brod, Inv. no. A-4026.

Date: BA D–Ha A1 (Miklik-Lozok 2009, 47).

Bibliography: Miklik-Lozuc 2009, 108, no. 257; Miklik-Lozuc 2004, 32, Pl. IX: 2.

22. Jurka vas (Novo mesto), Slovenia

Hoard; fragment; length: 3.7/5.2 cm; breadth: 3.3/3.4 cm; weight: 1.6/2.7 g – Narodni muzej Slovenije, Inv. no. P 10819/2; P 10818/12.

Date: horizon II = Ha A (Turk 1996, 110 f, 121 f).

Bibliography: Gleirscher 2007, 48–53, Fig. 1: 3,4; Čerče, Šinkovec 1995, 197–204 [no. 15], Pl. 91: 51,52; Trampuž-Orel 1996, 225; Turk 1996, 110 f, 121 f; Gabrovec 1983, 72, 75–78, Pl. VI; Knez 1975, 214; Müller-Karpe 1959, 278 [with earlier literature before 1931], Pl. 130.

23. Bingula-Divoš, Sremski okrug, Serbia

Hoard; fragments; dm: ca. 15 cm; thickness: 0.5–0.9 mm; weight: 24 g – Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. no. 4046.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 211).

Bibliography: Vinski-Gasparini 1973, 211, Pl. 86: 1; Müller-Karpe 1959, 112; Peroni 1956, 76, 89; Holste 1951, 7 f, Pl. 12: 19.

24. Kličevac-Pomrlovo, Braničevski okrug, Serbia

Hoard; fragment; dm: 12.5 cm; weight: 10 g – Narodni muzej Beograd (?), Inv. no. unknown.

Date: Ha A1 (Jacanović, Radojčić 2001, 89).

Bibliography: Jacanović, Radojčić 2001, 74, no. 119, Pl. 11: 4.

25. Mušov II, Okr. Břeclav, Czech Republic

Hoard; fragment; measurements: 3.8 × 3.7 cm; weight: 2 g – Muzeum Moravský Krumlov, Inv. no. 212.

Date: Kurd horizon = Ha A1 (Salaš 2002, 261).

Bibliography: Salaš 2005, 357–371, 507, Pl. 218: 261; Salaš 2002, 269, Fig. 5: 14.

26. Zalaszentmihály-Pötréte, kom. Zala, Hungary

Hoard (?); fragment; dm: 11.7–11.8 cm; thickness: 0.2–0.5 mm – Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, Inv. no. 69.11.9.

Date: BA D–Ha A1 (Müller 1972, 72) or horizon Gyermely = Ha A2 (Mozsolics 1985, 71, 216).

Bibliography: Mozsolics 1985, 71, 216; Müller 1972, 60, 64 f, Fig. 6: 1, 7: 1.

Discs with ribs (and eventually more?)

(Pl. / t. 2: 27–35)

27. Bingula-Divoš, Sremski okrug, Serbia

Hoard; fragment; measurements and weight unknown – Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. no. unknown.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 211).

Bibliography: Vinski Gasparini 1973, 108, Pl. 86: 20; Müller-Karpe 1959, 112; Peroni 1956, 76, 89; Holste 1951, 7 f.

28. Budinščina, Krapinsko-zagorska županija, Croatia

Hoard; fragment; 4.8 × 5.2 cm; thickness: 0.2 mm; weight: 10 g – Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. no. 10.698.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 212).

Bibliography: Vinski-Gasparini 1973, 105, Pl. 79: 8.

29. Brodski Varoš, Brodsko-posavska županija, Croatia
Hoard; fragment; measurements and weight unknown – Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. no. unknown.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 212).

Bibliography: Karavanić 2009, 116–118; Clausing 2003, 132; Clausing 2001, 216; Vinski-Gasparini 1973, 178, 212, Pl. 53: 25.

30. Brodski Varoš, Brodsko-posavska županija, Croatia
Hoard; fragment; measurements: 5.6 × 6.2 cm; thickness: 1 mm; weight: 16 g – Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. no. 21.182.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 212).

Bibliography: Karavanić 2009, 116–118; Clausing 2003, 132; Clausing 2001, 216; Vinski-Gasparini 1973, 178; 212.

31. Brodski Varoš, Brodsko-posavska županija, Croatia
Hoard; seven fragments (a–g) from different discs, max. six; measurements and weight see below – Arheološki muzej u Zagrebu, no Inv. no.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 212).

Bibliography: Karavanić 2009, 116–118; Clausing 2003, 132; Clausing 2001, 216; Vinski-Gasparini 1973, 178, 212, Pl. 58: 2.

– Fragment *a*: dm: 6.7 cm; thickness: 0.5 mm; weight: 12 g.
– Fragment *b*: 2.8 × 3.7 cm; thickness: 0.2 mm; weight: 2 g.
– Fragment *c*: 5.3 × 2.3 cm; thickness: 0.15 mm; weight: 2g.
– Fragment *d*: 2.3 × 1.2 cm; thickness: 0.2 mm; weight: < 1 g.
– Fragment *e*: 5.5 × 2.3 cm; thickness: 0.2 mm; weight: 2 g.
– Fragment *f*: 3.8 × 3.8 cm; thickness: 0.2 mm; weight: 4 g.
– Fragment *g*: 3.7 × 2.4 cm; thickness: 0.2 mm; weight: 4 g. Fragments *f* and *g* belong to the same disc.

32. Gornja Vrba, Brodsko-posavska županija, Croatia
Hoard; fragment; measurements: 3.6 × 4.4 cm; thickness: 0.5 mm; weight: 10 g – Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. no. 3442.

Date: BA D–Ha A1, mainly Ha A (König 2004, 49; Vinski Gasparini 1973, 89).

Bibliography: König 2004, 49; Vinski Gasparini 1973, 180, 214, Pl. 51: 25.

33. Otok-Privlaka, Vukovarsko-srijemska županija, Croatia
Hoard; fragment; measurements: 4.3 × 4.7 cm; thickness: 0.5 mm; weight: 10 g – Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. no. 23/8.

Date: Ha A1.

Bibliography: Hansen 1994, 569; Müller-Karpe 1980, 804; Vinski-Gasparini 1973, 217, Pl. 28: 14; Holste 1951, 5 f.

34. Veliko Nabrđe, Osječko-baranjska županija, Croatia
Hoard; fragments; length: 6 cm/3.5 cm; breadth: 4 cm/3.3 cm; weight: 6 g/2 g; – Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. no. 10.220.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 218).

Bibliography: Karavanić 2009, 116–118; Škoberne 2001, 21; Clausing 2001, 216; Vinski-Gasparini 1973, 186, Pl. 44: 6,8.

35. Boljanić, Tuzla canton, Bosnia and Herzegovina
Hoard; two fragments (*a*, *b*); measurements and weight see below – Muzej istočne Bosne posjeduje Tuzla, Inv. no. unknown.

Date: BA D–Ha A1 (König 2004, 191–194).

Bibliography: König 2004, 191–194, Pl. 19: 72,73; Jovanović 1958.

Measurements and weight after P. König (2004, 193): No. 72 (= *a*): dm: 5 cm; loop height: 1.3 cm; weight 11 g – No. 73 (= *b*): dm: 6.2 cm; loop height: 1.3 cm; weight: 11.9 g.

Discs with ribs

(Pl. / t. 3: 36–46)

36. Gornji Slatinik, Brodsko-posavska županija, Croatia
Hoard; fragment; measurements and weight unknown – Brodsko Posavlje Muzej Slavonski Brod, Inv. no. A-279.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 214).

Bibliography: Clausing 2003, 132, Fig. 61: A 25; Vinski-Gasparini 1973, 214, Pl. 69: 12.

37. Brodski Varoš, Brodsko-posavska županija, Croatia
Hoard; fragment; measurements: 3.1 × 7.0 cm; 5.0 × 3.5 cm; thickness: 1.0–0.5 mm; weight: 6 g + 6 g – Arheološki muzej u Zagrebu, no Inv. no.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 212).

Bibliography: Karavanić 2009, 116–118; Clausing 2003, 132; Clausing 2001, 216; Vinski-Gasparini 1973, 178, 212, Pl. 58: 10,11.

38. Veliko Nabrđe, Osječko-baranjska županija, Croatia
Hoard; three fragments; dm: 11.2 cm; thickness: 0.5 mm; weight: 2 g + 6 g + 8 g; – Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. no. 10.242.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 218).

Bibliography: Karavanić 2009, 116–118; Clausing 2001, 216; Vinski-Gasparini 1973, 186, Pl. 44: 6.

39. Boljanić, Tuzla canton, Bosnia and Herzegovina
Hoard; fragment; dm: 6.6 cm; loop height: 0.9 cm; weight: 8.1 g; 3.9 g side fragment – Muzej istočne Bosne, Tuzla.

Date: BA D–Ha A1 (König 2004, 191–194).

Bibliography: König 2004, 191–194, Pl. 19: 71; Jovanović 1958.

40. Jadrina, Gračanica, Tuzla canton, Bosnia and Herzegovina

Hoard; fragment; dm: approx 9 cm; loop: 1 cm height; thickness of the metal sheet: 0.5–1.0 mm (in the centre); weight: 24.6 g (all three fragments together) – Zemaljski Muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Inv. no. 25870–25876, 25878–25882.

Date: BA D–Ha A1 (König 2004).

Bibliography: König 2004, Cat. no. 11, Pl. 20: B9.

41. Kučišta, Brod (Bosanski Brod), Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina

Hoard; fragment; dm: 17.2 cm; thickness: 0.3–0.4 mm; weight of the fragments: 7.7 g; 5 g; 4 g, 3.8 g; 2.7 g; 2.6 g;

1.7 g; 1.3 g; 1 g (total: 29.8 g) – Zavičajni Muzej Doboj, Inv. no. 1792–1887 (whole hoard).

Date: BA D–Ha A1 (König 2004).

Bibliography: König 2004, Cat. no. 15, Pl. 4: 58.

42. Jarak I, Sremski okrug, Serbia
Hoard; fragmented disc; dm: 12.8 cm; weight: unknown – Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. no. 2470.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 214).

Bibliography: Vasić 1999, 13; Vinski-Gasparini 1973, 180, 214.

43. Privina Glava, Sremski okrug, Serbia
Hoard; fragment; dm: 10.8–11.0 cm, weight unknown – Narodni muzej Beograd, Inv. no. 2090.

Date: BA D–Ha A1.

Bibliography: Popović 1975, 71, Pl. LXVI: 3; Garašanin 1954, 25–27, Pl. 14: 1.

44. Privina Glava, Sremski okrug, Serbia
Hoard; fragment; dm: 13.6 cm; weight unknown – Narodni muzej Beograd, Inv. no. 2089 a–d.

Date: BA D–Ha A1.

Bibliography: Popović 1975, 71, Pl. LXVI: 2; Garašanin 1954, 25–27, Pl. 14: 2.

45. Majdan, Severnobański okrug, Serbia
Hoard; fragment; dm: 15.1 cm; thickness loop and plate together: 11 mm; weight: 78.9 g – Gradski Muzej Vršac, Inv. no. 1228.

Date: Ha A (Rašajski 1988) resp. date: BA D–Ha A1 (Vinski Gasparini 1973; Vasić 2003, 91).

Bibliography: Vasić 2003, 90; Rašajski 1988, 19, 23, Fig. 31.

46. Esztergom-Szentgyörgymező, Kom. Komáron, Hungary
Hoard I; two fragments; measurements and weight unknown – Balassa Bálint Múzeum Esztergom, Inv. no. 69.1.284; 289.

Date: Kurd horizon, B Vb = Ha A1 (Mozsolics 1985, 118).

Bibliography: Mozsolics 1985, 116 f, Pl. 138: 14,16.

Discs with ribs: variant

(Pl. / t. 3: 47)

47. Otok-Privlaka, Vinkovci, Croatia
Hoard; fragment; measurements: 6.0 × 4.8 cm; thickness: 0.7 mm; weight: 14 g – Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. no. 23/7.

Date: Ha A1.

Bibliography: Hansen 1994, 569; Müller-Karpe 1980, 804; Vinski-Gasparini 1973, 217, Pl. 28: 13; Holste 1951, 5 f.

Discs – simplest version, examples

(Pl. / t. 3: 48–49)

48. Veliko Nabrđe, Osječko-baranjska županija, Croatia
Hoard; fragment; dm: 16.4 cm; thickness: 0.5 mm; weight: 22 g – Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. no. 10.218.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 218).

Bibliography: Karavanić 2009, 116–118; Clausing 2001, 216; Vinski-Gasparini 1973, 186, 218.

49. Brodski Varoš, Brodsko-posavska županija, Croatia
Hoard; fragment; measurements and weight unknown – Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. no. unknown (fixed in show case).

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 212).

Bibliography: Karavanić 2009, 116–118; Clausing 2003, 132; Clausing 2001, 216; Vinski-Gasparini 1973, 178; 212, Pl. 58: 3.

Cap helmets with rib and star decoration

(Pl. / t. 4: 50–54)

50. Hungary (?)

Single find; find circumstances unknown; almost complete; height: 13.5 cm; dm: 13.0 × 20.8 cm; weight: not possible to measure, since fixed with modern bronze sheet – Magyar Nemzeti Múzeum, Inv. no. 62.1.213.

Date: Ha A (Mozsolics 1955; Kemenczei 1979, 80).

Bibliography: Schauer 2003, 196, Fig. 3: 1; Clausing 2001, 215; Born, Hansen 2001, 63, Fig. 56; Gaál 2001, 49; Kemenczei 1979, 79 f, Fig. 4,5; Müller-Karpe 1959, 113; Mozsolics 1955, 37, Fig. 3; Hampel 1887, Pl. 66: 5a,b; Hampel 1886, Pl. LXVI: 5a,b.

51. Northern Hungary (?)

Find circumstances unknown; almost complete; height: 13.1 cm; dm: 17.2 × 20.9 cm; weight: 292 g – Magyar Nemzeti Múzeum, Inv. no. 77.4.1.

Date: Ha A.

Bibliography: Clausing 2001, 215, Fig. 7, 1; Gaál 2001, 49; Born, Hansen 2001, 62, Fig. 55; Gaál 2001, 46 f; Mozsolics 1985, 25, 208, Pl. 136: 2; Kemenczei 1979, 79–89, Figs. 1–3.

52. Paks, kom. Tolna, Hungary

Single find (Danube); complete; height: 11.5 cm (cap), 3.5 cm (socket); dm: 17.0 × 20.5 cm; weight: 340 g – Városliget Múzeum Paks, Inv. no. 2002.11.

Date: Ha A.

Bibliography: Gaál 2001, 46 f, Figs. 4,5; Clausing 2001, 215, Fig. 9: 1.

53. Žiar nad Hronom, okr. Žiar nad Hronom, Slovakia

Find circumstances unknown; complete; height: 12.1 cm (socket: 5.5 cm); dm: 20.8 × 18.2 cm (socket: 12.5 × 36.0 mm); cheek plates: 11.0 × 8.4 cm; thickness: edge: 0.8 mm; weight: 385 g (cheek plates: 33.3 g and 39 g); cheek plates: approx. 0.5 mm – Archeologické múzeum SNM, Inv. no. AP 75.990.

Date: Ha A.

Bibliography: Bartík 2009, 37–48, Fig. 1,2,3–6.

54. Unknown (Hungary?)

Find circumstances unknown; complete; height: 19.5 cm; max. dm: 22.5 cm; weight: unknown – present repository unknown; sold at the auction Cahn in Basel, 19. 10. 2002; former in private hands in Nordrhein-Westfalen, Germany.

Date: Ha A.

Bibliography: Clausing 2001, 212, 214 f, Fig. 9: 2; Auktionskatalog Jean-David Cahn AG, Auktion 4, 19. 10. 2002 (Leipzig 2002), 64, no. 315, Pl. 57: 315.

Fragments and related helmets

(Pls. / t. 4: 55–59; 5: 60–66)

55. Markovac-Grunjac, Serbia

Hoard; fragment; 6 × 4.1 cm; weight: 10.1 g – Gradski muzej Vršac, Inv. no. 10.755.

Date: HaA1 (Jovanović 2010, 81).

Bibliography: Jovanović 2010, 70, 98, Pl. 59: 497.

Potentially another fragment from the hoard is also part of a helmet (Jovanović 2010, Pl. 59: 481).

56. Veliko Nabrđe, Osječko-baranjska županija, Croatia

Hoard; fragment; length: 11.5 cm; breadth: 5.8 cm; weight: 28 g – Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. no. 10.237.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 218) resp. Ha A1.

Bibliography: Karavanić 2009, 116–118; Schauer 2003, Fig. 3: 6; Clausing 2001, 216, Fig. 8: 5,11; Hansen 1994, 574, JU 315; Vinski-Gasparini 1973, 186; Pl. 44: 2.

57. Poljanci I, Brodsko-posavska županija, Croatia

Hoard I; fragment; length 10.5 cm; width 7.1 cm; thickness: 0.04–0.08 cm; weight 23.5 g – Brodsko Posavljie Muzej Slavonski Brod, Inv. no. A 1805.

Date: BA D–Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973, 218) resp. Ha A1.

Bibliography: Karavanić 2009, 101, no. 39; 116–118; Miklik-Lozuc 2009, 69, Cat. no. 88; Clausing 2003, Fig. 65: 50; Schauer 2003, Fig. 3: 8; Clausing 2001, 210, 216, Fig. 8: 9; Vinski-Gasparini 1973, 87, 183, 218, Pl. 48: 31.

58. Elsterwerda, Lkr. Elbe-Elster, Brandenburg, Germany

Hoard; fragment; measurements: 5.9 × 3.75 cm; thickness: 0.25–0.3 mm; weight: unknown – Landesmuseum Sachsen-Anhalt, Halle, Inv. no. 10.727.

Date: Ha A1 (Martin 2009, 120).

Bibliography: Mörtz 2011b, 102; Mörtz 2011a; Martin 2009, 99, no. 133d; Clausing 2001, 208–216; Hansen 1995; v. Brunn 1968, 143, 156, 317, no. 57; Grünberg 1943, 78, 91; Agde 1939, 170, Fig. 4; Sprockhoff 1937, 8, Fig. 3; Bornschein, Gandert 1929, 145 f.

59. Hungary (?)

Find circumstances unknown; complete; height: 18.5 cm; dm: 20.8 × 18.0 cm; thickness: 0.5–0.8 mm; socket: height: 5 cm; hole in the socket: 3.2 cm deep; socket dm: 1.6 × 1.5 cm; base dm: 3.6 × 3.0 cm; helmet weight: 345 g – present repository unknown; former Guttman-collection, Inv. no. AG 246.

Date: 13th/12th cent. BC (Born, Hansen 1991, 235).

Bibliography: Schauer 2003, Fig. 2; *The Art of Warfare. The Axel Guttman Collection*, Part 1. Auction catalogue Christie's, 6. 11. 2002 (London 2002), 14, no. 10, sale 9482; Clausing 2001, 215, Fig. 7: 2; Born, Hansen 2001, 61–65, 175, 270, 231–235, Pl. IX–X; 323; 235, Fig. 178–182.

60. Hungary (?)

Find circumstances unknown; soil context (?); complete; height: 16.5 cm; dm: 21 × 16.0 cm; thickness: 1.0–1.5 mm, on the edge 2 mm; left cheekplate: 11.2 × 7.4 cm; right cheek plate: 11.4 × 7.8 cm; socket: height: 5 cm; rectangular opening: 0.9 × 1.0 cm, deepness 5 cm; thickness socket: on top 1.8 cm, in the middle 1.5 cm and on the base 2.7 cm; helmet weight: without cheekplates 407 g; left cheek plate: 36 g; right cheek plate: 40 g; total weight: 483 g – present repository unknown; former Guttman-collection, Inv. no. AG 1126.

Date: 13th/12th cent. BC (Born, Hansen 1991, 241).

Bibliography: Clausing 2001, 215, Fig. 7: 3; **Born, Hansen 2001**, 62–66, 68, 74, 175, 235 f, 270, Pl. XI–XII, 237 f, 242, **Figs. 183–191**, 270.

61. Strassengel, Styria, Austria

Hoard; fragment of a socket; height: 4.4 cm; dm: 1.4 cm (socket), 2.8 cm (base); weight: 63.2 g – Universalmuseum Joanneum Graz, Inv. no. 7219.

Date: Ha B (Pittioni 1954, 517) or BA D–Ha A (Müller-Karpe 1959, 113) resp. Ha A.

Bibliography: Gleirscher 2007, 48–53, Fig. 4: 4; Clausing 2001, 214 f; Hansen 1994, 526, A 498; Primas 1986, 91 f, no. 527; **Hencken 1971**, 155, **Fig. 122**; Müller-Karpe 1959, 113, note 5, 277, Pl. 126: A1; Pittioni 1954, 517.

62. Gușterița (Szentersébet/Hammersdorf), Romania

Hoard II; fragment of a socket; height: 4.1 cm; dm knob: 1.96 cm; shaft length: 2.81 cm; dm hole in knob: 8 mm; dm base: 2.0 × 1.8 cm; dm hole on the base: 4.5 mm; weight: unknown – Muzeul National Brukenthal, archaeological collection, Inv. no. 546 (old and new).

Date: see below.

Bibliography: Sorocanu 2008, 85, no. 33–34; Gleirscher 2007, 48–53, Fig. 4: 2; Clausing 2001, 215, Fig. 10; Bader 1991, 92, no. 190; Rusu 1990, 70 f, Pl. V: 5; Schauer 1988, 184; Bader 1983, 38, no. 22; **Petrescu-Dîmbovița 1978**, 120 f, no. 141, **Pl. 115: 277**; Holste 1962, Pl. 8; Petrescu, Dîmbovița 1960, 148; Petrescu-Dîmbovița 1978, 120–122 [with earlier literature about the hoard in general], Pl. 115: 277. Mozsolics 1955, 39; Holste 1951, 24–27; v. Merhart 1941, 12, note 15, no. 10; Hampel 1892, 143–155, Pl. XV: 5; Hampel 1986, 56; Goos 1876, 226; Reissenberger 1872.

G. v. Merhart dated the hoard according to the earlier Hungarian hoards to BA D–Ha A (1941, 13). G. Kossack placed the hoard in Ha A1 (1954, 17) and A. Mozsolics, due to the later finds at the Magyar Nemzeti Múzeum, to the transition horizon Ha A/B (1955, 46). M. Petrescu-Dîmbovița notes some older BA D objects as well and places the hoard in Ha A (1960, 148), as does H. Müller-Karpe (1962, 271). M. Rusu places the hoard in Ha A1 (1963, 184), as well as P. Schauer (1988, 184). M. Gimbutas dated it in BA D (1965, 328). It is quiet clear, that the hoard can be dated accurate only if all pieces in all different museums were studied systematically.

63. Wöllersdorf, Lower Austria, Austria

Hoard; fragment; measurements: 8.5 × 5.2 cm; thickness: 0.7–0.8 mm; weight: 28 g – Naturhistorisches Museum Wien, Inv. no. 37.404.

Date: Ha A (Pittioni 1954, 534).

Bibliography: Bartík 2009, 44; Borchardt 1972, 44, Fig. 6: A3; Hencken 1971, 179, Fig. 146; Müller-Karpe 1962, 272; Müller-Karpe 1959, 108–110, 113 f, 226, Pl. 135B; 136; Pittioni 1954, 411–414, Figs. 287, 417, 814, note 686 [with earlier citations].

64. Hočko Pohorje (Maribor), Slovenia

Hoard; fragment; measurements: 3.9 × 3 cm; weight: 3.5 g – Pokrajinski muzej Maribor, Inv. no. 2146.

Date: Ha A.

Bibliography: Mörtz 2011a, 371; **Čerče, Šinkovec 1995**, 177–179 [no. 13], **Pl. 83: 168**, 156: 5; Hansen 1994, 564, JU 96; Müller-Karpe 1959, 279.

65. Uioara de Sus (Felsőmarosújvár), jud. Alba, Romania

Hoard; fragments of two cheek plates; measurements: ca. 3.3 × 3.6 cm and 6.0 × 4.2 cm – Muzeul de istorie Cluj, Inv. no. III 6005 and III 5319.

Date: Ha A1 (Rusu 1963, 184 f).

Bibliography: Rusu 1990, 76; Mozsolics 1985, 25; Hencken 1971, 180, Fig. 148: a,b; Petrescu-Dîmbovița 1960, Petrescu-Dîmbovița 1978, 132–135, Pl. 198: 1025,1030; Rusu 1963, 184–187; **Schauer 2003**, 197, **Fig. 3: 5,6**.

66. Mezőnyárad, kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Hungary

Hoard; one almost complete cheekplate; max. width: 7.9 cm; length: 10.5 cm; weight unknown – Herman Ottó Múzeum Miskolc, Inv. no. 74.38.1.

Date: Ha A1 (Kemenczei 1979, 83; Hellebrandt 1999–2000, 207; Born, Hansen 2001, 64).

Bibliography: Born, Hansen 2001, 64, Fig. 57; Hellebrandt 1999–2000; Vachta 2008, 123, list V.1.5, no. 9; Hansen 1994, 545, H 426; Patay 1990, 19, no. 4; Mozsolics 1985, 149 f; Kemenczei 1984, 149, no. 20; Kemenczei 1979, 83, note 14; Hellebrandt 1973, 16.

Bronze Cups

(Pl. / t. 5: 67–70)

67. Seddin, Mecklenburg-Vorpommern, Germany

Grave; complete cast bronze cup; max. dm: 12.8 cm; dm base: 4.8 cm; height: 11 cm; thickness: 1.0–2.5 mm; weight: 704 g – Museum Stralsund, no Inv. no.

Date: BA C/D–Ha A2 (Martin 2009, 16).

Bibliography: **Martin 2009**, 19–20, **Pl. 1: 1**; Schauer 1985, 176 f; Müller-Karpe 1980, 330; Sprockhoff 1933, 19, no. 117, Pl. 11.

68. Dresden-Dobritz, Saxony, Germany

Hoard; complete cups type Friedrichsruhe, variant Osternienburg-Dresden, group Dresden-Dobritz and group Osternienburg (Inv. no. 2317/52); measurements and Inv. no. see below – Museum Dresden.

Date: Ha A2–B1 (Martin 2009, 16).

Bibliography: Mörtz 2011b, 95; **Martin 2009**, 40, no. 28, Pl. 7: 33, **9: 39–41** [one of the seven complete cups from Dresden-Dobritz], 10: 42–44; Kaiser 2007, 102, no. 70;

Coblenz 1992; Stratan, Vulpe 1977; v. Brunn 1968, 316 f, no. 53; Coblenz 1951, 137 f, Fig. 4.

Measures:

Inv. no. 2317/52: height: 7 cm; dm: 18.0–18.5 cm; thickness: 0.3 mm; weight: 183.3 g.

Inv. no. 2318/52: height: 5.6 cm; dm: 14.3–15.5 cm; thickness: 0.3 mm; weight: 96.6 g.

Inv. no. 2319/52: height: 5.7 cm; max. dm: 14.5 cm; thickness: 0.3 mm; weight: 105.2 g.

Inv. no. 2320/52: height: 4.9 cm; max. dm: 12.5 cm; thickness: 0.3 mm; weight: 77.5 g.

Inv. no. 2321/52: height: 4.25 cm; dm: 12.8 cm; thickness: 0.3 mm; weight: 77.3 g.

Inv. no. 153/17/1: height: 4.5 cm; dm: 12.5–13.0 cm; thickness: 0.3–0.5 mm; weight: 80 g.

Inv. no. 175: height: 4.5 cm; dm: 13.3 cm; thickness: 0.3 mm; weight: 78.4 g.

69. Osternienburg, Saxony-Anhalt, Germany

Grave 29, hill 2; almost complete cup, base is missing; type Friedrichsruhe, variant Osternienburg-Dresden, group Osternienburg; height (actual): 4.6 cm; max. dm: 13.6 cm; weight: unknown – Museum Köthen, Inv. no. EK: 25/21a–g, no. B 358.

Date: Ha A2–B1 (Martin 2009, 16).

Bibliography: Mörtz 2011b, 95; Martin 2009, 42, no. 36, Pl. 8: 36; v. Brunn 1968, 291; v. Merhart 1941, 36; Sprockhoff 1930, 90.

70. Viernheim, Hessen, Germany

Urn grave; complete cup type Friedrichsruhe, variant Osternienburg-Dresden, group Dresden-Dobritz; height: 6.1 cm; max. dm: 14.6 cm; dm: of the base: 4 cm – Hessisches Landesmuseum Darmstadt, Inv. no. A 1957: 8.

Date: late Urnfield period.

Bibliography: Mörtz 2011b, 95; Jacob 1995, 18 f, no. 5, Pl. 2: 5; Hansen 1994, 477, D 1096; Kubach 1977, 461; Herrmann 1966, 153, no. 535; Jorns 1960.

Further finds

71. Milostea-Sacoți, jud. Vâlcea, Romania

Hoard; fragments; measurements: approx. 11.3 × 11.4 cm – Muzeul de Istorie a Judetului Vâlcea, Inv. no. 1299, 1323.

Date: BA D–Ha A (Nania, Holtei 181).

Bibliography: Rusu 1990, 77, Pl. III: 3; Petrescu-Dîmbovița 1977, 120; Nania, Holtei 1972, 173.

Ceramic cups

(Tab. 3; Fig. / sl. 4: 72,73,88,89,91)

72–93. For reasons of clarity and readability, the ceramic cups with star decoration are listed in Tab. 3 with the literature concerned.

Tab. 3: Ceramic cups with the star decoration (quoted from Pankau 2004, 72–73, with comments). References to the figures in this article are placed in [brackets] after the findspot.

Tab. 3: Keramične posode z zvezdastim okrasom (povzeto po Pankau 2004, 72–73, s komentarji). Sklici na slike v članku so podani v [oklepajih] za navedbo najdišča.

Cat. No. / Kat. št. [Fig. / Sl. 5]	Site / Najdišče	Reference / Objava
72	Alba-Iulia-Monolit, Romania [Fig. 4: 72]	Gáva I pottery: Ciugudean 2010, Pl. XII: 4; Ciugudean 2009, 69 f, Pls. II: 5, IX: 5.
73	Augustin-Tipia Ormenișului, Romania [Fig. 4: 73]	Gáva I pottery in settlement: Ciugudean 2010, Pl. XVI: 5–6, 12–14.
74	Babadag I, Romania	Pankau 2004, 72–73; Jugănaru 1997, Figs. 2: 3, 3: 9.
75	Bobda II, Romania	Horedt 1967a, 18.
76	Bogata, Romania	Inv. No. 211–9 and 215, Muzeul Unirii Alba Iulia.
77	Căuaș-Sighetiu, Romania	Németi 1981–1982, Pl. XV: 1.
78	Cicău, Romania	Winkler, Takács 1980, Figs. 6: 7, 9; 24: 2.
79	Debrecen-Nyulas, Hungary	Kemenczei 1984, Pl. 125: 9–10, 14.
80	Grănicești, Romania	László 1994, Fig. 30B: 1–5.
81	Hunedoara, Romania	Ciugudean 2010, Pl. XI: 1.
82	Kietrz, Poland	Mörtz 2011b, 99, Fig. 3: A; Gedl 2000, 92; Gedl 1979, 46 (HaB2/3 respectively Period V).
83	Köröm, Hungary	Kemenczei 1984, Pl. 136: 11.
84	Lechința de Mureș, Romania	Horedt 1963, Fig. 3.
85	Poroszló-Aponhát, Hungary	Patay 1976, 199.
86	Prügy, Hungary	Kemenczei 1984, Pl. 148: 17.
87	Remetea Mare-Gomila lui Pituț, Romania	Gumă 1993, Pl. 36: 3, 5.
88	Simeria, Romania [Fig. 4: 88]	Ciugudean 2010, Pl. XI: 4.

Cat. No. / Kat. št. [Fig. / Sl. 5]	Site / Najdišče	Reference / Objava
89	Susani, Romania [Fig. 4: 89]	Mörtz 2011; Stratan, Vulpe 1977, 39–46, Pls. 5–26.
90	Taktabáj, Hungary	Kemenczei 1984, Pl. 161: 2.
91	Teleac, Romania [Fig. 4: 91]	Gáva II pottery; Ciugudean 2010, Pl. XIII: 2; Vasilev, Aldea, Ciugudean 1991, Fig. 45.
92	Tilișca, Romania	Lupu 1989, Pl. 5: 2.
93	Zlaté Moravce-Kňažice, Slovakia	Mörtz 2011, 99, Fig. 3: B; Kujovský 1994.
–	Igrița group	Mörtz 2011, Fig. 4; Andrițoiu 1982–1983, Pl. 5: 6.12; Chidioșan, Emódi 1982, Fig. 5: 1–3; Emódi 1980, Figs. 6: 24, 19: 159, 22: 183, 23: 198.
–	Lusatian culture	Furmánek, Veliačik, Vladár 1999, Fig. 36: 21, 37: 10.
–	Mezőcsát group	Kemenczei 1989, Fig. 8: 2; Metzner-Nebelsick 2000, Fig. 10.
–	Piliny culture	Chidioșan, Emódi 1982, 77.
–	Silesia	Gollob 1960, Pls. 9:5; 23: 13; 25: 15; 33: 11.
–	Urnfield culture	Stegmann-Rajtár 1994, Fig. 1: A8.
–	Wysocko culture	Sulimirski 1931, Pl. XII: 7.

AGDE, H. 1939, *Bronzezeitliche Kulturgruppen im mittleren Elbegebiet*. – Leipzig.

ANDRIȚOIU, I. 1982–1983, Considerații asupra unor materiale arheologice aparținând bronzului târziu descoperite în împrejurimile Devei. – *Sargetia* 16–17, 125–137.

BADER, T. 1991, *Die Schwerter in Rumänien*. – *Prähistorische Bronzefunde* 4/8.

BADER, T. 1993, *Die Fibeln in Rumänien*. – *Prähistorische Bronzefunde* 14/6.

BARTÍK, J. 2009, Bronzezeitliche Gegenstände aus einer Privatsammlung. – *Zborník Slovenského Národného Múzea CIII, Archeológia* 19, 37–52.

BORCHHARDT, J. 1972, *Homerische Helme. Helmformen der Ägäis in ihren Beziehungen zu orientalischen und europäischen Helmen in der Bronze- und frühen Eisenzeit*. – Mainz.

BORN, H., S. HANSEN 1991, *Ein bronzener Prunkhelm der Hallstattzeit*. – Sammlung Axel Guttman 1, Berlin.

BORN, H., S. HANSEN 2001, *Helme und Waffen Alteuropas*. – Sammlung Axel Guttman 9, Mainz.

BORNSCHEIN, O., O. F. GANDERT 1929, *Heimatkunde für den Kreis Liebenwerda*. – Bad Liebenwerda.

v. BRUNN, W. A. 1968, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*. – *Römisch-Germanische Forschungen* 29.

BULAT, J. J. 1973–1975, Kasnobrončanodobni depo iz Poljanaca na Savi. – *Osiječki zbornik* 14–15, 3–56.

CALZECCHI-ONESTI, G. 1987–1988, Connessione europea di alcuni elmi italiani. – *Annali della facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università degli studi di Perugia* 25, N. S. 11 (1991), 65–111.

Catalogue 2011 = Lebensspuren. Die bedeutendsten Objekte der Archäologischen Sammlungen und des Münzkabinetts. – *Schild von Steier* 24, 2011.

CHIDIOȘAN, N., I. EMÓDI 1982, Grupul cultural Igrița de la sfârșitul epocii bronzului. – *Crisia* 12, 61–86.

CIUGUDEAN, H. 2009, Bemerkungen zur Chronologie der befestigten Siedlung von Teleac. – In / V: L. Dietrich, O.

Dietrich, B. Heeb, A. Szentmiklosi (eds. / ur.), *Aes aeterna. Festschrift Tudor Soroceanu*, *Analele Banatului* 17, 67–87.

CIUGUDEAN, H. 2010, The Late Bronze Age in Transylvania (With primary focus on the central and Southern areas). – In / V: M. Liviu (ed. / ur.), *Amurgul mileniului II a. Chr. in Cimpia Tisei si Transilvania. Simpozion/Symposium Satu Mare 18–19 iulie 2008*, Satu Mare Studii si Comunicari 26/1, 157–202.

CLAUSING, C. 1996, Urnenfelderzeitliche Vorläufer eisenzeitlicher Rippenzisten? – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 26, 413–431.

CLAUSING, C. 2001, Spätbronze- und eisenzeitliche Helme mit einteiliger Kalotte. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 48/1, 199–225.

CLAUSING, C. 2002, Geschnürte Beinschienen der späten Bronze- und frühen Eisenzeit. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 49, 149–187.

CLAUSING, C. 2003, Ein urnenfelderzeitlicher Hortfund von Slavonski Brod, Kroatien. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 50/1, 47–205.

COBLENZ, W. 1951, Der Bronzegefäßfund von Dresden–Dobritz. – *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege* 2, 135–161.

COBLENZ, W. 1992, Zur Komplettierung eines reichen Bronzegeschirrfundes aus der Urnenfelderzeit. – In / V: *Archäologie in Gebirgen. Festschrift Elmar Vonbank*, Schriften des Vorarlberger Landesmuseums A 5, 85–86.

CUPITÓ, M. 2006, Tipochronologia del Bronzo medio e recente tra l'Adige e il Mincio sulla base delle evidenze funerarie. – *Saltuarie dal laboratorio del Piovego* 7.

ČERČE, P., I. ŠINKOVEC 1995, Katalog posameznih kovinskih najdb bakrene in bronaste dobe / Catalogue of Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages. – In / V: B. Teržan (ed. / ur.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia* 1, *Katalogi in monografije* 29, 129–232.

- DAVID, W. 2002, Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta. – *Biblioteca Musei Apvlensis* 18.
- EMÖDI, I. 1980, Necropola de la sfîrşitul epocii bronzului din peştera Igrîţa. – *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie* 31/2, 229–273.
- FURMÁNEK, V., L. VELIAČIK, J. VLADÁR 1999, *Die Bronzezeit im slowakischen Raum*. – *Prähistorische Archäologie Südosteuropa* 15.
- GAÁL, A. 2001, Posamentieriefibel mit Fußspirale, Bronzebecken und Bronzehelm aus dem Donauabschnitt im Komitat Tolna. – *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 41–50.
- GABROVEC, S. 1983, Jugoistočnoalpska regija. – In / V: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 4, *Bronzano doba*, 21–96, Sarajevo.
- GARAŠANIN, D. 1954, *Katalog metala / Katalog der vorgeschichtlichen Metalle*. – Beograd.
- GEDL, M. 1979, *Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur von Kietrz*. – *Prace Archeologiczne* 27.
- GEDL, M. 1983, *Die Nadeln in Polen* 1. – *Prähistorische Bronzefunde* 13/7.
- GEDL, M. 2000, Das große Gräberfeld aus der Bronze- und Früheisenzeit in Kietrz (Oberschlesien). – *Jahresschriften Mitteldeutsche Vorgeschichte* 83, 69–108.
- GLEIRSCHER, P. 2007, Fragmente spätbronzezeitlicher Helme und Beinschienen aus dem Südostalpenraum. – *Archäologie Österreichs* 18/1, 48–53.
- GOLLOB, S. 1960, *Endbronzezeitliche Gräber in Mittel- und Oberschlesien*. – Bonn.
- GOOS, C. 1876, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*. – *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 13, 203–338.
- GRÜNBERG, W. 1943, *Die Grabfunde der jüngeren und jüngsten Bronzezeit im Gau Sachsen*. – *Vorgeschichtliche Forschungen* 13.
- GUMĂ, M. 1993, Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României. – *Bibliotheca Thracologica* 4.
- HAMPEL, J. 1886, *A bronzkor emlékei Magyarhonban* 1. – Budapest.
- HAMPEL, J. 1887, *Altherthümer der Bronzezeit in Ungarn*. – Budapest.
- HAMPEL, J. 1892, *A bronzkor emlékei Magyarhonban* 2. – Budapest.
- HÄNSEL, B. 1968, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*. – *Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräume* 7–8.
- HANSEN, S. 1994, Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken. – *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 21.
- HANSEN, S. 1995, Aspekte des Gabentauschs und Handels während der Urnenfelderzeit in Mittel- und Nordeuropa im Lichte der Fundüberlieferung. – In / V: B. Hänsel (ed. / ur.), *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, 67–80, München, Berlin.
- HANSEN, S. 2001, Helme und Waffen der Bronzezeit in der Sammlung Axel Guttman. – In / V: H. Born, H. Hansen (ed. / ur.), *Helme und Waffen Alteuropas* 9. *Sammlung Axel Guttman*, 11–166, Mainz.
- HARDING, A. 1995, *Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien*. – *Prähistorische Bronzefunde* 4/14.
- HELLEBRANDT, M. 1999–2000, Der Bronzefund von Mezönyárad. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51, 207–234.
- HENCKEN, H. 1971, *The earliest European helmets. Bronze Age and Early Iron Age*. – *American School of Prehistoric Research, Bulletin* 28.
- HERRMANN, F.-R. 1966, *Die Funde der Urnenfelderkultur in Mittel- und Südhessen*. – *Römisch-Germanische Forschungen* 27.
- HOLSTE, F. 1951, *Hortfunde Südosteuropas*. – Marburg/Lahn.
- HOLSTE, F. 1962, *Zur Chronologie der südosteuropäischen Depotfunde der Urnenfelderzeit*. – Marburg.
- HOREDŤ, K. 1963, Hallstätische Tierfiguren aus Lechința de Mureş (Rayon Luduş). – *Dacia* N. S. 7, 527–534.
- HOREDŤ, K. 1967, Probleme der jüngerbronzezeitlichen Keramik in Transsilvanien. – *Acta Archaeologica Carpathica* 9, 5–26.
- HUNDT, H. J. 1958, Eine gegossene Bronzetasse der älteren Bronzezeit von Löptin, Kreis Plön. – *Offa* 16, 29–40.
- JACANOVIĆ, D., N. RADOJČIĆ 2001, Praistorijske ostave metalnih predmeta Kličevac II – Pomrlovo. – *Viminacium* 12, 67–108.
- JACOB, C. 1995, *Metallgefäße der Bronze- und Hallstattzeit in Nordwest-, West- und Süddeutschland*. – *Prähistorische Bronzefunde* 2/9.
- JANKOVITS, K. 1998–1999, Studio delle lamine di bronzo del ripostiglio di Pila del Brancon, Nogara (Verona). – *Padusa* 34–35, 85–107.
- JANKOVITS, K. 1999, A Hajdúsámson-Kistelekről származó későbronzkori depotlet. – *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 73, 129–142.
- JANKOVITS, K. 1999–2000, Neue Angaben zu dem Depotfund von Pila del Brancon, Nogara (Verona). – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51, 189–205.
- JORNS, W. 1960, Ein Hallstatt A – Grab mit Bronzetasse von Viernheim, Kr. Bergstraße. – *Germania* 38, 168–173.
- JOVANOVIĆ, D. B. 2010, *Ostave Vršackog Gorja: Markovac-Grunjac*. – Vršac.
- JOVANOVIĆ, R. 1958, Dve preistoriske ostave iz severoistočne Bosne. – *Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne* 11.
- JUGĂNARU, G. 1997, Jugănaru, Gabriel, Manifestations precoces du premier âge du fer en Dobroudja. Les découvertes de Garvăn–Mlăjtitul Florilor, département de Tulcea. – In / V: *Premier âge du fer aux bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque Internat. Tulcea 1993*, 99–102, Tulcea.
- KAISER, J. 2007, Verzeichnis ostsächsischer Metallhorte. – In / V: F. Koch (ed. / ur.), *Bronzezeit. Die Lausitz vor 3000 Jahren*, 96–105, Kamenz.
- KARAVANIĆ, S. 2009, *The Urnfield Culture in Continental Croatia*. – BAR. International series 2036.
- KARL, S., D. MODL, B. POROD (eds. / ur.) 2009, *Katalog Archäologiemuseum Schloss Eggenberg*. – *Schild von Steier* 22.

- KEMENCZEI, T. 1979, Neuer Bronzehelmfund in der prähistorischen Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums. – *Folia Archaeologica Budapest* 30, 79–89.
- KEMENCZEI, T. 1984, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. – Budapest.
- KEMENCZEI, T. 1988, *Die Schwerter in Ungarn 1 (Griffplatten-, Griffangel- und Griffzungenschwerter)*. – Prähistorische Bronzefunde 4/6.
- KEMENCZEI, T. 1989, Grabfunde der Früheisenzeit von der Tiefebene in der prähistorischen Sammlung. – *Folia Archaeologica Budapest* 40, 55–74.
- KEMENCZEI, T. 1991, *Die Schwerter in Ungarn 2 (Vollgriffschwerter)*. – Prähistorische Bronzefunde 4/9.
- KERSTEN, K. 1958, *Die Funde der älteren Bronzezeit in Pommern*. – Beihefte Atlas der Urgeschichte 7.
- KNEZ, T. 1975, Mali Podluben. – In / V: *Arheološka najdišča Slovenije*, 214, Ljubljana.
- KÖNIG, P. 2004, *Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegovina*. – Prähistorische Bronzefunde 20/11.
- KRÄMER, W. 1985, *Die Vollgriffschwerter in Österreich und der Schweiz*. – Prähistorische Bronzefunde 4/10.
- KUBACH, W. 1977, *Die Nadeln in Hessen und Rheinhessen*. – Prähistorische Bronzefunde 13/3.
- KUDELIĆ, A. 2007, *Zaštitna oprema ratnika starije faze kulture polja sa žarama na prostoru savsko-dravskog međuriječja*. – Diploma, Department of Archaeology, Faculty of Art and Humanities, Zagreb / Odsek za arheologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- KUJOVSKÝ, R. 1994, Príspevek k poznaniu vzťahov lužických a stredodunajských popolnicových polí na Slovensku. – *Slovenská Archeológia* 42/2, 261–317.
- LÁSZLÓ, A. 1994, Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva–Holihrad și Corlăteni–Chișinău pe teritoriul Moldovei. – *Bibliotheca Thracologica* 6.
- LUPU, N. 1989, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățanas*. – București.
- MAČALA, P. 1985, Depot Bronzových Predmetov z Přestavík, okr. Přerov. – *Slovenská Archeológia* 35, 165–202.
- MAKKAY, J. 2006, The late Bronze Age hoard of Nadap. – *A Nyiregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 48, 135–184 [1–52].
- MARTIN, J. 2009, *Die Bronzegefäße in Mecklenburg–Vorpommern, Brandenburg, Berlin, Sachsen–Anhalt, Thüringen und Sachsen*. – Prähistorische Bronzefunde 2/16.
- MAYER, E. F. 1977, *Die Äxte und Beile in Österreich*. – Prähistorische Bronzefunde 9/9.
- v. MERHART, G. 1941, Zu den ersten Metallhelmen Europas. – *Bericht der Römisch- Germanischen Kommission* 30, 4–42.
- MÉSZÁROS, G. 1971–1972, Anagyvejkei későbronzkori kincslelet (Die Hortfunde aus der Spätbronzezeit von Nagyvejke). – *Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 2–3, 19–66.
- METZNER-NEBELSICK, C. 2000, Early Iron Age pastoral nomadism in the Great Hungarian Plain – Migration or assimilation? The Thraco–Cimmerian problem revisited. – In / V: J. Davis–Kimball (ed. / ur.), *Kurgans, Ritual sites, and settlements: Eurasian Bronze and Iron Age*, BAR. International Series 890, 160–184.
- MIKLIK-LOZUK, L. 2004, Ostava Poljanci IV još jedna kasnobrončanodobna ostava s pozicije Donje Polje u selu Poljanci. – *Vijesti Muzeja broskog Posavlja* 9, 29–51.
- MIKLIK-LOZUK, L. 2009, *Ostave kasnog brončanog doba iz Poljanaca*. – Slavonski Brod.
- v. MISKE, K. 1908, *Die prähistorische Ansiedlung von Velem St. Vid*. – Wien.
- MÖDLINGER, M. 2013, From Greek boar tusk helmets to the first European metal helmets: New approaches on development and date. – *Oxford Journal of Archaeology* 32/4, 391–412.
- MÖDLINGER, M., P. PICCARDO 2012, Manufacture of Eastern European decorative discs from 1200 BC. – *Journal of Archaeological and Anthropological Sciences*, december 2012, 1–2.
- MONTELIUS, O. 1900, *Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Nord-Deutschland und Skandinavien*. – Braunschweig.
- MÖRTZ, T. 2011a, At the Head of Concealment. The Deposition of Bronze Age Helmets in the Carpathian Basin. – In / V: S. Berecki, R. E. Németh, B. Rezi (eds. / ur.), *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș. 8–10 October 2010*, 357–376, Târgu Mureș.
- MÖRTZ, T. 2011b, Sternparallaxe. Bemerkungen zu einer älterurnenfelderzeitlichen Ornamentform zwischen Banat und Harz. – *Marisia. Studii și Materiale* 31, 93–110.
- MOZSOLICS, A. 1955, Neue hallstattzeitliche Helmfunde aus Ungarn. – *Acta Archaeologica Hungarica* 5, 35–54.
- MOZSOLICS, A. 1967, *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*. – Budapest.
- MOZSOLICS, A. 1985, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*. – Budapest.
- MÜLLER, R. 1972, A pötrétei későbronzkori kincslelet. – *Veszprém Megyei Múzeum Közleményei* 11, 59–74.
- MÜLLER-KARPE, H. 1959, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. – *Römisch-Germanische Forschungen* 22.
- MÜLLER-KARPE, H. 1962, Zur spätbronzezeitlichen Bewaffnung in Mitteleuropa und Griechenland. – *Germania* 40, 255–287.
- MÜLLER-KARPE, H. 1980, *Handbuch der Vorgeschichte. Bronzezeit*. – München.
- NANIA, I., S. HOLTEI 1972, Depozitul de bronzuri de la Sacoți – Slătioara, județul Vâlcea. – *Buridava. Studii și materiale* 1, 173–181.
- NÉMETI, I. 1981–1982, Descoperiri de la începutul Hallstattului în zona Careiului. – *Studii și Comunicări* 5–6, 45–57.
- NOVOTNÁ, M. 2001, *Die Fibeln in der Slowakei*. – Prähistorische Bronzefunde 16/11.
- PANKAU, C. 2004, *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Mediaș/Siebenbürgen*. – Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 109.
- PATAY, P. 1976, Vorbericht über die Ausgrabungen zu Poroszló–Aponhát. – *Folia Archaeologica Budapest* 27, 193–201.
- PATAY, P. 1990, *Die Bronzegefäße in Ungarn*. – Prähistorische Bronzefunde 2/10.

- PERONI, R. 1956, Zur Gruppierung Mitteleuropäischer Griffzungendolche der späten Bronzezeit. – *Badische Fundberichte* 20, 69–92.
- PETRES, É. F. 1982, Neue Angaben über die Verbreitung der spätbronzezeitlichen Schutz Waffen. – *Savaria* 16 (1983), 57–80.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M. 1960, Depozitele de obiecte de bronz. – *Istoria României* 1, 147–149.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M. 1977, *Depozitele de bronzuri din România*. – București.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M. 1978, *Die Sichel in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*. – *Prähistorische Bronzefunde* 18/1.
- PITTIONI, R. 1954, *Urgeschichte des Österreichischen Raumes*. – Wien.
- POPOVIĆ, D. 1975, Ostava iz Nove Bingule. – In / V: M. V. Garašanin, N. Tasić (ed. / ur.), *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini* 1, *Arheološka građa Srbije* 1, *Praistorija* 1, 34–43, Beograd.
- PRIMAS, M. 1986, *Die Sichel in Mitteleuropa 1 (Österreich, Schweiz, Süddeutschland)*. – *Prähistorische Bronzefunde* 18/2.
- RANDBORG, K. 1993, Kivik. *Archaeology & Iconography*. – *Acta Archeologica København* 64, 1–147.
- RANDBORG, K. 2011, Bronze Age Measures Aegean, European & Nordic. – In / V: K. Randsborg (ed. / ur.), *Archaeology: north Atlantic to the Baltic, on to the Mediterranean*. – *Acta Archaeologica København* 82/1, 181–202.
- RAŠAJSKI, R. 1988, Ostava bronzanih predmeta iz Majdana kraj Vršca. – *Starinar* N. S. 39, 15–28.
- REISENBERGER, A. 1872, Der neueste archäologische Fund bei Hammersdorf. – *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 10, 8–37.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1979, *Die Nadeln in Mähren und dem Ostalpengebiet*. – *Prähistorische Bronzefunde* 13/5.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 2000, *Die bronzezeitlichen Vollgriffschwerter in Mähren*. *Pravěk*. – Supplementum 7.
- RUSU, M. 1990, Coifuri de bronz transilvănene din Hallstatt A-B. – *Thraco-Dacia* 11, 69–78.
- RZEHAK, A. 1907, Der Bronzedeptfund von Przewalk in Mähren. – *Jahrbuch für Altertumskunde* 1, 95–110.
- SALAŠ, M. 2002, Neue urnenfelderzeitliche Bronzedeptfundhorizonte in Mähren – Überlegungen zum Depotfundhorizont Přestavky. – *Anodos. Studies of the Ancient World* 2, 261–275.
- SALAŠ, M. 2005, *Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě*. – Brno.
- ȘANDOR-CHICIDEANU, M. 2003, *Cultura Țuto Brdo-Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea mijlocie și Inferioară*. – Cluj, Napoca.
- SCHAUER, P. 1982, Deutungs- und Rekonstruktionsversuche bronzezeitlicher Kompositpanzer. – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 12, 335–349.
- SCHAUER, P. 1985, Spuren orientalischen und ägäischen Einflusses im bronzezeitlichen Nordischen Kreis. – *Jahrbuch des Römisch- Germanischen Zentralmuseums* 32, 123–195.
- SCHAUER, P. 1986, Jahresbericht des Römisch- Germanischen Zentralmuseums. – *Jahrbuch des Römisch- Germanischen Zentralmuseums* 33, 900–904.
- SCHAUER, P. 1988, Die kegel- und glockenförmigen Helme mit gegossenem Scheitelknäuf der jüngeren Bronzezeit Alteuropas. – In / V: M. Egg, G. Waurick (eds. / ur.), *Antike Helme*, Monographien des Römisch- Germanischen Zentralmuseums 14, 181–194.
- SCHAUER, P. 2003, Zur Zeitstellung der vermeintlich ältesten Bronzekammhelme in Mitteleuropa. – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 33, 193–203.
- SICHERL, B. 2004, *Studien zur mittelbronzezeitlichen Bewaffnung in Tschechien, dem nördlichen Niederösterreich und der südwestlichen Slowakei*. – *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* 107, 86–97.
- SMODIČ, A. 1955, Bronzedeptfunde in Črmožišah in severovzhodni Sloveniji (Bronzene Depotfunde in Črmožiše und im nordöstlichen Slowenien). – *Arheološki vestnik* 6, 82–96.
- SOROCEANU, T. 2008, *Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien. Bronzefunde aus Rumänien 3 (Vasele de metal prescitate de pe actualul teritoriu al României. Descoperiri de bronzuri din România 3)*. – Bistrița, Cluj, Napoca.
- SPROCKHOFF, E. 1930, *Zur Handelsgeschichte der germanischen Bronzezeit*. – Berlin.
- SPROCKHOFF, E. 1933, Eine Bronzetasche von Mönchgut auf Rügen. – *Acta Archeologica København* 4, 33–48.
- SPROCKHOFF, E. 1937, *Jungbronzezeitliche Hortfunde Norddeutschlands (Periode IV)*. – Mainz.
- STEGMANN-RAJTÁR, S. 1992, Spätbronze- und früheisenzeitliche Fundgruppen des mittleren Donaugebietes. – *Berichte des Römisch- Germanischen Zentralmuseums Mainz* 73, 29–179.
- STEGMANN-RAJTÁR, S. 1994, Vývoj stredodunajských popolnicových polí v neskorej dobe bronzovej (HaB) a vznik halštatskej kultúry. – *Slovenská Archeológia* 42, 319–333.
- STOCKHAMMER, P. 2004, Zur Chronologie, Verbreitung und Interpretation urnenfelderzeitlicher Vollgriffschwerter. – *Tübinger Texte* 5.
- STRATAN, I., A. VULPE 1977, Der Hügel von Susani. – *Prähistorische Zeitschrift* 52/1, 28–60.
- STUDENIKOVÁ, E. 1986, Zur Problematik der Bratislavaer Siedlungskammer in der Hallstattzeit. – In / V: *Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984*, 221–226, Budapest.
- SULMIRSKI, T. 1931, *Kultura Wysocka*. – Kraków.
- SZABÓ, G. V. 2013, Late Bronze Age Stolen. New Data on the Illegal Acquisition and Trade of Bronze Age Artefacts in the Carpathian Basin. – In: A. Anders, G. Kulcsár (eds. / ur.), *Moments in time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*, *Ósrégészeti Tanulmányok / Prehistoric Studies* 1, 793–816.
- ŠKOBERNE, Ž. 2001, Prapovijesne kacige. – In / V: Z. Batušić (ed. / ur.), *Kacige u Hrvatskoj*, 11–35, Zagreb.
- THRANE, H. 1962, The Earliest Bronze Vessels in Denmark's Bronze Age. – *Acta Archeologica København* 33, 109–163.
- THRANE, H. 1965, Dänische Funde fremder Bronzegefäße der jüngeren Bronzezeit (Periode IV). – *Acta Archeologica København* 36, 157–207.
- TRAMPUŽ-OREL, N. 1996, Spektrometrične raziskave depojskih najdb pozne bronzaste dobe / Spectrometric Research of the Late Bronze Age Hoard Finds. – In / V: B. Teržan (ed. / ur.), *Depojške in posamezne kovinske*

- najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia 2, Katalogi in monografije 30, 165–242.*
- TURK, P. 1996, *Datacija poznobronastodobnih depojev / The Dating of Late Bronze Age Hoards.* – In / V: B. Teržan (ed. / ur.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia 2, Katalogi in monografije 30, 89–124.*
- UCKELMANN, M. 2008, *Die Schilder der Bronzezeit in Nord-, West- und Zentraleuropa.* – Unpublished PhD / neobjavljena disertacija, Westfälische Wilhelms-Universität Münster.
- UCKELMANN, M. 2012, *Die Schilde der Bronzezeit in Nord-, West- und Zentraleuropa.* – *Prähistorische Bronzefunde III, 4.*
- VACHTA, T. 2008, *Studien zu den bronzezeitlichen Hortfunden des oberen Theissgebietes.* – *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 159.*
- VASIČ, R. 1982, *Spätbronzezeitliche und älterhallstattzeitliche Hortfunde im östlichen Jugoslawien.* – In / V: B. Hänsel (ed. / ur.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 1, 267–285, Berlin.*
- VASIČ, R. 1994, *Die Sicheln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien).* – *Prähistorische Bronzefunde 18/5.*
- VASIČ, R. 1999, *Die Fibeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien).* – *Prähistorische Bronzefunde 14/12.*
- VASIČ, R. 2003, *Die Nadeln im Zentralbalkan: (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien).* – *Prähistorische Bronzefunde 13/11.*
- VASILIEV, V., I. ALDEA, H. CIUGUDEAN 1991, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: Așezarea fortificată de la Tel-eac.* – Cluj, Napoca.
- VELIAČIK, L. 1983, *Die Lausitzer Kultur in der Slowakei.* – Nitra.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1973, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj (Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien).* – *Monografije 1.*
- VINSKI-GASPARINI, K. 1983, *Ostave s područja kulture polja sa žarama.* – In / V: *Praistorija jugoslavenskih zemalja 4, Bronzani doba, 647–667, Sarajevo.*
- VULPE, A. 1995, *Zur Deutung und Datierung des Hügels von Susani im Banat.* – In / V: B. Schmid-Sikimić, P. Della Casa (eds. / ur.), *Trans Europam. Beiträge zur Bronze- und Eisenzeit zwischen Atlantik und Altai. Festschrift Margarita Primas, Antiquitas Reihe 3, 81–87.*
- WINDHOLZ-KONRAD, M. 2008, *Der prähistorische Depotfund vom Brandgraben im Kainischtal, Steiermark.* – In / V: *Schätze-Gräber-Opferplätze. Archäologie im Salzkammergut, Fundberichte aus Österreich, Materialhefte Reihe A, Sonderheft 6.*
- WINKLER, J., M. TAKÁCS 1980, *Matilda, Săpăturile arheologice de la Cicău (jud. Alba). Descoperirile din epocile bronzului și hallstättiană.* – *Apulum 18, 23–59.*
- WÜSTEMANN, H. 2004, *Die Schwerter in Ostdeutschland.* – *Prähistorische Bronzefunde 4/15.*

Zvezdasti okras na poznobronastodobnih čeladah, posodah in okrašenih diskah na območju srednje in jugovzhodne Evrope

Prevod

Delo na projektu o proizvodnji in uporabi defenzivnega orožja v bronasti dobi na območju srednje in vzhodne Evrope (glej zahvale) je vključevalo izdelavo seznama predmetov in fragmentov, ki naj bi pripadali bronastim čeladah. Podrobna analiza pa je pokazala, da velika večina domnevnih odlomkov čelad dejansko pripada okrašenim diskom iz bronaste pločevine. Napačna interpretacija niti ni presenetljiva ob upoštevanju dejstva, da je bila večina kosov objavljena brez fotografij, samo z risbami, ki so bile velikokrat slabe in brez merila, kar je onemogočilo pravilno rekonstrukcijo njihove prvotne oblike in velikosti. Poleg opredelitve kot čelade (najnovejše pri Karavanić 2009, 116–118; Gleirscher 2007, 48–50; Schauer 1982, 339; id. 2003, 193, 201; Škoberne 2001, 11–35; Kemenczei 1979, 81 s) so bili nekateri kosi razloženi tudi kot kosi

pločevine, pritrjeni na leseno posodo, na primer cisto (Clausing 1996; id. 2001, 210). Na opredelitev, da so to okrašeni diski, bi v prvi vrsti nakazovala zanka na spodnji strani nekaterih teh kosov, ki je enaka kot zanke na zanesljivo opredeljnih okrašenih diskah, na primer onih iz Nadapa in Nove Bingle (Hansen 1994, 258–260; Popović 1975, 38; Müller-Karpe 1959), ter še druge značilnosti, našete spodaj. Poleg njihove opredelitve je bil pred kratkim objavljen tudi način proizvodnje in uporabe (Mödlinger, Piccardo 2012). M. Salaš (2002, 269) je prepoznal take okrašene diske v odlomkih, najdenih na severnem Hrvaškem, v avstrijskem Augsburgu in slovenski Jurki vasi. Tudi T. Mörtz (2011b, 95) je kot take, in ne kot dele kapastih čelad, opredelil odlomke, najdene med Blatnim jezerom in reko Savo (prim. Clausing 2001, 210; Karavanić 2009, 116 s), pri tem

pa opozoril na dejstvo, da dosedaj znani v celoti ohranjeni primerki kapastih čelad niso okrašeni s punciranimi krožci. Ne glede na opredelitev so si avtorji enotni v dataciji, namreč Bd D–Ha A1, medtem ko bronaste posode z zvezdastim okrasom datirajo v Ha A2–B1 (glej Katalog). Vsi odlomki kapastih čelad in okrašenih diskov so depojske najdbe. Okrašeni diski so v veliki večini ohranjeni kot odlomki, le nekaj je skoraj popolno ohranjenih primerkov z najdišč, kot so Privina Glava, Nadap, Poljanci I in Zalaszentmihály-Pötréte (kat. št. 11, 14, 7, 26).

Pomembno je, da je vsak poskus natančne opredelitve predmeta kot čelade ali okrašenega diska opravljen ob neposrednem opazovanju predmeta samega, saj objavljene risbe le redko zadostujejo. Pri ločevanju so nam v pomoč naslednje okrasne in strukturne značilnosti:

- puncirani krožci pod povezanimi loki zvezdastega motiva (*sl. 1: 4,5*), ki jih je moč najti na številnih okrašenih diskih, ne pa tudi na čeladah;

- rob, ki je pri okrašenih diskih vedno cel in tesno ob njem tečejo zunanji iztolčeni krogi zvezdastega motiva (*t. 1–3*), medtem ko je na čeladah preluknjan (*t. 4–5*);

- diski so popolnoma ravni in ne izbočeni v kapasto obliko čelade;

- sredinske zanke na večini diskov (*t. 1–3*), ki bi bile nenavadne oziroma nerodne na notranji strani čelade;

- sam okras, ki je na diskih izveden veliko bolj natančno, z mnogo manjšimi bunčicami.

V nadaljevanju so predstavljeni predmeti z zvezdastim okrasom, narejeni iz bronaste pločevine ter raznolikih oblik in razprostranjenosti; predstavljeni so diski, pa tudi čelade in keramične posode jugovzhodne Evrope, ki so s prvimi v sorodu in jim je izvor iskati v srednji bronasti dobi. Predstavljen je izvor zvezdastega okrasa v srednji in vzhodni Evropi ter njegov razvoj in kronologija, predvsem tista v pozni bronasti dobi. Primerjalno so v razpravo pritegnjene tudi najdbe bronastih posod iz severne Evrope.

OKRAS

Zvezdasti motiv je sestavljen iz posameznih lokov, razporejenih v krog, pri čemer so njihovi kraki obrnjeni navzven (*sl. 1: 4,5*). Z razvojem se kraki povežejo, na nekaterih diskih pa se v sredini pod loki pojavijo puncirani krožci. Namesto slednjih ima disk iz Brandgrabna (kat. št. 2; *t. 1*)

samo iztolčene bunčice. Zvezdasti motiv ponavadi obdajajo krožna rebra, tako na diskih kot čeladah. Ta rebra na diskih potekajo čisto blizu roba, ki je gladek in ne kaže prelomov (*t. 1–3*), kar bi sicer nakazovalo, da so bili kosi odlomljeni od kakšnega večjega predmeta, na primer čelade. Zunanja rebra se običajno pojavljajo v skupini treh. Izjemoma se pojavijo v skupini štirih (na odlomkih diskov iz Augsdorfa [kat. št. 1], Brodskega Varoša [kat. št. 3–4], Pamuka [kat. št. 13] in Poljancev II [kat. št. 8]), na odlomku iz Nadapa celo v skupini petih (kat. št. 14; *tab. 1; t. 1*). Na bronastih posodah je rob namesto z zunanjimi rebri okrašen z eno ali dvema vrstama iztolčenih bunčic (*t. 5*), kar se prvič pojavi v Ha A1. To kaže na kasnejšo datacijo bronastih posod v primerjavi s kapastimi čeladami in okrašenimi diski, kar se ujema z relativno datacijo depojev z bronastimi posodami (Dresden-Dobritz, Osternienburg, Viernheim; kat. št. 68–70; *t. 5*) v Ha A2–B1 (Martin 2009, 16). Pomenljivo pa tudi nekaj diskov z zvezdastim okrasom, mogoče zgodnjih, kaže zunanje kroge iz iztolčenih bunčic (*t. 1: 4,6,8,10*), to so odlomki iz Nagyvejkeja (kat. št. 15), Brodskega Varoša (kat. št. 3–4), Gornjega Slatinika (kat. št. 6), Poljancev II (kat. št. 8) in Velikega Nabrda (kat. št. 10). Slednja dva imata povsod le iztolčene bunčice. Tudi disk iz Brandgrabna (kat. št. 2) bi lahko spadal v to skupino (*t. 1*).

Keramične posode (*t. 3*) imajo ob ustju le nekaj reber, vodoravnih ali horizontalnih (*sl. 4*), izjema je posoda z najdišča Zlaté Moravce-Kňazice (kat. št. 93) z odprtimi trikotniki med vzporednimi rebri (Mörtz 2011b, sl. 3: B). Zvezdasti motiv (npr. na *sl. 1: 4*) je na keramičnih posodah lahko izveden na zunanji, pa tudi na notrani površini. Keramični posodi z romunskih najdišč Augustin-Tipia Ormenișului (kat. št. 73; *sl. 4*) in Alba Iulia Monolit (kat. št. 72; *sl. 4*) bi lahko bili v tesnem sorodstvu z zvezdasto okrašenimi diski, saj oboji kažejo motiv, obkrožen z rebri, ki potekajo ob ustju ali bazi posode. Razen diskov, čelad in posod so drugi predmeti iz bronaste pločevine z zvezdastim okrasom redki, zaenkrat poznamo le odlomek z najdišča Sacoti v Romuniji (Rusu 1990, t. III: 3; odlomek je raven in ne ukrivljen, kot kaže Rusujeva skica), ki bi lahko bil del plošče pasne spona.

IZVOR

Zvezdasti motiv se na območju srednje in jugovzhodne Evrope prvič pojavi na ulitih predmetih iz srednje bronaste dobe, ki vključujejo

igle predlužiške kulture (*sl. 2*). Podoben okras je najti tudi na gumbastih zaključkih polnoročajnih mečev iz Bd B–Ha B1 (*sl. 3: 1–12*) ter na kolutastih sekirah (*sl. 3: 13*) iz srednje in južne Evrope (Martin 2009, 49, op. 89; Coblenz 1951, 156, op. 69). Motiv je kombiniran s punciranimi krožci že na gumbastih zaključkih zgodnjih polnoročajnih mečev (*sl. 3: 1,2,7,8*), pa tudi na kasnejših mečih (*sl. 3: 3,4,9*). Pri ulitih predmetih je potrebno poudariti, da tam loki zvezdastega motiva niso povezani, temveč ločeni, z edinima izjemama na mečih iz depoja Bingula-Divoš in Krasznokvajde (*sl. 3: 10,11*). V nasprotju s tem je Mörtz (2011b) iskal izvor zvezdastega motiva v skupini žlebljenih keramičnih posod z okrasom girland. Vendar pa se prvi omenjeni izvor zdi bolj verjeten, saj se delno prekriva tako v razprostranjenosti kot kronološko, česar za žlebljeno keramiko ni mogoče trditi. Poleg tega zvezdasti okras na ulitih predmetih ni glavni okras, temveč le eden v dekorativnem repertoarju, ki vključuje tudi razne valovnice in spirale (Mozsolics 1967, 33–49; Hänsel 1968, 61–65; David 2002, 92–158; Sicherl 2004, 86–97).

Zvezdasti motiv na mečih iz Avstrije se ohranja do tistih tipa Erlach, datiranih v Ha A1, medtem ko se loki na kasnejših mečih, na primer tipa Wörschach, razvijejo v valovnico (*sl. 3: 5,6*). Na Moravskem je zvezdasti motiv najti na polnoročajnih mečih s čašastimi zaključki iz časa Ha B, kot je na primer meč iz Strachotic (*sl. 3: 12*). Dva meča tipa R, variante I, iz Krasznokvajde na Madžarskem sta celo okrašena z dvema krogoma lokov na gumbastem zaključku (*sl. 3: 11*). Na Balkanu pripadajo meči z zvezdastim okrasom tipu Dreiwulst in datirajo v Ha A1. Eden takih je bil najden v depoju iz Budinščine (Harding 1995, t. 29: 234), ki je poleg meča vseboval tudi številne okrašene diske (kat. št. 5 in 28; t. 1 in 2), ter v depoju Bingula-Divoš (*sl. 3: 10*) (Harding 1995, t. 30: 237), ki je prav tako vseboval dva diska (kat. št. 23 in 27; t. 2). Zato ne morem pritrđiti domnevi Mörtza (2011b, 98), da se je zvezdasti motiv preprosto prenesel iz zgodnejših ulitih predmetov, kot so meči, na kasnejše predmete iz bronaste pločevine, kot so okrašeni diski, čelade in posode. Slika je bolj zapletena; ugotovim lahko, da ima zvezdasti okras skupno osnovo, ki se je na ulitih predmetih kasneje po svoje razvijala, medtem ko se je okras na predmetih iz bronaste pločevine, povzet od ulitih predmetov, razvijal ločeno (*sl. 1*). To pa pomeni različne razvojne poti zvezdastega okrasa. Nasplošno je šel zvezdasti motiv na predmetih iz bronaste pločevine, kot so npr. čelade, iz mode do Ha A2 in na bronastih posodah do Ha B1.

Na drugi strani pa predhodnike keramičnih posod z zvezdastim okrasom verjetno lahko iščemo v keramičnih posodah z okrasom girland (*sl. 4*). Slednji je sestavljen iz horizontalno povezanih lokov, katerih kraki ponavadi gledajo navzgor. Take posode so znane z najdišč Tiszafüred in Tiszapalkonya na Madžarskem, obe povezani s kulturo Füzesabony (Hansen 1994, 260; Mörtz 2011b, 101). Prav tako so znane z območja kulture Žuto Brdo-Ghirla Mare, ki je sočasna prvemu pojavu podobno okrašenih predmetov, ulitih iz bron, kot so igle in ročaji mečev (Mörtz 2011b, 101; Hänsel 1968, 133–142; Şandor, Chicideanu 2003, 91–97). Zvezdasti motiv se na keramičnih predmetih prvič pojavi na lončenini z nažlebljenim vratom lužiške kulture, od koder se razširi proti vzhodu na območje kultur Kyjatice in Gáva (Kemenczei 1979, 84), pa vse do Babadaga v Romuniji (kat. št. 74; *tab. 3*). Zdi se, da se motiv obdrži do skupine Mezöcsát in poznega halštatskega obdobja (Pankau 2004, 72–73). Poleg lončenine z okrasom girland je na zvezdasti okras na posodah verjetno vplival tudi zvezdasti okras na kapastih čeladah. Povezanost med okrasom na keramičnih in kovinskih posodah ni naključje, saj je večina keramičnih posod premazana z grafitom, zglajena in okrašena z držaji ter kot taka posnema sijaj bronastih posod, okrašenih s tipičnim poznožarnogrobiščnim motivom pik in bunčic (Mörtz 2011b, 98–100). Kasnejše keramične posode z vrezanim zvezdastim motivom iz Moravske, Šlezije in zahodnih Karpatov (*sl. 4*) mogoče prav tako posnemajo starejšo lončenino z nažlebljenim vratom iz Karpatske kotline (Mörtz 2011b, 101).

Drugod po Evropi so podobne bronaste posode z zvezdastim motivom znane iz Danske in severne Nemčije. Odlomek posode iz Gyldensgård na Danskem ima zvezdasti motiv izveden na dnu, z bunčicami v lokih (Sprockhoff 1930, 49 s; Thrane 1962, 112–116). Še bolj podobni so okrašeni odlomki iz Kivika na Švedskem (Randsborg 1993, 55 s). Ulite bronaste posode s podobnim, a vrezanim motivom so bile najdene na nemških najdiščih Löptin (Mörtz 2011b, 96; Jacob 1995, 11 s; Hundt 1958) in Seddin (Mörtz 2011b, 96; Martin 2009, 19 s, t. 1: 1; Kersten 1958, 19, št. 117). Paralele okrašenim posodam različice Osternienburg-Dresden so znane z najdišča Østermarie, kjer je bila najdena tudi ulita bronasta posoda (Thrane 1962, 116 s; *sl. 6: 7a*). Bronaste posode iz Kivika in Gyldensgård, tudi kasnejša iz Löptina, so lokalni produkti, ki posnemajo lesene sklede z bronastimi in kositrnimi okraski (Randsborg 2011, 188); taka domneva je že bila izražena za posodo iz Seddina

(Martin 2009, 20; Thrane 1962, 132–141; Hundt 1958, 34–40; Sprockhoff 1930, 49 s). Obravnavane posode torej niso povezane z onimi iz srednje in vzhodne Evrope.

NAJDIŠČNI KONTEKST

Zdi se, da ima vsak tip predmetov z zvezdastim okrasom, tako čelade in okrašeni diski kot bronaste in keramične posode, specifičen najdiščni kontekst. Vsi okrašeni diski, na primer, so depojske najdbe in so bili ponavadi najdeni skupaj z orodjem, napadalnim in obrambnim orožjem ter raznimi okrasnimi predmeti. Tak kontekst pove zelo malo o družbeni vlogi in uporabi teh predmetov. Izjema je depo z najdišča Zalaszentmihály-Pötréte (kat. št. 26; *t.* 2), ki je vseboval izključno okrašene diske (Müller 1972); predstavljeni disk s tega najdišča je skoraj v celoti ohranjen in ne kaže sledi namernih poškodb. Kapaste čelade z zvezdastim motivom so bile najdene v depojih le kot odlomki, v celoti ohranjene čelade pa so bile verjetno vse posamične najdbe, kot je to dokazano za čelado iz Paksa (kat. št. 52; *t.* 4), edino v celoti ohranjeno čelado z znanimi najdiščnimi podatki. Opozoriti velja tudi na čelado iz bivše Guttmannove zbirke (kat. št. 60; *t.* 5), ki naj bi bila najdena skupaj z dvema diskastima obeskom, dvema zapestnicama in pušično ostjo (Born, Hansen 2001, 64, sl. 58). Bronaste posode so bile običajno najdene v grobovih, le posode z najdišča Dresden-Dobritz (kat. št. 68; *t.* 5) so zakladne najdbe. Keramične posode z zvezdastim motivom pa so znane tako iz naselbinskih kot grobiščnih kontekstov.

RAZPROSTRANJENOST

Zvezdasti motiv na poznobronastodobnih predmetih iz bronaste pločevine in keramike iz srednje Evrope je znan na mnogo širšem območju (*sl.* 5), kot domneva Mörtz (2011b, 103). Prvi seznam diskov, okrašenih z zvezdastim motivom (prim. *t.* 1), je objavil P. König (2004, 181, seznam 15; *t.* 91) in je vključeval najdbe iz Augsdorfa, Brodskega Varoša, Budinščine, Gornjega Slatinika, Nove Bingule, Pamuka, Poljancev II, Privine Glave in Velikega Nabrđa. König je oddelil odlomke s koncentričnimi krogi in punciranimi krožci (*t.* 2 in 3), najdene na najdiščih Bingula-Divoš, Boljanić, Gornji Slatinik, Kličevac-Pomrlovo in Zalaszentmihály-Pötréte. Prav tako je domneval (2004, 76), da se diski

z zvezdastim motivom v glavnem pojavljajo na območju Srema in Slavonije.

Koncentracija diskov z zvezdastim motivom kaže, da je njihov izvor iskati na območju Slavonskega Broda v Posavini. Od tam se motiv razširi proti severozahodu, pri čemer se pomnoži tudi število okrasnih elementov. Najpreprostejša oblika okrašenih diskov, samo s krožnimi rebri (*t.* 3), kaže koncentracijo na območju Slavonskega Broda, ki na zahodu sega vse do Budinščine (gorvodno po dolini Drave), na vzhodu do Majdana in na severu do Esztergoma. Disk s slednjega najdišča je zelo verjetno predmet trgovine po Donavi navzgor. Razprostranjenost diskov, če odmislimo skrajno ležeče najdbe iz Majdana in Esztergoma (kat. št. 45, 46), se približno sklada s središčem razprostranjenosti diskov z rebri in punciranimi krožci, ki sega na vzhodu in navzdol po Donavi do najdišča Kličevac-Pomrlovo (24), na zahodu in navzgor po Savi in Krki do Jurke vasi (22), na severu pa gorvodno po rekah Donava, Morava in Dyje/Thaya do Mušova (25). Najbogateje okrašeni diski, z rebri, punciranimi krožci in zvezdastim motivom, so tudi najbolj razširjeni, najpogosteje pa se pojavljajo na vzhodnem Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter v Srbiji. Najsevernejši primerki segajo vse do najdišča Přestavlky (12), med dolinama Egra in Labe, kamor so najverjetneje prišli ob Moravi. Na zahodu njihova razprostranjenost sega do Augsdorfa (1) (po dolini Drave) in Kainischtala (po dolini Mure in Liesinga). Nekaj takih diskov je znanih tudi z zahodne Madžarske, z najdišč Nadap, Pamuk in Nagyvejke (13–15), kamor so prišli ob Donavi. Ti predmeti so verjetno povezani z razprostranjenostjo kapastih čelad z zvezdastim motivom na tem območju. Njihova razprostranjenost pa kaže tudi na vedno močnejše povezave z območji severno in zahodno (z izjemo najdbe z najdišča Přestavlky so bili vsi taki predmeti najdeni blizu večjih rek). Kaže se vse večje število okrasnih elementov. Omenim naj še madžarski primerek iz Velema/St. Vida, ki je vključen v številne diskusije o okrašenih diskih (Müller-Karpe 1959, 112; Gleirscher 2007, 48), a nima nobene od zgoraj naštetih značilnosti in zato ni vključen v to študijo.

O izvoru v celoti ohranjenih kapastih čelad (*t.* 4–5) nimamo povsem natančnih podatkov, vendar pa se kaže koncentracija na Madžarskem (kat. št. 50–54, 59–60). Odlomki (zvezdasto?) okrašenih kapastih čelad so bili vsi najdeni kot del velikih poznobronastodobnih depojev z mešanim gradivom, ki kažejo širšo razprostranjenost kot v celoti ohranjene kapaste čelade. Odlomki čelad z zvezdastim motivom

so znani od nemške Elsterwerde (58) na severu, romunske Gușterițe (62) na vzhodu, avstrijskega Strassengela (61) na zahodu do hrvaških Poljancev (57) na jugu. Poleg teh bi lahko bila del okrašenih kapastih čelad tudi dva odlomka iz depoja iz Nadapa na Madžarskem (Makkay 2006, t. 5: 10,11), odložena skupaj s starejšo stožčasto čelado (Mödlinger 2013). Prvo znano v celoti ohranjeno čelado z okrasom reber (kat. št. 50) je J. Hampel (1887, t. 66: 5) napačno objavil kot skledo. G. von Merhart (1941, 4 s) jo je uvrstil v svojo skupino okrašenih kapastih čelad navkljub dejstvu, da nobena druga čelada v tej skupini ni imela gumba oziroma nastavka. H. Hencken (1971, 146 s) je objavil svoj korpus kapastih čelad z zvezdastim okrasom in vanj pritegnil dodatne, domnevno sorodne odlomke. Še dve v celoti ohranjeni čeladi sta bili znani, bojda najdeni na Madžarskem, z ulitim nastavkom in okrasom, podobnim onemu na kapastih čeladah, ki sta bili del Guttmannove zbirke; po zasebni prodaji je njuna trenutna lokacija neznana. Ch. Clausing (2001, 212, sl. 9: 2) omenja še eno v celoti ohranjeno čelado, povezano s to skupino; prodana je bila na dražbi v Baslu in natančni podatki o njeni trenutni lokaciji niso znani. Najnovejši najdbi okrašenih kapastih čelad prihajata iz Žiarja nad Hronom (kat. št. 53) (Bartík 2009) in Paks (kat. št. 52) (Gaál 2001). Slednja je tudi edina v celoti ohranjena čelada z znano provenienco in podrobnejšim najdiščnim kontekstom.

Poleg naštetih so v sezname vključeni še drugi odlomki iz različnih kontekstov, a v tej študiji iz več razlogov niso bili upoštevani. Hencken je, na primer, v svojo skupino čelad z zvezdastim motivom (1971, 146 s) vključil odlomke z najdišč Uioara de Sus in Palotaboszók (Boszók), v katerih je videl predhodnike kasnejših kapastih čelad z ulitimi nastavki. Vendar pa so odlomki iz bronaste pločevine z najdišča Uioara de Sus (Petrescu-Dîmbovița 1978, 133, št. 184; t. 198: 1026–1027) videti okrašeni z vrezanimi in ne iztolčenimi rebri. Poleg tega je primerjava z drugimi čeladami pokazala, da so luknjice premajhne za bronaste zakovice, čeprav je mogoče, da so se uporabljale za pritrditev dodatnih bronastih ploščic. Prav tako luknjice na teh odlomkih ne potekajo vzporedno z robom oziroma z rebri. Bolj verjetno kot del čelade je bil odlomek iz depoja iz Palotaboszóka del okrašene ciste (Clausing 1996, 419, sl. 5: 38). T. Kemenzei (1979, 80–82) je k Hencknovi skupini čelad pritegnil odlomke iz Poljancev I (57) in Velikega Nabrđa (56) ter odlomke nedoločenih predmetov iz Bizovaca, Bonyháda in Nagyvejka. Clausing (2001,

208) je odlomek iz Bizovaca izključil brez pojasnila, mogoče na podlagi opredelitve A. Mozsolics (1985, 26). Ona je v odlomku videla del oklepa – na podlagi vrste z robom vzporednih luknjic z enocentimetrskim razmakom ter fragmentarnega okrasa in dveh reber, prav tako vzporednih z robom, z vrvičastimi odtisi, kar ni znano z drugih čelad. Eden izmed odlomkov iz Bonyháda ima vzporedna rebra, a je brez vzporednih robnih luknjic za zakovice (Mozsolics 1985, sl. 40: 13), čeprav vsaj štiri odlomki, ki jih je poprej objavila A. Mozsolics, kažejo oboje. Eden izmed slednjih ima nekoliko drugačno korozijo na delu okoli luknjic za zakovice, ki sega od roba do dela nad luknjico in je verjetno ostanek organske podloge (Mozsolics 1985, pl. 40: 14). Ta odlomek nima robu vzporednih reber in tako ne bi mogel biti del okrašene kapaste čelade. Odlomek iz Nagyvejka je videti kot del okrašene diska (kat. št. 15; t. 1). Odlomek iz Keszöhidegkuta na Madžarskem (glej npr. Schauer 2003, sl. 3: 3) ni vključen v to študijo, ker ima preozka rebra in je med njimi preveč razmaka za rebra na čeladi. Odlomek iz Susenija (Rusu 1990, 70, t. 1: 1) nima luknjic za zakovice in zato ni obravnavan, saj imajo kapaste čelade z rebri in zvezdastim motivom povečini številne in gosto razporejene luknjice za zakovice. Za odlomek iz bronaste pločevine, najden v depoju iz Gușterițe (62), je že Clausing (2001, 214) domneval, da ni del čelade. Je pa nastavek iz istega depoja zelo verjetno pripadal čeladi z (zvezdastim) okrasom, saj je zelo podoben nastavkom z najdišč Paks in Žiar nad Hronom (52, 53), nastavkoma na dveh čeladah iz nekdanje Guttmannove zbirke (59, 60) ter na čeladi, prodani na dražbi v Baslu. Prav tako je nastavek iz Strassengla (61) ulit in pritrjen na kaloto čelade, njegov spodnji del pa rahlo stopničast, kakršnega poznamo na zgoraj omenjenih čeladah. Naslednja dva nastavka, ki bi lahko bila del kapaste čelade, sta znana iz romunskih najdišč Șpălnaca in Techirghiol (Petrescu-Dîmbovița 1978, t. 115: 277; 157: 614). Prvi omenjeni ima gladek srednji del in ni narebren. Oba sta slabo ohranjena, brez spodnjih in zgornjih koncev, kar ne omogoča zanesljive opredelitve; iz tega razloga sta tudi izključena iz te obravnave.

Le dve kapasti čeladi sta bili najdeni z naličnicami, to sta primerek iz Žiarja nad Hronom (kat. št. 53; t. 4) in čelada neznane proveniencie iz nekdanje Guttmannove zbirke (kat. št. 60; t. 5). Iz tega razloga lahko naličnice le deloma povezujemo s širšo skupino kapastih čelad. Opazimo lahko, da so naličnice iz Wöllersdorfa, Uioare de Sus,

Mezőnyárada in Hočkega Pohorja (kat. št. 63–65) tipološko blizu onima iz Žiarja nad Hronom in nekdanje Guttmannove zbirke, torej ledvičaste oblike, z iztolčenim osrednjim delom in luknjicami za zakovice ob robu. Odlomki z najdišč Uioara de Sus in Hočko Pohorje imajo luknjice za zakovice tudi po osrednjem, iztolčenem delu, verjetno za pritrditev organske podloge. Po drugi strani pa eden izmed odlomkov iz Uioare de Sus na ohranjenem delu nima nobenih luknjic. Posamične naličnice so znane tudi z drugih najdišč, na primer ploske naličnice iz Weissiga in Schmiedehausna, pa tudi ploska okrašena naličnica z najdišča Podcrkavlje-Slavonski Brod; te se preveč razlikujejo od naličnic iz Žiarja nad Hronom in nekdanje Guttmannove zbirke in zato niso vključene v obravnavo.

Bronaste posode z zvezdastim okrasom (kat. št. 67–70; *tab. 3; t. 5*) kažejo linearno razprostranjenost, ki sega od Viernheima (Hessen) na jugozahodu do Seddina (Brandenburg) na severovzhodu, kar se ne prekriva z razprostranjenostjo keramičnih posod oziroma drugih predmetov iz bronaste pločevine z zvezdastim okrasom. Kljub temu pa veljajo za eno izmed široko razprostranjenih oblik, saj bronaste posode, na primer tipa Friedrichsruhe, kažejo podobno razprostranjenost – od Jütlanda na severu do Transilvanije na jugovzhodu (Martin 2009, 36–52). Od vseh posod sta nekoliko posebni oni iz Osternienburga in Viernheima (kat. št. 69, 70; *t. 5*), najdeni v žarnih grobovih, kar pa ob upoštevanju tamkajšnje grobne prakse ni presenetljivo.

Omenim naj še odlomek iz depoja z romunskega najdišča Milostea-Sacoți (kat. št. 71), saj označuje jugovzhodno mejo zvezdastega okrasa na predmetih iz bronaste pločevine. Odlomek je verjetno del pasu, kar nakazujeta paralelna robova, navita okoli bronaste žice. Okras je sestavljen iz dveh skupin treh reber, ki potekajo vzporedno z ovitima koncema, nad katerimi sta dva trojna loka z dotikajočimi se konci (Rusu 1990, t. 3: 3). Čeprav motiv ni krožen oziroma zvezdast, je oblikovna podobnost jasna.

Keramične posode z zvezdastim motivom (*sl. 4*) so razširjene od Šlezije, preko južne Poljske, Moravske, zahodnih Karpatov vse do romunske obale in spadajo v lužiško kulturo (Furmánek, Veličič, Vladár 1999, sl. 36: 21; 37: 10) ter kulture Wysocko (Sulimirski 1931, t. XII: 7), Kyjatice, Gáva in Babadag I (Pankau 2004, 72–73). Na splošno se te najdbe redko pojavijo v žarnogrobiščnih kulturah (Kemenczei 1979, 84). Najprej se zvezdasti motiv pojavi na žlebljeni lončenini lužiške kulture ob koncu pozne bronaste dobe, nato pa se razširi

proti vzhodu preko vzhodne Madžarske do kultur Kyjatice (Chidioșan, Emődi 1982, 77) in Gáva in naprej do Transilvanije (Rusu 1963, 187, op. 30). Motiv se pojavlja na keramičnih posodah vse do poznolštatskega obdobja (Studeniková 1986, t. 2: 8; Stegmann-Rajtár 1992, sl. 23: 15). Najmlajše najdbe so zaenkrat znane iz Kietrza na Poljskem in datirane v Ha B2/3 ali peto stopnjo (V) nordijske bronaste dobe (Grave 215; Mörtz 2011b, 99, sl. 3: A; Gedl 2000, 92; Gedl 1979, 46).

DATIRANJE

Znanih je nekaj primerov depojev, ki so vsebovali več različnih tipov okrašenih diskov (na primer Brodski Varoš in Veliko Nabrđe). Iz tega bi sicer lahko sklepali na kratek časovni razpon teh diskov, med Bd D in Ha A1 (stopnji I/II po Vinski-Gasparini – glej *tab. 2*), pa tudi na skoraj sočasen obstoj različnih tipov. To bi mogoče kazalo na hitro usvojitev tedaj znanih okrasnih elementov, kot so puncirani krožci in krožna razporeditev lokov, ki se potem združijo v zvezdasti motiv. Vendar pa se domneva o hkratnosti različnih tipov podre ob pogledu na karte razprostranjenosti. Razprostranjenost najmlajšega tipa okrašenih diskov, z zvezdastim motivom, mogoče celo samo tistih z iztolčenimi bunčicami, se prekriva z razprostranjenostjo čelad. To pa navaja na misel, da so prav ti diski vplivali na razvoj kapastih čelad z zvezdastim ornamentom. Ne zdi se verjetno, da bi se okras slednjih razvil iz sočasne okrašene lončenine, saj je ta – z zvezdastim motivom – datirana v pozno bronasto dobo po srednjeevropski kronologiji, to je približno v Ha B2/3 (Pankau 2004, 70–74).

Najdiščni podatki za v celoti ohranjene čelade so neznani z izjemo one iz Paksa (kat. št. 52), prav tako so neznani za sorodni čeladi, ki sta okrašeni le z rebri (kat. št. 59 in 60). Čelade so tako datirane na podlagi odlomkov iz depojev iz Velikega Nabrđa, Poljancev I, Brodskega Varoša in Elsterwerde (kat. št. 56–58). Hrvaški depoji so datirani v stopnjo II po Vinski-Gasparini (1973) oz. fazo II po Vasiću (1994, 13), depo iz Elsterwerde pa je prav tako datiran v zgodnje obdobje kulture žarnih grobišč, to je Ha A1 (Martin 2009, 120). Datacija se sklada z zgodnjo datacijo kapastih čelad z rebri (Borchhardt 1972, 120–122) in datacijo onih z zvezdastim motivom v Ha A1 po A. Mozsolics. Pri tem je pomembno poudariti, da odlomke kapastih čelad ne moremo z gotovostjo prisoditi čeladam z zvezdastim motivom ali čeladam z rebri in jim

tako določiti tudi kronološki okvir. Lahko jih prisodimo le širši skupini okrašenih kapastih čelad. Po drugi strani pa hiter razvoj okrasa na diskih, začeni s preprostim zvezdastim motivom, nakazuje pojav najzgodnejših čelad s podobnim zvezdastim okrasom najverjetneje proti koncu stopnje II, to je v Ha A1, ko je bil zvezdasti motiv prevzet od diskov. Pri prenosu zvezdastega motiva z okrašenih predmetov iz ulitega bronu v času srednje bronaste dobe v srednji in vzhodni Evropi na predmete iz bronaste pločevine, kot so diski, čelade in posode, ostaja odprto vprašanje punciranih krožcev, ki se na čeladah in posodah ne pojavljajo. Čelade so bile verjetno medij, preko katerega se je zvezdasti motiv prenesel z jugovzhodnih diskov, datiranih v Bd D–Ha A1, na severozahodne okrašene bronaste posode, datirane v Ha A2–B1. To bi nakazovalo tudi dejstvo, da je novo osvojeni okras omejen na zvezdasti motiv in rebra. Na bronastih posodah pa se namesto reber pojavijo linije iztolčenih bunčic, kar predstavlja kasnejšo verzijo reber, ki so bila prej preprosteje izvedena. Zvezdasti motiv se na lončenini prvič pojavi na žlebljeni lončenini lužiške kulture ob koncu pozne bronaste dobe, od koder se razširi proti vzhodu do kultur Kyjatice in Gáva, pa vse do Babadaga v Romuniji. V skupini Mezöcsát je motiv v rabi vse do poznega halštatskega obdobja (Pankau 2004, 72–73; Stegmann-Rajtár 1992, sl. 23: 15). Kot je bilo napisano zgoraj, je vpliv za zvezdasti okras na lončenini najverjetneje prišel s takim motivom s čelad.

ZAKLJUČEK

Datacija in razprostranjenost čelad, diskov ter bronastih in keramičnih posod z zvezdastim motivom kaže, da se je motiv verjetno prvič pojavil na okrašenih diskih na območju Slavonskega Broda. Izvor motiva pa je iskati na srednjebronastodobnih ulitih predmetih na območju srednje Evrope, bolj natančno na iglah, sekirah in mečih, pri čemer nekateri od teh ohranijo zvezdasti okras vse do Ha B. Diski kažejo razvoj k vedno kompleksnejšemu okrasu, pri čemer se najbolj bogat okras – z rebri, punciranimi krožci in zvezdastim motivom – v skoraj polni obliki prenese na kapaste čelade. Te čelade so zaenkrat datirane le na podlagi odlomkov iz depojev stopnje II po Vinski-Gasparini. Razprostranjenost čelad in bogato okrašenih diskov kaže, da bi čelade lahko utemeljeno datirali v Ha A1, pri čemer so se hitro razširile preko Madžarske proti severu do Elsterwerde in na jugovzhodu do

Gušterița. Najdba iz Elsterwerde povezuje čelade z okrašenimi bronastimi posodami, ki so zvezdasti okras prevzele nekako v času Ha A2/B1. Razprostranjenost čelad in kasnejših keramičnih posod z zvezdastim okrasom (ki dozdevno posnemajo bronaste posode) se prekriva, kar nakazuje, da je zvezdasti okras prešel na posode od čelad, osnova pa je bil zgodnejši girlandni okras.

Dodatek

Pred kratkim je G. V. Szabó (2013) obravnaval ukradene in nelegalno izkopane bronastodobne kovinske najdbe na Madžarskem, med katerimi so tudi dve okrašeni čeladi, odlomek čelade in naličnice ter še en morebitni odlomek naličnice. Slednji je 25 cm dolg kos bronaste pločevine, ki pa zaradi dolžine bolj verjetno predstavlja kovinski okov na nekem predmetu iz organskega materiala. Najden je bil kot del depoja iz Tolcsva-Várhegyja (?), ki je vseboval še štiri spiralne narokvice, dve vedri/kotla, tri posode in ovratnico. Trenutna lokacija depojskih najdb ni znana, verjetno pa so bile prodane v ZDA (Szabó 2013, 798–803).

O čeladi z rebri in zvezdastim motivom (štiri rebra, ki tvorijo zvezdasti motiv na vrhu, šest reber v sredini in tri rebra ob robu), domnevno najdeni v Bajmoku, Srbija, je bil februarja 2011 obveščen Gradski muzej Subotica, Srbija (sl. 6: A1). O podobni (isti?) čeladi je bil omenjeni muzej obveščen tudi pred 25 leti (Szabó 2013, 805). Trenutna lokacija čelad(e) ni znana.

Drugo okrašeno čelado, ki jo navaja Szabó, je našel ob koncu devetdesetih delavec na stroju za čiščenje rečnega dna v Dusnoku na Madžarskem in jo hotel prodati. Zanj Szabó domneva, da je bila kasneje prodana v Nemčijo, saj naj bi se najditelj ustrašil uradne prodaje Madžarskemu narodnemu muzeju (2013, 806). O njej je znana le skica slabe kvalitete (sl. 6: A2), domnevno pa je to identična čelada kot tista iz zasebne zbirke iz nemške zvezne dežele Nordrhein-Westfalen (kat. št. 54; t. 4), ki je bila prodana na dražbi Jean-David Cahn AG leta 2002. Vendar pa je potrebno opozoriti, da skica čelade iz Dusnoka kaže pet reber v sredini, na čeladi, prodani na dražbi, pa jih je šest. Poleg tega je nastavek na slednji bolj raven in ne ukrivljen, kot je to videti na skici čelade iz Dusnoka. To pa kaže, da gre bolj verjetno za dve različni čeladi.

V decembru leta 2011 je bil slučajno odkrit bronast depo v kraju Pázmándfalu na Madžarskem, datiran v Ha A1, katerega vsebino so arheologi uspeli rešiti

(Szabó 2013, 811). Depo sestavlja stotine staljenih odlomkov, pa tudi nepoškodovanih bronastih predmetov, med slednjimi tudi dva odlomka roba okrašene kapaste čelade, dva odlomka kapaste čelade z rebri in zvezdastim motivom, naličnica kapaste čelade z linijami iztolčenih bunčic ob robu ter odlomki, ki najverjetneje pripadajo oklepu. Še en depo je bil najden le tri metre stran in je domnevno vseboval tudi ostanke stožčaste čelade (ali posode) (glej Szabó 2013, sl. 17). Poleti 2013 so na tem mestu načrtovana arheološka izkopavanja, ki bi razjasnila najdiščni kontekst.

Upoštevajoč zgornje primerke, naraste skupno število v celoti ohranjenih okrašenih kapastih čelad na vsaj deset, odlomki pa kažejo na obstoj dodatnih sedmih čelad. Z novo najdbo naličnice iz Pázmándfaluja, ki verjetno pripada čeladi iz istega depoja, danes poznamo vsaj 22 okrašenih kapastih čelad.

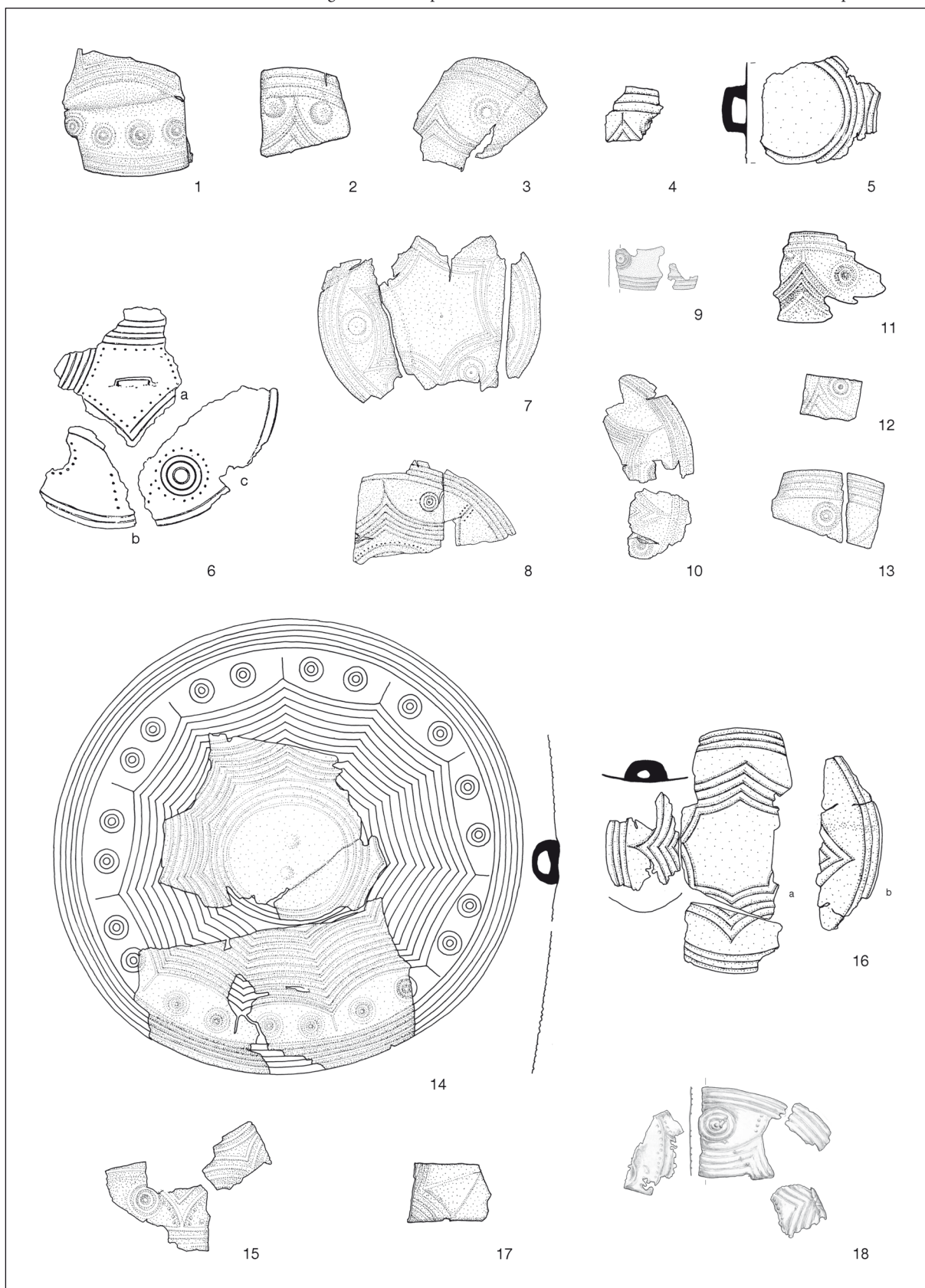
Zahvale

Najprej bi se zahvalila Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung in FP7/Marie Curie Actions, ki so podpirali raziskavo preko Schrödingerjeve štipendije št. J 3109-G21. Zahvaljujem se tudi Paolu Piccardu z Dipartimento di Chimica e Chimica Industriale (DCCI), Università di Genova, v okviru katerega je projekt potekal. Posebna zahvala gre vsem, ki so me podpirali in mi pomagali pri pregledovanju muzejske dokumentacije, to so Jacqueline Balen, Ivan Drnić in Sanjin Mihelić (Arheološki muzej u Zagrebu), Juraj Bartík (Archeologické múzeum SNM, Bratislava), Katalin Biró, Ildikó Szathmári in Ádám Szabó (Magyar Nemzeti Múzeum, Budimpešta), Oliver Dietrich

(Institut für Prähistorische Archäologie, Berlin), Paul Gleirscher (Landesmuseum Kärnten, Celovec), Michael Hemm (Montanmuseum Altböckstein), Szilvia Honti (Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága), Peter König (Heidelberg), Marko Mele (Universalmuseum Joanneum, Gradec), Lidija Miklik-Lozok (Muzej Brodskog Posavlja, Slavonski Brod), Gabriella Nadorfi (Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár), Dragoş Măndescu (Muzeul Judeţean Argeş), Mónika Merczi (Balassa Bálint Múzeum, Esztergom), Claudia Pankau (Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt), Nataša Perić in Vesna Isabegović (Muzej istočne Bosne, Tuzla), Váradyné Péterfi (Városi Múzeum), Dragana Rajković (Muzej Slavonije, Osijek), Milan Salaš (Moravské zemské múzeum, Brno), Márta Vizi (Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd), Ivan Vranić (Arheološki Institut, Beograd). Zahvaljujem se tudi Marcellu Nagy (Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely), ki mi je omogočila ogled diska iz Velema, Stevnu Matthews, vsem recenzentom za koristne komentarje ter lektorici za jezikovne popravke.

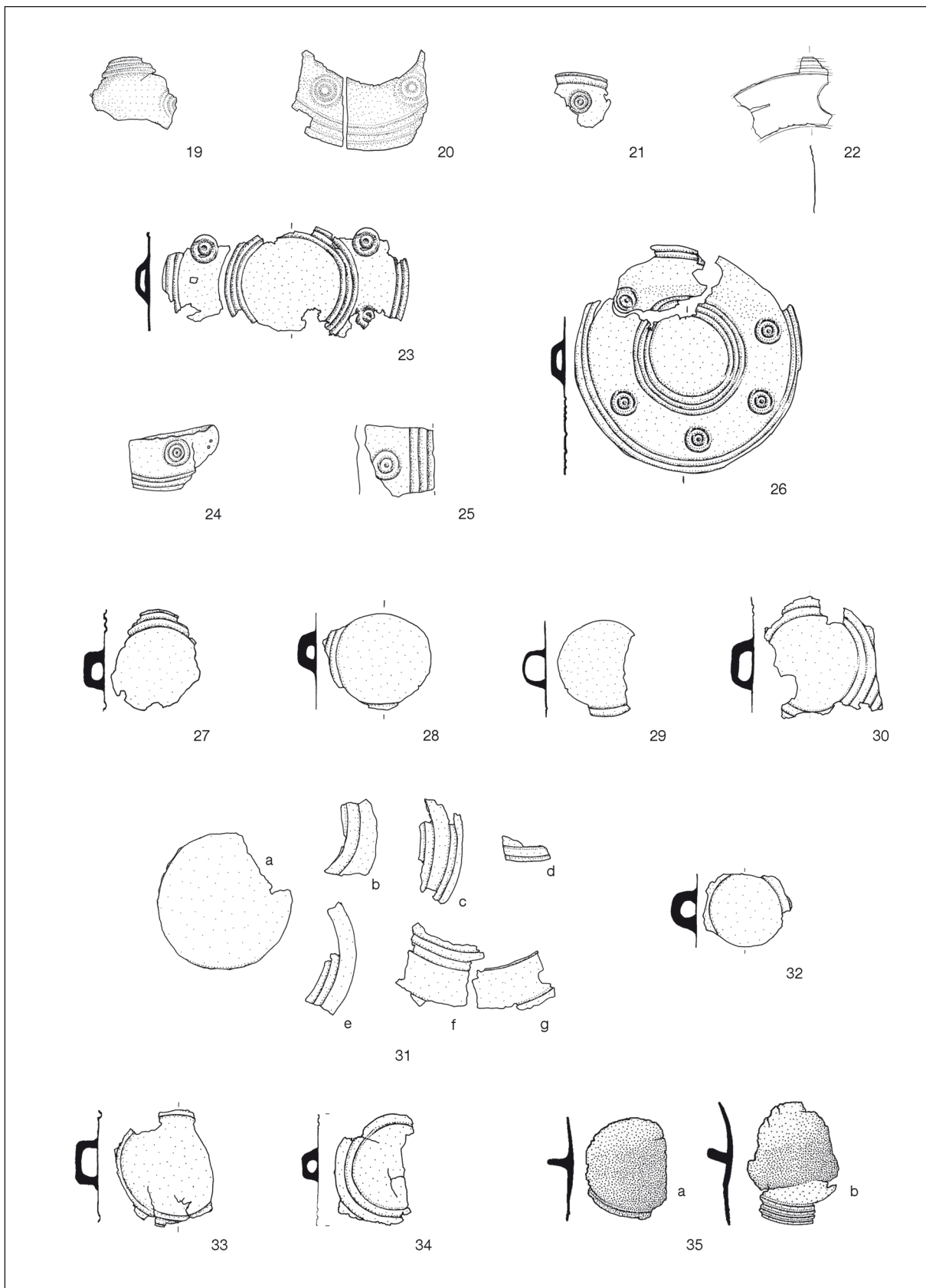
Prevod: Andreja Maver

Marianne Mödler
 Laboratorio di Metallurgia e Materiali
 Dipartimento di Chimica e Chimica Industriale
 Università degli Studi di Genova
 Via Dodecaneso 31
 I - 16146 Genoa
 [Institut für Urgeschichte und Historische Archäologie
 Universität Wien
 Franz-Klein-Gasse 1
 A-1190 Wien]
 marianne.moedlinger@univie.ac.at

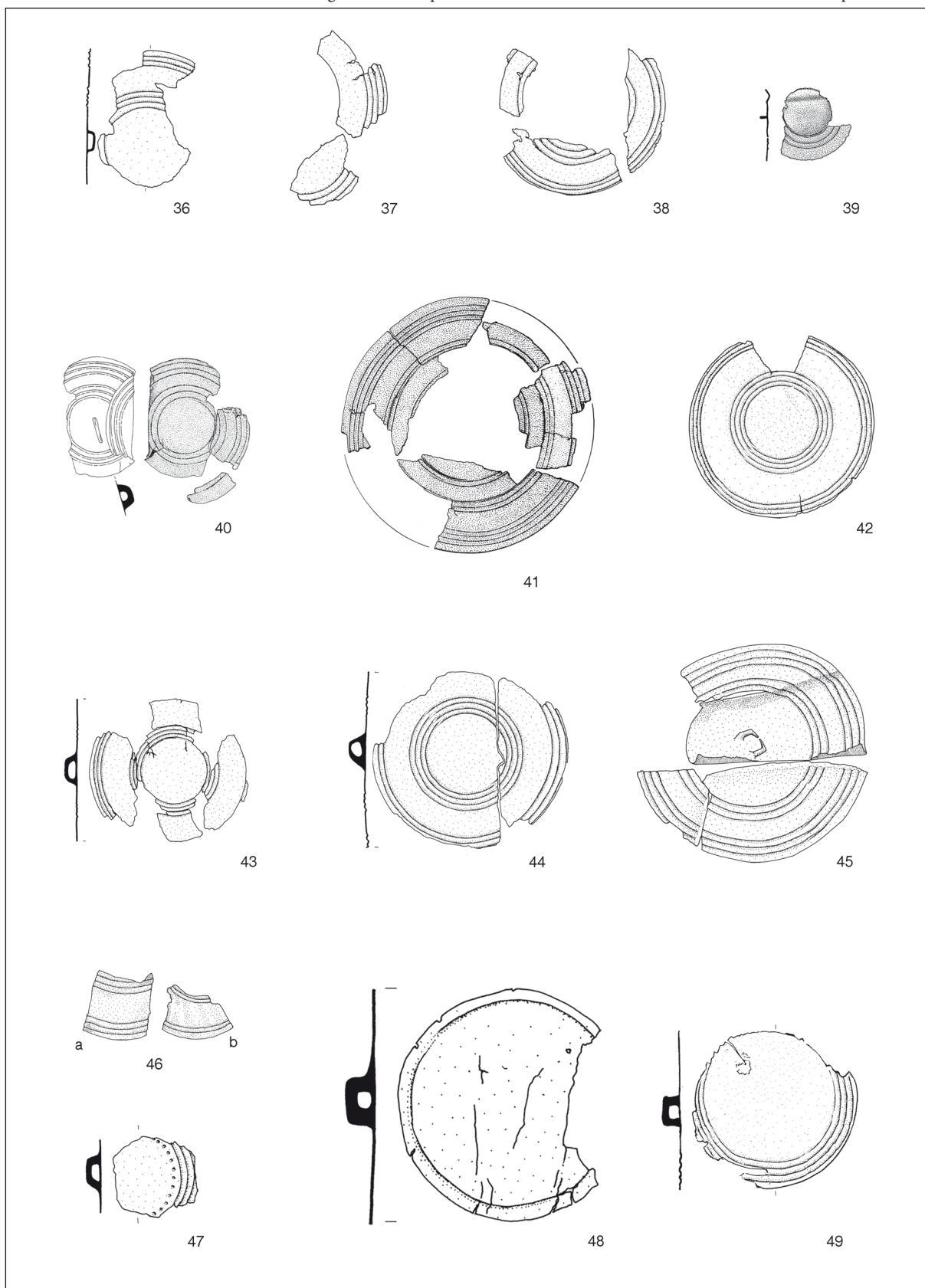
Pl. 1: Discs with ribs, ring-and-dots and the star motif (Cat. Nos. 1-18). All bronze; scale 1:3 [6 not to scale].

T. 1: Diski z rebri, punciranimi krožci in zvezdastim motivom (kat. št. 1-18). Vse bron; M. = 1:3 [6 ni v merilu].

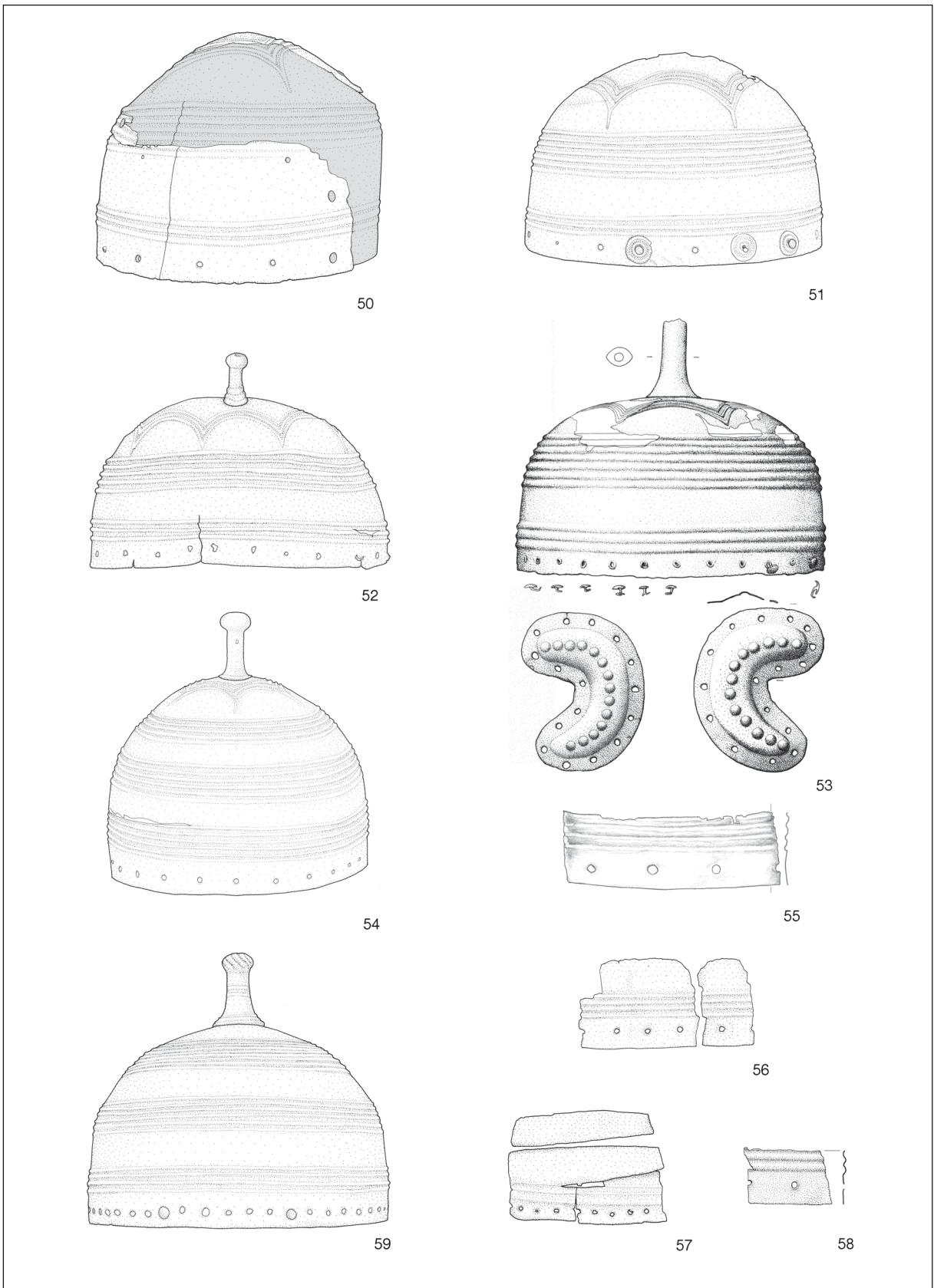
Pl. 2: Discs with ribs and ring-and-dots (Cat. Nos. 19–26). Discs with ribs (and possibly other?) decoration (27–35). All bronze; scale 1:3 [20,27,29 not to scale].

T. 2: Diski z rebri in punciranimi krožci (kat. št. 19–26). Diski z rebri (in mogoče še drugim okrasom?) (kat. št. 27–35). Vse bron; M. = 1:3 [20,27,29 niso v merilu].

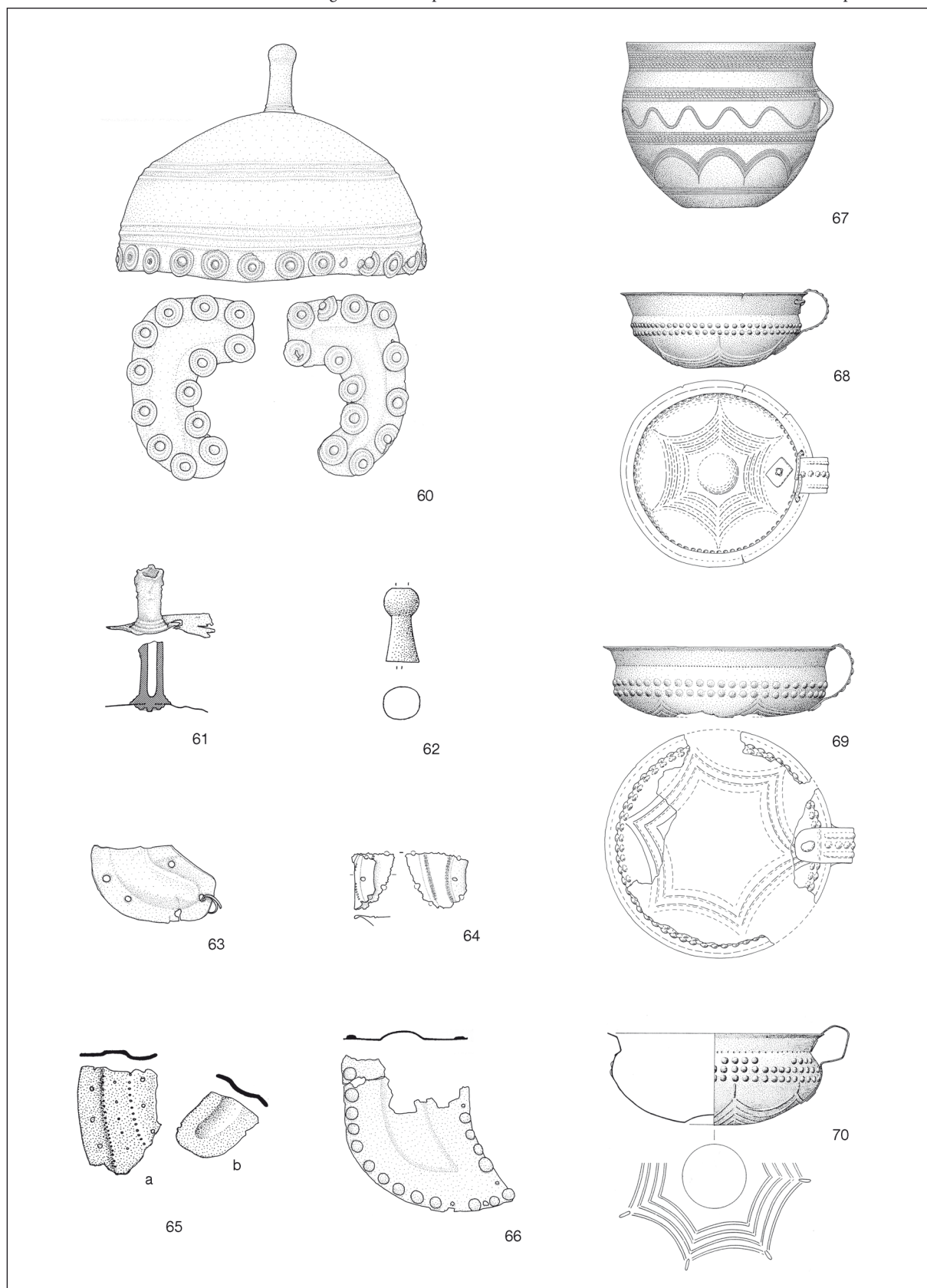
Pl. 3: Discs with ribs (Cat. Nos. 36–47). Discs – simplest version, examples (48, 49). All bronze; scale 1:4 [36,46,49 not to scale].

T. 3: Diski z rebri (kat. št. 36–47). Diski – najpreprostejša različica, primeri (kat. št. 48, 49). Vse bron; M. = 1:4 [36,46,49 niso v merilu].

Pl. 4: Cap helmets with ribs and the star motif, their fragments and cheek plates (Cat. Nos. 50–58) [50: grey part added during restoration]. All bronze; 50–54 scale c. 1:4; 55–58 scale 1:4.

T. 4: Kapaste in zvončaste čelade z rebri in zvezdastim motivom, njihovi odlomki in naličnice (kat. št. 50–58) [50: sivo dodano ob restavriranju]. Vse bron; 50–54 M. = pribl. 1:4; 55–58 M. = 1:4.

Pl. 5: Cap helmets with ribs and the star motif and their fragments (Cat. Nos. 60–66). Bronze cups with star decoration (67–70). All bronze; scale c. 1:4.

T. 5: Kapaste čelade z rebri in zvezdastim motivom ter njihovi odlomki in naličnice (kat. št. 60–66). Bronaste posode z zvezdastim okrasom (67–70). Vse bron; M. = pribl. 1:4.

Sledovi železnodobne poselitve v Rabelčji vasi na Ptujju

Janez DULAR, Marjana TOMANIČ JEVREMOV

Izvleček

V poročilu so predstavljene ostaline iz starejše železne dobe, ki so bile odkrite ob gradnji novega stanovanjskega naselja južno od Rabelčje vasi na Ptujju. Gre za naselje iz starejše železne dobe, ki se je širilo po ploskem grebenu, omejenem z manjšima potokoma. Ker je bil prostor močno pozidan tudi v rimskem času, je bila ohranjenost prazgodovinskih objektov slaba. Dokumentirati smo uspeli le posamezne obrise lukenj za stojke, ki pa se jih razen v dveh primerih ni dalo povezati v zaključene tlorise.

Ključne besede: Slovenija, Štajerska, nižinsko naselje, starejša železna doba

Abstract

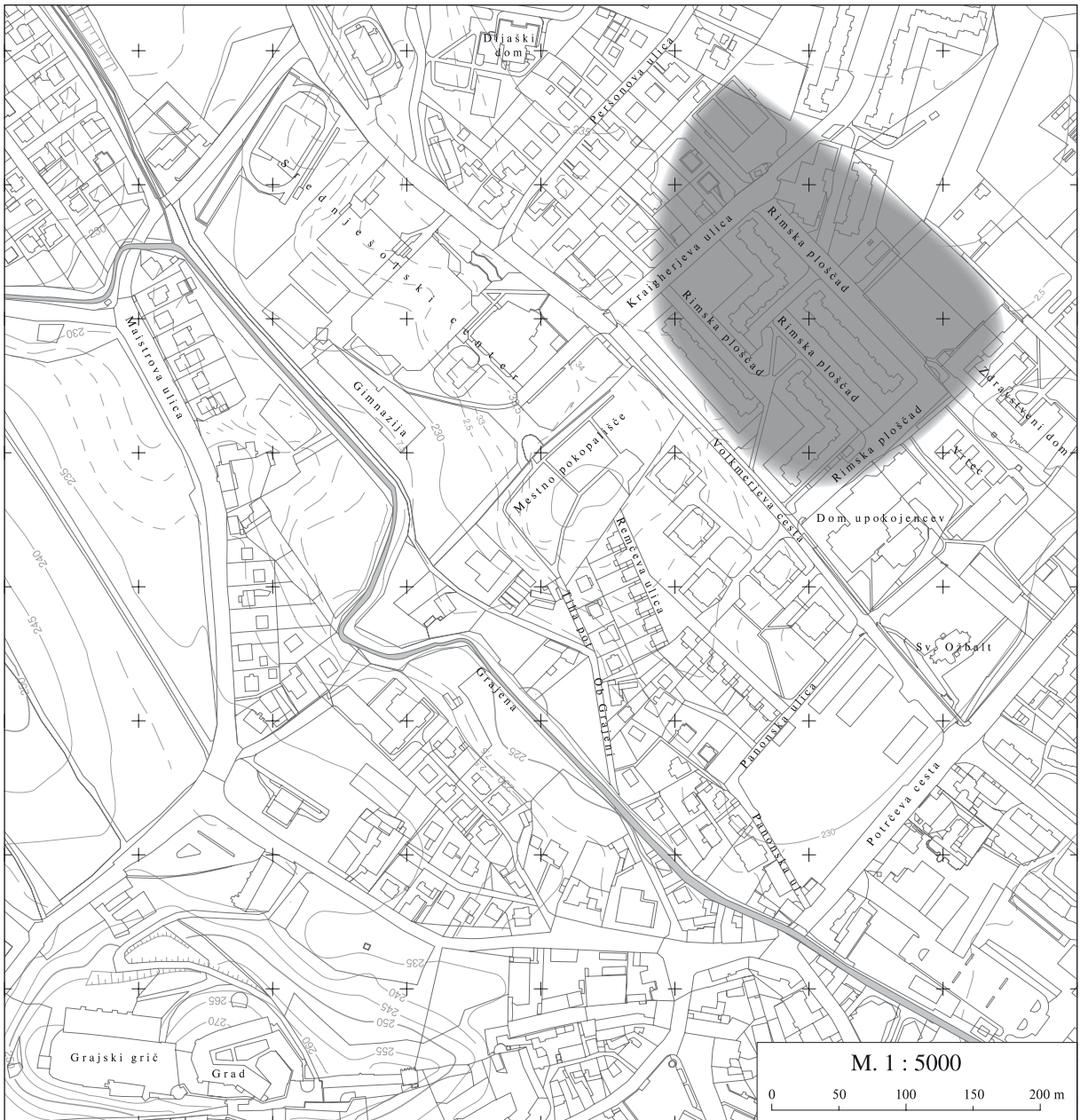
This article presents the Early Iron Age remains found during the construction of a residential quarter south of Rabelčja vas in Ptuj. The remains are those of a settlement spread across a flat ridge delimited by two small streams. The area was heavily built-up during the Roman period, which affected the state of preservation of the prehistoric huts. Their postholes were documented in outlines and could, in two cases, be connected to form the ground plan.

Keywords: Slovenia, Štajerska, lowland settlement, Early Iron Age

Sl. 1: Območje Rabelčje vasi na Ptujju. Puščica označuje mesto železnodobnega naselja. Pogled z jugovzhoda (foto Kosi; arhiv ZVKD, OE Maribor).

Abb. 1: Bereich von Rabelčja vas in Ptuj. Der Pfeil markiert die Lage der eisenzeitlichen Siedlung. Blick von Südosten.

Sl. 2: Rabelčja vas. Območje železnodobnega planega naselja. M. = 1:5000 (osnova: Zemljiški kataster 2006 ©Geodetska uprava RS).

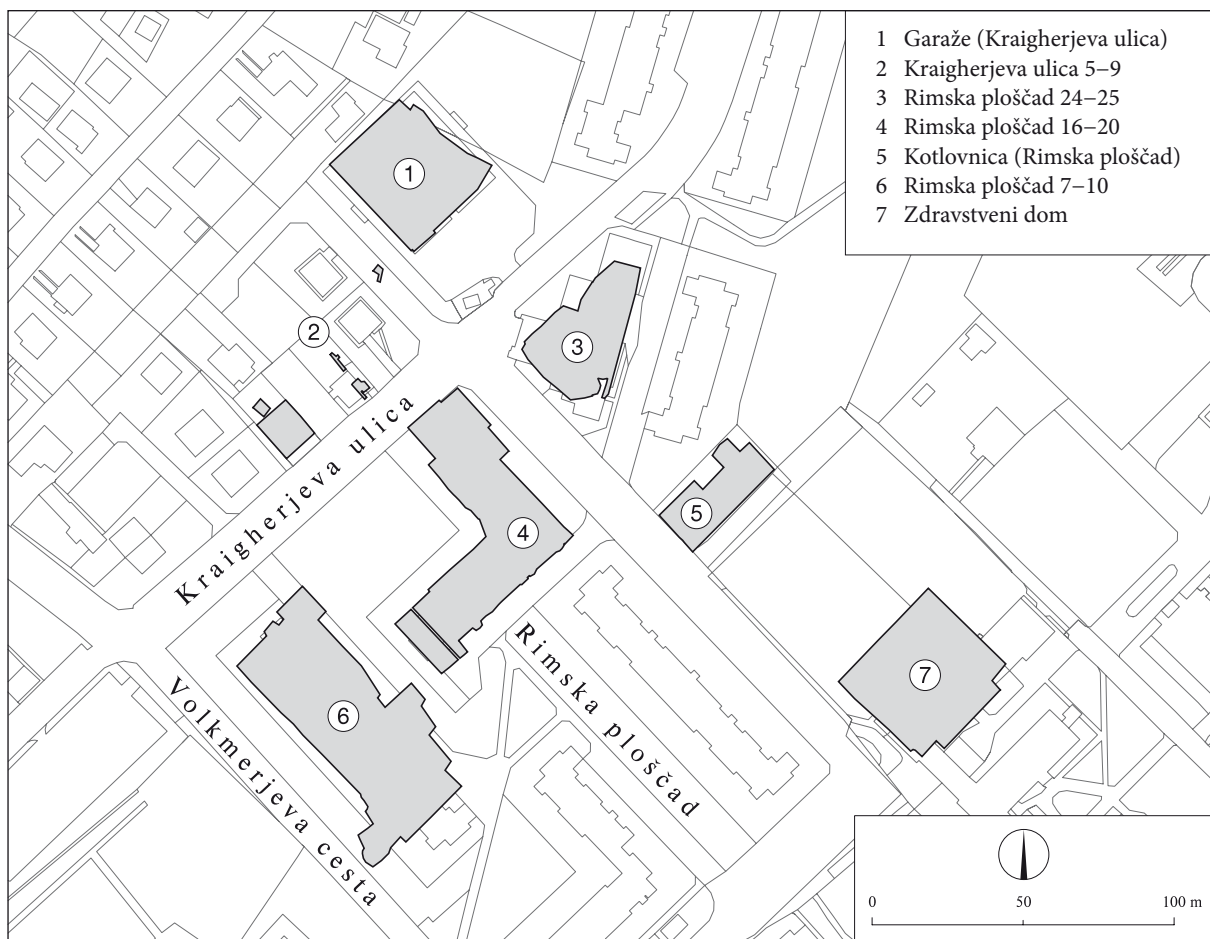
Abb. 2: Rabelčja vas. Bereich der eisenzeitlichen Flachlandsiedlung.

V poročilu predstavljamo ostaline iz starejše železne dobe, ki so bile odkrite ob gradnji novega stanovanjskega naselja, poimenovanega Rimska ploščad, južno od Rabelčje vasi. Po zaključku del so namreč celotno območje vključili v ulični sistem Ptuja (sl. 1). Prazgodovinsko naselje se je širilo po ploskem hrbtu, ki se blago spušča od severa proti jugu in je na vzhodni strani zamejeno z manjšim potokom. Ta priteče izpod Mestnega vrha in se nedaleč stran izliva v Grajeno. Manjši potok je

nekoč oblival tudi vzhodno stran hrbtna, vendar pa je danes situacija spremenjena, saj so vodo speljali pod površje. Areal je bil zelo primeren za poselitev, zato ne čudi, da je bil obljuden tako v prazgodovini kot tudi v rimski dobi (sl. 2).¹

Kot rečeno, so bila zaščitna izkopavanja nujna zaradi gradnje novega stanovanjskega naselja in z

¹ Za topografsko sliko celotnega območja Rabelčje vasi glej Horvat, Dolenc Vičič 2010.

Sl. 3: Rabelčja vas. Izkopna polja. M. = 1:2500 (osnova: Zemljiški kataster 2006 ©Geodetska uprava RS).

Abb. 3: Rabelčja vas. Grabungsfelder. M. = 1:2500.

njim povezane komunalne infrastrukture. Potekala so med letoma 1973 in 1980, vodili pa so jih arheologi iz Pokrajinskega muzeja Ptuj. Na prazgodovinske ostaline so naleteli na dvanajstih izkopavališčih, vendar pa so bile ponekod tako skromne, da jih nismo vključili v obravnavo.² Predstavili bomo sedem območij (sl. 3). Poimenovali smo jih tako, kot sta to storili v svoji publikaciji o arheoloških najdiščih Ptuja Jana Horvat in Andreja Dolenc Vičič.³ Velikost in usmerjenost izkopnih polj so narekovale pozicije novogradenj. Ker je bil prostor

intenzivno poseljen tudi v rimskem času, je bila ohranjenost prazgodovinskih struktur slaba. Na dan so prišli le obrisu lukenj za stojke, ki pa jih večinoma ni bilo mogoče povezati v zanesljive tlorise hiš. Zelo skromne so bile tudi najdbe. Prevladovala je keramika, kovinski predmeti so bili redki. Najdbe so ležale razpršeno in večinoma ne izvirajo iz intaktnih prazgodovinskih plasti.

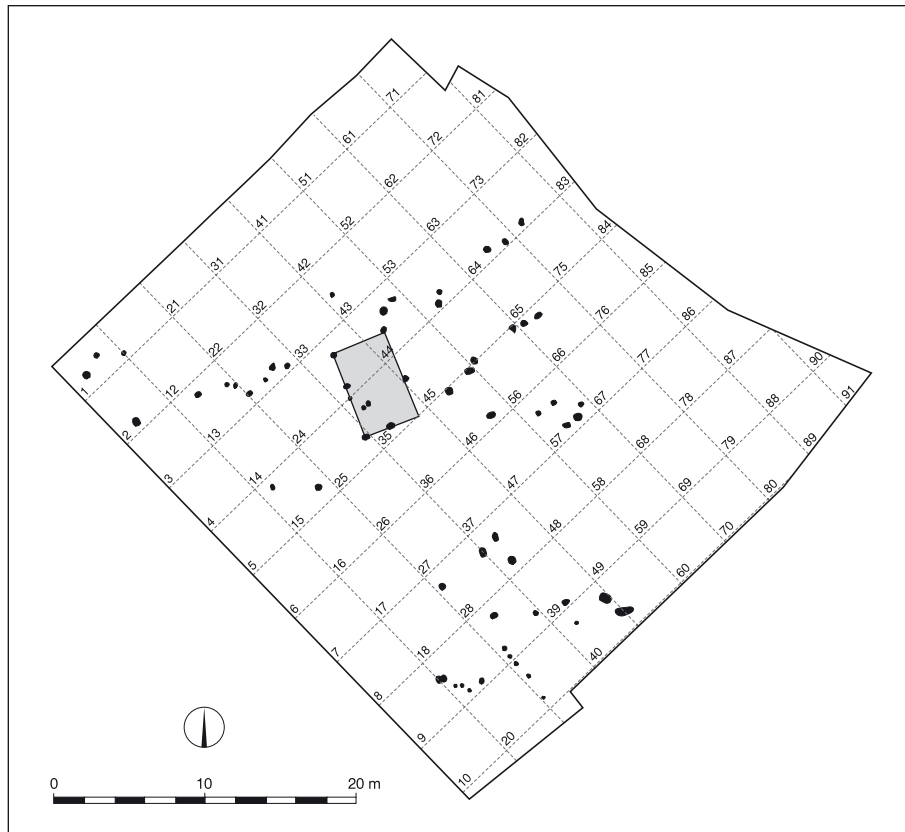
TERENSKI IZVIDI

Prazgodovinske strukture in najdbe predstavljamo po posameznih izkopnih poljih, in sicer od severa proti jugu (sl. 3). Obrise lukenj za stojke smo vrisali v tlorise izkopnih površin, ki so izdelani v merilu 1 : 500 (sl. 4, 5–8).⁴ Podatki o legi predmetov, ki

² Gre za pet izkopavališč, kjer so pod rimskimi objekti registrirali le posamične neznatne črepinje oziroma skromne ostanke prazgodovinskih plasti: a) Križišče Kraigherjeve ulice in Rimske ploščadi (glej Horvat, Dolenc Vičič 2010, 45); b) Rimska ploščad 21–23 (glej Horvat, Dolenc Vičič 2010, 47 s); c) Rimska ploščad, parc. št. 511/3 (glej Horvat, Dolenc Vičič 2010, 48 s); d) Rimska ploščad, parc. 511/1 in 513/2 (glej Horvat, Dolenc Vičič 2010, 50); e) Rimska ploščad 11–15 (glej Horvat, Dolenc Vičič 2010, 49 s).

³ Horvat, Dolenc Vičič 2010, 39 ss.

⁴ Kvadrati so na risbah (sl. 4, 6–8) zaradi boljše preglednosti oštevilčeni na novo. Označevanje ob izkopu namreč ni potekalo po vnaprej izdelani notni shemi.

Sl. 4: Rabelčja vas, Garaže (Kraigherjeva ulica). Tloris izkopne površine. M. = 1:500.
 Abb. 4: Rabelčja vas, Garaže (Kraigherjeva ulica). Plan der Grabungsfläche. M. = 1:500.

so bili dokumentirani po kvadratih 4 m × 4 m, so navedeni v katalogu. Če podatka ni, pomeni, da pri izkopavanju ni bil zabeležen.

Garaže (Kraigherjeva ulica)

Opis: Območje (sl. 3: št. 1) je bilo raziskano leta 1980.⁵ Najprej so izkopali šestnajst sond, v nadaljevanju pa celotno, za gradnjo predvideno zemljišče. Od prazgodovinskih struktur, ki so jih dodobra uničili rimski objekti, so se ohranile le luknje za stojke. Večina je bila odkrita v osrednjem in južnem delu izkopavališča (sl. 4). Čeprav so nekatere nanizane v ravnih vrstah, pa iz njihovih leg ni mogoče rekonstruirati zanesljivih tlorisov stavb. Izjema je morda hiša na sredini izkopnega polja, čeprav tudi njen tloris ne izpolnjuje vseh

zahtevanih kriterijev. Manjka ji namreč pozicija ene od vogalnih stojk.

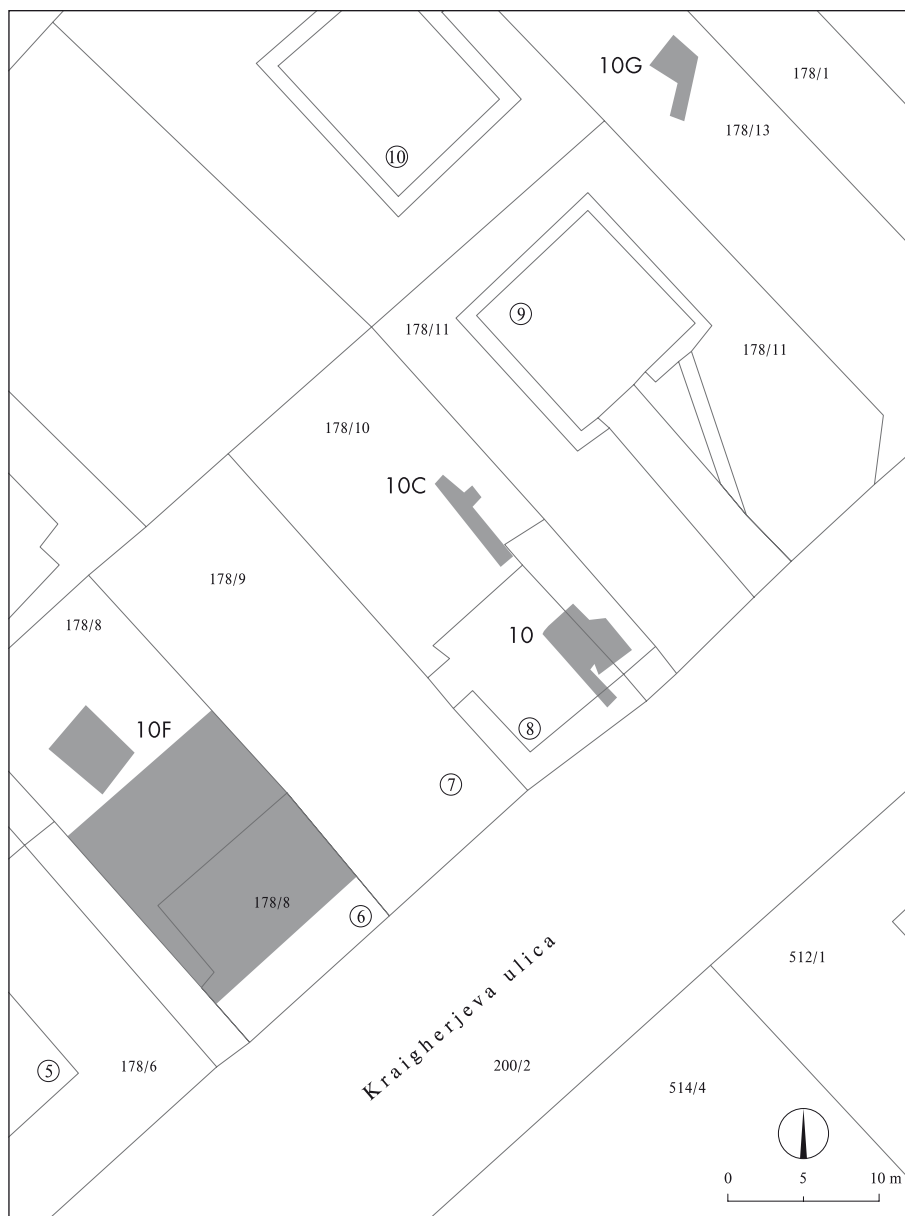
Najdbe: Skromni fragmenti keramike in prežganega stenskega ometa so ležali večinoma v najnižji kulturni plasti tik nad sterilno rumeno ilovico. Večjih koncentracij ni bilo opaziti. Izbor zanimivejših oblik predstavljamo na t. 1: 1–6.

Kraigherjeva ulica 5–9

Opis: Prostor, namenjen za gradnjo novih stanovanjskih hiš (sl. 3: št. 2), je bil raziskan v letih 1973 in 1974.⁶ Prazgodovinske ostaline so odkrili v štirih sondah. Žal je terenska dokumentacija o tem izkopavališču založena, zato raziskanih struktur nismo mogli predstaviti na načrtu. Zadovoljiti se moramo le s pozicijami izkopnih površin (sl. 5)

⁵ Horvat, Dolenc Vičič 2010, 44 s; glej tudi Jevremov 1983, 232 s. Dokumentacija in najdbe s tega izkopavališča so v Pokrajinskem muzeju na Ptujju inventarizirane pod oznako Rabelčja vas, tripleks garaže, par. št. 178 k. o. Ptuj.

⁶ Horvat, Dolenc Vičič 2010, 45 s. Najdbe s tega izkopavališča so v Pokrajinskem muzeju na Ptujju inventarizirane pod oznako Rabelčja vas.

Sl. 5: Rabelčja vas, Kreigherjeva ulica 5–9. Sonde. M. = 1:500.

Abb. 5: Rabelčja vas, Kreigherjeva ulica 5–9. Schnitte. M. = 1:500.

in kratkimi noticami, ki so bile priobčene v reviji Varstvo spomenikov.

V sondi 10G, ki je bila izkopana na mestu bodoče ulice, so zasledili nekaj obrisov jam za kole ter našli nekaj manjših fragmentov keramike.⁷

V sondi 10C je bila odkrita 30 cm × 35 cm velika in 20 cm globoka jama, zapolnjena z lomljenim kamenjem.⁸

V sondi 10 nedaleč stran so pod rimskim nivojem najprej ugotovili materialne ostanke iz

obdobja kulture žarnih grobišč,⁹ po razširitvi sonde pa še 30 cm globoko jamo elipsaste oblike, ki je bila zapolnjena z veliko množino hišnega lepa, keramike, živalskih kosti in žganine.¹⁰

Obrisi jam za kole, keramika in hišni lep so prišli na dan tudi v sondi 10F. Ko so jo razširili še na območje bodoče stanovanjske hiše, tako da je bilo izkopno polje veliko 15 m × 11 m, so tudi tu odkrili obris jam za stojke, hišni lep, keramiko in živalske kosti. Šlo naj bi za ostanke dveh hiš,

⁷ Tomanič Jevremov 1974, 186.

⁸ *Ib.*, 185.

⁹ Šubic 1974, 208.

¹⁰ Tomanič Jevremov 1974, 185.

ki pa ju zaradi omejenega izkopa ni bilo moč do kraja raziskati. Prva je bila približno 5 m široka in 7 m dolga, od druge pa so dokumentirali le osem lukenj s premerom 14–36 cm.¹¹

Najdbe: Med najdbami, ki so prišle na dan na tem območju sta prevladovala prežgan stenski omet in groba lončenina. Boljšega posodja je bilo malo, izbor zanimivejših oblik predstavljamo na t. 1: 7–18.

Rimska ploščad 24–25

Opis: Območje, predvideno za gradnjo trgovine (sl. 3: št. 3), so raziskali leta 1980.¹² Prazgodovinske strukture so se pojavljale po celem izkopnem polju, vendar pa so bile slabo ohranjene, saj je bil prostor poseljen tudi v rimskem obdobju. Med ostalinami velja omeniti predvsem obrise lukenj za stojke, ki so jih največ odkrili na osrednjem delu izkopavališča (sl. 6). Čeprav so bile nanizane

¹¹ Ib., 186; Tomanič Jevremov 1977, 247.

¹² Horvat, Dolenc Vičič 2010, 46 s; glej tudi Jevremov 1983, 234. Dokumentacija in najdbe s tega izkopavališča so v Pokrajinskem muzeju na Ptuju inventarizirane pod oznako: Rabelčja vas, trgovina, par. št. 512 k. o. Ptuj.

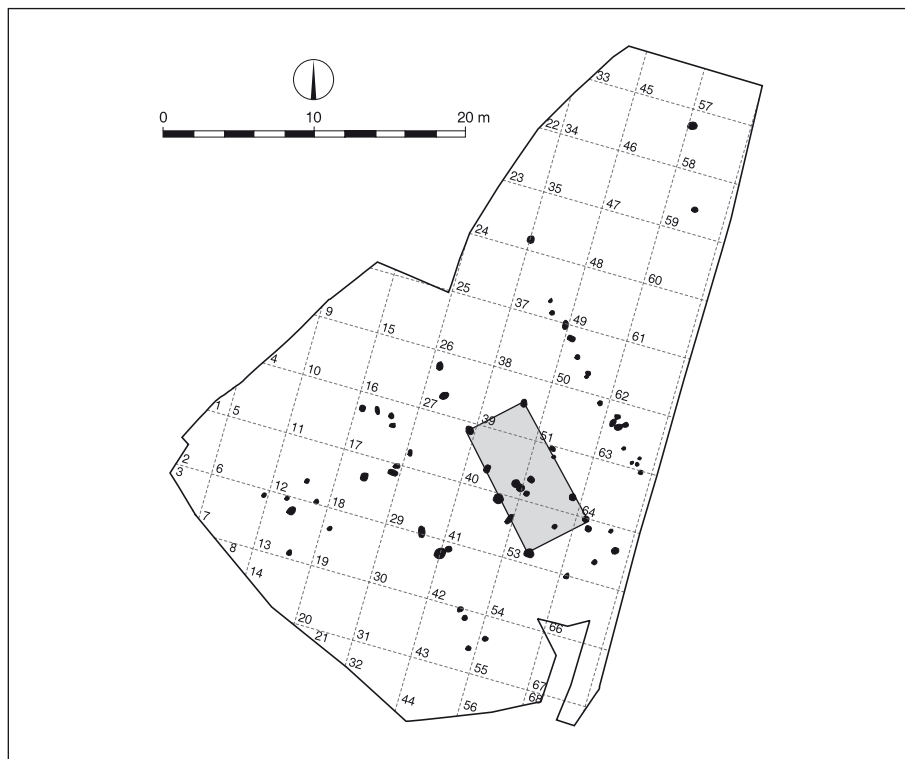
v dokaj pravih linijah, pa iz njihovih leg ni bilo mogoče razbrati zanesljivih tlorisov hiš. Kolikor toliko verodostojna je le rekonstrukcija velike stavbe, ki je imela daljšo stranico zasukano proti severozahodu. Merila je 4 m × 9 m. Kot kaže, je imela škarjasto ostrešje, saj pri izkopavanjih niso zabeležili lukenj slemenskih stojk.

Najdbe: Najdbe (keramika in prežgan glinast omet) so ležale po vsem izkopnem polju. Večjih koncentracij ni bilo opaziti, večinoma pa gre za dele ostenj prostoročno izdelanih loncev in latvic. Profiliranih kosov je bilo razmeroma malo. Izbor zanimivejših oblik predstavljamo na t. 2: 1–12.

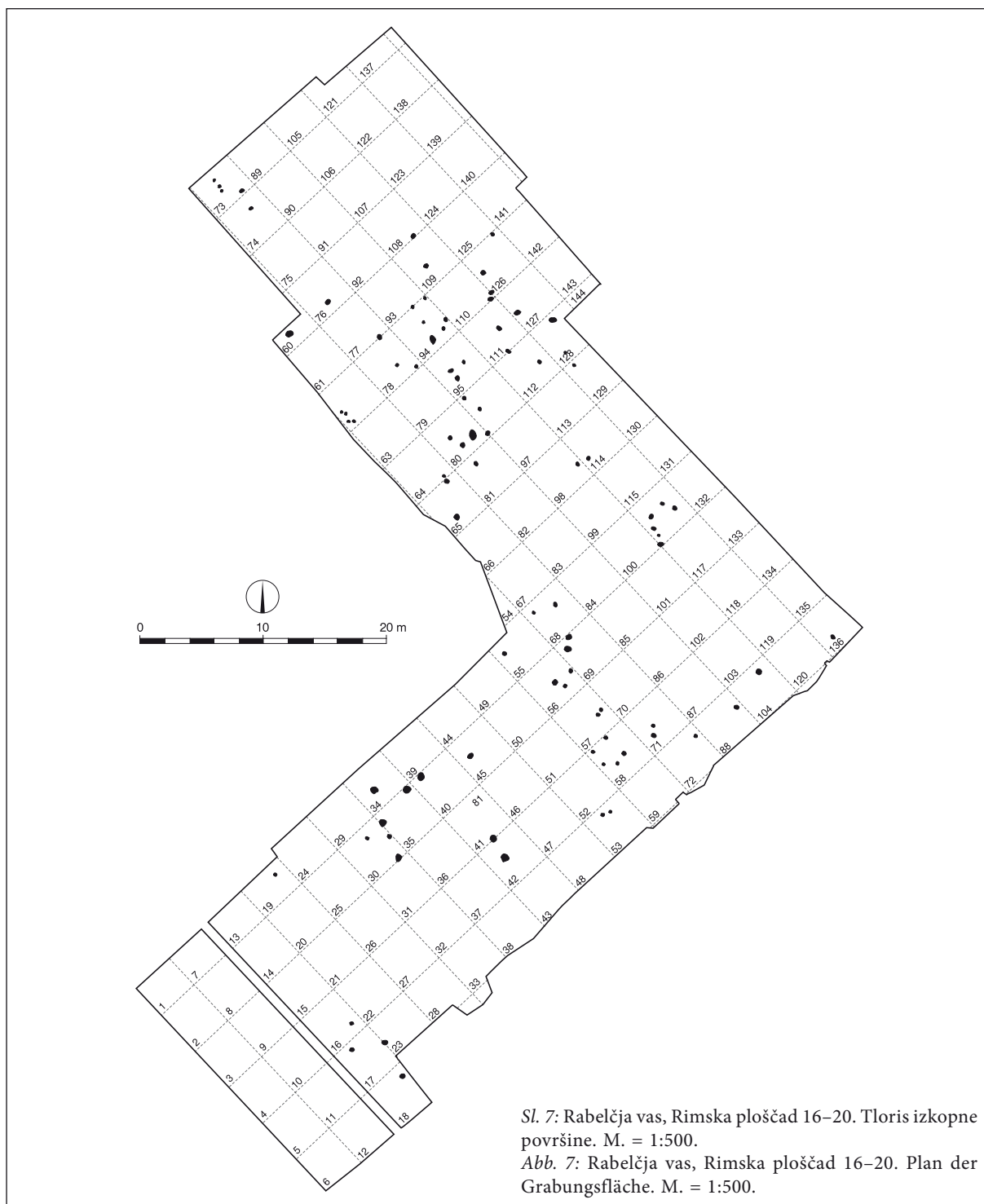
Rimska ploščad 16–20

Opis: Območje, namenjeno gradnji stanovanjskega bloka (sl. 3: št. 4), so raziskali v letih 1976 in 1977.¹³ Ker je bil prostor v rimskem času močno pozidan, so se od prazgodovinskih objektov ohranili le skromni sledovi. Žal iz pozicij lukenj

¹³ Horvat, Dolenc Vičič 2010, 47; glej tudi Jevremov 1978, 59; Jevremov 1979, 295 s. Dokumentacija in najdbe s tega izkopavališča so v Pokrajinskem muzeju na Ptuju inventarizirane pod oznako: Rabelčja vas, blok B–3.

Sl. 6: Rabelčja vas, Rimska ploščad 24–25. Tloris izkopne površine. M. = 1:500.
Abb. 6: Rabelčja vas, Rimska ploščad 24–25. Plan der Grabungsfläche. M. = 1:500.

za stojke ni bilo moč rekonstruirati zanesljivih tlorisov hiš, njihova razpršenost pa kaže, da je bilo v prazgodovini poseljeno celotno območje (sl. 7).

Najdbe: Keramične najdbe so bile skromne. Ležale so razpršeno, večina jih izvira iz najglobljih plasti, do katerih pa so pogosto segli tudi

rimski vkopi. Gre za običajen hišni inventar, ki ga v izboru predstavljamo na *tabli 3*. Na tem izkopavališču so prišle na dan tudi tri pomembne kovinske najdbe, žal vse brez natančnih podatkov o najdiščnih kontekstih: vozlasta fibula (najdena v kv. 136), čolničasta fibula (iz kv. 26) in triroba puščična ost (iz kv. 107) – (*t. 3: 1–3*).

Kotlovnica (Rimska ploščad)

Opis: Območje je bilo raziskano leta 1976 zaradi gradnje nove kotlovnice (*sl. 3: št. 5*).¹⁴ Pod rimskimi ostalinami niso našli nobenih prazgodovinskih struktur, pač pa je pri izkopu najglobljih plasti prišlo na dan nekaj prazgodovinskih črepinj (*t. 4: 1–3*).

Rimska ploščad 7–10

Opis: Območje, namenjeno gradnji stanovanjskega bloka, je bilo raziskano v letih 1975 in 1976 (*sl. 3: št. 6*).¹⁵ Pod rimskimi ostalinami niso našli nobenih prazgodovinskih struktur z izjemo domnevne jantarne poti, ki naj bi tekla natanko pod rimsko cesto na skrajnem jugovzhodnem koncu izkopavališča.¹⁶ Vendar pa je pregled terenske dokumentacije pokazal, da moramo 0,6 m debel in čez 5 m širok paket rjavega peska in sive ilovice, ki se je vlekel pri dnu sonde, s katero so presekali rimsko cesto, interpretirati kot naravno tvorbo. Najverjetneje gre za del bližnje Grajene oziroma njenih pritokov. Pomenljivo je tudi dejstvo, da ni bilo v plasti nobenih najdb.

Najdbe: Prazgodovinsko gradivo s tega razmeroma velikega izkopavališča je skromno. Pravzaprav lahko omenimo le posamične predmete, na katere so naleteli pri izkopavanju rimskih objektov. Izbor zanimivejših oblik predstavljamo na *tabli 4: 4–13*.

Zdravstveni dom

Opis: Območje je bilo raziskano leta 1975 (*sl. 3: št. 7*).¹⁷ Prazgodovinske naselbinske strukture so bile slabo ohranjene. Pod rimskimi objekti so namreč naleteli le na obrisu lukenj za stojke, ki so bile raztresene po osrednjem in severnem delu izkopavališča (*sl. 8*). Iz njihovih pozicij ni bilo moč izluščiti jasnih tlorisov hiš.

¹⁴ Horvat, Dolenc Vičič 2010, 48. Dokumentacija in najdbe s tega izkopavališča so v Pokrajinskem muzeju na Ptujju inventarizirane pod oznako: Rabelčja vas, kotlovnica.

¹⁵ Horvat, Dolenc Vičič 2010, 49. Dokumentacija in najdbe s tega izkopavališča so v Pokrajinskem muzeju na Ptujju inventarizirane pod oznako: Rabelčja vas, Volkmerjeva, B–2, par. št. 514, k. o. Ptuj.

¹⁶ Jevremov 1978, 59.

¹⁷ Horvat, Dolenc Vičič 2010, 50 s. Dokumentacija in najdbe s tega izkopavališča so v Pokrajinskem muzeju na Ptujju inventarizirane pod oznako: Rabelčja vas, zdravstveni dom Ptuj, par. št. 533/1, 534/4, 511/1,2 k. o. Ptuj.

Najdbe: Najdbe (gre izključno za lončenino) so se pojavljale razpršeno v najnižji plasti (globina 80–100 cm). Nekoliko večjo koncentracijo so za beležili le v kv. 91 na skrajnem severnem koncu izkopavališča, in sicer v bližini večje skupine lukenj za stojke. Izbor zanimivejših oblik predstavljamo na *tabli 5*.

SKLEP

Sodeč po razpršenosti ostalin, ki so prišle na dan ob gradnji stanovanjskih blokov, se je naselje širilo na rahlo nagnjenem območju na levem bregu potoka Grajena. V premeru je merilo okoli 300 metrov (*sl. 2*). Ker je bil prostor močno pozidan tudi v rimskem času, je bila ohranjenost prazgodovinskih objektov slaba. Dokumentirati smo uspeli le posamezne obrisu lukenj za stojke, ki pa se jih razen v dveh primerih ni dalo povezati v zaključene tlorise (*sl. 4 in 6*). Ne glede na to pa lahko rečemo, da so pri postavljanju hiš dosledno uporabljali stojkasti način gradnje.¹⁸ Razpršeno, brez jasnih kontekstov, so se pojavljale tudi najdbe. Ni jih bilo veliko, prevladovala pa je hišna lončenina.

Ostanke naselja je že leta 1990 kronološko opredelila Biba Teržan. Oprla se je na edine tri kovinske najdbe, in sicer vozlasto fibulo – tip 6a po Gabrovcu (*t. 3: 1*), čolničasto fibulo – tip Šmarjeta (*t. 3: 2*) in trirobo puščično ost (*t. 3: 3*), ki dokazujejo, da je tod teklo življenje skozi dobršen del starejše železne dobe.¹⁹ Ugotovitvam Teržanove ni veliko dodati, morda lahko rečemo le še besedo ali dve o lončenini. Najdbe so po številu skromne, vendar pa je vmes nekaj zanimivih kosov. Eden takih je na primer bikonična posoda, najverjetneje vrč, ki je okrašena s snopi vertikalnih žlebičev (*t. 1: 1*). Podobne oblike so znane iz podravskega žarnih grobišč.²⁰ Med boljšo keramiko sodijo fragmenti skled (*t. 1: 8,9; 2: 2; 4: 6*). Gre za posodje, ki je bilo v uporabi v času stopenj Ha C1 in Ha D1.²¹ V isti čas sodi tudi del ostenja z rogatimi aplikami (*t. 3: 9*), saj mu najdemo odlične paralele v grobovih 2. in 3. faze Kleinkleina.²² Omeniti moramo še ostanke velike posode s stožčastim vratom, ki je bila okrašena z žlebiči in rozetami iz vtisnjenih

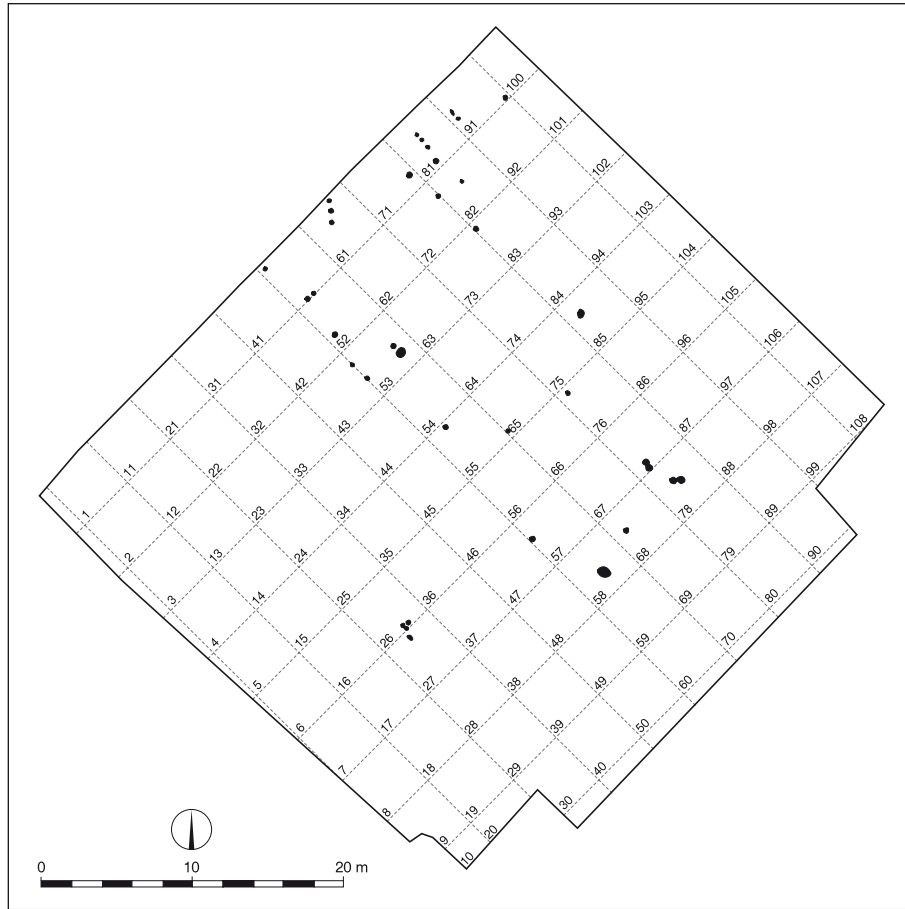
¹⁸ Prim. Dular 2008, 340.

¹⁹ Teržan 1990, 43 s, sl. 7: 1–3; 215, karta 10; 220, karta 16. Za trirobo puščične osti glej Hellmuth 2006, 93 ss.

²⁰ Müller-Karpe 1959, Taf. 108: D, 109: C, 116: 33.

²¹ Tip S 4; prim. Dular 2013, 39 s.

²² Dobiat 1980, Taf. 28: 5, 47: 7.

Sl. 8: Rabelčja vas, Zdravstveni dom. Tloris izkopne površine. M. = 1:500.
 Abb. 8: Rabelčja vas, Zdravstveni dom. Plan der Grabungsfläche. M. = 1:500.

pik (t. 2: 1). Podoben okras srečamo še na nekaj fragmentih (t. 1: 14–15; 2: 6). Tudi ta oblika in ornament sodita med prepoznaven inventar starejše železne dobe.²³ Preostalo keramično gradivo ni tako zanimivo. Prevladujejo latvice in lonci dolgoživih oblik, zato za datiranje niso pomembni. Iz povedanega lahko zaključimo, da je naselje v Rabelčji vasi nastalo najverjetneje v 8. stoletju (Ha C0) in bilo opuščeno na začetku mlajšega halštatskega obdobja (Ha D1).

Na koncu bi si morali ogledati še odnos Rabelčje vasi do drugih sočasnih ptujskih najdišč. Žal je večina neobjavljenih, zato se bomo na kratko zadržali le pri naselju, ki se je širilo na vrhu Grajskega griča. Zanj vemo, da je nastalo v mlajšem žarnogrobiščnem obdobju (Ha B1), nato pa je bilo obljudeno vsaj do začetka starejše železne dobe

(Ha C0/Ha C1).²⁴ Mlajših najdb niso odkrili, zato poselitev Grajskega griča v stopnjah Ha C2 in Ha D1 ni dokazana. Morda zato, ker so s kasnejšimi poselitvenimi posegi uničili vrhnje plasti. Da bi bila tako pomembna točka opuščena še pred iztekom starohalštatskega obdobja in bi se življenje z višine premaknilo v ravnino, je namreč malo verjetno. Ne glede na rečeno, pa je kronološka vzporednost Grajskega griča in Rabelčje vasi vsaj v zgodnjehalštatskem obdobju nesporna. To ne preseneča, saj gre za različni poselitveni strukturi: na eni strani imamo opraviti z višinskim naseljem, ki je imelo dominantno lego in zelo verjetno tudi središčno funkcijo,²⁵ na drugi strani pa se pred nami razgrinjajo ostanki zaselka oziroma manjše vasi, ki ni imela urejenega rastra in obrambe. Gre torej za aglomeraciji, ki sta se že po zunanjem videzu močno razlikovali. Žal zaradi slabe ohranjenosti

²³ Prim. Teržan 1990, t. 11: 6, 19: 8, 42: 1,4; Dobiat 1980, Taf. 50: 1,2; Dular, Tomanič Jevremov 2010, t. 63: 1, 135: 1; Dular 2013, 58 ss.

²⁴ Dular 2013, 73 ss.

²⁵ Ib., 113 ss.

ni moč detajlno analizirati njunih funkcionalnih razmerij in razlik. Morda bo postala poselitvena slika železnodobnega Ptuja jasnejša, ko bodo v celoti objavljena tudi druga najdišča.²⁶

KATALOG²⁷

Tabla 1

1. Frag. ustja, ostenja in dna; izdelani prostoročno; barva: sivo-črna; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: pasovi topih vrezov; inv. št. P 49.281; najdišče: Rabelčja vas, Garaže (Kraigherjeva ulica); lega: kv. 67.

2. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: svetlorjava; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: poševno žlebljenje; inv. št. P 49.288; najdišče: Rabelčja vas, Garaže (Kraigherjeva ulica); lega: kv. 38.

3. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: rjavo-siva; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: topi vrezi in okrogli vtisi; inv. št. P 49.363; najdišče: Rabelčja vas, Garaže (Kraigherjeva ulica); lega: kv. 10.

4. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: okrogli vtisi; inv. št. P 49.368; najdišče: Rabelčja vas, Garaže (Kraigherjeva ulica); lega: kv. 10.

5. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: okrogli vtisi; inv. št. P 49.330; najdišče: Rabelčja vas, Garaže (Kraigherjeva ulica); lega: kv. 55.

6. Frag. ognjiščnega kozla; izdelan prostoročno; barva: rjavo-siva; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; okras: topi vrezi in okrogli vtisi; inv. št. P 49.358; najdišče: Rabelčja vas, Garaže (Kraigherjeva ulica); lega: kv. 25.

7. Frag. ustja in ostenja z ročajem; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: topi vrezi; inv. št. P 48.900; najdišče: Rabelčja vas, Kraigherjeva ulica 5–9; lega: sonda 10.

8. Frag. ustja in ostenja; izdelan prostoročno; barva: sivo-črna; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: nalepljena bradavica; inv. št. P 48.904; najdišče: Rabelčja vas, Kraigherjeva ulica 5–9; lega: sonda 10.

9. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: poševno žlebljenje; inv. št. P 48.009; najdišče: Rabelčja vas, Kraigherjeva ulica 5–9; lega: sonda 10.

10. Vretence; izdelano prostoročno; barva: sivo-črna; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; inv. št. P 48.928; najdišče: Rabelčja vas, Kraigherjeva ulica 5–9; sonda 10.

11. Frag. pokrovice; izdelan prostoročno; barva: rjavo-črna; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; inv. št. P 49.003; najdišče: Rabelčja vas, Kraigherjeva ulica 5–9; sonda 10F.

12. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: topi vrezi in okrogli vtisi; inv. št. P 48.992; najdišče: Rabelčja vas, Kraigherjeva ulica 5–9; sonda 10G.

13. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: svetlosiva; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: topi vrezi in okrogli vtisi; inv. št. P 48.994; najdišče: Rabelčja vas, Kraigherjeva ulica 5–9; sonda 10G.

14. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: sivo-črna; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: topi vrezi in okrogli vtisi; inv. št. P 48.920; najdišče: Rabelčja vas, Kraigherjeva ulica 5–9; sonda 10.

15. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: črna-siva; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: topi vrezi in okrogli vtisi; inv. št. P 48.895; najdišče: Rabelčja vas, Kraigherjeva ulica 5–9; sonda 10.

16. Frag. ustja in ostenja; izdelan prostoročno; barva: sivo-rjava; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; inv. št. P 48.972; najdišče: Rabelčja vas, Kraigherjeva ulica 5–9; sonda 10F.

17. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: topi vrezi in nalepljena bradavica; inv. št. P 48.986; najdišče: Rabelčja vas, Kraigherjeva ulica 5–9; sonda 10F.

18. Frag. utež; izdelana prostoročno; barva: rjavo-siva; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; inv. št. P 48.896; najdišče: Rabelčja vas, Kraigherjeva ulica 5–9; sonda 10.

Tabla 2

1. Frag. ustja in ostenja; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: nalepljena bradavica, topi vrezi in okrogli vtisi; inv. št. P 49.227; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 24–25; lega: kv. 32.

2. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: poševno žlebljenje; inv. št. P 49.209; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 24–25; lega: kv. 10.

3. Frag. ustja in ostenja; izdelan prostoročno; barva: rjavo-siva; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; inv. št. P 49.211; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 24–25; lega: kv. 17.

4. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: svetlosiva; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: nalepljen držaj; inv. št. P 49.268; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 24–25; lega: kv. 14.

5. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: črna-siva; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: topi vrezi; inv. št. P 49.215; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 24–25; lega: kv. 31.

6. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: topi vrezi in okrogli vtisi; inv. št. P 49.159; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 24–25; lega: kv. 45.

7. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: rjavo-siva; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; inv. št. P 49.272; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 24–25; lega: kv. 32.

8. Vretence; izdelano prostoročno; barva: svetlosiva; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; inv. št. P 49.164; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 24–25; lega: kv. 45.

9. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: temnosiva; površina: gladka; sestava: drobnnozrnata; okras: topi vrezi in okrogli vtisi; inv. št. P 49.252; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 24–25; lega: kv. 14.

²⁶ Seznam prazgodovinskih najdišč severnega območja Ptuja objavljata Horvat, Dolenc Vičič 2010, 39 ss.

²⁷ Risbe gradiva je izdelala Nejka Uršič Jesenik.

10. Frag. ustja in ostenja; izdelan prostoročno; barva: rjavo-rdeča; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; okras: nalepljena bradavica; inv. št. P 49.153; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 24–25; lega: kv. 57.

11. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: rdeče-siva; površina: gladka; sestava: drobnazrnata; okras: topi vrezi in nalepljena bradavica; inv. št. P 49.155; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 24–25; lega: kv. 57.

12. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnazrnata; okras: nalepljeno rebro; inv. št. P 49.277; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 24–25; lega: kv. 32.

Tabla 3

1. Bronasta vozlasta fibula; inv. št. P 50891; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20; lega: kv. 136.

2. Bronasta čolničasta fibula; inv. št. P 50892; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20; lega: kv. 26.

3. Bronasta triroba puščilna ost; inv. št. P 50893; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20; lega: kv. 107.

4. Vretence; izdelano prostoročno; barva: svetlosiva; površina: gladka; sestava: drobnazrnata; inv. št. P 49.141; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20.

5. Frag. vretence; izdelano prostoročno; barva: svetlosiva; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; inv. št. P 49.143; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20; lega: kv. 120.

6. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: rjavo-siva; površina: gladka; sestava: grobozrnata; okras: žlebljenje in fasetiranje; inv. št. P 49.094; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20; lega: kv. 73.

7. Svitek; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnazrnata; inv. št. P 49.142; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20; lega: kv. 136.

8. Svitek; izdelan prostoročno; barva: temnorjava; površina: gladka; sestava: drobnazrnata; inv. št. P 49.132; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20; lega: kv. 49.

9. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnazrnata; okras: žlebljenje in nalepljena bradavica; inv. št. P 49.122; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20; lega: kv. 110.

10. Frag. ustja in ostenja; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnazrnata; inv. št. P 49.114; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20; lega: kv. 139.

11. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnazrnata; okras: topi vrezi in nalepljena bradavica; inv. št. P 49.131; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20; lega: kv. 85.

12. Frag. ostenja z ročajem; izdelan prostoročno; barva: rjavo-siva; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; okras: žigosanje; inv. št. P 49.108; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20; lega: kv. 75.

13. Frag. ustja in ostenja; izdelan prostoročno; barva: rumeno-rjava; površina: gladka; sestava: drobnazrnata; inv. št. P 49.115; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20; lega: kv. 139.

14. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: rjavo-črna; površina: gladka; sestava: drobnazrnata; inv. št. P 49.113; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20; lega: kv. 123.

15. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnazrnata; inv. št. P 49.130; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20; lega: kv. 84.

16. Frag. ustja in ostenja; izdelan prostoročno; barva: rjavo-siva; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; okras: nalepljena bradavica; inv. št. P 49.101; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20; lega: kv. 74.

17. Frag. utež; izdelan prostoročno; barva: rumeno-rjava; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; okras: top vrez; inv. št. P 49.136; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20; lega: kv. 55.

Tabla 4

1. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: svetlosiva; površina: gladka; sestava: grobozrnata; okras: topa vreza in nalepljena bradavica; inv. št. P 49.081; najdišče: Rabelčja vas, Kotlovnica (Rimska ploščad).

2. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: sivo-črna; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; inv. št. P 49.083; najdišče: Rabelčja vas, Kotlovnica (Rimska ploščad).

3. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: sivo-črna; površina: gladka; sestava: drobnazrnata; inv. št. P 49.084; najdišče: Rabelčja vas, Kotlovnica (Rimska ploščad).

4. Svitek; izdelan prostoročno; barva: rjavo-črna; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; okras: žlebljenje; inv. št. P 49.066; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 7–10; lega: kv. 154.

5. Frag. utež; izdelan prostoročno; barva: rjavo-rdeča; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; okras: vrezi; inv. št. P 49.070; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 7–10; lega: kv. 37.

6. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnazrnata; inv. št. P 49.072; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 7–10; lega: kv. 89.

7. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: rjava; površina: gladka; sestava: drobnazrnata; inv. št. P 49.068; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 7–10; lega: kv. 7.

8. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: sivo-črna; površina: gladka; sestava: drobnazrnata; inv. št. P 49.078; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 7–10; lega: kv. 60.

9. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnazrnata; okras: nalepljeno narezano rebro; inv. št. P 49.079; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 7–10; lega: kv. 60.

10. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: črna; površina: gladka; sestava: drobnazrnata; inv. št. P 49.075; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 7–10; lega: kv. 60.

11. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: rjavo-siva; površina: gladka; sestava: grobozrnata; okras: nalepljena bradavica; inv. št. P 49.080; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 7–10; lega: kv. 60.

12. Frag. pekve; izdelan prostoročno; barva: rjavo-rdeča; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; inv. št. P 49.073; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 7–10; lega: kv. 148.

13. Frag. pekve; izdelan prostoročno; barva: sivo-rjava; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; okras: nalepljeno narezano rebro; inv. št. P 49.069; najdišče: Rabelčja vas, Rimska ploščad 7–10; lega: kv. 197.

Tabla 5

1. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: rdeče-siva; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; op.: poškodovan v ognju; inv. št. P 49.045; najdišče: Rabelčja vas, Zdravstveni dom; lega: kv. 91.

2. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: rdeče-rjavo-siva; površina: gladka; sestava: grobozrnata; inv. št. P 49.065; najdišče: Rabelčja vas, Zdravstveni dom; lega: kv. 4.

3. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: rjavo-siva; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; okras: nalepljeno razčlenjeno rebro; inv. št. P 49.047; najdišče: Rabelčja vas, Zdravstveni dom; lega: kv. 91.

4. Frag. ustja; izdelan prostoročno; barva: rjavo-sivo-črna; površina: hrapava; sestava: drobnozrnata; inv. št. P 49.046; najdišče: Rabelčja vas, Zdravstveni dom; lega: kv. 91.

5. Frag. ustja z ročajem; izdelan prostoročno; barva: rjavo-siva; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; inv. št. P 49.048; najdišče: Rabelčja vas, Zdravstveni dom; lega: kv. 91.

6. Frag. ročaj pekve; izdelan prostoročno; barva: svetlosiva; površina: hrapava; sestava: grobozrnata; inv. št. P 49.059; najdišče: Rabelčja vas, Zdravstveni dom; lega: kv. 91.

7. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: rjavo-rdeče-siva; površina: gladka; sestava: grobozrnata; okras: žlebljenje in nalepljena bradavica; inv. št. P 49.064; najdišče: Rabelčja vas, Zdravstveni dom; lega: kv. 4.

8. Frag. ostenja; izdelan prostoročno; barva: črno-sivo-rjava; površina: gladka; sestava: drobnozrnata; okras: žlebljenje; inv. št. P 49.058; najdišče: Rabelčja vas, Zdravstveni dom; lega: kv. 91.

DOBIAT, C. 1980, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik*. – Schild von Steier, Beiheft 1.

DULAR, J. 2008, Prazgodovinske gradbene tehnike in njihova terminologija (Prehistoric building techniques and their terminology). – *Annales, Series Historia et Sociologia* 18/2, 337 ss.

DULAR, J. 2013, *Severovzhodna Slovenija v pozni bronasti dobi / Nordostslowenien in der späten Bronzezeit*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 27.

DULAR, J., M. TOMANIČ JEVREMOV 2010, *Ormož. Utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe (Ormož. Befestigte Siedlung aus der späten Bronze- und älteren Eisenzeit)*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 18.

HELLMUTH, A. 2006, Pfeilspitzen. Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Höhensiedlung von Smolenice-Molpír. – V / In: A. Hellmuth, D. Yalçikli, *Pfeilspitzen. Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Höhensiedlung von Smolenice-Molpír. Eisenzeitliche Pfeilspitzen aus Anatolien*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 128.

HORVAT, J., A. DOLENC VIČIČ 2010, *Arheološka najdišča Ptuj. Rabelčja vas / Archaeological sites of Ptuj. Rabelčja vas*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 20.

JEVREMOV, B. 1978, Ptuj, antični Poetovium. – *Arheološki pregled* 20, 59 ss.

JEVREMOV, B. 1979, Ptuj. – *Varstvo spomenikov* 22, 292 ss.

JEVREMOV, B. 1983, Ptuj–Rabelčja vas. – *Varstvo spomenikov* 25, 232 ss.

MÜLLER-KARPE, H. 1959, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*. – Römisch-Germanische Forschungen 22.

TERŽAN, B. 1990, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem / The Early Iron Age in Slovenian Styria*. – Katalogi in monografije 25.

TOMANIČ JEVREMOV, M. 1974, Rabelčja vas. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 184 ss.

TOMANIČ JEVREMOV, M. 1977, Ptuj, Rabelčja vas. – *Varstvo spomenikov* 21, 247.

ŠUBIC, Z. 1974, Ptuj. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 207 s.

Spuren hallstattzeitlicher Besiedlung in Ptuj (Rabelčja vas)

Zusammenfassung

In diesem Bericht stellen wir die Nachlässe aus der älteren Eisenzeit vor, die beim Bau der neuen Wohnsiedlung Rimska ploščad südlich von Rabelčja vas entdeckt wurden. Nach dem Abschluss der Arbeiten wurde hierbei das gesamte Gebiet in das Straßensystem von Ptuj einbezogen (*Abb. 1*). Die vorgeschichtliche Siedlung breitete sich also auf dem Tafelrücken aus, der sanft von Nord nach Süd abfällt und an der östlichen Seite durch einen kleinen Bachlauf eingegrenzt ist. Dieser kommt unter dem Mestni vrh hervor und mündet nicht weit entfernt in den Bach Grajena. Der kleine Bachlauf floss einstmals auch über die östliche Seite des Bergrückens, jedoch ist die Situation heute eine andere, da der Wasserlauf unter die Erde verlegt wurde. Das Areal war für eine Besiedelung sehr geeignet, daher ist es nicht verwunderlich, dass es sowohl in vorgeschichtlicher als auch in der römischen Zeit bevölkert war (*Abb. 2*).¹

Die Rettungsgrabungen verliefen zwischen den Jahren 1973 und 1980, geleitet von Archäologen des Landesmuseums Ptuj. Auf vorgeschichtliche Nachlässe stieß man bei zwölf Ausgrabungsstätten, sie waren jedoch stellenweise so bescheiden, dass wir nicht alle in diese Abhandlung einbezogen. Wir stellen hier sieben Bereiche vor (*Abb. 3*). Wir haben sie so benannt, wie dies Jana Horvat und Andreja Dolenc Vičič in ihrer Veröffentlichung über die archäologischen Fundstellen von Ptuj machten.² Größe und Ausrichtung der Grabungsfelder wurden durch die Positionen der Neubauten vorgegeben.

Nach der Streuung der Nachlässe zu urteilen, hatte die Siedlung einen Durchmesser von rund 300 Metern. Durch die auch in römischer Zeit starke Besiedelung war es um den Erhaltungszustand der vorgeschichtlichen Objekte schlecht bestellt. Es gelang nur einzelne Umrisse von Pfostenlöchern zu dokumentieren, die sich, außer in zwei Fällen, nicht zu in sich geschlossenen Grundrissen verbinden ließen (*Abb. 4* und *6*). Dessen ungeachtet lässt sich aber sagen, dass bei der Errichtung der Häuser durchweg Pfostenbautechnik angewandt wurde.³ Verstreut, ohne klare Kontexte, traten

auch die Funde auf. Bei diesen wenigen überwog Hauskeramik.

Die Reste der Siedlung wurden bereits im Jahre 1990 durch B. Teržan chronologisch bestimmt. Sie stützte sich auf die einzigen drei Metallfunde, und zwar die Knotenfibel – Typ 6a nach Gabrovec (*Taf. 3: 1*), die Kahnfibel – Typ Šmarjeta (*Taf. 3: 2*) und die dreikantige Pfeilspitze (*Taf. 3: 3*), die nachweisen, dass hier durch einen guten Teil der älteren Eisenzeit menschliches Leben anzutreffen war.⁴ Den Feststellungen von Teržan ist nicht viel hinzuzufügen, vielleicht wäre jedoch ein Wort oder zwei über die Tonwaren zu verlieren. Die Funde sind von der Anzahl bescheiden, es finden sich jedoch einige interessante Stücke darunter. Eines davon ist zu Beispiel das bikonische Gefäß, höchstwahrscheinlich ein Krug, verziert mit Bündeln vertikaler Kanneluren (*Taf. 1: 1*). Ähnliche Formen sind aus den Urnenfeldern der Ruše-Gruppe bekannt.⁵ Zu der besseren Keramik zählen die Fragmente von Schüsseln (*Taf. 1: 8,9; 2: 2; 4: 6*). Es handelt sich um Geschirr, das in der Zeit der Stufen Ha C1 – Ha D1 in Gebrauch war.⁶ In die gleiche Zeit gehört auch der Teil der Wandung mit hornartigen Ansätzen (*Taf. 3: 9*), dazu finden wir ausgezeichnete Parallelen in den Gräbern der 2. und 3. Phase in Kleinklein.⁷ Zu erwähnen sind noch die Reste des großen Kegelhalsgefäßes, verziert mit Rillen und Rosetten aus eingedrückten Punkten (*Taf. 2: 1*). Eine ähnliche Verzierung treffen wir noch auf einigen Fragmenten an (*Taf. 1: 14–15; 2: 6*). Auch diese Form und die Ornamente gehören zum erkennbaren Inventar der älteren Eisenzeit.⁸ Das übrige keramische Material ist nicht so interessant. Es überwiegen Einzugschalen und Töpfe langlebiger Formen, daher sind sie für eine Datierung nicht bedeutend. Aus dem Gesagten können wir schließen, dass die Siedlung in Rabelčja vas

¹ Für das topografische Bild des gesamten Gebietes von Rabelčja vas siehe Horvat, Dolenc Vičič 2010.

² *Ib.*, 39 ff.

³ Vergl. Dular 2008, 340.

⁴ Teržan 1990, 43 f, *Abb. 7: 1–3; 215*, Karte 10; 220, Karte 16. Für die dreikantigen Pfeilspitzen siehe Hellmuth 2006, 93 ff.

⁵ Müller-Karpe 1959, *Taf. 108: D, 109: C, 116: 33*.

⁶ Typ S 4; vergl. Dular 2013, 39 f.

⁷ Dobiati 1980, *Taf. 28: 5, 47: 7*.

⁸ Vergl. Teržan 1990, *Taf. 11: 6, 19: 8, 42: 1,4; Dobiati 1980, Taf. 50: 1,2; Dular, Tomanič Jevremov 2010, Taf. 63: 1, 135: 1; Dular 2013, 58 ff.*

vermutlich im 8. Jahrhundert (Ha C0) entstand und zu Beginn der jüngeren Hallstattzeit (Ha D1) verlassen wurde.

Schließlich müssten wir noch die Beziehung von Rabelčja vas zu den anderen zeitgleichen Fundstellen von Ptuj betrachten. Leider ist die Mehrzahl dieser unveröffentlicht, daher wollen wir nur kurz bei der Siedlung verweilen, die sich auf dem Gipfel des Grajski grič ausbreitete. Von ihr wissen wir, dass sie in der jüngeren Urnenfelderzeit (Ha B1) entstand, danach war sie zumindest bis zum Beginn der älteren Eisenzeit (Ha C0/Ha C1) bevölkert.⁹ Jüngere Funde wurden nicht entdeckt, daher ist eine Besiedelung des Grajski grič in den Stufen Ha C2 – Ha D1 nicht nachgewiesen. Vielleicht, weil durch spätere Besiedelungseingriffe die oberen Schichten vernichtet wurden. Dass ein so bedeutender Punkt noch vor dem Ablauf der älteren Hallstattzeit aufgegeben und das Leben sich aus der Höhe in die Ebene verlagert haben sollte, ist nämlich wenig wahrscheinlich. Ungeachtet des Gesagten ist die chronologische Parallelität von Grajski grič in Rabelčja vas zumindest in der Frühhallstattzeit unstrittig. Das überrascht nicht, doch handelt es sich um unterschiedliche Besiedelungsstrukturen: auf der einen Seite haben wir es mit einer Höhengiedlung zu tun, die eine dominante Lage und höchstwahrscheinlich auch

eine Zentralortfunktion hatte,¹⁰ auf der anderen Seite aber liegen vor uns die ausgebreiteten Reste eines Weilers bzw. eines kleinen Dorfes, das weder ein geordnetes Raster noch eine Verteidigung hatte. Es handelt sich also um Agglomerationen, die sich schon vom Äußeren her stark unterscheiden. Leider ist es wegen der schlechten Erhaltungszustände nicht möglich ihre funktionellen Verhältnisse und Unterschiede detailliert zu analysieren. Vielleicht wird das Besiedelungsbild des eisenzeitlichen Ptuj klarer werden, wenn auch die anderen Fundstellen im Ganzen veröffentlicht sind.¹¹

Übersetzung: Wilhelma Henningsen

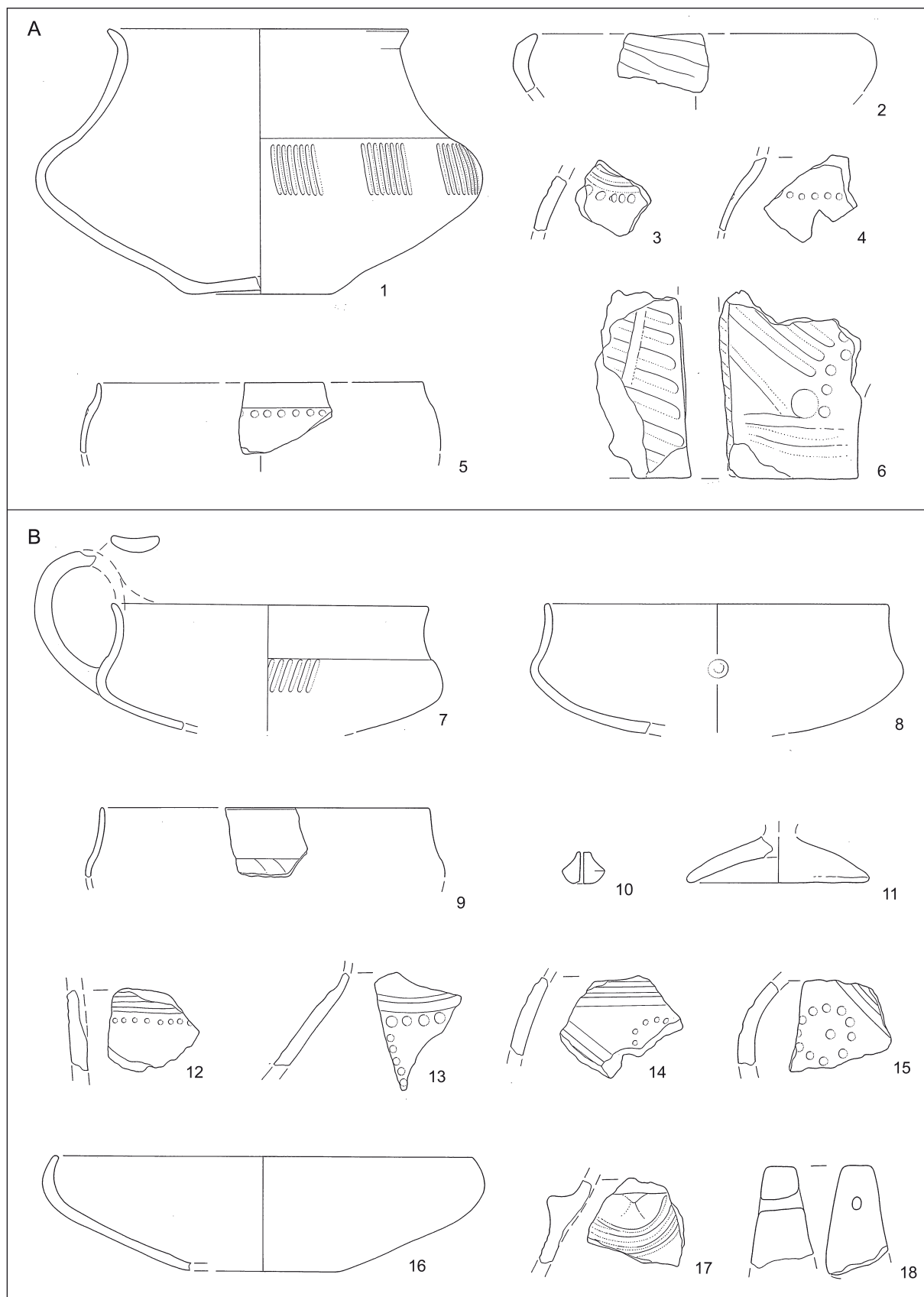
Janez Dular
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
janez.dular@zrc-sazu.si

Marjana Tomanič Jevremov
Mariborska cesta 44
SI-2250 Ptuj

⁹ Dular 2013, 73 ff.

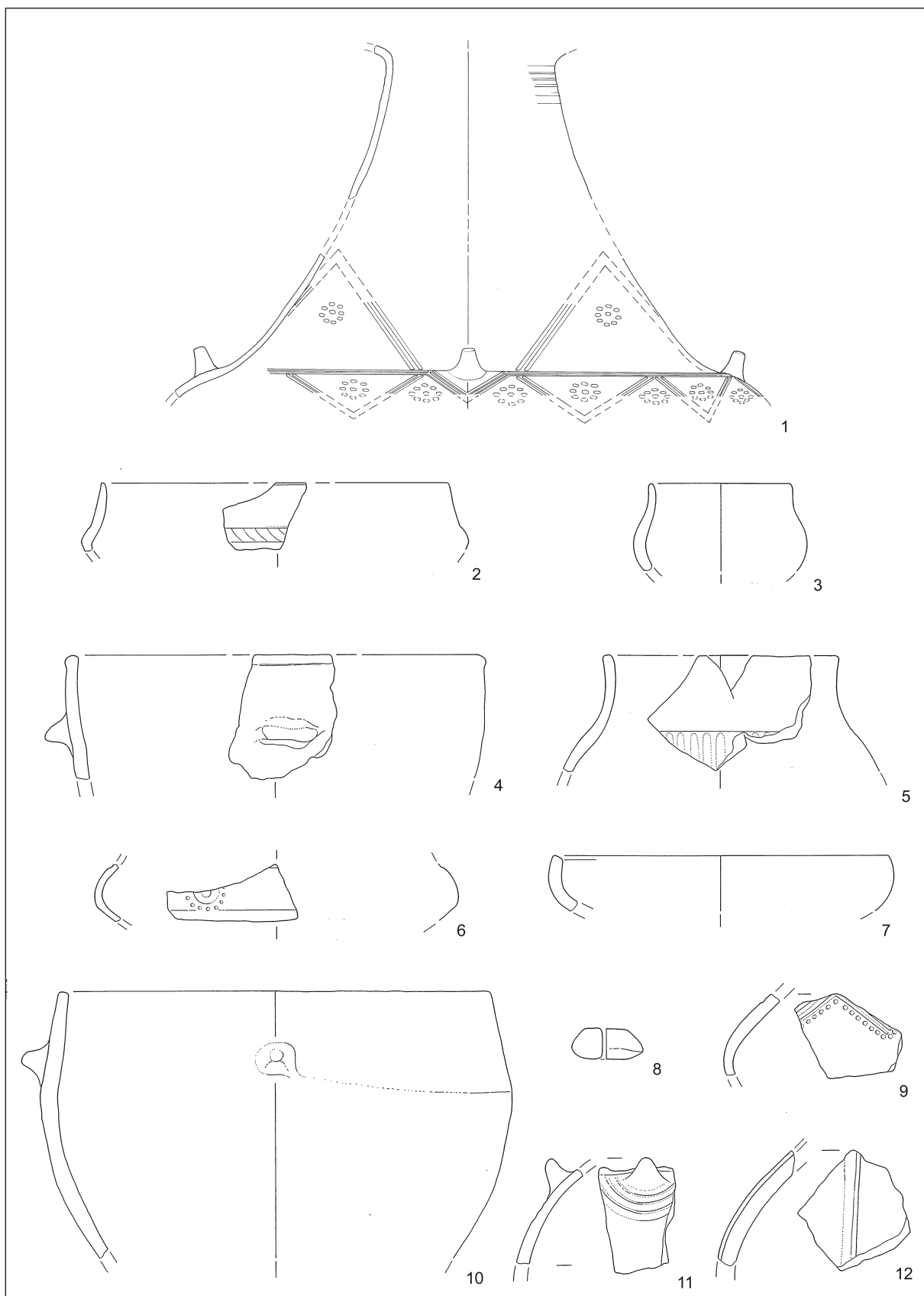
¹⁰ *Ib.*, 113 ff.

¹¹ Verzeichnis vorgeschichtlicher Fundstellen des nördlichen Gebiets von Ptuj, veröffentlicht von Horvat, Dolenc Vičič 2010, 39 ff.

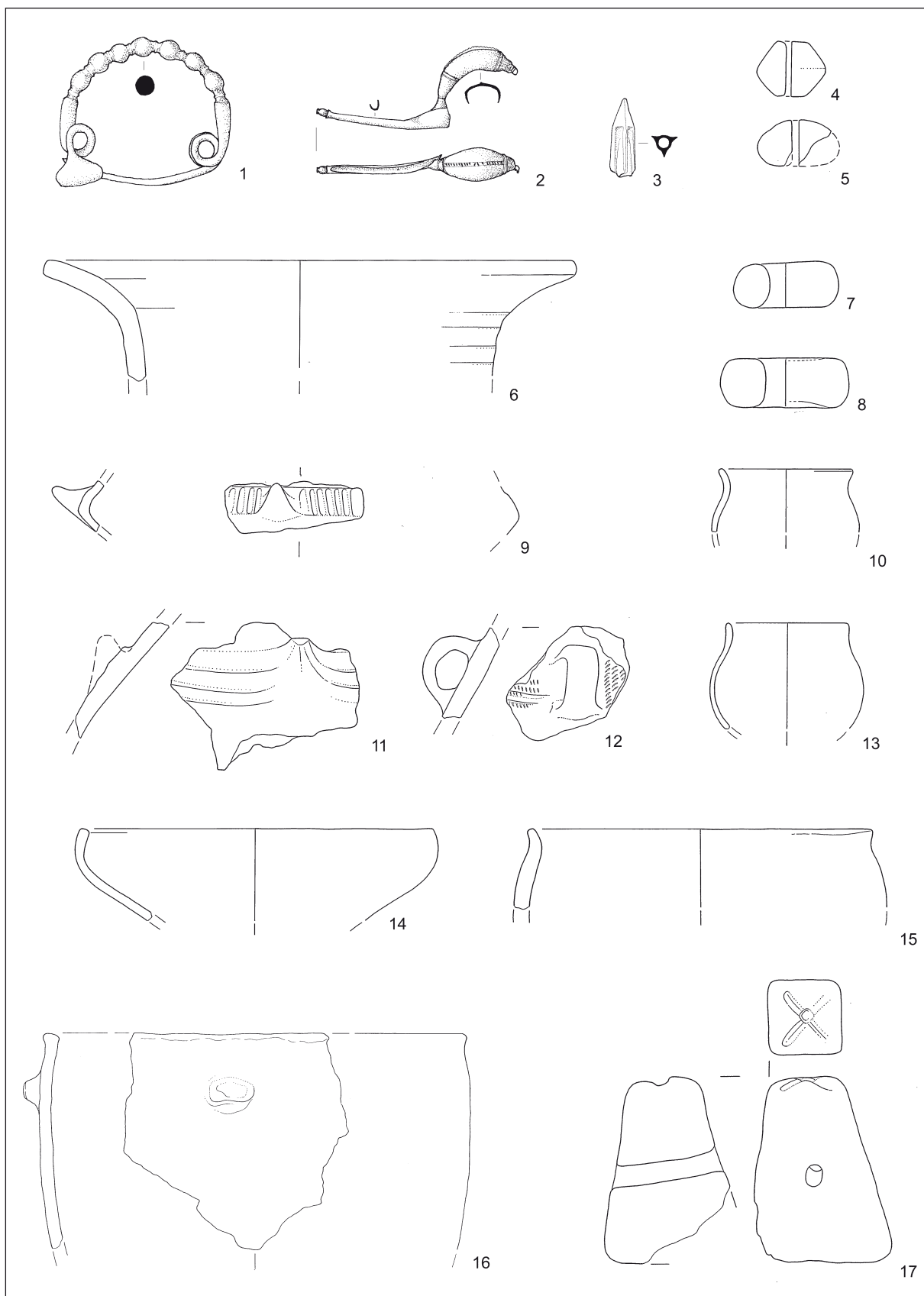
T. 1: Rabelčja vas. A: Garaže (Kreigherjeva ulica); B: Kreigherjeva ulica 5–9. Vse keramika. M. = 1:3.

Taf. 1: Rabelčja vas. A: Garaže (Kreigherjeva ulica); B: Kreigherjeva ulica 5–9. Alles Ton. M. = 1:3.

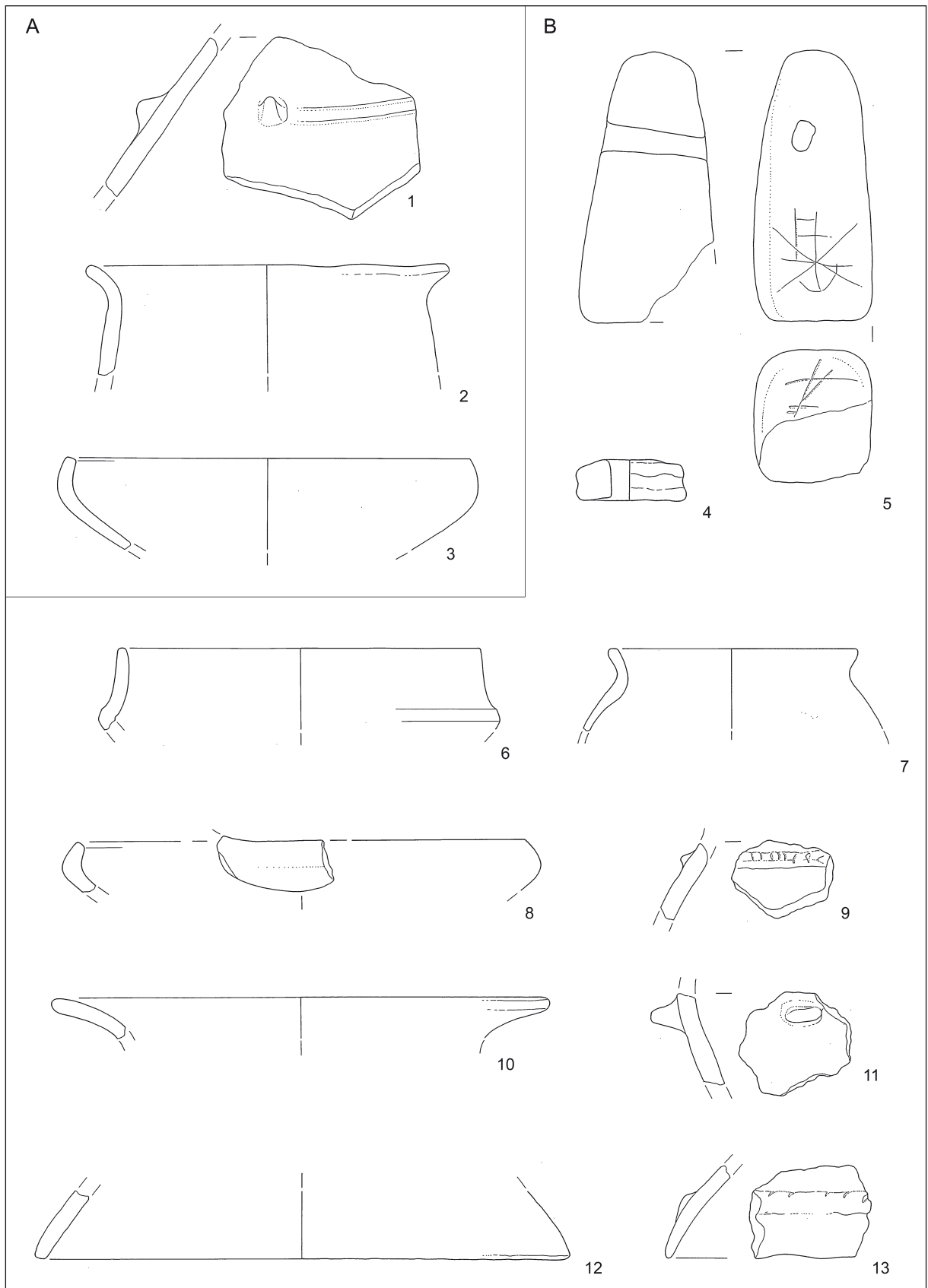
T. 2: Rabelčja vas, Rimska ploščad 24–25. Vse keramika. M. 1 = 1:6; 2–12 = 1:3.

Taf. 2: Rabelčja vas, Rimska ploščad 24–25. Alles Ton. M. 1 = 1:6; 2–12 = 1:3.

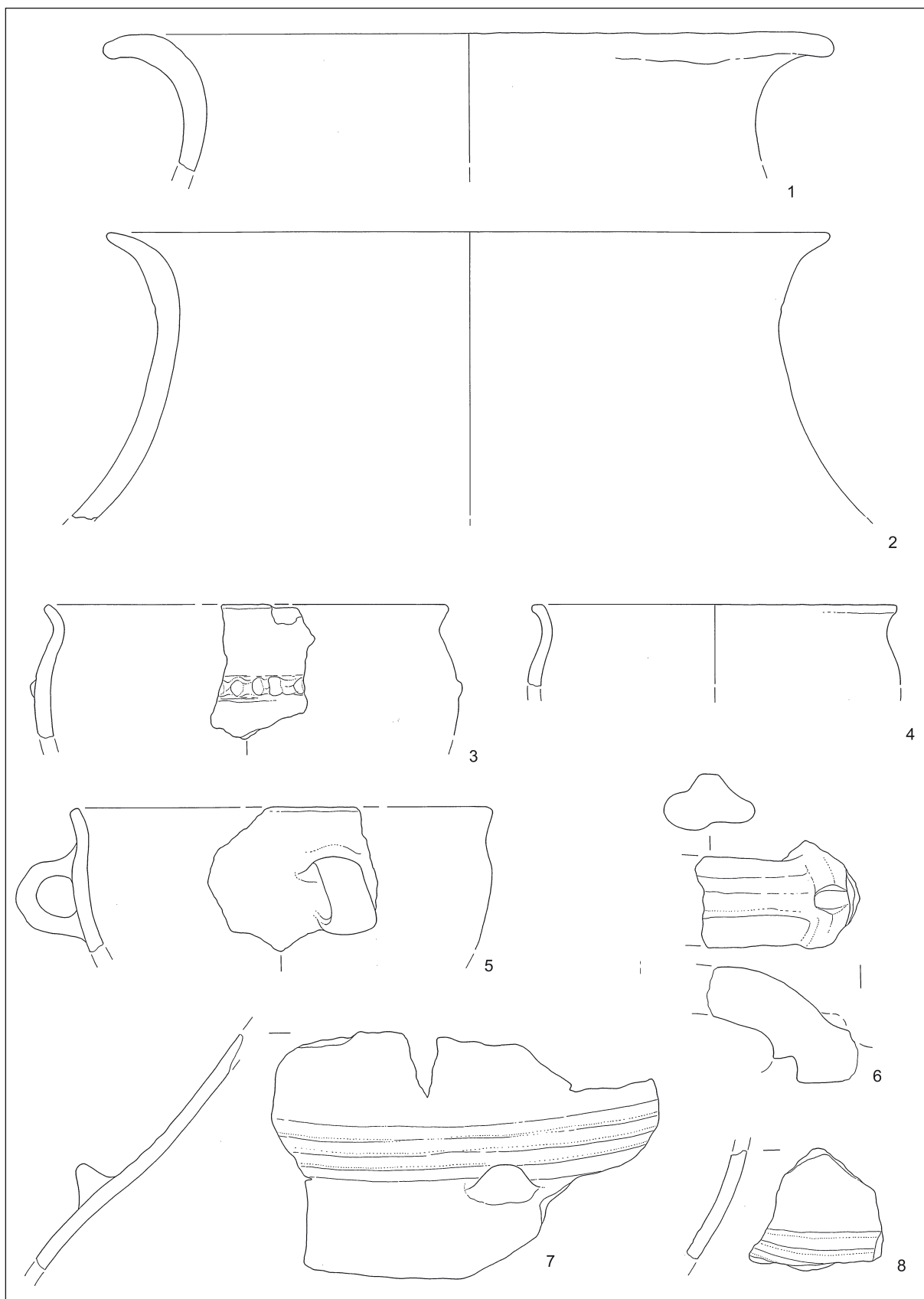
T. 3: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20. 1–3 bron, ostalo keramika. M. 1–3 = 1:2; 4–17 = 1:3.

Taf. 3: Rabelčja vas, Rimska ploščad 16–20. 1–3 Bronze, sonst Ton. M. 1–3 = 1:2; 4–17 = 1:3.

T. 4: Rabelčja vas. A: Kotlovnica (Rimska ploščad); B: Rimska ploščad 7-10. Vse keramika. M. = 1:3.

Taf. 4: Rabelčja vas. A: Kotlovnica (Rimska ploščad); B: Rimska ploščad 7-10. Alles Ton. M. = 1:3.

T. 5: Rabelčja vas, Zdravstveni dom. Vse keramika. M. = 1:3.

Taf. 5: Rabelčja vas, Zdravstveni dom. Alles Ton. M. = 1:3.

The Roman stronghold at Nadleški hrib, Notranjska region

Boštjan LAHARNAR

Izveček

Prispevek obravnava rimsko utrdbo na Nadleškem hribu v Loški dolini. Predstavljeni so načrt najdišča, rezultati geofizikalnih raziskav, analize vidnosti in optimalnih poti ter opredelitev drobnih najdb. Rimska vojska je Nadleški hrib za postavitev utrdbe izbrala zaradi njegove strateške lege. Gradnjo datiramo v obdobje od Cezarjeve uprave Galije Cisalpine in Ilirika do avgustejske dobe. Utrdba je torej igrala vlogo pri rimskem osvajanju ali v zaledju balkanskih vojnih žarišč avgustejske dobe.

Ključne besede: Slovenija, Loška dolina, Nadleški hrib, druga polovica 1. st. pr. n. št., avgustejska doba, rimska vojska, rimska utrdba

Abstract

This article deals with the Roman stronghold at Nadleški hrib in Loška dolina. It presents a plan of the site, the results of the geophysical surveys, a viewshed and analyses of energy-optimal pathways, and defines small archaeological finds. The Roman army chose to build the stronghold at Nadleški hrib because of its strategic position. We date the construction from Caesar's administration of Cisalpine Gaul and Illyricum to the Augustan Period. The stronghold, therefore, played a role either during the Roman conquest or in the hinterland of the military conflicts in the Balkans during the Augustan Period.

Keywords: Slovenia, Loška dolina, Nadleški hrib, second half of the 1st century BC, Augustan Period, Roman army, Roman stronghold

1. INTRODUCTION

The remnants of the stronghold at Nadleški hrib have long been known, and the site is often mentioned in archaeological and historical publications on Roman (military) history and the archaeology of the south-eastern Alpine region. The site, with surprisingly well-pronounced remains of ramparts and a typical entrance in the shape of a *clavicula* (Fig. 1), however, has not yet seen any significant archaeological excavations or a comprehensive approach to the problems it poses. Consequently, the more recent papers simply repeat the dated "technical data" regarding its preservation, as well as dating and interpretations that are no longer valid.

The survey included geodesic measuring and the development of a site map. Geophysical surveys were done on a section of the site. Data on metal

detector finds, dug up by unauthorised searchers were gathered and defined by typology and chronology. The aim was to explain the strategic and spatial logistics of the stronghold by means of geographical information systems (viewshed and energetically optimal pathways analyses). On the basis of the gathered information, an attempt was made to place the site into a wider historical and geographical context.

2. GEOGRAPHICAL LOCATION

Nadleški hrib is a 642-meter high plateaued hill above the present-day village of Nadlesk in the north-western part of the Loška dolina (Fig. 2). It forms the end of a ridge, which is part of the mountainous region between Cerčniško polje

Fig. 1: Nadleški hrib. View on the ramparts forming the *clavicula* shape entrance.
Sl. 1: Nadleški hrib. Pogled na nasipa, ki oblikujeta vhod v obliki klavikule.

and Loška dolina, and descends from Križna gora (856 m), Devin (792) and Ulaka (683) into the flatlands of Loška dolina. From its top, Nadleški hrib provides an exceptional panoramic view of the whole of Loška dolina towards Bloke, Racna gora, Babno polje, as well as the northern slopes of Snežnik and the eastern slopes of Javorniki.

3. HISTORY OF THE RESEARCH

According to Attilio Degrassi, the site at Nadleški hrib was first mentioned by a Trieste researcher, Pietro Kandler, in the mid-19th century (Degrassi 1954, 120). In August 1935, Balduin Saria visited Nadleški hrib (Slovenec newspaper, 22nd August 1935). He recorded the approximate measurements and the perimeters of the Roman stronghold, referred to in all subsequent literature. According to Saria, the stronghold is 127 m long and 159 m wide and has an 8.5 m-wide entrance in the shape of a *clavicula*. The size of the stronghold, therefore, comprises roughly 2 ha, which would meet the requirements of stationing a cohort of 500 men, i.e. *cohors quingenaria* (Saria 1935a, 745; id. 1935b, 60; id. 1939, 118). Saria dug a trench through the rampart, which turned out to be made of earth (Saria 1935a, 745). The trenching revealed only one “atypical” fragment (Saria’s oral statement in Kahrstedt 1940, 183). In his article

published in *Jugoslovenski istoriski časopis*, Saria linked the stronghold to Octavian’s campaign against the Iapodes in 35 and 34 BC (Saria 1935a, 746). In another two articles, he mentioned a possibility that the stronghold could have been used for a siege of the Iapodian settlement at Ulaka (Saria 1935b, 60) or for monitoring a significant traffic route between Italy and the Ljubljana Basin during the turbulent period following the Roman conquest (Saria 1935b, 60; id. 1939, 199; also Schmid 1937, 28).

The next to write about the stronghold at Nadleški hrib was Ulrich Kahrstedt (1940, 183–188). He rejected the siege camp hypothesis. He felt one cohort would not have been enough to lay siege of the Ulaka hillfort; either the camp should have been larger or there should have been more of them. Kahrstedt also realised that the topographical features of Nadleški hrib would prevent a successful siege. The hill is surrounded from three sides by marshy and flood-prone flatlands; should the besieged break out, the attackers would have found themselves caught between the enemy and the marshes (Kahrstedt 1940, 183–184). Based on his research of camps with a *clavicula*, Kahrstedt (1933, 144–152) assumed the stronghold was of a later date than Saria had suggested. According to Kahrstedt, camps with a *clavicula* mostly appeared as late as the Flavian period. The border between Italy and Pannonia ran along this territory from

Fig. 2: The position of sites Nadleški hrib and Ulaka above Stari trg pri Ložu.

Sl. 2: Lega najdišč Nadleški hrib in Ulaka nad Starim trgom pri Ložu.

(Source / Vir: TTN5 ©GURS)

Nero's rule onwards. He was of the opinion that the garrison in the stronghold had been guarding the Italian border during the times of Nero and onward (Kahrstedt 1940, 185, 188). Saria disagreed with Kahrstedt's dating of the camps

with a *clavicula*, stating that such entrances were much earlier and citing the camp of Mauchamp at Berry-au-Bac, presumably built by Caesar's soldiers (Saria 1939, 118–119).

Degrassi agreed with Kahrstedt that there had been no camps with a *clavicula* in the Augustan Age. Nonetheless, he rejected his dating of the stronghold to the times of Nero or later. He claimed this had been a peaceful period, where one would not expect the construction of military facilities. Therefore, he linked the stronghold with the defence system of *Praetentura Italiae et Alpium* during the Marcomannic Wars (Degrassi 1954, 119–121). His thesis was accepted also by Massimiliano Pavan (1955, 396).

Jaroslav Šašel pointed out that the stronghold at Nadleški hrib had not yet been sufficiently researched. He believed that, considering the historical situation, the dating by Saria was justified (Šašel 1971, 64). In his publications, he defined Nadleški hrib as a post on the north-eastern border of Cisalpine Gaul, which played a prominent part during the Late Republic and the occupation phase (Šašel 1969, 174–175; id. 1975, 96; id. 1975–1976; id. 1985, 550).

Claudio Zaccaria supported the opinions of Degrassi and Pavan and linked the stronghold to the defence system against Germanic invasions during the Macromannic Wars (Zaccaria 1981, 76; id. 1992, 90).

According to Božidar Slapšak, the Roman military garrison at Nadleški hrib was perhaps overseeing the central local settlement at Ulaka during 1st century AD (Slapšak 1997, 12).

In his master's thesis, Andrej Gaspari briefly summarised the history of the research of the stronghold and indicated its approximate size on a map (Gaspari 2000, 64–65, Fig. 4).

4. DOCUMENTING VISIBLE STRUCTURES AND THE GEOPHYSICAL SURVEYS

Basic premises, aims and research methods

Before our research was conducted, a provisional sketch of the stronghold at Nadleški hrib, based on the measurements from literature, was made by Andrej Gaspari (2000, Fig. 4). All other publications only repeat Saria's report of the remains of a 127 × 159-m cohort fort with an 8.5-m entrance in the form of a *clavicula*. Our aim was to survey and verify the current condition of the site and make a site plan with accurately measured and spatially positioned visible structures.

The site surveying was carried out in Gauss-Krueger coordinate system, using a GPS device and a total station. With the GPS surveying, the so-called RTK system was applied, which is precise

to 0.7–2.5 cm. Where the accuracy was hindered by thick vegetation, the measurements were accurate to 0.30–0.80 m. Where due to unusually thick vegetation and consequently poor reception of the satellite signal, the GPS system failed, the measurements were obtained by a total station.

All recognisable features of the surface were surveyed. The potentially natural (e.g. sinkholes), as well as artificial (e.g. ramparts) formations were recorded. Our attention was drawn to Saria's claim that the ramparts were exclusively earthen (Saria 1925a, 745) and to his designation of the site as a fort. It is our opinion that due to insufficient research, "stronghold" as a more general term would be more appropriate. As a rule, the term "fort" (Ger. *Kastell*, Slov. *kastel*) refers to a (more or less) permanent stronghold covering from 0.6 to 6 ha. Depending on its size, a fort usually housed a garrison of Roman military auxiliaries (*auxilia*) from some to five hundred (*cohors quingenaria*) or a thousand (*cohors milliaria*) men (Johnson 1987, 13; Welfare, Swan 1995, 11). In Britain as well as the Germanic provinces, the forts from the early 1st century were predominantly fortified with an earthen rampart and a ditch. Although there are some known forts from the 1st century with a stone wall, they are nevertheless much more typical of the rules of Domitian and Trajan and onward (Johnson 1987, 59, with examples: 245–318).

In contrast, a camp (Ger. *Lager*, Slov. *tabor*) was a temporary or short-term military post, usually fortified with a rampart and a ditch (Jones 2012, 18). The rampart was made of turf, earth, stones and/or gravel and capped by a timber palisade. A camp would cover from 0.5 to 23 ha of ground (Welfare, Swan 1995, 11, 17). During a campaign, the Roman army would build marching (campaign) camps. A construction camp was set up where the army was engaged in more prominent building projects, such as roads or fortresses. Siege camps were used for besieging, and practice camps for training (Davies, Jones 2006, 6; Jones 2012, 19–29).

The distinction between forts and camps, therefore, is not always clear (Welfare, Swan 1995, 24–26). Also, the earthen ramparts in forts can be significant for dating purposes. In view of this, the data regarding the construction of the rampart at Nadleški hrib should be valuable for interpreting the site, so we decided to test the claim of the earthen rampart by geophysical surveying.¹

¹ The description of the geophysical surveys and their results was done in collaboration with Gašper Rutar (Center

Fig. 3: Nadleški hrib. Area investigated by geoelectric resistivity method.

Sl. 3: Nadleški hrib. Prikaz območja meritev z metodo geoelektrične upornosti tal.
(Source / Vir: DOF ©GURS)

The measurements made using the geoelectric resistivity method were collected from a regular grid of 20×20 -m quadrants, with traverse lines and measured points one meter apart. The terrain was chosen on the basis of preserved traces on the surface and the level of overgrowth; 6 800 m² of the terrain was surveyed (Fig. 3).

Ground Penetrating Radar (GPR) was used to produce GPR profiles of parallel traverse lines; this is an extremely effective method for detecting possible underground structures. A series of

eight GPR profiles was made across the distinct depression within the stronghold and four GPR profiles across the *clavicula* (Fig. 4).

The results of the terrain surveys

Based on the measurements obtained by the GPS and the total station, a siteplan was made (Figs. 5, 6). A 5.5 to 7-m wide and 0.5 to 1.3-m high rampart runs for 104.7 m along the north-western side of the hill, from the contour line with elevation 636 m towards north-east. After 23.5 m, the rampart discontinues and forms an entrance in the form of a *clavicula*. The first part is 10 m long and dissipates towards the top of the hill in the form of a gradual half-circle. The width of the entrance

za preventivno arheologijo, Ljubljana). The geophysical surveys are explained in more detail in the report: G. Rutar, *Poročilo o geofizikalnih raziskavah na Nadleškem hribu* (Zavod za varstvo kulturne dediščine, Center za preventivno arheologijo), Ljubljana 2009.

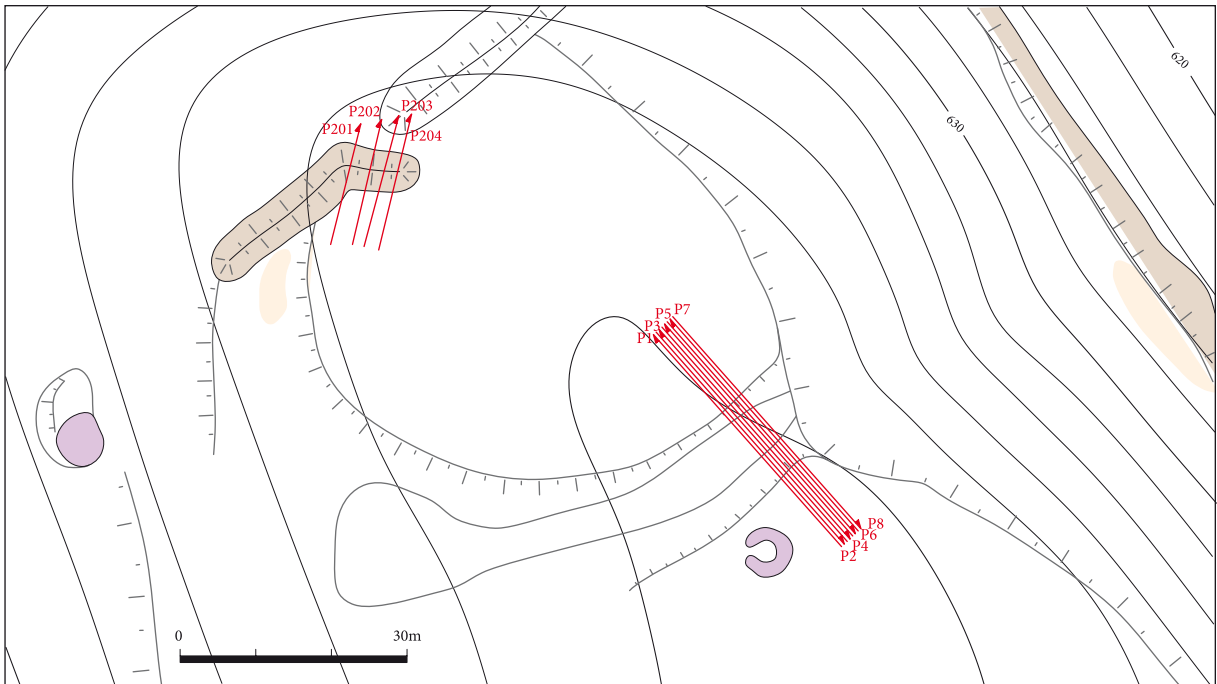

Fig. 4: Nadleški hrib. Position of GPR profiles (R. Klasinc).
Sl. 4: Nadleški hrib. Potek georadarskih profilov (R. Klasinc).

is 3.6 m on the outside and 2.4 m on the inside. The other part of the rampart continues towards north-east and starts lowering after 22.5 m along a steep slope, until, 43 m lower, at the contour line with elevation 624 m, it makes a half-circular turn towards south-east. Its continuation is discernible in a 3.3 to 5-m wide terrace and a distinct break in the slope along the length of 124 m.

Inside the stronghold, directly behind the entrance there is a levelled-out, roughly half-circular plateau (Fig. 5: A), 53 to 57 m in diameter. The plateau is separated from the highest part of the hill by a pronounced depression (Fig. 5: B) widening towards the west into a slope terrace and recognisable on the steep eastern slope only as an unpronounced hollow.

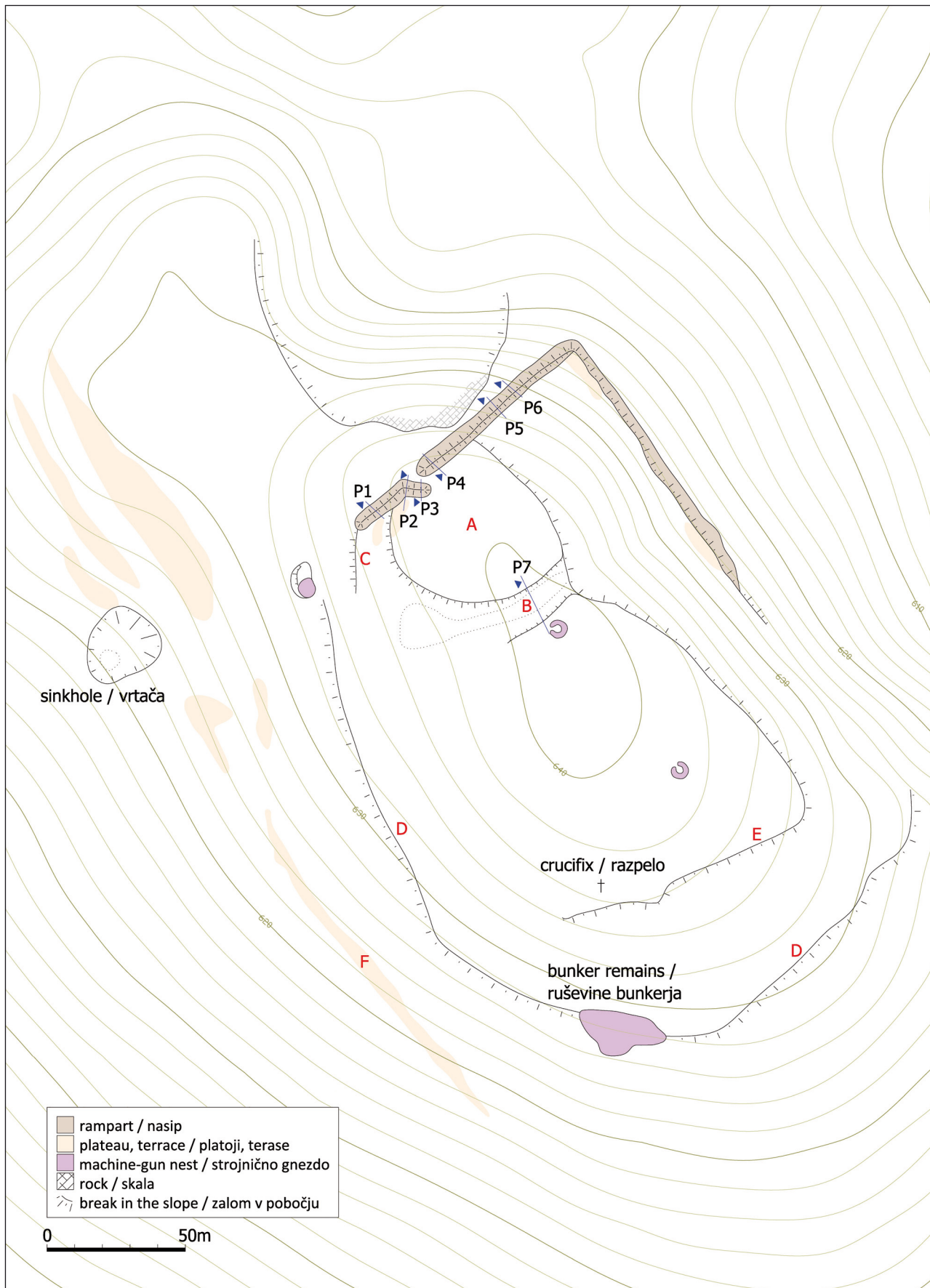
We could not make out any remains of the rampart on the western and southern sides of the hill. A part of the western rampart could perhaps be discerned in a slight, 23-m long break in the slope (Fig. 5: C) towards the south. The slope is descending gently towards the west. The first more pronounced break in the slope runs between the contour lines with elevations 628 and 634 m (Fig. 5: D), which then continues into the southern slope of the hill. Below the break, there are several terraces to the west, which are most likely predominantly natural features or a result of later

agricultural usage. A narrow and long terrace running from these terraces towards south-east (Fig. 5: F) is an abandoned cart track, probably drawn on the Josephinic military map, dated between 1763 and 1784 (Rajšp, Ficko 1995, sheet 1; G. Rutar's report [p. 7, 9 Fig. 3]²). Likewise, towards the south, the slope from the highest part of the hill descends gradually towards Nadlesk. There is a pronounced break in the slope at the crucifix between the contour lines with elevations 634 and 636 m (Fig. 5: E) and lower, where the western break continues (Fig. 5: D).

The geoelectric resistivity method has indicated distinct contrasts in the areas of the levelled-out (perhaps man-made?) plateau inside the stronghold (Fig. 7: 1) and the machine-gun nest from more recent past (Fig. 7: 2). There are several layers of soil in the pronounced depression, and the results show a considerably lesser resistivity in comparison to its surroundings (Fig. 7: 3). Similar results were generated for the levelled-out ground (Fig.

² See note 1.

Fig. 5: Nadleški hrib. Plan of the site (R. Klasinc).
Sl. 5: Nadleški hrib. Načrt najdišča (R. Klasinc).

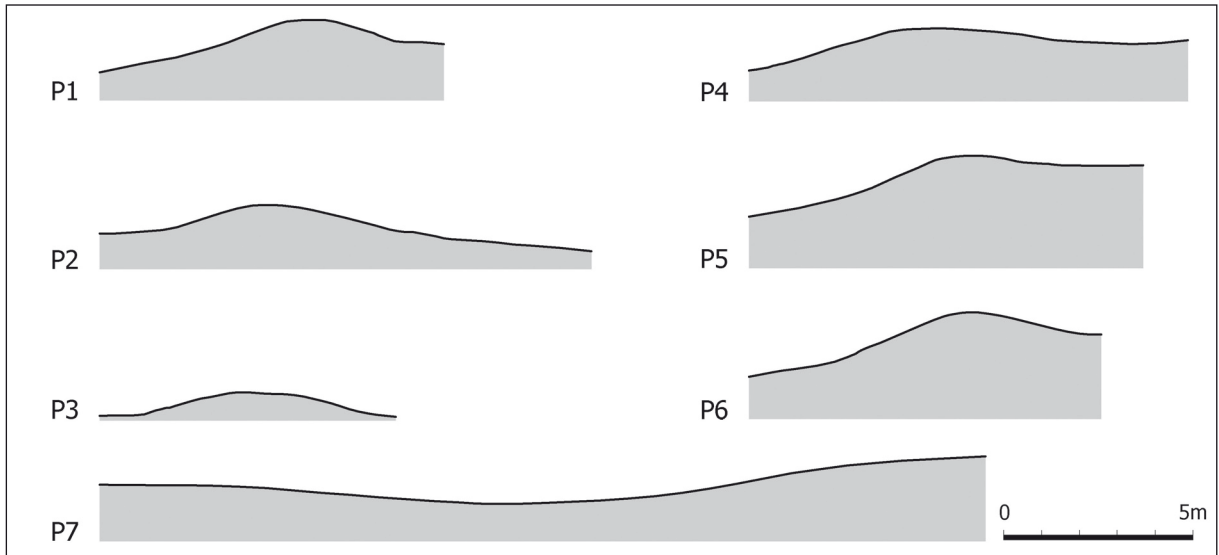

Fig. 6: Nadleški hrib. Cross sections of the ramparts and the depression. For the cross sections orientation see marks P1–P2 on Fig. 5.

Sl. 6: Nadleški hrib. Profili nasipov in poglobitve. Za smeri pogledov glej oznake P1–P7 na sl. 5.

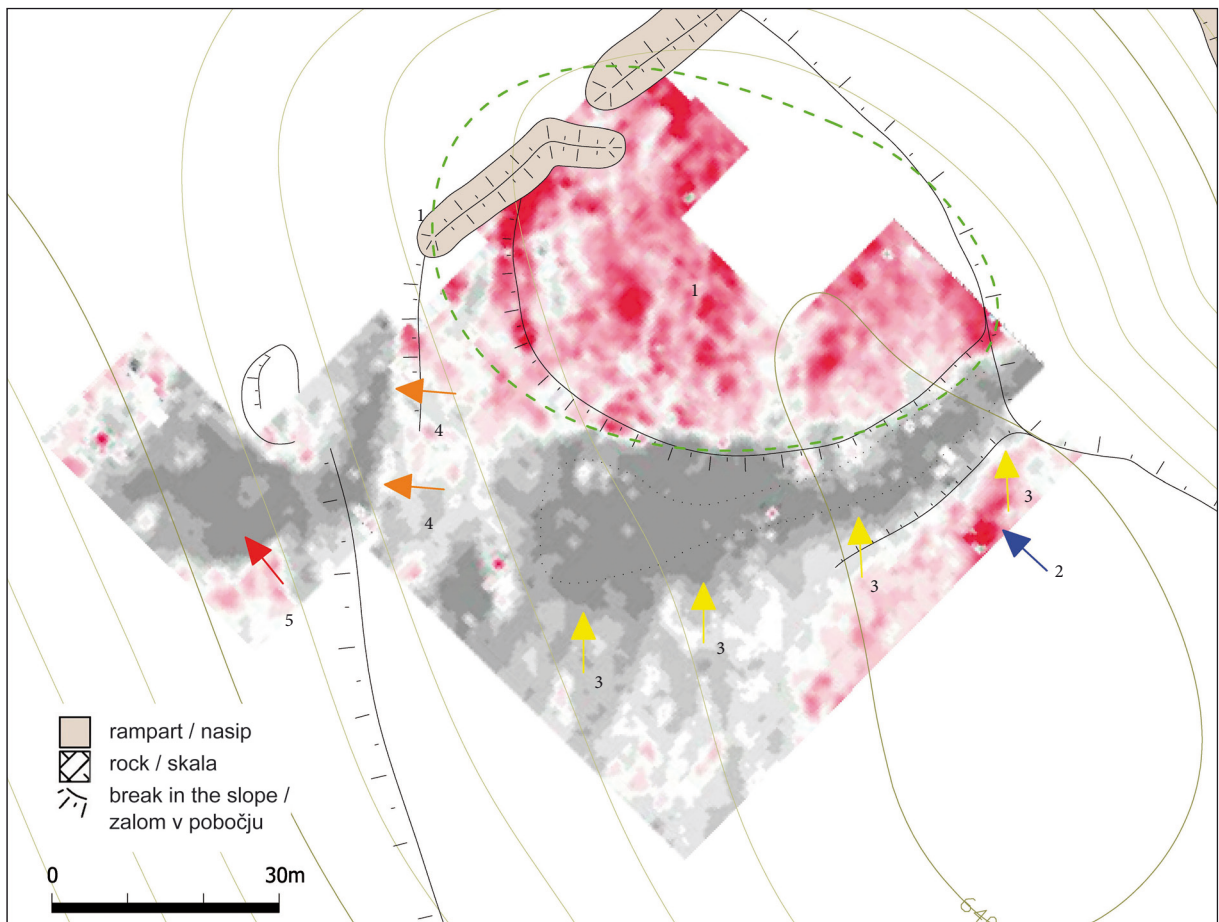

Fig. 7: Nadleški hrib. Display of the geoelectric resistivity method results. 1 – levelled-out plateau, 2 – machine-gun nest, 3 – depression, 4 – levelled-out ground, 5 – depression (R. Klasinc and G. Rutar).

Sl. 7: Nadleški hrib. Prikaz rezultatov meritev z metodo geoelektrične upornosti tal. 1 – izravnano plato, 2 – strojnično gnezdo, 3 – poglobitev, 4 – izravnava, 5 – poglobitev (R. Klasinc in G. Rutar).

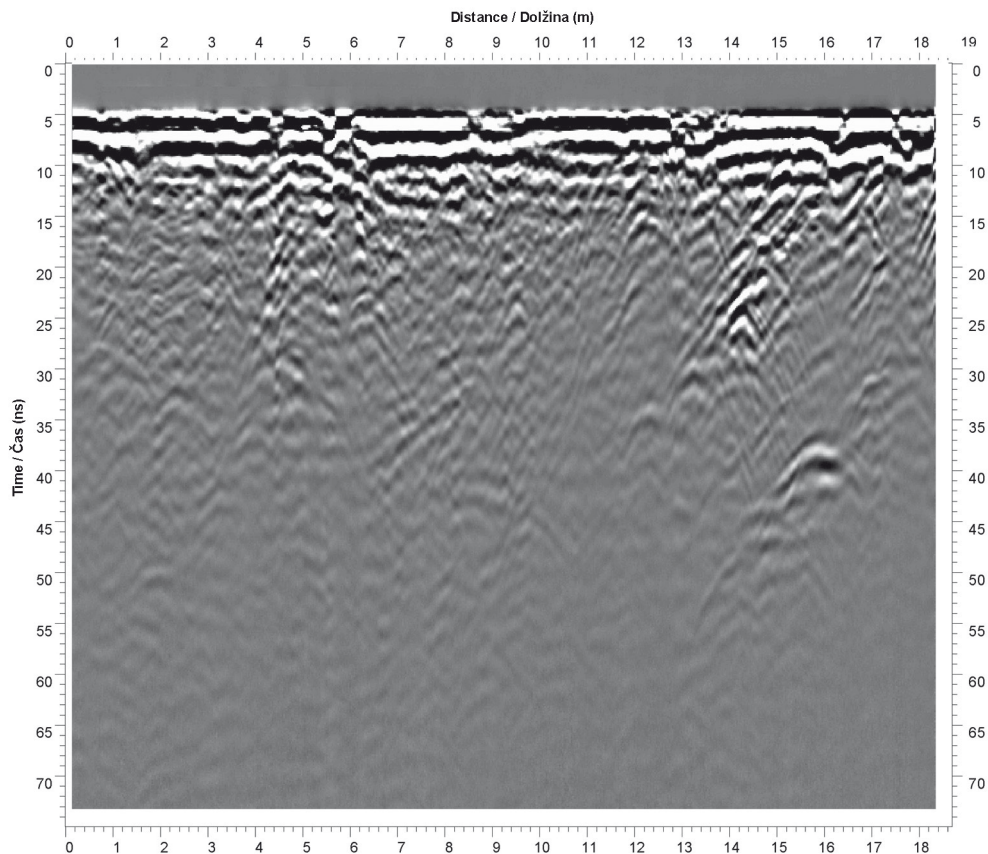

Fig. 8: Nadleški hrib. GPR section no. P 204 across the rampart (between 3 and 7 m) and part of the rampart (between 13 and 16 m) by the entrance (for GPR section position see Fig. 4). (GPR: G. Rutar)

Sl. 8: Nadleški hrib. Georadarski profil št. P 204 čez nasip (med 3. in 7. metrom) in del nasipa (med 13. in 16. metrom) pri vhodu v utrdbo (za položaj profila glej sl. 4). (Georadar: G. Rutar)

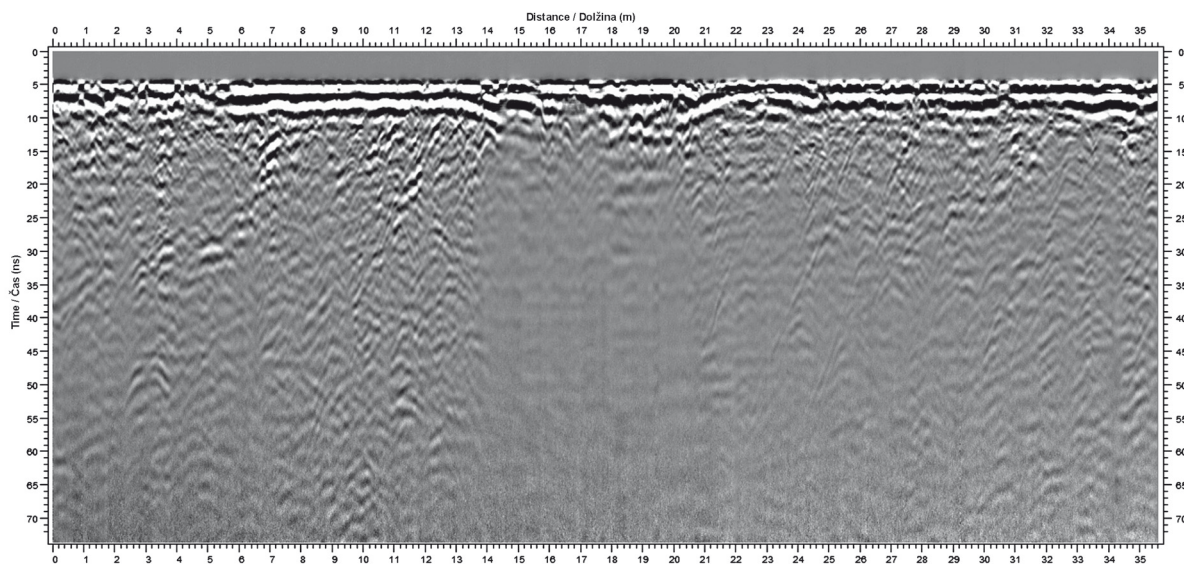

Fig. 9: Nadleški hrib. GPR section no. P 5 across the ditch-like depression (between 14 and 21 m) within the stronghold (for GPR section position see Fig. 4). (GPR: G. Rutar)

Sl. 9: Nadleški hrib. Primer georadarskega profila čez poglobitev (med 14. in 21. metrom) v notranjosti utrdbe (za položaj profila glej sl. 4). (Georadar: G. Rutar)

7: 4) and the depression (Fig. 7: 5) outside the stronghold, which are most likely natural features.

At the *clavicula*, the GPR profiles show man-made layers just below the surface (Fig. 8) and deeper anomalies of geological origins. The profiles across the distinct depression reveal a deepening of the rock base (Fig. 9). The signal weakens considerably with depth, probably because of water or clay composition of the soil.

5. DISCUSSION

Ramparts and size

The surviving ramparts run at an almost 90 degree angle to each other and form a rounded corner. The actual size of the stronghold is thus far impossible to ascertain. Saria estimated the length of the sides to be 127 and 159 meters respectively and concluded the area covered c. 2 ha (Saria 1935a, 745). Our surveys revealed the north-western rampart to be 104.7 m long and the north-eastern rampart 124 m long, encompassing an area of c. 1.3 ha.

Associating the location of the rest of the ramparts with the pronounced breaks in the slope (Fig. 5: D,E) is speculation. The breaks could be naturally occurring or the result of later agricultural usage. The circumstances of the trenching by a Mr Pirc from Ljubljana remain unclear. Apparently, he was requested by Saria to excavate near the crucifix. The trenching across the rampart (perhaps across the break E on the south-eastern slope; Fig. 5: E) apparently revealed some dry-walling and shards (M. Urleb;³ Gaspari 2000, 65, n. 57). Nothing tangible is known about the apparent trenching; the claim about the discovery of a dry-walled structure could actually indicate the discovery of a plot boundary or a patching-up of a cart track. In the Franciscan land register from the late 1800s for the municipality Nadlesk,⁴ the south-eastern slopes of Nadleški hrib are marked as pastures.

The earthen ramparts of the Roman military stronghold, visible on the surface, have no parallels in Slovenia or, indeed, Central Europe. In Slovenia, the remnants of ramparts and ditches of Roman military camps have been identified only through excavations (Mason 2008; Hvalec et al. 2009, 3; Gaspari 2010, 113–116) or, as crop-

markings through analyses of aerial photographs (Grosman 1996, 65–66).

Parallels can be found in specific grasslands in England, Wales and Scotland, where 35% of the documented Roman military camps display visible structures on the surface (Jones 2009, 11). Such examples have mainly survived on higher grounds with pastures. In lowland agricultural areas, ramparts were often levelled out by modern-day ploughing and can also only be discovered by identifying crop-markings, using LIDaR technology or by excavations (Welfare, Swan 1995, 1–6; Davies, Jones 2006, 7–10; Jones 2012, 64–69). Excavations in Great Britain have, furthermore, revealed cases where, upon leaving, the Roman army filled in the ditches with material from the ramparts (Welfare, Swan 1995, 18).

The width of the ramparts of Nadleški hrib is comparable to those of the ramparts in England, which survive as surface features; their width varies from 1.9 to 6.4 m (Welfare, Swan 1995, 17). In Wales, most of the ramparts, which survive as surface features, are between 3 and 4 m wide and between 0.3 and 0.9 m high (Davies, Jones 2006, 22). The GPR profiles of the ramparts by the entrance would support Saria's claim that they were made of earth. More precise data about the architecture of the rampart, e.g. about the possible use of wooden stakes, could be gathered only by excavations. That is to say, excavations of Roman strongholds have revealed various approaches to construction of such earthwork (Fig. 10; Johnson 1987, 73–77, Fig. 36).

The ramparts of some Roman military camps in Rhineland are also comparable in dimensions. The camps were fortified with ramparts of wood and earth (Ger. *Holz-Erde-Mauer*); the inner and outer faces of the rampart were made of timber and planks and filled in by soil and gravel (example: Fig. 10: 7). This type of construction was probably used for the ramparts of the recently discovered camp at Hedemünden, which are 5–6 m in width and 0.8 to 1.2 m in height (Grote 2005, 20–22).

At the site of Tribuna in Ljubljana, the remnants of a Roman stronghold with a rampart were found, whose outer side was dry-walled. The inside of the rampart was constructed from timber, stones and earth (Hvalec et al. 2009, 3). The existence of an earthen rampart in combination with wooden posts and perhaps a wooden outer face from the second stage of the Roman fort at Obrežje is probably indicated by postholes in the upper infill material of the inner ditch and in-between the two ditches (Mason 2008, 191).

³ M. Urleb, Dossier Nadleški Grič, the archives of the Archaeological department of Notranjski muzej v Postojni.

⁴ <http://giskds.situla.org/giskd> [last checked 4.8.2013].

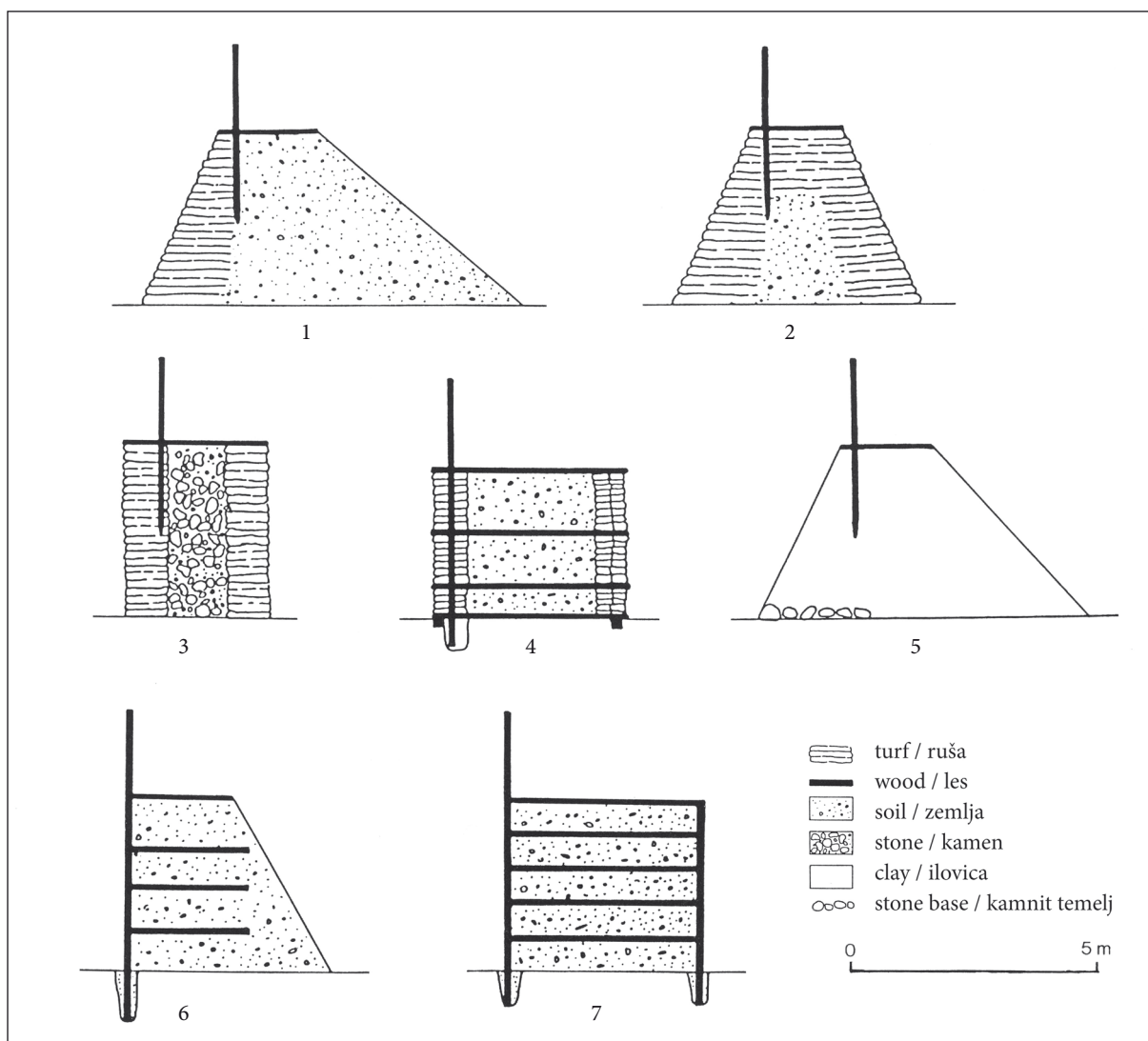

Fig. 10: Different constructions of earthen ramparts of Roman strongholds.

Sl. 10: Načini gradnje zemljenih nasipov pri rimskih vojaških utrdbah.

(After / Po Johnson 1987, Fig. 36)

The entrance

The entrance in the shape of a *clavicula* is the most typical archaeological remnant at Nadleški hrib, which enables defining the ramparts as remains of a Roman military stronghold. This *clavicula* belongs to the most common variation of such entrances; i.e. among internal *claviculae*. The Roman army was also constructing external, double and “Stracathro” type *claviculae* (Fig. 11; Lenoir 1977, 701–701, Fig. 3: a; Jones 2009, 13–17). At Nadleški hrib, one part of the rampart makes a slow curving turn towards the inside of the stronghold and, together with the other part, prevents direct access. Such an entrance forced

the attackers to expose their right flank during a raid attempt (Reddé et al. 2006, 88; Mason 2008, 189; Gaspari 2010, 26, 113). The entrance with a *clavicula* at Nadleški hrib was resourcefully constructed on the edge of a very steep rock face below the top of the north-western slope (Fig. 5), as an additional obstacle to any enemy who might attempt to break in through the entrance.

To date, all attempts at dating the stronghold relied heavily on the dating of *clavicula*-shaped entrances (cf. Chapter History of the research). Due to lack of archaeologically researched *claviculae*, until quite recently one of the main sources for their dating was the text *De munitionibus castrorum*, which in Chapter 55 describes the construction of such

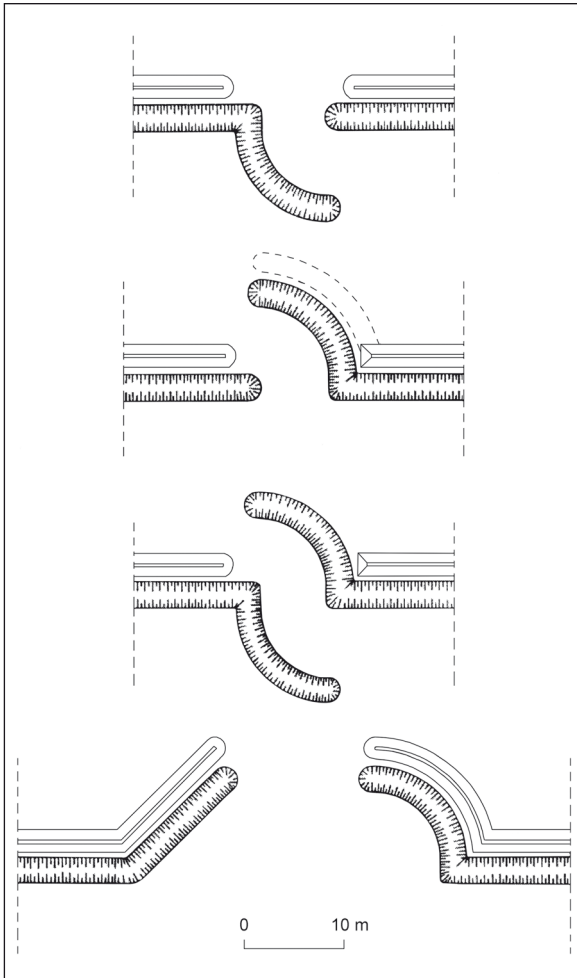

Fig. 11: Variants of *clavicula*-type entrances.
 Sl. 11: Različice vhodov v obliki klavikule.
 (After / Po Lenoir 1977, Fig. 3)

entrances. The text is part of a military manual, which used to be attributed to *Hyginus Gromaticus*, a writer from the Trajan era. Nowadays, it is generally agreed that it is part of a 3rd century text combined of earlier writings; therefore, more recent publications refer to the author as *Pseudo-Hyginus*. Some scholars attempted to date this work on the basis of historical events, which are probably reflected in it, while others analysed its grammatical and vocabulary traits. Most of them date the text to the late 1st century or the times of Domitian and Trajan. A *clavicula* is also portrayed on Trajan's Column in Rome (with a short synopsis of earlier treaties: Gilliver 1993, 33; and Jones 2009, 18–19).

In recent years, there have been a growing number of archaeological discoveries of the *claviculae* of Roman military strongholds from various parts of the former Roman Empire.

The *clavicula* at Mauchamp near Berry-au Bac in France (cf. Chapter History of the research: Saria 1939, 118–119) remains an argument for the use of such entrances in the time of Julius Caesar. It is still debatable whether the camp can be associated with Caesar's campaign of 57 BC, because there is evidence of military activities in the area from the Flavian period, as well. However, modern excavations in Alesia (Alise-Sainte-Reine) uncovered an internal *clavicula* in camps A (Mont Auxois) and C (Côte-d'Or) from Caesar's siege of 52 BC, which would suggest that the dating of the Mauchamp camp to the time of Caesar's Gallic Wars could well be justified (Reddé 1995; Jones 2009, 19). Faux-Vésigneul is another example of a military camp associated with Gallic Wars; it has two internal *claviculae* (Reddé 1995, 277; id. 2011, 63–64).

Several sites associated with the Roman army from the period of Cantabrian Wars (26–19/15 BC) were documented in northern Spain, including some Roman military camps with entrances in the shape of a *clavicula* (Morillo 2011, 11–26; Torres-Martínez et al. 2012, 529–531).

Several Roman strongholds with *claviculae* are known from Egypt. Among them, the camp of Qasr Ibrim A, dated on the basis of amphoras and eastern terra sigillata to 1st century BC and historically associated to Gaius Petronius's military campaign of 23 BC (Maxfield 2009, 71–72).

A *clavicula* was discovered in the so-called Eastern camp (*Ostlager*), 1.5 km east of the main camp in Haltern. Both camps are from the Late Augustan Age (Kühlborn 2005, 209–211).

Unambiguous evidence of *claviculae* from the Augustan Age came to light with the excavations of the Roman fort at Obrežje in the Sava Valley. The excavations have revealed a two-phase stronghold with at least one of the entrances in the shape of a *clavicula* during both periods of use (probably during the Pannonian war and the Pannonian-Dalmatian rebellion) (Mason 2008, 189–191, Fig. 2).

During excavations of the site at NUK 2 in Ljubljana, two ditches triangular in cross-section were discovered in the area where parts of the original ground survive. One of them partially forms the shape of a *clavicula*. According to Andrej Gaspari, the ditches are remains of a practice camp from the time immediately preceding the building of the colony in Emona, which he dates, on the basis of close stratigraphic sequencing and particularly coin finds, to the last years of Emperor Augustus and the Early Tiberian period (Gaspari 2010, 25–27, 78).

The stronghold at Nadleški hrib probably had at least one more entrance. Indicating that are the rules of positioning entrances in Roman military camps, preserved in ancient written sources. Vegetius recommends positioning the entrance of *porta praetoria* facing east or facing the enemy (Vegetius I, 23). Pseudo-Hyginus writes that *porta decumana* is always positioned at the highest point of the camp to allow monitoring the area, whereas *porta praetoria* always faces the enemy (Pseudo-Hyginus 56). Judging by the recommendations of the two authors, the surviving entrance at Nadleški hrib cannot be a *porta decumana*, because it lies lower down the slope.

The interior

A levelled-out plateau lies inside the stronghold, directly behind the entrance (Fig. 5: A). The results of geoelectric resistivity measurements of the area reveal anthropogenic changes, but cannot identify the structures.

We have attempted to explain the ditch-like depression (Fig. 5: B) at the edge of the levelled-out plateau A towards the south-east. To use such a depression for a defensive ditch would make sense. However, the ditch would have to run along the outside of the stronghold, which does not agree with the position of the north-eastern rampart. If this were indeed a defensive ditch, the size of the stronghold would be considerably smaller than Saria saw and that we managed to identify. In this case, the stronghold would be limited to the lower part of the hill; its strategic position would be less favourable, which seems unlikely. Besides, the ditch-like depression, which measures 4.7 m at its narrowest point, is much wider than the defensive ditches of Roman military camps. They were normally about 1.8 m wide (Welfare, Swan 1995, 18) or between 0.5 and 1.8 m wide (Davies, Jones 2006, 25). The same applies to the width of comparable ditches in Rhineland, e.g., the ditch in the camp at Hedemünden was between 3.5 and 4 m wide (Grote 2005, 22), and the one at Oberaden between 2.5 and 4 m (Kühlborn, Schnurbein 1992, 12–16). Even in the case of the camp at Farnsfield (Nottinghamshire), where the ditch was the only defence, its width was no more than 2.8 m (Welfare, Swan 1995, 18). We can therefore assume that the ditch-like depression is a natural feature.

Saria's hypothesis that the stronghold at Nadleški hrib housed a cohort of five hundred men (*cohors*

quingenaria) is repeated several times in other publications. However, inferring the number of soldiers solely on the basis of the stronghold's size can be disputable. This is particularly true of the strongholds positioned on rough terrain. Welfare and Swan, for example, believe that the steep slopes of the Fell End camp (Northumberland) did not allow setting up tents. Similar can be said for the extremely steep north-eastern slope within the stronghold at Nadleški hrib.

Likewise, the two authors broached the subject of sometimes too confident searches for internal structures within temporary camps. A strict internal organisation within relatively permanent strongholds (rows of tents, sheds, headquarters, stables etc.), clearly described in written sources of the time (Polybius, Pseudo-Hyginus, Vegetius) and confirmed in many cases through excavations, was not a rule for temporary strongholds. Rough terrain, strategic position and the circumstances on the battlefield called for pragmatic solutions, which undoubtedly often departed considerably from instructions in military manuals (Welfare, Swan, 16, 22).

Selection of location – strategic position

Considering the nature of the terrain, the stronghold at Nadleški hrib had to be irregular in shape, which has already been suggested by Gaspari (2000, 64). Possible traces of a western rampart in the break of the terrain, connecting to the north-eastern rampart (Fig. 5: C), seems to confirm this.

Departures from an ideal rectangular ground plan with rounded corners (the so-called playing-card form) for Roman camps and forts are not unusual (Johnson 1987, 245–318; Welfare, Swan 1995, 16; Davies, Jones 2006, 16–20; Jones 2012, 84–86). It is understandable that the army adapted to the features of the terrain. The positioning of a fair part of the stronghold on a steep north-eastern slope is more unusual. A small number of similar camps, partly situated on steep hill slopes, are documented in England. Most typical among them are the camps at Higher Kingdom (Devon), Bloomy Lane (Cumbria) and Fell End in Northumberland (Welfare, Swan 1995, 8). In these cases, as well as in the case of the stronghold at Nadleški hrib, strategic advantages seemed to play the key role in such positioning. They were more important than the standard playing-card form and the internal visual coherence.

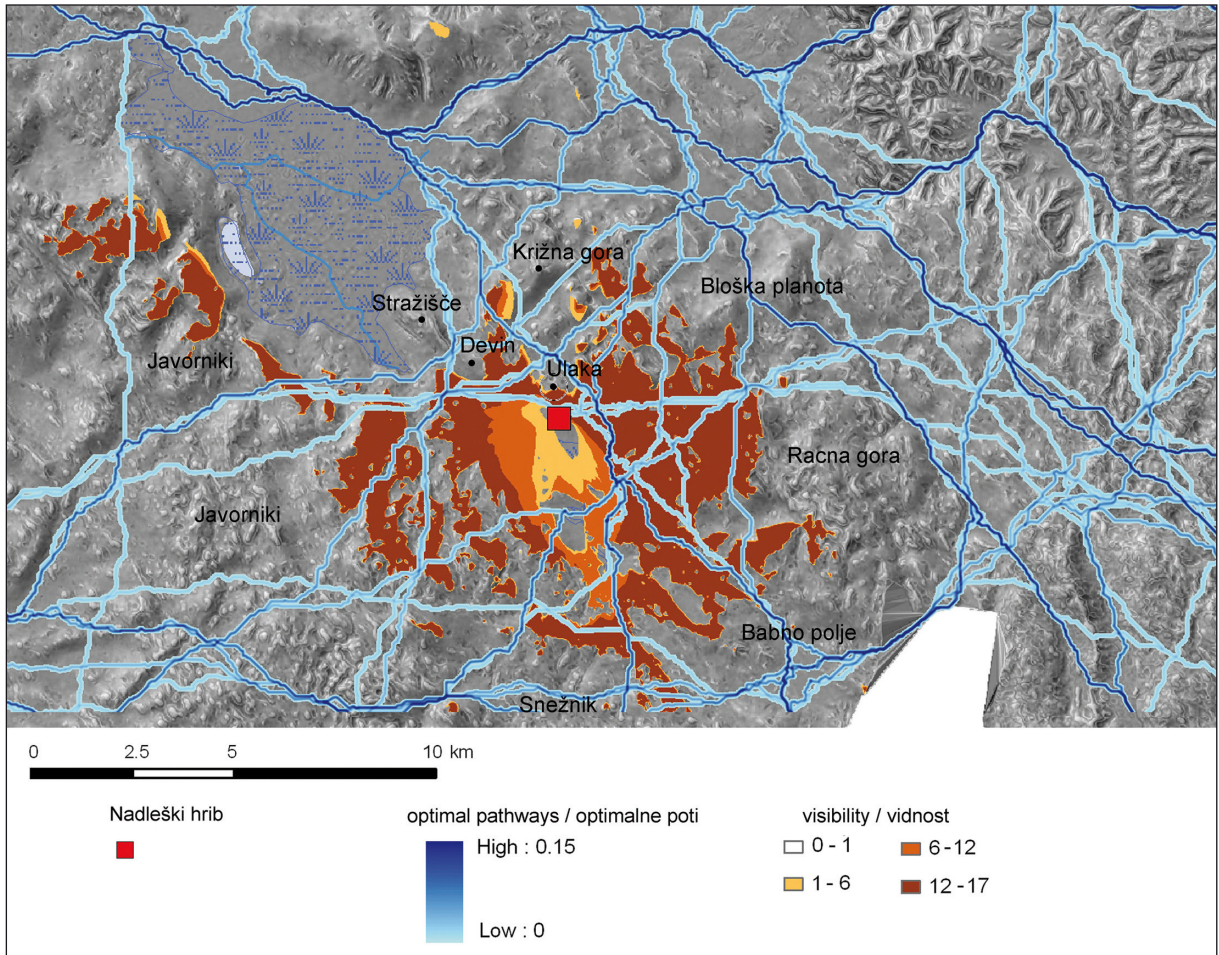

Fig. 12: Network of energetically optimal pathways in the area of Cerknjško polje and Loška dolina; and model of visibility from Nadleški hrib (B. Štular).

Sl. 12: Prikaz mreže energetsko optimalnih poti prek Cerknjškega polja in Loške doline ter barvni in vrednostni prikaz rezultatov analize vidnosti za Nadleški hrib (B. Štular).

Nadleški hrib offers a superb view of the entire Loška dolina, as has been confirmed by our views-
hed analysis. The visibility has been calculated on the DEM with the cell size 25 m (©GURS) from the highest point as well as from a hundred random points on the hillside (e. g. Lake, Woodman, Mithen 1998, 27–38) and five points on the rampart of the stronghold (source DEM 25 and point measurements by GPS and a total station). The result is therefore a model of graded visibility from the Nadleški hrib distinguishing visible from not-visible areas and between areas of good and poor visibility (Fig. 12).

The garrison in the stronghold could therefore monitor all the paths to and from Loška dolina. The pass below Stražišče leads towards Cerknjško polje, the pass below Križna gora towards Bloke, and the passage between Racna gora and the Snežnik

massif towards Babno polje and Gorski Kotar (Gaspari 2000, 8). In this sense, the positioning of the stronghold fully follows the recommendations of *Pseudo-Hyginus*, who claims that a camp should be situated at a safe distance from the woods and narrow valleys or should overlook them: the woods and narrow valleys could be used by the enemy for a surprise attack (*Pseudo-Hyginus* 57).

There is a long-standing hypothesis about a prehistoric and, later, Roman route, leading from the Pivka area over Javorniki to Loška Dolina and further on to Babno polje (Premmerstein, Rutar 1899, 7; Puschi 1902, 26–27). Šašel assumed that Stari trg in Loška dolina was actually the crossroads between the route Emona-Tarsatica and the so-called Iapodian road from Tergeste through Divača and Stari trg towards Colapiani (Bela krajina) and Lika. According to Šašel, the

two routes were particularly salient for Roman military operations during the occupation stage, and it is possible that the stronghold at Nadleški hrib would be evidence for them in the region of Loška dolina (Šašel 1975, 75, 96, Fig. 19).

Within our research, we carried out a GIS analysis of energetically optimal pathways using the so-called natural pathway method (Whitley, Hicks 2001; Poglajen 2006; Mlekuž 2010). Twenty starting points were used in the analysis and an optimal pathway computed from each starting point. The search algorithm used was designed specifically for the data source that was used (DEM 25, ©GURS) and the highly diverse terrain (Podobnikar et al. 2004; Štular 2006). Optimal pathways between each pair of points were computed (380 repetitions in total), and the results were added up. Since the earliest permanent trails commonly avoid flood-prone areas (cf. Štular 2011), such areas were considered not passable in our model. The weakness of the method is the edge effect, which diminishes the interpretative value of the results within a 2-km edge of the analysed area. Hence, the edge area has been omitted from the final result. Using the natural pathway method, high values are interpreted as highly passable. The result is a network of optimal trails (passable throughout the year) crossing the study area in all directions (Fig. 12).

Small finds

The first archaeological finds at Nadleški hrib are mentioned by Saria. While trenching near the entrance, he discovered a fragment of “atypical” pottery (cf. Chapter History of the research). The National Museum of Slovenia keeps the following metal detector finds from the site at Nadleški hrib: three lead slingshots (Fig. 13: 1–3), an iron awl (Fig. 13: 4) and four coins.

The lead slingshots (Fig. 13: 1–3) belong to the most numerous group of such items; i.e. spindle-shaped bullets (shape IIb according to Völling). They were in use in the Roman army from the 3rd century BC until late antiquity (Völling 1990, 34–35). One of the slingshots from Nadleški hrib has both its tips flattened (Fig. 13: 2). Used slingshots often have one flattened or one crushed point, whereas two flattened points would suggest a deliberate fashioning of the blunt points after the missile was cast. Two of the slingshots are heavier than 70 g (87.67 and 96.09 g), which is the main characteristics of lead slingshots of the period from Caesar till the late

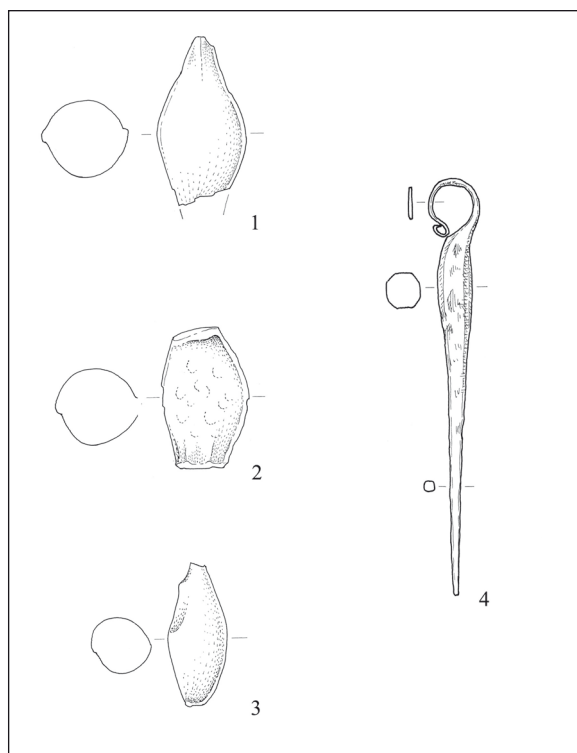

Fig. 13: Nadleški hrib. Lead slingshots and awl (scale = 1:2). (Drawings: I. Murgelj)

Sl. 13: Nadleški hrib. Svinčeni izstrelki za pračo in šilo (M. = 1:2). (Risba: I. Murgelj)

Augustan Age, found at some other sites in the Notranjska region (Laharnar 2011).

The awl (Fig. 10: 4) cannot be dated precisely. The best parallels have been found among awls from the settlements and strongholds from late antiquity (Ulbert 1981, 178, Pl. 25: 265; Ciglenečki 1994, Pl. 2: 11; Pl. 8: 12), in male early-medieval graves from northern Dalmatia (Belošević 1980, 120–122, Pl. 40: 5–12), and a potential early-medieval depot from the Ljubljana (Knific 2004, 193, Fig. 2: 4; id. 2011, Pl. 2: 4).

Two large Tauriscan silver tetradrahmas⁵ and two Roman asses from the 2nd century BC (*FMRSI* IV, 103: no. 41), recovered from Nadleški hrib, are kept by the Numismatic Cabinet of the National Museum of Slovenia.

Large Tauriscan silver tetradrahmas were minted as early as the 2nd century BC (Kos, Šemrov 2003, 386–387). The end of Celtic minting and the subsequent decrease of Celtic coins in circulation are associated with the period around 26/25 or 16/15 BC. However, the Celtic silver coins were

⁵ I am grateful to Alenka Miškec (Numizmatični kabinet Narodnega muzeja Slovenije, Ljubljana) for this information.

unquestionably still in circulation together with Roman money at least in the first decades AD (Kos 1997, 246; id. 2002, 147–158).

The two roman Republican asses from 2nd century BC are halved. Numismatic research of the halving of early Imperial asses has shown that the practice was mostly typical of the Augustan Age (Miškec 2009, 295).

This has been confirmed by the recent research of the coins from Slovenian sites. The halving of asses, for example, was established in the Roman fort at Obrežje; the coin analysis has indicated the fort was in use during the Pannonian-Dalmatian rebellion (Miškec 2009, 296). During the 2008 excavations at location NUK 2 in Ljubljana, 88 copper coins were recovered from the Late Augustan and Early Tiberian layers, 48 of which were halved (Gaspari 2010, 87–88).

When the halving of Republican asses, which include the two examples from Nadleški hrib, actually started is not clear, however. The coins from the site of Andagoste in northern Spain show that the halving of Republican asses was already present in the 4th decade BC (Ocharan Larrondo, Portila Unzueta 2002, 318–323).

6. CONCLUSION

The Roman army chose to build the stronghold at Nadleški hrib for its strategic position, which allows the monitoring of all the trails in and out of Loška dolina. There can be no doubt that the controlling of the routes, which led from Okra/Razdrto and Postojna gate past Cerkljiško polje and across Loška dolina towards Dolenjska and into Kvarner, was crucial during the Roman conquest, as well as the period that immediately followed. The rare finds would suggest that the stronghold was not in use for long, or that it was only used sporadically. The halved Republican asses and the entrance in the form of a *clavicula* would suggest a possibility that the stronghold was in use from the time of Caesar's administration of Cisalpine Gaul and Illyricum to Augustan Period. Taking into account the historical situation, it would seem possible that the Romans built the stronghold during the conquest of the region of the present-day Loška dolina (Octavian's Wars in Illyricum?) or during the Augustan Period, in the hinterland of the military events in the western Balkans (the Pannonian war and the Pannonian-Dalmatian rebellion).

Translation: Katarina Jerin

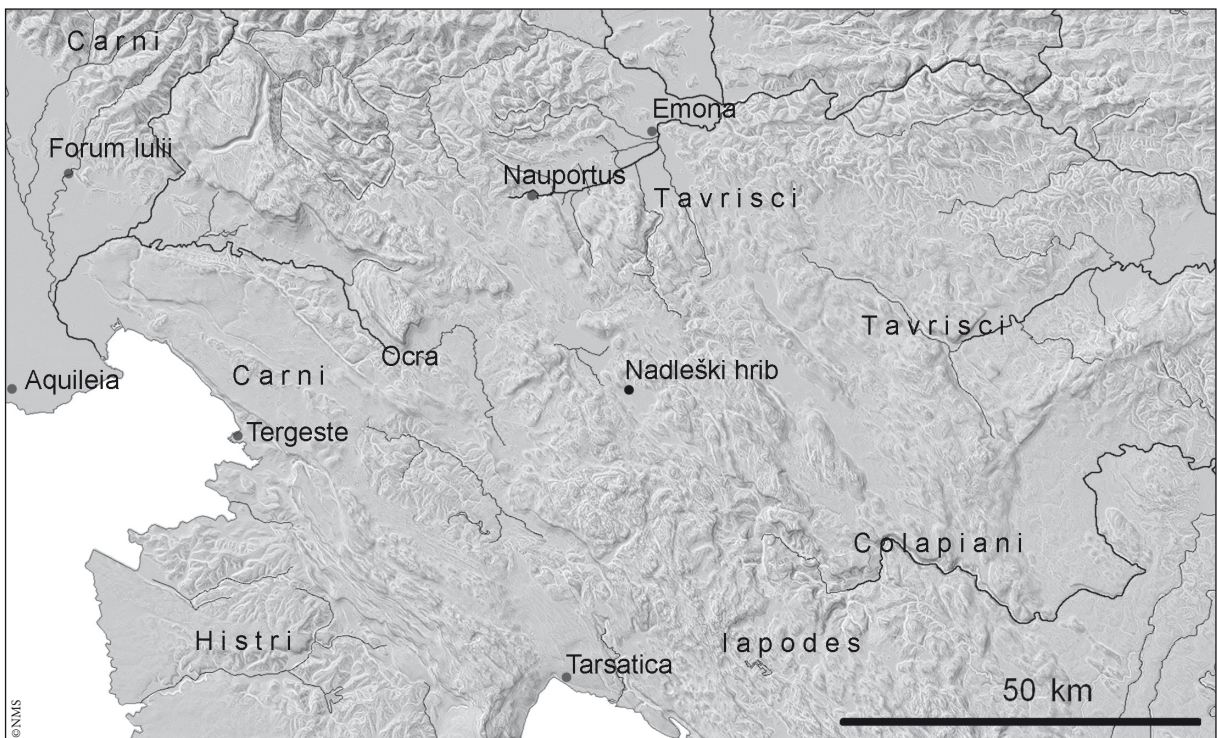

Fig. 14: South-western Slovenia and neighbouring regions from the first half of the 1st century BC to the middle of the 1st century AD.

Sl. 14: Jugozahodna Slovenija med prvo polovico 1. st. pr. n. št. in sredino 1. st. n. št..

- BELOŠEVIĆ, J. 1980, *Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća*. – Zagreb.
- CIGLENEČKI, S. 1994, Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit der Spätantike in Slowenien. – *Arheološki vestnik* 45, 239–266.
- DAVIES, L., R. H. JONES 2006, *Roman Camps in Wales and the Marches*. – Cardiff.
- DEGRASSI, A. 1954, *Il confine nord-orientale dell' Italia Romana. Ricerche storico-topografiche*. – Bern.
- FMRSI IV: A. Šemrov, *Die Fündmünzen der römischen Zeit in Slowenien IV*. – Mainz 1998.
- GASPARI, A. 2000, *Ulaka. Prazgodovinska in rimska naselbina nad Starim trgom pri Ložu*. – Master thesis / magistrsko delo, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- GASPARI, A. 2010, "Apud horridas gentis..." . *Začetki rimskega mesta Colonia Iulia Emona / Beginnings of the Roman Town of Colonia Iulia Emona*. – Ljubljana.
- GILLIVER, M. C. 1993, The *de munitioibus castrorum*: Text and Translation. – *Journal of Roman military Equipment Studies* 4, 33–48.
- GROSMAN, D. 1996, Antično Posavje. – In / V: Guštin et al. 1996, *Rimsko podeželje / Roman Countryside*, 43–82, Ljubljana.
- GROTE, K. 2005, *Römer Lager Hedemünden. Vor 2000 Jahren: Römer an der Werra*. – Hann., Münden.
- HVALEC, S. et al. 2009, *Utrip tribune. Doživetja arheološkega vsakdana*. – Ljubljana.
- JOHNSON, A. 1987, *Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches*. – Kulturgeschichte der antiken Welt 37.
- JONES, R. H. 2009, "Lager mit *claviculae*" in Britannia. – In / V: S. W. Hanson (ed / ur.), *The Army and Frontiers of Rome, Papers offered to David J. Breeze*, Journal of Roman Archaeology. Supplementary series 74, 11–23.
- JONES, R. H. 2012, *Roman camps in Britain*. – Gloucestershire.
- KAHRSTEDT, U. 1933, Lager mit *claviculae*. – *Bonner Jahrbücher* 138, 144–152.
- KAHRSTEDT, U. 1940, Zwei Erdlager in Jugoslavien. – *Serta Hoffilleriana*, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva 21, 183–188.
- KOS, P. 1997, *Leksikon antične numizmatike*. – Ljubljana.
- KOS, P. 2002, A Find of Celtic Coins from the Area of Balina Glavica (*Sinotion*) in Dalmatia. – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 35, 147–158.
- KOS, P., A. ŠEMROV 2003, Skupna najdba keltskih in rimskih novcev v reki Ljubljanici. Doprinos h kronologiji novcev plemena Tavriskov / A hoard of Celtic and Roman coins from the Ljubljanica River. A contribution to the chronology of the coinage of the Taurisci. – *Arheološki vestnik* 54, 381–395.
- KNIFIC, T. 2004, Sekerovitá hrivna iz reke Ljubljanice (Slovenija). – In / V: G. Fusek (ed / ur.), *Zbornik na počest Driny Bialekopvej*, Archaeologica Slovaca Monographiae 7, 191–195.
- KNIFIC, T. 2011, Early mediaeval hoards of iron items in Slovenia. – *Archaeologia Adriatica* 4, 85–99.
- KÜHLBORN, J.-S. 2005, Die Ausgrabungen in den frühkaiserzeitlichen Militäranlagen an der Lippe 1995–2004. – In / V: G. A. Lehmann, R. Wiegels (eds / ur.), *Römische Präsenz und Herrschaft im Germanien der augusteischen Zeit. Der Fundplatz von Klakriese im Kontext neuerer Forschungen und Ausgrabungsbefunde*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge 279, 201–211.
- KÜHLBORN, J.-S. in S. v. SCHNURBEIN 1992, *Das Römerlager in Oberaden 2*. – Bodenaltertümer Westfalens 27.
- LAHARNAR, B. 2011, Roman lead slingshots (*glandes plumbeae*) in Slovenia / Rimski svinčeni izstrelki za pračo (*glandes plumbeae*) iz Slovenije. – *Arheološki vestnik* 62, 339–374.
- LAKE, M. W, P. E., WOODMAN, S. J., MITHEN 1998, Tailoring GIS Software for Archaeological Applications: An Example Concerning Viewshed Analysis. – *Journal of Archaeological Science* 25, 27–38.
- LENOIR, M. 1977, Lager mit *clavicule*. – *Mélanges de l' Ecole française de Rome* 89/2, 697–722.
- LLOBERA, M. 2003, Extending GIS-based visual analysis: the concept of visual scapes. – *International Journal of Geographical Information Science* 17/1, 25.
- MASON, P. 2008, The Roman Fort at Obrežje and Augustan Military Activity in the Sava Valley in Slovenia. – In / V: J.-S. Kühlborn (ed / ur.), *Rom auf dem Weg nach Germanien: Geostrategie, Vormarschstrassen und Logistik*, Bodenaltertümer Westfalens 45, 187–198.
- MAXFIELD, V. A. 2009, Where did they put the men? An enquiry into the accommodation of soldiers in Roman Egypt. – In / V: S. W. Hanson (ed / ur.), *The Army and Frontiers of Rome, Papers offered to David J. Breeze*, Journal of Roman Archaeology, Supplementary series 74, 63–82.
- MIŠKEC, A. 2009, The Augustan conquest of southeastern Alpine and western Pannonian areas: coins and hoards / Avgustejska zasedba jugovzhodnoalpskega prostora in zahodne Panonije: posamične in zakladne novčane najdbe. – *Arheološki vestnik* 60, 283–296.
- MLEKUŽ, D. 2010, Time geography, GIS and archaeology. – In / V: F. Contreras, F. J. Melero (eds / ur.), *Fusion of Cultures: Proceedings of the 38th Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*, 443–445, Grenada.
- MORILLO, Á. 2011, The Roman occupation in the north of Hispania: war, military deployment and cultural intergration. – In / V: G. Moosbauer, R. Wiegels (eds / ur.), *Fines imperii-imperium sine fine? Römische Okkupations- und Grenzpolitik im frühen Principat. Beiträge zum Kongress "Fines imperii – imperium sine fine?"* Osnabrück vom 14. bis 18. september 2009, Osnabrücker Forschungen zu Altertum und Antike-Rezeption 14, 11–26.
- OCHARAN LARRONDO, J. A., M. PORTILA UNZUETA 2002, Andagoste (Cuartango, Álava): un nuevo escenario de las guerras de conquista en el norte de Hispania. – In / V: *Arqueología militar Romana en Hispania*, Gladius 5, 311–325.
- PAVAN, M. 1955, *La provincia romana della Pannonia superior*. – Atti della Accademia nazionale dei Lincei, Memorie, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche 8/6, Roma.
- PODOBNIKAR, T., S. TECCO HVALA, J. DULAR 2004, Iterative approach to ancient paths modelling in the

- Iron Age study of the Dolenjska region (Slovenia). – In / V: K. Fischer Ausserer et al. (eds. / ur.), *Enter the past: the e-way into the four dimensions of cultural heritage*, Proceedings of the 30th conference, BAR. International Series 1227, 254–257.
- POGLAJEN, S. 2006, Iskanje rimske cestne mreže v severozahodni Istri. – In / V: D. Perko (ed. / ur.), *Geografski informacijski sistemi v Sloveniji*, 211–222, Ljubljana.
- PREMERSTEIN von, A., S. RUTAR 1899, *Römische Strassen und Befestigungen in Krain*. – Wien.
- PUSCHI, A. 1902, I valli romani delle Alpi Giulie. – *Archeografo triestino* 24 (suppl.), 3–34.
- RAJŠP, V., M. Ficko 1995, *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Karte 1 / Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. Karten 1, Sektionen / Sectionen 221–225, 230–239, 246–247, 250, 60*. – Ljubljana.
- REDDÉ, M. 1995, “*Titulum et clavicula*” à propos des fouilles récentes d' Alésia. – *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est* 46, 349–356.
- REDDÉ, M. 2011, L' Armée romaine et les peuples gaulois de César à Auguste. – In / V: G. Moosbauer, R. Wiegels (eds. / ur.), *Fines imperii-imperium sine fine? Römische Okkupations- und Grenzpolitik im frühen Principat. Beiträge zum Kongress “Fines imperii – imperium sine fine?”* Osnabrück vom 14. bis 18. september 2009, Osnabrücker Forschungen zu Altertum und Antike-Rezeption 14, 63–73.
- REDDÉ, M., P. BRULET, R. FELLMANN, J. K. HAALBOOS, S. VON SCHNURBEIN 2006, *L' architecture de la Gaule romaine. Les fortifications militaires*. – Documents d'archéologie française 100.
- SARIA, B. 1935a, Terenski rad Arheološkog seminarja Univerze kralja Aleksandra I. u Ljubljani. – *Jugoslovenski istoriski časopis* 1–2, 744–746.
- SARIA, B. 1935b, Ulaka – Metulum ? – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 16/1–2, 59–60.
- SARIA, B. 1939, Doneski k vojaški zgodovini naših krajev v rimski dobi. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20/1–4, 115–152.
- SCHMID, W. 1937, Ulaka. Japodska naselbina nas Strim trgom pri Ložu. Prvo poročilo o raziskovanjih I. 1936. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18/1–2, 17–32.
- SLAPŠAK, B. 1997, Starejša zgodovina Rodika. – In / V: M. Pregelj (ed. / ur.), *Rodik med Brkini in Krasom. Zbornik ob 350. letnici cerkve*, 19–64, Koper.
- ŠAŠEL, J. 1969, Zur Verteidigung der Nordostgrenze in der provincia Cisalpina. – *Roman Frontier Studies* 1969, 174–177, Cardiff (= *Opera selecta*, Situla 30, 1992, 404–407).
- ŠAŠEL, J. 1971, Loški potok. – In / V: J. Šašel, P. Petru, *Claustra Alpium Iuliarum I. Fontes*. – Katalogi in monografije 5, 64.
- ŠAŠEL, J. 1975, Rimske ceste v Sloveniji. – In / V: *Arheološka najdišča Slovenije*, 74–104, Ljubljana.
- ŠAŠEL, J. 1975–1976, Iuliae Alpes. – *Atti VII, Ce.S.D.I.R.* 601–618 (= *Opera selecta*, Situla 30, 1992, 432–449).
- ŠAŠEL, J. 1985, Zur Frühgeschichte der XV. Legion und zur Nordostgränze der Cisalpina zur Zeit Caesars. – *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Archäologisch-epigraphische Studien 1 (= *Opera selecta*, Situla 30, 1992, 469–477).
- ŠTULAR, B. 2006, Prostor blejskih planin v srednjem veku / Raum der Bleder Almen in Mittelalter. – In / V: T. Cevc (ed. / ur.), *Človek v Alpah*, 230–241, Ljubljana.
- ŠTULAR, B. 2011, Mreža poti / Path Network. – In / V: S. Ciglencečki, Z. Modrijan, T. Milavec, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Naselbinski ostanki in interpretacija / Late antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Settlement remains and interpretation*. – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 23, 53–64.
- TORRES-MARTÍNEZ, J. H., A. MARTÍNEZ VELASCO, C. PÉRES FARRACES 2012, Augustan campaigns in the initial phase of the Cantabrian War and Roman artillery projectiles from Monte Bernorio oppidum (Villarén, prov. Palencia). – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 42/4, 525–548.
- ULBERT, T. (ed. / ur.) 1981, *Ad Pirum (Hrušica). Spätromische Passbefestigung in den Julischen Alpen*. – Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 31.
- VÖLLING, T. 1990, Funditores in römischen Heer. – *Saalburg Jahrbuch* 45, 24–58.
- WELFARE, H., V. SWAN 1995, *Roman Camps in England*. – London.
- WHITLEY, T. G., L. HICKS 2001, *Using A Geographic Information System (GIS) Approach to Extract potential Prehistoric and historic period Travel Corridors Across a Portion of North Georgia*. – SEAC conference paper [<http://www.brockington.org/papers/SEAC2001-WhitleyandHicks.pdf>].
- ZACCARIA, C. 1981, Le fortificazioni romane e tardo antiche. – In / V: *Storia ed evoluzione dell' arte delle fortificazioni in Friuli*, Castelli del Friuli 5, 61–95, Udine.
- ZACCARIA, C. 1992, L' arco alpino orientale nell' età romana. – In / V: S. Santoro Bianchi (ed. / ur.), *Castelraimondo. Scavi 1988–1990. I. Scavo*, Cataloghi e monografie archeologiche dei Civici musei di Udine 2, 75–98.

Rimska utrdba na Nadleškem hribu na Notranjskem

1. UVOD

Ostanki rimske utrdbe na Nadleškem hribu so že dolgo znani in najdišče je pogosto omenjeno v arheološki in zgodovinski literaturi, ki se ukvarja z rimsko (vojaško) zgodovino in arheologijo jugovzhodnoalpskega prostora. Na najdišču, kjer presenečajo zlasti dobro vidni ostanki nasipov in značilnega vhoda v obliki t. i. ključnice – klavikule (*sl. 1*), sicer še ni bilo večjih arheoloških raziskav, prav tako še ni bila celostno obravnavana problematika utrdbe. S tem se tudi v novejši literaturi ponavljajo zastareli “tehnični podatki” o njeni ohranjenosti in napačne datacije ter interpretacije.

Ob raziskavi smo opravili geodetsko izmero in izdelali načrt najdišča. Na delu najdišča smo izvedli geofizikalne raziskave. Zbrali smo podatke o detektorskih najdbah, ki so jih izkopal nepooblaščen iskalci, in jih tipološko ter kronološko opredelili. Želeli smo razložiti strateško in prostorsko logiko utrdbe, pri čemer smo si pomagali z geografskimi informacijskimi sistemi (analiza vidnosti in optimalnih poti). Na podlagi zbranih podatkov smo skušali najdišče umestiti v širši zgodovinski in geografski okvir.

2. GEOGRAFSKA LEGA

Nadleški hrib je 642 m visoka planotasta vzpetina nad današnjo vasjo Nadlesk v severozahodnem delu Loške doline (*sl. 2*). Predstavlja zaključek grebena, ki je del hribovitega sveta med Cerknjskim poljem in Loško dolino, in se prek Križne gore (856 m), Devina (792 m) in Ulake (683 m) izteče v ravninski svet Loške doline. Z vrha Nadleškega hriba je dober pregled nad celotno Loško dolino proti Blokam, Racni gori, Babnemu polju ter na severna pobočja Snežnika in vzhodna pobočja Javornikov.

3. ZGODOVINA RAZISKAV

Attilio Degrassi navaja, da je najdišče na Nadleškem hribu prvi omenil tržaški raziskovalec Pietro Kandler sredi 19. st. (Degrassi 1954, 120). Avgusta 1935 se je na Nadleškem hribu mudil Balduin Saria (časopis *Slovenec*, 22. avgust 1935). Zabeležil je približne mere in obseg rimskega

tabora, ki se navajajo v vsej kasnejši literaturi. Po Sariu je utrdba široka 127 in dolga 159 m ter ima 8,5 m širok vhod v obliki klavikule. Območje utrdbe naj bi torej obsegalo površino pribl. 2 ha, kar ustreza prostoru za namestitev kohorte s 500 možmi – *cohors quingenaria* (Saria 1935a, 745; id. 1935b, 60; id. 1939, 118). Saria je v bližini vhoda čez nasip izkopal sondo, ki je pokazala, da so nasipi zemljena nasutja (Saria 1935a, 745). Ob sondiranju je odkril zgolj eno “neznačilno” črepinjo (Kahrstedt 1940, 183 po ustni informaciji B. Saria). V prispevku za *Jugoslovenski istoriski časopis* je Saria utrdbo povezal z Oktavijanovim pohodom proti Japodom v letih 35 in 34 pr. n. št. (Saria 1935a, 746). V drugih dveh objavah je omenil, da je utrdba morda služila obleganju japodske naselbine na Ulaki (Saria 1935b, 60) ali nadzoru pomembne komunikacije med Italijo in Ljubljansko kotlino v nemirnem obdobju takoj po rimski osvojitvi (Saria 1935b, 60; id. 1939, 119; tako tudi Schmid 1937, 28).

Naslednji je o utrdbi na Nadleškem hribu pisal Ulrich Kahrstedt (1940, 183–188). Zavrnil je možnost, da bi šlo za oblegovalno utrdbo. Zgolj ena kohorta je bila po njegovem mnenju premalo za obleganje gradišča na Ulaki. Tabor bi moral biti večji ali pa bi jih moralo biti več. Kahrstedt je tudi ugotovil, da topografske značilnosti Nadleškega hriba ne dopuščajo možnosti uspešnega obleganja. Hrib je namreč s treh strani obdan z močvirno in poplavno ravnico, kar pomeni, da bi se napadalci ob izpadu oblegancev znašli ujeti med sovražnikom in močvirjem (Kahrstedt 183–184). Na podlagi svoje raziskave taborov s klavikulo je Kahrstedt (1933, 144–152) menil, da je utrdba mlajša, kot je domneval Saria. Po Kahrstedtu so se tabori z vhodi v obliki klavikule pojavili večinoma šele v flavijskem obdobju. Meja med Italijo in Panonijo naj bi na tem območju potekala od obdobja Nerona dalje. Posadka v utrdbi je torej po njegovem mnenju varovala mejo Italije v času Nerona in kasneje (Kahrstedt 1940, 185, 188). Saria je nasprotoval Kahrstedtovi dataciji taborov s klavikulo, saj je opozoril, da so takšni vhodi precej starejši, pri tem je navedel primer tabora Mauchamp pri Berry-au-Bacu, ki naj bi ga zgradili že Cezarjevi vojaki (Saria 1939, 118–119).

Degrassi se je strinjal s Kahrstedtom, da taborov s klavikulami v avgustejski dobi še ni bilo. Zavrnil

pa je njegov predlog datacije utrdbe v Neronov in mlajši čas. Menil je, da je bilo to mirno obdobje, v katerem ni pričakovati građenj vojaških objektov. Zato je utrdbo povezal z obrambnim sistemom *Praetentura Italiae et Alpium* v času markomanskih vojn (Degrassi 1954, 119–121). Njegovo tezo je sprejel tudi Massimiliano Pavan (1955, 396).

Jaroslav Šašel je opozoril, da utrdba na Nadleškem hribu še ni dovolj raziskana, glede na zgodovinsko situacijo se mu je zdela datacija Sarie upravičena (Šašel 1971, 64). V objavah je Nadleški hrib označil kot postojanko na severovzhodni meji Galije Cisalpine, ki je imela pomembno vlogo v obdobju pozne republike in v okupacijski fazi (Šašel 1969, 174–175; id. 1975, 96; id. 1975–1976; id. 1985, 550).

Cludio Zaccaria se je pridružil mnenjema Degrassija in Pavana ter utrdbo povezal s sistemom obrambe pred germanskimi vpadi v času markomanskih vojn (Zaccaria 1981, 76; id. 1992, 90).

Po mnenju Božidarja Slapšaka je v 1. st. n. št. rimska vojaška posadka na Nadleškem hribu morda nadzirala središčno domorodno naselbino na Ulaki (Slapšak 1997, 12).

Andrej Gaspari je v magistrskem delu kratko povzel zgodovino raziskav utrdbe in na karti označil njen približen obseg (Gaspari 2000, 64–65, sl. 4).

4. DOKUMENTIRANJE VIDNIH STRUKTUR IN GEOFIZIKALNE RAZISKAVE

Izhodišča, cilji in uporabljene metode

Pred našimi raziskavami je približno skico obsega utrdbe na Nadleškem hribu na podlagi mer, navedenih v literaturi, izdelal Andrej Gaspari (2000, sl. 4). Sicer se v literaturi zgolj ponavljajo navedbe Saria o ostankih kohortnega kastela z merami 127 × 159 m in 8,5 m širokim vhodom v obliki klavikule. Z meritvami smo zato hoteli preveriti obstoječe stanje na najdišču ter izdelati načrt najdišča z natančno izmerjenimi in prostorsko umeščenimi vidnimi strukturami.

Meritve smo izvajali v Gauss-Kruegerjevem koordinatnem sistemu z napravo sistema globalnega določanja lege (GPS) in s totalno postajo. Meritve s sistemom globalnega določanja lege so bile opravljene v t. i. načinu RTK, ki omogoča natančnost med 0,7 in 2,5 cm. Kjer zaradi gostega rastja ni bilo mogoče izvesti meritev takšnih vrednosti, so meritve dosegale natančnost od 0,3 do 0,8 m. Kadar zaradi zelo gostega rastja in posledično slabega sprejema satelitskega signala meritve s sistemom

globalnega določanja lege niso bile mogoče, smo jih izvedli s totalno postajo.

Z meritvami smo dokumentirali vse prepoznane značilnosti v reliefu. Beležili smo tako potencialno naravne (npr. vrtače) kot umetne tvorbe (npr. nasip). Našo pozornost je pritegnil Sariov podatek, da so nasipi le iz zemlje (Saria 1935a, 745), in njegova oznaka najdišča za kastel (1935b, 60), ki so jo povzeli tudi kasnejši pisci. Menimo, da je zaradi nezadostne raziskanosti kot splošnejša oznaka ustreznejša utrdba. S terminom kastel (nem. *Kastell*, angl. *fort*) so namreč praviloma označene (razmeroma) trajne utrdbe, ki merijo od 0,6 do 6 ha. V njih so bile, odvisno od velikosti, navadno nameščene posadke pomožnih enot rimske vojske (*auxilia*) od nekaj mož do 500 (*cohors quingenaria*) in 1000 (*cohors milliaria*) mož (Johnson 1987, 13; Welfare, Swan 1995, 11). Tako v Britaniji kot v germanskih provincah so bili kasteli zgodnjega 1. stoletja večinoma utrjeni z zemljenim nasipom in jarkom. Posamezni kasteli so sicer imeli zidane obzidne strukture že v 1. st., so pa vendarle značilnejše od domicijansko/trajanskega obdobja naprej (Johnson 1987, 59, s primeri: 245–318).

Nasprotno je bil tabor (nem. *Lager*, angl. *camp*) kratkotrajna oz. začasna vojaška postojanka, navadno utrjena z nasipom in jarkom. Nasip je bil narejen iz ruše, zemlje, kamna in/ali kamnitega drobirja ter nadgrajen z leseno palisado. Tabori so obsegali površine od 0,5 do 23 ha (Welfare, Swan 1995, 11, 17). Rimska vojska je na bojnem pohodu gradila pohodne (dnevne) tabore. Delovni tabor je vojska postavila tam, kjer je bila angažirana pri večjih gradnjah, kot so npr. ceste ali legijski tabori. Ob obleganjih so uporabljali oblegovalne tabore, pri urjenju pa so gradili vadbene tabore (Davies, Jones 2006, 6; Jones 2012, 19–29).

Meja med kasteli in tabori torej ni vedno jasna (Welfare, Swan 1995, 24–26). Poleg tega so lahko zemljeni nasipi v kastelih pomembni tudi za datacijo. Iz povedanega sledi, da je podatek o strukturi nasipa na Nadleškem hribu tehten za interpretacijo najdišča, zato smo se odločili podatek o zemljenem nasipu preveriti z geofizikalnimi raziskavami.¹

¹ Opis poteka in rezultatov geofizikalnih raziskav je nastal v sodelovanju z Gašperjem Rutarjem (Center za preventivno arheologijo, Ljubljana). Geofizikalne raziskave so natančneje predstavljene v poročilu G. Rutarja: *Poročilo o geofizikalnih raziskavah na Nadleškem hribu* (Zavod za varstvo kulturne dediščine, Center za preventivno arheologijo), Ljubljana 2009.

Z metodo upornosti tal smo izvedli meritve v pravilni mreži kvadrantov velikosti 20 × 20 m, z razdaljo 1 m med prečnicami in 1 m med merilnimi točkami. Območje, predvideno za raziskavo z metodo upornosti tal, smo izbrali na podlagi ohranjenih površinskih sledov in stopnje zaraščenosti. Raziskali smo 6800 m² veliko površino (sl. 3).

Z georadarsko metodo smo izdelali georadarske profile vzporednih prečnic, kar omogoča dobro zaznavo morebitnih podpovršinskih struktur. Serijo osmih georadarskih profilov smo izvedli prek izrazite poglobitve v notranjosti utrdbe, serijo štirih georadarskih profilov pa prek klavikule (sl. 4).

Rezultati terenskih raziskav

Na podlagi meritev z napravo GPS in totalno postajo smo izdelali načrt najdišča (sl. 5; 6). Na severozahodni strani hriba poteka 5,5 do 7 m širok in 0,5 do 1,3 m visok nasip od izohipse s koto 636 m v smeri proti severovzhodu v dolžini 104,7 m. Po 23,5 m je nasip prekinjen in tvori t. i. vhod v obliki ključnice – klavikule (*clavícula*). Prvi krak je dolg 10 m in se v obliki blagega polkroga izteče v smeri proti vrhu hriba. Širina vhoda meri med 3,6 na zunanji in 2,4 m na notranji strani vhoda. Drugi krak nasipa poteka proti severovzhodu in se po 22,5 m nadaljuje po strmem pobočju, kjer se 43 m nižje, na izohipsi s koto 624 m, polkrožno zaobrbe proti jugovzhodu. Njegovo nadaljevanje prepoznamo v obliki 3,3 in 5 m široke terase in izrazitega, 124 m dolgega preloma v pobočju.

V notranjosti utrdbe se takoj za vhomom nahaja izravnani plato približno polkrožne oblike (sl. 5: A) s premerom 53 do 57 m. Plato je od najvišjega dela hriba ločen z izrazito poglobitvijo (sl. 5: B), ki se proti zahodu razširi v pobočno teraso, na vzhodnem, strmem pobočju pa je opazna kot neizrazita globel.

Na zahodni in južni strani hriba ostankov nasipa nismo zasledili. Del zahodnega nasipa morda lahko prepoznamo le v blagem, 23 m dolgem zalomu pobočja (sl. 5: C), ki poteka proti jugu. Proti zahodu se pobočje blago spušča. Prvi izrazitejši zalom poteka med izohipsama s kotama 628 in 634 m (sl. 5: D) in se nato nadaljuje v južno pobočje hriba. Pod omenjenim zalomom se na zahodni strani nahaja več teras, ki so zelo verjetno večinoma naravnega nastanka ali posledica kasnejše kmetijske izrabe. Ozka in dolga terasa, ki poteka od omenjenih teras proti jugovzhodu (sl. 5: F), je opuščen kolovoz, katerega potek verjetno prikazuje Jožefinska vojaška

karta, nastala med letoma 1763 in 1784 (Rajšp, Ficko 1995, list 1; poročilo G. Rutarja [str. 7, 9 sl. 3]²). Tudi v smeri proti jugu se od najvišjega dela hriba pobočje enakomerno spušča proti Nadlesku. Izrazit zalom pobočja se nahaja pri razpelu med izohipsama s kotama 634 in 636 m (sl. 5: E) in nižje ob nadaljevanju zahodnega zaloma (sl. 5: D).

Metoda upornosti tal je pokazala izrazite kontraste na območju izravnane platoja (morda delo človeških rok?) v notranjosti utrdbe (sl. 7: 1) in strojničnega gnezda iz polpretekle dobe (sl. 7: 2). V izraziti poglobitvi je več prsti in rezultat kaže precej manjšo upornost od okolice (sl. 7: 3). Podobno velja za izravnavo (sl. 7: 4) in poglobitev (sl. 7: 5) zunaj utrdbe, ki sta verjetno naravnega izvora.

Georadarski profili kažejo pri klavikuli plitvo ležeče (nasute?) plasti (sl. 8) in globlje anomalije geološkega nastanka. Profili čez izrazito poglobitev kažejo, da se stik s skalno osnovo začne spuščati (sl. 9). Signal z globino zelo oslabi, verjetno zaradi vode ali glinene sestave prsti.

5. DISKUSIJA

Nasipi in obseg

Ohranjena nasipa potekata skoraj pravokotno drug na drugega in tvorita zaobljen vogal. Trenutno je nemogoče ugotavljati, kolikšen je bil dejanski obseg utrdbe. Saria je ocenil dolžini stranic na 127 in 159 m in tako sklepal na približno 2 ha veliko površino utrdbe (Saria 1935a, 745). Pri svojih raziskavah smo prepoznali severozahodni nasip v dolžini 104,7 m in severovzhodni nasip v dolžini 124 m, ki omejujeta površino pribl. 1,3 ha.

Povezovanje poteka ostalih nasipov z izrazitimi zalomi v pobočju (sl. 5: D,E) je zgolj domneva. Zalomi so morda naravna tvorba ali posledica poznejše kmetijske izrabe.

Povsem nejasne so okoliščine sondiranja nam neznanega g. Pirca iz Ljubljane, ki je menda po naročilu Saria kopal v bližini razpela. Sonde čez nasip (morda čez prelom E na jugovzhodnem pobočju, sl. 5: E) so domnevno razkrile suhozidno gradnjo in črepinje (arhivska dokumentacija³ in Gaspari 2000, 65 op. 57). O navedenem sondiranju ne vemo nič natančnega, navedba o odkritju suhozidne gradnje lahko nakazuje odkritje parcelne meje ali morda

² Glej op. 1.

³ M. Urleb, Dosje Nadleški grič, hrani arhiv Arheološkega oddelka Notranjskega muzeja v Postojni.

utrditve za kolovoz. Na Franciscejskem katastru iz druge polovice 19. st. za katastrsko občino Nadlesk⁴ so jugovzhodna pobočja Nadleškega hriba označena kot pašniki.

Na površini vidni zemljeni nasipi rimske vojaške utrdbe nimajo primerjav v Sloveniji niti v srednjeevropskem prostoru. Ostanke nasipov in jarkov rimskih vojaških utrdb so bili pri nas ugotovljeni le z izkopavanji (Mason 2008; Hvalec et al. 2009, 3; Gaspari 2010, 113–116) ali kot vegetacijski in barvni znaki pri analizi aerofotografij (Grosman 1996, 65–66).

Primerjave najdemo v specifičnem travnatem okolju Anglije, Wellsa in Škotske, kjer ima 35 odstotkov dokumentiranih rimskih vojaških taborov na površju vidne strukture (Jones 2009, 11). Taki primeri so se večinoma ohranili na višjih območjih, kjer so pašniki. V nižjih, poljedelskih območjih so bili nasipi pogosto zravnani z modernim oranjem in jih prav tako lahko odkrijejo le s prepoznavanjem vegetacijskih znakov, z uporabo tehnologije LiDAR ali izkopavanji (Welfare, Swan 1995, 1–6; Davies, Jones 2006, 7–10; Jones 2012, 64–69). V Veliki Britaniji so z izkopavanji odkrili tudi primere, ki pričajo, da je že rimska vojska ob opustitvi utrdbe jarke zasula z materialom iz nasipov (Welfare, Swan 1995, 18).

Širina nadleških nasipov ne odstopa od širin na površju ohranjenih nasipov v Angliji, kjer so njihove širine med 1,9 in 6,4 m (Welfare, Swan 1995, 17). V Wellsu je večina na površju ohranjenih nasipov široka med 3 in 4 m in visoka med 0,3 in 0,9 m (Davies, Jones 2006, 22). Georadarski profili nasipov ob vhodu potrjujejo Sariovo omembo o zemljenih nasipih. Natančnejše podatke o arhitekturi nasipa, npr. o morebitni uporabi lesenih opornikov, bi lahko pridobili le z izkopavanjem. Izkopavanja rimskih utrdb so namreč pokazala različne načine gradenj zemljenih nasipov (*sl. 10*).

Z nadleškimi so primerljive dimenzije nasipov nekaterih rimskih vojaških taborov v Porenju. Tam so bili tabori utrjeni z okopi iz lesa in zemlje (nem. *Holz-Erde-Mauer*), ki so imeli zunanji lici grajeni iz lesenih brun in desk, notranjost pa je bila zapolnjena z zemljo in drobirjem (primer: *sl. 10*: 7). Tako so bili verjetno grajeni nasipi nedavno odkritega tabora Hedemünden, ki so ohranjeni 5 do 6 m v širino ter med 0,8 in 1,2 m v višino (Grote 2005, 20–22).

Na najdišču Tribuna v Ljubljani so odkrili ostanke rimske utrdbe z nasipom, katerega zunanje lice je bilo utrjeno s suhim zidom. Notranjost nasipa je bila zgrajena iz lesa, kamenja in zemlje (Hvalec et al. 2009, 3). Obstoj zemljenega nasipa v kombinaciji z lesenimi oporniki in morda lesenim zunanjim licem v drugi fazi rimske vojaške utrdbe na Obrežju verjetno nakazujejo stojke v zgornjem polnilu notranjega jarka in v prostoru med obema jarkoma (Mason 2008, 191).

Vhod

Vhod v obliki klavikule (*clavicula*) je najznačilnejša arheološka ostalina na Nadleškem hribu, ki omogoča opredelitev nasipov za ostanke rimske vojaške utrdbe. Nadleška klavikula sodi v najpogostejšo različico tovrstnih vhodov, tj. med notranje klavikule. Sicer je rimska vojska gradila še zunanje in dvojne klavikule ter klavikule različice "Stracathro" (*sl. 11*; Lenoir 1977, 701–702, *sl. 3*: a; Jones 2009, 13–17). Na Nadleškem hribu se eden od krakov nasipa v blagem polkrogu zapogne v notranjost utrdbe in tako skupaj z drugim krakom onemogoča neposreden vstop. Tak vhod je prisilil napadalce, da so ob poskusu vstopa izpostavili svoj nezaščiten desni bok (Redd et al. 2006, 88; Mason 2008, 189; Gaspari 2010, 26, 113). Vhod s klavikulo so na Nadleškem hribu preiščeno zgradili tik na robu izrazite skalne strmine pod vrhom severozahodnega pobočja (*sl. 5*), kar je morebitnim sovražnikom predstavljalo dodatno oviro pri poskusu vpada skozi vhod.

Pri dosedanjih poskusih datacije utrdbe je bila ključna prav datacija vhodov v obliki klavikule (prim. Zgodovina raziskav). Ob pomanjkanju arheološko raziskanih klavikul je bil še nedavno eden glavnih virov za njihovo datacijo tekst *De munitionibus castrorum*, ki v 55. poglavju opisuje konstrukcijo tovrstnih vhodov. Besedilo velja za del vojaškega priročnika, ki so ga pripisovali Higinu Gromatiku (*Hyginus Gromaticus*), piscu iz časa Trajana. Danes je večinoma sprejeto, da gre pravzaprav za del besedila, ki je bilo v 3. stoletju sestavljeno iz starejših besedil. Zato uporabljajo v novejši literaturi za avtorja ime Psevdo-Higin (*Pseudo-Hyginus*). Nekateri so skušali besedilo datirati po zgodovinskih dogodkih, ki se verjetno zrcalijo v besedilu, drugi na podlagi slovničnih značilnosti in besedišča. Nastanek besedila večinoma datirajo na konec 1. st. oz. v čas cesarjev Domicijana in Trajana.

⁴ Vir: <http://giskds.situla.org/giskd> [zadnji dostop 4.8.2013].

Klavikula je upodobljena tudi na Trajanovem stebru v Rimu (s kratkim povzetkom starejših razprav: Gilliver 1993, 33 in Jones 2009, 18–19).

V zadnjih letih je vedno več arheoloških odkritij vhodov v obliki klavikule pri rimskih vojaških utrdbah iz različnih delov nekdanjega rimskega imperija.

Klavikula v Mauchampu pri Berry-au-Bacu v Franciji (glej Zgodovina raziskav: Saria 1939, 118–119) ostaja argument za uporabo tovrstnih vhodov v Cezarjevem času. Povezava tabora s Cezarjevim pohodom 57 pr. n. št. je sicer še vedno vprašljiva, saj obstajajo dokazi o vojaških premikih na območju tabora tudi za flavijsko obdobje. A vendarle se z modernimi izkopavanji v Aleziji (Alise-Sainte-Reine), ki so razkrila notranjo klavikulo v taborih A (Mont Auxois) in C (Côte-d'Or) iz časa Cezarjevega obleganja 52 pr. n. št., zdi tudi datacija tabora Mauchamp v čas Cezarjevih galskih vojn povsem upravičena (Reddé 1995; Jones 2009, 19). Z galskimi vojnami je prav tako povezan vojaški tabor Faux-Vésigneul, ki je imel dva vhoda v obliki notranje klavikule (Reddé 1995, 277; id. 2011, 63–64).

Na severu Španije so uspeli dokumentirati več najdišč, ki so povezana z rimsko vojsko iz obdobja kantabrijskih vojn (26–19/15 pr. n. št.). Med njimi so tudi rimski vojaški tabori z vhodi v obliki klavikule (Morillo 2011, 11–26; Torres-Martínez et al. 2012, 529–531).

Več rimskih utrd s klavikulami je znanih v Egiptu. Med njimi je tabor Qasr Ibrim A, ki so ga na podlagi amfor in vzhodne sigilate datirali v 1. st. pr. n. št. in ga glede na zgodovinsko situacijo povezujejo s Petronijevim vojaškim pohodom leta 23 pr. n. št. (Maxfield 2009, 71–72).

Vhod v obliki klavikule so odkrili v t. i. vzhodnem taboru (Ostlager), ki leži 1,5 km vzhodno od glavnega tabora v Halternu. Oba tabora sta iz poznoavgustejske dobe (Kühlborn 2005, 209–211).

Jasni dokazi o gradnji klavikul v avgustejski dobi so prišli na dan pri izkopavanju vojaške utrdbe na Obrežju. Izkopavanja so razkrila dvofazno utrdbo, ki je v obeh obdobjih uporabe (verjetno v času panonske vojne in panonsko-dalmatskega upora) imela vsaj enega od vhodov v obliki klavikule (Mason 2008, 189–191, sl. 2).

Pri arheoloških izkopavanjih na najdišču NUK 2 v Ljubljani so na površini ostanka prvotnih tal odkrili jarka trikotnega preseka. Eden od njiju je na določenem delu tvoril obliko klavikule. Po interpretaciji Andreja Gasparija so ti jarki ostanki vadbene tabora iz časa neposredno pred pozidavo

kolonije v Emoni. Gaspari jo na podlagi tesnega stratigrafskega sosledja in zlasti novčnih najdb datira v zadnja leta cesarja Avgusta in zgodnjeterbersko obdobje (Gaspari 2010, 25–27, 78).

Utrdba na Nadleškem hribu je verjetno imela vsaj še en vhod. Na to kažejo pravila postavitve vhodov v rimskih vojaških taborih, ki so se ohranila v antičnih pisnih virih. Vegecij priporoča postavitve vhoda *porta praetoria* v smeri proti vzhodu oz. v smeri sovražnika (*Vegetius* I, 23). Pseudo-Higin piše, da je *porta decumana* vedno postavljena na najvišjo točko tabora, od koder je zagotovljen nadzor nad območjem, *porta praetoria* pa je vedno v smeri sovražnika (*Pseudo-Higinus* 56). Glede na priporočila omenjenih piscev ohranjeni vhod na Nadleškem hribu torej ne more biti *porta decumana*, saj leži v nižjem delu hriba.

Notranjost

V notranjosti utrdbe se takoj za vhodom nahaja izravnani plato (*sl. 5: A*). Rezultati merjenja upornosti tal v tem delu kažejo antropogeno preoblikovanost, ne omogočajo pa prepoznavanja struktur.

Skušali smo razložiti pomen jarku podobne poglobitve (*sl. 5: B*), ki zamejuje izravnani plato A proti jugovzhodu. Uporaba takšne poglobitve za obrambni jarek bi bila smiselna, vendar bi moral jarek potekati na zunanji strani utrdbe, kar glede na potek severovzhodnega nasipa ni mogoče trditi. Če bi šlo za obrambni jarek, bi bil obseg utrdbe bistveno manjši, kot ga je videl Saria in tudi kot smo ga uspeli prepoznati sami. V tem primeru bi bila utrdba omejena le na nižji del hriba, kar bi zmanjšalo ugodnost njene strateške pozicije, a to se zdi malo verjetno. Poleg tega je jarkasta poglobitev s širino 4,7 m v najožjem delu precej širša od obrambnih jarkov rimskih vojaških taborov. Ti so bili navadno široki pribl. 1,8 m (Welfare, Swan 1995, 18) oz. med 0,5 in 1,8 m (Davies, Jones 2006, 25). Enako velja za širino jarkov taborov v Porenju. Tabor v Hedemündenu ima npr. jarek širok med 3,5 in 4 m (Grote 2005, 22), Oberaden pa med 2,5 in 4 m (Kühlborn, Schnurbein 1992, 12–16). Celotni tabor Farnsfield (Nottinghamshire), ki je bil branjen zgolj z jarkom, je imel jarek širok 2,8 m (Welfare, Swan 1995, 18). Menimo torej, da gre v primeru jarkaste poglobitve za naravno tvorbo.

V literaturi je večkrat prepisana Sariova teza, da je bila v utrdbi na Nadleškem hribu nameščena kohorta 500 mož (*cohors quingenaria*), vendar je sklepanje o velikosti moštva zgolj iz predpostavljive

ne velikosti utrdbe lahko sporno. To še posebno velja za utrdbe, ki ležijo na razgibanih terenih. Walfare in Swanova npr. menita, da na strmih pobočjih tabora Fell End (Northumberland) niso mogli postaviti šotorov (Walfare, Swan 1995, 22). Podobno lahko trdimo za zelo strmo severovzhodno pobočje znotraj utrdbe na Nadleškem hribu.

Ista avtorja sta opozorila na včasih preveč optimistično iskanje notranjih struktur v kratkotrajnih taborih. Pravilna notranja organiziranost v razmeroma trajnih utrdbah (linije šotorov, barak, poveljniški prostor, hlevi itd.), o kakršni jasno poročajo antični pisni viri (Polibij, Psevdo-Higin, Vegecij) in ki je bila v več primerih ugotovljena z izkopavanji, za kratkotrajne utrdbe ni pravilo. Razgiban relief, strateška lega in trenutna situacija na bojišču so narekovali pragmatične rešitve, ki so gotovo večkrat močno odstopale od navodil v vojaških priročnikih (Walfare, Swan 1995, 16, 22).

Izbira kraja – strateška lega

Glede na oblikovanost reliefa je morala biti utrdba na Nadleškem hribu nepravilne oblike, kar je sklepal že Gaspari (2000, 64). To nakazuje tudi morebitna sled zahodnega nasipa v zalomu terena, ki se navezuje na severozahodni nasip (sl. 5: C).

Odstopanje od idealnega pravokotnega tlorisa z zaobljenimi vogali (v angleškimi literaturi se uporablja izraz “*playing-card*” form – oblika igralne karte) za rimske tabore in kastele ni neobičajno (Johnson 1987, 245–318; Walfare, Swan 1995, 16; Davies, Jones 2006, 16–20). Razumljivo je, da se je vojska prilagodila danim možnostim na terenu. Bolj nenavadna je umestitev dobršnega dela utrdbe na strmo vzhodno pobočje. Maloštevni podobni tabori z delom obsega na strmih pobočjih hribov so dokumentirani v Angliji. Najznačilnejši med njimi so tabori Higher Kingdom (Devon), Bloomy Lane (Cumbria) in Fell End v grofiji Northumberland (Walfare, Swan 1995, 8). Zdi se, da je bila za takšno umestitev tako angleških primerov kot utrdbe na Nadleškem hribu ključna zagotovitev strateških prednosti. Te so bile pomembnejše od standardne oblike “igralne karte” in notranje vizualne povezanosti.

Nadleški hrib omogoča dober pregled nad celotno Loško dolino, kar kaže tudi analiza vidnosti. Izračunali smo vidnost z najvišje točke (vir: DMV 25 ©GURS) in s 100 naključnih točk (t. i. *Total Viewshed*, npr. Lake, Woodman, Mithen 1998, 27–38, vir: DMV 25) na hribu ter s 5 točk na okopu utrdbe (vir: DMV 25 in točkovne meritve

z napravo globalnega določanja lege ter s totalno postajo). Rezultat je stopenjski model vidnosti, ki prikaže območja, vidna z Nadleškega hriba, ter slabo in dobro vidna območja znotraj njih. Mejo vidnosti predstavljajo vrhovi, ki obdajajo Loško dolino (sl. 12).

Posadka v utrdbi je torej imela zagotovljen nadzor nad vsemi potmi, ki so vodile v Loško dolino in iz nje. Dostopi v Loško dolino vodijo iz smeri Cerkniskega polja preko prevala pod Stražiščem, z Blok preko prevala pod Križno goro ter z Babnega polja in Gorskega Kotarja preko prehoda med Racno goro in snežniškim masivom (Gaspari 2000, 8). Postavitev utrdbe tako povsem sledi priporočilom Psevdo-Higina, ki pravi, da mora biti tabor postavljen na varni razdalji od gozdov in ozkih dolin oz. mora imeti pregled nad njimi. Gozdove in ozke doline bi sovražnik namreč lahko izkoristil za nenaden napad (*Pseudo-Hyginus* 57).

V literaturi je že dolgo prisotna teza o prazgodovinski in nato rimski poti, ki je vodila s Pivškega prek Javornikov do Loške Doline in dalje na Babno polje (Premmerstein, Rutar, 1899, 7; Puschi 1902, 26–27). Šašel je prav na območju današnjega Starega trga v Loški dolini predvideval križišče poti Emona–Tarsatica in t. i. japonske ceste iz smeri Tergesta prek Divače, Starega trga proti Kolapijanom (Bela krajina) in Liki. Poti sta bili po Šašlovem mnenju zlasti pomembni za rimske vojaške operacije v okupacijski fazi in ju morda na območju Loške doline nakazuje prav utrdba na Nadleškem hribu (Šašel 1975, 75, 96, sl. 19).

Med raziskavo smo izvedli analizo energetsko optimalnih poti z uporabo t. i. metode naravnih poti (ang. *Natural Pathway*) (Whitley, Hicks 2001; Poglajen 2006; Mlekuž 2010). V analizi smo uporabili 20 izhodišč in izračunali optimalno pot iz vsakega izhodišča po metodi, ki je bila razvita namensko za uporabljeni vir podatkov (DMV25, ©GURS) in močno razgiban relief (Podobnikar et al. 2004; Štular 2006). Izračunali smo optimalne poti iz vsakega izhodišča do vseh ostalih, torej 380 ponovitev. Pri izračunu smo upoštevali dejstvo, da se tudi najstarejše stalne poti poplavnih območij izogibajo (prim. Štular 2011). Slabost metode je robni učinek (ang. *edge effect*), zato je interpretativna vrednost rezultatov na območju dvokilometerskega roba analiziranega območja nižja in jih v zaključni fazi analize nismo upoštevali. Pri uporabi metode naravnih poti so visoke vrednosti interpretirane kot območja z visoko prehodnostjo. Rezultat je mreža poti prek raziskovanega območja, ki so prehodna vse leto (sl. 12).

Drobne najdbe

Prve arheološke najdbe na Nadleškem hribu omenja Saria. Ob sondiranju v bližini vhoda je odkril odlomek "neznačilne" keramike (glej Zgodovina raziskav). Narodni muzej Slovenije hrani pod najdiščem Nadleški hrib detektorske najdbe: tri svinčene izstrelke za pračo (*sl. 13: 1–3*), železno šilo (*sl. 13: 4*) in štiri novce.

Svinčeni izstrelki za pračo (*sl. 13: 1–3*) pripadajo najštevilčnejši skupini tovrstnih predmetov, tj. izstrelkom vretenaste oblike. Völling jih je označil kot obliko IIb. Rimska vojska jih je uporabljala od 3. st. pr. n. št. do pozne antike (Völling 1990, 34–35). Eden od izstrelkov z Nadleškega hriba ima sploščeni obe konici (*sl. 13: 2*). Uporabljeni izstrelki imajo večkrat po eno sploščeno ali zmečkano konico, obe sploščeni konici pa prej kažeta na namerno oblikovanje topih konic po ulitju izstrelka. Dva od izstrelkov sta težja od 70 g (87,67 in 96,09 g), kar je glavna značilnost svinčenih izstrelkov za pračo z nekaterih drugih notranjskih najdišč iz obdobja od Cezarja do poznoavgustejske dobe (Laharnar 2011).

Šila (*sl. 13: 4*) ne moremo ožje datirati. Najboljše primerjave smo mu našli med šili iz poznoantičnih naselbin in utrd (Ulbert 1981, 178, t. 25: 265; Ciglencečki 1994, t. 2: 11, t. 8: 12), v moških zgodnj srednjeveških grobovih v severni Dalmaciji (Belošević 1980, 120–122, t. 40: 5–12) in v verjetnem zgodnj srednjeveškem depoju iz Ljubljance (Knific 2004, 193, sl. 2: 4; id. 2011, t. 2: 4).

Numizmatični kabinet Narodnega muzeja Slovenije hrani z Nadleškega hriba dva velika keltska srebrnika tavrške skupine⁵ in dva rimska asa iz 2. st. pr. n. št. (*FMRSI IV*, 103: št. 41).

Velike srebrnike tavrške skupine so kovali že sredi 2. st. pr. n. št. (Kos, Šemrov 2003, 386–387). Konec keltskega kovanja in s tem zmanjševanje keltskih novcev v obtoku se povezuje z obdobjem okoli leta 26/25 ali 16/15 pr. n. št. Vendar so bili keltski srebrniki nedvomno v obtoku skupaj z rimskim denarjem vsaj še v prvih desetletjih n. št. (Kos 1997, 246; id. 2002, 147–158).

Rimska republikanska asa iz 2. st. pr. n. št. sta polovičena. Numizmatične raziskave polovičenja zgodnjeimperialnih asov so pokazale, da sodi ta pojav predvsem v avgustejsko obdobje (Miškec 2009, 295).

To potrjujejo tudi novejša raziskava novcev z najdišč v Sloveniji. Polovičenje asov je npr. izpričano v vojaškem taboru na Obrežju, za katerega analiza novcev nakazuje uporabo v obdobju panonsko-dalmatskega upora (Miškec 2009, 296). Med izkopavanji na lokaciji NUK 2 leta 2008 v Emoni je bilo v poznoavgustejskih in zgodnjtiberijskih plasteh odkritih 88 bronastih novcev, od katerih je bilo 48 polovičenih (Gaspari 2010, 87–88).

Začetek polovičenja republikanskih asov, h katerim sodita tudi primerka z Nadleškega hriba, ni jasen. Novci z najdišča Andagoste v severni Španiji kažejo, da je bilo polovičenje republikanskih asov prisotno že v 4. desetletju pr. n. št. (Ocharan Larondo, Portila Unzueta 2002, 318–323).

6. SKLEP

Rimska vojska je Nadleški hrib za postavitev utrdbe izbrala zaradi njegove strateške lege, saj ta omogoča nadzor nad vsemi potmi, ki pripeljejo v Loško dolino in iz nje. Nadzor poti, ki so vodile od Okre/Razdrtega in Postojnskih vrat mimo Cerknškega polja in prek Loške doline proti Dolenjski ter v Kvarner, je bil gotovo ključen tako ob rimskem osvajanju kot v obdobju takoj po osvojitvi. Maloštevilne najdbe nakazujejo, da utrdba ni bila dolgo v uporabi ali pa je bila uporabljena občasno. Republikanska polovičena asa in vhod v obliki klavikule nakazujejo možnost datacije uporabe utrdbe od obdobja Cezarjeve uprave Galije Cisalpine in Ilirika do vključno avgustejske dobe. Ob upoštevanju zgodovinske situacije se zdi verjetno, da so Rimljani utrdbo zgradili ob rimskem osvajanju območja današnje Loške doline (Oktavijanove vojne v Iliriku?) ali v zaledju vojaških dogajanj na zahodnem Balkanu v avgustejski dobi (panonska vojna, panonsko-dalmatski upor).

Boštjan Laharnar
Narodni muzej Slovenije
Prešernova cesta 20
SI-1000 Ljubljana
bostjan.laharnar@nms.si

⁵ Za informacijo se zahvaljujem Alenki Miškec iz Numizmatičnega kabineta Narodnega muzeja Slovenije.

Column grave monument from *Emona*

Janka ISTENIČ

Izvleček

V članku obravnavamo pozlačen bronast portretni kip v togi in druge ob njem najdene dele spomenika, tj. marmorni podstavek in marmorni korintski kapitel, ki so jih l. 1836 izkopali v Ljubljani. Iz arhivskih virov izhaja, da so bili najdeni v severozahodnem vogalu izkopnega polja za stavbo Kazine, tj. na območju začetka severnega emonskega grobišča, tik ob glavni cesti. Stilne značilnosti kipa in kapitela kažejo na datacijo v prvo pol. 2. stoletja.

Na kipu, podstavku in kapitelu so ohranjene železne opore, zatiči in svinčene zalivke, ki jasno kažejo, da je bil kip prvotno pritrjen na podstavek in ta na kapitel, pod katerim je bil steber. Zadnji je omenjen v poročilu o izkopavanjih, vendar danes ni več ohranjen.

Doslej poznani rimski portretni spomeniki na stebrih so v dobi principata omejeni na obeležja cesarjem ter povezani s čaščenjem cesarjev po smrti: označujejo mesto njihove upepelitve, so spomeniki njihovi apoteozi in lahko tudi nagrobni spomeniki, v dveh primerih pa obenem tudi slavnostni obeležji zmage.

Domnevamo, da so emonski kip, podstavek in kapitel sestavni deli zaenkrat edinstvenega primera osebi izven cesarske družine postavljenega nagrobnega spomenika s stebrom in celopostavno soho na vrhu. Morda je bilo takih spomenikov več, vendar se niso ohranili oziroma so ohranjeni le njihovi deli, ki niso prepoznani kot ostanki stebrih spomenikov.

Ključne besede: rimska doba, bronasta celopostavna plastika, *togatus*, nagrobni spomenik, *Säulenmonument*, Slovenija, Emona

Abstract

The article examines a gilded bronze portrait statue of a man in a toga, excavated in 1836 in Ljubljana (Roman *Emona*), and other parts of the monument, found next to it, i.e. a marble base and a marble Corinthian capital. According to the archives, they were discovered in the north-western corner of the construction pit for the Kazina building, i.e. in the area where the northern Emona necropolis began, directly beside the main Roman road. The stylistic features of the statue and the capital suggest it belonged to the first half of the 2nd century.

The iron supports, tenons and lead fillings, which survive on the statue and the capital, clearly suggest that the statue was originally attached to the base, which in turn was attached to the capital atop a column shaft. The latter is mentioned in the excavation report; however, it did not survive.

The Roman portrait statues on column monuments from the Principate that we know of to date are exclusively memorials to emperors and are related to their posthumous worship: they marked the site of their cremation, stood as monuments to their apotheosis and could also be grave monuments; in two cases, they also served as memorials of their victories.

We assume that the statue from Emona, its base and its capital are parts of a thus-far unique example of a grave column monument with a full-figure statue erected for a person outside the imperial family. There were possibly more such monuments, which either did not survive or survived only in part, so the parts have not been recognized as remains of a column monument.

Keywords: Roman period, bronze full-figure statue, *togatus*, grave monument, column monument (*Säulenmonument*), Slovenia, Emona

1. INTRODUCTION

According to the year of its acquisition, the slightly less than life-sized gilded bronze statue of a man in a toga (*Fig. 1*) is one of the earliest items acquired by the Narodni muzej Slovenije (the National Museum of Slovenia or the NMS) and among its most prominent exhibits. The statue is one of the most well-known archaeological objects in Slovenia and particularly Ljubljana. It was discovered as part of a find context that, in our view, points to an exceptionally rare and extremely intriguing type of grave monument. A closer look at the find complex, an examination of reconstruction options of the entire monument, and its interpretation seem justified.

2. CIRCUMSTANCES OF THE FIND

The statue was discovered in Ljubljana in 1836, during the digging of foundations for the so-called Kazina building, which still stands today, at the corner of Slovenska cesta to the west and Kongresni trg to the south (*Fig. 8*).

The most significant source regarding the archaeological context of the statue is a report of Heinrich Freyer, the then curator of the *Krainisches Landesmuseum* (The Provincial Museum of Carniola, now the NMS; Freyer 1851), quoted almost verbatim by the Austrian numismatist and archaeologist Arneth (1851, 7–8), a curator and later director of the *k.k. Münz- und Antikenkabinett* (Cabinet of Coins and Antiquities) in Vienna.

Fig. 1a-c: Togatus from Emona, a – front; b – left side; c – back. Gilded bronze. (Photo: Tomaž Lauko, NMS)
Sl. 1a-c: Kip moškega v togi iz Emone: a – spredaj; b – z leve; c – zadaj. Bron in pozlata. (Foto: Tomaž Lauko, NMS)

Following are parts of Freyer's report, relevant to this article (Freyer 1851, 27):

Am 15. April, gegen 3 Uhr Nachmittags, wurde eine halbrund, 1° 8" lange Säule von grauem Kalkstein in der Ecke gegen Novak, in einer Tiefe von 3 Schuh aufgefunden. Nach Wegräumung derselben bemerkte man senkrecht in's Viereck gelegte längliche Steinplatten. Am 16., Vormittag nach 11 Uhr wurde nach Abnahme derselben durch einen Krampenhieb ein bronzener, vergoldeter Fuß (eigentlich Stiefel) einer Statue zu Tage gefördert. Um halb 12 Uhr kam Gefertigter hinzu, und sah einen bereits bei Seite gelegten halben Kopf eines Löwen von weißem Marmor und eine metallene Statue mit einem Wurfmantel (Senatoren-Toga) umgeben, seitwärts liegend. Sie lag in der dritten Schichte, d.i. 1 Klaftertief, auf dem Schottergrunde.

Die Statue war mit Erde angefüllt, mit dem Kopfe gegen das Thor des Dr. Eberl'schen Hauses gekehrt, das Gesicht der Sternallee, den Rücken der Novak'schen Gartenmauer zugewendet, von der Stange ausgehoben, auf selber aufliegend gefunden worden, und war mit obgenannten vier Steinplatten umgeben, um selbe vor weiterer Beschädigung zu schützen. Die Platten waren ohne Inschriften, mit Klammervertiefungen, der am Abende des 1. Aprils aufgefundenen ähnlich, somit zu obigen gehörend, obwohl sie mehrere Klafter davon, doch in gleicher Tiefe gefunden wurde. Die Säule, von heimischem schwarzgrauem Muschelmarmor, hat 1' 4" Diameter, wovon das Pedale und beiläufig 3/4 derselben noch fehlt. Der Cubus, worauf die Statue befestigt ist, hat 18" im Quadrat und ist 11 1/2" hoch. Das darunter befindliche Capitäl, korinthischer Ordnung, hat 20 1/2" Höhe, oben viereckig, unten rund mit 16 1/2" Diameter. Beide aus weißem Marmor roh gemeißelt. Die Figur ist 4' 7" hoch. Sie besteht aus fünf hohl gegossenen Theilen, als: der am Scheitel mit einer viereckigen Oeffnung versehene Kopf zum Durchstecken der 1 1/4" dicken eisernen Stange. Die rechte nicht aufgefundene Hand, übriger Körper und die Füße.

More generally, the report (Freyer 1851) reveals that Roman graves were found at the Kazina building site. The scant and not altogether clear records suggest cremation graves and a young child's inhumation were found there; also mentioned are simple grave constructions of tiles (*Ziegel-Quadrat-Nischen*), stone ash-containers, glass and pottery urns, as well as typical grave-goods (glass and pottery vessels, oil-lamps, Roman coins, brooches). A part of these items was acquired by the *Krainisches Landesmuseum*, where most of them were inventoried by the curator Alfons

Müllner at the turn of the 20th century (inv. nos. R 2213, 2238, 2271, 2272, 2283, 2290, 2297, 2298, 2301, 2322–2326, 2363–2364, 2366, 2407 [Petru 1972, 133, 135, 136, 137, 139; nos. 240–241, 355, 369, 374, 376, 454, 457, 537, 539, 543–546, 548, 551–552; t. 96: 5,6; 104: 18; 105: 7,12,14; 107: 19; 110: 8,10,14–17,19,22–23]).

According to the report, the gilded statue was found in the corner of the Capuchin garden (or perhaps the construction pit), bordering the garden of a family named Novak. On 15th April, a 211 cm long and 52 cm wide¹ "semicircular stone column" was discovered at a depth of approximately one meter (Freyer, l. c., gives a sketch with several other measurements). Upon its removal, four rectangularly arranged and vertically positioned oblong stone plates were discovered. After they had been excavated, a further digging with a pickaxe revealed a boot of a statue. When Freyer arrived at the site half an hour later, the statue had already been dug out. In the same sentence about the statue, Freyer mentions a marble lion's head, which had also been dug out before his arrival. The statue was full of dirt and removed from an iron pole on which it lay. The four vertically positioned stone plates (with grooves for clamps and with no inscriptions) had protected it from damage; a similar stone plate, several meters away and at the same depth, was discovered on 1st April.

In the paragraph that includes the description of the statue's position upon its discovery, Freyer also describes a rectangular stone base, a column shaft and a capital. Of the shaft – 42 cm in diameter and most likely made of limestone from Podpeč – approximately a fourth of the original height survived. The sides of the square white marble base measured 47 cm, and it was 30 cm high. The capital was also made of white marble; it was 54 cm high, rectangular at the top and round (43.4 cm in diameter) at the bottom.

Arneth's publication contains a drawing of the statue standing on its rectangular base, which, in turn, is positioned on the top of the shaft. The article also states: *Die Trichterröhre, um den Cubus mit dem Capitäl im Centro zu verbleiben oder zu verkitten, ist noch erhalten* (Arneth 1851, 8, Pl. 13).

¹ Fathom (*Klafter*, °) = 1.9 m; foot (*Fuß*, ') = 0.316 m; inch (*Zoll*, ") = 2.63 cm. 1 fathom = 6 feet, 1 foot = 12 inches. Length measures are taken from Verdenhalven 1968, 24, 31, 47, 53, 54.

3. OBJECTS KEPT IN THE NMS

Of the objects, which according to Freyer's report can be linked to the structure containing the gilded statue, the following are kept in the NMS: the statue (*Fig. 1*), the rectangular stone base (*Figs. 3, 4*), the capital (*Figs. 5, 6*) and the lion's head (*Fig. 7*).² The four or five stone plates, the 211-cm long and 52 cm-wide "semicircular stone column" and the fourth of the shaft 42 cm in diameter were most likely never brought into the museum.

The statue

The statue³ of a young man in a toga (*Figs. 1, 2*) is 145 cm high⁴ and, therefore, slightly less than life-sized. It was cast from leaded bronze (cf. further down) and gilded. Its right arm from the elbow down is missing. The part was protruding from the toga and was – similarly to the left hand and both feet – cast separately. The head with the neck and the neckline were also cast separately.

Its back, which is in much better condition than its front, reveals horizontal traces in the gilding of the upper part, which would suggest the application of fine gold leaves (*Figs. 1c, 2b–c*; cf. Bott, Willer, Willer 2012, 72–75). Also noticeable are several rectangular patches, as well as a larger, multi-angular one, which were used, before the gilding, to repair the casting irregularities (*Fig. 2a*). Both shapes of patches are common in Roman bronze statues (Formigli 1995, 153; Hemingway, Milleker, Stone 2002, 205, *Fig. 7*; Salcuni, Formigli 2011, 53, 55–56, 66–68, 81, 84, 86, 90, 99, *Figs. 231–233, 259–260, 268, 273, 368–371, 396–400, 408–409, 411, 429, 496*). Another indication of original intervention is rivets, which were used to fasten the linings to the inner side of the statue – in two instances clearly in order to repair the flaws, which likely appeared either during casting or immediately after (*Fig. 2c*).

² The first of these objects, i.e. the gilded statue, was inventoried by Alfons Müllner at the turn of the 20th century (cf. further down, Chapter 3).

³ NMS inv. no. R 2467 and R 2640. The statue was inventoried by Alfons Müllner, who was a curator in the *Krainisches Landesmuseum* from 1889 to 1903. He mistakenly inventoried the statue twice.

⁴ In several publications, the height of the statue is incorrect, e.g. 150 cm (e.g. Petru 1971) or 154 cm (Cambi 1977, 308, cat. no. 380; *Antički portret*, 235–236, cat. no. 226; *Antike Porträts*, 193–194, cat. no. 226; Istenič 2006b, 105).

Similar rivets were employed to fasten the patches used to repair surface flaws on statues (cf. Formigli 1995, 153).

Upon discovery, the statue was in good condition. Arneth (1851, 8) states that its walls were about 1/8 inch (3.3 mm) thick – or, in some instances, as little as 1/16 inch (c. 1.5 mm) or less – and that the surface was heavily gilded.⁵

Not much is known about the conservation and restoration of the statue before 1964. The scarce records are compiled in a report, probably written by Nada Sedlar after 1971, kept by the NMS Conservation Department. In 1947 (?) the statue was heavily damaged in a fall, with the front upper part of the torso broken into several pieces. In a restoration, the fragments of the damaged part of the statue were glued with shellac and probably nitro-based glue, and the larger pieces were wired together through tiny holes, drilled for the purpose. Additionally, the inside of the statue was lined with several layers of plaster and jute. The plaster in direct contact with the bronze had a corroding effect, which eventually showed on the statue's outer surface, as well. As a result, in 1964 the Conservation Department at the NMS began a thorough conservation and restoration, led by Nada Sedlar, which were completed in 1971. It is described in the aforementioned report and referenced in Sedlar's publication of 1971. The plaster was removed and replaced by a polyester and glass-fiber foundation. The rectangular iron pole, which had been leaded roughly into the centre of the marble base and was supporting the statue, was sawn off. According to the conservation report, the iron pole had corroded to such a degree that it could no longer support the statue. It was replaced by a new iron pipe with a fastened iron crossbar ("a hanger"), which supported the statue under the shoulders. We assume the iron tenon under the left foot of the statue was also sawn off at that time. Also, a concrete copy of the marble base was made and the new supporting iron pipe attached to it.

Between 6th May and 6th September 1988, the statue was at the *Römisch-Deutsches Zentralmuseum* conservation workshop in Mainz (RGZM), where it was x-rayed, the right leg was restored, the samples (unfortunately we don't know from which parts of the statue) were taken for analyses

⁵ In Petru (1962–1963, 520) the number is 6 mm (or less in some places).

Fig. 2a-c: *Togatus* from Emona, Roman repairs of casting flaws and traces of leaf gilding: a – a multi-angular and two rectangular patches on the right side are clearly visible, other rectangular patches are well covered by gilding; b – traces of gilding (overlapping golden leaves); c – traces of gilding and repairs with rivets.

Sl. 2a-c: Kip moškega v togi iz Emone. Antična popravila napak, ki so nastale pri ulivanju, in sledovi zlatenja z listi: a – večkotna in dve pravokotni zaplati na desnem boku sta jasno vidni, druge pravokotne zaplate pa dobro prekriva pozlata; b – sledovi zlatenja (prekrivanje zlatih lističev); c – sledovi zlatenja in popravil, pri katerih so uporabili zakovice. (Photo / Foto: Tomaž Lauko, NMS)

and the concrete base was replaced with a new one from plastics material with stone filling.⁶

In the past, the statue had been dated between 1st and 2nd (Kastelic 1951, 190; Šašel 1955, Fig. 12), as well as 3rd and mostly 4th centuries (Freyer 1851, 27; Ložar 1931, 68; Kluge, Lehmann-Hartleben 1927, 68, n. 6; Cambi 1977, 308, cat. no. 380; *An-*

tike Porträts, 193–194, cat. 226). There was even a suggestion that it portrays Emperor Magnentius (Cambi 1977, 308, cat. no. 380). Goette (1988, 462; id. 1990, 42–43) persuasively argued that the shape of the toga and the hairstyle were typical of the Trajan period. He also pointed out that the statue's boots correspond to the so-called knight's boots (*calceus equester*), which would suggest that the man portrayed was a Roman citizen of an equestrian order or lower, rather than an Emperor

⁶ I would like to thank Markus Egg (RGZM) for the information.

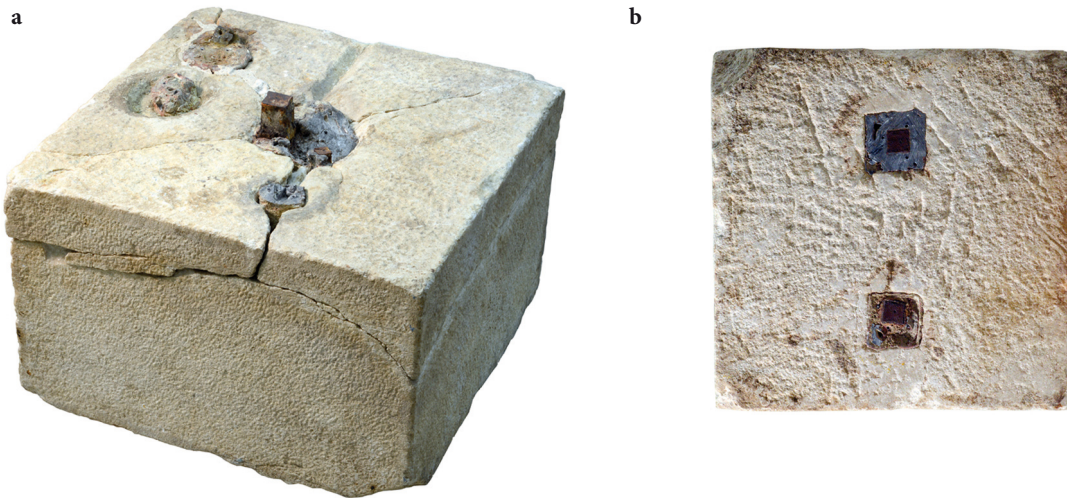

Fig. 3a,b: Base of the *togatus* from Emona, marble: **a** – frontal spatial view with the top surface; **b** – bottom surface.
 Sl. 3a,b: Podstavek kipa moškega v togi iz Emone, marmor: **a** – prostorski pogled z zgornjo ploskvijo; **b** – spodnja ploskev.
 (Photo / Foto: Tomaž Lauko, NMS)

(Goette 1988, 459–464). In his later analysis of the statue, Cambi changed his mind and believed the statue had most likely been made outside the main, fashion-dictating centres and could therefore be dated from within the Trajan period to the first decade of Hadrian's rule (Cambi 1990, 283–292).

The composition of statue's bronze alloy is also suggestive in this sense. According to the available data (*Antike Porträts*, 194, cat. 226),⁷ the alloy contained between c. 5 and 11% of lead. In large bronze statues, a bronze alloy with less than 12–15% lead was becoming statistically more common before 2nd century, whereas a higher proportion of lead was more typical of later periods (Formigli, Salcuni 2011, 106–108). Therefore, the composition of the alloy of the Emona statue would support the argument for an earlier date – contrary to it being dated into the 4th century.

The main prop was an iron pole inside the statue, which was leaded into the marble base. In addition, the heels of both statue's boots were supported by two iron tenons protruding from the marble base; the tenons were probably attached to the boots by lead. The rest of the soles' surface was connected to the base by two heavy lead fillings (cf. Chapter 3, The base). The original link between the soles of the boots and the base did not survive, due to the replacement of the marble base by a copy and, in case of the right boot, also due to the metal support added during restoration. Judging by parallels from

northern Italy (Salcuni, Formigli 2011, 57, 65, 66, 78, 80–81, 97, Figs. 239, 251, 258, 336, 338, 341, 347, 364–366, 481), the left boot was likely initially open on the bottom or else the sole had one or two rectangular openings. Similarly, the sole of the right boot was presumably open at the front; the lead fillings reached through the openings from inside the boots and attached the statue to the base.

The base

The white-marble base (Figs. 3, 4)⁸ measures 47.0 × 47.0 × 29.5 cm. The rectangular iron pole, which carried the statue, was leaded into the centre of its top; it was sawn off during conservation at c. 3.5 cm above the base (cf. Chapter 3, The statue; Figs. 3a, 4a). The sawn-off part measures 2.9 × 3.2 cm in cross-section and becomes thicker towards the lower part, i.e. the part leaded into the base; c. 4 cm lower; its dimensions are 3.3 × 3.6 cm. Its sawn-off surface is distinctly flat and covered with a patina. Another two iron poles or tenons with rectangular cross-sections were leaded into the top of the stone base (Figs. 3a, 4a). Their positioning strongly suggests they were supporting the heels of the statue. The cross-section of the pole, which supported the left foot, measures 1.7 × 1.6 cm. The sawn-off surface is flat and covered with a patina. A somewhat thicker pole (c. 2.1 × 2.2 cm in cross-section) was most likely separated from the right

⁷ The analyses were preformed by Rathgen-Forschungslabor in Berlin, the method and the equipment used are not mentioned. Cf. Appendix.

⁸ NMS inv. no. L 206, inventoried by Helena Bras Kernel in 2003.

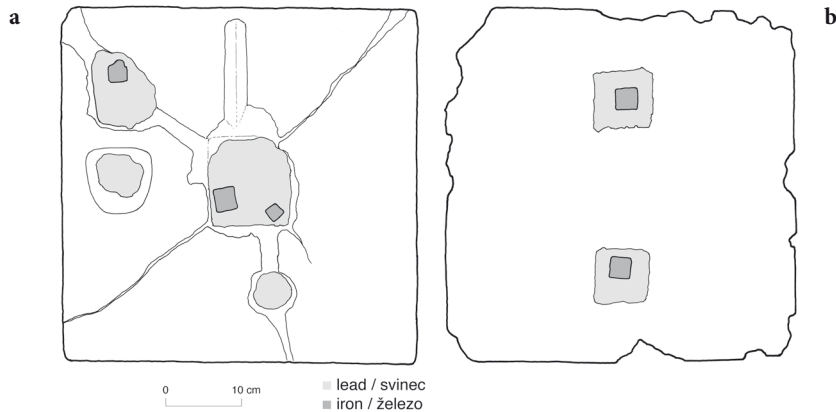

Fig. 4a,b: Base of the *togatus* from Emona, marble: **a** – top surface; **b** – bottom surface. Scale 1:10.
 Sl. 4a,b: Podstavek kipa moškega v togi iz Emona, marmor: **a** – zgornja ploskev; **b** – spodnja ploskev. M. = 1:10.
 (Drawing / Risba: Ida Murgelj, NMS)

heel at a much earlier stage (perhaps during the Roman era), as suggested by its distinctly irregular and heavily corroded fracture.

The top of the marble base reveals two more lead fillings (Figs. 3a, 4a). Their positioning matches the traces of lead at the bottom of both feet. Towards the back (with regard to the orientation of the statue) of the top, there is a 7-cm long and 1.6-cm wide V-shaped groove. It begins roughly 2 cm from the edge of the base and runs towards the filling, which locks the thickest iron pole into the centre of the base. The groove deepens as it approaches the centre of the base (from c. 1.1 cm to c. 1.6 cm), which would suggest that it was used to pour the lead into the dent of the base to fasten the supporting pole.

Two roughly rectangular lead fillings (3.9×3.9 cm and 3.5×3.5 cm) are clearly visible on the underside of the base (Figs. 3b, 4b). They were used to leaden two square-sectioned (2.8- and 3.0-cm wide) iron tenons into the base. They are positioned on the midline of the base, more or less symmetrical with regard to its centre. Both tenons have distinctly flat top surfaces, levelled with the underside of the base, which would indicate that the tenons were sawn off. Both tenon surfaces have a patina similar to the sawn-off surfaces of the two poles, which were leaded to the base from the top.

The capital

The Corinthian capital (Figs. 5, 6), made of white marble from Pohorje,⁹ is 55 cm high, with its surviv-

⁹ NMS inv. no. L 205, inventoried by Helena Bras Kernel in 2003. I would like to thank Bojan Djurić for the

ing width measuring c. 69 and 74 cm. The midline of the top surface contains two lead fillings, used to lock two roughly square-sectioned tenons (2.8 and 2.9 cm) into the capital. The two top sides of the tenons have a distinctly flat and shiny (non-corroded) surface.¹⁰ The distance between the two tenons is equal to the distance between the tenons on the underside of the rectangular marble base; their cross-sections appear similar, as well (cf. Figs. 4a and 6b). This would indicate that the tenons initially connected the base of the statue to the capital. Most likely, the tenons were sawn through, and the base and the capital were separated after the discovery in 1836 (cf. Chapter 6).

Two grooves to direct the molten lead run from the edges of the capital to the fillings (Figs. 5b, 6b). One of the grooves is easily visible because the hardened lead inside it fell out together with the filling that leaded the iron tenon, which peeled away from the lead (Fig. 5c). The surviving part of the tenon is 6.3 cm high, with its square section measuring 2.9×2.9 cm; it widens to 4.5×4.5 cm – similarly to the central iron pole, which was used to carry the bronze statue and is fixed into the square marble base (cf. Chapter 3, The base). The inlet groove is c. 11.0 cm long and c. 3.3 cm wide, V-shaped (similarly to the groove at

information regarding the origin of the marble, which was determined by scientific analyses.

¹⁰ We assume the patina was removed from the top surface in 1996, while the curator in charge was on maternity leave. During that time, the samples were taken from the lead and iron parts of the capital and the base, as indicated by the many drilling holes. The results of the analyses were not published nor were they reported to those in charge in the NMS.

Fig. 5a,b: Marble capital from Emona: **a** – side view; **b** – top surface;
c – the tenon and the lead filling, which fell out of the top surface; **d** – bottom surface.
Sl. 5a,b: Marmorni kapitel iz Emone: **a** – stranski pogled; **b** – zgornja ploskev;
c – zatič in zalivka, ki sta izpadla iz zgornje ploskve; **d** – spodnja ploskev.
 (Photo / Foto: Tomaž Lauko, NMS)

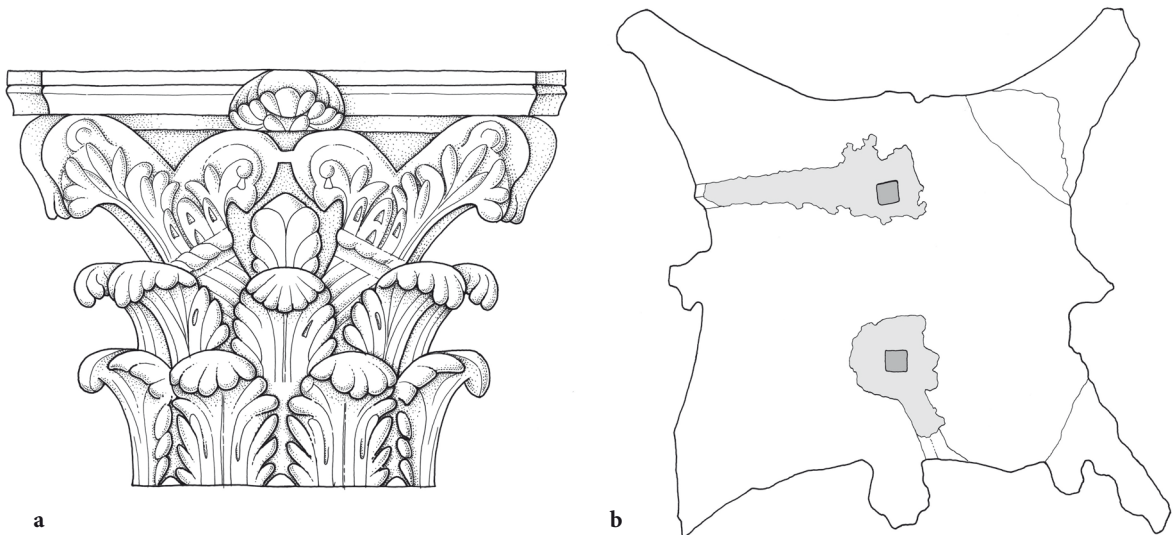

Fig. 6: Marble capital from Emona: **a** – side view; **b** – top surface; **c** – bottom surface. Scale = 1:10.
Sl. 6: Marmorni kapitel iz Emone: **a** – stranski pogled; **b** – zgornja ploskev. M. = 1:10.
 (Drawing / Risba: Ida Murgelj, NMS)

the top of the base) and deepening from 1.3 cm to 1.9 cm towards the hole for the filling. The hole is a c. 5.5 cm deep irregular rectangle with the sides averaging c. 6.3 cm (individual sides measure c. 6.0 cm, 6.5 cm, 6.3 cm and 6.8 cm).

From the underside, another iron tenon is leaded into the centre of the capital; it is roughly square-sectioned and widens distinctly in its lower part (Fig. 5d), similarly to the tenon on the top of the capital.

According to Andreja Maver (personal communication), there are some close parallels to the Emona capital in *Aquileia*, *Tergeste*, *Pola*, *Salona* and *Sirmium* (cf. Maver, Müller, Rižnar 2009, 120–121), as well as *Asseria*, where such capitals were part of the northern city gates, built during the Trajan period (Liebl, Wilberg 1908, 31–35, Fig. 12, 47–50, Fig. 26).¹¹

¹¹ A detailed study of the capital will be published by Andreja Maver.

Fig. 7: Lion's head from Emona, marble. Front view.
Sl. 7: Levja glava iz Emone, marmor. Pogled od spredaj.
(Photo / Foto: Tomaž Lauko, NMS)

The lion's head

Of the lion's head from the marble from Pohorje¹² (Fig. 7), the NMS keeps a c. 30-cm wide, 19-cm high and 24-cm deep part of the face without the lower jaw and beard and a part of the mane.

¹² NMS inv. no. R 8751, inventoried by Sonja Petru in 1963. I would like to thank Bojan Djurić for the information regarding the origin of the marble, which was determined by scientific analyses.

Fig. 8: Detail of the 1840 land registry map of Ljubljana and its suburbs (updated in 1876) with no. 57 to the west, by "Klosterfrauen Gasse" (now Slovenska cesta). No. 86 is the Kazina building.

Sl. 8: Izsek iz katastrskega načrta Ljubljane s predmestji iz leta 1840 (dopolnjen 1876). Hiša št. 57 leži zahodno ob "Klosterfrauen Gasse", predhodnico današnje Slovenske ceste. Stavba Kazine ima št. 86.
(Zgodovinski arhiv Ljubljana, see footnote / glej op. 14)

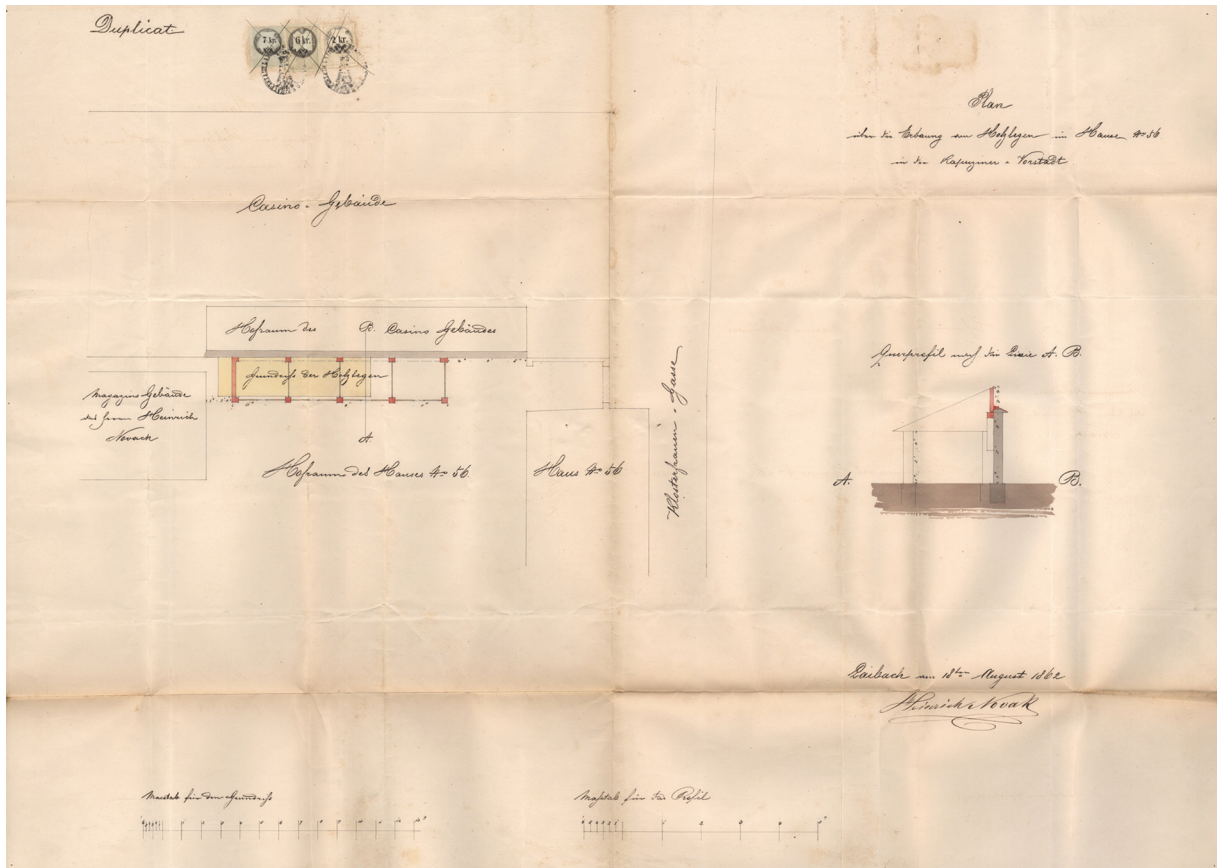

Fig. 9: Plan (south-oriented), showing the immediate northern neighbourhood of the Kazina building: the properties of Heinrich Novak (the house no. 56, the yard and the auxiliary buildings) bordered on Kazina to the south and “Klosterfrauen Gasse” to the west.

Sl. 9: Načrt (orientiran proti jugu), na katerem je prikazana neposredna severna sosesčina stavbe Kazina v Ljubljani. Na severu so nanjo mejile posesti Heinricha Novaka (hiša št. 56, pripadajoče dvorišče in pomožna stavba), na zahodu pa “Klosterfrauen Gasse”, predhodnica današnje Slovenske ceste.

(Zgodovinski arhiv Ljubljana, see footnote / glej op. 16)

4. THE FIND-SPOT

Freyer’s report (Arneth 1851; Freyer 1851) includes the following information about the find-spot of the statue: it was found “am Kapuzinergrunde” or more precisely, “bei der Abgrabung des Kapuziner-Gartens, zur Grundlegung des Casino-Gebäudes”, “in der Ecke gegen Novak”, and it was positioned “mit Kopfe gegen das Thor des dr. Eberl’schen Hauses gekehrt, das Gesicht der Sternallee, den Rücken der Novak’schen Gartenmauer zugewendet, ...”. These records help narrow the find-spot of the statue within the construction pit for the Kazina building, which still stands at the corner of Slovenska cesta and Kongresni trg. Dr. Eberl’s house, with house number 57, stood across the Kazina building.¹³ In

the town map of Ljubljana from 1840 (Fig. 8),¹⁴ number 57 stands to the west, by *Klosterfrauen Gasse*, which is now Slovenska cesta. Heinrich Novak was the owner of number 56 at *Klosterfrauengasse*.¹⁵ Its location is clearly seen in the plan of the immediate northern vicinity of Kazina (Fig. 9)¹⁶: the house, the yard and the auxiliary buildings of Heinrich Novak bordered on Kazina to the south and on *Klosterfrauen Gasse* to the west.

The gilded statue was therefore found in the north-west corner of the construction pit for the Kazina building.

1842, no. 1454, 784).

¹⁴ Source: Zgodovinski arhiv Ljubljana (Historical Archives of Ljubljana), CN. LJU 334 t.e. R-016, a.e. 28.

¹⁵ Source: Zgodovinski arhiv Ljubljana, CN. LJU 489, REG. I, fasc. 751, t.e. 1044, no. 997/1860, folium 581.

¹⁶ Source: Zgodovinski arhiv Ljubljana, CN. LJU 489, REG. I, fasc 752, t.e. 1045, no. 5501/1862, folium 483.

¹³ Sources: *Laibacher Zeitung* 15th Nov. 1842, no. 137, 1312; *Intelligenz Blatt zur Laibacher Zeitung* 109, 10th Sept.

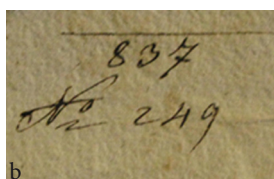
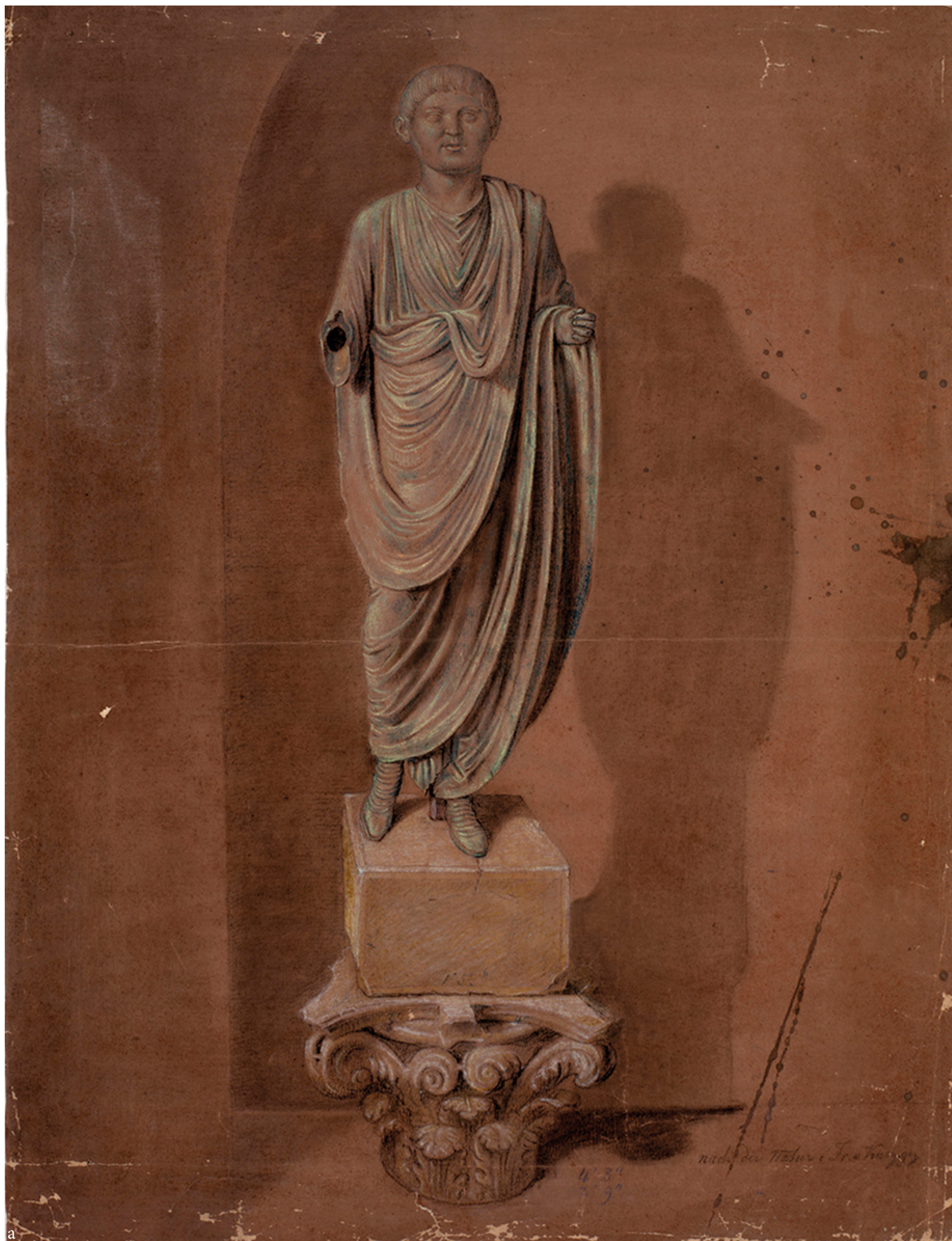

Fig. 10: **a** – Franz Seraph von Kurz zum Thurn und Goldenstein, *The Emona Citizen*, 1836/1837 (gouache, colour chalks, 630 × 479 mm; **b** – the date 1837 at the back of the drawing.

Sl. 10: **a** – Franz Seraph von Kurz zum Thurn und Goldenstein, *Emonska meščanka*, 1836/1837 (gvaš, barvne krede, 630 × 479 mm; **b** – letnica 1837 na hrbtni strani slike.

(Grafični kabinet NMS, see footnote / glej op. 17. Photo / Foto: Tomaž Lauko, NMS [a]; Blaženka First, NMS [b])

5. RECONSTRUCTIONS OF THE MONUMENT TO DATE

The earliest representation of the gilded statue is a drawing by Franz Seraph von Kurz zum Thurn und Goldenstein¹⁷ (Fig. 10a). It shows a statue standing on the marble base atop the Corinthian capital, in front of a niche in the museum. The year 1837 at the back of the drawing (Fig. 10b) most likely refers to the year of the accession of the drawing by the *Krainisches Landesmuseum* (now the NMS) and indicates that the installation of the statue on the base atop the capital was exhibited in the museum in the year of their discovery (1836) or the following year. This suggests that the connection between the statue, its base and the capital seemed indisputable right from their discovery.

In 1888, the statue, the museum's most precious item from the Roman age according to Dežman, was on display on the first floor of the new building of the *Krainisches Landesmuseum*. Following from Dežman's description "stark vergoldete Bildsäule eines römischen Würdeträgers in fast lebensgrösse, auf korinthischem Capital, ..." (Deschmann 1888, 97–98), the positioning of the statue on its stone base and capital had not changed from the time they had first been exhibited.

Mal's guidebook to the Narodni muzej (successor of the *Krainisches Landesmuseum*) collection (Fig. 11) contains a photograph showing how the statue, the base and the capital were exhibited in the early 1930s (Ložar 1931, 70, Fig. 41).¹⁸ The comparison to the original installation on the Goldstein's drawing reveals two differences:

- 1. the back of the statue rests on a support
- 2. the capital stands on a c. 20-cm high (estimated according to the height of the capital) column shaft with a widened upper rim.

Both, the base and the support, are clearly museum additions and have no bearing on the question of how the original monument with the statue looked like.

The reconstruction of the original appearance of the monument with the statue and its base standing on the column with a capital was also accepted by Sonja Petru, the curator of the NMS's Roman collection. Her article (Petru 1962–1963, 514), however,

Fig. 11: Statue, base and capital from Emona in a 1931 display in the National Museum.

Sl. 11: Kip, podstavek in kapitel iz Emone, kot so bili razstavljeni leta 1931 v Narodnem muzeju. (Fototeka NMS)

implies she believed a fragment of a column shaft kept in the museum (she did not mention its inv. no.) was the column found by the statue; in our opinion, this is baseless. The fragment we assume Petru had in mind is probably a 20-cm high and 41-cm wide fragment of a column shaft without a known find-spot (NMS Inv. No. L 207). In terms of the diameter and the description of the stone, the fragment, although not "smoothly polished", loosely corresponds to Freyer's description (Arneth 1851, 8; Freyer 1851, 27), yet its height does not match one fourth of the column's original height. It is also not clear why Petru linked three stone upper-end fragments of a burial-plot fence, which have no find-spot information and were formerly kept in the museum yard, but are now exhibited in the outer lapidarium (NMS inv. no. L 208–210), to the reconstruction of the monument. There is no mention of them in Freyer's report.

¹⁷ Source: Grafični kabinet (Print Room) NMS, inv. no. R–3502.

¹⁸ Negatives on glass plates nos. 368, 369, 376; negative no. 376 was published (Ložar 1931, Fig. 41), while negative no. 368 corresponds to Fig. 11 of this article).

6. THE RECONSIDERATION OF THE RELATIONS BETWEEN THE PARTS OF THE MONUMENT UPON DISCOVERY

The surviving parts of the monument (the statue, as well as the marble base and the marble Corinthian capital) provide the clue to the reconstruction of the monument (Arneth 1851; Freyer 1851). They point towards a reconstruction, where the statue stands on the rectangular base atop the capital.

Upon the discovery of the statue's marble base, the iron pole, which carried the statue, and the iron tenon, which supported the left heel, most likely remained leaded into the top surface of the base. Both lead fillings survive and show no signs of repair.

As to how the rectangular base and the capital were related at the time of their discovery, it is essential to note that the top surface of the two iron tenons is exceptionally flat, which suggests they were either cut off or sawn off. This most likely did not happen in the Roman era, which would indicate that they were still attached upon the discovery.

As to the relation between the statue and the marble base, Freyer (o. c.) clearly states that upon discovery, the statue was already detached from the iron pole and lay on top of it. Therefore, even then the statue and the base were already detached. The preserved part of the tenon that supported the right heel shows that it was broken off rather than sawn off; furthermore, there is a distinctly old patina on the lead filling under the right foot. Both pieces of evidence suggest that the right foot of the statue had separated from the stone base long before 1836, when the statue was dug up: probably in Roman times, perhaps when the monument with the statue collapsed. The tenon that supported the left heel has an exceptionally flat top surface, which leads to the assumption that it was sawn off at one point during conservation. We therefore assume that upon discovery the left foot was separated from the statue and remained attached to the base. The right foot, likewise, was separated from the statue, although it was not attached to the marble base. We assume this is the gilded boot mentioned in Freyer's report (cf. Chapter 2).

To summarise: the find-spot records of the gilded statue are poor. Freyer, who was not there during excavations, but only occasionally visited the site, published his summary report 15 years after the discovery. The statue was taken to the museum together with its two most closely connected architectural elements, i.e. the stone base and the capital, as well as the marble lion's head,

which Freyer probably deemed more interesting and more valuable than the other parts of the architecture. The latter (all or in part) are mentioned in Freyer's report, but were most likely never brought to the museum.

The preserved items, i.e. the statue, the base and the capital, clearly show that the statue originally stood on the rectangular base, which in turn stood on the capital, positioned at the top of a column. The five stone plates mentioned by Freyer, together with a c. 211-cm long semi-circular "column" with an unusual relief at the edges of its lower part (Freyer 1851, 27; Arneth 1851, 7), possibly formed a large rectangular base, as assumed by Petru (1962–1963, Fig. 1). The stone plates could also have been vertical parts of a fence that delimited the burial-plot. The lion's head might have been part of the fence decoration.

The gilded statue comes from within the perimeters of the northern Emona cemetery, and there is nothing to suggest that it was not part of a tomb monument that included a column with a Corinthian capital, which carried a marble base with a statue. We assume that the lower part of the monument was a base containing the urn; there was presumably a grave inscription at the front.

7. COLUMN MONUMENTS

In the previous chapter, we have argued that the gilded bronze statue from Emona was part of a column monument (*Säulenmonument*). Archaeological sources for this kind of distinctly representative structures are very scarce; not a single one is preserved together with the statue. In many cases, these monuments are presumably not recognized as such, because only individual parts (e.g. a shaft, capital or statue) or their fragments survive (Jordan-Ruwe 1995, 1–5).

The earliest known Roman monument with a portrait statue atop a column is a Column of *C. Maenius*, who was consul in 338 BC. The monument is only known from written sources. It was erected in the Roman Forum and was secular in character. Otherwise, in republican Rome, portrait statues on columns, decorated with rostrums seized from enemy ships, were erected to triumphant generals of maritime battles (*columnae rostratae*). They are mostly known from their representations on coins (o. c. 53–71, Pl. 2: 1–5).

An exception among Roman republican portrait column monuments is a monument to *praefectus*

annonae L. Minucius Esquilinus Augurinus, who saved Rome from famine in 439 BC. The monument is known from written sources and its depictions on two series of *denarii* from the second half of the 2nd century BC. They show a statue of a *togatus* with a staff in his right hand atop a capital on a column shaft. It stood outside the city and was probably a grave monument, erected in the 2nd century BC within the burial plot of *gens Minucia* (o. c. 71–73, Pl. 2: 6,7).

There are two surviving column monuments from the Imperial Age in Rome: Trajan's Column in Trajan's Forum and the Column of Marcus Aurelius on the *Campus Martius*, as well as parts of the Column of Antoninus Pius, which also stood on the *Campus Martius*. On the top of all three columns were statues of the emperor in military equipment (o. c. 73–95). In the case of Trajan's Column, the base of the monument functioned also as a grave; it contained the urn with the Emperor's ashes. His column monument, therefore, was a hero's tomb as well as a memorial to his victory and apotheosis (o. c. 73–84). Marcus Aurelius' column monument also glorified his military victory and apotheosis, but it was not a tomb (o. c. 84–91).

The column monument, dedicated to Antoninus Pius in 161, was erected by his successor Marcus Aurelius and his co-emperor Lucius Verus. Only its base and parts of the column shaft survive, while its original appearance is depicted on coins. A smooth monolithic granite shaft, 1.9 m in diameter, standing on the base was surmounted by a Corinthian capital. Only the base bears a relief; it glorifies the apotheosis of the Emperor and his wife Faustina, as well as the rituals prior to the ceremonial cremation of the Emperor's body. The statue of the Emperor, carrying a sceptre in his left hand and probably in armour, which stood atop the capital, hints at his military function and his imperial powers and therefore justifies his deification (o. c. 92–95).

The Column of Antoninus Pius was spatially and thematically related to the monumental altar, which marked the site of the Emperor's cremation and served for worship of his imperial cult. The same is most likely true of the Column of Marcus Aurelius. The site of Caesar's cremation in the Roman Forum in 44 BC was probably worshiped in the same way, with an altar and most likely also by a column monument. It is assumed that the planned, yet never executed column monument to Galba would have been dedicated to the same purpose. In all these cases, therefore, the column

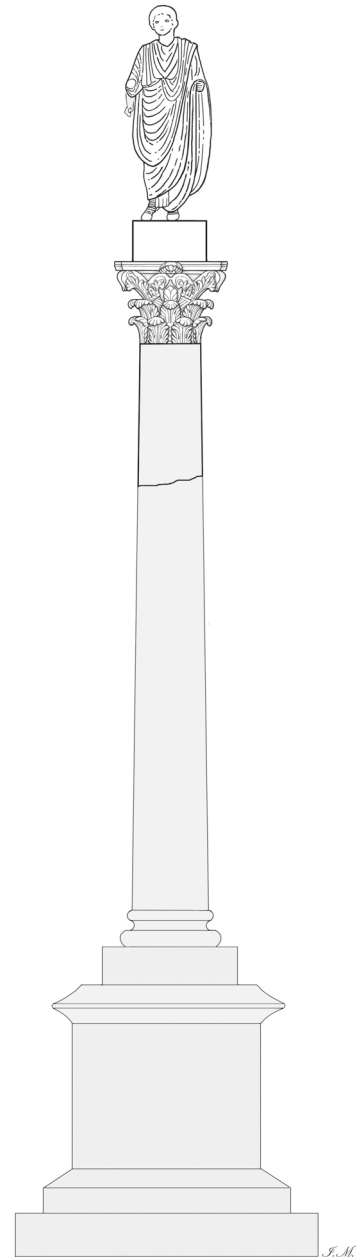

Fig. 12: The most likely appearance of the grave monument with the gilded statue from Emona.

Sl. 12: Domnevni videz nagrobnega spomenika s pozlačenim kipom moškega v togi iz Emona.

(Drawing / Risba: Ida Murgelj, NMS)

monument served as a majestic memorial of the burial site (o. c. 96–99, 122).

From the Diocletian age onwards, groups of column monuments surmounted by full-figure statues of emperors in togas in the Forum of Rome celebrated imperial jubilees, e. g. 10 or 20 years of their rule (o. c. 102–22). The tradition of column

monuments continued in Constantinople; it was reserved for emperors and their family members (o. c. 123–241).

8. DISCUSSION

The gilded bronze statue from Ljubljana was found at the beginning of the northern Emona necropolis, very close to the main road into town or perhaps even directly beside it. It was part of a grave monument which included a smooth column shaft, a marble Corinthian capital and a rectangular marble base of the statue, all found nearby. The stylistic characteristics of the statue and the capital suggest they belonged to the first half of the 2nd century, more precisely to the period of Trajan or the early rule of Hadrian (cf. Chapter 3).

According to Jordan-Ruwe (1995), the known Roman portrait column monuments from the Imperial Age were reserved for memorials to Emperors. During the Principate, they were linked to the posthumous worship of Emperors: they marked the site of their cremation, stood as monuments to their apotheosis and could be grave monuments, as well; in two cases, they also served as celebratory memorials of their triumph.

Thus far, the only parallels to the Emona grave column monument surmounted by a gilded portrait statue seem to be the imperial monuments, which, to date, makes it an exclusive example of a grave column monument, dedicated to a person outside imperial family. There were possibly more such monuments; however, they either did not survive or have not (yet) been recognized.

The plans for the Emona column monument, therefore, seem to have emulated Trajan's Column, which was known, if not first hand, at least from its depiction on coins (cf. Jordan-Ruwe 1995, Pl. 3: 3,4; *RIC* II, nos. 292, 293, 307, 356, 579, 600, 677). The earliest were minted between 103 and 111 (*RIC* II, 579), i.e. before the column was completed (between December 112 and December 113; Depeyrot 2007, 6). All this likely indicates that the Emona column monument was erected in the last years of Trajan's rule or in the beginning decade of Hadrian's rule.

Considering the comparison to Trajan's Column, the reconstruction of the Emona monument suggested by Sonja Petru (1962–1963), of the column standing on a massive base, inside of which we can easily imagine, the urn with the ashes of the deceased were kept (cf. e.g. tombs from Šempeter), makes sense. The stone plates mentioned by Freyer

in his report (cf. Chapters 2 and 7) perhaps came from the lower part of the monument.

Two numbers are necessary if we are to speculate about the height of the column shaft that carried the gilded statue: the diameter of the shaft at its top, i.e. directly below the capital (42 cm), and the height of the capital (55 cm). On the basis of values in Vitruvius' treatise *On Architecture*, we can make a very rough estimate of the shaft's height if it were a regular architectural element rather than part of a grave monument. According to Vitruvius (IV.1.1, 8), the height of Corinthian capitals equals the height of one module, which corresponds to the width of the column shaft, while the height of the columns of Corinthian order correspond to nine modules. It is not clear from Vitruvius whether the height of a column was meant to include only its shaft or also its base and the capital (cf. Ertel 1991, 149; Košir 2009, 134, 6.13), so either the height of the Emona shaft (without the capital and the base) measured c. 5 m ($9 \times 55 \text{ cm} = 495 \text{ cm}$), or the height of the shaft and the base measured c. 4.4 m ($8 \times 55 \text{ cm} = 440 \text{ cm}$). Vitruvius (III.3.12) also wrote about the diminution of column shaft's thickness from the base towards the top, which depends on the height of the column. For the shortest columns, i.e. 15 feet (= $15 \times 0.2950 \text{ m} = 4.425 \text{ m}$) or under, the ratio between the width at the base and the width at the capital is 6:5 (or 1.2). This ratio is lesser for taller columns: e.g. 8:7 (or 1.14) for 40- to 50-feet (11.8–14.75 m) columns (cf. Košir 2009, 128, 6.7). The ratio between the supposed width of the Emona shaft at the base and its width at the top is 55 cm: 42 cm or 1.31, which is closest to the ratio that Vitruvius gives for the shortest columns. This would support an estimation that the column proper (i.e. without the capital) was c. 4 m high.

For Trajan's Column and the Column of Marcus Aurelius, the ratio between the height and width of the shaft is c. 7:1 (7.3:1 and 7:1 respectively; cf. Jordan-Ruwe 1995, Fig. 20).¹⁹ The height of the monument below the shaft is slightly less than one fifth of the entire monument without the statue for Trajan's Column and c. one quarter of the monument without the statue for the Column of Marcus Aurelius (Jordan-Ruwe 1995, 74, 86, Fig. 20). On the basis of these comparisons, we could suppose the height of the Emona monument to

¹⁹ Trajan's column monument: height of the shaft 26.92 m, diameter 3.695 m; column monument of Marcus Aurelius: height of the shaft 26.49 m, diameter 3.78 m.

be c. seven times the width of its diameter at the base, i.e. 3.8 m (7×0.55 m), which is close to the estimation derived from Vitruvius. As to the part of the monument below the shaft, the stated comparisons suggest the height of a quarter to slightly less than a fifth of the entire height of the monument without its statue, i.e. between c. 1.2 and c. 1.6 m. However, it is doubtful whether these comparisons are relevant for a significantly narrower column. In the reconstruction of the monument's original appearance (*Fig. 12*), the height of the part below the shaft is c. 2 m.

9. CONCLUSIONS

In Roman times, a monument in the form of a statue was a particular form of public worship. When a statue was elevated atop of a column, its visibility and prominence were even greater.

The *togatus* from Emona was part of a grave column monument from the last years of Trajan's reign or roughly from the following decade. The only reliable known comparisons are column monuments of Emperors in Rome from the era of the Principate, which marked the site of their cremation, stood as monuments to their apotheosis and could be grave monuments, as well.

We assume that, in choosing the grave monument, the owner of the tomb, or those who erected it after his death, were following the example of the most prestigious Roman memorials of the times related to the worship of the dead, which we know only from monuments dedicated to emperors (and their wives) during the Principate. Judging by the dating of the statue, the grave monument was modelled on Trajan's Column, which was known at least from its portrayal on coins (cf. Jordan-Ruwe 1995, t. 3: 3, 4).

A location by the main road into town near one of the main town gates seems appropriate for such a monument. All this points to a powerful and wealthy inhabitant of Emona.

In our opinion, the gilded statue of a *togatus* from Emona, its base and its capital were parts of a thus-far unique example of a grave monument carrying a full-figure statue erected for a person outside the imperial family. There were possibly more such monuments, which either did not survive or survived only in part and have not (yet) been recognized as such.

The fact that the statue did survive would suggest that it was hidden during the Roman era. The

presence of the stone base, the capital and a part of the column shaft imply that the hiding place was very near the original site of the monument, perhaps on the very grave-plot, where the monument originally stood.

Acknowledgments

Three colleagues from the Archaeological Department of the NMS helped in preparing the paper: sources from the archives were gathered by Helena Bras Kernel, who searched the *Arhiv Republike Slovenije*, the *Zgodovinski arhiv Ljubljana*, the NMS archives for 1836 and the archives of the Archaeological Department of the NMS (the fund of D. Svoljšak 1987–1989); Ida Murgelj prepared the drawings; Barbara Jerin gathered the archived photographs of the statue in the Photo Archive of the NMS. Another three colleagues from the museum helped me with the article: the photographs are the work of Tomaž Lauko, while Gorazd Lemajić and Miran Pflaum made the photographs possible by masterful handling of the objects. They both also made valuable observations regarding the technical aspects of the objects. Christian Gugl (*Institut für Kulturgeschichte der Antike, Österreichische Akademie der Wissenschaften*) and Peter Kos (NMS) referred me to some essential bibliography. Jana Horvat (*Inštitut za arheologijo ZRC SAZU*) read the first draft and encouraged me to publish the article in *Arheološki vestnik*. Stanko Kokole (*Filozofska fakulteta, Ljubljana*) made several invaluable comments. Frank Willer (*Landesmuseum Bonn*) helped me prepare the description of the technological observations regarding the bronze statue. The text was translated by Katarina Jerin. I am sincerely grateful to all of them.

APPENDIX

After having submitted the article to the editors, I had an opportunity to see the book by Lahusen and Fromigli 2001, which had not previously been available in Slovenia. It also deals with the statue, which is the subject of the present article. It includes points of interest with regard to the technique of its construction, the results of material analyses, the dating into the Hadrian period and the arguments for it, as well as several photographs of the statue (o. c. 186: 111.1–4; 467: Figs. 28–29; 394: 111a–d; 395: 111.5–17, 111e; 396: 111.18–26), which (according to the publication) are the work of one of its authors. This is extremely surprising, because none of the authors asked the NMS for permission to take photographs of the statue and publish them, or to take samples for analyses. Moreover, unfortunately, the authors have not sent a copy of their book to the NMS or at least informed it of its publication.

The detailed examination of the statue, the photography and the taking of the samples did not happen in the NMS, so we believe that one of the authors had access to the statue either while it was in the RGZM (cf. this article, Chapter 3, The statue) or in the *Museum für Vor- und Frühgeschichte* in Frankfurt, during the setting up or dismantling the ex-

hibition *Antike Porträts aus Jugoslawien* (the exhibition was opened between 9th September and 27th November 1988). Two remarkably similar photographs were published in a book by Lahusen (2010, 73, Figs. 2.23, 2.24), who was a professor at the Frankfurt University; according to the information from the book (o.c. p. 240), he was also the author of the photographs.

The results, published in the book, of the three analyses of the alloy, from which the head and the neck of statue

are made, differ considerably from the results obtained at the *Rathgen-Forschungslabor* in Berlin. The results of these analyses, which were carried out in Paris, also differ significantly among themselves, which is unusual. There could be many reasons for these discrepancies, but there is no point in delving any deeper into them in view of the poor data regarding the sample taking. The results of the analyses from both laboratories are quoted above.

The analyses, published in Lahusen, Formigli (2001, 187, 474), most probably giving elemental concentrations (in wt %); the values for Cu, not included in the Table, for each measurement presumably equal 100% minus the sum of the values for other elements given in the table.

Method: AAS (atomic absorption spectrometry).

Performed by: *Laboratoire de recherche des Musees de France*, Paris (L. Hurtel).

Samples taken from: edge of neck, left cheek, neck.

Zn	Pb	Sn	As	Sb	Fe	Ag	Ni	Bi	Co
0.060	13.90	1.70	0.670	0.113	0.070	0.099	0.597	0.036	0.004
0.004	20.50	1.30	0.122	0.017	0.060	0.020	0.007	0.009	0.002
0.073	19.60	6.60	0.020	0.072	0.040	0.050	0.017	0.009	0.002

The analyses, published in *Antike Portrats* (194, cat. 226), most probably giving elemental concentrations (in wt %).

Method: not mentioned; the usual method applied for the characterisation of metals at the *Rathgen-Forschungslabor* was AAS (cf. Riederer 1997, 151; 2002, 292).

Performed by: *Rathgen-Forschungslabor*, Berlin (the samples were provided by RGZM).

Samples taken from: not mentioned.

Cu	Sn	Pb	Zn	Fe	Ni	Ag	Sb	As	Bi	Co	Au
87.47	6.49	5.27	0.23	0.19	0.07	0.08	0.11	0.10	0.025	0.005	0.01
84.77	6.78	7.67	0.26	0.20	0.07	0.07	0.10	0.08	0.025	0.005	0.01
81.41	6.75	10.74	0.29	0.50	0.05	0.08	0.10	0.07	0.025	0.005	0.01

Translation: Katarina Jerin

Abbreviations / Kratice

- NMS = National Museum of Slovenia, Ljubljana / Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- RGZM = Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz.
- RIC II = H. Mattingly, E. A. Sydenham, *The Roman imperial coinage II. Vespasian to Hadrian*. – London 1926.
- Antički portret u Jugoslaviji*, 1987 – Beograd.
- Antike Porträts aus Jugoslawien*, 1988. – Frankfurt/Main.
- [Arneth, J. C. von] 1851, Sendschreiben an Herrn Freyer, Custos am Museum zu Laibach. – In / V: Arneth, J. C. von (ed.), *Archäologische Analecten*, Tafeln zu den Sitzungsberichten der Philosophisch-Historischen Classe, Bd. VI., Heft 1, 2, [3] (Jänner, Februar, März 1851), 5–10, Wien.
- BOTT, K., F. WILLER, S. WILLER 2012, Goldene Zeiten am Limes. – *Spektrum der Wissenschaft* 2012/december, 70–75.
- BUČIČ, V. et al. 1971, Nekaj dragocenosti iz zbirke Narodnega muzeja. – *Argo* 10/1, 85–159.
- CAMBI, N. 1977, Jugoslawien. – In / V: B. Brenk, *Spätantike und frühes Christentum*, Propyläen Kunstgeschichte, Supplementband 1, 301–310.
- CAMBI, N. 1990, "Emonski meščan" i vrijeme njegova nastanka (Der "Bürger von Emona" in seine Endsteuungszeit). – *Arheološki vestnik* 41, 283–296.
- DEPEYROT G. 2007, *Optimo principi. Iconographie, monnai et propagande sous Trajan*. I. *La colonne Trajane*. – Collection Moneta 68, Wetteren.
- DESCHMANN, K. 1888, *Führer durch das landes-Museum Rudolfinum in Laibach*. – Laibach.
- ERTEL, K. 1991, *Römische Architektur in Carnuntum*. – Der römische Limes in Österreich 38.
- FORMIGLI, E. 1995, Tecnica e cronologia dei grandi bronzi antichi. – In / V: S. T. A. M. Mols, A. M. Gerhartl-Witteveen, H. Kars, A. Koster, W. J. Th. Peters, W. J. H. Willems (eds. / ur.), *Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes, Nijmegen 1992*, 149–157, Nijmegen.
- FORMIGLI, E., A. SALCUNI 2011, Esame complessivo. – In / V: A. Salcuni, E. Formigli, *Grandi bronzi romani dall'Italia settentrionale*, Frankfurter Archäologische Schriften 17, 105–116.
- FREYER, H. 1851, Historische Notizen. – *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 1851, 26–28.
- GOETTE, H. M. 1988, Mulleus – embas – calceus. Ikonografische Studien zu römischem Schuhwerk. – *Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts* 103, 401–464.
- GOETTE, H. M. 1990, *Studien zu römischen Togadarstellungen*. – Mainz am Rhein.
- HEMINGWAY, S., E. MILLEKER, R. E. STONE 2002, The Early Imperial bronze statue of a boy in the Metropolitan Museum. – In / V: *I bronzi antichi: Produzione e tecnologia. Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi, Grado-Aquileia, 22-26 maggio 2001*, 200–207, Montagnac.
- ISTENIČ, J. 2006a, *Podobe odličnikov*. – In / V: T. Nabergoj (ed. / ur.), *Stopinje v preteklost*, 104–105, Ljubljana.
- ISTENIČ, J. 2006b, Portraits of distinguished people. – In / V: T. Nabergoj (ed. / ur.), *Steps into the past*, 104–105, Ljubljana.
- JORDAN-RUWE, M. 1995, *Das Säulenmonument. Zur Geschichte der erhöhten Aufstellung antiker Porträtstatuen*. – Asia Minor Studien 19.
- KASTELIC, J. 1951, Figuralna dediščina arheoloških dob v Sloveniji. – In / V: G. Lojze (ed. / ur.), *Likovni svet. Arhitektura, slikarstvo, kiparstvo in umetna obrt*, 177–200, Ljubljana.
- KLUGE, K., K. LEHMANN-HARTLEBEN 1927, *Die antiken Großbronzen 2*. – Berlin, Leipzig.
- KOŠIR, F. 2009, *O antičnem inženirstvu*. – Ljubljana.
- LAHUSEN, G., E. FORMIGLI 2001, *Römische Bildnisse aus Bronze. Kunst und Technik*. – München.
- LAHUSEN, G. 2010, *Römische Bildnisse. Auftraggeber, Funktionen, Standorte*. – Darmstadt.
- LIEBL, H., W. WILBERG 1908, Ausgrabungen in Asseria. – *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes* 11, Beiblatt, 18–88.
- LOŽAR, R. 1931, Arheološki oddelek. – In / V: [J. Mal (ed.)], *Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani*, 21–79, Ljubljana.
- MAVER, A., H. MÜLLER, I. RIŽNAR 2009, Roman capitals from Sirmium (Sremska Mitrovica, Serbia). – *Starinar* 59, 119–148.
- PETRU, S. 1962–1963, O spomeniku emonskega meščana (Sul monumento del cittadino di Emona). – *Arheološki vestnik* 12–13, 513–528.
- PETRU, S. 1971, Emonski dostojanstvenik. – In / V: V. Bučič et al., *Nekaj dragocenosti iz zbirke Narodnega muzeja*, *Argo* 10/1, 101.
- RIEDERER, J. 1997, Die chemische Analyse der Metallproben des Betenden Knaben. – In / V: G. Zimmer, N. Hackländer (eds. / ur.), *Der betende Knabe, Original und Experiment*. Ausstellung der Stiftung Preußischer Kulturbesitz aus der Antikensammlung, 151–154, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien.
- RIEDERER, J. 2002, Die Metallanalyse der römischen Statuetten des Römisch-Germanischen Museums Köln. – In / V: A. Giunilia-Mair (ed./ur.), *I bronzi antichi. Produzione e tecnologia*, Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi (Grado-Aquileia, 2001), Monographies Instrumentum 21, 292–300.
- SALCUNI, A., E. FORMIGLI 2011, *Grandi bronzi romani dall'Italia settentrionale*. – Frankfurter Archäologische Schriften 17.
- SEDLAR, N. 1971, Kratek opis konservatorske službe v Narodnem muzeju. – *Argo* 10/1, 64–65.
- ŠAŠEL, J. 1955, *Vodnik po Emoni*. – Ljubljana.
- VERDENHALVEN, F. 1968, *Alte Maße, Münzen und Gewichte aus dem deutschen Sprachgebiet*. – Neustadt an der Aisch.

Stebrni nagrobni spomenik iz Emone

1. UVOD

Pozlačen bronast kip moškega v togi, ki je malo manjši od naravne velikosti (sl. 1), po letu vključitve v muzejske zbirke sodi med najstarejše pridobitve Narodnega muzeja Slovenije (NMS; tedaj Deželnega muzeja za Kranjsko) in med njegove najpomembnejše eksponate. Kip v Sloveniji in posebej v Ljubljani spada med najbolj poznane arheološke predmete. Najden je bil v najdiščnem sklopu, ki po našem mnenju kaže na izredno redko in zelo zanimivo obliko nagrobnega spomenika. Smiselna se nam je torej zdela poglobljena obravnava najdiščnega sklopa, proučitev možnosti rekonstrukcije spomenika, katerega del je bil kip, ter njegova interpretacija.

2. NAJDIŠČNI PODATKI

Kip so našli leta 1836 v Ljubljani pri kopanju temeljev za stavbo, poimenovano Kazina. Ta stoji še danes na vogalu, ki ga na zahodu omejuje Slovenska cesta in na jugu Kongresni trg (sl. 8).

Najpomembnejši vir o najdbi kipa in najdiščnih okoliščinah je poročilo tedanjega kustosa Deželnega muzeja za Kranjsko Heinricha Freyerja (Freyer 1851), ki ga je v svojem članku domala dobesedno navedel avstrijski numizmatik in arheolog Arneth (1851, 7–8), najprej kustos in nato direktor dunajskega Kabineta za novce in starine. Podajamo za temo članka pomembne odlomke iz Freyerjevega poročila (Freyer 1851, 27):

“Am 15. April, gegen 3 Uhr Nachmittags, wurde eine halbrund, 1° 8" lange Säule von grauem Kalkstein in der Ecke gegen Novak, in einer Tiefe von 3 Schuh aufgefunden. Nach Wegräumung derselben bemerkte man senkrecht in's Viereck gelegte längliche Steinplatten. Am 16., Vormittag nach 11 Uhr wurde nach Abnahme derselben durch einen Krampenhieb ein bronzener, vergoldeter Fuß (eigentlich Stiefel) einer Statue zu Tage gefördert. Um halb 12 Uhr kam Gefertigter hinzu, und sah einen bereits bei Seite gelegten halben Kopf eines Löwen von weißem Marmor und eine metallene Statue mit einem Wurfmantel (Senatoren-Toga) umgeben, seitwärts liegend. Sie lag in der dritten Schichte, d. i. 1 klaftertief, auf dem Schottergrunde.

Die Statue war mit Erde angefüllt, mit dem Kopfe gegen das Thor des Dr. Eberl'schen Hauses gekehrt, das Gesicht der Sternallee, den Rücken der Novak'schen Gartenmauer zugewendet, von der Stange ausgehoben, auf selber aufliegend gefunden worden, und war mit obgenannten vier Steinplatten umgeben, um selbe vor weiterer Beschädigung zu schützen. Die Platten waren ohne Inschriften, mit Klammervertiefungen, der am Abende des 1. Aprils aufgefundenen ähnlich, somit zu obigen gehörend, obwohl sie mehrere Klafter davon, doch in gleicher Tiefe gefunden wurde. Die Säule, von heimischem schwarzgrauem Muschelmarmor, hat 1' 4" Diameter, wovon das Pedale und beiläufig 3/4 derselben noch fehlt. Der Cubus, worauf die Statue befestigt ist, hat 18" im Quadrat und ist 11 1/2" hoch. Das darunter befindliche Capitäl, korinthischer Ordnung, hat 20 1/2" Höhe, oben viereckig, unten rund mit 16 1/2" Diameter. Beide aus weißem Marmor roh gemeisselt. Die Figur ist 4' 7" hoch. Sie besteht aus fünf hohl gegossenen Theilen, als: der am Scheitel mit einer viereckigen Oeffnung versehene Kopf zum Durchstecken der 1 1/4" dicken eisernen Stange. Die rechte nicht aufgefundene Hand, übriger Körper und die Füße.”

Iz širšega konteksta poročila (Freyer 1851) izhaja, da so pri izkopu grabbene jame za stavbo Kazine odkrili rimske grobove. Skopi in ne povsem jasni podatki nakazujejo žgane grobove in skeletni pokop majhnega otroka ter vključujejo omembo enostavnih grobnih konstrukcij iz (strešnih) opek (*“Ziegel-Quadrat-Nischen”*), kamnitih pepelnic, steklenih in keramičnih žar ter značilnih grobnih pridakov (posode iz stekla in keramike, oljenke, rimski novci, sponke). Del teh predmetov je prišel v Deželni muzej (sedaj NMS), kjer jih je večino ob koncu 19. oz. v začetku 20. stoletja inventariziral Alfons Müllner (inv. št. R 2213, 2238, 2271, 2272, 2283, 2290, 2297, 2298, 2301, 2322–2326, 2363–2364, 2366, 2407 [Petru 1972, 133, 135, 136, 137, 139; št. 240–241, 355, 369, 374, 376, 454, 457, 537, 539, 543–546, 548, 551–552; t. 96: 5,6; 104: 18; 105: 7,12,14; 107: 19; 110: 8,10,14–17,19,22–23]).

Iz poročila o odkritju pozlačenega kipa lahko povzamemo, da je bil najden v vogalu kapucinskega vrta (ali izkopnega polja?), ki je mejil na vrt družine Novak. 15. aprila so tam v globini okoli

1 m našli 211 cm dolg in 52 cm širok¹ “polkrožen kamnit steber” (Freyer, l. c. podaja skico, na kateri so označene še druge mere). Po njegovi odstranitvi so opazili štiri v pravokotnik razporejene in pokončno stoječe podolgovate kamnite plošče. Potem, ko so jih izkopal, so pri kopanju s krampom odkrili stopalo kipa. Pol ure kasneje, ko je na najdišče prišel Freyer, je bil kip že izkopan. V istem stavku kot kip Freyer omenja marmorno levjo glavo, ki je bila ob njegovem prihodu že izkopana. Kip je bil poln zemlje in snet z železne palice, na kateri je ležal. Štiri navpično postavljene kamnite plošče (s poglobitvami za spojke in brez napisov) so ga ščitile pred poškodbami; 1. aprila je bila v isti globini in več metrov stran najdena podobna kamnita plošča.

V istem odstavku, kjer Freyer opisuje lego kipa ob odkritju, navaja tudi opise stebra, kamnitega pravokotnega podstavka in kapitela. Od stebra, ki je bil verjetno iz podpeškega apnenca in je imel premer 42 cm, je bila ohranjena pribl. četrtna višine. Stranica kvadratnega podstavka iz belega marmorja je merila 47 cm, višina podstavka pa 30 cm. Iz belega marmorja je bil tudi kapitel, ki je bil visok 54 cm in zgoraj štirikoten, spodaj pa okrogel s premerom 43,4 cm.

V Arnethovi objavi je risba, na kateri kip stoji na pravokotnem podstavku, ta pa na kapitelu, ki je nameščen na vrhu stebra. V članku tudi navaja: “Die Trichterröhre, um den Cubus mit dem Capitäl im Centro zu verbleiben oder zu verkitten, ist noch erhalten.” (Arneth 1851, 8, t. 13).

3. PREDMETI, KI JIH HRANI NMS

Od predmetov, ki jih glede na Freyerjevo poročilo lahko povežemo s konstrukcijo, katere sestavni del je bil pozlačeni kip, v NMS hranimo kip (*sl. 1*), kamnit štirikoten podstavek (*sl. 3, 4*), kapitel (*sl. 5, 6*) in levjo glavo (*sl. 7*),² ne pa štirih ali petih kamnitih plošč, 211 cm dolgega in 52 cm širokega “polkrožnega kamnitega stebra” in četrtnine stebra premera 42 cm. Teh predmetov verjetno niso prepeljali v muzej.

¹ Seženj (*Klafter*, °) = 1,9 m; čevlj (Fuß, ') = 0,316 m; palec (*Zoll*, ") = 2,63 cm. 1 seženj = 6 čevljev, 1 čevlj = 12 palcev. Dolžino navedenih mer sem povzela po Verdenhalven 1968, 24, 31, 47, 53, 54.

² Prvega izmed obravnavanih predmetov, tj. pozlačeni kip, je inventariziral Alfons Müllner ob koncu 19. oz. na začetku 20. stoletja (glej dalje, pogl. 3).

Kip

Kip³ mladega moškega v togi (*sl. 1, 2*) je visok 145 cm.⁴ Njegova velikost je torej malo manjša od naravne. Ulit je iz svinčevega bronu (glej dalje) in pozlačen. Manjka mu desna roka od komolca dalje, tj. del, ki je gledal iz toge in je bil – tako kot leva dlan in obe stopali – ulit posebej. Glava z vratom in dekolte sta bila prav tako posebej ulita.

Na hrbtni strani, ki je dosti boljše ohranjena kot sprednja, so pri pozlati v zgornjem delu opazni vodoravni sledovi, ki kažejo na zlatenje z listi (*sl. 1c, 2b–c*; prim. Bott, Willer, Willer 2012, 72–75). Vidni so tudi številni pravokotni vložki in en večji večkoten, s katerimi so pred zlatenjem popravljali nepravilnosti, ki so na površini kipa nastale pri ulivanju (*sl. 2a*). Obe obliki vložkov sta pri rimskih bronastih plastikah običajni (Formigli 1995, 153; Hemingway, Milleker, Stone 2002, 205, sl. 7; Salcuni, Formigli 2011, 53, 55–56, 66–8, 81, 84, 86, 90, 99, sl. 231–233, 259–60, 268, 273, 368–371, 396–400, 408–409, 411, 429, 496). Na antično popravilo kažejo tudi zakovice, s katerimi so najmanj na treh mestih na kip z njegove notranje strani pritrjili podloge – na dveh mestih nedvomno zaradi razpok, ki so na kipu zelo verjetno nastale pri odlivanju ali neposredno po njem (*sl. 2c*). Podobne zakovice so uporabljali za pritrjevanje vložkov, s katerimi so popravljali nepravilnosti površine kipov (prim. Formigli 1995, 153).

Ob odkritju je bil kip dobro ohranjen. Arneth (1851, 8) navaja, da je debelina njegovih sten znašala okoli 1/8 palca (3,3 mm), na posameznih mestih pa le 1/16 palca (okoli 1,5 mm) ali celo manj, ter da je bila njegova površina močno pozlačena.⁵

O konserviranju in restavriranju kipa pred letom 1964 imamo skope podatke, ki so navedeni v poročilu *Potek konservacije pozlačenega kipa iz Emone* (avtorica verjetno Nada Sedlar, napisano po letu 1971), ki ga hrani Konservatorski oddelek NMS. Leta 1947 (?) je bil kip zaradi padca močno poškodovan, tako da je bil sprednji zgornji del trupa razbit na številne kose. Pri restavriranju, ki je sledilo,

³ NMS inv. št. R 2467 in R 2640. Kip je inventariziral Alfons Müllner, ki je bil v Deželnem muzeju za Kranjsko kustos med leti 1889 in 1903. Pomotoma je kip inventariziral dvakrat.

⁴ V številnih objavah je višina kipa napačno navedena, npr. 150 cm (npr. Petru 1971) ali 154 cm (Cambi 1977, 308, kat. št. 380; *Antički portret* 235–236, kat. št. 226; *Antike Porträts* 193–194, kat. št. 226; Istenič 2006a, 105).

⁵ Petrujeva (1962–1963, 520) za debelino navaja 6 mm (in na posameznih mestih manj).

so poškodovani del kipa zlepili s šelakom in verjetno nitrolepilom ter večje odlomke povezali z žicami, ki so vodile skozi takrat prevrtane luknjice. Poleg tega so z notranje strani kip obložili z več plastmi mavca in jute. Mavec, ki je bil v neposrednem stiku z bronom, je deloval korozijsko, kar se je sčasoma pokazalo tudi na zunanji površini kipa. Zato je 1964. leta konservatorski oddelek NMS začel temeljit konservatorsko-restavratorski postopek, ki ga je vodila Nada Sedlar in je trajal do 1971. leta ter je opisan v zgoraj navedenem poročilu, omenjen pa je tudi v objavi Sedlar 1971. Odstranili so mavec in ga zamenjali s podlago iz poliestra in steklenih vlaken. Železno palico, ki je bila zalita približno v sredino kamnitega podstavka in je kip nosila, so odrezali. Konservatorsko poročilo namreč omenja, da so železno palico štirikotnega preseka, ki je bila zaradi rjavenja stanjšana in ni bila več nosilna, zamenjali z železno cevjo, na katero so pritrčili železno prečko ("obešalnik"), ki kip podpira pod rameni. Domnevamo, da so takrat odrezali tudi železni zatič pod levo peto kipa. Takrat so tudi naredili betonsko kopijo marmornega podstavka in nanjo montirali novo železno palico, ki nosi kip.

Med 6. majem in 6. septembrom 1988 je bil kip v konservatorski delavnici Römisch-Germanisches Zentralmuseum v Mainz (RGZM), kjer so ga rentgenizirali, rekonstruirali desno nogo (dodatki iz umetne mase), vzeli vzorce za analize (žal ni podatkov o tem, na katerih delih so bili vzorci odvzeti) in betonsko kopijo podstavka zamenjali s kopijo iz umetne mase s kamnitim polnilom.⁶

Datacija kipa je v preteklosti nihala med 1.–2. (Kastelic 1951, 190; Šašel 1955, sl. 12) in 3. ter predvsem 4. stoletjem (Freyer 1851, 27; Ložar 1931, 68; Kluge, Lehmann-Hartleben 1927, 68, op. 6; Cambi 1977, 308, kat. št. 380; *Antike Porträts*, 193–194, kat. 226). Pojavila se je celo domneva, da predstavlja cesarja Magnencija (Cambi 1977, 308, kat. št. 380). Goette (1988, 462; id. 1990, 42–43) je prepričljivo argumentiral, da oblika toge in pričeska kipa jasno kažeta na datacijo v trajanski čas. Poleg tega je opozoril, da na kipu upodobljeni obuvali ustrezata t. i. viteškemu čevlju (*calceus equester*), iz česar izhaja, da je upodobljeni pripadal rimskemu državljanu viteškega ali nižjega sloja, ne pa cesarju (Goette 1988, 459–464). Enako je v svoji mlajši obravnavi kip opredelil Cambi (1990, 283–292). Po njegovem mnenju je kip najverjetneje nastal zunaj osrednjih središč, ki so narekovala modo,

zato je možna datacija v obdobje od vlade Trajana do prvega desetletja vlade Hadrijana.

Glede datacije je izpovedna tudi sestava bronaste zlitine kipa. Iz objavljenih podatkov (*Antike Porträts*, 194, kat. 226)⁷ izhaja, da je zlitina vsebovala med pribl. 5 do 11 odstotkov svinca. Pri velikih bronastih plastikah se bronaste zlitine z manj kot 12–15 odstotki svinca statistično zgoščujejo pred začetkom 2. st., tiste z večjim deležem svinca pa kasneje (Formigli, Salcuni 2011, 106–108). Sestava zlitine emonskega kipa govori torej v prid zgodnji dataciji – v nasprotju s časovno opredelitvijo v 4. st.

Kip je nosila železna palica v notranjosti, ki je bila s svincom zalita v marmorni podstavek. Poleg tega sta peti obeh čevljev kipa podpirala iz marmornega podstavka segajoča železna zatiča, ki sta bila verjetno tudi na kip pritrjena s svinčeno zalivko. Preostali del podplatov pa je bil s podstavkom povezan z masivnima svinčenima zalivkama (glej pogl. 3, Podstavek kipa). Spodnja stran čevljev zaradi obstoječe pritrditve na kopijo podstavka in pri desnem čevlju tudi zaradi kovinske opore, ki so jo dodali pri restavriranju, ni vidna. Po analogijah iz severne Italije (Salcuni, Formigli 2011, 57, 65, 66, 78, 80–81, 97, sl. 239, 251, 258, 336, 338, 341, 347, 364–366, 481) domnevamo, da je bil levi čevelj prvotno spodaj odprt oziroma je imel podplat eno ali dve pravokotni odprtini in da je imel podplat desnega čevlja odprtnino na sprednjem delu; skozi te odprtine so svinčene zalivke, ki so segale iz notranjosti čevlja, kip povezale s podstavkom.

Podstavek kipa

Podstavek iz belega marmorja (*sl. 3, 4*)⁸ meri 47,0 × 47,0 × 29,5 cm. V sredino zgornje strani je s svincom zalita štirikotna železna palica, ki je kip nosila in so jo med konservatorskim postopkom odrezali pribl. 3,5 cm nad ravnino podstavka (glej pogl. 3, Kip; *sl. 3a, 4a*). Palica na odrezanem mestu meri 2,9 × 3,2 cm in se debeli navzdol, tj. proti delu, ki je s svincom zalit v podstavek: tako pribl. 4 cm nižje debelina te palice znaša 3,3 × 3,6 cm. Odrezana površina palice je izrazito ravna in ima patino.

V kamniti podstavek sta bili z zgornje strani s svincom zaliti še dve železni palici oz. zatiča štirikotnega preseka (*sl. 3a, 4a*). Njuna lega kaže, da

⁷ Analize je izvedel Rathgen-Forschungslabor v Berlinu, metoda in uporabljene aparature niso navedeni. Gl. Dodatek.

⁸ NMS inv. št. L 206, inventarizirala Helena Bras Kernel leta 2003.

⁶ Za podatke se zahvaljujem Markusu Eggju (RGZM).

sta podpirali peti stopal kipa. Presek palice, ki je podpirala levo stopalo meri $1,7 \times 1,6$ cm. Odrezana površina je ravna in ima patino. Malo debelejša palica (preseka pribl. $2,1 \times 2,2$ cm) se je od pete desnega stopala, ki ga je podpirala, najverjetneje ločila že v antiki. Na to kaže njen izrazito nepravilen in močno korodiran lom.

Na zgornji površini marmornega podstavka sta vidni še dve svinčeni zalivki (*sl. 3a, 4a*). Njuna lega se ujema z ostanki svinca na spodnji strani obeh stopal kipa.

Na zadnji (hrbtne) strani (glede na orientacijo kipa, ki je bil na njem) zgornje strani podstavka je viden pribl. 7 cm dolg in 1,6 cm širok žleb s presekom v obliki črke V. Žleb se začne pribl. 2 cm od roba podstavka in vodi proti zalivki, s katero je v sredino podstavka zalita najdebelejša železna palica. Globina žleba se povečuje v smeri proti sredini podstavka (od pribl. 1,1 cm do pribl. 1,6 cm), kar kaže, da je bil žleb namenjen dovodu svinca, s katerim je bila v vdolbino kamnitega podstavka zalita palica, ki je nosila kip.

Na spodnji strani podstavka (*sl. 3b, 4b*) sta jasno vidni svinčeni zalivki pribl. kvadratne oblike velikosti okoli $3,9 \times 3,9$ cm oz. $3,5 \times 3,5$ cm, s katerima so v podstavek zalili železna zatiča kvadratnega preseka, širine pribl. 2,8 oz. 3,0 cm. Ležita na osrednji osi podstavka, približno simetrično glede na njeno sredino. Oba zatiča imata izrazito ravni prečni površini, ki ležita v ravnini spodnje stranice podstavka, kar kaže, da sta bila zatiča tam odrezana; površini njunih prereзов sta patinirani podobno kot prereza obeh palic, ki sta bili v podstavek zaliti z njegove zgornje strani.

Kapitel

Korintski kapitel (*sl. 5, 6*) iz belega pohorskega marmorja⁹ je visok 55 cm, njegova ohranjena širina pa meri okoli 69 cm oz. 74 cm. Na osrednji osi njegove zgornje površine sta svinčeni zalivki, s katerima sta bili v vdolbini v kapitelu pritrjena železna zatiča pribl. kvadratnega preseka s stranico okoli 2,8 oziroma 2,9 cm. Zgornji stranici zatičev imata izrazito ravno in svetlečo (nekorodirano) površino.¹⁰ Razdalja med zatičema je enaka kot

⁹ NMS inv. št. L 205, inventarizirala Helena Bras Kernel leta 2003. Za podatek o izvoru marmorja, ki izhaja iz rezultatov naravoslovnih analiz, se zahvaljujem Bojanu Djuriću.

¹⁰ Domnevamo, da so s površine preseka odstranili patino leta 1996, ko je bila pristojna kustosinja na porodniškem

razdalja med zatičema na spodnji površini marmornega kvadratnega podstavka kipa; enaka se zdita tudi njuna preseka (*prim. sl. 4b in 6b*). Kaže torej, da sta zatiča prvotno povezovala podstavek kipa s kapitelom. Najverjetneje sta bila zatiča prežagana ter podstavek in kapitel ločena po odkritju leta 1836 (*prim. pogl. 6*).

Od robov kapitela do zalivk vodita žlebova za dovajanje svinca (*sl. 5b, 6b*). Eden od žlebov je odlično viden, ker je v njem strjeni svinec odstopil od podlage in izpadel skupaj s pripadajočo zalivko in železnim zatičem, ki se je odluščil od zalivke: ohranjeni del zatiča je visok 6,3 cm in ima kvadraten presek, ki zgoraj meri $2,9 \times 2,9$ cm in se razširi na $4,5 \times 4,5$ cm (*sl. 5c*), podobno kot smo opazili na osrednji železni palici, ki je nosila bronasti kip in je zalita v pravokoten marmorni podstavek (*prim. pogl. Podstavek kipa*). Dovodni žleb v dolžino meri okoli 11,0 cm in pribl. 3,3 cm v širino ter ima presek v obliki črke V (enako kot kanal na zgornji strani podstavka kipa), njegova globina pa se večja od 1,3 cm do 1,9 cm v smeri proti vdolbini za zalivko. Ta je nepravilne pravokotne oblike s stranicami okoli 6,3 cm (posamezne stranice merijo pribl. 6,0 cm, 6,5 cm, 6,3 cm in 6,8 cm) in pribl. 5,5 cm globoka.

S spodnje strani je v sredino kapitela prav tako s svinčcem zalit železen zatič pribl. kvadratnega preseka, ki se v spodnjem delu izrazito razširi (*sl. 7c*), enako kot zatič na zgornji strani kapitela.

Po mnenju Andreje Maver (ustna informacija) dobre primerjave emonskemu kapitelu predstavljajo kapiteli iz Akvileje, Tergesta, Pole, Salone in Sirmija (glej navedbe v Maver, Müller, Rižnar 2009, 120–121) ter iz Asserije, kjer so bili del severnih mestnih vrat iz časa Trajana (Liebl, Wilberg 1908, 31–35, sl. 12, 47–50, sl. 26).¹¹

Levja glava

Od glave leva iz pohorskega marmorja¹² (*sl. 7*) NMS hrani obraz brez spodnje čeljusti in brade ter del grive. Ohranjeni del v širino meri okoli 30 cm, v višino 19 cm in v globino 24 cm.

dopustu. Takrat so namreč vzorčili svinčene in železne dele kapitela in podstavka kipa, o čemer pričajo številne vrtine. Rezultati teh analiz niso bili objavljeni niti jih niso sporočili pristojnim v NMS.

¹¹ Podrobno študijo kapitela bo objavila Andreja Maver.

¹² NMS inv. št. R 8751, inventarizirala Sonja Petru leta 1963. Za podatek o izvoru marmorja, ki izhaja iz naravoslovnih analiz, se zahvaljujem Bojanu Djuriću.

4. OŽJA LOKACIJA NAJDIŠČA

V Freyerjevem poročilu (Arneth 1851; Freyer 1851) so sledeči podatki o najdišču kipa: da je bil najden "am Kapuzinergrunde" oz. "bei der Abgrabung des Kapuziner-Gartens, zur Grundlegung des Casino-Gebäudes", "in der Ecke gegen Novak" in da je kip ležal "mit Kopfe gegen das Thor des dr. Eberl'schen Hauses gekehrt, das Gesicht der Sternallee, den Rücken der Novak'schen Gartenmauer zugewendet / .../". Ti podatki omogočajo ugotoviti ožjo lokacijo najdišča kipa znotraj izkopnega polja za stavbo Kazina, ki danes stoji na vogalu med Slovensko cesto in Kongresnim trgom.

Hiša dr. Eberla je stala nasproti stavbe Kazine in je imela hišno številko 57.¹³ Na načrtu Ljubljane iz leta 1840 (sl. 8)¹⁴ leži hiša št. 57 zahodno ob "Klosterfrauen Gasse", ki je bila predhodnica današnje Slovenske ceste. Heinrich Novak je bil lastnik hiše št. 56 na Klosterfrauengasse.¹⁵ Njeno lokacijo jasno kaže načrt neposredne severne soseščine Kazine (sl. 9)¹⁶: hiša št. 56, pripadajoče dvorišče in pomožne stavbe Heinricha Novaka so na jugu mejili na Kazino, na zahodu pa na "Klosterfrauen Gasse".

Pozlačeni kip je bil torej najden v severozahodnem vogalu izkopnega polja za stavbo Kazine.

5. DOSEDANJE REKONSTRUKCIJE SPOMENIKA

Najstarejša upodobitev pozlačenega kipa je risba, ki jo je naredil Franz Seraph von Kurz zum Thurn und Goldenstein¹⁷ (sl. 10a). Prikazuje kip, ki stoji na marmornem podstavku, ta pa na korintskem kapitelu. Letnica 1837 na hrbtni strani slike (sl. 10b) se najverjetneje nanaša na leto njegove akcesije v Deželni muzej (danes NMS) in kaže, da so bili v starih prostorih Deželnega muzeja v liceju kip, podstavek in kapitel razstavljeni zelo kmalu po odkritju, saj je njihovo postavitve v muzeju Goldenstein upodobil še istega leta ali leto kasneje.

¹³ Vira: *Laibacher Zeitung* 15. 11. 1842, št. 137, 1312; *Intelligenz Blatt zur Laibacher Zeitung* 109, 10. September 1842, št. 1454, 784).

¹⁴ Vir: Zgodovinski arhiv Ljubljana, sign. LJU 334, t.e. R-016, a.e. 28.

¹⁵ Vir: Zgodovinski arhiv Ljubljana, sign. LJU 489, REG. I, fasc. 751, t.e. 1044, št. 997/1860, folium 581.

¹⁶ Vir: Zgodovinski arhiv Ljubljana, sign. LJU 489, fasc. 752, t.e. 1045, št. 5501/1862, folium 483.

¹⁷ Vir: Grafični kabinet NMS, inv. št. R-3502.

Zdi se, da je bila povezava med kipom, podstavkom in kapitelom že ob njihovem odkritju nedvoumna.

Leta 1888 so kip, ki je bil po Dežmanovem mnenju najdragocenejši eksponat rimske dobe, razstavili v 1. nadstropju novo zgrajene stavbe Deželnega muzeja. Iz Dežmanovega opisa "stark vergoldete Bildsäule eines römischen Würdeträgers in fast lebensgrösse, auf korinthischem Capitäl / .../" (Deschmann 1888, 97–98) izhaja, da se postavitev kipa na kamnitem podstavku in kapitelu od takrat, ko so bili prvič razstavljeni, ni bistveno spremenila.

V Malovem vodniku po zbirki Narodnega muzeja (naslednika Deželnega muzeja) (sl. 11) je objavljena fotografija, ki kaže, kako so bili kip, podstavek in kapitel razstavljeni na začetku tridesetih let 20. stoletja (Ložar 1931, 70, sl. 41).¹⁸ V primerjavi s prvo postavitvijo, ki jo prikazuje Goldensteinov akvarel, sta vidni dve razliki:

1. na hrbtni strani spodaj kip podpira podstavek;
2. kapitel stoji na okoli 20 cm (ocena glede na višino kapitela) visokem stebru z razširjenim zgornjim robom.

Oba "dodatka" za vprašanje videza prvotnega spomenika s kipom nista pomembna, saj sta očitna muzejska dodatka.

Rekonstrukcijo, pri kateri kip s podstavkom stoji na kapitelu, je prevzela Sonja Petru, kustosinja rimske zbirke v NMS. Iz njenega članka (Petru 1962–1963, 514) izhaja, da je za enega od odlomkov stebrov, ki jih hrani muzej (inv. št. ni navedla), menila, da ustreza stebru, ki je bil najden ob kipu, kar pa po našem mnenju ni utemeljeno. Odlomek, za katerega domnevamo, da ga je Petrujeva imela v mislih, verjetno ustreza 20 cm visokemu in 41 cm širokemu odlomku stebra brez najdiščnih podatkov (NMS inv. št. L 207). Po premeru in opisu kamna ta odlomek, čeprav ni "gladko poliran", približno ustreza Freyerjevemu opisu (Arneth 1851, 8; Freyer 1851, 27), vendar pa se z njim ne ujema po dolžini, ki nedvomno ne ustreza četrtini prvotne višine stebra. Prav tako ni jasno, zakaj je Petrujeva tri zaključne dele kamnite ograje grobne parcele, ki nimajo ohranjenih najdiščnih podatkov in so bili nekdaj shranjeni na dvorišču muzeja, sedaj pa so razstavljeni v zunanem lapidariju (NMS inv. št. L 208–210), povezala z rekonstrukcijo spomenika. Freyer jih namreč v svojem poročilu ne omenja.

¹⁸ Negativi na steklenih ploščah št. 368, 369, 376; negativ št. 376 je bil objavljen, negativ št. 368 pa ustreza sl. 11 v tem članku.

6. REVIZIJA ODNOSOV MED DELI SPOMENIKA OB ODKRITJU

Bolj kot skopi najdiščni podatki nam pri rekonstrukciji spomenika, katerega del je bil pozlačeni kip, pomagajo ohranjeni sestavni deli tega spomenika. Poleg kipa sta to marmorni podstavek in kapitel (Arneth 1851; Freyer 1851).

Ohranjeni deli spomenika torej sami po sebi jasno narekujejo rekonstrukcijo, pri kateri kip stoji na pravokotnem podstavku, ta pa na kapitelu.

Ob odkritju marmornega podstavka kipa sta bili železna palica, ki je nosila kip, in železni zatič, ki je podpiral peto levega stopala, najverjetneje s svinčcem zalita v zgornjo površino podstavka. Obe zalivki sta namreč ohranjeni in na njima ni videti popravil.

Za vprašanje, v kakšnem odnosu sta bila pravokotni podstavek in kapitel ob odkritju, je pomembno, da je danes viden presek obeh povezovalnih železnih zatičev izrazito raven, kar kaže na to, da sta bila prerezana ali prežagana. Verjetno se to ni zgodilo v rimski dobi, kar kaže, da sta bila ob odkritju še v prvotni medsebojni povezavi.

Glede odnosa med kipom in marmornim podstavkom Freyer (o. c.) izrecno pravi, da je bil kip ob odkritju snet z železne palice in je na njej ležal. Že takrat sta torej morale biti kip in podstavek ločena. Ohranjeni del zatiča, ki je podpiral peto desnega stopala, kaže, da je bil odlomljen in ne prežagan; poleg tega je na svinčeni zalivki pod desnim stopalom izrazito stara patina. Iz obojega sklepamo, da se je desna noga kipa ločila od kamnitega podstavka, precej preden so kip odkopali l. 1836, verjetno že v antiki – morda takrat, ko se je spomenik s kipom zrušil. Zatič, ki je podpiral levo peto kipa, pa kaže izrazito raven presek, kar nas navaja na domnevo, da so ga prežagali med enim od konservatorskih postopkov. Domnevamo torej, da je bilo ob odkritju levo stopalo kipa ločeno od kipa, saj se je držalo podstavka. Prav tako je bilo od kipa ločeno desno stopalo, ki pa ni bilo pritrjeno na marmorni podstavek. Domnevamo, da se nanj nanaša omemba odkritja pozlačenega čevlja v Freyerjevem poročilu (glej pogl. 2).

Povzamemo torej lahko, da imamo o najdiščnih okoliščinah pozlačenega kipa skope podatke. Freyer, ki ni bil prisoten ob odkrivanju, temveč je le občasno obiskal najdišče, je sumarno poročilo objavil šele 15 let po odkritju kipa. V muzej so prenesli kip in z njim najožje povezana arhitektonska elementa, tj. kamniti podstavek in kapitel, ter marmorno glavo leva, ki se je Freyerju verjetno zdela zanimivejša in

dragocenejša od ostalih delov arhitekture. Te (ali morda le del) Freyer omenja v poročilu, v muzej pa jih zelo verjetno niso prepeljali.

Ohranjeni predmeti, tj. kip, podstavek in kapitel, jasno kažejo, da je kip prvotno stal na pravokotnem podstavku, ta pa na kapitelu, ki je bil nameščen na vrhu stebra. Pet kamnitih plošč, ki jih omenja Freyer, je morda skupaj z okoli 211 cm dolgim polkrožnim "stebrom" z nenavadno profilacijo spodnjega dela ob robovih (Freyer 1851, 27; Arneth 1851, 7) sestavljalo velik pravokoten podstavek, kot je domnevala Petrujeva (1962–1963, sl. 1). Kamnite plošče bi lahko bile tudi navpični deli ograje grobne parcele. Obraz levje glave je bil morda del okrasa grobne ograje.

Pozlačeni kip moškega v togi izvira z območja severnega emonskega grobišča in ni elementov za dvom o tem, da je bil sestavni del nagrobnega spomenika, ki so ga sestavljali steber s korintskim kapitelom, na katerem je stal marmorni podstavek s kipom. Domnevamo, da je spodnji del spomenika predstavljal povišan podstavek, v katerem je bila žara, na sprednji strani pa je verjetno imel nagrobni napis.

7. SPOMENIKI NA STEBRU (SÄULENMONUMENTE)

Iz predhodnega poglavja izhaja, da je pozlačen bronast kip iz Emone sestavni del spomenika s kipom na stebri (Säulenmonument). Arheološki viri za to vrsto izrazito reprezentančnih spomenikov so izredno redki in pomanjkljivi; niti eden ni ohranjen vključno s kipom. V številnih primerih verjetno ti spomeniki niso prepoznani, saj so ohranjeni le njihovi posamezni deli (npr. steber, kapitel, kip) ali njihovi odlomki (Jordan-Ruwe 1995, 1–5).

Najstarejši poznani rimski spomenik, pri katerem je steber nosil portretni kip, je steber C. Maenia, konzula leta 338 pr. Kr. Spomenik poznamo le iz pisnih virov. Stal je na forumu v Rimu in je imel profani značaj. Sicer so v republikanski dobi v Rimu potrtretne kipe na stebrih, ki so bili okrašeni s premci sovražniku zaplenjenih ladij, postavljali zmagovalnim poveljnikom morskih bitk (*columnae rostratae*). Poznamo jih predvsem po upodobitvah na novcih (o. c. 53–71, t. 2: 1–5).

Izjema med rimskimi republikanskimi portretnimi spomeniki na stebrih je spomenik prefektu anone L. Minuciu Esquilinu Augurinu, ki je leta 439 pr. Kr. Rim rešil lakote. Spomenik poznamo iz pisnih virov in upodobitev na dveh serijah

denarijev iz druge pol. 2. st. pr. Kr. Prikazujejo steber s kapitelom, na katerem stoji kip osebe v togi (*togatus*) s palico v desnici. Stal je izven mesta in je verjetno nagrobni spomenik, ki so ga v 2. st. pr. Kr. postavili na grobni parceli *gens Minucia* (o. c. 71–73, t. 2: 6, 7).

Iz cesarske dobe sta v Rimu ohranjena dva monumentalna stebrna spomenika, tj. Trajanov steber na Trajanovem forumu in steber Marka Avrelija na Marsovem polju, ohranjeni so tudi deli stebrnega spomenika Antonina Pija, ki je prav tako stal na Marsovem polju. Na vrhu vseh treh stebrov je stal kip cesarja v vojaški opravi (o. c. 73–95).

Pri Trajanovem stebru je imel podstavek stebra funkcijo groba, saj je bila v njem shranjena zlata žara s cesarjevim pepelom. Njegov steber je torej obenem grob heroja ter spomenik njegovi zmagi in apoteozi (o. c. 73–84). Podobno velja za steber Marka Avrelija, ki pa ni imel funkcije groba (o. c. 84–91).

Spomenik na stebru, ki je bil leta 161 posvečen Antoninu Piju, je dal postaviti njegov naslednik Mark Avrelij s sovladarjem Lucijem Verom. Ohranjeni so le njegov podstavek in deli stebra, prvotni videz pa kažejo upodobitve na novcih. Na podstavku je stal gladek monoliten steber iz granita premera 1,9 m, s korintskim kapitelom na vrhu. Reliefen okras je imel le podstavek; prikazuje apoteozo cesarja in njegove soproge Faustine ter rituale pred svečanim sežigom cesarjevega trupla, ki so bili sestavni del cesarskega pogreba. Kip cesarja s sceprom v levici in verjetno v oklepu, ki je stal na vrhu kapitela, namiguje na njegovo vojaško funkcijo in cesarsko oblast ter tako opravičuje njegovo deifikacijo (o. c. 92–95).

Steber Antonina Pia je bil prostorsko in vsebinsko povezan z monumentalnim oltarjem, ki je označeval mesto cesarjevega sežiga in je služil njegovi kulturni častitvi. Zelo verjetno enako velja za steber Marka Avrelija. Na enak način, z oltarjem in verjetno s spomenikom na stebru, je bilo verjetno čaščno mesto Cezarjeve upepelitve l. 44. pr. Kr. na rimskem Forumu. Domnevajo, da bi bil istemu namenu posvečen načrtovani in nikoli izvedeni stebrni spomenik Galbi. V vseh teh primerih je torej spomenik na stebru monumentalno obeležje mesta upepelitve (o. c. 96–99, 122).

Od vključno Dioklecijana dalje so s skupinami stebrnih spomenikov s celopostavnimi kipi cesarjev v togah na vrhu v Rimu na forumu slavili vladarske jubileje, npr. 10 ali 20 let vladanja (o. c. 102–122).

Tradicija kipov na stebrih se je nadaljevala v Konstantinoplu; rezervirana je bila za cesarje in njihove družinske člane (o. c. 123–241).

8. DISKUSIJA

Pozlačeni bronasti kip iz Ljubljane je bil najden na začetku severnega emonskega grobišča, blizu glavne vpadnice v mesto ali morda neposredno ob njej. Bil je del nagrobnega spomenika, ki sta ga med drugim sestavljala ob njem najdeni gladek steber z marmornim korintskim kapitelom in pravokotni marmorni podstavek kipa. Značilnosti kipa in kapitela kažejo na datacijo v prvo polovico 2. stoletja oz. v trajansko-hadrijanski čas (prim. pogl. 3).

Iz monografije Jordan Ruwe (1995) izhaja, da so doslej poznani rimski portretni spomeniki na stebrih cesarske dobe omejeni na obeležja cesarjem. V dobi principata so povezani s čaščenjem cesarjev po smrti: označujejo mesto njihove upepelitve, so spomeniki njihovi apoteozi in lahko tudi nagrobni spomeniki, v dveh primerih pa obenem tudi slavnostni obeležji zmage.

Emonske nagrobne spomenike na stebru s pozlačenim portretnim kipom na vrhu ima zaenkrat edine primerjave med cesarskimi spomeniki in je torej doslej edinstven primer nagrobnega spomenika na stebru osebi izven cesarske družine. Morda je bilo takih spomenikov več, vendar se niso ohranili oziroma (še) niso bili prepoznani.

Zdi se torej, da so se pri načrtovanju spomenika na stebru v Emoni zgledovali po Trajanovem stebru s pozlačenim kipom cesarja na vrhu, ki so ga, če ne drugače, poznali iz upodobitev na novcih (prim. Jordan-Ruwe 1995, t. 3: 3,4; *RIC* II, št. 292, 293, 307, 356, 579, 600, 677). Najstarejši so bili kovani med 103 in 111 (*RIC* II, 579), torej še pred zaključkom izgradnje spomenika med decembrom 112 in decembrom 113 (Depeyrot 2007, 6). Emonske spomenike so torej verjetno postavili ob koncu (v zadnjih letih) Trajanove vlade ali približno v prvem desetletju Hadrijanove vlade.

Rekonstrukcija emonskega spomenika, ki jo je predlagala Sonja Petru (1962–1963), pri kateri steber stoji na zajetnem podstavku, za katerega si zlahka predstavljamo, da je bil v njem shranjen pepel pokojnika (prim. npr. grobnice iz Šempetra), se zdi glede na primerjavo s Trajanovim stebrom smiselna. Verjetno so bili s spodnjim delom nagrobnega spomenika povezani kamniti arhitekturni deli, ki jih v poročilu omenja Freyer (glej pogl. 2, 7).

Za domneve glede višine stebra, na katerem je stal pozlačeni kip, sta pomembna podatka premer stebra na vrhu, tj. neposredno pod kapitelom (42 cm), in višina kapitela (55 cm). S pomočjo podatkov v Vitruvijevem delu *O Arhitekturi* lah-

ko grobo ocenimo, kakšna bi bila višina stebra, če bi bil običajen element arhitekture, ne pa del nagrobnega spomenika. Po Vitruvijju (IV.1.1, 8) je namreč višina korintskih kapitelov enaka višini enega modula, ki ustreza širini stebra, višina stebrov korintskega reda pa ustreza devetkratniku modula. Ni jasno, ali je Vitruvij k višini stebra prišteval le steber v ožjem pomenu besede ali pa tudi njegovo bazo in kapitel (prim. Ertel 1991, 149; Košir 2009, 134, shema 6.13). Višina obravnavanega stebra (brez kapitela in podstavka) je torej znašala okoli 5 m ($9 \times 55 \text{ cm} = 495 \text{ cm}$) ali pa je višina stebra in baze merila okoli 4,4 m ($8 \times 55 \text{ cm} = 440 \text{ cm}$).

Vitruvij (III.3.12) je pisal tudi o zožitvi stebrov od baze proti vratu. Ta je odvisna od višine stebra. Pri najnižjih stebrih, tj. do višine 15 čevljev ($= 15 \times 0,2950 \text{ m} = 4,425 \text{ m}$), razmerje med širino pri bazi in širino pri kapitelu ustreza 6 : 5 oz. 1,2, pri višjih stebrih pa je manjše. Pri stebrih, ki so visoki od 40 do 50 čevljev (11,8–14,75 m), je to razmerje npr. 8 : 7 oz. 1,14 (prim. Košir 2009, 128, shema 6.7). Razmerje med domnevno širino emonskega stebra pri bazi in njegovo širino pri vrhu je 55 cm : 42 cm oz. 1,31, kar je najbližje razmerju, ki ga Vitruvij navaja za najnižje stebre. Navedeno napeljuje k oceni, da je obravnavani steber (brez kapitela) v višino meril okoli 4 m.

Pri Trajanovem stebru in pri stebru Marka Avrelija je razmerje med višino in premerom stebra (v ozkem pomenu besede) okrog 7: pri prvem je njegova višina 7,3-krat, pri drugem pa 7-krat večja od premera (prim. Jordan-Ruwe 1995, sl. 20).¹⁹ Višina spomenika pod stebrom znaša pri Trajanovem stebru malo manj kot 1/5 celotnega spomenika brez kipa, pri stebru Marka Avrelija pa pribl. 1/4 spomenika brez kipa (Jordan-Ruwe 1995, 74, 86, sl. 20). Po navedenih primerjavah bi za steber emonskega spomenika lahko domnevali višino okoli sedemkratnika njegovega domnevnega premera pri bazi, tj. okoli 3,8 m ($7 \times 0,55 \text{ m}$), kar je blizu oceni, ki izhaja iz Vitruvijevih navedb. Za del spomenika pod stebrom navedeni primerjavi nakazujeta višino četrte do malo več kot petine celotne višine celotnega spomenika brez kipa, tj. od pribl. 1,2 m do pribl. 1,6 m, vendar ni jasno, ali je pri bistveno ožjem stebru taka primerjava relevantna. Na hipotetični rekonstrukciji prvotnega videza spomenika (sl. 12) znaša višina dela pod stebrom okoli 2 m.

¹⁹ Trajanov stebrni spomenik: višina stebra 26,92 m, premer 3,695 m; stebrni spomenik Marka Avrelija: višina stebra 26,49 m, premer 3,78 m.

9. SKLEP

Spomenik v obliki kipa je bil v rimski dobi oblika posebnega javnega čaščenja. V primeru, ko je stal na vzvišeni legi na vrhu stebra, sta bili njegova vidnost in pomembnost še večji.

Portretni kip v togi iz Emone je bil del nagrobnega stebrnega spomenika pribl. iz zadnjih let Trajanove vladave ali iz zgodnje dobe Hadrijanove vladave. Edine doslej poznane zanesljive primerjave predstavljajo spomeniki cesarjem v dobi principata v Rimu, ki označujejo mesto njihove upepelitve, so spomeniki njihovi apoteozi in obenem lahko tudi nagrobni spomeniki.

Domnevamo torej, da so se pri izbiri nagrobnega spomenika lastnik groba ali tisti, ki so mu ga postavili po njegovi smrti, zgledovali po najprestižnejših rimskih s čaščenjem pokojnikov povezanih obeležjih tedanje dobe, ki jih poznamo le iz spomenikov, ki so jih posvetili cesarjem v principatu. Glede na datacijo kipa jim je bil vzor Trajanov steber. Takemu spomeniku ustreza lega spomenika ob glavni vpadnici v mesto in blizu enih od glavnih mestnih vrat. Vse to kaže na vplivnega in premožnega prebivalca Emone.

Po našem mnenju so pozlačeni kip togata iz Emone, njegov podstavek in kapitel sestavni deli zaenkrat edinstvenega primera nagrobnega spomenika s celopostavno soho na vrhu stebra osebi izven cesarske družine. Morda je bilo takih spomenikov več, vendar se niso ohranili oziroma so ohranjeni le njihovi deli, ki (še) niso prepoznani kot ostanki stebrnih spomenikov.

Dejstvo, da se je kip ohranil, nakazuje, da so ga v rimski dobi skrili. Prisotnost kamnitega podstavka, kapitela in (dela) stebra govori za to, da je bilo skrivališče zelo blizu mesta prvotne postavitve spomenika, morda kar na grobni parceli, ki ji je spomenik pripadal.

Zahvale

Pri pripravi članka so sodelovale tri sodelavke Arheološkega oddelka NMS: arhivske vire je zbrala Helena Bras Kernel, ki je pregledala Arhiv Republike Slovenije, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Arhiv NMS za leto 1836 in Arhiv Arheološkega oddelka istega muzeja NMS, fond D. Svoljšak 1987–1989; Ida Murgelj je pripravila risbe; Barbara Jerin je zbrala arhivske fotografije obravnavanega kipa v fototeki NMS. Pri nastajanju članka so sodelovali še trije kolegi iz NMS: fotografije je naredil Tomaž Lauko, Gorazd Lemajić in Miran Pflaum pa sta to omogočila z mojstrskim rokovanjem s predmeti; oba sta bila tudi dragocena sogovornika pri opazovanju tehničnih vidikov teh predmetov. Christian

Gugl (Institut für Kulturgeschichte der Antike, Österreichische Akademie der Wissenschaften) me je seznanil z bistveno literaturo. Jana Horvat (Inštitut za arheologijo ZRC SAZU) je prebrala prvo različico članka in me podprla v prizadevanju, da članek objavim v Arheološkem vestniku. Stanko Kokole (Filozofska fakulteta) je k članku podal izredno koristne pripombe in napotke. Frank Willer (Landesmuseum Bonn) mi je pomagal pri pripravi opisa tehnoloških opažanj bronastega kipa. Besedilo je prevedla Katarina Jerin. Vsem sem za pomoč iskreno hvaležna.

DODATEK

Po oddaji članka redakciji sem dobila v vpogled knjigo Lahusen, Formigli 2001, ki je pred tem v Sloveniji nismo imeli. V njej (o. c. kat. št. 111, 185–187) je podana obravnava kipa, ki je predmet mojega članka. Vključuje številne zanimivosti glede tehnike izdelave, rezultate analiz materiala, datacijo v hadrijanski čas in argumente zanjo ter številne fotografije kipa (o. c. 186: 111.1–4; 467: sl. 28–29; 394: 111a–d; 395: 111.5–17, 111e; 396: 111.18–26), ki jih je glede na navedbe (o. c. 535–536) naredil eden od avtorjev

knjige. To je izredno presenetljivo, kajti noben od avtorjev ni zaprosil NMS za dovoljenje za fotografiranje kipa in objavo fotografij niti za odvzem vzorcev za analize; prav tako avtorja NMS žal nista poslala izvoda svoje knjige niti ga o njenem izidu nista obvestila. Podroben ogled kipa, fotografiranje detajlov in odvzem vzorcev se niso zgodili v NMS, zato domnevamo, da je imel eden od avtorjev dostop do kipa, ko je bil v RGZM (prim. pogl. 3. Kip) ali pa v Museum für Vor- und Frühgeschichte v Frankfurtu, ko so pripravljali ali pospravljali razstavo *Antike Porträts aus Jugoslawien* (razstava je bila odprta med 9. septembrom in 27. novembrom 1988). Izredno podobni fotografiji sta bili – kot fotografiji avtorja knjige – objavljeni v knjigi, katere avtor je Lahusen (2010, 73, sl. 2.23, 2.24), ki je bil profesor na univerzi v Frankfurtu.

V knjigi objavljeni rezultati treh analiz materiala, iz katerega sta bila ulita glava in vrat kipa, se bistveno razlikujejo od tistih, ki so jih naredili v Rathgen-Forschungslabor v Berlinu. Rezultati teh analiz, ki so bile narejene v Parizu, se zelo razlikujejo tudi med seboj, kar je nenavadno. Vzroki so lahko številni in glede na slabe podatke o odvzemu vzorcev ni smiselno razglablјati o njih. Rezultate analiz navajamo spodaj.

Analize, objavljene v Lahusen, Formigli (2001, 187, 474): najverjetneje se podatki nanašajo na delež elementov (v utežnih %); vrednosti za Cu niso vključene v tabelo in najverjetneje za vsako meritev znašajo 100 % minus seštevek vrednosti ostalih elementov, ki so podani v tabeli.

- *Metoda*: AAS (atomic absorption spectrometry/atomska absorpcijska spektrometrija).
- *Izvajalec*: Laboratoire de recherche des Musées de France, Pariz (L. Hurtel).
- *Mesta odvzema vzorcev*: rob vratu, levo lice, vrat.

Zn	Pb	Sn	As	Sb	Fe	Ag	Ni	Bi	Co
0,060	13,90	1,70	0,670	0,113	0,070	0,099	0,597	0,036	0,004
0,004	20,50	1,30	0,122	0,017	0,060	0,020	0,007	0,009	0,002
0,073	19,60	6,60	0,020	0,072	0,040	0,050	0,017	0,009	0,002

Analize, objavljene v *Antike Porträts* (194, kat. 226): najverjetneje se podatki nanašajo na deleže elementov (v utežnih %).

– *Metoda*: ni navedena; običajna metoda za karakterizacijo kovin v Rathgen-Forschungslabor je bila AAS (cf. Riederer 1997, 151; 2002, 292);

- *Izvajalec*: Rathgen-Forschungslabor, Berlin (domnevamo, da je vzorce posredoval RGZM).
- *Mesta odvzema vzorcev*: niso navedena.

Cu	Sn	Pb	Zn	Fe	Ni	Ag	Sb	As	Bi	Co	Au
87,47	6,49	5,27	0,23	0,19	0,07	0,08	0,11	0,10	0,025	0,005	0,01
84,77	6,78	7,67	0,26	0,20	0,07	0,07	0,10	0,08	0,025	0,005	0,01
81,41	6,75	10,74	0,29	0,50	0,05	0,08	0,10	0,07	0,025	0,005	0,01

Janka Istenič
Narodni muzej Slovenije
Prešernova 20
SI-1000 Ljubljana
janka.istenic@nms.si

***Galli Transalpini transgressi in Venetiam:* riepilogo degli studi precedenti e nuova ipotesi interpretativa**

Riccardo CECOVINI

Izveček

Kot poroča Livij (*Ab Urbe condita*, XXXIX, 22, 45, 54–55), je 186 pr. n. št. večje število Keltov prečkalo Alpe z namenom, da bi nedaleč od poznejše Akvileje ustanovili *oppidum*. Tri leta pozneje so Rimljani z odločnim posegom prisilili priseljence, da so se vrnil v domovino. Na podlagi analize podatkov pri Liviju lahko sklepamo, da so bili Kelti onstran Alp najverjetneje Tavriski, vendar ti za pot čez Alpe niso izbrali lahko prehodnega prelaza Okra (Razdrto pod Nanosom). To se namreč ne bi ujemalo s podatkom pri Liviju, da so prišli v Cisalpino po "dotlej neznani poti". Ta podatek pa bi dobro ustrezal poti čez prelaz Hrušica, ki je v poznejšem rimskem času nosil ime *Ad Pirum*. Svojo hipotezo avtor utemeljuje v luči historične topografije.

Ključne besede: *Galli Transalpini*, Kelti onstran Alp, Alpe, Okra, Razdrto, *Ad Pirum*, Hrušica, *saltus*, Tavriski, 186 pr. n. št., Livij

1. L'ANALISI DELLE FONTI STORICHE: TITO LIVIO

In questo articolo analizzeremo una delle vicende dell'antichità più famose tra quelle ambientate a cavallo dell'arco alpino sud-orientale. I fatti si svolsero più precisamente tra il 186 e il 183 a.C. e di essi se ne occupò soprattutto Livio, la cui cronaca è stata citata e studiata innumerevoli volte dalla storiografia moderna. Così lo storico patavino al libro 39 della sua celebre opera *Ab Urbe condita*:

"L'anno stesso i Galli Transalpini, passati di qua, nel territorio veneto, occuparono – senza saccheggi né guerre – località non lungi da dove sorge oggi Aquileia, per fondarvi una cittadella. Ai messaggeri romani inviati oltralpe a chiedere conto di questo fatto, fu risposto che quelli erano

Abstract

According to the author Livy (*Ab Urbe condita*, XXXIX, 22, 45, 54–55) in 186 BC a large amount of Gauls crossed the Alps to found an *oppidum*, not far from the place where Aquileia would be located. Three years later, a resolute Roman intervention forced these migrants to return to their homeland. This research, evaluating the contributions of previous bibliography, seeks to identify the name of the Transalpine Gauls in the Taurisci.

In addition, based primarily on historical and topographical considerations, we come to the following hypothesis: the route chosen to cross the Alps may have been the one through the passage that, in a later period, would be called *Ad Pirum* by the Romans.

Keywords: *Galli Transalpini*, Alpi, Ocra, Razdrto, *Ad Pirum*, Hrušica, *saltus*, Taurisci, 186 BC, Tito Livio

partiti senza alcuna autorizzazione della loro gente e che di quanto stessero facendo in Italia, non si sapeva nulla¹."

Tre anni dopo, la prima reazione romana...

"I Galli Transalpini entrati, come s'è detto sopra, in Italia attraverso le gole di un valico prima sconosciuto, stavano edificando una città nel territorio che ora appartiene ad Aquileia. Fu dato ordine al pretore d'impedirgli di fare ciò, in quanto fosse possibile, senza ricorrere ad una guerra; se poi fosse risultato inevitabile usare le armi, ne facesse

¹ "Eodem anno Galli Transalpini transgressi in Venetiam sine populatione aut bello haud procul inde, ubi nunc Aquileia est, locum oppido condendo ceperunt. legatis Romanis de ea re trans Alpes missis responsum estneque profectos ex auctoritate gentis eos, necquid in Italia facerent sese scire." Livio, *Ab Urbe condita*, XXXIX, 22. La traduzione è tratta da Menis (1978, 52–54).

parola ai consoli: si deliberava che uno di questi conducesse le proprie legioni contro i Galli².”

“Marcello mandò innanzi al proconsole Lucio Porcio, l'ordine di far avanzare le legioni verso la nuova città dei Galli. All'arrivo del console i Galli si arresero: si trattava di 12.000 armati, e la gran parte di essi portavano armi rubate in quelle campagne. Queste armi furono sequestrate con loro grande disappunto, ed insieme fu loro tolto ciò che avevano rapito saccheggiando le campagne o che avevano portato seco. Allora essi mandarono dei loro rappresentanti a fare le loro lagnanze a Roma. Introdotti in senato dal pretore Gaio Valerio, costoro dichiararono 'che a causa dell'eccessivo aumento della popolazione della Gallia, essi erano costretti dalla scarsità di terreno coltivabile e dall'indigenza a passare le Alpi, in cerca di un luogo dove stanziarsi; e, senza far torto ad alcuno, si erano fermati su terreni che avevano trovato incolti su zone deserte; avevano anche cominciato a costruire una piccola città, il che dimostrava come essi fossero venuti con il proposito di non portare violenza ad alcun luogo coltivato né ad alcun centro abitato. Ultimamente Marco Claudio aveva fatto sapere che avrebbe mosso loro guerra, se non si fossero arresi. Essi allora, preferendo all'incerto esito di una guerra la sicurezza di una pace, fosse pure poco onorevole, s'erano arresi intendendo di porsi sotto la protezione, piuttosto che sotto il dominio, del popolo romano.

Pochi giorni appresso era stato loro intimato di andarsene da quella città e da quelle campagne. Ed essi s'erano rassegnati a partire senza fiatare e andare alla ventura; ma intanto erano state tolte loro le armi e infine ogni altra cosa che avrebbero voluto portare e condurre con loro. Scongiuravano il Senato ed il popolo romano che non volessero incrudelire verso di loro innocenti, e che si erano arresi, più acerbamente che non si suole contro i nemici.' Il Senato fece rispondere a questo discorso: 'non avevano essi agito rettamente, quando calarono in Italia e si misero a costruire una città nel territorio altrui, senza permesso di alcun magistrato Romano, governatore della provincia; né era volontà del Senato che, essendosi arresi, fossero spogliati. Avrebbero mandato in loro compagnia legati al console, i quali, quando fossero ritornati da dove erano partiti, avrebbero fatto restituire loro tutte le cose, e poi subito sarebbero dovuti andare al di là delle Alpi e avrebbero dovuto far sapere ai popoli della Gallia che ritengano la loro moltitudine a casa: stavano le Alpi in mezzo, quasi insuperabile confine; diversamente stato di loro, quello che fu di coloro che primi osarono valicarle.' I legati inviati furono Lucio Furio Purpureone, Quinto Minucio e Lucio Manlio Acidino. I Galli, avute tutte le cose che erano di loro proprietà, uscirono dall'Italia³.”

² “Galli Transalpini per saltus ignotae antea viae, ut ante dictum est, in Italiam transgressi oppidum in agro, qui nunc est Aquileiensis, aedificabant. id eos ut prohiberet, quod eius sine bello posset, praetori mandatum est. si armis prohibendi essent, consules certiores faceret: ex his placere alterum adversus Gallos ducere legiones.” Liv., XXXIX, 45.

³ “Marcellus nuntium praemisit ad L. Porcium proconsulem, ut ad novum Gallorum oppidum legiones admoveret. advenienti consuli Galli sese dederunt. duodecim milia armatorum erant:

“I popoli Transalpini risposero benignamente ai legati Romani, e i loro vecchi biasimarono la troppa dolcezza del popolo Romano, di aver lasciato andare impuniti coloro i quali, partiti senza licenza della nazione, avevano osato occupare terreni appartenenti all'impero Romano e costruire una città sul suolo altrui. Avrebbero dovuto gravemente punirli di tanta temerarietà; con l'aver poi restituito loro le cose, temevano che una così grande indulgenza non spronasse molti altri ad osare altrettanto. Ed accolsero ed accompagnarono i legati con doni. Il console Marco Claudio, scacciati i Galli dalla provincia, incominciò a macchinare la guerra Istriana, scrivendo al Senato che gli permettesse di trasportare le legioni nell'Istria. Il Senato acconsentì. Si trattava di mandare una colonia ad Aquileia; né ben si sapeva, se di Latini o di cittadini Romani. Infine i Padri deliberarono che si mandasse piuttosto una colonia di Latini. Furono nominati triumviri a questo scopo Publio Scipione Nasica, Caio Flaminio e Lucio Manlio Acidino⁴.”

plerique arma ex agris rapta habebant: ea aegrepatientibus iis adempta, quaeque alia aut populantes agros rapuerant aut secum attulerant. de his rebus qui quererentur, legatos Romam miserunt. introducti in senatum a C. Valerio praetore exposuerunt se superante in Gallia multitudine inopia coactos agri et egestate ad quaerendam sedem Alpes transgressos, quae inculta per solitudines viderent, ibi sine ullius iniuria consedissee. oppidum quoque aedificare coepisse, quod indicium esset nec agro nec urbi ulli vim adlaturos venisse. nuper M. Claudium ad se nuntium misisse bellum se cum iis, ni dederentur, gesturum. se certam, etsi nonspeciosam pacem quam incerta belli praeoptantes dedidisse se prius in fidem quam in potestatem populi Romani. ost paucos dies iussos et urbe et agro decedere sese tacitos abire, quo terrarum possent, in animo habuisse. arma deinde sibi, et postremo omnia alia, quae ferrent agerentque, adempta. orare se senatum populumque Romanum, ne in se innoxios deditos acerbius quam in hostes saevirent. huic orationi senatus ita responderi iussit, neque illos recte fecisse, cum in Italiam venerint oppidumque in alieno agro, nullius Romani magistratus, qui ei provinciae praeesset, permissu aedificare conati sint; neque senatui placere deditos spoliari. itaque se cum iis legatos ad consulem missuros, qui, si redeant, unde venerint, omnia iis sua reddi iubeant, quique protinus eant trans Alpes, et denuntient Gallicis populis, multitudinem suam domi contineant: Alpes prope inxsuperabilem finem in medio esse: non utique iis melius fore <quam> qui eas primi pervias fecissent. legati missi L. Furius Purpurio Q. Minucius L. Manlius Acidinus. Galli, redditis omnibus, quae sine cuiusquam iniuria habebant, Italia excesserunt.” Liv., XXXIX, 54.

⁴ “Legatis Romanis Transalpini populi benigne responderunt. seniores eorum nimiam lenitatem populi Romani castigarunt, quod eos homines, qui gentis iniussu profecti occupare agrum imperii Romani et in alieno solo aedificare oppidum conati sint, impunitos dimiserint: debuisse gravem temeritatis mercedem statui. quod vero etiam sua reddiderint, vereri ne tanta indulgentia plures ad talia audenda impellantur. et exceperunt et prosecuti cum donis legatos sunt.

M. Claudius consul Gallis ex provincia exactis Histricum bellum moliri coepit litteris ad senatum missis, ut sibi in

Cercheremo allora di approfondire un discorso già affrontato innumerevoli volte dagli storici locali, ma che potrebbe essere foriero di ulteriori novità. In particolare la discussione s'è incentrata su chi fossero precisamente questi Galli Transalpini, quale strada seguirono per scendere nella *Venetia* e dove fondarono il loro *oppidum*. Tralasciando quest'ultimo punto, il quale ci porterebbe lontano dal nostro obiettivo, concentriamoci sugli altri due, riportando una panoramica delle varie posizioni espresse finora dalla storiografia.

2. I CONTRIBUTI DELLA STORIOGRAFIA

Secondo T. Maniaco i Galli Transalpini sarebbero giunti nella pianura friulana passando forse per la valle del fiume Vipava / Vipacco⁵ o, più probabilmente, attraverso il passo di Monte Croce Carnico / Plöckenpass⁶.

Di diverso avviso è stato lo studioso R. Egger, per il quale la popolazione protagonista dell'impresa fu quella dei Taurisci. Questi non avrebbero però mai colonizzato i territori oggi appartenenti alla Carinzia / Kärnten o alla Slovenia, avendo partecipato nell'occasione all'ultima ondata migratoria dei Celti dalle attuali regioni della Repubblica Ceca e della Slovacchia o dalla valle del Danubio verso sud e venendo così in contatto per primi con la potenza romana. Quindi, non sarebbero giunti in Italia percorrendo la strada degli Argonauti – via tra l'altro conosciuta da tanti secoli – o il passo del Predil (Predel), ma avrebbero superato uno dei valichi delle Caravanche / Karavanke / Karawanken⁷.

Anche C. Zaccaria, pur non affrontando analiticamente la questione, ha proposto per l'identificazione del gruppo celtico con la tribù dei Taurisci⁸.

Secondo G. Marchetti la notizia liviana di una trasmigrazione di massa sarebbe assai poco probabile, perché tutte le vie a cavallo delle Alpi orientali erano state già frequentate, mentre il Canal del Ferro o il passo di Monte Croce Carnico erano del tutto

inadatti a consentire la migrazione improvvisa di un intero popolo a causa della natura del terreno⁹.

Uno degli articoli più importanti in merito, molte volte citato e ripreso dagli storici più recenti, è quello di F. Sartori. Secondo la sua interpretazione delle fonti antiche l'area a nord-est di Aquileia alla metà del II secolo a.C. era abitata dalla tribù norica dei Taurisci. Di conseguenza era probabile che potessero essere stati loro i protagonisti della migrazione del 186 a.C. Secondo lo studioso era tuttavia difficile credere che a quel tempo esistesse una via d'accesso alla pianura friulana ancora sconosciuta ai popoli transalpini. Egli avanzava allora l'ipotesi che ci potesse essere un percorso sconosciuto alle tribù transalpine, ma non a coloro che abitavano le regioni immediatamente oltre l'altipiano carsico (tra cui gli stessi Taurisci) e quindi la migrazione doveva essere avvenuta proprio superando tali colline¹⁰.

Il Càssola, riferendosi al celebre testo liviano, sostenne in un primo momento le posizioni del Sartori, individuando nella popolazione dei Taurisci i Galli Transalpini e propendendo per un ingresso da est attraverso il Carso / Kras, poiché la Via dell'Ambra era una via decisamente conosciuta nell'antichità¹¹. Ma lo stesso Càssola ritornò sull'argomento cinque anni dopo con una nuova idea, suggeritagli dall'architetto Alpago Novello. La via ignota non doveva essere cercata tra le Alpi Carniche o Giulie, dove le piste erano conosciute fin dalla preistoria, ma tra quei percorsi che potrebbero essere sfuggiti per molto tempo ai viaggiatori. Uno di questi era quello che dalla valle della Soča / Isonzo, attraverso le colline di Ročinj e Kambreško conduceva alla valle dell' Idrija / Judrio¹².

Marjeta Šašel Kos ha dato un'ulteriore chiave di lettura, spingendosi a identificare i *Galli transgressi* con la tribù degli *Ambisontes*. Se essi abitavano realmente la valle della Soča / Isonzo, allora le loro risorse economiche potevano essere diverse da quelle sulle quali si basava il potere dei Norici propriamente detti, con la conseguenza che le relazioni strette con i Romani potevano risultare a loro volta differenti rispetto a quelle intercorse tra il Regno Norico e gli stessi Romani. Ad ogni modo la studiosa sembra aver escluso i Taurisci dal novero delle possibili identificazioni con i Galli liviani. Il fatto che essi dominassero i commerci tra la valle della Sava, la

Histriam traducere legiones liceret. id senatui <non> placuit. illud agitabant, uti colonia Aquileia deduceretur, nec satis constabat, utrum Latinam an civium Romanorum deduci placeret. postremo Latinam potius coloniam deducendam patres censuerunt. triumviri creati sunt P. Scipio Nasica C. Flaminius L. Manlius Acidinus. Liv., XXXIX, 55.

⁵ Maniaco 1985, 21–22.

⁶ Maniaco 1996, 13.

⁷ Egger 1954–1957, 386–387.

⁸ Zaccaria 1992, 76.

⁹ Marchetti 1958–1959, 7–9.

¹⁰ Sartori 1960, 12–16.

¹¹ Càssola 1972, 28.

¹² Càssola 1979, 110.

Ljubljana e il villaggio carnico di *Tergeste* attraverso *Nauportus*, sarebbe in contraddizione con l'idea di una migrazione avvenuta lungo vie sconosciute¹³.

Nel suo lavoro G. Alföldy, affrontando i fatti del 186–183 soprattutto nell'ambito delle dinamiche politiche concernenti le fasi iniziali del *Regnum Noricum* e lasciando di conseguenza poco spazio alle considerazioni di carattere topografico, ha voluto identificare i Galli liviani con una tribù originaria *della parte meridionale della futura provincia romana*¹⁴. Essi sarebbero discesi in Italia attraverso la valle del Tagliamento o lungo la via passante per la Birnbaumer Wald¹⁵. In ogni caso si dovrebbe pensare a una tribù celtica insediata al di là delle Alpi Carniche o delle Caravanche. L'autore ha dunque pensato a un gruppo che aveva agito liberamente senza dover rendere conto del proprio operato alla *gens* principale (e dunque alle classi dirigenti noriche dominanti nell'attuale Carinzia), in una fase in cui non doveva esistere ancora una forte confederazione di diverse tribù¹⁶.

Infine, va assolutamente ricordata l'ampia analisi di G. Dobesch. Secondo lo studioso la migrazione sarebbe nata a causa delle tensioni maturate all'interno di quella che doveva essere un'unica entità politica. Si dovrebbe pensare a una lotta tra coloro che erano politicamente avvantaggiati – i *seniores* – e quegli elementi della società rimasti fino allora ai margini – la *juventus*. Proprio quest'ultima, affamata dalla mancanza di terra, avrebbe preso l'iniziativa della migrazione, senza alcuna autorizzazione dei capi. Il numero dei migranti fu molto alto perché la ribellione fu trasversale ai diversi *populi* costituenti la *gens*. I Galli, provenienti dall'attuale territorio carinziano, avrebbero superato le Alpi Carniche percorrendo il passo di Monte Croce Carnico o la sella di Camporosso (*Žabnice*)¹⁷. Andrebbe invece escluso un passaggio attraverso le Alpi Giulie: esse sono, infatti, facilmente superabili e ciò contrasterebbe con le espressioni liviane relative all'asprezza e alle difficoltà del territorio. In particolare l'Ocra (*Razdrto*) andrebbe infine escluso in quanto passo ben conosciuto dalle popolazioni celtiche dell'area¹⁸.

¹³ Šašel Kos 1997, 23–25.

¹⁴ Cit. Alföldy 1974, 31.

¹⁵ Alföldy: Birnbaumer Wald (= Hrušica).

¹⁶ Alföldy 1974, 28–32.

¹⁷ L'autore ha comunque riconosciuto che se le Alpi Carniche potevano rappresentare a buon diritto un confine "quasi insuperabile", per le loro caratteristiche tali passi non erano adatti a una migrazione.

¹⁸ Dobesch 1993, 14–80.

3. INDIVIDUAZIONE DELLA TRIBÙ GALLICA E POSSIBILE PERCORSO

Norici, *Ambisontes* e Carni

Questo ampio quadro storiografico¹⁹ vuole essere un riassunto delle principali posizioni avanzate dai ricercatori su una questione che ha appassionato diverse generazioni.

Alcuni aspetti sembrano aver messo d'accordo la maggioranza degli storici, soprattutto per quel che concerne l'individuazione della tribù gallica. Su questo punto non possiamo che concordare: molto probabilmente si trattava di una popolazione abitante l'area solcata dall'arco alpino sud-orientale. E allora proprio da qui vogliamo cominciare, perché la determinazione dell'itinerario non può essere che conseguenza dell'individuazione di coloro che lo percorsero. I due elementi non possono essere in alcun modo svincolati, ma si tengono in un rapporto di dipendenza.

Ma cosa ci fa dire che a scendere nella pianura friulana non fu una gente proveniente dal nucleo di quel territorio appartenente al Norico propriamente detto? Vari elementi ci portano a dubitare di questa possibilità. L'occupazione dell'attuale Carinzia da parte dei Celti avvenne verso l'inizio del III sec. a.C., introducendovi un'agricoltura efficiente basata sull'uso dell'aratro e un intenso sfruttamento delle risorse minerarie, gettando le basi per una fiorente industria metallurgica²⁰. Possiamo supporre che tra i diversi popoli incontrati dalla spedizione romana nelle Alpi del 220 a.C. con cui s'instaurarono rapporti d'amicizia²¹, siano da ascrivere anche i Norici, i quali stavano proprio a quel tempo gettando le basi per la loro supremazia economica e politica nell'area. Non a caso furono proprio i proprietari dei bacini metalliferi a raggiungere quella preminenza economica, che

¹⁹ Si tenga presente che la nostra analisi non ha compreso tutti i contributi sull'argomento, ma soltanto quelli che apparivano più significativi. Altri autori hanno aggiunto ulteriori ipotesi, senza a volte indicare le motivazioni alla base dei loro postulati: per Giovanni Brizzi, ad esempio, i Galli vanno probabilmente identificati con gli Scordisci originari del Norico (v. Brizzi 1992).

²⁰ Šašel 1976, 82. Secondo Alföldy (1974, 21–22) i Celti non occuparono il Norico in un colpo solo, ma per ondate successive; per la Carinzia si dovrebbe pensare alla seconda metà del III secolo. V. anche Gleirscher 2001; Dobesch 1993; Dobesch 1995; Dobesch 1996.

²¹ Zonara, *Epitome delle storie*, VIII, 20, 10; v. in proposito Bandelli 1981; Bandelli 1999, (bibliografia precedente).

gli permise d'imporsi anche da un punto di vista politico sulle altre popolazioni galliche rimaste ai margini del territorio più ricco. Andò così costituendosi una realtà statale monarchica, indicata dalle fonti, da un certo punto in avanti, con il nome di *Regnum Noricum*, caratterizzato dalla nascita di centri abitati, dall'emissione monetaria e dalle differenziazioni sociali sempre più marcate²².

Fino all'effettiva annessione del *Regnum* avvenuta probabilmente nel 15 a.C.²³, Norici e Romani avevano sviluppato stretti rapporti commerciali e politici testimoniati dallo sviluppo di una cultura marcatamente romanizzata (come si evince dalle legende in latino sulle monete e da altre iscrizioni), fino alla costituzione di un vero e proprio protettorato romano alla fine del II sec. a.C. I continui scambi commerciali basati sulle importazioni di ferro verso l'Italia garantivano guadagni e un rafforzamento della stessa classe dirigente norica, la quale aveva tutto l'interesse a mantenere i buoni rapporti.

Questo quadro può darci un primo forte indizio sul fatto che i Galli Transalpini giunti in Friuli non siano stati un gruppo proveniente da quel nucleo norico che stava per costruire le basi del suo decollo politico ed economico. Se vogliamo credere a ciò che racconta Livio (o meglio a quello che lo storico patavino mette in bocca all'ambasceria di Galli giunti a Roma), questa massa di migranti sarebbe giunta in Italia a causa di un eccessivo aumento demografico avuto in patria e alla conseguente crisi alimentare dovuta a una mancanza di spazio coltivabile. Sembrerebbe trattarsi di una tribù rimasta esclusa già in origine dalle attività economiche più redditizie, in cerca di nuovi spazi coltivabili e di terreni adatti all'allevamento. Solo apparentemente in contrasto a quest'ipotesi, si potrebbe trattare di un gruppo che, comunque rimasto ai margini dell'area norica, abbia tentato di fondare uno scalo commerciale al di qua delle Alpi, coerentemente a una tradizione mercantile già esercitata in patria e complementare alle attività del settore primario (ma di questo riparleremo).

Tornando ai Norici, e alle motivazioni per cui essi andrebbero esclusi dalle nostre possibilità, si ricordi l'atteggiamento, solo a prima vista sorprendente, dei *seniores* gallici di fronte alle due ambascerie inviate dai Romani, la prima nel 186, la seconda nel 183. Come riportato da Livio, se essi all'inizio dichiarano di non saperne nulla e che la partenza

dei migranti era avvenuta senza autorizzazione, in seguito addirittura si lamentano della troppa indulgenza mostrata dai Romani nei loro confronti e che questo potrebbe indurre altri gruppi a tentare simili occupazioni di territorio altrui. È dunque probabile che le ambascerie romane non si siano recate presso coloro, i quali avevano visto partire i propri compagni, quindi nel territorio da cui essi propriamente venivano, ma da coloro che avevano già riconosciuto come gli interlocutori su cui fondare le relazioni politiche e commerciali. Ed è solo in questo caso che bisognerebbe pensare ai Norici²⁴. A leggere bene Livio, infatti, egli non dice mai che i legati romani giunsero letteralmente "dai capi che avevano permesso o consentito direttamente la migrazione" e crediamo che una discussione con gli stessi non potesse minimamente interessare. Il Senato poteva invece reputare assolutamente normale chiedere spiegazioni a quelli che avevano individuato come il gruppo in ascesa nel variegato mondo celtico, mondo di cui Roma non poteva ancora conoscere tutte le sfaccettature. La reazione dei Norici, interessati a difendere le posizioni di vantaggio acquisite tramite i rapporti con i Romani, sarebbe allora assolutamente comprensibile. La solidarietà di stirpe con il gruppo emigrato, se mai fosse esistita, sarebbe allora stata completamente surclassata dall'interesse politico.

A queste considerazioni, che noi reputiamo le più importanti, si aggiungano le obiezioni d'ordine topografico già sollevate in parte dai ricercatori sopra citati. In particolare, analizzando le varie vie d'ingresso dal Norico alla pianura, nessuna di esse sembrerebbe adattarsi alla migrazione liviana. Scorrendo la carta da ovest a est, sono quattro i passaggi possibili: il Passo di Monte Croce Carnico / Plöckenpass, il Pramollo / Nassfeldjoch, la Sella di Camporosso (Žabnice) presso Tarvisio (Trbiž) e il Predil / Predel (Fig. 1). Il primo non rispetta le due condizioni più importanti: oltre a non essere un passaggio estremamente agevole per una massa di migranti del II secolo a.C., la cui entità è stata stimata tra le 36.000 e le 48.000

²² Alföldy 1974, 28 e ss.

²³ Šašel Kos 2005, 485 (con un approfondimento sulla questione e bibl. precedente).

²⁴ Cfr. Šašel Kos 1997, 23. La studiosa si esprime su posizioni molto simili alle nostre: i Galli Transalpini sarebbero appartenuti ad una tribù rimasta ai margini di un'ipotizzata confederazione gallica rappresentata da un concilio di nobili. Secondo Alföldy (1974, 31), non c'è dubbio che i *seniores* citati da Livio siano da intendere come gli esponenti della classe dirigente norica propria dell'attuale Carinzia, forse già riunitisi intorno alla figura di un monarca.

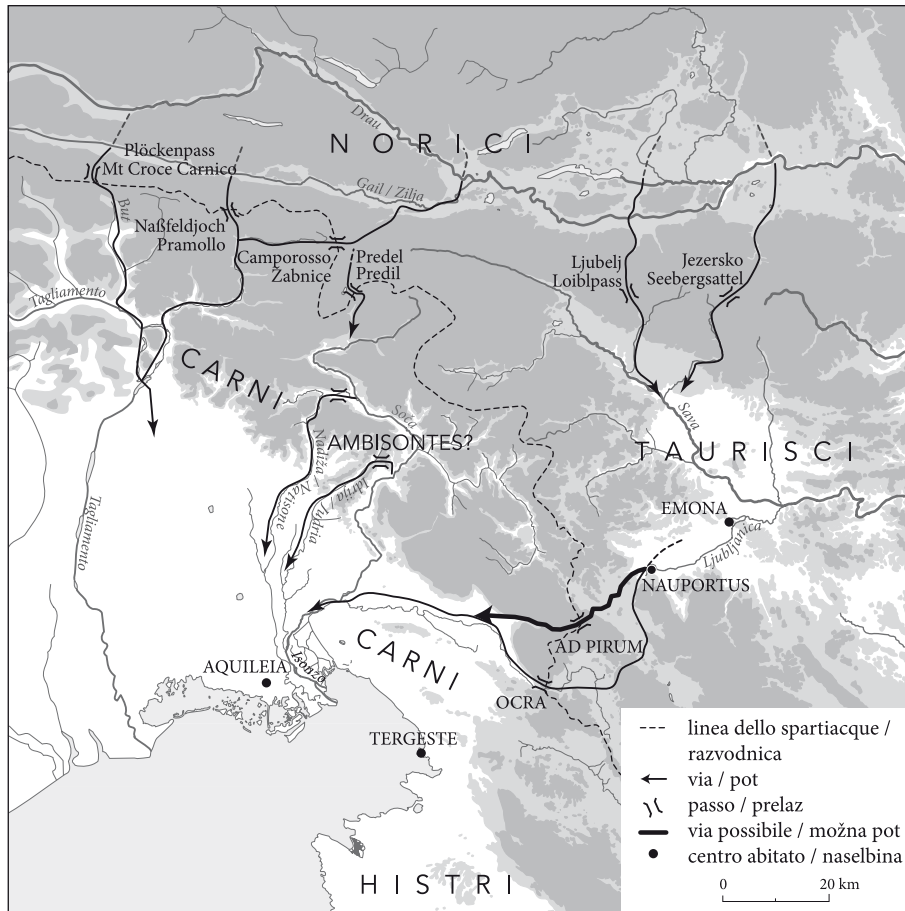

Fig. 1: Percorsi e vallichi nelle Alpi orientali.
Sl. 1: Poti in prelazi preko vzhodnih Alp.

unità²⁵, costituiva un punto di passaggio ben noto (e quindi in contrasto con l'ignota via di Livio) fin dall'antichità²⁶. Il secondo passo lo citiamo solo

²⁵ Su tale numero concordano la maggioranza degli storici. Esso si ottiene moltiplicando i 12.000 armati per 3 o per 4 al fine di ottenere un insieme comprendente donne, vecchi e bambini. Da ultimo, Bandelli (2003, 51–52). Secondo Dobesch (1993, 16), si dovrebbe pensare soprattutto a giovani uomini, non sposati e senza figli, probabilmente senza anziani al seguito, per un totale di 20–25.000 unità. A parere dello scrivente la stima più alta sembra esagerata. Per un confronto si pensi al numero molto più basso di coloni che solo qualche anno dopo furono inviati dal Senato romano per la fondazione di Aquileia: 3300–3400 famiglie (per il caso aquileiese si veda Bandelli [1988, 36–40]). Bisogna in ogni caso tener presente che ipotizzare una cifra troppo bassa contrasterebbe con l'importanza data da Livio alla vicenda.

²⁶ Notizie sicure si hanno a partire dalla seconda età del ferro. A quel tempo la zona dovette essere frequentata, come via di transito, dagli antichi Veneti che avevano stretto legami commerciali e culturali con le popolazioni residenti ai piedi del versante settentrionale del passo; la via che risaliva il Monte Croce Carnico fu allora il percorso

per dovere di cronaca, ma esso va escluso nella maniera più decisa. Non solo possiede un'altitudine impegnativa (1530 m s.l.m.), ma se dal lato austriaco la sua risalita è abbastanza agevole, il versante meridionale è, a tutt'oggi, veramente angusto e difficilmente praticabile. Inoltre non risulta aver avuto alcun ruolo significativo fino all'età contemporanea. La Valle del Fella, nonostante permetta l'attraversamento delle Alpi in uno dei suoi punti più bassi, come annotato dal Marchetti sarebbe stata oltremodo difficoltosa da percorrere a causa della presenza nel fondovalle dell'impetuoso torrente e, aggiungiamo, a causa della natura franosa dei pendii montani che la

obbligato, nonché il più breve, che i Veneti seguivano per giungere a Gurina (dove sono state trovate iscrizioni in lingua venetica) e alle miniere dello Jaukenberg. Cit. Faleschini 2000, 63; per l'insediamento tardohalstattiano di Gurina si vedano i lavori di P. Jablonka (1993; 1995; 2001); sulle presenze venetiche nel Norico sud-occidentale si veda Alföldy (1974, 17–20).

circondano. Difficoltà per un gruppo numeroso, ma non per quei commercianti d'ambra che soprattutto durante l'età del Ferro percorsero questa via di collegamento verso il Norico²⁷. Anche in questo caso quindi, un itinerario non certo sconosciuto. Il Predil / Predel, infine, doveva essere piuttosto disagiata almeno fino alla conquista romana e in ogni caso inadatta a sostenere una migrazione di quelle proporzioni²⁸.

Più stimolante è l'ipotesi formulata da M. Šašel Kos, per la quale i Galli Transalpini potrebbero essere identificati con gli *Ambisontes*, tribù celtica da collocarsi nella medio-alta valle della Soča / Isonzo²⁹. In ogni caso, che la valle della Soča / Isonzo fosse stata abitata dagli *Ambisontes* o da un'altra tribù celtica, identificare quest'ambito come quello da cui sarebbero fuoriusciti i nostri Galli Transalpini solleva più di qualche perplessità. Innanzitutto, anche immaginando che la cifra stimata di 36.000–48.000 unità protagoniste dell'impresa sia esagerata, ci sembra difficile credere che le strette valli della Soča / Isonzo superiore e dell'Idrija abbiano potuto generare un sovrannumero comunque così elevato d'individui, tanto da creare uno squilibrio tra fonti alimentari e incremento demografico non più gestibile in patria. Se così fosse, a che spaventoso livello di colonizzazione sarebbero giunti quei luoghi nei decenni precedenti?

Inoltre, sussiste il solito problema relativo al tragitto seguito: appreso che la valle della Nadiža / Natisone era la via più semplice e assolutamente frequentata in epoca protostorica (quindi inadatta a corrispondere all'*ignotae viae*), non si capirebbe perché questa moltitudine in marcia avesse pensato di affrontare una delle altre vie possibili, tra cui l'angusta valle dell'Idrija / Judrio, come ipotizza Alpago Novello.

C'è infine un terzo motivo che ci fa fortemente dubitare di quest'ipotesi. Per definire l'area del medio corso della Soča / Isonzo, tutto si può dire, ma non che si trovi *trans Alpes*. Essa, al massimo, risulterà *intra Alpes* e questo è un argomento di non poco conto. Oggigiorno, comunemente, anche se la cosa può a prima vista sfuggire, quando a

sud delle Alpi si parla di un territorio che è situato al di là della catena montuosa, si fa sempre riferimento a una zona definita dal fatto di essere posizionata al di là dello spartiacque. Nei tempi antichi, nonostante gli autori a volte dimostrino di compiere grossolani errori geografici, si può presumere che quest'aspetto abbia rappresentato una discriminante ancora più influente rispetto a oggi. In mancanza di ulteriori elementi che saranno acquisiti soltanto dalla scienza geografica moderna, lo spartiacque doveva così rappresentare il vero confine tra due mondi, tra quello che stava al di qua e quello che stava al di là. Niente di più facile e intuitivo nel considerare il punto-limite che separa i bacini fluviali (e i relativi bacini marittimi) come il fattore più importante sia da un punto di vista ideale, sia sotto l'aspetto delle comunicazioni, per concepire uno spazio.

Se molti ricercatori hanno giustamente ricordato che i Galli di Livio non dovevano essere partiti da un territorio troppo distante dal punto d'arrivo, difficilmente questi avrebbero abitato una valle (quella della Soča / Isonzo) che è direttamente comunicante con la pianura, senza bisogno di percorrere vie o passi ignoti, e senza dover superare alcuna asperità costituente lo spartiacque alpino. La prova più convincente è rappresentata, crediamo, dal passo "*Alpes prope inexsuperabilem finem in medio esse*", con il quale il Senato risponde all'ambasceria gallica giunta a Roma. La frase, interpretata giustamente nella sua eccezione politica, in quanto testimonianza della nuova coscienza romana sull'insuperabilità delle Alpi, assume un'importanza altresì geografica sottolineando ciò che letteralmente sta scritto e cioè che tra Roma e questi Galli stavano *le insuperabili Alpi nel mezzo*³⁰. Prima e più avanti nel brano di Livio, altri continui riferimenti al fatto che gli invasori stavano originariamente *al di là*: una sottolineatura decisamente forte. Ecco perché dubitiamo fortemente che i Galli Transalpini siano giunti dalla valle della Soča / Isonzo.

³⁰ L'interpretazione data da Dobesch alla terminologia geografica liviana non convince. Lo studioso utilizza i richiami riferibili all'insuperabilità delle Alpi e al valico di montagna per sottolineare che la migrazione dovette avvenire attraverso una catena impervia e un passo fatto di gole e precipizi: ecco perché egli ha escluso le Alpi Giulie e l'Ocra. Tuttavia, se *inexsuperabilem* poteva avere, come detto, anche una connotazione politica, da un punto di vista dell'ambito geografico esso doveva riflettere lo stereotipo mediterraneo sull'inaccessibilità delle Alpi. Il termine *saltus*, invece, non si riferiva per forza a un passaggio particolarmente impervio. V. Dobesch 1993, 64 e ss.

²⁷ Negroni Catacchio 1976, 21 e ss.

²⁸ V. in proposito Bosio 1970, 181–184.

²⁹ J. Šašel (1972) e altri dopo di lui (Dobesch 1986; Šašel Kos 1997, 23–25; Šašel Kos 2010, 215–217) hanno ipotizzato la presenza in quest'area degli *Ambisontes*. Senza voler entrare nel merito della questione, la collocazione rimane comunque incerta e c'è chi pone gli *Ambisontes* presso il fiume Isonta, oggi Salzach, nel Salisburgo (Scherrer 2002, 32; Kovacsovics 2002, 166–167).

Un dato curioso: alcuni ricercatori hanno sfruttato questo principio proprio per escludere (giustamente) i Carni dal novero delle possibili popolazioni con cui identificare i Galli del 186, poiché essi stavano già al di qua dello spartiacque alpino. I Carni, infatti, come provato anche dalle fonti, popolavano inizialmente le zone montuose del Friuli e della Slovenia occidentale, per poi spingersi, in un'epoca discussa, fino alla costa, sovrapponendosi allo strato venetico (Strabone in VII, 5, 2, dichiara *Tergeste* villaggio carnico)³¹. Sembra così che per la storiografia recente sia stato facile concepire l'attuale Carnia (e i suoi abitanti) come normale appendice montana dell'area adriatica, mentre già la valle della Soča / Isonzo come un'area appartenente a un altro contesto, danubiano o pannonico che fosse. Si potrebbe scorgere uno di quegli esempi di anacronismo storico tanto frequenti su quest'area di confine, come se quest'ultimo fosse sempre esistito.

I Taurisci

Alla fine di un percorso che ci ha visto considerare i vari popoli candidati a essere identificati con i Galli liviani, analizzate le questioni e valutati gli indizi in un'ottica finora escludente, siamo ora pronti a convergere su coloro che hanno, a nostro parere, le caratteristiche più adatte a riunire le tessere del *puzzle* storico. Siamo perciò indirizzati anche noi, come molti altri ricercatori, a credere che coloro che stiamo cercando siano i Galli Taurisci.

Area di stanziamento

Sulla loro localizzazione, come ricordato dallo stesso Sartori e da altri, sono proprio le fonti letterarie a darci indicazioni. Strabone, nella sua *Geografia* riporta una notizia³² tratta da Polibio, secondo la quale al tempo di quest'ultimo sarebbe venuta alla luce una miniera d'oro nel paese dei Taurisci Norici, che stava nei pressi di Aquileia. Ancor prima³³, nella disamina dei popoli abitanti le Alpi, il geografo amasyano cita questa tribù come abitante vicino alla rientranza dell'Adriatico e al

distretto di Aquileia, e la considera ancora come appartenente al più ampio gruppo dei Norici.

Se Plinio colloca i Taurisci sul lato occidentale del monte Claudio (Moslovačka Gora?)³⁴, Taurisci e Norici andrebbero comunque considerati separatamente poiché i primi non si spingevano fin dentro il Norico classico. Lo proverebbero due fatti: nel 113 a.C. C. Cn. Papirio Carbone temeva che i Cimbri in movimento verso i Taurisci potessero attaccare il Norico; Boi e Taurisci sono sopraffatti dai Daci, ma ciò non accade ai Norici, i quali approfittarono dello spazio creatosi, iniziando la penetrazione nel loro territorio³⁵.

Le stesse relazioni con i Romani furono caratterizzate da sentimenti differenti: sicuramente amichevoli e d'interesse da parte dei Norici, dato l'interscambio commerciale incentrato sull'acciaio transalpino; probabilmente ostili da parte dei Taurisci, colpiti in prima persona dalla progressiva penetrazione della potenza romana verso est, al fine di garantirsi l'esclusiva presenza lungo le principali vie di comunicazione che conducevano al Danubio.

Anche se il rapporto tra i due gruppi continua a non essere del tutto chiaro³⁶, i Taurisci vengono situati tradizionalmente nel territorio dell'attuale Slovenia centrale e orientale fino alla regione della Podravina in Croazia, confinando a ovest con i Carni, a nord con i Norici, a est con i Pannoni lungo la Sava e gli Scordisci lungo il Danubio, a sud con i Giapidi³⁷.

³⁴ Plinio, *Naturalis historia*, III, 25, 148.

³⁵ Šašel 1976, 73.

³⁶ Diversi studi hanno affrontato il complesso rapporto tra Norici e Taurisci: Alföldy 1966; Alföldy 1974, 25–27; Heider 1993; Šašel Kos 1998, 209–216. Secondo Graßl 2000, 2001, (ampia bibliografia), nel corso del III e del II secolo a.C. con il nome *Galli* le fonti greche e latine indicavano il gruppo etnico superiore comprensivo di tutti i vari sottogruppi, mentre i *Taurisci* rappresentavano una grande entità gallica estesa dalle Alpi occidentali a quelle orientali, a cui appartenevano i Salassi, i Leponti, i Carni e i Norici. Nel corso del I sec.a.C. la definizione di *Taurisci* si restringe nell'individuare soltanto alcuni gruppi abitanti le Alpi orientali e la vicina Pannonia. Di pari passo, grazie probabilmente ai buoni rapporti politici ed economici instaurati con i Romani, si ebbe un ampliamento di significato attribuito al nome dei *Norici*. Tale etnia aumentò proprio in quegli anni il suo prestigio e il suo potere egemonico nell'area, inglobando gli stessi *Taurisci*. Questi ultimi avrebbero allora abitato la regione di *Celeia*, nonché l'area pannonica presso i bacini della Sava e della Drava dove furono poi sconfitti dai Daci.

³⁷ La localizzazione è di Šašel Kos (2005, 422 e ss). Sui limiti dell'estensione verso est dei Taurisci v. il recente contributo di Dizdar (2011). Per quanto riguarda le fonti

³¹ Sui Carni v.: Càssola 1979, (in part. 99–112); Càssola 2001; Vedaldi Iasbez 2001; Righi 2001; Vitri, Oriolo 2001; Guštin 2011.

³² Strab., IV, 6, 12.

³³ *Ibid.*, IV, 6, 9.

Come annotato da J. Šašel, i Taurisci abitavano una regione meno ricca di giacimenti minerari rispetto al vicino Norico. Essi basavano la loro economia senza dubbio sull'agricoltura e l'allevamento, dedicandosi alla produzione di quei prodotti tipici di un ambiente di montagna. Questi ultimi potevano consistere in resina, pece, fiaccole di pino, cera, miele e formaggio, così come elencati da Strabone proprio in riferimento a queste zone³⁸. Tuttavia, potrebbe non essere un caso se il geografo greco descrive, proprio nello stesso paragrafo, alcuni aspetti delle Alpi non propriamente benigni. Egli dice, infatti, che la maggior parte del territorio è misera e infruttuosa sia a causa delle gelate invernali sia per l'asperità del terreno. Queste difficoltà fanno sì che i popoli delle Alpi a volte non molestino coloro che abitano la pianura, perché da questi ricavano ciò di cui hanno bisogno.

L'ipotesi: motivazioni ambientali e interessi commerciali all'origine della migrazione

Veramente curiose appaiono allora le analogie con la cronaca liviana in merito alle motivazioni che avrebbero spinto i Galli a scendere in pianura. Proprio i Taurisci, infatti, abitavano una zona non certo facile da un punto di vista ambientale: un territorio prevalentemente montuoso, ricco di gole inaccessibili e ricoperto oggi come allora da fitte selve; solo lungo il corso della Ljubljana si apre una pianura degradante verso il corso della Sava, ma dalle caratteristiche non certo ottimali a causa di un forte processo d'impaludamento; infine, nonostante la relativa vicinanza al mare, il clima è decisamente continentale, freddo e molto umido d'inverno, per il ristagno dell'aria nei fondovalle, anche se proprio questa stagione è anche quella più povera di precipitazioni, mentre l'estate può essere molto calda nella piana di Ljubljana (Lubiana). Un territorio che nella sua totalità poteva accogliere gruppi di popolazione piuttosto ampi³⁹, ma che allo stesso tempo, da un punto di vista dello sfruttamento del suolo avrebbe richiesto notevoli sforzi di dissodamento e bonifica. Gli spazi effettivamente usufruibili si sarebbero concentrati lungo i corsi d'acqua non impaludati. Ecco perché crediamo che

queste peculiari caratteristiche ambientali avrebbero generato gravissimi problemi di sopravvivenza nel caso in cui un incremento demografico fuori controllo avesse minato l'equilibrio dell'area. A quel punto, non rimaneva che una soluzione, migrare verso una regione vicina, ma dalle caratteristiche molto più favorevoli (quanto le condizioni di base, soprattutto climatiche, del Friuli rispetto alla Slovenia interna siano a vantaggio del primo appare quasi incredibile se si considera la prossimità delle regioni). Ecco che l'*oppidum* impiantato dai Galli a 12 miglia⁴⁰ da dove sarebbe sorta Aquileia poteva essere la soluzione alle difficoltà di sovrappopolamento e alla scarsità di spazi coltivabili avuti in patria, così come lamentato dall'ambasceria gallica giunta a Roma. In Friuli fu trovato un territorio pianeggiante, adatto all'agricoltura e all'allevamento, ricco di corsi d'acqua e dal clima benevolmente temperato dal mare. A sud delle risorgive, una zona paludosa, così come ricordato da numerosi autori antichi⁴¹, la quale poteva rappresentare qui più che un elemento di disturbo, un aspetto familiare alla popolazione veneta.

Da altri due celebri passi di Strabone sappiamo anche che il centro di *Nauportus* (oggi Vrhnika) era un emporio commerciale⁴² posto proprio sulla via di transito tra la *Venetia* e l'area illirico-pannonica e che esso era un insediamento dei Taurisci⁴³. Attraverso il passo dell'Ocra⁴⁴ le merci da Aquileia erano convogliate in carri fino a *Nauportus*, qui

archeologiche v. Guštin (2008, 28). Per un quadro generale v. anche Božič 1987; Šašel Kos 1998; Guštin 2011.

³⁸ Strab., IV, 6, 9, 207.

³⁹ Le necropoli scoperte tra la Slovenia e la Croazia, sia per numero che per estensione, confermano questo dato.

⁴⁰ Plinio riprende questo dato da un frammento di L. Calpurnio Pisone Frugi, console nel 133 a.C., il quale scrisse gli *Annales*, in sette libri, storia dalle origini all'età contemporanea. La distanza, non indicata da Livio, fa pensare all'utilizzo di fonti diverse da parte dei due autori.

⁴¹ Vitruvio, *De architectura*, I, 4, 11-12; Strab., V, 1, 11, 217 e V, 1, 8, 214; Liv., X, 4, 2; Giuliano, *Oratio* I, 8c; Procopio, *Storia delle guerre*, V, 1, 22. Sull'argomento, Vedaldi Iasbez 2000, 298-299.

⁴² Strab., IV, 6, 10, 207.

⁴³ Strab., VII, 5, 2, 314. Sull'importanza dell'insediamento prima e dopo la romanizzazione v.: Šašel 1966; Mikl-Curk 1971; Horvat 1990 (con il contributo di M. Šašel Kos); più recentemente Horvat, Mušič 2007.

⁴⁴ Sull'importanza storica del passo dell'Ocra vedi soprattutto Horvat, Bavdek (2009): in particolare l'opera relaziona i dati provenienti dai principali siti archeologici dell'area (Goli vrh, Mandrga, Sušec e Preval) con la viabilità principale, dall'età del bronzo al tardo-antico. Dallo studio emerge nettamente il grande ruolo svolto nell'antichità da questo passaggio, inserito nella via di transito naturale tra l'area adriatica e il contesto saviano-danubiano (cfr. Guštin, Gaspari 2005).

si scaricavano e continuavano il loro percorso su imbarcazione⁴⁵ attraverso la Sava fino all'*Istro*.

Anche se il IV e il VII libro straboniano furono scritti intorno al 18 a.C., le fonti cui attinse l'autore erano più antiche (in particolare per il VII: Polibio, ca. 203–120 a.C.; Artemidoro, seconda metà del II sec. a.C.; per il IV: Posidonio, 135–50 a.C.; Diodoro, metà del I sec. a.C.)⁴⁶, e di conseguenza il quadro che emerge dal racconto deve essere riferito ai flussi e ai commerci propri dell'età del Ferro, lungo le vie di comunicazione preistoriche⁴⁷. Una scoperta su tutte ci fa comprendere come già in un'epoca precedente alla penetrazione celtica fossero rilevanti gli scambi tra l'area alto adriatica e il bacino sloveno del Danubio: si tratta di un tripode etrusco, di un'armatura greca e altri oggetti risalenti al VII sec. a.C. ritrovati presso la necropoli hallstattiana di Novo Mesto⁴⁸.

Quindi, come già accennato sopra, vi è la concreta possibilità che l'*oppidum* fondato nel 186 possa essere stato un insediamento in prospettiva emporiale e speculare al centro già posseduto al di là delle Alpi e cioè *Nauportus*. Quest'obiettivo crediamo non sia in contrasto con le motivazioni addotte dai Galli per giustificare la loro venuta, ma potrebbe essere a loro complementare. In un momento di congiuntura sfavorevole, messi in crisi gli equilibri demografici, una massa di uomini e donne avrebbe cercato un territorio adatto alle coltivazioni, base della sussistenza, ma allo stesso tempo in posizione strategica lungo la via di comunicazione tra l'Adriatico e le vie fluviali che portavano al Danubio. Un avamposto che, visto dalla prospettiva gallica, potrebbe essere paragonato, almeno sul versante economico, alla colonia di Aquileia per i Romani.

La politica di Roma

Quanto la versione dei Galli giunti a Roma fosse strumentale a "ingannare" il Senato sui

reali motivi della loro venuta, questo noi non lo sapremo mai. Tuttavia dobbiamo considerare che l'epoca in cui si svolsero i fatti rappresentava per l'universo gallico una fase piuttosto avanzata del proprio sviluppo, con la nascita di un'economia diversificata e l'esercizio di attività "politiche". In base a questa considerazione risulta difficile credere che una massa così imponente di persone si sia spostata con un unico movimento senza una qualche organizzazione che coordinasse l'impresa. Inoltre, il fatto che essi inviassero un'ambasceria a Roma dimostra la capacità di prendere, appunto, decisioni "politiche". Dobbiamo dimenticarci l'idea per cui si sarebbe trattato di una massa di erranti senza meta, alla disperata ricerca di un luogo dove fermarsi. Tutto sembra indicare, invece, che questi migranti sapessero benissimo dove andare e cosa cercare. Al limite, si potrebbe pensare anche a un vero e proprio colpo di mano delle aristocrazie commerciali galliche, le quali, pur sapendo che Roma considerava ormai proprio tutto il territorio a sud delle Alpi, avrebbero tentato, con la forza dei numeri in uno spazio poco abitato, di forzare la pianura e mettere l'avversario davanti al fatto compiuto. Dopo un periodo d'incertezza, lo stesso Senato dovette accorgersi dell'anomalia e intimò lo sgombero dell'insediamento e la cacciata dei Galli. Tuttavia, i tre anni passati tra i due fatti dimostrano una certa lentezza della risposta romana, come se si fosse avuta una qualche difficoltà a comprendere la situazione. Perché Roma non reagì immediatamente? L'idea per cui le legioni fossero impegnate in quegli anni su altri fronti, da sola, non regge. La riconquista della Cisalpina era stata conclusa anni prima (rimaneva aperto il conflitto con i Liguri, ma esso rappresentava "non più che un allenamento"⁴⁹); la II guerra macedonica era stata vinta nel 198 a Cinocefale; quella siriana, conclusasi allo stesso modo, era stata segnata dalla pace di Apamea del 188. Quindi, come tra l'altro dimostrato nel 183, Roma aveva tutta la forza per scacciare i nuovi venuti⁵⁰. È possibile che al-

⁴⁵ Il quadro è stato indirettamente confermato dal ritrovamento, nel 1890 a Lipe, presso il fiume Ljubljanica, di una chiatta fluviale per il trasporto di merci risalente al I sec. a.C. (Gaspari 1998; 2009b). Nella pubblicazione più recente l'autore corregge la datazione del ritrovamento dal II al I sec. a.C.; inoltre sembra propendere definitivamente per un uso militare dell'imbarcazione.

⁴⁶ V. in proposito Kahrstedt 1927; Lasserre 1966, 3–15; Baladié 2003, 6–41.

⁴⁷ Šašel 1977, 158. Il quadro è poi confermato dalla carta archeologica dei siti dell'età del Ferro per la Slovenia.

⁴⁸ Guštin 2008, 29.

⁴⁹ Liv., XXXIX, 1, 2.

⁵⁰ Di diverso avviso Alföldy (1974, 29), secondo il quale il mancato intervento romano tra il 186 e il 183 fu dovuto proprio al contemporaneo impegno militare contro i Liguri. Il Senato decise di agire risolutamente soltanto nel 183, di fronte alle prime azioni di rapina da parte dei Galli immigrati e per rendere controllabile l'area in vista della prospettata campagna contro gli Istri da parte di *M. Claudius Marcellus*. Secondo Dobesch (1993, 25 e ss.), Roma agì in base alle proprie priorità. Avendo avuto nel 186 garanzie dalla madrepatria gallica sul fatto che

meno all'inizio non si fosse compreso il carattere dell'insediamento, sottovalutando la sua possibile affermazione nel controllo dei traffici commerciali. Forse, a spingere per un intervento militare furono gli stessi Veneti, alleati dei Romani e preoccupati per l'alterazione degli equilibri. Ad ogni modo una cosa è certa: se l'*oppidum* avesse mantenuto unicamente un carattere di centro agricolo e questo sarebbe stato elemento sufficiente a destare l'allarme di Roma, esso sarebbe stato eliminato già nel 186. Il ritardo potrebbe essere giustificato dalla presa di coscienza nel tempo della vera natura del sito: una testa di ponte sul suolo italico dei Galli Taurisci e dei loro interessi commerciali. Se, come dai noi supposto, le relazioni privilegiate dei Romani nell'area si erano già indirizzate verso i Norici, allora questo centro poteva costituire una spina nel fianco nello scacchiere alto adriatico, mettendo a rischio, magari solo in prospettiva, gli approvvigionamenti dell'insostituibile ferro norico⁵¹. Andrebbe in definitiva superata l'idea per cui "questo episodio sia un fenomeno marginale delle vicende dell'espansione celtico-orientale"⁵².

A conferma del nostro ragionamento, gli *oppida* sorsero, come modalità d'insediamento, solo nel tardo periodo della comunità culturale celtica, intorno al II-I secolo a.C., a riprova di un maturo livello di organizzazione cittadina. L'insediamento a carattere concentrato non deve essere valutato però nemmeno come la tipologia più diffusa pur in un'epoca così avanzata. L'insediamento sparso, per villaggi o fattorie, rimaneva il più comune in tutto l'orizzonte gallico⁵³. Ecco perché, anche in riferimento al nostro caso, la capacità di impiantare una città deve essere valutata come un ulteriore elemento di maturità politica, in un contesto in cui tale soluzione non era affatto scontata.

In queste strutture urbane, d'altura o sul piano, non sussisteva un'economia totalmente autarchica,

ma si svolgevano diverse attività dinamiche, in continuo rapporto con il territorio circostante. Oltre a prevedere depositi alimentari e zone destinate alle attività artigianali, essi divennero centri commerciali basati su una regolare economia monetaria⁵⁴: a sostenere questa vocazione la loro localizzazione, in alternativa al sito d'altura, in prossimità dei corsi d'acqua navigabili, approdi o guadi fluviali.

La via utilizzata dai Taurisci

Il passo dell'Ocra

Giunti a questo punto non ci resta che risolvere la questione relativa alla strada da cui sarebbero discesi i Taurisci.

Crediamo che l'articolo del Sartori difetti proprio su tale questione. Secondo lo studioso la via percorsa dai Taurisci andrebbe cercata tra "le modeste e facili alture carsiche"⁵⁵. Tuttavia, egli dedica all'identificazione del *saltus ignotae antea viae* nemmeno una pagina del suo lavoro: decisione singolare se rapportata al carattere ben più analitico dell'intera ricerca.

Altri autori non hanno creduto all'ipotesi secondo la quale la via utilizzata sarebbe stata quella attraverso la valle della Vipava / Vipacco e il passo dell'Ocra (Razdrto). Essa, hanno sostenuto, era una delle più famose dell'antichità, la via degli Argonauti e dell'Ambra, una delle piste preistoriche più usate per i traffici commerciali tra l'Adriatico e l'area panonica. E, in effetti, tale considerazione va tenuta assolutamente presente.

Osservando una normale cartina geografica dell'area compresa tra l'Adriatico settentrionale e l'attuale Slovenia, non ci possono essere dubbi: l'unica via agevole che metta in comunicazione le due regioni è proprio quella che oltrepassa le Alpi nel suo punto più basso, passando per Razdrto e Postojna (Postumia). Si tratta della via più naturale e più logica per andare da una o dall'altra

la migrazione non era parte di un più vasto progetto di invasione, fu proprio l'impegno su diversi fronti esterni (Liguria, Spagna, Peloponneso, Macedonia) e interni (repressione dei Baccanali, rivolta di schiavi in Puglia) a far sì che l'intervento nel nord-est d'Italia si ebbe solo nel 183.

⁵¹ Non può essere un caso se nella prima metà del I sec.a.C. i Romani impiantarono un *emporium* a Magdalensberg, presso Klagenfurt, dove agivano gli interessi delle compagnie commerciali aquileiesi. V. in proposito: Schindler Kaudelka, Zabehlicky-Scheffenecker 2006; Dolenz et al. 2007; Gleirscher 2009; sulla cronologia relativa alla fondazione romana v. Božič 2008, 123–129.

⁵² Arslan 2001, cit. 334.

⁵³ Maier 1991, 411.

⁵⁴ Diversi ripostigli monetali recentemente venuti alla luce sui territori dell'attuale Slovenia e del Friuli hanno modificato notevolmente le nostre valutazioni sulla collocazione temporale delle prime coniazioni celtiche. Si è così scoperto che l'inizio di tale attività per i Norici e i Taurisci va fatta risalire almeno alla metà del II sec. a.C., in un'epoca veramente prossima ai fatti di cui ci stiamo occupando. Sull'argomento Gorini 2001; Miškec 2003; Kos, Šemrov 2003, 387–392; Kos, Žbona Trkman 2009; Kos 2010; Kos 2012.

⁵⁵ Sartori 1960, 15–16.

parte. Il passo, identificato con l'Ocra di Strabone, s'innalza per soli 574 m s.l.m. Ma anche dalla valutazione delle pendenze si capisce come fosse facile da superare: risalendo da *Nauportus* (293 m s.l.m.) i km necessari a raggiungere il passo sono ca. 43, per una pendenza media di appena lo 0,65 % circa; affrontandolo dal lato occidentale e prendendo come base di partenza la località di *ad Fluvium Frigidum* (Ajdovščina, 102 m s.l.m.) i km si riducono a ca. 22, per una pendenza media del 2,1 % circa⁵⁶.

Tuttavia, dalle considerazioni sopra espresse, questa non può essere considerata la via ignota di Livio. Ma se vogliamo rimanere fermi sull'ipotesi che a entrare in Friuli furono i Taurisci, dobbiamo cercare un altro percorso senza però lasciarsi trasportare in spericolati azzardi e rimanendo ancorati alle fonti, sulle quali, ovviamente, si può ragionare.

Il passaggio per Hrušica – *Ad Pirum*

Il passo liviano che a noi interessa è uno solo: “*per saltus ignotae antea viae ... in Italiam transgressi*”. Con il primo termine i Romani indicavano un passo di montagna, un valico o una gola, ma anche una regione montuosa, un bosco o una foresta. Anche se qui il senso va inteso soprattutto nella prima accezione, ciò non toglie che il passaggio non fosse probabilmente circondato da una selva, visto che tutto il territorio di cui parliamo, ancor oggi, ne è ricco. La seconda parte del periodo fa riferimento al fatto che la via utilizzata era precedentemente sconosciuta. Alla fine, un verbo il cui significato è quello di passare da un luogo (in questo caso sottointeso) a un altro. Ciò che vorremmo sottolineare è la struttura stessa della frase, solo apparentemente semplice. Il punto di partenza dev'essere proprio il predicato: al di là del senso già specificato, nel suo uso più ampio esso esprime un concetto ulteriore, sottolineando anche l'azione di superare, varcare o valicare qualcosa (nel nostro caso, le Alpi). Ovviamente, non pretendiamo che Livio abbia soppesato ogni singola parola utilizzata nei suoi libri, ma in questo caso egli optò per un verbo che se dava l'idea del movimento, riprendeva anche il fatto che la migrazione era avvenuta superando le montagne. E

siccome è il verbo a reggere la frase, è sul suo significato che bisogna concentrarsi. Crediamo allora che la maggior parte degli studiosi non abbia posto la giusta attenzione sul senso dell'azione e a quale dei sostantivi collegarlo. Perché se si pensa solamente al concetto del “passare”, come un movimento semplice, allora è facile unire il verbo alla via ignota, che può essere anche una valle o una pianura; ma se s'intende il secondo significato, come un valicare qualcosa che rappresenta un ostacolo, allora il verbo va collegato al *saltus*, al passo di montagna. Ed è questa la nostra interpretazione. La via prima sconosciuta va intesa non come un percorso nella sua totalità, ma come un punto preciso che serve a superare le Alpi. Crediamo che la differenza sia solo apparentemente secondaria.

In secondo luogo, riprendendo le considerazioni già ricordate sopra, andrebbe specificato a chi si riferiva Livio quando parlava di una via prima ignota.

L'idea per cui questi sarebbero stati proprio coloro che furono gli autori della migrazione, appare totalmente priva di ragione. Quegli individui che si misero in marcia per raggiungere la *Venetia* dovevano essere tutto meno che degli sprovveduti. Considerando l'epoca in cui avvenne l'azione (relativamente allo sviluppo della civiltà celtica), il loro numero, i rischi che una tale impresa doveva comportare per la loro stessa sopravvivenza, gli interessi commerciali che avrebbero potuto spingere a una sorta di colpo di mano oltre le Alpi, non si può veramente credere che essi si spinsero in zone montagnose e impervie senza sapere dove andavano e dove sarebbero giunti. Muovere una tale massa di persone con tutto il loro seguito di mercanzie presupponeva un'organizzazione a monte capace di provvedere al loro sostentamento e soprattutto in grado di orientarsi attraverso un territorio che al di fuori delle vie principali doveva apparire veramente difficile.

Quindi, va abbandonata l'idea eccessivamente romanocentrica per cui le Alpi erano un qualcosa di assolutamente inospitale, misterioso e impenetrabile. Essendo le fonti scritte tutte d'origine greca o latina, la loro visuale delle cose, e del mondo celtico in particolare, è quella degli uomini del Mediterraneo⁵⁷. Può essere che in un primo mo-

⁵⁶ Avendo voluto prendere punti di partenza piuttosto lontani, i numeri sono nel complesso bassi, ma ciò non toglie che alcune parti delle ascese (o delle discese) comportino pendenze maggiori (da Podnanos a Razdrto, per circa 8 km, si raggiunge il 5-7 %).

⁵⁷ Vale la pena citare alcuni passi liviani, dai quali emerge chiaro il concetto dell'insuperabilità delle Alpi. Nel primo si narra il loro attraversamento da parte dei Celti sotto la guida di Belloveso, ma non dimentichiamoci che il punto di vista è certo quello dell'autore patavino: “Davanti

mento anche quelle schiere di Celti provenienti dall'Europa centrale e che scendevano verso l'Italia agli inizi del IV sec. a.C. abbiano subito un impatto non proprio rassicurante. Tuttavia, ricollegandoci al nostro discorso, qui ci troviamo in un'epoca molto più tarda, per cui i Taurisci stanziati nella parte orientale delle Alpi, stavano lì da almeno il 300 a.C., come confermato dai dati archeologici⁵⁸. Di conseguenza si trattava di gruppi che avevano imparato a vivere in quell'ambiente da molto tempo, riuscendo a sfruttare ciò che le condizioni climatiche e del terreno permettevano. Ciò che per Livio e Strabone doveva apparire misterioso e impenetrabile, per quelle popolazioni costituiva la norma⁵⁹. Ogni valle era in comunicazione con quelle vicine, e le attività di pascolo e di commercio mettevano in contatto i rispettivi abitanti. Si può anzi dire che proprio nelle zone montuose questi rapporti fossero più intensi se paragonati a quelli dei Celti abitanti le pianure dell'Europa centrale, ricoperte da sconfinite foreste⁶⁰. Non è un caso che Annibale si fosse servito proprio di guide galliche per attraversare le Alpi: anche se il fatto si colloca all'estremità opposta del complesso, esso serve a validare l'immagine di gruppi che ben sapevano come muoversi in quel mondo per altri così oscuro.

Così siamo spinti a credere, per tutti i motivi sopra elencati, che semmai la via (o meglio, il valico) fosse stata precedentemente sconosciuta,

a lui si drizzavano adesso le Alpi. Non mi meraviglia che i monti sembrassero loro insuperabili, perché nessuno li aveva ancora varcati, in base a quanto la storia ne diceva, a meno di non prestar fede alla leggenda di Ercole. L'altezza dei monti tratteneva i Galli e in un certo senso li bloccava. Non riuscivano a decidere per quale via dovessero penetrare in un'altra parte del mondo, superando quelle catene di montagne che giungevano fino al cielo." (Liv., V, 34). Nel libro XXI si riporta invece il discorso di Annibale all'esercito (218 a.C.), di fronte a un certo sbandamento degli uomini (i quali, lo ricordiamo, provenendo dall'Africa o dalla Spagna, non erano certo avvezzi a quelle visuali), sgomenti per la prospettiva di dover superare le Alpi che gli si paravano davanti: "... ora, in cospetto delle Alpi, di là dalle quali era l'Italia, si fermavano stanchi, sulle porte stesse del nemico! Che credevano dunque che fossero le Alpi, se non montagne alte? Le immaginassero più alte dei Pirenei; nessuna terra davvero giungeva al cielo né era insuperabile dagli uomini. ... Anche quei legati [qui fa riferimento alle guide galliche giunte per condurli oltre le montagne] stessi che erano lì presenti non certo sollevandosi in alto con ali avevano passato le Alpi!" (Liv., XXI, 30). Cfr. Pauli 1991.

⁵⁸ Guštin 2008, 28.

⁵⁹ Alföldy 1974, 8-9.

⁶⁰ Pauli 1991, 217.

allora questa ignoranza debba ascriversi a chi abitava a sud delle Alpi, e cioè ai Romani, ai loro alleati o più in generale a coloro che dalla pianura e per motivi commerciali utilizzavano il passo dell'Ocra come normale via d'accesso all'area danubiana. Un passaggio non utilizzato dalle normali vie di traffico, ma che solo individui abituati a quelle valli potevano aver già frequentato occasionalmente in quanto cacciatori, raccoglitori o esploratori, in un'ottica che non può che essere di micro topografia⁶¹.

Fatta chiarezza su quest'aspetto, siamo in grado di ipotizzare il percorso che, messe insieme tutte le tessere del *puzzle*, ha la maggior probabilità di essere quello giusto. A nostro parere potrebbe trattarsi del valico che, in un'epoca più tarda, sarà chiamato dai Romani *Ad Pirum*. Il passo, oggi corrispondente alla località slovena di Hrušica, si trovava a circa 22 km da *Nauportus* e a 19 km dalla base di *ad Fluvium Frigidum*⁶², a un'altitudine di 858 m s.l.m. Risalendo dalla valle della Vipava / Vipacco, la pendenza media è di ca. il 4 %, mentre dal lato nord essa è di ca. il 3 %, con punte del 6 %.

In ogni caso si tratta di un percorso che anche in mancanza di un tracciato stradale come quello che sarà costruito successivamente dai Romani, non presentava grosse difficoltà legate all'ambiente: su entrambi i versanti, infatti, la zona è ancor oggi ricoperta di conifere, non sono presenti brusche variazioni di pendenza né asperità di alcun genere. Il superamento del passo non doveva essere così troppo difficoltoso nemmeno per una moltitudine in marcia.

Rispetto all'Ocra, questa via comportava sì un dislivello maggiore (ca. 568 m in più tra salita e discesa), ma, come si accorgeranno anche i Romani un paio di secoli dopo, la lunghezza del tragitto si riduceva di ben 24 km, che, nei tempi antichi, corrispondevano a un giorno di cammino. Si trattava quindi di una via parallela all'Ocra, una sorta di scorciatoia che metteva in comunicazione

⁶¹ Per tali ragioni ci sembra del tutto priva di fondamento l'ipotesi del Dobesch secondo cui i Galli transalpini avrebbero condotto la migrazione servendosi di guide venete (Dobesch 1993, 23). Dello stesso autore un'altra ipotesi appare più verosimile: *l'ignotae antea viae* poteva essere già conosciuta in quanto percorso, ma non era mai stata considerata per una migrazione di massa (Dobesch 1993, 70).

⁶² Già sede di un castelliere illirico, il centro romano così denominato nascerà in un'epoca più tarda, ma noi lo utilizziamo per comodità, in quanto si trovava proprio ai piedi delle Alpi, sul versante meridionale: in ogni caso da lì incominciava l'ascesa.

gli stessi ambiti: la valle della Vipava / Vipacco e il bacino della Sava.

Ricapitolando, tra tutte le opzioni da noi valutate questa è senza dubbio la più convincente: non era una via difficile, raggiungeva proprio il territorio occupato dal gruppo celtico dei Taurisci, faceva risparmiare tempo. Resta da spiegare perché tale via non fosse la più frequentata già in precedenza al posto dell'altra. La risposta crediamo si possa trovare solo allargando l'angolo visuale.

Tutti gli insediamenti preistorici presenti nella zona sono situati sui fondovalle o su zone naturalmente difese emergenti dal piano (grande diffusione ebbe qui la civiltà dei castellieri). Queste caratteristiche fisiche erano abbondanti nella valle della Vipava / Vipacco, nella piana di Postojna e nella valle della Pivka (rilevantissimi i ritrovamenti archeologici all'interno delle cavità naturali) e in quella del Ljubljansko barje dove sorse a partire dall'eneolitico una fiorente civiltà palafitticola. Il passo dell'Ocra metteva così in comunicazione i territori da sempre maggiormente abitati grazie alle condizioni ambientali favorevoli⁶³.

Il valico poi conosciuto con il nome di *Ad Pirum* si trovava invece in una zona particolarmente isolata, povera di corsi d'acqua, su terreno semi-carsico e in altura. Tutte condizioni che non rendevano appetibile la zona per insediamenti stabili. Quindi, fintanto che i piccoli gruppi preistorici operavano in un orizzonte spaziale limitato dai mezzi e in un'ottica di pura sussistenza, non doveva esserci alcun motivo per cercare una nuova via di comunicazione, lontana da tutti e da tutto, in zone boschive e sconosciute. Appare allora altamente giustificabile l'ingresso nella storia del nuovo tracciato proprio quando essa si stava affacciando per la prima volta su questi territori. In un'ottica generale la cosa sembra essere perfettamente coerente: la nuova via sarebbe stata scelta solo quando l'entità dei fattori economici e politici ne rese giustificabile l'utilizzo. Nella vicenda liviana non siamo più davanti alle esigenze di piccoli gruppi di cacciatori-raccoglitori, ma di quelle relative all'incontro-scontro tra gli

interessi romani e quelli di una numerosa e organizzata tribù gallica.

A conferma del quadro concorrono sia le fonti letterarie sia i dati archeologici. Che l'Ocra non possa essere confuso con il passo di *Ad Pirum* c'è lo dice Strabone, per cui il primo era il punto più basso per superare le Alpi (inoltre, come abbiamo detto, le fonti del geografo greco erano risalenti nel tempo: il fatto che egli parli della via più antica è perfettamente coerente al quadro precedente).

Tutti i ritrovamenti confermano inoltre che fino alla costruzione della strada romana transitante per *Ad Pirum*, la via di comunicazione per l'Ocra rimase quella utilizzata normalmente⁶⁴, anche in seguito alla scelta gallica da noi ipotizzata. Ciò non deve stupire: nel corso del II e I secolo a.C., fino alla vera e propria conquista operata da Augusto al di là dello spartiacque alpino⁶⁵, Roma si limitò a proteggere la regione friulana dalle incursioni galliche, rispondendo con azioni di rappresaglia nei loro territori. Senza escludere che altre successive irruzioni e scorribande possano essere discese dal passo di *Ad Pirum*, Roma non reputò conveniente dedicarsi a un'impresa – quella di costruire la nuova strada – per collegare Aquileia a un territorio che ancora non le apparteneva. Gli scambi commerciali con l'area danubiana potevano andare avanti come avevano sempre fatto, anche se, solo potenzialmente, poteva esistere un tracciato che faceva risparmiare un giorno di viaggio.

Delineato il quadro generale per cui la scelta gallica di utilizzare il nuovo passaggio può apparire giustificata, rimane da capire quali fattori contingenti siano potuti intervenire a rendere opportuna quella decisione. Coerentemente a quanto sopra esposto, è possibile che truppe romane avessero, in seguito ad una scelta strategica operata già nel 220, occupato il passo dell'Ocra con un presidio⁶⁶.

⁶⁴ Tra le indagini più significative ricordiamo, per il sito di *Ad Pirum* (Ulbert 1981); per l'area corrispondente al passo dell'Ocra, il già citato Horvat, Bavdek (2009).

⁶⁵ Anche se va ricordato che il *vicus* romano a *Nauportus* sembra essere d'epoca cesariana. Si veda Šašel Kos (2000, in part. 294 e ss.).

⁶⁶ In base ad uno studio dello scrivente di prossima pubblicazione, si potrebbe anticipare la presenza romana diretta a ridosso dell'arco alpino sud-orientale di ca. 35 anni rispetto ai dati certi, desumibili in particolare dal racconto liviano relativo alla fondazione di Aquileia. Accettando l'idea che la spedizione del 220 a.C. si sia svolta verso le Alpi orientali, e che solo questa sia da intendere nel solco della politica romana del raggiungimento dei limiti geografici dell'Italia (e non anche quella istriana del 221 [v. Bandelli 1981]), non va dimenticato che essa costituì

⁶³ Per un quadro generale degli insediamenti preistorici e protostorici tra la valle della Vipava / Vipacco, la piana di Postojna (Postumia) e quella di Ljubljana si veda almeno: Marchesetti 1903; Petru 1975; Vuga 1980; Horvat 1995; Teržan (a cura di) 1995–1996; Frelih 1999, 8–9; Slapšak 2003; Bandelli, Montanari Kokelj (a cura di) 2005 (in particolare gli articoli di Novaković; Teržan, Turk; Guštin, Gaspari; Buršič-Matijašič; Svolsjak); Gaspari 2009a; *id.* 2009c; Gaspari, Masaryk 2009; Turk, Gaspari 2009.

In questo caso, prenderebbe ancora più corpo

in ogni caso un'azione militare. Se cioè il Senato avesse avuto come scopo ultimo essenzialmente la creazione di relazioni amichevoli con le popolazioni galliche alpine, avrebbe potuto mandare un'ambasceria. Invece, inviò non uno, ma bensì due consoli. Che poi lo spiegamento di forze sia servito come deterrente e il risultato fu l'effettiva stipula di relazioni amichevoli come riportato da Zonara, ciò non dovrebbe far dimenticare l'obbiettivo iniziale e cioè l'assoggettamento dei territori attraversati. Il silenzio delle fonti sulla spedizione, l'unico accenno è proprio quello del cronista bizantino, andrebbe spiegato proprio per la mancanza di fatti d'arme significativi. In questo quadro è possibile che le relazioni amichevoli instaurate in seguito alla spedizione del 220 furono volute per rimarcare una presenza romana, di principio o di fatto, sui territori orientali.

Oltre ai motivi d'interesse economico, principalmente legati al commercio del ferro norico, Roma, tra la fine del III e l'inizio del II secolo a.C. dovette rapidamente intendere la straordinaria importanza strategica della pianura friulana e dell'arco alpino orientale anche in chiave militare. Lasciar sguanata quella zona poteva significare il ripetersi delle devastazioni già apportate pochi anni prima da Annibale lungo la penisola (dopo la battaglia di Zama del 202 e la sua fuga presso Antiocho III di Siria, a Roma, ancora emotivamente impressionata dall'impresa del cartaginese di pochi anni prima, si diffuse una notizia secondo la quale il condottiero stava preparando una nuova invasione dell'Italia, e questa volta attraverso le Alpi orientali) o l'ingresso di qualche altra popolazione nemica (nel 184 Filippo V di Macedonia sollecitò i Bastarni danubiani a scendere in Italia e fino alla sua morte nel 179 non smise di pensare a questo progetto).

l'idea di un vero e proprio colpo di mano gallico, calcolato e organizzato per aggirare le scarse forze romane e creare un grosso centro nella pianura friulana. Oppure, se non si vuole credere a una presa di possesso diretta del territorio da parte dei Romani in una fase così risalente, è possibile che il passo dell'Ocra proprio in quel periodo sia caduto, come le fonti potrebbero suggerire, sotto il dominio giapidico, popolazione dedita alle azioni di rapina che non avrebbe certamente risparmiato una carovana in marcia come quella descritta da Livio.

Un segno tangibile della presenza romana nell'area potrebbe essere costituito dal ritrovamento dell'eccezionale deposito di armi romane di età repubblicana, e in misura minore galliche, presso l'insediamento preistorico fortificato di Grad presso Šmihel (v. in particolare Horvat 2002, 117 e ss.; Kmetič, Horvat, Vodopivec 2004, 291 e ss.).

L'idea degli stanziamenti militari, probabilmente localizzati sulle più importanti vie d'accesso alla pianura, potrebbe essere stata concepita già con la spedizione del 220. Tuttavia è molto probabile che per tutta la durata della II guerra punica Roma dovesse rinunciare a tale politica, quanto meno fino al primo decennio del II secolo e ai fatti che portarono alla deduzione della colonia nel 186-181. Nello studio s'avanza quindi l'ipotesi che tali punti nevralgici potrebbero essere stati non solo toccati, ma occupati, forse ancora in condizioni precarie, da truppe romane già in un'epoca così risalente.

ALFÖLDY, G. 1966, Taurisci und Norici. – *Historia* 15, 224-241.
 ALFÖLDY, G. 1974, *Noricum. The Provinces of the Roman Empire*. – London, Boston.
 ARSLAN, E. A. 2001, I Celti nell'Alto Adriatico alla luce dei dati archeologici. – *Antichità Altoadriatiche* 48, 325-334.
 BALADIÉ, R. 2003, *Strabon, Géographie, Tome IV, Livre VII*. (Texte établi et traduit par R. B.). – Collection des Universités de France, Assoc. G. Budé, Paris.
 BANDELLI, G. 1981, La guerra istrica del 221 a.C. e la spedizione alpina del 220 a.C. – *Athenaeum* 69, 3-28.
 BANDELLI, G. 1988, *Ricerche sulla colonizzazione romana della Gallia Cisalpina. Le fasi iniziali e il caso aquileiese*. – Studi e Ricerche sulla Gallia Cisalpina 1.
 BANDELLI, G. 1999, Roma e la Venetia orientale dalla guerra gallica (225 - 222 a.C.) alla guerra sociale, 91 - 87 a.C. – In / V: G. Cresci Marrone, M. Tirelli (a cura di / ur.), *Vigilia di romanizzazione. Altino e il Veneto orientale tra II e I sec. a.C.*, *Atti del Convegno (Venezia, 2-3 dicembre 1997)*, Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina 11, 285-301.

BANDELLI, G. 2003, Aquileia colonia latina. Dal senatus consultum del 183 a.C. al supplementum del 169 a.C. – *Antichità Altoadriatiche* 54, 49-78.
 BANDELLI, G., E. MONTANARI KOKELJ (a cura di / ur.) 2005, *Carlo Marchesetti e i castellieri, 1903-2003*, Atti del Convegno internazionale di Studi (Castello di Duino, 14-15 novembre 2003). – Trieste.
 BOSIO, L. 1970, *Itinerari e strade della Venetia Romana*. – Padova.
 BOŽIČ, D. 1987, Keltska kultura u Jugoslaviji. Zapadna grupa. – In / V: *Praistoria jugoslavenskih zemalja* 5, Željezna doba, 855-897, Sarajevo.
 BOŽIČ, D. 2008, *Late La Tène-Roman cemetery in Novo mesto. Ljubljanska cesta and Okrajno glavarstvo. Studies on fibulae and on the relative chronology of the Late La Tène period / Poznatlatsko-rimsko grobišče v Novem mestu. Ljubljanska cesta in Okrajno glavarstvo. Študije o fibulah in o relativni kronologiji pozne latenske dobe*. – Katalogi in monografije 39.
 BRIZZI, G. 1992, La presenza militare romana nell'area alpina orientale. – In / V: *Castelraimondo. Scavi 1988-*

- 1990, vol. 1, Cataloghi e monografie dei Civici musei di Udine 2, 111–123.
- CÀSSOLA, F. 1972, Storia di Aquileia in età romana. – *Antichità Altoadriatiche* 1, 23–41.
- CÀSSOLA, F. 1979, Le popolazioni preromane del Friuli nelle fonti letterarie. – *Antichità Altoadriatiche* 15/1, 83–112.
- CÀSSOLA, F. 2001, I Celti nell'Alto Adriatico alla luce dei dati storici. – *Antichità Altoadriatiche* 48, 319–323.
- DIZDAR, M. 2011, The La Tène culture in central Croatia. The problem of eastern border of the Taurisci in the Podravina region. – In / V: M. Guštin, M. Jevetić (a cura di / ur.), *The Eastern Celts. The Communities between the Alps and the Black Sea*, 99–118, *Annales Mediterranei*, Koper, Beograd.
- DOBESCH, G. 1986, Die Okkupation des Regnum Noricum durch Rom. – In / V: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III, 13. Internationaler Limeskongress Aalen, Vorträge*, 308–315, Stuttgart.
- DOBESCH, G. 1993, *Die Kelten in Österreich nach den ältesten Berichten der Antike, Das norische Königreich und seine Beziehungen zu Rom im 2. Jh. v. Chr.* – Wien, Köln, Weimar.
- DOBESCH, G. 1995, Der Raum Kärnten und die Ostalpen in der Welt der Antike. – *Carinthia* I 185, 45–67.
- DOBESCH, G. 1996, Der Ostalpenraum als Kultur- und Machtgrundlage in keltischer und römischer Zeit. – In / V: E. Olshausen, H. Sonnabend (a cura di / ur.), *Gebirgsland als Lebensraum*, *Geographica Historica* 8, 289–334.
- DOLENZ, H., S. KRMNICEK, E. SCHINDLER-KAUDELKA, H. SEDLMAYER, S. ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 2007, Sullo stato della ricerca: La data di inizio e le prime strutture insediative della città sul Magdalensberg. – *Aquileia Nostra* 78, 389–404.
- EGGER, R. 1954–1957, Ricerche di storia sul Friuli preromano e romano. – *Atti Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Udine*, vol. XIII, 388–395.
- FALESCHINI, M. 2000, La strada romana di Monte Croce Carnico. – *Tischlbongara Ptachlan - Quaderni di cultura timavese* 4, 63–76.
- FRELIH, M. 1999, *Longaticum - Logatec*. – Tesi di dottorato / doktorsko delo, Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- GASPARI, A. 1998, “Pontonium” iz Lip na Ljubljanskem barju (A “Pontonium” from Lipe on the Ljubljana mor). – *Arheološki vestnik* 49, 187–224.
- GASPARI, A. 2009a, Celtic warriors and the Ljubljana. – In / V: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (a cura di / ur.), *The Ljubljana - a River and its Past*, 72–78, Ljubljana.
- GASPARI, A. 2009b, A cargo ship of Mediterranean sewn construction from Lipe. – In / V: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (a cura di / ur.), *The Ljubljana - a River and its Past*, 116–119, Ljubljana.
- GASPARI, A. 2009c, Some Iron Age and Early Roman finds from Stari grad above Unec (Notranjska, Slovenia). – In / V: G. Tiefengraber, B. Kavur, A. Gaspari (a cura di / ur.), *Keltske študije / Studies in Celtic Archaeology 2. Papers in honour of Mitja Guštin*, *Protohistoire Européenne* 11, 315–329.
- GASPARI, A., R. MASARYK 2009, Na sledi prazgodovinskega Navporta. Gradišče na hribu Tičnica na Vrhniki / Tracing the prehistoric Nauportus. The hillfort on Tičnica hill near Vrhnika. – *Arheološki vestnik* 60, 195–206.
- GLEIRSCHER, P. 2001, I Celti in Carinzia. – In / V: G. Cuscito (a cura di), *I Celti nell'alto Adriatico, Atti delle tre Giornate internazionali di studio, Trieste, 5-7 aprile 2001*, 241–260, Trieste.
- GLEIRSCHER, P. 2009, Gurina e Magdalensberg. Note sull'attuale discussione riguardante la fase insediativa iniziale d'epoca romana in Noricum. – In / V: *Aspetti e problemi della romanizzazione. Venetia, Histria e Arco alpino orientale*, 309–328, Trieste.
- GORINI, G. 2001, Il ripostiglio monetale di Enemonzo. – In / V: S. Vitri, F. Oriolo (a cura di / ur.), *I Celti in Carnia e nell'arco alpino centro-orientale, Atti della Giornata di studio - Tolmezzo 30 aprile 1999*, 173–196, Trieste.
- GRASSL, H. 2000, Die Taurisker. Beiträge zur Geschichte und Lokalisierung eines antiken Ethnonyms. – *Orbis Terrarum* 6, 127–138.
- GRASSL, H. 2001, Die Taurisker: Ein antikes Ethnikon und seine Geschichte. – In / V: H. Taeuber (a cura di / ur.), *Akten des 7. Österreichischen Althistorikertages*, 19–25, Wien.
- GUŠTIN, M. 2008, I Taurisci. Un popolo celtico tra l'Adriatico e la Pannonia. – In / V: F. M. Gambari (a cura di / ur.), *Taurini sul confine: il Bric San Vito di Pecetto nell'età del Ferro*, 21–31, Torino.
- GUŠTIN, M. 2011, *Carnium* (Kranj, Slovenia): insediamento dei Carni. – In / V: S. Casini (a cura di / ur.), “Il filo del tempo”. *Studi di preistoria e protostoria in onore di Raffaele Carlo de Marinis*, *Notizie archeologiche Bergomensi* 19, 447–458.
- GUŠTIN, M. 2011, On the Celtic tribe of Taurisci. Local identity and regional contacts in the ancient world. – In / V: M. Guštin, M. Jevetić (a cura di / ur.), *The Eastern Celts. The Communities between the Alps and the Black Sea*, *Annales Mediterranei*, 119–130, Koper, Beograd.
- GUŠTIN, M., A. GASPARI 2005, Ocra. Il passo tra il mondo romano e le comunità protostoriche continentali. – In / V: G. Bandelli, E. Montagnari Kokelj (a cura di / ur.), *Carlo Marchesetti e i castellieri, 1903–2003*, *Fonti e Studi per la Storia della Venezia Giulia* 9, 353–360.
- HEIDER, P. W. 1993, Zu den “norischen Tauriskern”. Eine quellen- und literaturkritische Studie. – In / V: *Hochalpine Altstrassen im Raum Badgastein-Mallnitz*, *Böcksteiner Montana* 10, 219–271.
- HORVAT, J. 1990, *Nauportus (Vrhnika)*. – Dela 1. razreda SAZU 33.
- HORVAT, J. 1995, Notranjska na začetku rimske dobe: Parti pri Sušici, Ambroževo gradišče in Baba pri Slavini (Notranjska [Inner Carniola] at the Beginning of the Roman Period: Parti near Stara Sušica, Ambroževo gradišče and Baba near Slavina). – *Arheološki vestnik* 46, 177–216.
- HORVAT, J. 2002, The Hoard of Roman Republican Weapons from Grad near Šmihel / Zaklad rimskega republikanskega orožja z Gradu pri Šmihelu pod Nanosom. – *Arheološki vestnik* 53, 117–192.
- HORVAT, J., B. MUŠIČ 2007, Nauportus, a commercial settlement between the Adriatic and the Danube. – In

- / V: M. Chiabà, P. Maggi, C. Magrini (a cura di / ur.) *Le Valli del Natissone e dell'Isonzo tra Centroeuropa e Adriatico*, Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina 20, 165–174.
- HORVAT, J., A. BAVDEK 2009, *Okra. Vrata med Sredozemljem in Srednjo Evropo / Odra. The gateway between the Mediterranean and Central Europe*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 17.
- JABLONKA, P. 1993, Die venetischen Inschriften und die eisenzeitliche Besiedlung der Gurina bei Dellach im Gailtal, Kärnten. – *Archäologie Österreichs* 4/1, 4–9.
- JABLONKA, P. 1995, Die Siedlung auf der Gurina in Oberen Gailtal. – *Carinthia* I 185, 119–143.
- JABLONKA, P. 2001, *Die Gurina bei Dellach im Gailtal*. – Aus Forschung und Kunst 33.
- KAHRSTEDT, U. 1927, Studien zur politischen und Wirtschaftsgeschichte der Ost- und Zentralalpen vor Augustus. – *Göttinger gelehrte Nachrichten*, phil.-hist. Klasse, 1–36, Göttingen.
- KMETIČ, D., J. HORVAT, F. VODOPIVEC 2004, Metallographic examinations of the Roman Republican weapons from the hoard from Grad near Šmihel / Metalografske preiskave rimskega republikanskega orožja iz zaklada z Gradu pri Šmihelu. – *Arheološki vestnik* 55, 291–312.
- KOS, P., A. ŠEMROV 2003, Skupna najdba keltskih in rimskih novcev v reki Ljubljanici. Doprinos h kronologiji novcev plemena Tavriskov / A hoard of Celtic and Roman coins from the Ljubljana River. A contribution to the chronology of the coinage of the Taurisci. – *Arheološki vestnik* 54, 381–395.
- KOS, P., B. ŽBONA TRKMAN 2009, A Hoard of Roman Republican and Norican coins from the vicinity of Kobarid / Zakladna najdba rimskih republikanskih in noriških novcev iz okolice Kobarida. – *Arheološki vestnik* 60, 271–282.
- Kos, P. 2010, Celtic tetradrachms of the *Kugelreiter* type. – *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 156, 73–102.
- Kos, P. 2012, The *Ves-* group – the earliest Tauriscan tetradrachms. – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 45 (2013), 351–358.
- KOVACSOVICS, W. K. 2002, Iuvavum. – In / V: M. Šašel Kos, P. Scherrer (a cura di / ur.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien*. *Noricum*, Situla 40, 165–201.
- LASSERRE, F. 1966, *Strabon, Géographie*, Tome II, Livres III et IV. (Texte établi et traduit par F. L.). – Collection des Universités de France, Assoc. G. Budé, Paris.
- MAIER, F. 1991, Gli oppida celtici (II-I secolo a.C.). – In / V: S. Moscati (a cura di / ur.), *I Celti. Antiche civiltà*, 411–425, Milano.
- MANIACCO, T. 1985, *Storia del Friuli*. – Roma.
- MANIACCO, T. 1996, *Breve storia del Friuli. Dalle origini ai giorni nostri*. – Roma.
- MARCHESETTI, C. 1903, *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*. – Trieste.
- MARCHETTI, G. 1958–1959, Le origini di Aquileia nella narrazione di Tito Livio. – *Memorie Storiche Forogiuliesi* 43, 1–18.
- MENIS, G. C. 1978, *Storia del Friuli*. – Udine.
- MIKL-CURK, I. 1971, Nekaj misli k naselbinski podobi rimskega Nauporta (Betrachtungen über den Siedlungscharakter des römischen Nauportus). – *Živa antika* 21, 273–277.
- MIŠKEC, A. 2003, The Early Romanization of the Southeastern Alpine Region in the Light of Numismatic Finds / Zgodnja romanizacija jugovzhodnoalpskega prostora v luči numizmatičnih najdb. – *Arheološki vestnik* 54, 369–379.
- NEGRONI CATAACCHIO, N. 1976, Le vie dell'ambra. I passi alpini orientali e l'alto Adriatico. – *Antichità Altoadriatiche* 9, 21–59.
- PAULI, L. 1991, I passi alpini e le migrazioni celtiche. – In / V: S. Moscati (a cura di / ur.), *I Celti. Antiche civiltà*, 215–219, Milano.
- PETRU, P. 1975, Gorenji Logatec. – In / V: *Arheoloska najdišča Slovenije*, 191, Ljubljana.
- RIGHI, G. 2001, I Celti in Carnia: i dati archeologici. – *Antichità Altoadriatiche* 48, 141–150.
- SARTORI, F. 1960, Galli Transalpini transgressi in Venetiam, *Aquileia Nostra* 31, 1–40.
- ŠAŠEL, J. 1966, Keltisches Portorium in den Ostalpen. – In / V: *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata*, 198–204, Graz (= *Opera selecta*, Situla 30, Ljubljana 1992, 500–506).
- ŠAŠEL, J. 1972, *Zur Erklärung der Inschrift am Tropaeum Alpium (Plin. N. h. 3.136–137, CIL V 7817)*. – *Živa antika* 22, 135–144 (= *Opera selecta*, Situla 30, Ljubljana 1992, 288–297).
- ŠAŠEL, J. 1976, Lineamenti dell'espansione romana nelle Alpi orientali e dei Balcani occidentali. – *Antichità Altoadriatiche* 9, 71–90 (= *Opera selecta*, Situla 30, Ljubljana 1992, 408–431).
- ŠAŠEL, J. 1977, Strabo, Odra and archeology. – In / V: *Ancient Europe and the Mediterranean. Studies presented in the honour of Hugh Hencken*, 157–160, Warminster (= *Opera selecta*, Situla 30, Ljubljana 1992, 630–633).
- ŠAŠEL KOS, M. 1997, The End of the Norican Kingdom and the Formation of the Provinces of Noricum and Pannonia. – In / V: B. Djurić, I. Lazar (a cura di / ur.), *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens / Akti IV. mednarodnega kolokvija o problemih rimske provincialne umetnosti*, *Celje* 8–12. *Mai / maj* 1995, Situla 36, 21–42.
- ŠAŠEL KOS, M. 1998, The Tauriscan Gold Mine – Remarks Concerning the Settlement of the Taurisci. – *Tyche* 13, 207–219.
- ŠAŠEL KOS, M. 2000, Caesar, Illyricum, and the Hinterland of Aquileia. – In / V: G. Urso (a cura di / ur.), *L'ultimo Cesare. Scritti, Riforme, Progetti, Poteri, Congiure*, Monografie / Centro ricerche e documentazione sull'ant. class. 20, 277–304.
- ŠAŠEL KOS, M. 2005, *Appian and Illyricum*. – Ljubljana.
- ŠAŠEL KOS, M. 2010, The early urbanization of Noricum and Pannonia. – In / V: L. Zerbini (a cura di / ur.), *Roma e le province del Danubio, Atti del I Convegno Internazionale. Ferrara – Cento, 15-17ottobre 2009*, Pubblicazioni del LAD 1, 209–230.
- SCHERRER, P. 2002, Vom regnum Noricum zur römischen Provinz: Grundlagen und Mechanismen der Urbanisierung. – In / V: M. Šašel Kos, P. Scherrer (a cura di /

- ur.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Noricum*, Situla 40, 11–70.
- SCHINDLER KADELKA, E., S. ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 2006, Le commerce entre l'Adriatique et le Magdalensberg. – In / V: S. Čače, A. Kurilić, F. Tassaux (a cura di / ur.), *Les routes de l'Adriatique antique. Géographie et économie. Actes de la table ronde du 18 au 22 septembre 2001 (Zadar). Putovi antičkog Jadrana. Geografija i gospodarstvo. Radovi s Okruglog stola održanog u Zadru od 18. do 22. rujna 2001*, Ausonius memoires 17, 151–165, Bordeaux, Zadar.
- SLAPŠAK, B. 2003, Gradišče nad Hraščami. – In / V: D. Prešeren (a cura di / ur.), *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik po najdiščih, Dnevi evropske kulturne dediščine*, 139–142, Ljubljana (= *The Earth Beneath Your Feet. Guide to Sites, The European Heritage Days Series* [http://www.zvkds.si/media/publications/the_earth_beneath_your_feet.pdf], 143–147).
- TERŽAN, B. (a cura di / ur.) 1995–1996, *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia 1–2*, Katalogi in monografije 29–30.
- TURK, P., A. GASPARI 2009, Gifts to the gods and ancestors. – In / V: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (a cura di / ur.), *The Ljubljana – a River and its Past*, 66–71, Ljubljana (= P. Turk, A. Gaspari 2009, Darovi bogovom in prednikom. – In / V: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (a cura di / ur.), *Ljubljana – kulturna dediščina reke*, 62–67, Ljubljana).
- ULBERT, T. 1981, *Ad Pirum (Hrušica). Spätromische Passbefestigung in den Julischen Alpen*. – Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 31.
- VEDALDI IASBEZ, V. 2000, Aquileia e le fonti letterarie d'età imperiale e tardo antica. – *Antichità Altoadriatiche* 47, 297–312.
- VEDALDI IASBEZ, V. 2001, I Celti in area alto adriatica nelle fonti letterarie greche e latine. – *Antichità Altoadriatiche* 48, 71–86.
- VITRI, S., F. ORIOLO (a cura di / ur.) 2001, *Celti in Carnia e nell'arco alpino centro orientale, Atti della giornata di studio: Tolmezzo 30 aprile 1999*. – Trieste.
- VUGA, D. 1980, Železnodobna najdišča v kotlini Ljubljanskega barja (Iron Age sites in the Ljubljansko barje [Marshland] basin). – In / V: Situla 20–21, 199–210.
- ZACCARIA, C. 1992, L'arco alpino orientale nell'età romana. – In / V: *Castelraimondo. Scavi 1988-1990*, vol. 1, Cataloghi e monografie dei Civici musei di Udine 2, 75–98.

***Galli Transalpini transgressi in Venetiam:* analiza dosedanjih raziskav in nova interpretativna hipoteza**

Povzetek

Livij v 39 knjigi navaja, da je 186 pr. n. št. keltsko pleme, ki je štel 12.000 oboroženih mož, prečkalo Alpe na doslej neznanem prehodu; ko so prispeli v Venetijo, so pričeli ustanovljati *oppidum*. Senatorji so čez Alpe k matičnemu ljudstvu poslali sle, da bi povprašali, zakaj je prišlo do naseljevanja na rimski strani Alp. Keltski starešine (*seniores*) so zatrdili, da so priseljenci odšli brez dovoljenja, in nihče ni vedel, kakšni so bili njihovi nameni v Italiji. Zgolj odločilen rimski poseg jih je 183 pr. n. št. prisilil, da so se vrnili na domača tla.

Niz premislekov nas pripelje do domneve, da so Kelti onstran Alp, omenjeni pri Liviju, sodili k ljudstvu Tavriskov. Tavriski so dejansko živeli v izredno neprimernem okolju: v pretežno goratem območju s številnimi nedostopnimi soteskami, ki so bile, tako nekoč kot tudi danes, pokrite z gostimi gozdovi; le vzdolž toka Ljubljanice se je odpirala ravnina, ki se je spuščala proti toku Save, a jo je

kazila zamočvirjenost. To so razlogi, na osnovi katerih sklepamo, da bi nezadostna rodovitnost dežele in druge okoljske težave resnično lahko ogrozile preživetje skupnosti, če bi se število prebivalstva v kratkem času nenadzorovano močno povečalo.

Iz dveh drugih odlomkov pri Strabonu, ki se v literaturi pogosto navajata izhaja, da je bil Navport naselbina Tavriskov in hkrati pomembno trgovsko središče, emporij. Ni torej izključeno, da so Tavriski želeli leta 186 pr. n. št. ustanoviti mesto onstran Alp zato, da bi poglobili trgovske stike in nadzorovali trgovino na obeh straneh Alp; trgovsko oporišče v bližini bodoče Akvileje bi predstavljalo protipol že obstoječi naselbini v Navportu. V času ekonomske krize in demografskega neravnovesja je večje število mož in žena skušalo poiskati primeren prostor za naselitev, ki bi omogočil ne le njihovo preživetje, temveč tudi umeščenost na strateški legi vzdolž trgovskih poti med Jadrantom in rečnimi potmi

do Donave. Takšno oporišče bi se lahko s keltske perspektive primerjalo, vsaj kar se ekonomskega vidika tiče, z bodočo rimsko kolonijo Akvilejo.

Pri preučevanju poti, ki so jo Kelti uporabili za prečkanje Alp, so nekateri raziskovalci upravičeno izključili pot čez Vipavsko dolino in prelaz Okra. Sklicevali so se na dejstvo, da je bila to ena najbolj znanih poti v rimskem času, po kateri so potovali ne le Argonavti, ampak tudi trgovci z jantarjem, kar torej nikakor ne ustreza opisu pri Liviju, ki omenja, da so se Kelti spustili čez Alpe po dotlej neznanih poteh. Bistven Livijev stavek se namreč glasi: »*per saltus ignotae antea viae [...] in Italiam trasngressi*«. Z besedo *saltus* so Rimljani označevali gorski prehod, križišče ali ozko globel, a tudi hribovito območje ali gozd. Čeprav se kot osnovni pomen uporablja zlasti prvi prevod, je možen tudi prevod kot »prehod, obdan z gozdom«, saj je to območje še danes poraslo z nepreglednimi gozdovi, enako pa je bilo po vsej verjetnosti tudi v antiki. V drugem delu stavka je poudarjeno dejstvo, da je bila uporabljena pot dotlej neznan. Pri tem želimo izpostaviti strukturo stavka, ki je na prvi pogled precej enostavna. Opredeljuje jo glagol, ki pomeni gibanje iz enega kraja v drugega, vključuje pa tudi dejanje, ko se nekaj prestopi ali prečka (v našem primeru Alpe). Livij je za glagol izbral besedo, v kateri je strnjen pomen gibanja in hkrati selitve čez hribovje, in ker je glagol glavni element stavka, se je treba osredotočiti na njegov pomen. Menimo, da večina raziskovalcev ni posvečala dovolj pozornosti pomenu dejanja, na katerega se nanašajo besede. Če pomislimo na »prečkanje« kot enostavno gibanje, potem bi bilo mogoče glagol zlahka povezati z neznano potjo, ki bi lahko bila tudi dolina ali ravnica. Če pa upoštevamo še drugi pomen, »prečkati oviro«, potem moramo glagol povezati s *saltus*, gorskim prehodom. To je torej naša interpretacija. Doslej neznan prehod je namreč treba razumeti ne kot pot v njenem širšem pomenu, temveč kot natančno točko, potrebno za prečkanje Alp. Menimo, da je ta predlagana razlika le na prvi pogled sekundarnega pomena. Drugič, če upoštevamo prejšnjo misel, se moramo vprašati, koga je imel Livij v mislih, ko je omenjal neznan prehod. To nikakor niso mogli biti migranti, bilo bi protislovno. Če upoštevamo čas, v katerem se je zgodila selitev (razvoj keltske civilizacije na tem območju), število priseljencev, tveganje, ki bi jih utegnili pahnuti v pogubo, trgovske interese, ki bi lahko vodili do neke vrste *coup* onstran Alp, je povsem jasno, da ne bi tvegali pohoda čez gorato in neprehodno območje brez poznavanja smeri in končnega cilja.

Potemtakem se lahko mnenje, da so bile Alpe popolnoma skrivnostne in neprehodne, opusti. Izhaja namreč iz dejstva, da so vsi pisni viri grškega ali rimskega izvora, gre torej za dojemanje njim poznanega, posebej kulturnega sveta s stališča mediteranskega človeka. Kar sta Livij in Strabon imela za težko prehodno in za življenje neprivlačno okolje, so bili za te priseljence normalni življenjski pogoji. Jasno je torej, da je treba podatek o dotlej neznanu poti pripisati ljudem, ki so živeli južno od Alp, vključno z Rimljani, njihovimi zavezniki in vsemi tistimi, trgovci in drugimi, ki so na poti iz Cisalpine v Podonavje prečkali Alpe čez prelaz Okra. Prehod, čez katerega so se podali Tavriski, pa v tistem času nikakor ni služil kot osnovna prometnica, ampak so ga uporabljali le posamezniki, navajeni teh območij, kot npr. lovci, nabiralci, izvidniki. Po našem mnenju bi to lahko bil prehod, ki je v kasnejših rimskih obdobjih nosil ime *Ad Pirum*. Z mikrotopografskega zornega kota ni predstavljal velikih okoljskih težav, saj pot čez ta prehod ni mogla biti težavna niti za množico na pohodu.

V primerjavi s prelazom Okra se je dolžina poti čez omenjen prehod, kot so Rimljani ugotovili skoraj dve stoletji pozneje, kljub večji višinski razliki skrajšala za malo manj kot 24 km, kar v rimskem času odgovarja enodnevni hoji.

Ostane samo še vprašanje, zakaj niso Rimljani že prej uporabljali te poti, ampak raje tisto čez Okro. Ne glede na njeno lažjo prehodnost je treba poudariti, da so vse starejše naselbine na tem širokem območju postavljene v dolino ali na mesta, ki so naravno zavarovana; tu je razprostranjenost prazgodovinskih višinskih utrdb velika. Te fizične značilnosti so se kazale v Vipavski dolini, v ravnici Postojne, v dolini Pivke in okoli Ljubljanskega barja. Prelaz Okra je, zahvaljujoč ugodnim okoljskim pogojem, povezoval območja z visoko populacijo.

Prehod, kasneje znan kot *Ad Pirum*, je bil, nasprotno, v pretežno izoliranem območju. Rečnih pritokov je na tem območju malo, gre za deloma kraški teren in razmeroma visoke nadmorske višine, zato to območje ni bilo privlačno za stalno poselitev. Strateško gledano je razumljivo, da je nova pot vstopila v zgodovino prav v trenutku, ko naj bi bila prvič v uporabi: izbrana je bila tedaj, ko so njeno uporabo upravičili ekonomski in politični razlogi.

Da prelaza Okra nikakor ne gre zamenjati za prehod *Ad Pirum*, je jasno navedeno tudi pri Strabonu, ki je poudaril, da je bila Okra najnižji del Alp.

V članku utemeljene ugotovitve potrjujejo, da je bila vse do gradnje rimske ceste čez *Ad Pirum*

običajno v rabi pot čez Okro, ne glede na to, da so Kelti že prej uporabljali prehod čez bodoči *Ad Pirum*. To ni presenetljivo: Rimljani v 2. in 1. st. pr. n. št. in vse do dejanskega osvajanja prostora onstran alpskega razvodja pod Oktavijanom/Avgustom niso menili, da je treba vlagati trud v gradnjo nove ceste, ki bi povezala Akvilejo z območjem, ki še ga niso posedovali.

Na koncu nam ostane še razmislek o tem, kateri razlogi so v tistem trenutku prispevali k odločitvi Keltov, da uporabijo prelaz čez Hrušico. Morda je rimska vojska kot rezultat strateške odločitve, ki naj bi jo sprejela kmalu po prvi istrski vojni leta 220 pr. n. št., okupirala prelaz Okra in na njem namestila manjšo enoto. To bi pomenilo, da bi Kelti preračunano in dobro organizirano izbrali pot, po kateri bi se izognili rimskim patroljam; tako bi

neovirano prispeli na furlansko ravnico, kjer so nato ustanovili večjo naselbino. Če pa Rimljani tega območja še niso zasedli tako zgodaj, obstaja možnost, da je prelaz Okra, kot bi utegnilo izhajati iz nekaterih virov, tedaj padel v roke Japodom, ljudstvu, ki je bilo znano po roparskih vpadih in ki se mu v tem primeru pri Liviju opisani keltski migranti ne bi mogli izogniti.

Prevod: Anja Ragolič

Riccardo Cecovini
Via Ascoli 27
I-34170 Gorizia
ricc.cecovini@hotmail.it

Poznoantične okrasne igle vrste *stilus* v Sloveniji

Saša ČAVAL

Izvleček

Članek predstavlja poskus natančnejše tipološke razdelitve in časovne uvrstitve poznoantičnih okrasnih igel vrste *stilus*, najdenih v Sloveniji. Obravnavana vrsta izhaja iz rimskega toaletnega pribora. Pojavljajo se v srednji in jugovzhodni Evropi, a so zgoščene na prostoru jugovzhodne Madžarske, Slovenije in severne Italije. Tovrstne igle z območja Slovenije lahko razvrstimo v pet tipoloških skupin z različicami. Najpogosteje so datirane v 6. st., v uporabi pa so bile vse od konca 4. do začetka 7. st.

Ključne besede: Slovenija, pozna antika, obdobje preseljevanja ljudstev, nakit, okrasne igle, igle vrste *stilus*

Abstract

The article presents a detailed typology and chronology of the Late Antique decorative pins of the *stylus* type found in Slovenia. This pin type derives from Roman toilet implements. The pins can be divided into five types with variants and appear across central and south-eastern Europe with a concentration in south-eastern Hungary, Slovenia and northern Italy. They were broadly in use from the end of the fourth to the beginning of the seventh century, though the majority dates to the sixth century.

Keywords: Slovenia, Late Antiquity, Migration Period, jewellery, decorative pins, *stylus* pin

1. UVOD

V strokovni literaturi se je uveljavilo mnenje, da imajo okrasne igle sekundaren pomen pri dataciji grobov ali najdišč, saj jih ne časovno ne geografsko ne moremo natančno opredeliti. Podrobnejših raziskav o poznavanju in razširjenosti poznoantičnih okrasnih igel za območje Slovenije ni; delno so bile obravnavane le rimske koščene igle.¹ V posamičnih objavah najdišč so okrasne igle zgolj opisane, časovno pa so opredeljene glede na ostali material z najdišč ali s primerjalnimi analizami gradiva. Tuji avtorji so se pogosteje ukvarjali s tipologijo in poskusi natančnejše datacije poznoantičnih okrasnih igel.²

Pričujoči članek črpa iz diplomske naloge z naslovom *Poznoantične okrasne igle iz Slovenije*,³ nastale pod mentorstvom prof. Timoteja Knifca. V njej so bile zbrane, tipološko razdeljene in obravnavane poznoantične kovinske okrasne igle, najdene na slovenskem prostoru. V času med drugo polovico 4. st. in 7. st. so bile najpogostejše igle vrste *stilus*, zato sem jih podrobneje analizirala in jih tu širše predstavljam.

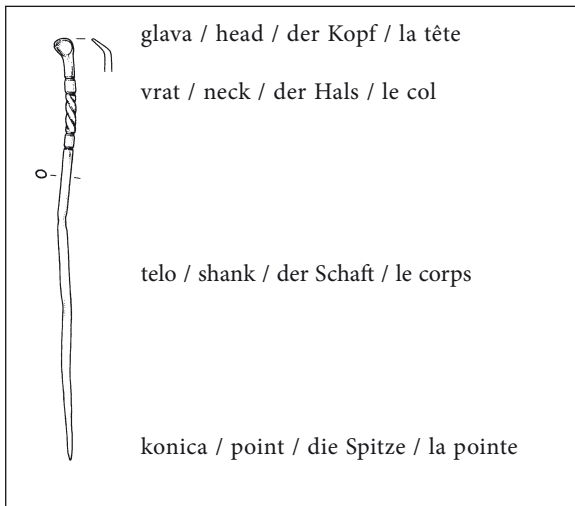
2. SESTAVNI DELI IGLE

Igla ima štiri sestavne dele (*sl. 1*). Različno oblikovan in okrašen zgornji del se imenuje glava; igle so največkrat tipološko razdeljene prav glede na obliko slednje. Glava se nadaljuje v vrat, ki je okroglega, ovalnega, kvadratnega ali pravokotnega

¹ Dular 1979.

² Bott 1952, 158–164; Barkóczi 1968, 275–311; Möller 1976–1977, 14–53; Ibler 1991, 38–42; Barkóczi 1994, 110–135; Riemer 2000, 103–108.

³ Čaval 2002.

Sl. 1: Sestavni deli igle.

Fig. 1: Parts of the pin.

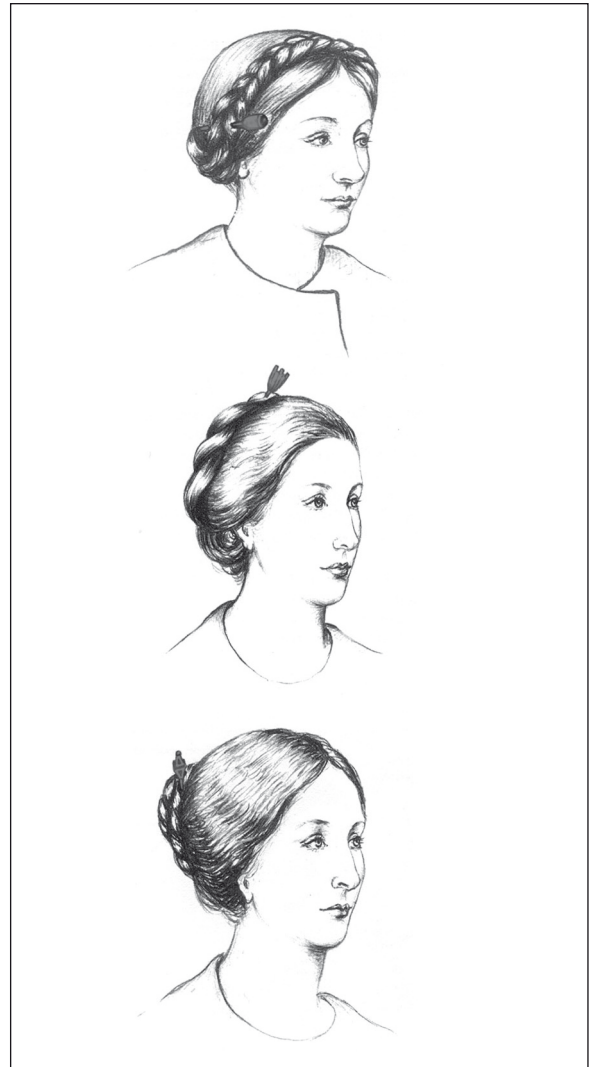
(po / after Bujna et al. 1996, 27)

preseka in pogosto bogato okrašen. Telo je namenjeno le glatkemu zdrsu igle skozi tkanino ali lase in običajno ni okrašeno. V spodnjem delu se igla konča s konico.⁴

3. UPORABA IGEL

Igle niso samo ženski element poznoantične noše, najdemo jih tudi v moških grobovih. Uporabljale so se za oblikovanje in spenjanje pričesk, za pritrditev pokrivala oziroma tančice na lase in za zapenjanje oblačil (plašča, ovratne rute). Iglam iz grobov funkcijo določa lega v grobu; najdene so bile na različnih mestih, na telesu ali ob njem. Večina poznoantičnih okrasnih igel je bronastih in preprosto okrašenih. Prisotne so tako v revnih kot bogatih grobovih. Podatki o materialu in tipu igle ter njena lega v grobu le redko pomagajo pri določanju družbenega sloja, ki mu je nosilka pripadala. Nekaj igel je izdelanih iz plemenitih kovin, kot sta srebro in zlato, in so tudi bogato okrašene; te resnično govorijo o materialnem bogastvu ženske. Vendar imajo pogosto tudi bogati ženski grobovi le preproste bronaste ali železne igle.⁵

Lasnice najdemo najpogosteje ob glavi ter nad ali pod njo, kar je pomemben podatek za predstavo o ženskih pričeskah kot delu noše⁶ (sl. 2). Po dolžini

Sl. 2: Rekonstrukcija uporabe igel lasnic.

Fig. 2: Reconstruction of the use of hairpins.

(po / after Möller 1976–1977, Abb. 4, 6, 8)

presegajo 10 cm, glava igle pa ima tudi okrasno vlogo in je po navadi bolj poudarjena.⁷

Igle za pritrditev pokrivala oziroma tančice so navadno v paru in so krajše od ostalih igel, saj dosega dolžino od 5 do 7 cm. Glava igle je običajno okrogla ali bikonična ali, redkeje, poliedrična. V grobu ležijo te igle levo in/ali desno ob glavi.⁸ Navada pokrivanja las s tančico izvira iz Sredozemlja, od koder se je razširila tudi na prostor severno od Alp. V grobovih iz 6. in 7. st. v Italiji (npr. Nocera Umbra: gr. 101;⁹ Castel Trosino:

⁴ Bujna et al. 1996, 27.

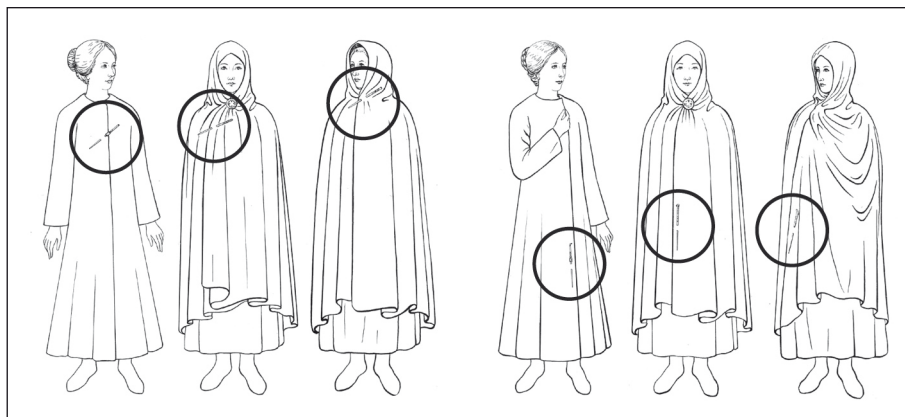
⁵ Möller 1976–1977, 32–34; Stephens 2008.

⁶ Möllerjeva v svojem članku (1976–1977, 18–26) izpeljuje določene tipe pričesk glede na lego igle v grobu. Glej tudi Stephens 2008.

⁷ Ibler 1991, 38–42; Möller 1976–77, 18.

⁸ Möller 1976–1977, 15–16, 18; Riemer 2000, 103, 107; Čaval 2002, 43–45.

⁹ Pasqui, Paribeni 1918, 293.

Sl. 3: Noša igle za spenjanje plašča.
 Fig. 3: Manners of fastening a coat with a pin.
 (po / after Möller 1976–1977, Abb. 10, 12)

gr. 60, 128 in 128a, 158, 168, 184;¹⁰ Fiesole, Villa Marchi, grob¹¹) in Sloveniji (Kranj, Lajh: gr. 5, 31 in 43¹²) sta v bližini glave ležali po dve igli ali več igel z bikonično glavico.¹³ Poleg tega so bile v vseh treh grobovih iz Kranja na območju glave najdene tudi zlate niti, ostanki brokata, iz katerega so bile izdelane tančice.¹⁴ Arnegunda naj bi bila ena prvih Frankinj, ki je prevzela takšen sredozemski običaj prekrivanja las, in sicer že v 6. st. Nasploh pa se je takšna noša (z iglami z okroglo glavico) na frankovsko-alamanskem prostoru začela širiti šele od 7. st. dalje.¹⁵ Dolžina same tančice je bila različna. Znani sta dve varianti: segala je ali do stopal, kot jo vidimo pri upodobitvah nekaterih mučenic, ali do bokov kot pri frankovski kraljici.¹⁶

Igle, ki so se uporabljale za zapenjanje oblačil, najdemo v grobovih na telesu ali ob njem, pod brado, v višini prsnega koša, bokov ali stegen¹⁷ (sl. 3). Po obliki, materialu, dolžini in okrasu se ne razlikujejo od lasnic, le glava igle je večkrat manj poudarjena ali pa sploh ne.¹⁸ Kadar leži igla v višini ramen, naj bi nadomeščala fibulo, ki

je spenjala oblačilo na ramenu;¹⁹ če jo najdemo na prsih, naj bi nadomeščala ploščato fibulo, ki je spenjala plašč.²⁰

4. IGLE VRSTE *STILUS*

Med najpogostejše okrasne igle pozne antike v Sloveniji sodijo igle vrste *stilus*.²¹ Ime so dobile po obliki glavnice, ki je sploščena oziroma stolčena, tako da je predmet podoben antičnemu pisalu (*stilus*). Igle te vrste imajo poševno upognjeno glavico in vrat, ki je pogosto različno okrašen, lahko pa so tudi neokrašene. Večina je narejenih iz bron, nekaj je železnih, redke so srebrne ali zlate. Brez podatka o legi v grobu ne moremo določiti natančne funkcije igle: ali je bila v uporabi kot lasnica ali za spenjanje obleke.

Izvor

Poznoantične igle vrste *stilus* so se razvile iz toaletnega pribora rimske dobe. Med nakit lahko

¹⁰ Mengarelli 1995 [1902], 102–103, 153–154, 158, 170, 174–175, 183–184.

¹¹ Riemer 2000, 103, 373, t. 57: 2–4.

¹² Šmid 1907, 58 sl. 61; Stare 1980, 50, 53, 54; t. 2: 3,4. Igle iz sosednjih bogatih ženskih grobov 31 in 43 so izgubljene, medtem ko je bilo v grobu 5 celo pet takšnih iglic, vse pa so ležale levo in desno ob glavi.

¹³ Stare 1980, 50; Riemer 2000, 103; Caval 2002, 16–19, 39, 40, 44–45.

¹⁴ Vinski 1980, 23.

¹⁵ Möller 1976–1977, 18; Martin 2002, 509–510.

¹⁶ Möller 1976–1977, 18.

¹⁷ Ibler 1991, 38; Müller 2010, 211–212.

¹⁸ Möller 1976–77, 26.

¹⁹ Barkóczi 1993, 333.

²⁰ Bierbrauer 1984, 55; Riemer 2000, 236.

²¹ Poimenovanje igel s sploščeno in poševno upognjeno glavo kot igle vrste *stilus* sicer ni popolnoma primerno, saj imajo *stilusi* lopatke v osi telesa, ne pa žličk, odklonjenih od vzdolžne osi. Ime vrste sem prevzela od nekaterih uveljavljenih avtorjev (Bierbrauer 1987; Barkóczi 1994; Riemer 2000 itd.), ki so takšne igle opisovali kot vrsto *stilus*. V tuji literaturi se pojavljajo tudi pod drugimi imeni: nem. npr. *Ohrlöffelchen*, *löffelförmige Nadeln*, *Nadeln mit spachtelförmigem Kopf*.

uvrstimo le nekatere izmed tovrstnih rimskih igel, saj so imele največkrat uporabno vlogo in so bile temu primerno narejene iz bron²² ali kosti.²³ Toaletne igle (*auriscalpium*) s poševno upognjeno, praviloma ploščato "žličko" so v rimskem času uporabljali v več namenov. Pri osebni negi so jih rabili predvsem za čiščenje ušes, v medicini pa za vstavljanje zdravila v rano ali za čiščenje gnojnih ran.²⁴ Uporabljane so bile tudi v kirurgiji, in sicer kot skalpel – za natančno rezanje tkiva ali odpiranje vnetega predela. Najpogosteje pa so jih v rimskem času uporabljali v farmaciji in pri kozmetiki kot t. i. kozmetično žličko.²⁵ Nekatera izmed teh orodij so bila oblikovana nekoliko drugače. Iгла je bila na enem koncu sicer oblikovana v žličko, na drugem pa je ni končevala konica, temveč tolkač za drobljenje zdravil in lepotil.²⁶

Toaletni pribor je bil predmet vsakodnevne uporabe mož in žensk v rimskem obdobju. Nosili so ga na pasu: v torbici ali prosto obešenega na zanki. Noša pribora za pasom naj bi bila del predrimске oziroma keltske tradicije. Poleg ušesne "žličke" so bili v toaletnem priboru najpogosteje tudi bronasta pinceta, čistilec nohtov, pilica in zobotrebec.²⁷ Kot del toaletnega pribora najdemo toaletne igle pogosto v moških in ženskih grobovih rimskega časa, hkrati pa so tudi stalen inventar zdravniških grobov širom po rimskem cesarstvu.²⁸

Sčasoma se je ta vrsta predmetov iz uporabnega orodja razvila v okrasni del noše, v nakit. V pozni antiki so bile igle vrste stilus večinoma še vedno bronaste, v uporabi pa so bile tudi železne in srebrne ali celo zlate. V tem času so postale večinoma del ženske noše. Zaradi svoje nove vloge je bil vrat igle pogosto bogato profiliran ali okrašen.²⁹ Sprememba načina oblačenja in srečanje lokalnih ter barbarskih elementov sta močno vplivala na širitev in uporabo okrasnih igel.³⁰

Obravnavana oblika poznoantičnih igel, z mnogimi vzporednicami v 6. in 7. st., se najpogosteje pojavlja na prostoru zahodnega Balkana in Italije ter na Madžarskem, predvsem v okolici Keszthelya, kjer naj bi bila tudi njihova delavnica. Langobar-

di naj bi prevzeli to vrsto igel od staroselskega romaniziranega prebivalstva že v panonski fazi, pogostejše pa naj bi bile šele v italjski fazi, torej po letu 568;³¹ kasneje so jih v svojo nošo prevzela tudi druga germanska ljudstva.³² Bierbrauer piše, da se igle vrste stilus predvsem v zgodnejšem obdobju pojavljajo ob glavi – torej so bile najprej uporabljane kot lasnice, šele kasneje pa so se začele uporabljati tudi za spenjanje obleke in jih najdemo na prsih. Na območju ob Renu naj bi do te spremembe prišlo v 6. st.: zahodno od Rena v 6. st., vzhodno od reke pa šele konec 6. st.³³ Vendar pa tega ne gre posploševati na celotno ozemlje, kjer se pojavljajo igle vrste stilus, saj so bile npr. v Intercisi,³⁴ Csákvárju³⁵ ali pa v Keszthelyu³⁶ najdene na predelu prsi že v poznoantičnih grobovih.³⁷

Raziskovalci si še vedno niso edini, ali je ta vrsta nakita dejansko dediščina poznorimske noše. Alföldi, Sági in najprej tudi Barkóczi so trdili, da okrasne igle nimajo ničesar skupnega s poznoantičnim prebivalstvom,³⁸ drugi pa jih vidijo kot dokaz kontinuitete.³⁹ Gotovo pa je, da se igle za spenjanje obleke in lasnice, z iglami za pripenjanje naglavnih pokrival vred, pojavljajo istočasno in hkrati kot skupni inventar grobov (nekajkrat hkrati s ploščato fibulo).⁴⁰

Statistična dejstva

V Sloveniji je bilo odkritih 45 poznoantičnih igel vrste stilus. Z grobišč je 13 igel, od tega je bilo 11 najdenih v grobovih, 2 pa kot posamični najdbi na grobišču. Ostalih 32 igel je bilo odkritih v naselbinah. 8 od teh je detektorskih najdb, ostale so našli pri arheoloških izkopavanjih.

²² Riha 1990, 9; Cunja 1996, 143.

²³ Gregl 1982, 180 op. 31.

²⁴ Gregl 2006, 33 sl. 3.

²⁵ Riha 1986, 56–63, t. 25–36; Cunja 1996, 143.

²⁶ Riha 1986, 56, t. 59.

²⁷ Riha 1986, 26–27.

²⁸ Künzl 1982, 6–7, 11–12, 29–31; Bonomi 1984, 86, t. 3: 20.

²⁹ Ibler 1991, 41.

³⁰ Barkóczi 1994, 128.

³¹ Vinski 1980, 22.

³² Cunja 1996, 58–59; Riemer 2000, 103–104.

³³ Bierbrauer 2004, 69; Martin 2002, 507; Müller 2010, 211.

³⁴ Grob 1344: Vágo, Bóna 1976, 116.

³⁵ Grob 6: Salamon, Barkóczi 1971, 40.

³⁶ Grob 1971/83: Müller 2010, 77, 211, t. 50: 9–13, 51:1. Avtor v tekstu in tabelah navaja najdbo fragmentirane igle pod brado, vendar je glava igle odlomljena in je ne moremo identificirati kot iglo vrste stilus.

³⁷ Müller 2010, 211.

³⁸ Alföldi 1926, 53; Sági 1970, 170; Barkóczi 1968, 294, Müller 2010, 211.

³⁹ Kiss 1968, 93; Vinski 1980: 94; Barkóczi 1993, 333; id. 1994, 116; Müller 2010, 211.

⁴⁰ Müller 2010, 211. Npr. grobova 1971/5 (65, t. 44: 5,6) in 1999/40 (119, t. 85: 11–14,18).

Sl. 4: Lega poznoantičnih igel vrste *stilus* v grobovih z območja Slovenije.
Fig. 4: Positions of the stylus type pins in the graves from Slovenia.

Od 13 igel z grobišč je za eno ohranjen podatek, da je bila najdena nekje na kranjskem grobišču, a ji ni bilo mogoče določiti pripadajoče grobne celote,⁴¹ druga, prav tako s kranjskega grobišča, pa je bila najdena ob grobu 62.⁴² Od preostalih 11 sta bili dve igli najdeni desno in ena levo ob glavi, tri pod brado oziroma na predelu vratu, ena na prsih in dve pri kolenih skeleta (sl. 4). Lega dveh igel v grobu ni znana.

⁴¹ Stare 1980, 77.

⁴² op. 84; Šmid 1907, 64; Stare 1980, 56.

Čeprav je le dobra četrtnina omenjenih igel grobnih najdb, je statistična analiza pridatkov iz grobov z iglo vrste *stilus* (sl. 5) razkrila ponavljajoč se vzorec pridatkov, ki kaže na dokaj enotno nošo v obdobju pozne antike. Pogostejši pridatki v grobovih z iglo vrste *stilus* so: obročast nakit, kot so zapestnice in uhani, ogrlice z jagodami in večja jagoda ali keramično vretence. V dveh primerih pa še železen nož in fibula, medtem ko sta zelo redke pridatek koščen glavnik in pasna spona. Pridatki sami kažejo, da gre za ženske grobove.

Tipološka razvrstitev

(sl. 6)

Igle vrste *stilus*, najdene v Sloveniji, se razlikujejo glede na obliko in okras. Razdelimo jih lahko na pet tipov in več različic.

Tip 1:

– Neokrašene igle vrste *stilus* z vratom okroglega preseka (sl. 6: T1).

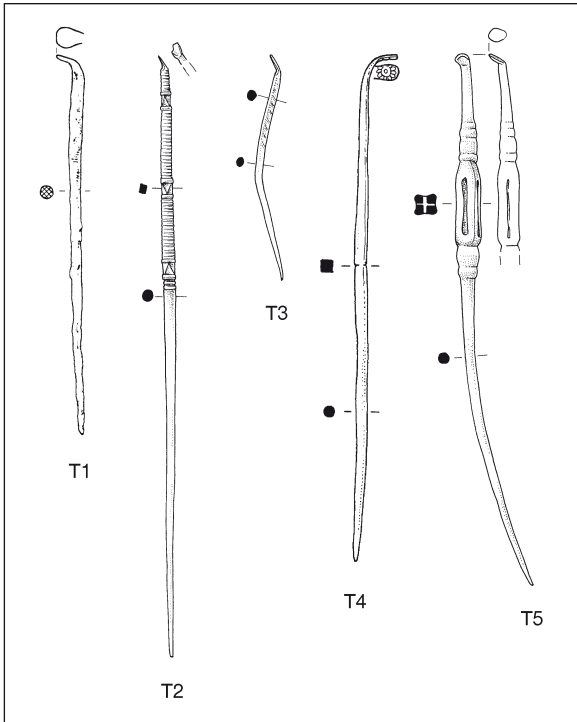
Tip 2:

– Igle vrste *stilus* s profiliranim vratom, nastopajo v številnih različicah. Največkrat je vrat igle

Kat. št.	Najdišče (grob)	Spol	IGLA		Drugi pridatki v grobu						Datacija
			Tip, različica	Snov	Nož	Pas	Obročast nakit	Ogrlica	Fibula	Vretence	
1	Kranj – Lajh, gr. 31	f	1	železo							1. pol. do 3. čet. 6. st.
6	Češnjice pri Trebelnem, gr.	f	2	bron							-
8	Kranj – Lajh, gr. 129	f	2	bron							-
9	Kranj – Lajh, gr. 292	f	2	bron							6. st.
23	Kranj – Lajh, gr. 243	f	3	srebro							1. pol. do 3. čet. 6. st.
26	Rifnik, gr. 54	f	3	bron							2. pol. 6. st.
30	Bled – Pristava, gr. 236	inf.	4	bron							5. st. in 1. pol. 6. st.
31	Rifnik, gr. 7	f	4	bron							6. st.
32	Rifnik, gr. 38	f	4	bron							1. pol. 6. st.
37	Rifnik, gr. 76	f	5a	bron							konec 5. st. in 1. pol. 6. st.
43	Laška vas, gr. 11	f	5d1	bron							6. st.

Sl. 5: Pridatki v grobovih s poznoantičnimi iglami vrste *stilus* z območja Slovenije.

Fig. 5: Grave goods associated with the Late Antique pins of the stylus type from Slovenia (see page 230 for the English version).

Sl. 6: Tipološka razvrstitev poznoantičnih igel vrste stilus. – Tip 1 [T1]: neokrašene igle (kat. št. 3). – Tip 2 [T2]: igle s profiliranim vratom (9). – Tip 3 [T3]: igle z vratom, okrašenim z vrezji (28). – Tip 4 [T4]: igle z vratom kvadratnega preseka (30). – Tip 5 [T5]: igle z izrazito razširjenim vratom (44). (Številka) = kataloška številka. M. = 1:2.

Fig. 6: Types of the Late Antique stylus pins. – Type 1 [T1]: undecorated pins (Cat. no. 3). – Type 2 [T2]: pins with a moulded neck (9). – Type 3 [T3]: pins with an incision-decorated neck (28). – Type 4 [T4]: pins with a neck of a square cross section (30). – Type 5 [T5]: pins with an enlarged neck (44). (Number) = Catalogue No. Scale = 1:2.

profiliran z odebeltvami in rebri, ki jih nekateri avtorji⁴³ imenujejo astragali. Tako so lahko igle okrašene z enim do tremi astragali ali pa s celo vrsto le-teh (sl. 6: T2). Poleg tega je več igel okrašenih hkrati tudi s trikotnim fasetiranim ornamentom: na vratu igle so lahko pasovi majhnih, izmenjujočih se stoječih in visečih fasetiranih enakokrakih trikotnikov in astragalov.

Tip 3:

– Igle vrste stilus z vratom, okrašenim z vrezji, imajo ornament izdelan s preprostimi vrezji, ki so ali posamični ali v pasovih po eden, dva ali trije. V posameznih primerih ti pasovi sledijo nekemu redu oziroma vzorcu, pri drugih pa se zdi, da so

bili vrezani brez pravega reda (sl. 6: T3). Najpogostejše so igle z vodoravnimi vrezji, redkeje je vrezan poševni, spiralni ali cikcakasti okras.

Tip 4:

– Igle vrste stilus z vratom kvadratnega preseka (sl. 6: T4).

Tip 5:

– Igle vrste stilus z izrazito razširjenim vratom (sl. 6: T5). Delimo jih na več različic:

5a: igle z izrazito križno razširitvijo vratu – na vseh štirih straneh po sredini kvadratne razširitve je vertikalno vrezana vdolbina; presek vratu je križen, s prisekanimi zaključki; nad in pod razširitvijo je okras v obliki vrezov ali reber;

5b: igle z izrazito večkotno razširitvijo vratu;

5c: igle z izrazito kvadratno razširitvijo vratu; razširitev lahko krasi vrezan napis ali vrezji, ki jasno ponazarjajo črke;

5d: igle z izrazito kvadratno in predrtto razširitvijo vratu; možna je nadaljna delitev na podrazličici:

– **5d1:** z izrazito kvadratno razširitvijo in enojno predrtino vratu;

– **5d2:** z izrazito kvadratno razširitvijo in dvojno predrtino vratu.

Nekatere igle vsebujejo elemente različnih tipov, zato je njihova tipološka opredelitev težka. Na primer igle s profiliranim vratom imajo lahko tudi odprtino, astragali so lahko kombinirani z vrezji ipd. Takšne igle sem uvrstila na podlagi tehnično težje izvedljivega ornamenta: ornament, ki zahteva več dela in časa, je tipološko vodilen in definira tip igle.

Od skupno petinštiridesetih igel vrste stilus jih štirinajst sodi v tip 2, po devet igel v tipa 3 in 5, osem v tip 4 in pet igel v tip 1.

5. INTERPRETACIJA IN KATALOG

Tekoče številke v Katalogu ustrezajo kataloškim številkam v besedilu.

Med objavami so **krepko** zapisani citati za slike v besedilu članka.

Kratice

Dolž. = dolžina

arhiv NMS = Arhiv Arheološkega oddelka NMS

IzA ZRC SAZU = Inštitut za arheologijo Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, Ljubljana

MM Ljubljana = Mestni muzej, Ljubljana

⁴³ Bott 1952, 159; Barkóczi 1994, 110.

NM Postojna = Notranjski muzej Postojna
 NMS = Narodni muzej Slovenije, Ljubljana
 PM Celje = Pokrajinski muzej Celje
 PM Koper = Pokrajinski muzej Koper
 PM Ptuj = Pokrajinski muzej Ptuj – Ormož
 TM = Tolminski muzej, Tolmin

Tip 1 (sl. 6: T1; 7)

Neokrašene igle vrste stilus z vratom okroglega preseka: izdelane so iz bronca ali železa in so popoln posnetek kozmetičnih žličk rimskega toaletnega pribora. V Sloveniji je bilo najdenih pet igel te vrste (sl. 7): štiri pri arheoloških izkopavanjih (kat. št. 1, 2, 4, 5) in ena detektorska najdba (kat. št. 3). Ena igla je ležala v grobu desno ob glavi (kat. št. 1), druga je posamična najdba z grobišča (kat. št. 2), ostale tri pa so iz naselbine (kat. št. 3–5).

1. Kranj – Lajh (sl. 7: 1)

– grob 31

Železna igla okroglega preseka. Konica igle je odlomljena.
 Dolž.: 8,9 cm.

Mesto najdbe v grobu: desno ob glavi.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: NMS, inv. št. S 780.

Objave: Šmid 1907, 61; Stare 1980, 53, t. 16: 7.

Nova risba: arhiv NMS.

2. Kranj – Lajh (sl. 7: 2)

– grobišče

Železna igla okroglega preseka. Spodnji del igle je odlomljen.
 Dolž.: 5,7 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: NMS, inv. št. S 1789.

Objave: Šmid 1907, 61; Stare 1980, 77, t. 112: 3.

Nova risba: arhiv NMS.

3. Limberk pri Veliki Račni (sl. 7: 3)

– naselbina

Železna igla okroglega preseka.

Dolž.: 10,6 cm.

Način pridobitve: detektorska najdba.⁴⁴

Hramba: IzA ZRC SAZU.

Objava: Ciglenečki 1985, 262, t. 8: 92; id., 1994a, t. 10a: 14.

4. Ljubljana – Zgodnjekrščanski center (sl. 7: 4)

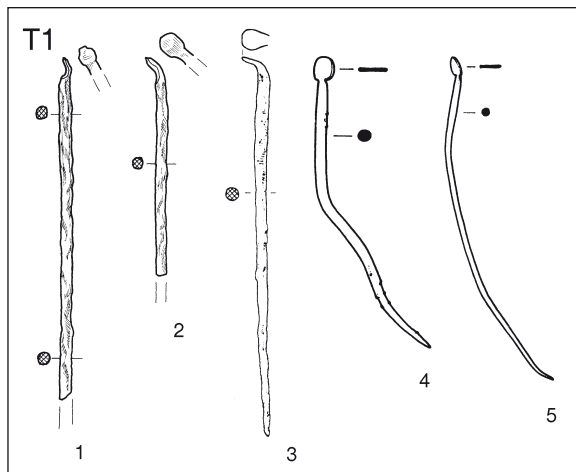
Srebrna igla okroglega preseka. Telo igle je zvito.

Dolž.: 8,7 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: MM Ljubljana, inv. št. M 440.

Objava: Plesničar-Gec 1983, 120, t. 29: 25.

Sl. 7: Tip 1. Neokrašene igle vrste stilus z vratom okroglega preseka. 1–3 železo; 4 srebro; 5 bron. M. = 1:2.

Fig. 7: Type 1. Undecorated stylus pins with a neck of a round cross section. 1–3 iron; 4 silver; 5 bronze. Scale = 1:2. Kat. št. / Cat. nos.: 1 – Kranj, Lajh, gr. / Gr. 31; 2 – Kranj, Lajh, grobišče / cemetery; 3 – Limberk, naselje / settlement; 4,5 – Ljubljana, Zgodnjekrščanski center.

5. Ljubljana – Zgodnjekrščanski center (sl. 7: 5)

Bronasta igla okroglega preseka. Telo igle je zvito.

Dolž.: 9,4 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: MM Ljubljana, inv. št. M 471.

Objava: Plesničar-Gec 1983, 122, t. 32: 7.

V grob 31 na Lajhu v Kranju so bili poleg železne igle (kat. št. 1, sl. 7), ki je ležala desno ob glavi ženskega skeleta, pridani tudi par srebrnih in pozlačenih S-fibul, srebrna in pozlačena noga kleščaste fibule, železen nož, železna ovalna pasna spona, fragmentiran dvostranski koščeni glavnik, fragmentirana bronasta okrogla fibula in raznobarvne steklene jagode. V grobu so se ob glavi in deloma pod njo ohranile tudi zlate niti, kar kaže na ostanke tančice. Poleg sta bili še dve bronasti igli, ki sta danes izgubljeni.⁴⁵ Vinski je izdelavo kleščaste ločne fibule umestil pred leto 550 na območje Turingije.⁴⁶ S-fibuli z zaključki v obliki živalskih glavica sta datirani v drugo polovico 6. st.⁴⁷ oziroma v tretjo četrtino 6. st.,⁴⁸ medtem ko ju Milavčeva uvršča v severnodonavsko fazo (tip Poysdorf), torej

⁴⁵ Stare 1980, 53.

⁴⁶ Vinski 1980, 20; Stare 1980, t. 16: 4.

⁴⁷ Bitenc, Knific 2001, 74–76, kat. št. 243/21. Kot kataloška enota so predstavljene S- in okrogle fibule z grobišča Lajh v Kranju. Avtorica se v prispevku ne ukvarja z vsako posamezno fibulo, temveč jih skupno datira v drugo pol. 6. st.

⁴⁸ Bóna 1990, 69, 72, sl. 85.

⁴⁴ Večina takih najdb, ki jih hrani Narodni muzej Slovenije, Ljubljana (NMS), je bila inštituciji predana v devetdesetih letih 20. st. (T. Knific, ustna informacija).

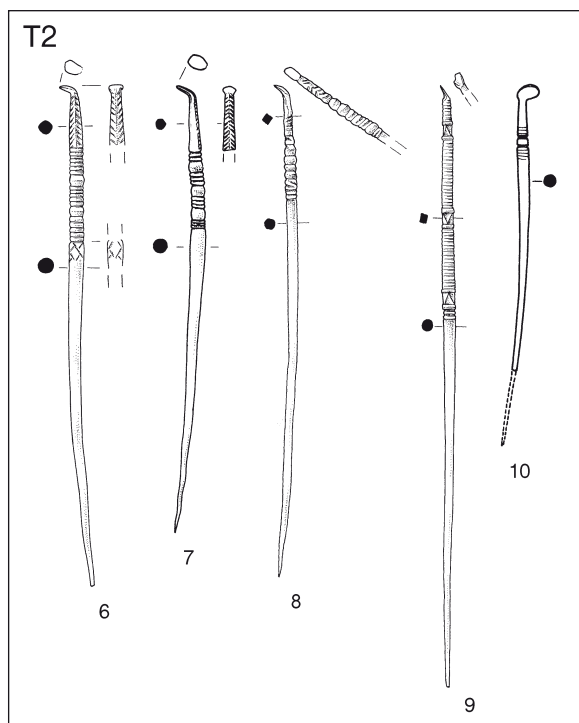
v prvo polovico 6. st.⁴⁹ Losert postavlja grob na podlagi obeh S-fibul in ogrlice z jagodami *millefiori* v skupino 2, v čas med letoma 550 in 575.⁵⁰

Zunaj območja Slovenije so tako neokrašene kot tudi okrašene igle vrste stilus znane na skoraj vseh najdiščih iz pozne antike. Na območju rimske države (npr. Lauriacum, Csákvár, Aquileia, Intercisa) se začnejo pojavljati od druge polovice 4. st. naprej. Kot lasnice in igle za spenjanje jih najdemo v romanskih in langobardskih ženskih grobovih in tudi v germanskih naselbinah severno od Alp ter v obdonavskem prostoru, kjer so datirane v obdobje med 5. in 7. st.⁵¹ V Keszthelyu naj bi bile v grobove pridane pred odhodom Langobardov v Italijo,⁵² medtem ko so igle, najdene v Italiji, datirane kar precej po tej zgodovinski prelomnici. Neokrašena igla vrste stilus, posamična najdba z Avicenne v Cagnano Varanu v Italiji, je s celotnim materialom grobišča postavljena v 6. in 7. st.⁵³ V grobu 3 v Bolseni v Laciju⁵⁴ je takšna igla ležala na prsih ženskega skeleta in je kot edina najdba iz groba datirana s celotnim grobiščem v prvo polovico 7. st. Igle tipa 1 so bile najdene tudi v ženskem grobu 14 na najdišču Altamura-Belmonte v Apuliji,⁵⁵ ki je bilo v sedemdesetih letih prejšnjega st. umeščeno v konec 7. in začetek 8. st.⁵⁶ oziroma desetletje kasneje v 6. in 7. st.,⁵⁷ in kot del raztresenih najdb z grobišča v Cornusu,⁵⁸ ki je bilo pomembno v rimskem obdobju in ves zgodnji srednji vek. Ena igla, verjetno bronasta, je bila najdena tudi na enem od grobišč v okolici Buzeta na Hrvaškem in je s primerjavo s podobnimi v Invillinu datirana splošno v 6. st.⁵⁹

Tip 2

(sl. 6: T2; 8–10)

Igle vrste stilus s profiliranim vratom: skupno je bilo v Sloveniji najdenih 14 igel te vrste.⁶⁰ 11 jih

Sl. 8: Tip 2. Igle vrste stilus s profiliranim vratom. Vse bron. M. = 1:2.

Fig. 8: Type 2. Stylus pins with a moulded neck. All bronze. Scale = 1:2.

Kat. št. / Cat. nos.: 6 – Češnjice pri Trebelnem, grob / grave; 7 – Gradec (Prapretno), naselje / settlement; 8 – Kranj, Lajh, gr. / Gr. 129; 9 – Kranj, Lajh, gr. / Gr. 292; 10 – Ljubljana, Zgodnjekrščanski center.

je bilo odkritih v naselbinah: 8 pri izkopavanjih, 3 pa so detektorske najdbe. Tri igle, najdene v grobovih (sl. 8), kažejo na uporabo: ena je ležala levo ob glavi (kat. št. 6), druga med koleno (kat. št. 9), tretja pa pod brado (kat. št. 8). Sklepamo lahko, da je bila prva uporabljena kot lasnica, drugi dve pa za spenjanje obleke oziroma plašča.

6. Češnjice pri Trebelnem (sl. 8: 6)

– grob

Bronasta igla okroglega preseka. Glava je sploščena in poševno upognjena. Vrat je na zgornjem delu okrašen z vrezi

nakazuje na verjetno pripadnost vrsti stilus, tipu 2. Iгла s Ptuja (PM Ptuj, inv. št. P 2535) ima odlomljen del vratu in konico (Korošec), medtem ko igli z območja zgodnjekrščanskega centra v Ljubljani (MM Ljubljana, inv. št. M 270) manjka del vratu z glavo (Plesničar-Gec 1983, 122, t. 32: 6). Zaradi negotovosti glede pripadnosti omenjenemu tipu ju nisem uvrstila v tipološki seznam. Zahvaljujem se Janezu Dularju za informacijo in risbo igle.

⁴⁹ Milavec 2007, 336.

⁵⁰ Losert, Pleterski 2003, 65–67; Losert 2003.

⁵¹ Bierbrauer 1987, 161–162, s tam citirano literaturo; Ladstätter-Schretter 1998, 15, sl. 6: 8–11.

⁵² Müller 2010, 243, npr. gr. 1971/85; op. 1444.

⁵³ Riemer 2000, 412, brez risbe.

⁵⁴ Riemer 2000, 103 op. 4, 389, brez risbe.

⁵⁵ Riemer 2000, 103 op. 4, 417, brez risbe.

⁵⁶ Iorio 1977–1978; 47–136.

⁵⁷ d'Angela 1986, 918: št. 15.

⁵⁸ Riemer 2000, 103 op. 4, 481, t. 111: 25.

⁵⁹ Marušič 1955, 102–103, t. II: 1.

⁶⁰ Poleg navedenih sta bili pri nas najdeni še dve fragmentirani bronasti igli, katerih ornament na vratu

v obliki ribje kosti, nato pa s prečnimi vrezi nad, pod in med dvema astragaloma. Okras vratu je na spodnji strani zaključen z dvema križajočima se cikcakastima linijama. Dolž.: 13,1 cm.

Način pridobitve: nestrokovno izkopavanje; najdeni material je kasneje odkupil konservator J. Žmavc.

Mesto najdbe v grobu: levo ob glavi.⁶¹

Hramba: NMS, inv. št. S 3225.

Objava: Bitenc, Knific 2001, 40–41, kat. št. 113.

Nova risba: arhiv NMS.

7. Gradec pri Prapretnem (sl. 8: 7)

– naselje

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je na zgornjem zadnjem delu okrašen z vrezi v obliki ribje kosti, nato pa sledijo neenakomerno široka prečna rebra, slabo izvedena, kar daje videz spiralnega okrasa.⁶²

Dolž.: 12 cm.

Način pridobitve: detektorska najdba.

Hramba: PMC.

Objava: Ciglencečki 1994a, sl. 5: 15.

8. Kranj – Lajh (sl. 8: 8)

– grob 129

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je na zadnji strani zgornjega dela okrašen z vrezi v obliki ribje kosti, nato pa sledijo neenakomerno široka prečna rebra, slabo izvedena, kar daje videz spiralnega okrasa.⁶²

Dolž.: 13 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Mesto najdbe v grobu: pod brado.

Hramba: NMS, inv. št. S 1018.

Objave: Šmid 1907, 69; Stare 1980, 60, t. 45: 5.

Nova risba: arhiv NMS.

9. Kranj – Lajh (sl. 8: 9)

– grob 292

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je okrašen s štirimi pasovi ozkih prečnih reber, ki so med seboj ločeni s tremi pasovi majhnih fasetiranih trikotnikov.

Dolž.: 15,9 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Mesto najdbe v grobu: med koleni.

Hramba: NMS, inv. št. S 1492.

Objave: Žmavc 1904, 258, 259, sl. 215: b; Stare 1980, 71, t. 88: 2.

Nova risba: arhiv NMS.

10. Ljubljana – Zgodnjekrščanski center (sl. 8: 10)

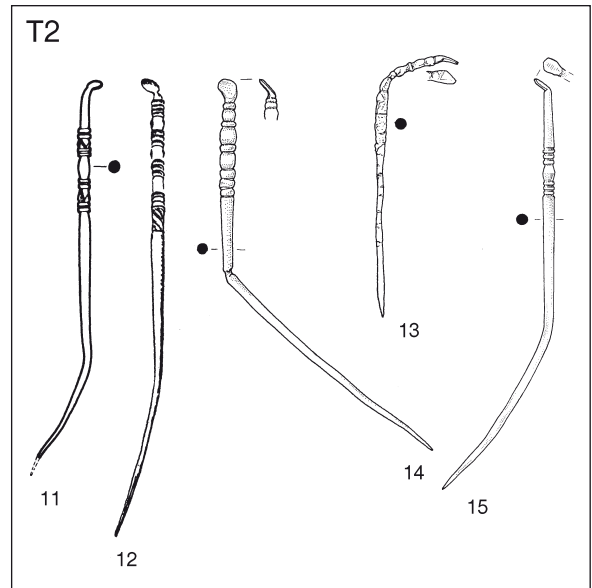
Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je okrašen z enim širšim rebrom in nekaj prečnimi vrezi pod in nad njim.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Dolž.: 7,5 cm.

Hramba: MM Ljubljana, inv. št. M 290.

Objava: Plesničar-Gec 1983, 122, t. 32: 10.

Sl. 9: Tip 2. Igle vrste *stilus* s profiliranim vratom. 11 srebro; 12–15 bronze. M. = 1:2.

Fig. 9: Type 2. Stylus pins with a moulded neck. 11 silver, 12–15 bronze. Scale = 1:2.

Kat. št. / Cat. nos.: 11 – Ljubljana, Zgodnjekrščanski center; 12 – Predjama, naselje / settlement; 13 – Ptuj, Turnirski prostor; 14 – Tonovcov grad, naselje / settlement; 15 – Tonovcov grad, stavba / Building 1.

11. Ljubljana – Zgodnjekrščanski center (sl. 9: 11)

Srebrna igla okroglega preseka. Vrat je okrašen s po dvema ožjima rebroma, ki ju pas visečih in stoječih fasetiranih trikotnikov ločuje od astragala.

Dolž.: 10,7 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: MM Ljubljana, inv. št. M 473.

Objava: Plesničar-Gec 1983, 121, t. 31: 8.

12. Predjama (sl. 9: 12)

– naselbina

Bronasta igla okroglega preseka. Glava je sploščena in poševno upognjena. Vrat je okrašen s štirimi nizi ožjih reber, na spodnjem delu se zadnji niz končuje s kratkim spiralno okrašenim delom. V spodnjem delu je igla rahlo ukrivljena.

Dolž.: 12,15 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: Notranjski muzej Postojna.

Objava: Korošec 1956, 46, t. 28: 19, 48: 8.

13. Ptuj – Grajski grič, Turnirski prostor (sl. 9: 13)

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je okrašen z astragali in močno poškodovan, telo je zvito. Konica igle je odlomljena.

Dolž.: 7 cm.

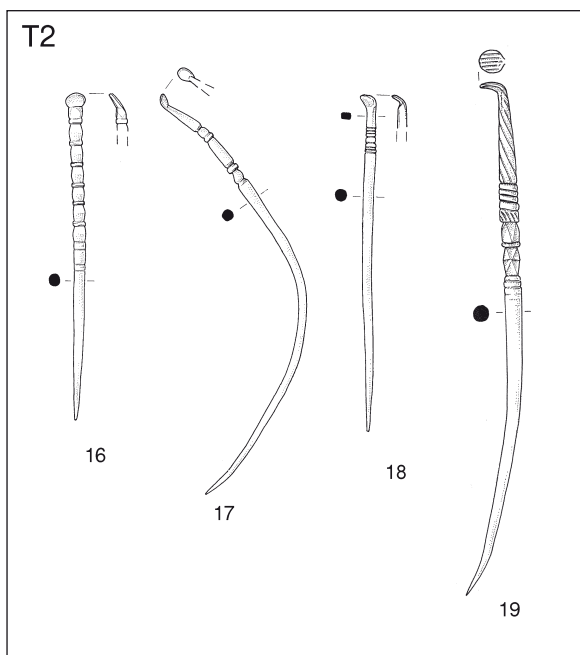
Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: PM Ptuj.

Objava: Korošec 1999, 37, t. 44: 9.

⁶¹ Po dnevniku J. Žmavca 1906, dne 14. 8. 1906, informatorka najprej ni bila prepričana o legi igle: na levi ključnici ali levo ob glavi. Kasneje je zatrdila, da je igla ležala levo ob glavi. Vpogled v prepis dnevnika mi je omogočil Timotej Knific, Arheološki oddelek NMS.

⁶² Opisi drugih avtorjev se razlikujejo: igla ima spiralen okras (Šmid 1907, 69) ali "narezan zgornji del" (Stare 1980, 60).

Sl. 10: Tip 2. Igle vrste stilus s profiliranim vratom. Vse bron. M. = 1:2.

Fig. 10: Type 2. Stylus pins with a moulded neck. All bronze. Scale = 1:2.

Kat. št. / Cat. nos.: **16, 18** – Tonovcov grad, v okolici stavbe / outside Building 1; **17** – Tonovcov grad, stavba / Building 1, prostor / Room 2; **19** – Vranja peč, naselje / settlement.

14. Tonovcov grad pri Kobaridu (sl. 9: 14)

– naselje

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je okrašen z astragali. Telo igle je približno na polovici zalomljeno v stran. Dolž.: 11 cm.

Način pridobitve: detektorska najdba.

Hramba: TM, inv. št. 23113.

Objave: Ciglencečki 1994a, t. 6: 16; 1994b, t. 1: 22; 1994c, t. 1: 18; **Modrijan, Milavec 2011**, t. 6: 3.

15. Tonovcov grad pri Kobaridu (sl. 9: 15)

– naselje, stavba 1

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je okrašen z dvema astragaloma. Telo igle je v spodnji polovici ukrivljeno. Dolž.: 11 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: TM, ter. št. 22292.

Objave: Ciglencečki 2008, sl. 22: 24; **Modrijan, Milavec 2011**, t. 6: 4.

16. Tonovcov grad pri Kobaridu (sl. 10: 16)

– naselje, zunaj stavbe 1

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je okrašen z nizom astragalov. Na spodnjem delu se niz končuje z dvema srednje širokima rebroma.

Dolž.: 8,7 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: TM, ter. št. 22295.

Objave: Ciglencečki 2008, sl. 22: 28; **Modrijan, Milavec 2011**, t. 6: 2.

17. Tonovcov grad pri Kobaridu (sl. 10: 17)

– naselje, stavba 1, prostor 2

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je okrašen z dvema pasovoma s po dvema različno širokima rebroma. Pasova sta med seboj ločena z daljšim neokrašenim delom igle. Telo igle je v spodnji polovici ukrivljeno.

Dolž.: 10,5 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: TM, ter. št. 22294.

Objava: **Modrijan, Milavec 2011**, t. 5: 18.

18. Tonovcov grad pri Kobaridu (sl. 10: 18)

– naselje, zunaj stavbe 1

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je okrašen z enim močnejšim rebrom, ki mu na obeh straneh sledijo po tri ožja. Kratek del vratu, med glavo in okrasom, ima pravokoten profil.

Dolž.: 8,9 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: TM, ter. št. 22445.

Objave: Ciglencečki 2008, sl. 22: 25; **Modrijan, Milavec 2011**, t. 6: 1.

19. Vranja peč pri Lipnem Dolu (sl. 10: 19)

– naselje

Bronasta igla okroglega preseka. Glava je na zunanji zgornji strani okrašena s plitvimi vrezi. Vrat je na zgornjem delu spiralno okrašen, sledi nekaj poševnih ozkih reber, nato pas poševnih ravnih vrezov, na spodnjem delu se nadaljuje okras v obliki treh pasov fasetiranih trikotnikov. Okras vratu se končuje s tremi ozkimi prečnimi rebri.

Dolž.: 13,3 cm.

Način pridobitve: detektorska najdba.

Hramba: privatna last.

Objava: Bitenc, Knific 2001, kat. št. 154.

Nova risba: arhiv NMS.

Leta 1905 so v Češnjicah pri Trebelnem domačini odkrili skeletni grob, v katerem sta bili poleg bronaste igle (kat. št. **6**; sl. 8) še lončena posoda in ogrlica. Odlomke keramike in iglo je kasneje odkupil J. Žmavc. V okolici kraja so že pred tem našli tudi na druge arheološke najdbe, s človeškimi kostmi vred.⁶³ Groba glede na ostali material ne moremo natančneje datirati.

Grob 129 iz Kranja je imel poleg igle⁶⁴ (kat. št. **8**; sl. 8) pridane le še steklene jagode, del ogrlice, in ga prav tako ne moremo natančneje datirati.

⁶³ Podatek iz še neobjavljenega besedila Š. Karo in R. Klasinca, *Češnjice pri Trebelnem*. Vpogled v besedilo mi je marca 2012 omogočil T. Knific, Arheološki oddelek NMS.

⁶⁴ Stare 1980, 60, t. 45: 5.

V ženskem grobu 292⁶⁵ iz Kranja je bila poleg igle s profiliranim vratom (kat. št. 9; sl. 8) tudi S-fibula tipa Sarching, ki jo nekateri avtorji postavljajo v drugo polovico 6. st.,⁶⁶ novejša analiza slovenskih S-fibul pa jo opredeljuje v južnonemški tip S-fibul. Te se pojavljajo tudi v Italiji in naj bi glede na okras sodile še v predpanonsko obdobje, torej v prvo polovico 6. st.⁶⁷ Med pridatki kranjskega groba so tudi okovje nožnice, okrašene srebrne ploščice ter spojke jermenov, značilne za langobardske ženske grobove,⁶⁸ ter ogrlica iz steklenih jagod, med katerimi je ena *millefiori*. Losert postavlja grob na podlagi S-fibule in ogrlice v tretjo četrtino 6. st.⁶⁹

Na bajuvarski zgodnesrednjeveški nekropoli v Altenerdingu so bile najdene podobne igle. Okrašene so bile s fasetiranimi trikotniki in ozkimi rebri, a brez sploščene in poševno upognjene glavice, in so v grobovih ležale izključno desno ob glavi. Takšne igle so pogoste tudi v alamanskih grobovih. Losert jih imenuje *igle s profiliranim zgornjim delom* in jih datira v pozno 6. in zgodnje 7. st.⁷⁰

Okrasne igle vrste *stilus* tipa 2 imajo številne analogije v bližnji in daljni okolici. Najdemo jih v Istri v Siparju⁷¹ in na Mejici⁷² ter na številnih drugih sočasnih najdiščih.⁷³ Podobne igle so pri-

sotne v Spodnjem Podonavju⁷⁴ kot npr. na Gradini na Jelici,⁷⁵ v Gamzigradu, Perniku in v Nišu, kjer je bronasta igla z verižico in obeskom (sl. 26: 2) datirana z ostalim *depojskim* gradivom v 6. st.⁷⁶ Zelo podobna bronasta igla (sl. 26: 3) je bila najdena v Sadovcu v Bolgariji v bližini zgodnjekršćanske cerkvice, kjer je ležala na prsni ženskega skeleta.⁷⁷ Datirana je z analogijami v čas od prve polovice 6. ter tja v 7. st.⁷⁸

Večina igel vrste *stilus* z grobišča v Keszthelyu na Madžarskem ima profiliran vrat, prav vse izmed teh pa sodijo v zgodnjo kesthejsko kulturo, ki jo Müller postavlja v zadnjo tretjino 6. in prvo polovico 7. st.⁷⁹ V Italiji,⁸⁰ na lokaciji Grancia v Grossetu, je bila bronasta igla poleg fragmentov jagode edini pridatek ženskemu skeletu v grobu 53, ki je s celotnim grobiščem datiran v drugo polovico 7. st.⁸¹ Na lokaciji Avicenna v Cagnano Varanu, prav tako v Italiji, je bilo šest igel vrste *stilus* najdenih kot posamične najdbe; od teh imata dve profiliran vrat in sta z grobiščem datirani v 6. in 7. st.⁸² V Intercisi, v grobu 1184, je bronasta igla s profiliranim vratom ležala desno ob glavi ženskega skeleta. Na podlagi jagode iz karneola v ogrlici je grob datiran v pozno 4. in v 5. st.⁸³

Igle vrste *stilus* s profiliranim vratom so torej datirane široko, v čas od poznega 4. do konca 7. st., čeprav jih lahko večino uvrstimo natančneje, predvsem v 6. in 7. st. Analiza in delitev teh igel na različice na podlagi ornamenta bi verjetno omogočili natančnejše datacije posameznih podtipov.

⁶⁵ Grob je izkopal J. Žmavc in ga leta 1904 objavil pod številko 76 (Žmavc 1904, 258–259, sl. 215). V objavi celotnega kranjskega grobišča je grob dobil številko 292 (Stare 1980, 49, 71, 117, t. 88: 2–9).

⁶⁶ Bóna 1990, 69–70, I. 70; Milavec 2007, 334.

⁶⁷ Milavec 2007, 340.

⁶⁸ Vinski 1980, 20.

⁶⁹ Losert, Pleterski 2003, 61; Losert 2003.

⁷⁰ Losert, Pleterski 2003, 49; Losert 2003.

⁷¹ Marušić 1986, 86–91, sl. 9: 9.

⁷² Torcellan 1986, 46–47, t. 18: 6 (grob 54); 23: 7 (grob 93); 27: 5 (grob 123).

⁷³ Npr.: *Teurnia* (Piccottini 1976, 99–100, t. 16: 8); *Tiszabura* (Csallány 1961, 284, t. 196: 1); *Sontheim an der Brenz* (Neuffer-Müller 1966, 25, t. 26: B 4); *Csákvár* (Salamon, Barkóczi 1971, sl. 6: 20, 7: 23); *Intercisa* (Vágó, Bóna 1976, t. 41: 5); *Schretzheim* (Koch 1977, 68, t. 10: 10 [grob 34]); *Callatis* (Preda 1980, t. 30, M 339, M 280.3); *Castel Trosino* (Mengarelli 1995 [1902], 81 sl. 73, 172 sl. 221); *Invillino-Ibligo* (Bierbrauer 1987, 161; t. 49: 11–15; 64: 1–5,8); *Keszthely-Fenékpuszta* (Barkóczi 1994, sl. 7: 5,8; Müller 2010, 36, 41, t. 1); *Tác – Gorsium* (Barkóczi 1994, 112, 118, sl. 8: 1,2,4); *Ciko* (= Czikó; Hampel 1905, 378, sl. 1014; Barkóczi 1994, 114; Garam 2001, t. 41: 6 [grob 33]); *Morești in Band* (Horedt 1977, 261, sl. 5: 1–3,8–9); *Caričin grad* (Mano-Zisi 1954–1955, t. 36: 16); *Iatrus-Krivina* (Gomolka-Fuchs 1982, 154, t. 64: 288,288a); *Pešterica pri Prilepu* (Kepeski 1976, t. 2–5 [grob 4]); *Kaiseraugst* (Martin 1991, 71–74, sl. 39: 19–20); *Sv. Hema/Hemmaberg* (Ladstätter-Schretter 1998, sl. 6: 1–4).

⁷⁴ Milinković 2001, 132, t. 3: 1,2.

⁷⁵ Igla s profiliranim vratom z Gradine na Jelici v Srbiji ima na vratu majhno okroglo predrtino (sl. 27: 1) (z verižico in kaveljčkom), zato sem jo uvrstila v tip 5, različica d1. Pri opisu tega tipa sta kot analogiji predstavljeni tudi igli iz Niša in Sadovca, s profiliranim vratom in verižico, a brez odprtine (glej v nadaljevanju).

⁷⁶ Vinski 1968, 109, 144–145, t. 6: 20.

⁷⁷ Uenze 1992, 161–163, t. 4: 9.

⁷⁸ Uenze 1992, 162.

⁷⁹ Müller 2010, 245. Igle iz grobov: 1963/1,3,4,6,26,29 (t. 36: 1,2,7,21; 37: 13,34), 1966/37,84 (t. 38: 4; 40: 22), 1967/87,91,93,97 (t. 40: 28,31; 41: 1,13) ter tri igle iz Lippovih izkopavanj leta 1886 (t. 1: 1,2,5).

⁸⁰ Riemerjeva je v svoji objavi romanskih najdb na grobiščih 5. do 8. st. v Italiji podala seznam petih igel vrste *stilus* s profiliranim vratom, vendar sem po risbah lahko določila natančnejšo obliko le za tri: bronasta igla z vrezi v grobu 8 v Fiesolah (t. 58: 10; glej v nadaljevanju) ter igli s profiliranim vratom iz groba 53 v Grancii (t. 62: 12) in v Cagnano Varanu, na lokaciji Avicenna (t. 84: 13).

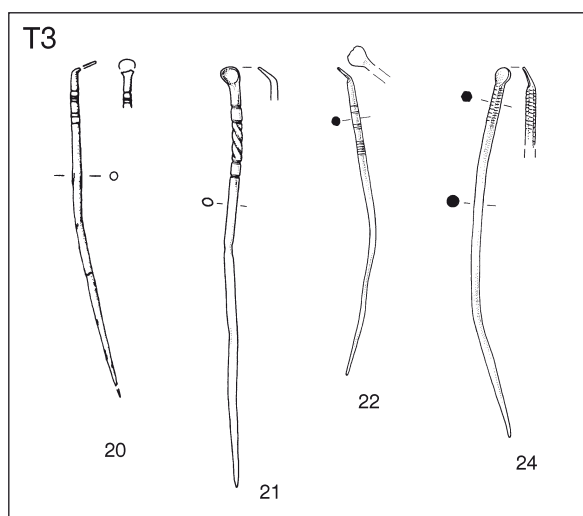
⁸¹ Riemer 2000, 381–382, t. 62: 12.

⁸² Riemer 2000, 412, t. 84: 13.

⁸³ Vago, Bóna 1976, 192, 202.

Tip 3
(sl. 6: T3; 11; 12)

Igle vrste *stilus z vratom, okrašenim z vrezi*: od 9 igel tega tipa jih je bilo 6 najdenih pri arheoloških izkopavanjih, 3 pa so detektorske najdbe. 6 igel je bilo odkritih v naselbinah in 3 na grobiščih: ena od teh je ležala v grobu ob kolenih skeleta (kat. št. 23), druga pod vratom skeleta (kat. št. 26, sl. 12), tretja pa je bila najdena kot posamična najdba, zunaj groba (kat. št. 22, sl. 11).

Sl. 11: Tip 3. Igle vrste *stilus z vratom, okrašenim z vrezi*. Vse bron. M. = 1:2.

Fig. 11: Type 3. Stylus pins with an incision-decorated neck. All bronze. Scale = 1:2.

Kat. št. / Cat. nos.: 20, 21 – Koper, Kapucinski vrt, naselje / settlement; 22 – Kranj, Lajh, grobišče (ob grobu 62) / cemetery (beside Grave 62); 24 – Ljubična, naselje / settlement.

20. Koper – Kapucinski vrt (sl. 11: 20)

– naselbina

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je okrašen s prečnimi vrezi, ki si sledijo v neenakomernih presledkih.

Dolž.: 8,5 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: PM Koper, inv. št. AKKV 14.

Objava: Cunja 1996, 143, t. 1: 14.

21. Koper – Kapucinski vrt (sl. 11: 21)

– naselbina

Bronasta igla ovalnega preseka. Vrat je okrašen z vodoravnimi in spiralnimi vrezi.

Dolž.: 11,0 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: PM Koper, inv. št. AKKV 13.

Objave: Cunja 1996, 143, t. 1: 13; Bitenc, Knific 2001, kat. št. 98.

22. Kranj – Lajh (sl. 11: 22)

– grobišče (ob grobu 62⁸⁴)

Bronasta igla okroglega preseka. Glava je rahlo poškodovana. Vrat je okrašen s tremi pasovi z nekaj plitvimi vrezi.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Dolž.: 7,9 cm.

Hramba: NMS, inv. št. S 862.

Objave: Šmid 1907, 64; Stare 1980, 56, t. 27: 4.

Nova risba: arhiv NMS.

23. Kranj – Lajh

grobišče, grob 243

Srebrna igla okroglega preseka. Vrat je okrašen s prečnimi vrezi.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Mesto najdbe: ob kolenih.

Dolž.: -.

Hramba: izgubljena.

Objave: Žmavc 1904, 245, 246, sl. 200: b (izvorno grob 29; kakovost fotografije ne omogoča reproduciranja); Stare 1980, 68.

24. Ljubična pri Zbelovski Gori (sl. 11: 24)

– naselbina

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je okrašen s plitvimi prečnimi in vzporednimi vrezi.

Način pridobitve: detektorska najdba.

Dolž.: 9,6 cm.

Hramba: NMS, inv. št. S 3231.

Objava: neobjavljeno.

Risba: arhiv NMS.

25. Ljubljana – Zgodnjekrščanski center (sl. 12: 25)

Bronasta igla okroglega preseka. Glava je delno odlomljena.

Vrat je okrašen z nekaj prečnimi vrezi.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Dolž.: 6,8 cm.

Hramba: MM Ljubljana, inv. št. M 282.

Objava: Plesničar-Gec 1983, 122, t. 32: 12.

26. Rifnik (sl. 12: 26)

– grob 54

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je okrašen s tremi pasovi s po dvema oziroma tremi vrezi.

Dolž.: 15,5 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Mesto najdbe v grobu: pod vratom.

Hramba: PM Celje, inv. št. 325.

Objave: Bolta 1970–1971, 131; Bolta 1981, 34, t. 9: 14.

27. Zidani gaber nad Mihovim (sl. 12: 27)

– naselje

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je na zgornjem delu zadnje strani okrašen z vrezi v obliki ribje kosti, ki se končujejo s štirimi poševnimi vrezi na sprednji strani igle.

Dolž.: 12,8 cm.

Način pridobitve: detektorska najdba.

⁸⁴ Šmid piše, da v grobu 62 ni bilo najdb (Šmid 1907, 64). Dva predmeta, bronasta igla in železen predmet, naj bi bila posamični najdbi, odkriti ob grobu 62 (Stare 1980, 56).

Hramba: Dolenjski muzej Novo mesto, inv. št. A 2734.

Objava: neobjavljeno.

Risba: arhiv NMS.

28. Zidani gaber nad Mihovim (sl. 12: 28)

– naselje

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je na zadnji strani okrašen s plitvimi poševnimi vrezi.

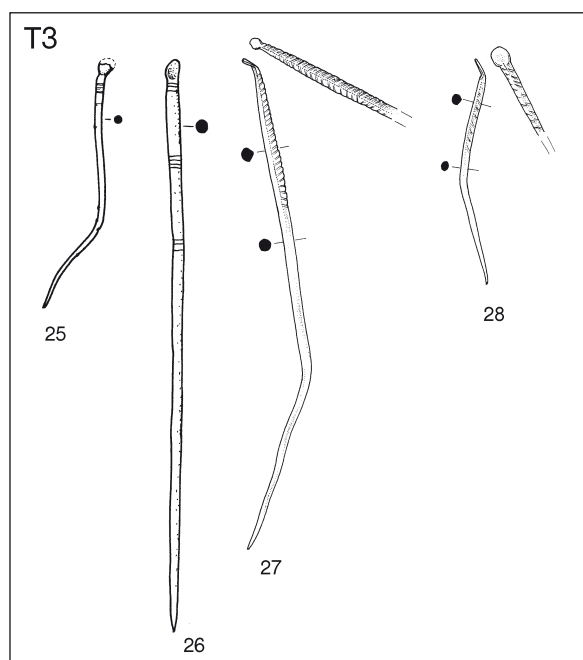
Dolž.: 5,8 cm.

Način pridobitve: detektorska najdba.

Hramba: Dolenjski muzej Novo mesto, inv. št. A 2766.

Objava: neobjavljeno.

Risba: arhiv NMS.

Sl. 12: Tip 3. Igle vrste *stilus* z vratom, okrašenim z vrezi. Vse bron. M. = 1:2.

Fig. 12: Type 3. Stylus pins with an incision-decorated neck. All bronze. Scale = 1:2.

Kat. št. / Cat. nos.: 25 – Ljubljana, Zgodnjekrščanski center; 26 – Rifnik, gr. / Gr. 54; 27–28 – Zidani gaber, naselje / settlement.

Na grobišču Lajh v Kranju je bila srebrna igla tipa 3 (kat. št. 23) najdena v grobu 243,⁸⁵ a ni ohranjena.⁸⁶ Poleg te so bili v grob pridani še ogrlica iz raznobarnih steklenih, keramičnih in jantarnih jagod, koščen piramidast obesek, značilen za čas do 7. st.,⁸⁷ železen nož, bronast ščitast pasni okov,

⁸⁵ Grob je izkopal J. Žmavc in ga leta 1904 objavil pod številko 29 (Žmavc 1904, 246, sl. 200). V objavi celotnega kranjskega grobišča je dobil številko 243 (Stare 1980, 49, 68, t. 74: 7–15).

⁸⁶ Žmavc 1904, 245–246, sl. 200: b; Stare 1980, 68.

⁸⁷ Jevremov, Tomanič Jevremov, Ciglencečki 1993, 225, 227–228.

sicer element moške noše, značilen za merovinški čas in datiran v 6. in 7. st.,⁸⁸ bronast obroček, kvadratna ploščica, obložena z modrim in belim emajlom, ter dve srebrni in pozlačeni S-fibuli, po Tejralu blizu mlajšim fibulam tipa Poysdorf.⁸⁹ Starejše objave tovrstne S-fibule časovno uvrščajo v pozno 6. st.,⁹⁰ medtem ko Tejral in Milavčeva menita, da so zgodnejše in naj bi tako sodile v prvo polovico oziroma v sredino 6. st.⁹¹ Losert umešča grob v tretjo četrtino 6. st.⁹²

Druga igla tipa 4 z grobišča Lajh v Kranju je bila najdena ob grobu 62, ki je bil sicer brez pridakov.⁹³ Poleg igle (kat. št. 22, sl. 11) je bil ob grobu najden še železen podolgovat predmet. Ob grobu 62 je bil grob 61, kjer je bila kot pridatek le ogrlica iz zelenih jagod. Mogoče je, da sta igla in železen predmet, najdena ob grobu 62, oba iz groba 61.⁹⁴

Na Rifniku je bila igla, okrašena z vrezi, položena v grob 54 (kat. št. 26, sl. 12) kot posmrtni pridatek starejši pokojnici.⁹⁵ Poleg te so bili v njem še ogrlica iz steklenih jagod, keramično vretence in zapestnica, ki je sodila k nakitu romaniziranega staroselskega prebivalstva, kasneje pa so jo prevzela tudi germanska (Gepidi, Langobardi) in stepska ljudstva. Na istem najdišču je bila taka zapestnica najdena še v grobu 47.⁹⁶ V Sloveniji so take zapestnice znane tudi s Pristave na Bledu⁹⁷ in Lajha v Kranju,⁹⁸ kjer so datirane v drugo polovico 6. st.⁹⁹ Grob 54 na Rifniku je datiran v drugo polovico 6. st.

Igle tipa 3 so bile v Sloveniji najdene še v naselbinah na Kapucinskem vrtu v Kopru (kat. št. 20, 20; sl. 11), na Zidanem gabru (kat. št. 27, 28; sl. 12), Ljubični (kat. št. 24, sl. 11) in v Zgodnjekrščanskem centru v Ljubljani (kat. št. 25, sl. 12). Analogije za slovenske igle tipa 3 najdemo npr. v

⁸⁸ Vinski 1980, 24.

⁸⁹ Tejral 2002, 341 sl. 19; Milavec 2007, 337.

⁹⁰ Werner 1962, 126; Vinski 1980, 21.

⁹¹ Tejral 2005, 137–160; Milavec 2007, 334, 337.

⁹² Losert, Pleterski 2003, 165–166; Losert 2003.

⁹³ Šmid 1907, 64; Stare 1980, 56.

⁹⁴ Stare 1980, 56 sl. 4.

⁹⁵ Leben Seljak 2006, 440. Avtorica na podlagi patoloških značilnosti skeletnih ostankov ocenjuje, da so bile pokojnice iz grobov 54, 56 in 58 v sorodstvenem razmerju.

⁹⁶ Bolta 1981, 33, t. 8: 6.

⁹⁷ Grob 277: Knific 1983, 149, t. 19: 13–16.

⁹⁸ Vinski 1980, t. 39: 4; 46: 8; 57: 4; 64: 3,12; 83: 3; 87: 9; 99: 8.

⁹⁹ Vinski 1980, 22; Cunja 1996, 62.

Istri, na Mejici¹⁰⁰ ter številnih grobiščih v tujini.¹⁰¹ V Italiji so prisotne npr. v Cagnano Varanu, na lokaciji Avicenna, kjer so bile med šestimi iglami vrste stilus tri, ki sodijo v tip 3: ena s horizontalnimi vrezi in dve s tordiranim okrasom na vratu. Datirane so v 6. in 7. st.¹⁰², kot celotno grobišče. Tudi v Bolseni v Laciju v grobu 4, je bila najdena igla, in to s tordiranim vratom. Grob poleg te vsebuje še zlat uhan s košarico tipa 2a,¹⁰³ dva železna noža, zapestnico z odebeljenimi konci, steklene in jantarne jagode, Konstantinov novc ter iglo z okroglo glavico. Glede na dodatke sodi grob v sredino oziroma drugo polovico 7. st.¹⁰⁴ Celotno grobišče je bilo ob prvi obdelavi najdb datirano v čas med 5. in 7. st.,¹⁰⁵ ob ponovnem pregledu pa večji del sodi natančneje v prvo polovico 7. st.¹⁰⁶ Edina vzporednica igli iz groba 4 v Bolseni je bila najdena v grobu 164 v Castel Trosinu.¹⁰⁷ V Fiesolah na ulici Riorbico je imel izmed sedemindvajsetih grobov le grob 8 kot edini pridatek bronasto iglo vrste stilus, okrašeno z dvema pasovoma vodoravnih vrezov, med katerimi je na zadnji strani igle še vrezan okras v obliki ribje kosti. Celotno grobišče je datirano v 7. st.¹⁰⁸

Igle vrste stilus tipa 3 iz grobov v Sloveniji lahko omejimo na sredino oziroma drugo polovico 6. st., medtem ko so se v tujini pojavljale vsaj do sredine 7. st. Analiza in delitev teh igel na različice na podlagi ornamente bi nam omogočila natančnejše datiranje posamezne različice. Na primer igle z vratom, okrašenim z vzporednimi vodoravnimi vrezi, kot je primerek s Kapucinskega vrta v Kopru (kat. št. 20, sl. 11), so znane tudi iz merovinških ženskih grobov v jugozahodni Nemčiji in so značilne za čas med letoma 610 in 670.¹⁰⁹

¹⁰⁰ Marušić 1986, 97–100, sl. 12: 6; Torcellan 1986, 46–47, t. 24: 6 (gr. 106), t. 31: 6 (gr. 151), t. 34: 4 (gr. 179).

¹⁰¹ Csákberény (Fettich 1965, sl. 167: 2); Schretzheim (Koch 1977, 68, t. 177: 1, t. 134: 5 [gr. 514]); Invillino-Ibligo (Bierbrauer 1987, 78, 161, sl. 22: 11, t. 51: 5); Weingarten, gr. 487 (Roth, Theune 1995, 142–143, sl. 166, t. 176: 3); Kaiseraugst (Martin 1991, 71, sl. 39: 15–17); Pleidelsheim, gr. 126 (Koch 2001, 160, 462–463, t. 50: 1); Kölked-Feketekapu B, gr. 335 (Kiss 2001, 369, t. 74: B 335).

¹⁰² Riemer 2000, 412, brez risb.

¹⁰³ Riemer 2000, 52.

¹⁰⁴ Riemer 2000, 53.

¹⁰⁵ Galli 1912, 345–353.

¹⁰⁶ Von Hessen 1975, 61; Riemer 2000, 389, t. 68:1–6.

¹⁰⁷ Mengarelli 1995 [1902], 172, sl. 221; Riemer 2000,

103 op. 3, t. 68: 3.

¹⁰⁸ Riemer 2000, 375, 376, t. 58: 10.

¹⁰⁹ Roth, Theune 1988, 35, t. 7.

Tip 4 (sl. 6: T4; 13; 14)

Igle vrste stilus z vratom kvadratnega preseka: od 8 igel te vrste so bile 4 železne in 1 bronasta najdene v naselbini, 3 bronaste pa v grobovih: dve sta ležali v predelu med vratom in prsmi (kat. št. 31, 32; sl. 13), lega tretje pa je neznana (kat. št. 30; sl. 13). Večina igel je okrašena z vrezi, predvsem v obliki cikcakastega vzorca. Posebnost so železne igle s Tonovcovega gradu pri Kobaridu, ki so izdelane robustneje in dajejo videz orodja. Mogoče je tudi, da so polizdelek.

29. Koper – Kapucinski vrt (sl. 13: 29)

– naselbina

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat ima kvadraten presek in je okrašen s cikcakastimi vrezi.

Dolž.: 11 cm.

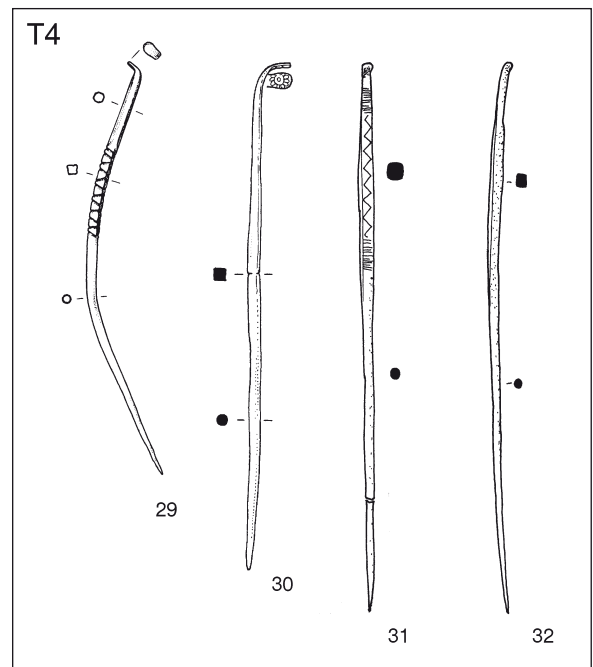
Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: PM Koper, inv. št. AKKV 15.

Objave: Cunja 1996, 143, t. 1: 15; Bitenc, Knific 2001, kat. št. 98.

30. Bled – Pristava (sl. 13: 30)

– grob 236

Sl. 13: Tip 4. Igle vrste stilus z vratom kvadratnega preseka. Vse bron. M. = 1:2.

Fig. 13: Type 4. Stylus pins with a neck of a square cross section. All bronze. Scale = 1:2.

Kat. št. / Cat. nos.: 29 – Koper, Kapucinski vrt, naselje / settlement; 30 – Bled, Pristava, gr. / Gr. 236; 31 – Rifnik, gr. / Gr. 7; 32 – Rifnik, gr. / Gr. 38.

Bronasta igla okroglega preseka. Glava je na spodnji strani okrašena s koncentričnim krožcem. Vrat je kvadratnega preseka in neokrašen.

Dolž.: 13,2 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Mesto najdbe v grobu: neznano.

Hramba: NMS, inv. št. S 493.

Objava: Kastelic 1960, 27, t. 12: 4.

Nova risba: arhiv NMS.

31. Rifnik (sl. 13: 31)

– grob 7

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat ima kvadraten presek in je okrašen z vrezanim cikcakastim ornamentom, ki se na obeh straneh končuje z več prečnimi vrezji.

Dolž.: 14,2 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Mesto najdbe v grobu: pod spodnjo čeljustjo.

Hramba: PM Celje, inv. št. 834.

Objave: Bolta 1967, 401; **Bolta 1981**, 31, t. 1: 16.

32. Rifnik (sl. 13: 32)

– grob 38

Bronasta igla z vratom kvadratnega in konico okroglega preseka. Vrat je kvadratnega preseka in neokrašen.

Dolž.: 14,4 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Mesto najdbe v grobu: na prsih.

Hramba: PM Celje, inv. št. 295.

Objave: Bolta 1970–1971, 128; **Bolta 1981**, 32, t. 5: 10.

33. Tonovcov grad pri Kobaridu (sl. 14: 33)

– naselbina, stavba 1

Železna igla kvadratnega preseka. Vrat igle je okrašen z dvema prečnima zarezama.

Dolž.: 12,7 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: TM, ter. št. 22716.

Objava: **Modrijan, Milavec 2011**, t. 6: 7.

34. Tonovcov grad pri Kobaridu (sl. 14: 34)

– naselbina, stavba 1

Železna igla kvadratnega preseka. Vrat igle je okrašen s širšim kvadratnim rebrom, ki ima na dveh stranicah po dva vreza: na eni stranici v obliki črke X oziroma križa, na drugi pa pokončen cikcakast motiv.

Dolž.: 10,4 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: TM, ter. št. 22801.

Objava: **Modrijan, Milavec 2011**, t. 6: 8.

35. Tonovcov grad pri Kobaridu (sl. 14: 35)

– naselbina, stavba 1

Železna igla kvadratnega preseka. Vrat igle je na eni od štirih stranic okrašen s tremi pasovi prečnih vrezov, ki so ločeni z vrezanimi poševnimi križi. Iгла je na polovici zalomljena.

Dolž.: 9,8 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: TM, ter. št. 22902.

Objava: **Modrijan, Milavec 2011**, t. 6: 6.

36. Tonovcov grad pri Kobaridu (sl. 14: 36)

– naselbina, stavba 1

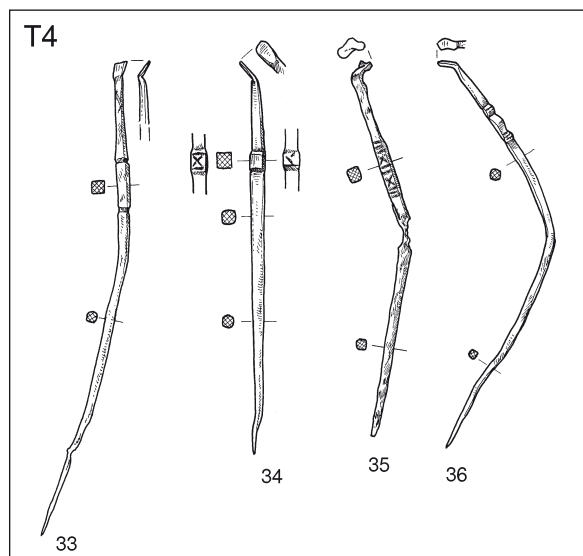
Železna igla kvadratnega preseka. Vrat igle je na eni od štirih stranic okrašen s tremi rebri: enemu širšemu na obeh straneh sledita po eno ožje. Iгла je na polovici ukrivljena.

Dolž.: 10,2 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: TM, ter. št. 22794.

Objava: **Modrijan, Milavec 2011**, t. 6: 5.

Sl. 14: Tip 4. Igle vrste stilus z vratom kvadratnega preseka. Vse železo. M. = 1:2.

Fig. 14: Type 4. Stylus pins with a neck of a square cross section. All iron. Scale = 1:2.

Kat. št. / Cat. nos.: 33–36 – Tonovcov grad, stavba / Building 1.

Iгла s Kapucinskega vrta v Kopru (kat. št. 29, sl. 13) ima neposredno analogijo v igli iz groba 7 (kat. št. 31, sl. 13) z Rifnika.¹¹⁰ Vanj so bili poleg igle pridani še par zlatih uhanov s košarico tipa Allach,¹¹¹ ogrlica, bronast prstan, bronast gumb in koščen obroček. Uhani sodijo v drugo pol. 6., morda še v začetek 7. st.,¹¹² bronast prstan pa je Slabe uvrstil med prstane tipa IV, ki naj bi izvirali iz antike in so se razširili pod vplivom langobardsko-italskega kroga. Na alamansko-bavarskem območju so bili znani še v 7. st.¹¹³ Losert uvršča ogrlico v svojo skupino 1 in datira grob med letoma 450 in 550.¹¹⁴ Obe igli lahko tako postavimo v 6. st.

V Sloveniji sta bila najdena še dva podobna, vendar neokrašena primerka igel. Prva igla je iz

¹¹⁰ Bolta 1967, 401; id. 1981, 31, 50, t. 1: 910.

¹¹¹ Cunja 1996, 59.

¹¹² Knific 1983, 153–155.

¹¹³ Slabe 1990, 458, 460, sl. 2: 6.

¹¹⁴ Losert, Pleterski 2003, 61–65; Losert 2003.

groba 38 (kat. št. 32, sl. 13) z Rifnika¹¹⁵ in druga iz groba 236 (kat. št. 30, sl. 13) s Pristave pri Bledu.¹¹⁶ V grobu 38 na Rifniku¹¹⁷ so bili poleg igle s kvadratnim presekom vratu tudi ogrlica iz steklenih jagod, dve bronasti zapestnici in prstan tipa VII po Slabetu. Ti prstani se pojavljajo kot kvalitetnejši pridatek predvsem pri staroselcih in so dosežek poznoantičnih zlatarskih delavnic 6. st.¹¹⁸ Losert pa uvršča ogrlico v svojo skupino 1 in s tem celoten grob v leta med 450 in 550.¹¹⁹ Grob tako datiramo v prvo pol. 6. st.

V grobu 236 na Pristavi pri Bledu sta bila poleg igle (kat. št. 30, sl. 13) pridana še dva prstana, značilna za drugo generacijo na blejskem grobišču¹²⁰ ter dva različna uhana, značilna za nošo 5. in prve polovice 6. stoletja v Sloveniji.¹²¹

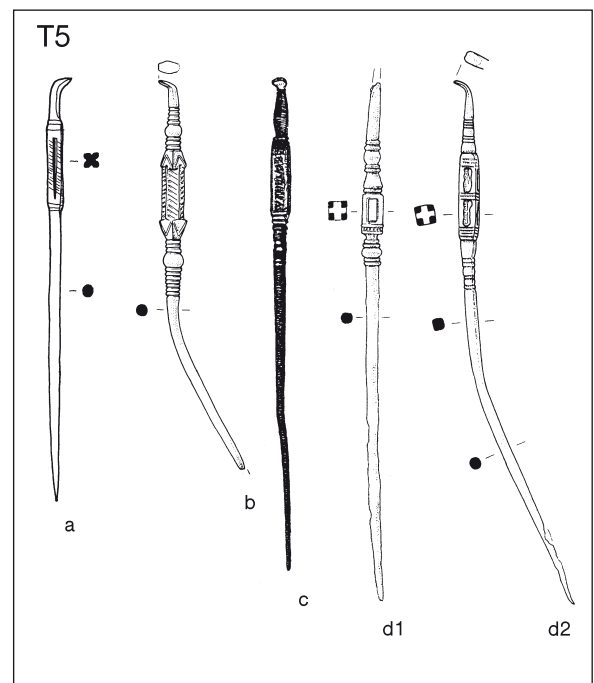
Analogije za ta tip igel zunaj Slovenije najdemo predvsem v srednji Evropi. Primerjamo jih lahko z alamanskimi primerki iz Holzgerlingena¹²² ter Würmlingena¹²³ v Württembergu, kjer sodijo v 6. in verjetno še v 7. st.¹²⁴

Posebnost med iglami vrste stilus z vratom kvadratnega preseka so štiri primerki z naselbine na Tonovcovem gradu (kat. št. 33–36, sl. 14). Vse štiri igle so železne in okrašene. Od ostalih se razlikujejo po materialu in izvedbi. Izdelane so bolj robustno in dajejo videz polizdelka ali pa predstavljajo vrsto orodja in ne nakit. Glede na kontekste so datirane med konec 5. in začetek 7. st.¹²⁵ Analogije zanje niso znane, morda bi mednje lahko uvrstili podobno železno iglo iz Keszthelya, iz ženskega groba 1999/34,¹²⁶ kjer sicer predstavlja nakit. Neokrašena zelena igla kvadratnega preseka je ležala v območju vratu, natančneje pod brado. Tudi ena od obeh zapestnic je bila železna, druga iz stekla. Trije ukripljeni neidentificirani železni predmeti niso ležali ob skeletu, ampak v severozahodnem kotu groba. Na enem od njih sta bila z rjo pritrjena bronasta novca Konstancija II. in Valensa, kovana med letoma 351 in 361 ter med 364 in 367.¹²⁷ Avtor ni prepričan, da

ti železni predmeti z novci predstavljajo pridatke groba. Grob je datiran na podlagi slabe ohranjenosti skeleta in kamnite obrobe zgornjega dela groba v zgodnjo keszthejsko kulturo, torej v zadnjo tretjino 6. in v prvo polovico 7. st.¹²⁸

Tip 5 (sl. 6: T5; 15)

Igle vrste stilus z izrazito razširjenim vratom: igle tega tipa, najdene v Sloveniji, lahko na podlagi oblike in okrasa vratu razdelimo na več različic in podrazličic (sl. 15):

Sl. 15: Tip 5. Različice poznoantične igle vrste stilus z izrazito razširjenim vratom: 5a – igle z izrazito križno razširitvijo vratu (kat. št. 37); 5b – igle z izrazito večkotno razširitvijo vratu (39); 5c – igle z izrazito kvadratno razširitvijo vratu (40); 5d1 – igle z izrazito kvadratno in enojno predrto razširitvijo vratu (43); 5d2 – igle z izrazito kvadratno in dvojno predrto razširitvijo vratu (45). (Številka) = kataloška številka. M. = 1:2.

Fig. 15: Type 5. Variants of the Late Antique stylus pins with an enlarged neck: 5a – pins with an enlarged neck of a cruciform cross section (Cat. no. 37); 5b – pins with an enlarged neck of a polygonal cross section (39); 5c – pins with an enlarged neck of a square cross section (40); 5d1 – pins with an enlarged neck of a square cross section with a single perforation (43); 5d2 – pins with an enlarged neck of a square cross section with a double perforation (45). (Number) = Catalogue No.. Scale = 1:2.

¹¹⁵ Bolta 1970–1971, 128; id. 1981, 32, t. 5: 10.

¹¹⁶ Kastelic 1960, 27, t. 12: 4.

¹¹⁷ Bolta 1981, 32.

¹¹⁸ Slabe 1990, 460.

¹¹⁹ Losert, Pleterski 2003, 61–65; Losert 2003.

¹²⁰ Knific 1983, 22.

¹²¹ Knific 1983, 21, 148.

¹²² Veeck 1931, t. 46: A 4.

¹²³ Veeck 1931, t. 46: A 8.

¹²⁴ Veeck 1931, 61.

¹²⁵ Modrijan 2011, 12.

¹²⁶ Müller 2010, 118, 211, t. 85: 1.

¹²⁷ Müller 2010, 118, t. 85: 4.

¹²⁸ Müller 2010, 118, 245, t. 85: 1–6.

– **5a**: igle z izrazito križno razširitvijo vratu,
 – **5b**: igle z izrazito večkotno razširitvijo vratu,
 – **5c**: igle z izrazito kvadratno razširitvijo vratu,
 – **5d**: igle z izrazito kvadratno in predrto razširitvijo vratu, ki jih lahko dodatno razdelimo še na podrazličici:

– **5d1**: igle z izrazito kvadratno razširitvijo in enojno predrtino vratu,
 – **5d2**: igle z izrazito kvadratno razširitvijo in dvojno predrtino vratu.

V Sloveniji je bilo odkritih 9 igel vrste *stilus* z izrazito razširjenim vratom. Najdene so bile tako v naselbinah kot v grobovih. Od dveh, najdenih v grobovih, je ena ležala desno ob glavi (kat. št. 37, sl. 16), lega druge pa je neznana (kat. št. 43, sl. 23).

Igle vrste *stilus* tipa 5 najdemo na širšem srednje- in jugovzhodnoevropskem območju, saj se pojavljajo na območju Madžarske,¹²⁹ Slovenije,¹³⁰ Hrvaške,¹³¹ Bosne,¹³² Italije,¹³³ Francije,¹³⁴ Avstrije¹³⁵ in Nemčije.¹³⁶ Dativane so glede na ostale pridatke v grobovih ali na naselbinske plasti široko, v čas od konca 5. do začetka 7. st., a večino jih lahko postavimo v sredino in drugo polovico 6. ter morda še v začetek 7. st.

Tip 5, različica 5a (sl. 16)

– igle z izrazito križno razširitvijo vratu:

37. Rifnik (sl. 16: 37)

– grob 76

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je razširjen in kvadratnega preseka. Na vseh štirih straneh ima vzdolžne vdolbine, tako da ima v preseku obliko križa s priostrenimi zaključki. Razširjeni del vratu se na zgornji in spodnji strani končuje z ozkimi prečnimi rebri.

Dolž.: 11,25 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

¹²⁹ Alföldi 1926; Bálint 1989, 180–183, sl. 82: 1; Ibler 1991, 191; Müller 1992, t. 3: 71, t. 61: 1; Barkóczy 1994, 110–114, sl. 7: 4, 10: 2,5; Riemer 2000, 103–104; Garam 2001, 65–67.

¹³⁰ Ibler 1991, 190; Riemer 2000, 103–104; Čaval 2002, 49–55.

¹³¹ Miletić 1970, 140 op. 149; Ibler 1991, 40, 190; Riemer 2000, 103–104.

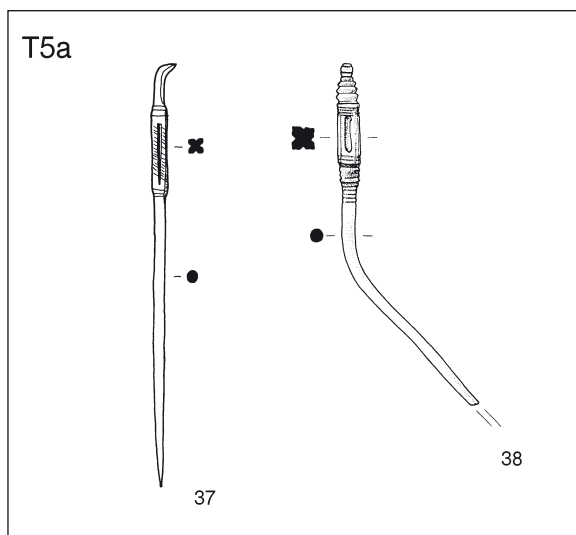
¹³² Miletić 1970, 121, 123, 139–140, t. 2: 12, 3: 32; Ibler 1991, 40, 190.

¹³³ Bierbrauer 1987, t. 49: 15, 64: 8; Endrizzi, Marzatico 1997, 513, sl. 141, kat. št. 1402; Ibler 1991, 190; Riemer 2000, 103–104.

¹³⁴ Ibler 1991, 190.

¹³⁵ Ibler 1991, 191.

¹³⁶ Bott 1952, t. 14: 5,5a; Ibler 1991, 191.

Sl. 16: Različica 5a. Igle vrste *stilus* z izrazito križno razširitvijo vratu. Bron. M. = 1:2.

Fig. 16: Variant 5a. Stylus pins with an enlarged neck of a cruciform cross section. Bronze. Scale = 1:2.

Kat. št. / Cat. nos.: 37 – Rifnik, gr. / Gr. 76; 38 – Rifnik, naselje / settlement.

Mesto najdbe v grobu: desno ob glavi.

Hramba: PM Celje, inv. št. 364.

Objave: Bolta 1969, Y 115; Bolta 1981, 35, t. 12: 4.

38. Rifnik (sl. 16: 38)

– naselje

Bronasta igla okroglega preseka. Glava je odlomljena.¹³⁷ Vrat je razširjen in kvadratnega preseka. Na vseh štirih straneh ima vzdolžne vdolbine, tako da ima v preseku obliko križa s priostrenimi zaključki. Razširjeni del vratu se na zgornji in spodnji strani končuje z astragali.

Dolž.: 9,7 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: PM Celje, inv. št. 2120.

Objava: Bolta 1981, 29, t. 27: 53; Ciglencečki 1994a, t. 4: 12.

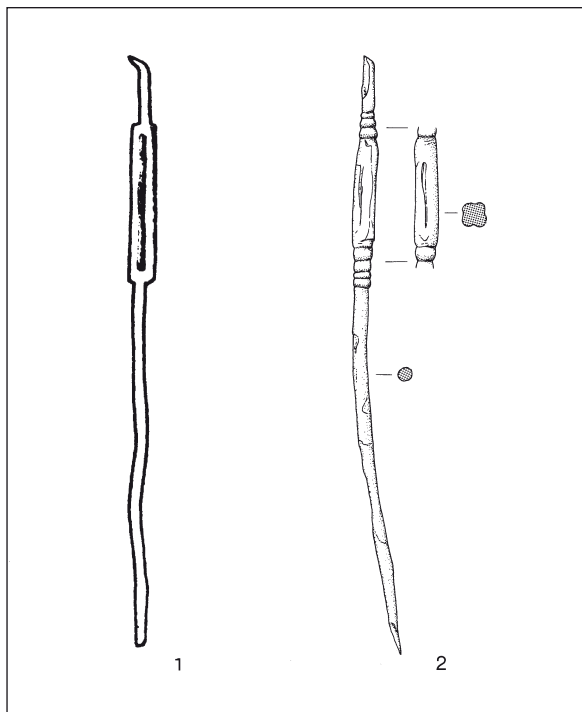
Obe slovenski igli različice 5a sta bili najdeni na Rifniku (sl. 16): ena v grobu (kat. št. 37) in druga v naselbini (kat. št. 38). V grob 76¹³⁸ so bili poleg bronaste igle pridani še ogrlica iz steklenih jagod skupine 1 po Losertu, te ogrlice so datirane v čas med 450 in 550,¹³⁹ keramično vretence in uhani s poliedrom, ki predstavljajo staroselski element s konca 5. in prve pol. 6. st.¹⁴⁰ Vendar pa Bierbrauer piše, da sredozemske grobne celote z uhani s po-

¹³⁷ Glede na primerjave je imela igla sploščeno in poševno upognjeno glavo.

¹³⁸ Bolta 1981, 35, 52, t. 12: 4–8.

¹³⁹ Losert, Pleterški 2003, 61–65; Losert 2003.

¹⁴⁰ Bolta 1981, 16; Knific 1983, 21, 148.

Sl. 17: Igli vrste stilus. Primerjavi različici 5a. Bron.
Fig. 17: Stylus pins. Analogies for the Variant 5a. Bronze.
1 – Keszthely, gr. / Gr. 61 (Müller 1987, Abb. 4: 71/61);
2 – Invillino-Ibligo, posamična najdba / stray find (Bierbrauer 1987, T. 49: 15).

liedrom sodijo v 6. st.,¹⁴¹ tako tudi v Sloveniji.¹⁴² Grob je glede na pridane datiran v konec 5. in v prvo pol. 6. st.

Na grobišču Keszthely-Fenekpuszta na Madžarskem je bila 9,6 cm dolga bronasta igla s križno razširitvijo vratu (sl. 17: 1) najdena kot edini pridelek v grobu 61 (ob južnem obzidju).¹⁴³ Müller je grob datiral najprej v čas po 568 in pred 630,¹⁴⁴ kasneje pa je datacijo zožil le na drugo pol. 6. st.¹⁴⁵ Podobne igle se pojavljajo tudi v Italiji, npr. v Invillinu v Furlaniji, kot posamične najdbe brez ožje datacije (sl. 17: 2).¹⁴⁶

¹⁴¹ Bierbrauer 1987, 150.

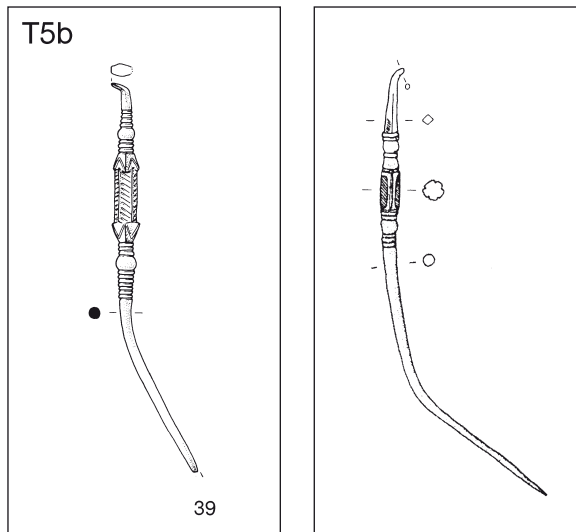
¹⁴² Kranj, Lajh (Stare 1980, t. 80: 2–3, 106: 4–5); Rifnik (Bolta 1981, t. 3: 1–2, 12–14; 5: 6–7; 9: 1,3; 11: 2; 16: 1–2,9; 17: 6–8); Bled, Pristava (Knific 2004, 96–98, sl. 5: 6–7); Kranj, Križišče Iskra (Sagadin 1988, t. 2: 6–7).

¹⁴³ Barkóczy 1994, 114, sl. 10: 5.

¹⁴⁴ Müller 1987, 111, 118, sl. 4.

¹⁴⁵ Müller 1992, 261, 263, t. 3.

¹⁴⁶ Bierbrauer 1987, 161–162, 347, št. 63, t. 49: 15, 64: 8.

Sl. 18: Različica 5b. Okrasna igla vrste stilus z izrazito večkotno razširitvijo vratu. Bron. M. = 1:2.

Fig. 18: Variant 5b. Stylus pin with an enlarged neck of a polygonal cross section. Bronze. Scale = 1:2.

Kat. št. / Cat. no.: 39 – Korinjski hrib, naselje / settlement.

Sl. 19: Okrasna igla s Sv. Heme (Hemmaberg) je najbližja primerjava različici 5b z območja Slovenije. Bron. M. = 1:2.

Fig. 19: The decorative pin from Hemmaberg (Austria) is the closest analogy for the Variant 5b from Slovenia. Bronze. Scale = 1:2.

(Ladstätter Schretter 1998, Abb. 6: 5)

Tip 5, različica 5b (sl. 18)

– igle z izrazito večkotno razširitvijo vratu:

39. Korinjski hrib nad Velikim Korinjem (sl. 18: 39)

– naselje

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je razširjen, šestkotnega preseka in okrašen s prečnimi in poševnimi vzezi ter s fasetiranimi trikotniki. Razširjeni del vratu se na zgornji in spodnji strani končuje s po enim širšim in več ozkimi rebri.

Način pridobitve: detektorska najdba.

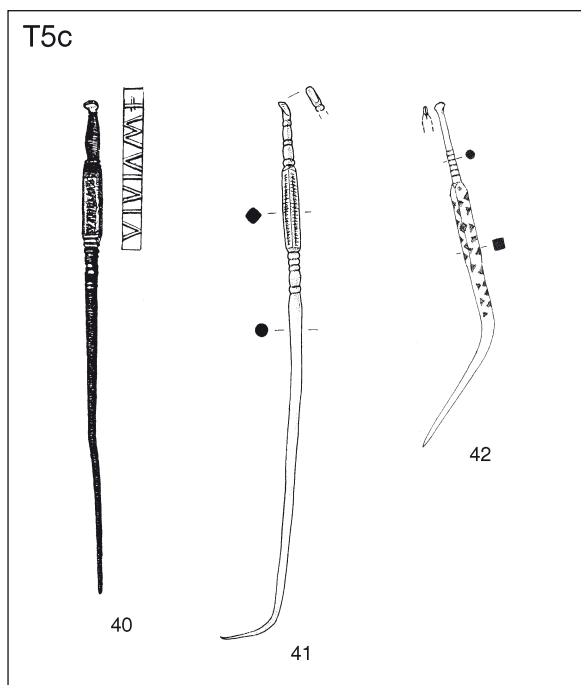
Dolž.: 10,1 cm.

Hramba: IzA ZRC SAZU.

Objava: Ciglencečki 1994a, t. 9: 16.

Med igle z izrazito večkotno razširitvijo vratu sodi igla s šestkotnim presekom vratu s Korinjskega hriba nad Velikim Korinjem¹⁴⁷ (kat. št. 39, sl. 18), ki zaenkrat nima analogij v Sloveniji. Najbližjo primerjavo predstavlja bronasta igla z razširjenim vratom večkotnega preseka (sl. 19) s Sv. Heme/

¹⁴⁷ Knific 1991, 25, 26; Ciglencečki 1994a, t. 9: 16.

Sl. 20: Različica 5c. Igle vrste *stilus* z izrazito kvadratno razširitvijo vratu. Vse bron. M. = 1:2.

Fig. 20: Variant 5c. Stylus pins with an enlarged neck of a square cross section. All bronze. Scale = 1:2.

Kat. št. / Cat. nos.: 40 – Tinje, naselje / settlement; 41 – Rifnik, stavba / Building 6; 42 – Svete gore, naselje / settlement.

Hemmaberg. Datirana je v 6. st.¹⁴⁸ Naselbina na Korinjskem hribu naj bi bila zgrajena konec 5. ali v prvi polovici 6. st., torej glede na to lahko iglo datiramo najzgodneje v ta čas.¹⁴⁹

Tip 5, različica 5c (sl. 20)

– igle z izrazito kvadratno razširitvijo vratu:

40. Tinje nad Loko pri Žusmu (sl. 20: 40)

– naselje

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je razširjen, kvadratnega preseka in okrašen z napisom VIVIAM(F). Razširjeni del vratu se na zgornji in spodnji strani končuje z različno širokimi rebri.

Dolž.: 13,1 cm.

Način pridobitve: pridobljena po E. Riedlu.

Hramba: izgubljena.

Objave: Riedl 1900, 107; Ciglencečki 2000, 10, sl. 2.

41. Rifnik (sl. 20: 41)

– naselje, hiša 6

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je razširjen in kvadratnega preseka. Na vseh štirih straneh ima vzdolžne vdolbine, tako da ima v preseku obliko križa s priostrenimi zaključki. Razširjeni del vratu se na zgornji in spodnji strani končuje z različno širokimi rebri. Konica igle je močno ukrivljena.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Dolž.: 14,4 cm.

Hramba: PM Celje, inv. št. 874.

Objava: Bolta 1981, 25, t. 25: 78; Ciglencečki 1994, t. 4: 13.

42. Svete gore nad Zagajem (sl. 20: 42)

– naselje

Bronasta igla okroglega preseka. Glava je delno odlomljena, a sta njena sploščenost in poševna upognjenost še vedno prepoznavni. Vrat je okrašen s prečnimi vrezji, srednji del igle oziroma spodnji del vratu in del telesa pa sta razširjena, kvadratnega preseka in okrašena z vdolbljenimi trikotniki. V spodnjem delu je igla poševno ukrivljena.

Dolž.: 9,4 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Hramba: Posavski muzej Brežice.

Objava: Korošec J., Korošec P. 1978, 438, t. 1: 2.

Igla z naselbine na Tinju nad Loko pri Žusmu (kat. št. 40, sl. 20) je danes izgubljena. V grobem jo lahko datiramo po najdišču, ki sodi v skupino mlajših stalno naseljenih utrdb druge polovice 5. in 6. st., kamor med drugimi uvrščamo tudi Rifnik, Ajdno nad Potoki, Sv. Pavel nad Vrtovinom in Gradec pri Prapretnem.¹⁵⁰ Igla ima na vratu razširitev kvadratnega preseka, ki je na zgornjem in spodnjem koncu profilirana, na eni od stranic pa nosi napis, ki je sestavljen iz sedmih vrezanih črk oziroma znakov. Prvih šest lahko beremo kot VIVIAM, zadnji znak oziroma črka pa je nejasna in je bila brana različno. Riedl je v zadnji črki videl križ oziroma znak +. Napis je bral od desne proti levi ter prebral + MAI VIV.¹⁵¹ Tako naj bi igla predstavljala darilo nekega Majusa in je vezana na zgodnjekrščanski čas.¹⁵² Ciglencečki je napis prebral kot VIVIAMF,¹⁵³ v 4. suplementu k CIL-u III pa je prebran kot VIVIAM+,¹⁵⁴ kar so prevzeli tudi nekateri drugi avtorji.¹⁵⁵ Zaradi nejasnega, čeprav natančno izrisanega¹⁵⁶ napisa, se ponuja

¹⁵⁰ Ciglencečki 1994a, 245.

¹⁵¹ Riedl 1900, 107.

¹⁵² Ciglencečki 1992, 72.

¹⁵³ Ciglencečki 1992, 70, 72.

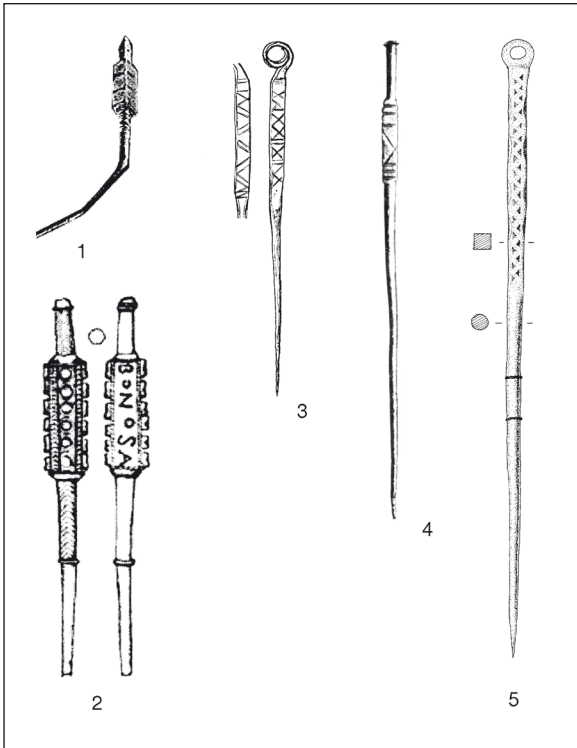
¹⁵⁴ CIL III, Suppl. 4, 14375, 2328. Kot najdišče je naveden Žusem pri Loku oziroma Süssenbrunn bei Lack.

¹⁵⁵ Cabrol, Leclercq 1953, 1696; Božič, Feugère 2004, 30.

¹⁵⁶ Riedl, rudarski inženir in poverjenik dunajske osrednje komisije za varstvo spomenikov, je poročilo o

¹⁴⁸ Ladstätter-Schretter 1998, 16, 22, sl. 6: 5.

¹⁴⁹ Ciglencečki 1985, 266–267; Knific 1991.

Sl. 21: Igle vrste stilus. Primerjave različici 5c. 1,3–5 bron, 2 bron in zlato. M. 1 = 1:4, 2–5 = 1:2.

Fig. 21: Stylus pins. Analogies for the Variant 5c. 1,3–5 bronze, 2 bronze and gold. Scale 1 = 1:4, 2–5 = 1:2.

1 – Vranja peč (Bitenc, Knific 2001, kat. 154); 2 – Keszthely-Fenekpuszta, otroški gr. / child's Gr. 5 (Barkóczy 1968, T. 55: 5); 3 – Korita (Duvno), gr. / Gr. 30 (Miletić 1979, T. 2: 30); 4 – Klističi (Tinjan), gr. / Gr. 11 (Šonje 1980–1981, sl. 3); 5 – Lesencetomaj, gr. / Gr. 5 (Müller 1992, T. 7: 5).

razlaga, da je bila igla s Tinja verjetno izdelana po spominu ali slabem vzorcu neke druge igle, napis pa interpretiramo kot oznanilo lastnika, da je kristjan.

V Sloveniji najdemo primerjavo tinjski igli v bronasti igli z Vranje peči nad Lipnim Dolom¹⁵⁷ (sl. 21: 1). Ta ima ošiljeno glavico šesterokotnega preseka, okrašeno s krožci in vrezi, ter kvadratno razširjen vrat, na katerem so še vidni sledovi nekdanjih pritrjenih pločevinastih čašic za poldrage kamne. Vsaka stranica je imela pritrjene po tri čašice, četrta pa nosi vrezan cikcakasti okras,¹⁵⁸ ki spominja na napis na igli s Tinja.

ruševini gradu Žamerk, s konca 19. st., pridal tudi natančno risbo igle (Ciglencečki 2000, 10).

¹⁵⁷ Bitenc, Knific 2001, kat. št. 154.

¹⁵⁸ Bitenc, Knific 2001, 55.

Podobna obema je igla iz otroškega groba (grob 5) v Keszthely-Fenekpuszti¹⁵⁹ (sl. 21: 2). Tudi ta ima na vratu kvadratno razširitev, poleg tega pa je prevlečena še z zlato pločevino s filigransko obrobo vseh ploskev. Razširitev je na treh stranicah okrašena s celičenjem v tehniki *cabochon*, na četrti stranici pa je vrezan napis BONOSA. Barkóczy domneva, da je bilo to ime nosilke.¹⁶⁰ V grobu je igla ležala na območju prsnega koša, torej je služila za spenjanje obleke ali plašča.¹⁶¹ Sprva je bila z grobiščem datirana v prvo polovico 6. st. in naj bi bila delo lokalnega mojstra, ki je preživel germanske vpade,¹⁶² kasneje pa jo je isti avtor¹⁶³ ter še nekaj drugih¹⁶⁴ postavilo v drugo polovico 6. st. oziroma še kasneje, v pozno 6. in začetek 7. st.¹⁶⁵

Vrezan cikcakasti motiv, ki spominja na napis, je tudi na lokalno izdelani bronasti igli lasnici s ploščato zankasto glavico iz ženskega groba 30 v Koritih pri Duvnem (sl. 21: 3). Grob je vseboval le še bronasto šivanko in je datiran po primerjavah iz Slovenije, Madžarske in Italije v 6. st.¹⁶⁶ Grobišče sodi v čas od tretjega desetletja do konca 6. st.¹⁶⁷

Podoben, a preprostejši okras¹⁶⁸ kot igla z napisom s Tinja ima tudi bronasta igla iz groba 11 iz Klističev pri Tinjanu v Istri (sl. 21: 4). Edini pridatek ženskemu skeletu je ležal na temenu glave. Igla je datirana s primerjavami na Bledu in Invillinu ter določena kot poznoantični prežitek, prevzet od Langobardov.¹⁶⁹

Posebnost med iglami z izrazito kvadratno razširitvijo vratu je bronasta igla s Svetih gor nad Zagajem (kat. št. 42, sl. 20), ki ima sicer odlomljen vrh glave, vendar sploščen ostanek kaže, da sodi med igle vrste stilus. Zgornji del vratu igle je tanjši, okroglega preseka ter okrašen s prečnimi vzpore-

¹⁵⁹ Barkóczy 1968, 278–279, t. 55: 5; Garam 2001, t. 41: 3.

¹⁶⁰ Barkóczy 1968, 293.

¹⁶¹ Barkóczy 1968, 278–279.

¹⁶² Barkóczy 1968, 307–311.

¹⁶³ Barkóczy 1971, 183, 190, t. 75: 5.

¹⁶⁴ Stiegemann 2001, 338.

¹⁶⁵ Müller 1995, 164–167; Garam 2001, 65, t. 41: 3; Daim 2003, 475, 531, t. 5: 4. Pozne datacije nekaterih madžarskih avtorjev so posledica pripisovanja grobov pri žitnici prebivalstvu, naseljenem po letu 568, kar pa nikakor ni nujno (prim. Daim 2003, 475, 531, t. 5: 4).

¹⁶⁶ Miletić 1978, 159, t. 2: 30.

¹⁶⁷ Miletić 1978, 181.

¹⁶⁸ V besedilu je zapisano, da ima igla vrezane po tri koncentrične krožce na obeh koncih ploščate razširitve, vendar to na sliki ni vidno. Glava igle je sicer oblikovana ploščato, a ne vertikalno oziroma poševno žličasto, ampak horizontalno (Šonje 1980–1981, 75, sl. 3).

¹⁶⁹ Šonje 1980–1981, 72, 75, 80, sl. 3.

Najdišče (grob)	Spol	Legra igle v grobu	IGLA tip različica	Drugi pridatki v grobu						Datacija
				Pas	Uhani	Zapstnica	Ogrlica	Fibula	Obroček	
Laška vas; gr. 11	f	?	5d1							6. st.
Rakovčani pri Prijedoru, gr. 12	f	desno ob glavi	5d1							konec 5. in 6. st.
Estagel, gr. 117	f	na prsih	5d1							6. do 7. st.
Acqui Terme, gr. 6	?	?	5d1							1. pol. 7. st.
Füzfö, gr. 2	f	?	5d1							konec 5. in 6. st.
Schretzheim, gr. 289	f	levo ob glavi	5d1							med 530 in 555
Lesencetomaj, gr. 5	f	na desni ključnici	5d1							med 530 in 600
Niederselters,* gr.	f	?	5d							2. pol. 6. st.
Rakovčani pri Prijedoru, gr. 32	f	desno ob glavi	5d2							konec 5. in 6. st.
Fenekpuszta,** družinski gr.	f	pod glavo	5d2							pozno 6. st.
Fenekpuszta, gr. 30	f	ob levem ramenu	5d2							6. st.
Imer, gr.	f	?	5d2							2. pol. 6. in zač. 7. st.

* V tabeli sta upoštevani le obe igli in ogrlica, ostali predmeti verjetno niso iz istega groba.

** V grobu so bili trije skeleti: moški, ženski in otroški. V tabeli so prikazani le pridatki, ki jih je avtor objave pripisal pokojnici.

Sl. 22: Pridatki v grobovih z iglami vrste *stilus*, različica 5d.

Fig. 22: Grave goods associated with the stylus pins of the Variant 5d (see page 243 for the English version).

dnimi vrezi, spodnji del vratu in del telesa pa sta razširjena in kvadratnega preseka. Ta del je okrašen s trikotniki, ki so na vogalih telesa igle vdolbljeni izmenično in dajejo površini videz cikcakastega traku.¹⁷⁰ Iгла je glede na ornamentalno tehniko in obliko postavljena v 5. in 6. st.¹⁷¹

Delno primerjavo svetogorski igli, predvsem v okrasu, najdemo v bronasti igli iz ženskega pokopa (grob 5) na najdišču Lesencetomaj na Madžarskem¹⁷² (sl. 21: 5). Poleg bronaste igle z vratom kvadratnega preseka ter s sploščeno in preluknjano glavico, ki je ležala na desni ključnici skeleta, sta bila v grobu še para poznoavarskih zapestnic in uhanov z rombasto košarico ter ogrlica iz steklenih črnih in zelenih jagod. Iгла je na vratu okrašena z dvema linijama punciranih trikotnikov, katerih postavitev daje videz cikcakastega ornamenta. Na igli so bili še ostanki vlaken oziroma nitk, s katerimi naj bila prišita na oblačilo; tako lega kot ohranjena tkanina dokazujeta uporabo igle za spenjanje obleke. Grobišče naj bi bilo v rabi od 6.

do začetka 9. st., medtem ko je grob po uhanih s košarico datiran v 6. in 7. st.¹⁷³

Tip 5, različica 5d

Igle z izrazito kvadratno in predrto razširitvijo vratu predstavljajo razvitejšo različico igel vrste *stilus* tipa 5 in so zelo redke. Leta 1991 je Iblerjeva zbrala vse do tedaj znane po celi Evropi in dokumentirala 23 primerkov.¹⁷⁴ Opisuje jih kot igle s kvadratnim in preluknjanim vratom in jih ne deli dalje na podtipе. Njen seznam je povzela Riemerjeva, a se tudi ona ni podrobneje ukvarjala z njimi.¹⁷⁵

V Sloveniji so znane tri igle z izrazito kvadratno in predrto razširitvijo vratu. Ena je bila najdena v grobu (kat. št. 43), drugi dve pa v naselbini (kat. št. 44 in 45).

To različico igel vrste *stilus* lahko glede na predrtine delimo še na dve podrazličici:

- 5d1 z enojno predrtino (sl. 23),
- 5d2 z dvojno predrtino (sl. 28).

¹⁷⁰ Korošec J., Korošec P. 1978, 438, t. 1: 2.

¹⁷¹ Korošec J., Korošec P. 1978, 438–439.

¹⁷² Natančnejša lokacija grobišča znotraj kraja se imenuje Piros kereszt (Rdeči križ), samo najdišče pa sodi med najdišča kestejske kulture (Müller 1992, 258–259, t. 7: 5).

¹⁷³ Müller 1992, 259, 264–265, 275–277, t. 7: 5.

¹⁷⁴ Ibler 1991, 190–191.

¹⁷⁵ Riemer 2000, 103–104.

Iz ponavljajočih se pridatkov v grobovih z iglami vrste stilus tipa 5d, sem poskusila izpostaviti skupino predmetov, ki bi tvorila žensko nošo. Zaradi majhnega števila grobov s takimi iglami pa nošo verjetno lahko samo nakažemo. *Slika 22* prikazuje, da se v večini grobov kot ponavljajoči se pridelek pojavlja le ogrlica iz največkrat steklenih, pa tudi keramičnih in jantarnih jagod. Drugi enakovrstni pridatki v grobovih se ne ponavljajo.

Tip 5, podrazličica 5d1
(sl. 23)

– igle z izrazito kvadratno in enojno predrtjo razširitvijo vratu:

43. Laška vas (sl. 23: 43)

– grob 11¹⁷⁶

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je razširjen, kvadratnega preseka, okrašen s prečnimi vrezi in enojno predrt. Glava ni ohranjena.

Dolž.: 13,7 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

Mesto najdbe: neznano.

Hramba: Universalmuseum/Landesmuseum Joaneum, Graz; inv. št. 11235/11.

Objava: Bitenc, Knific 2001, kat. št. 142; *InterArch-Steiermark* (Laška vas: http://www.interarch-steiermark.eu/sl/podatkovna_zbirka/predmeti/podrobnosti.html?item=eca9a586-7ade-11e2-b2b3-e8393528f4bc).

44. Ajdovski gradec nad Vranjem (sl. 23: 44)

– naselje

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je preoblikovan v kvadratno razširitev z enojno predrtino, tako da ima vrat v preseku videz križa. Na obeh straneh se osrednji del okrasa vratu končuje s po enim astragalom.

Dolž.: 14,1 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje. Posamična najdba.

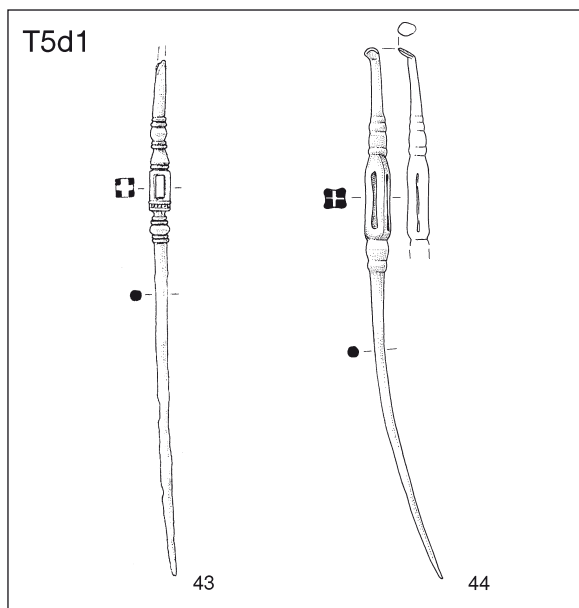
Hramba: NMS, inv. št. S 3100.

Objava: Bitenc, Knific 2001, kat. št. 142.

Nova risba: arhiv NMS.

Leta 1913 je Walter Schmid v Laški vasi izkopal 12 skeletnih grobov. Iгла z izrazito kvadratno razširjenim in enojno predrtim vratom iz groba 11 (kat. št. 43, sl. 23) ima sicer odlomljeno glavičico, a jo glede na primerjave lahko uvrstimo v to različico. Njena lega v grobu ni znana. Pokojnici so bili pridani še ogrlica z različnimi steklenimi in jantarnimi jagodami, ki sodi med značilne

¹⁷⁶ Informacija: J. Gospodarič, 1988 (iz referata: Laška vas pri Štorah, str. 4, na Oddelku za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani).

Sl. 23: Različica 5d1. Igle vrste stilus z izrazito kvadratno in enojno predrtjo razširitvijo vratu. Oboje bron. M. = 1:2. Fig. 23: Variant 5d1. Stylus pins with an enlarged neck of a square cross section with a single perforation. All bronze. Scale = 1:2.

Kat. št. / Cat. nos.: 43 – Laška vas, gr. / Gr. 11; 44 – Ajdovski gradec (Vranje), naselje / settlement.

pridatke staroselskih grobov od 5. do 7. st.,¹⁷⁷ in bronasta obročka s stanjšanima koncema.¹⁷⁸ Ostali predmeti z grobišča sodijo predvsem v 6. st.¹⁷⁹ in so značilni za romanizirano žensko nošo,¹⁸⁰ zato lahko tudi grob 11 umestimo v 6. st.

Iglo iz naselbine na Ajdovskem gradu nad Vranjem (kat. št. 44, sl. 23) lahko časovno uvrstimo glede na najdišče, torej v drugo polovico 5. st. in v 6. st.¹⁸¹

Takšne igle se bile najdene tudi drugje po Evropi. V Nemčiji v Schretzheimu je bila v ženskem grobu 289 najdena bronasta igla z enojno predrtino (sl. 25: 5). Ležala je levo ob glavi. Poleg igle sta bili v grobu najdeni tudi ogrlica in ovalna železna pasna spona. Grob je bil sprva datiran v drugo polovico 6. st.,¹⁸² kasneje pa ga je avtorica opredelila natančneje, v čas med letoma 530 in 555.¹⁸³

¹⁷⁷ Bitenc, v pripravi za tisk. Vpogled v tekst mi je omogočil Timotej Knific, Arheološki oddelek NMS.

¹⁷⁸ Knific 1983, sl. 92: 7–9, 12.

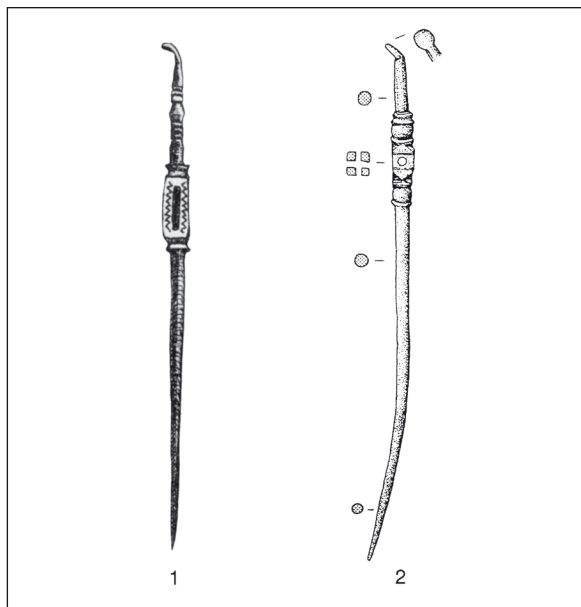
¹⁷⁹ Knific 1983, 148.

¹⁸⁰ Bierbrauer 1987, 150–152, sl. 22.

¹⁸¹ Petru, Ulbert 1975, 62–63; Ciglencički 1994a, 245.

¹⁸² Koch 1977, 67–69, t. 78: 1–3.

¹⁸³ Koch 2004, 567.

Sl. 24: Igle vrste *stilus*. Primerjave različici 5d, izven območja Slovenije. Oboje bron.

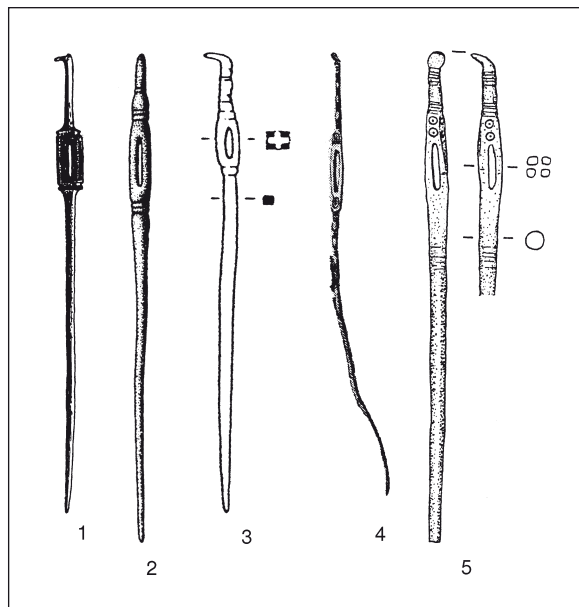
Fig. 24: Stylus pins. Analogies for the Variant 5d1, outside Slovenia. All bronze.

1 – Innsbruck, Pradl (Franz 1944, T. 4: 2); 2 – Säben (Bierbrauer, Nothdurfter 1988, T. 4: 4).

Na vizigotskem grobišču Estagel v vzhodnih Pirenejih je bila v grobu 117 najdena bronasta igla z enojno predrtino. Ležala je na prsni ženskega skeleta, skupaj s parom ločnih fibul, ki sodita v 6. st. Ostale pridane v grobu predstavljajo še fragmenti železne pasne sponge, ogrlica in majhna sponka za obutev. Material z grobišča sodi predvsem v 6. in 7. st., a se je pokopavanje tam začelo že st. prej.¹⁸⁴

V Italiji, na grobišču Acqui Terme, ki je datirano v prvo polovico 7. st.,¹⁸⁵ je bronasta igla z izrazito razširjenim enojno predrtim vratom (sl. 25: 3) kot edini pridanek ležala v grobu 6. Primerljiva je z iglo iz naselbine na trgu *Cavour* v Riminiju, ki je datirana v čas od sredine 6. do začetka 7. st.¹⁸⁶ Podobna, neobjavljena, naj bi bila najdena tudi v Segesti, hranijo pa jo v Narodnem muzeju v Palermu.¹⁸⁷

Igle z enojno predrtino se pojavljajo še v Innsbrucku, na lokacijah Pradl¹⁸⁸ (sl. 24: 1) in Cloz,¹⁸⁹

Sl. 25: Igle vrste *stilus*. Primerjave različici 5d1 izven območja Slovenije. Vse bron.

Fig. 25: Stylus pins. Analogies for the Variant 5d1, outside Slovenia. All bronze.

1 – Rakovčani, gr. / Gr. 12 (Miletić 1970, t. 2: 12); 2 – Chieming (von Hessen 1964, T. 2: 10); 3 – Acqui Terme, gr. / Gr. 6 (Riemer 2000, T. 45: 3); 4 – Füzfö, gr. / Gr. 2 (Fettich 1965, Abb. 165); 5 – Schretzheim, gr. / Gr. 289 (Koch 1977, T. 78: 2).

v Deisslingenu,¹⁹⁰ Chiemingu¹⁹¹ (sl. 25: 2), v grobu 2 v Füzföu¹⁹² (sl. 25: 4) in na najdišču Sabiona-Säben¹⁹³ (sl. 24: 2).

Zunaj Italije naj bi se ta tip pojavljal v 6. in 7. st. dalje na vzhodu, predvsem na območju Madžarske in nekdanje Jugoslavije.¹⁹⁴ Med materialom iz naselbine Gradina na Jelici pri Čačku v Srbiji izstopa bronasta igla s profiliranim vratom in predrtino (sl. 26: 1), v katero je vstavljena bronasta verižica s kaveljčkom.¹⁹⁵ Oblika predrtine na tej igli je sicer drugačna od večine ostalih omenjenih igel, a kaže na eno izmed funkcionalnih možnosti odprtih na iglah te različice. Gradinska igla je datirana v 6. st. in

¹⁹⁰ Veeck 1931, t. U: 1/8.

¹⁹¹ Von Hessen 1964, 29, t. 2: 10.

¹⁹² Fettich 1965, 107, sl. 165: 1–14; Riemer 2000, 104 op. 12.

¹⁹³ Bierbrauer, Nothdurfter 1988, 291, t. 4: 4; Riemer 2000, 103. Iblerjeva v svoji disertaciji (Ibler 1991, 190–191) našteva še nekaj najdišč s takšnimi iglami, a gre ali za neobjavljene primerke ali pa je navedena literatura nedostopna.

¹⁹⁴ Riemer 2000, 104.

¹⁹⁵ Milinković 2001, 126–127, 132, t. 3: 1.

¹⁸⁴ Lantier 1950, 56, 76–78, sl. 3; Riemer 2000, 104 op. 11.

¹⁸⁵ Riemer 2000, 103, 338, t. 45: 3.

¹⁸⁶ Maioli 1984, 473–475, t. 5: 1; Riemer 2000, 103.

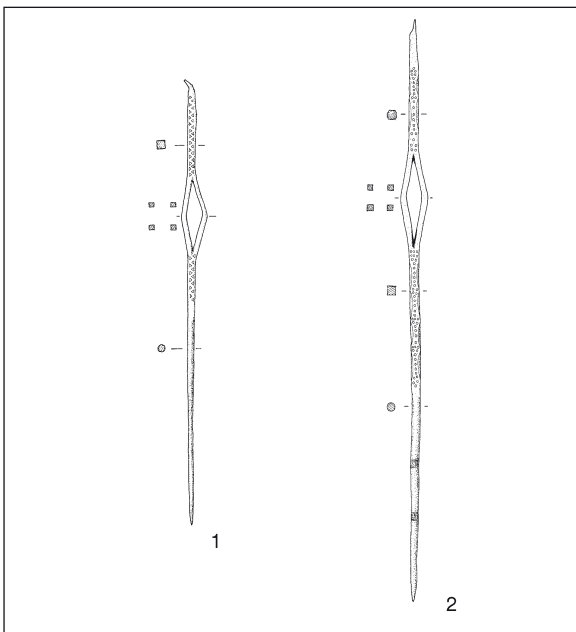
¹⁸⁷ Riemer 2000, 103.

¹⁸⁸ Franz 1944, 16, t. 4: 2. Igle iz Pradla in Cloza sta v objavi zamenjani. Riemer 2000, 104 op. 11.

¹⁸⁹ Franz 1944, 16, t. 4: 3. Igle iz Pradla in Cloza sta v objavi zamenjani. Bierbrauer 1979, 368, sl. 12:1. Riemer 2000, 103–104, op. 10 in 11.

Sl. 26: Bronaste okrasne igle vrste stilus z verižico. M. = 1:2.
 Fig. 26: Bronze stylus pins with a chain. Scale = 1:2.
 1 – Gradina na Jelici, naselje / settlement (Milinković 2001, t. 3: 1); 2 – Niš, zakladna najdba / hoard (Vinski 1968, t. 6: 20); 3 – Sadovec, naselje / settlement (Uenze 1992, T. 4: 9).

Sl. 27: Igli z grobišča Lesencetomaj. Oboje bron. M. = 1:2.
 Fig. 27: Pins from the Lesencetomaj cemetery in Hungary. All bronze. Scale = 1:2.
 1 – gr. / Gr. 12; 2 – gr. / Gr. 6 (Müller 1992, T. 9: 5; 13: 12/2).

začetek 7. st.¹⁹⁶ Sodeč po opisu naj bi bila podobna igla najdena v Italiji na najdišču Corna di Darfo,

¹⁹⁶ Milinković 2001, 126–127.

kjer je datirana v 6. st.¹⁹⁷ Analogiji gradinske igle, brez odprtine in predvsem zaradi verižice, predstavljata igli, najdeni v Sadovcu¹⁹⁸ v Bolgariji in v Nišu¹⁹⁹ v Srbiji (sl. 26: 2,3; glej zgoraj). V grobu 12 na grobišču v Rakovčanih pri Prijedoru v Bosni je bronasta igla z enojno predrtino (sl. 25: 1) kot edini pridatek, ležala desno ob glavi ženskega skeleta.²⁰⁰ Miletičeva jo je datirala v konec 5. in v 6. st.²⁰¹

Na Madžarskem sta bili najdeni vsaj še dve igli, ki ju lahko uvrstimo med igle stilus z izrazito razširjenim kvadratnim in enojno predrtim vratom. Obe sta veliko kasnejši od ostalih, saj ju avtor postavlja v konec 8. in v 9. st.²⁰² Njuna predrtina ima obliko romba.²⁰³ Obe igli sta bili najdeni na grobišču Lesencetomaj (Piros kereszt). V grobu 6 je ležala deklica z zelo bogatimi pridatki: poleg dveh parov uhanov, od katerih je bil en par uhanov s košarico povezan med seboj z nitjo z nanizanimi jagodami, dveh parov zapestnic, ogrlice, treh prstanov, vijčka in drugih pridatkov je horizontalno pri desni ključnici ležala še 30,6 cm dolga bronasta igla z močno razširjenim in predrtim vratom (sl. 27: 2). Glava igle je sploščena in ni poševno upognjena, vrat pa je nad enojno predrto razširitvijo in pod njo kvadratnega in večkotnega preseka ter okrašen z vrezanimi pikicami oziroma majhnimi krožci.²⁰⁴ Ženska iz groba 12 pa je imela, poleg treh zapestnic in ogrlice na prsih prečno položeno podobno bronasto in posrebrno iglo, dolžine 23,6 cm (sl. 27: 1). Glava igle je sploščena in poševno upognjena, vrat razširjen in enojno predrt ter nad in pod razširitvijo okrašen z majhnimi vrezanimi trikotniki.²⁰⁵ Z istega grobišča, iz grobov 5 in 10, sta znani še dve igli vrste stilus s kvadratnim presekom vratu in sta datirani v isti čas.²⁰⁶

Med omenjenimi štirimi in predhodno obravnavanimi iglami vrste stilus je bilo obdobje, ko so bile igle te vrste zelo redke. Tako predstavljajo štiri igle iz Lesencetomaja najkasnejše znane igle vrste stilus.

¹⁹⁷ Riemer 2000, 103 op. 2, 330, brez risbe.

¹⁹⁸ Uenze 1992, 161–163, t. 4: 9.

¹⁹⁹ Vinski 1968, 109, 144–145, t. 6: 20.

²⁰⁰ Miletić 1970, 121, t. 2: 12.

²⁰¹ Miletić 1970, 140.

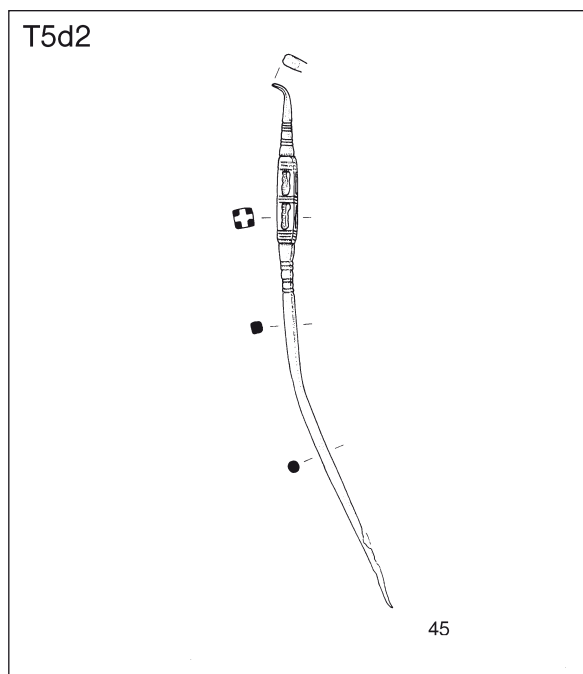
²⁰² Müller 1992, 277–278.

²⁰³ Müller 1992, t. 9: 5; 13: 12/2.

²⁰⁴ Müller 1992, 276–277, t. 9: 5.

²⁰⁵ Müller 1992, 276–277; t. 13: 12/2.

²⁰⁶ Müller 1992, 277, t. 7: 5/5; 12: 10/2. Risba igle je brez stranskega pogleda in ni jasno, ali ima resnično upognjeno glavo.

Sl. 28: Različica 5d2. Iгла vrste *stilus* z izrazito kvadratno in dvojno predrto razširitvijo vratu. Bron. M. = 1:2.

Fig. 28: Variant 5d2. Stylus pin with an enlarged neck of a square cross section with a double perforation. Bronze. Scale = 1:2.

Kat. št. / Cat. nos.: 45 – Rifnik, vodni zbiralnik / cistern.

Tip 5, podrazličica 5d2 (sl. 28)

– igle z izrazito kvadratno in dvojno predrto razširitvijo vratu:

45. Rifnik (sl. 28: 45)

– naselje, vodni zbiralnik

Bronasta igla okroglega preseka. Vrat je razširjen, kvadratnega preseka in dvojno predrto, tako da ima v preseku videz križa. Razširjeni del vratu se na zgornji in spodnji strani končuje z astragali.

Dolž.: 14,2 cm.

Način pridobitve: arheološko izkopavanje.

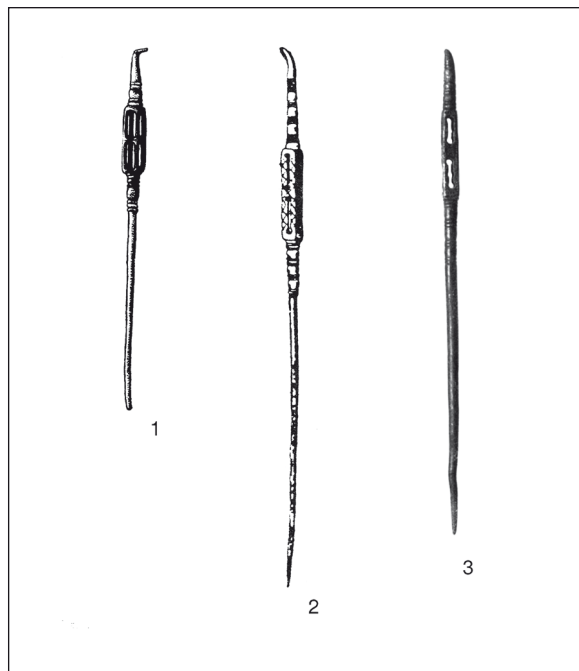
Hramba: PM Celje, inv. št. 491.

Objava: Bolta 1981, 19, t. 20: 12; Ciglencečki 1994a, t. 4: 14.

Med igle z dvojno predrtno vratu sodi igla iz cisterne na Rifniku (kat. št. 45, sl. 28). Časovno jo uvrščamo glede na najdišče, torej v drugo polovico 5. in v 6. st.²⁰⁷ Zunaj Italije naj bi bila ta različica tako kot različica 5d1 razširjena v 6. in 7. st., predvsem na območju Madžarske in nekdanje Jugoslavije.²⁰⁸

²⁰⁷ Bolta 1981, 16–17; Ciglencečki 1994a, 245.

²⁰⁸ Riemer 2000, 104.

Sl. 29: Igle vrste *stilus*, različica 5d2, izven območja Slovenije. Vse srebro.

Fig. 29: Stylus pins of Variant 5d2, outside Slovenia. All silver. 1 – Rakovčani (Prijedor), gr. / Gr. 32 (Miletić 1970, t. 3: 32); 2 – Keszthely-Fenékpuszta, družinski grob / family grave (Barkóczi 1994, Abb. 7: 4); 3 – Keszthely-Fenékpuszta, gr. / Gr. 30 (Barkóczi 1968, T. 67: 12).

Podobno oblikovano iglo najdemo v grobu 32 v Rakovčanih pri Prijedoru. Srebrna igla z dvojno predrtno na vratu (sl. 29: 1) je ležala desno ob glavi ženskega skeleta.²⁰⁹ Grob je vseboval še slabo ohranjeno okroglo, ploščato bronasto fibulo, datirano v 6. st.,²¹⁰ in ogrlico z 246 jagodami, ki je bila s primerjavami umeščena v drugo polovico 5. st.²¹¹ Tudi ta grob je datiran v konec 5. in v 6. st.²¹²

V Fenékpuszti na Madžarskem sta bili najdeni še dve takšni igli, obe v grobovih.²¹³ V družinskem grobu 1885/IV²¹⁴ je pod glavo ženskega skeleta ležala 16 cm dolga srebrna igla vrste *stilus* z izrazito

²⁰⁹ Miletić 1970, 123, t. 3: 32.

²¹⁰ Miletić 1970, 141–142.

²¹¹ Miletić 1970, 133.

²¹² Miletić 1970, 140.

²¹³ Hampel 1905, 379, sl. 1019, t. 178: 7a,b; Barkóczi 1994, sl. 7: 4, sl. 10: 2.

²¹⁴ Desno ob moškem je ležala ženska, ob njegovih nogah pa še 4–5-letni otrok. Grob v objavah pred letom 2010 nima številke. Šele Müller (2010, 15) z objavo celotnega spektra arheoloških izkopavanj grobišča Keszthely-Fenékpuszta določi zaporedne številke grobov vseh izkopavanj. Za lažjo orientacijo je številka groba sestavljena iz letnice izkopavanj

razširjenim dvojno predrtim vratom in okrašena z astragali ter vrezi (sl. 29: 2).²¹⁵ Grob vsebuje še druge pridatke, vendar je problem tega groba prav igla, ki z zapestnico²¹⁶

predstavlja edina pozna pridatka v grobu, saj naj bi bile igle z astragali znane šele od 6. st. dalje.²¹⁷ Ves ostali material je datiran v 4. st. oziroma v poznorimsko obdobje.²¹⁸

Pravzaprav sodi celoten material Lippovih izkopavanj²¹⁹ z grobišča v Fenékpusztu v 4. st., razen dveh predmetov, dveh okrasnih igel, okrašenih z astragali, od katerih je ena iz omenjenega (družinskega) groba. Tako je bil grob sprva postavljen v 4. st., kasneje, na podlagi igle, pa v pozno 6. st.²²⁰

V grobu 30, prav tako v Fenékpusztu, je bila pokopana ženska, ki je imela ob levem ramenu pridano srebrno iglo vrste stilus z dvojno predrtino (sl. 29: 3), okoli vratu pa ogrlico s steklenimi, keramičnimi, zlatimi in jantarnimi jagodami. Barkóczy je primerjal iglo s podobnimi iz grobišč Fenékpusztu in Dobogó ter datiral grob glede na pojavnost teh igel z drugimi pridatki v 6. st.²²¹

Na najdišču Imer v Italiji so bili v ženskem grobu najdeni igla z dvojno predrtino, srebrni uhani, bronasta zapestnica, bronasta fibula v obliki grškega križa in ogrlica iz steklenih jagod. Grob je datiran v drugo polovico 6. in na začetek 7. st.²²²

Z grobišča Niederselters v Nemčiji je znana igla z delno odlomljenim zgornjim delom, zato je tipološko ne moremo natančneje uvrstiti, vsekakor

pred, in zaporedja izkopanega groba (rimska ali latinska številka) za poševnico (npr: 1885/IV).

²¹⁵ Müller 2010, 15, t. 2: IV 7/a,b; Hampel piše, da ima igla "vdrtine", a ni jasno, ali je v celoti perforirana ali pa je perforacija le nakazana. Tudi iz risbe tega ne morem ugotoviti. Analogija z istega grobišča ima (dvojno) perforiran vrat, zato sem predvidevala, da gre tudi pri igli iz družinskega groba za perforirano iglo (Hampel 1905, 223).

²¹⁶ Müller 2010, 15, t. 1: I/2.

²¹⁷ Barkóczy 1994, 112, sl. 7: 5–10.

²¹⁸ Müller 2010, 15; Barkóczy 1994, 112. Baje naj bi Lipp najdbe pomešal. Celo njemu samemu naj bi se zdelo nenavadno, da se igla, ki predstavlja obliko igel za zapenjanje oblačil iz zgodnje kestejske kulture, pojavlja tu kot lasnica, saj so na bližnjem grobišču Keszthely-Dobogó igle vedno ležale pod brado ali na prsih (Müller 2010, 15 op. 50).

²¹⁹ Keszthely-Fenékpusztu je veliko grobišče, ki ga je izkopavalo več arheologov, zato se deli grobišča in s tem tudi izkopani material imenuje po izkopavalcih. Vilmos Lipp je med letoma 1873 in 1883 na nekropolah Keszthely-Fenékpusztu in Keszthely-Dobogó izkopal 6000 grobov (Varga et al. 2005, 4).

²²⁰ Barkóczy 1994, 112.

²²¹ Barkóczy 1968, 286, 293–295, t. 67: 12.

²²² Endrizzi, Marzatico 1997, 513–514, kat. št. 1402, sl. 141.

pa sodi med igle s široko razširjenim in predrtim vratom. Ležala je v ženskem grobu, skupaj s številnimi drugimi zlatimi pridatki, za katere pa ni jasno, ali so bili najdeni v istem grobu. Avtor meni, da so bili ogrlica in obe igli kasneje dodani k pridatkom iz groba.²²³ Justinov zlatnik omogoča časovno uvrstitev groba po letu 518 (*terminus post quem*), vsi ostali pridatki, zlasti ločni fibuli,²²⁴ pa postavljajo grob v čas med letoma 530 in 555²²⁵ oziroma v drugo polovico 6. st.²²⁶

Tudi iz Dalmacije je znana ena takšnih igel.²²⁷ Na najdišču Dugopolje-Poljica pri Splitu naj bi bila najdena igla, enaka rakovčanski iz groba 32.²²⁸

Predrtine

Igle vrste stilus tipa 5d pa se ločijo tudi glede na obliko predrtine in ne le na število slednjih.²²⁹

Najosnovnejše so majhne okrogle odprtine, kot na igli z Gradine na Jelici v Srbiji²³⁰ (sl. 26: 1) ali iz Sabione²³¹ (sl. 24: 2). Iz teh so se razvile daljše podolgovate odprtine s poudarjenimi zaključnimi okroglinami (sl. 30: 1). Mojster je to vrsto odprtine izdelal tako, da je na določeni razdalji izvrtal preprosti okrogli odprtini, ki ju je kasneje povezal. Tako sta jasno vidni obe začetni perforaciji, ki sta ohranili svojo okroglo obliko, povezava med njima pa je nekoliko ožja. Te vrste odprtini imajo le igle z dvojno odprtino na vratu, torej tipa 5d 2: igla, najdena v cisterni na Rifniku (kat. št. 45, sl. 28),²³² ter igli iz družinskega groba (sl. 29: 2)²³³ in groba 30 (sl. 29: 3)²³⁴ v Keszthelyu. Vse tri sodijo v 6. st.

Podolgovato ovalno predrtino ima igla z naselbine na Ajdovskem gradcu nad Vranjem (kat. št. 44, sl. 23).²³⁵ Največ igel tipa 5d ima ovalno odprtino (sl. 30: 2). Najdemo jih v Italiji v Acqui

²²³ Ament 1967, t. 22: 4–6.

²²⁴ Ament 1967, t. 21: 1,2.

²²⁵ Koch 2004, 561, 564, sl. 2, grob 146.

²²⁶ Ament 1967, 121–124.

²²⁷ Neobjavljena. Hrani Arheološki muzej Split, inv. št. 4319 (Miletić 1970, op. 149).

²²⁸ Miletić 1970, 140; Riemer 2000, 104 op. 13.

²²⁹ Za opozorilo se iskreno zahvaljujem Draganu Božiču.

²³⁰ Milinković 2001, 126–127, 132, t. 3: 1.

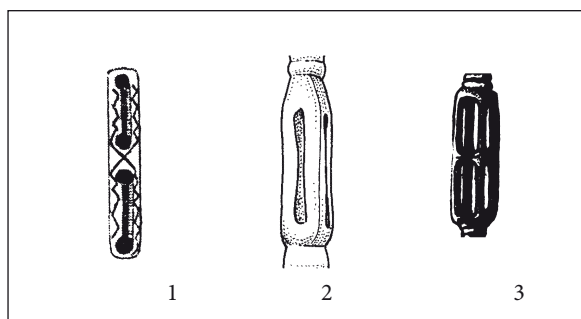
²³¹ Bierbrauer, Nothdufter 1988, 291, t. 4: 4.

²³² Bolta 1981, 19, t. 20: 12.

²³³ Hampel 1905, 379, sl. 1019, t. 178: 7a,b; Barkóczy 1994, sl. 7: 4.

²³⁴ Barkóczy 1968, 286, 293–295, t. 67: 12.

²³⁵ Bitenc, Knific 2001, kat. št. 142.

Sl. 30: Različne oblike odprtini na iglah vrste *stilus*, *različica 5d*: 1 – podolgovate odprtine s poudarjenimi zaključnimi okroglinami; 2 – ovalne odprtine; 3 – večje pravokotne odprtine.

Fig. 30: Different shapes of perforations on the stylus pins of *Variant 5d*: 1 – with enlarged rounded ends; 2 – oval perforations; 3 – larger rectangular perforations.

1 – Keszthely-Fenekpuszta, družinski grob / family grave (Barkóczy 1994, Abb. 7: 4); 2 – Chieming (von Hessen 1964, T. 2: 10); 3 – Rakovčani, Prijedor, gr. / Gr. 32 (Miletić 1970, t. 3: 32).

Termah v grobu 6 (sl. 25: 3)²³⁶ in v Imeru,²³⁷ na Madžarskem v Füzföju v grobu 2 (sl. 25: 4),²³⁸ v Nemčiji v Schretzheimu v grobu 289 (sl. 25: 5)²³⁹ in v Chiemingu (sl. 25: 2).²⁴⁰ Datirane so predvsem v čas med sredino 6. in začetkom 7. st., z odstopanji v konec 5. in proti sredini 7. st.

Četrta vrsta odprtini pa so večje pravokotne odprtine (sl. 30: 3), ki jih najdemo na igli iz groba 11 v Laški vasi (kat. št. 43, sl. 23),²⁴¹ na obeh iglah iz Rakovčanov v Bosni (sl. 25: 1, 29: 1)²⁴² in morda tudi na igli iz Niederseltersa.²⁴³

Glede na majhno število do sedaj najdenih igel vrste *stilus* tipa 5d pa oblike odprtine zaenkrat še ne moremo vezati na določen čas.

6. SKLEP

Različen namen rabe okrasnih igel je viden v njihovi dolžini, obliki in okrasu. Najpomembnejši del igle, na katerem temelji tudi tipologija, je glava: različna oblika glave pomeni drugo vrsto

oziroma tip igle. Nič manj pomemben ni vrat, ki nosi drugačne vrste ornament kot glava, ki je največkrat (le) plastično oblikovana.

Najdba igle v naselbini oziroma zunaj zaključene celote ne pove veliko o samem predmetu. Nasprotno pa izvemo več, predvsem kar zadeva uporabo igle, iz njene lege v grobu. Tako lahko razdelimo igle na:

- Lasnice, ki so bile uporabljene za spenjanje pričeske. V grobu ležijo levo ali desno ob glavi, nad njo ali na zatilju in se pojavljajo posamično. Njihova funkcija je tudi okraševalna, zato imajo bogato okrašeno glavo in vrat.

- Igle za tančico so pripenjale pokrivalo ali tančico na lase. To so večinoma krajše igle, dolge do 7 cm, in se pojavljajo v paru. Okrašena je le glava igle. V grobu ležijo po ena levo in desno ob glavi.

- Igle za spenjanje oblačila najdemo v grobovih pod brado pokojnika oziroma v okolici vratu, na prsih, v pasnem predelu ali ob stegnih. Pojavljajo se posamično, po navadi so daljše in imajo okrašen predvsem vrat.

Igle vrste *stilus* so bile najbolj razprostranjena in pogosta vrsta okrasnih igel v obdobju pozne antike v Sloveniji. Njihova oblika sledi obliki medicinskega in kozmetičnega orodja rimske dobe, ki se je skozi čas spreminjalo tako funkcionalno kot tudi oblikovno. Iglam sta se s časom spreminjala predvsem oblika in okras vratu, osnovna forma glave pa je ostajala enaka. Najpogosteje so se uporabljale za spenjanje oblačila, nekatere pa so služile tudi kot lasnice. V Sloveniji jih lahko razdelimo na pet tipov, ki se med seboj razlikujejo glede na okras in obliko oziroma presek vratu.

Datacije omenjenih igel so precej široko zamejene in so največkrat odvisne od drugega, trenutno časovno natančneje opredeljenega materiala. Na podlagi grobnih najdb igel vrste *stilus* v Sloveniji jih lahko datiramo v 6. st., z rahlimi odstopanji v konec 5. in začetek 7. st.

Zahvale

Zahvaljujem se Timoteju Knificu za pomoč in podporo pri diplomski nalogi, Draganu Božiču, Jani Horvat, Zvezdani Modrijan in Luciji Grahek (IzA ZRC SAZU, Ljubljana) za pregled in svetovanje pri končni sestavi članka ter Slavku Ciglenceckemu (IzA ZRC SAZU, Ljubljana) in Tini Milavec (Oddelek za arheologijo, FF Univerze v Ljubljani) za pomoč pri objavi igel s Tonovcovega gradu. Neobjavljene igle sta mi v objavo odstopila Borut Križ iz Dolenjskega muzeja Novo mesto in Timotej Knific iz Narodnega muzeja Slovenije. 12 novih risb je izdelala Dragica Knific Lunder (IzA ZRC SAZU, Ljubljana). Vsem še enkrat prisrčna hvala.

²³⁶ Riemer 2000, 103, 338, t. 45: 3.

²³⁷ Endrizzi, Marzatico 1997, 513–514, kat. št. 1402, sl. 141.

²³⁸ Fettich 1965, 107, sl. 165: 11.

²³⁹ Koch 1977, 67–69, t. 78: 1–3.

²⁴⁰ von Hessen 1964, 29, t. 2: 10.

²⁴¹ Knific 1983, 148, t. 92:7.

²⁴² Miletić 1970, 121–123, t. 2: 12; 3: 32.

²⁴³ Ament 1967, 121–124.

Dodatek

Pred oddajo članka sem zasledila še tri igle vrste stilus, ki so bile najdene v Kranju. Vse tri so naselbinske najdbe, ki so prišle na dan pri zaščitnem arheološkem delu znotraj starega mestnega jedra (Sagadin 2009, 66, 67, t. 3: 4 in sl. 10, 11). Najdiščne okoliščine ne omogočajo natančnejše kronološke opredelitve posameznega tipa, zato so vse tri igle (kat. št. 46, 47 in 48) predstavljene le informativno. Kataloški zapis in tipološka opredelitev sta podana po objavi in ne ob osebni ogledu predmetov. Kakovost slik v objavi ne omogoča reproduciranja.

Skupno število igel vrste stilus, najdenih v Sloveniji, se torej poveča na 48.

- ALFÖLDI, A. 1926, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien 2.* – Leipzig, Berlin.
- AMENT, H. 1967, Zum Münzgrab von Niederselters. – *Germania* 45, 120–131.
- BÁLINT, C. 1989, *Die Archäologie der Steppe: Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert.* – Wien.
- BARKÓCZI, L. 1968, A 6th Century Cemetery from Keszthely-Fenekpuszta. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20, 275–311.
- BARKÓCZI, L. 1971, Das Gräberfeld von Keszthely - Fenekpuszta aus dem 6. Jahrhundert und die frühmittelalterlichen Bevölkerungsverhältnisse am Plattensee. – *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz* 18, 179–191.
- BARKÓCZI, L. 1993, Megjegyzések Valeria 4–6. századi történetéhez. II. Hiányos hagymafeyes fibulák és ruhátük. – *Budapest Régiségei* 30, 327–350.
- BARKÓCZI, L. 1994, Beiträge zur Geschichte der Provinz Valeria im IV–VI. J.H. – *Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio Nominatae* 10/1, 57–135.
- BIERBRAUER, V. 1979, Kontinuitätsprobleme im Mittel- und Ostalpenraum zwischen dem 4. und 7. Jahrhundert aus archäologischer Sicht. – *Berichte zur deutschen Landeskunde* 53, 343–370.
- BIERBRAUER, V. 1984, Jugoslawien seit dem Beginn der Völkerwanderung bis zur slawischen Landnahme: die Synthese auf dem Hintergrund von Migrations- und Landnahmevorgängen. – V / In: *Jugoslawien. Integrationsprobleme in Geschichte und Gegenwart. Beiträge des Südosteuropa-Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft zum V. Internationalen Südosteuropa-Kongress der Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen*, 49–97, Göttingen.
- BIERBRAUER, V. 1987, *Invillino - Ibligo in Friaul I. Die römische Siedlung und das spätantike-frühmittelalterliche Castrum.* – *Münchener Beiträge zu Vor- und Frühgeschichte* 33.
- Tip 1** (neokrašene igle vrste stilus z vratom okroglega preseka):
- 46. Kranj – Kieselstein**
Bronasta igla okroglega preseka. Spodnji del je uvit; dolž. 12,5 cm; PM Kranj, inv. št. – (Sagadin 2008, 66, 67, t. 3: 4).
- 47. Kranj, Tomšičeva 38**
Bronasta igla okroglega preseka; dolž.: pribl. 9,8 cm; PM Kranj, inv. št. – (Sagadin 2008, 67, sl. 11; Josipovič, Podobnik, Rupnik 2006, sl. 34).
- Tip 5, podrazličica 5d1** (igle z izrazito kvadratno in enojno predrto razširitvijo vratu):
- 48. Kranj, Reginceva ulica**
Bronasta igla okroglega preseka. Glava in konica sta odlomljeni. Vrat je preoblikovan v kvadratno razširitev z enojno predrtino, in je križnega preseka. Na obeh straneh se osrednji del okrasa vratu končuje s po enim astragalom in z ozkimi prečnimi rebri. Dolž.: 10,5 cm; PM Kranj, inv. št. – (Sagadin 2008, 67, sl. 10).
- BIERBRAUER, V., H. NOTHDURFTER 1988, Die Ausgrabungen im spätantik-frühmittelalterlichen Bischofssitz Sabiona-Säben. – *Der Schlern* 62, 243–300.
- BITENC, P., T. KNIFIC (ur. / eds.) 2001, *Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti.* – Ljubljana.
- BOLTA, L. 1967, Rifnik. Arheološki izsledki in problematika (Rifnik – Archäologische Forschungsergebnisse und Probleme). – *Arheološki vestnik* 18, 397–408.
- BOLTA, L. 1969, *Nécropole du bas-empire à Rifnik près de Šentjur.* – *Inventaria Archaeologica Yugoslavia* 12 (Y 109-Y 118).
- BOLTA, L. 1970–1971, Poznoantično grobišče na Rifniku pri Šentjurju (Spätantikes Gräberfeld auf Rifnik bei Šentjur). – *Arheološki vestnik* 21/22, 127–140.
- BOLTA, L. 1981, *Rifnik pri Šentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče (Rifnik. Spätantike Siedlung und Gräberfeld).* – Katalogi in monografije 19.
- BÓNA, I. 1990, I Longobardi in Pannonia. – V / In: G. C. Menis (ur. / ed.), *I Longobardi*, 14–73, Milano.
- BONOMI, S. 1984, La tomba del medico. – *Aquileia Nostra* 55, 77–108.
- BOTT, H. 1952, *Bajuwarischer Schmuck der Agilolfingerzeit.* – Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte 46.
- BOŽIČ, D., M. FEUGÈRE 2004, Les instruments de l'écriture. – *Gallia* 61, 21–41.
- BUJNA, J., J. ČILINSKÁ, K. KUZMOVÁ, M. REJHOLCOVÁ, P. ŽEBRÁK 1996, *Šperk a súčasti odevu / Personal ornaments and clothing fittings / Parure et garnitures du vêtement / Schmuck und Gewandzubehör. – Terminológia archeologickej hmotnej kultúry na Slovensku / Glossary of archaeological material culture in Slovakia* 3. – Nitra.
- CABROL, F., H. LECLERCQ 1953, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* 15. – Paris.
- CIGLENEČKI, S. 1985, Potek alternativne ceste Siscija–Akvi-leja na prostoru zahodne Dolenjske in Notranjske v času 4. do 6. stoletja. Preliminarno poročilo o raziskovanjih Korinjskega hriba in rekognosciranjih zahodne Dolenjske (Der Verlauf der Alternativstrasse Siscia–Aquileia im Raum von Westdolenjsko und Notranjsko in der Zeit-

- spanne vom 4. bis zum 6. Jh. Präliminarbericht über die Erforschung des Korinjski hrib und Rekognoszierungen von Westdolenjsko). – *Arheološki vestnik* 36, 255–284.
- CIGLENEČKI, S. 1992, *Pólis Norikón. Poznoantične višinske utrdbe med Celjem in Brežicami*. – Podsrreda.
- CIGLENEČKI, S. 1994a, Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit der Spätantike in Slowenien. – *Arheološki vestnik* 45, 239–266.
- CIGLENEČKI, S. 1994b, Poznoantična naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. – *Kronika* 42/1, 1–14.
- CIGLENEČKI, S. 1994c, Scavi nell'abitato tardoantico di Tonovcov grad presso Caporetto (Kobarid), Slovenia. Raporto preliminare. – *Aquileia nostra* 65, 185–207.
- CIGLENEČKI, S. 2000, *Tinje nad Loko pri Žusmu. Poznoantična in zgodnjerednjevska naselbina / Tinje oberhalb von Loka pri Žusmu. Spätantike und frühmittelalterliche Siedlung*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 4.
- CIGLENEČKI, S. 2008, *Castra* und Hohensiedlungen vom 3. bis 6. Jahrhundert in Slowenien. – V / In: H. Steuer, V. Bierbrauer, M. Hoepfer (ur. / eds.), *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 58, 481–532, Berlin, New York.
- CIGLENEČKI, S., Z. MODRIJAN, T. MILAVEC 2011, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Naselbinske najdbe in interpretacija / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Settlement remains and interpretation*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 23.
- CIL III = *Corpus inscriptionum Latinarum*.
- CSALLANY, D. 1961, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*. – *Archaeologica Hungarica* 38.
- CUNJA, R. 1996, *Poznorimski in zgodnjerednjevske Koper. Arheološko izkopavanje na bivšem Kapucinskiem vrtu v letih 1986-1987 v luči drobnih najdb 5. do 9. stoletja / Capodistria Tardoromana e Altomedievale. Lo scavo archeologico nell'ex orto dei Cappuccini negli anni 1986-1987 alla luce dei reperti dal V al IX secolo d.C.* – Koper / Capodistria.
- ČAVAL, S. 2002, *Poznoantične okrasne igle iz Slovenije*. – Diplomsko delo / Diploma Thesis, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- DAIM, F. 2003, Avars and Avar Archaeology. An Introduction. – V / In: H.-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl (ur. / eds.), *Regna and Gentes: The Relationship Between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, 463–570, Leiden, Boston.
- D'ANGELA, C. 1986, Schede di archeologia altomedievale in Italia-Puglia. – *Studi Medievali serie III*, Vol. 27/II, 913–924.
- DULAR, A. 1979, Rimske koščene igle iz Slovenije (Römisches Knochenadeln aus Slowenien). – *Arheološki vestnik* 30, 278–293.
- ENDRIZZI, L., F. MARZATICO (ur. / eds.) 1997, *Ori delle Alpi*. – Quaderni della Sezione Archeologica 6.
- FETTICH, N. 1965, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc*. – *Studia Archaeologica* 3.
- FRANZ, L. 1944, *Die Frühdeutschen Altertümer im Tiroler Landesmuseum zu Innsbruck*. – Innsbruck.
- GALLI, E. 1912, Antichità barbariche scoperte a Bolsena. – *Bollettino d'Arte* 6, 345–353.
- GARAM, E. 2001, *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. – *Monumenta Avarorum Archaeologica* 5.
- GOMOLKA-FUCHS, G. 1982, Die Kleinfunde vom 4. bis 6. Jh. aus Iatrus. – V / In: *Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Ergebnisse der Ausgrabungen 1966–1973*, Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 17/II, 149–205.
- GREGL, Z. 1982, Rimski medicinski instrumenti iz Hrvatske 1. – *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 3/15, 175–210.
- GREGL, Z. 2006, Rimski medicinski instrumenti iz Hrvatske. – *Historia Antiqua* 14, 31–36.
- HAMPEL, J. 1905, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. – Braunschweig.
- von HESSEN, O. 1964, *Die Funde der Reihengräberzeit aus dem Landkreis Traunstein*. – Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung 7.
- von HESSEN, O. 1975, *Secondo contributo all' archeologia langobarda in Toscana. Reperti isolati e di provenienza incerta*. – Firenze.
- HOREDIT, K. 1977, Der östliche Reihengräberkreis in Siebenbürgen. – *Dacia* 21, 251–268.
- IBLER, U. G. 1991, *Studien zum Kontinuitätsproblem am Übergang von der Antike zum Mittelalter in Nord- und Westjugoslawien*. – Neobajavljena disertacija / Unpublished PhD thesis, Philosophische Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn.
- IORIO, R. 1977–1978, Presenze bizantino-longobarde a Belmonte. – *Note di archeologia medievale altamurana. Altamura* 19/20, 47–136.
- JEVREMOV, B., M. TOMANIČ JEVREMOV, S. CIGLENEČKI 1993, *Poznorimsko grobišče na Ptujskem gradu (Spät Römisches Gräberfeld auf dem Ptujski grad)*. – *Arheološki vestnik* 44, 223–233.
- JOSIPOVIČ D., T. PODOBNIK, J. RUPNIK 2006, *Poročilo o arheoloških zaščitnih izkopavanjih na vrtu stavbe Tomšičeva ulica 38 v Kranju 2005*. – Poročilo / Report, ZVKDS, OE Kranj.
- KASTELIC, J. 1960, *Slovenska nekropola na Bledu. Poročilo o izkopavanjih leta 1949 in 1951*. – Dela 1. razreda SAZU 13.
- KEPESKI, K. 1976, Severozapadna nekropola na vilata rustika vo Pešterica kaj Prilep. – *Macedoniae Acta Archaeologica* 2, 205–218.
- KISS, A. 1968, A Keszthely-kultúra helye a pannóniai római kontinuitás kérdéseben / The Place of the Keszthely culture in the Problem of the Roman Continuity in Pannónia. – *Archaeologiai Értesítő* 95, 93–101.
- KISS, A. 2001, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu BI-II*. – *Monumenta Avarorum Archaeologica* 6.
- KNIFIC, T. 1983, *Bled v zgodnjem srednjem veku*. – Neobajavljena disertacija / Unpublished PhD thesis, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- KNIFIC, T. 1991, *Arheologija o prvih stoletjih krščanstva na Slovenskem / The Archaeology of the First Centuries of Christianity in Slovenia*. – V / In: T. Knific, M. Sagadin (ur. / eds.), *Pismo brez pisave, Arheologija o prvih stoletjih krščanstva na Slovenskem / Carta sine litteris*, 11–32 / 99–108, Ljubljana.

- KOCH, U. 1977, *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim*. – Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A/13.
- KOCH, U. 2001, *Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim*. – Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 60.
- KOCH, U. 2004, Polyethnische Gefolgschaften in Schretzheim. Die Abhängigkeit der Interpretation vom Chronologiemodell. – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 34, 559–570.
- KOROŠEC, J. 1956, *Arheološke ostaline v Predjami*. – Razprave 1. razreda SAZU 4/1.
- KOROŠEC, J., P. KOROŠEC 1978, Arheološke raziskave na Svetih Gorah ob Sotli v letu 1974 (Archaeological research at Svete Gore on the river Sotla in 1974). – *Arheološki vestnik* 29, 432–439.
- KOROŠEC, P. 1999, *Nekropola na Ptujskem gradu, turnirski prostor*. – Ptuj.
- KÜNZL, E. 1982, *Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit*. – Bonner Jahrbücher 182.
- LADSTÄTTER SCHRETTNER, S. 1998, Neue Forschungsergebnisse zum Pilgerheiligtum auf dem Hemmaberg/Kärnten. – *Mitteilungen zur christlichen Archäologie* 4, 9–22.
- LANTIER, M. R. 1950, Le cimetière Wisigothique d'Estagel. – *Gallia* 7/1, 55–80.
- LEBEN SELJAK, P. 2006, Antropološka analiza poznoantične skeletne serije z Rifnika (Anthropological analysis of skeletal remains from the Late Roman Necropolis at Rifnik). – *Arheološki vestnik* 57, 427–455.
- LOSERT, H. 2003, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Altenerding, Lkr. Erding, und die Ethnogenese der Bajuwaren. Analogielisten (A1-587)*. Altenerding (http://iza.zrc-sazu.si/AE/Hans_analog_seznam.html).
- LOSERT, H., A. PLETERSKI 2003, *Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und "Ethnogenese" der Bajuwaren*. – Berlin, Bamberg, Ljubljana.
- MAIOLI, M. G. 1984, Per la conoscenza del periodo dal tardoantico all'alto medioevo in Romagna. Nuovi dati di scavo. – V / In: P. Delbianco (ur. / ed.), *Culture figurative e materiali tra Emilia e Marche. Studi in memoria di Mario Zuffa*, 469–492, Rimini.
- MANO-ZISI, D. 1954–1955, Iskopavanja na Caričinom Gradu 1953 i 1954 godine. – *Starinar* n. s. 5–6, 155–180.
- MARTIN, M. 1991, *Das spätrömisch-frühmittelalterliche Gräberfeld von Kaiseraugst, Kt. Aargau*. – Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 5.
- MARTIN, M. 2002, Nadeln. – V / In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 20, 489–514, Berlin.
- MARUŠIĆ, B. 1955, Staroslovanske in neke zgodnesrednjeveške najdbe v Istri (Altslawische und einige frühmittelalterliche Funde in Istrien). – *Arheološki vestnik* 6/1, 97–133.
- MARUŠIĆ, B. 1986, Materijalna kultura Istre od 5. do 9. st. – *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 11, 81–105.
- MENGARELLI, R. 1995 [1902] = R. Mengarelli, *La necropoli barbarica di Castel Trosino presso Ascoli Piceno*. – *Monumenti Antichi della Reale Accademia dei Lincei* 12 (1902) 145–380 (= R. Mengarelli, G. Gabrielli, *La necropoli di Castel Trosino*. – V / In: G. Gagliardi (ur. / ed.), *La necropoli di Castel Trosino* [Ascoli Piceno 1995] 1–260).
- MILAVEC, T. 2007, Prispevek h kronologiji S-fibul v Sloveniji / A contribution to the chronology of S-fibulae in Slovenia. – *Arheološki vestnik* 58, 333–355.
- MILAVEC, T. 2009, Crossbow fibulae of the 5th and 6th centuries in the south-eastern Alps / Samostrelne fibule 5. in 6. stoletja na jugovzhodnoalpskem prostoru. – *Arheološki vestnik* 60, 223–248.
- MILETIĆ, N. 1970, Ranosrednjovekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora. – *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 25, 119–177.
- MILETIĆ, N. 1978, Ranosrednjovekovna nekropola u Koritima kod Duvna. – *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 33, 141–181.
- MILINKOVIĆ, M. 2001, Igle i stilusi sa Gradine na Jelici. – *Saopštenja* 32–33, 123–134.
- MODRIJAN, Z. 2011, Uvod / Introduction. – V / In: *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Finds*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24, 11–20.
- MODRIJAN, Z., T. MILAVEC 2011, Katalog / Catalogue. – V / In: *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Finds*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24, 407–556.
- MÖLLER, J. 1976–1977, Zur Funktion der Nadel in der fränkisch-alamannischen Frauentracht. – *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz* 23–24, 14–53.
- MÜLLER, R. 1987, Megjegyzések Fenékpusztá történetéhez. Bemerkungen zur Geschichte von Fenékpusztá (Bemerkungen zur Geschichte von Fenékpusztá). – *Zalai museum* 1, 105–122.
- MÜLLER, R. 1992, Neue archäologische Funde der Keszthely-Kultur. – V / In: F. Daim (ur. / ed.), *Awarenforschungen*, Archaeologia Austriaca Monographien 1. Studien zur Archäologie der Awaren 4, 251–307, Wien.
- MÜLLER, R. 1995, La cultura di Keszthely. – V / In: G. C. Menis (ur. / ed.), *Gli Avari. Un popolo d'Europa*, Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per il Friuli 22, 165–172.
- MÜLLER, R. 2010, *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpusztá*. – Castellum Pannonicum Pelsonense 1.
- NEUFFER-MÜLLER, C. 1966, *Ein Reihengräberfriedhof in Sontheim an der Brenz*. – Veröffentlichungen des Staatlichen Amtes für Denkmalpflege Stuttgart. Reihe A, Vor- und Frühgeschichte 11.
- PASQUI, A., R. PARIBENI 1918, *La necropoli barbarica di Nocera Umbra*. – *Monumenti Antichi della Reale Accademia dei Lincei* 25, 137–352.
- PETRU, P., T. ULBERT 1975, *Vranje pri Sevnici. Starokrščanske cerkve na Ajdovskem gradu / Vranje bei Sevnica. Frühchristliche Kirchenanlagen auf dem Ajdovski gradec*. – Katalogi in monografije 12.
- PICCOTTINI, G. 1976, *Das spätantike Gräberfeld von Teurnia, St. Peter in Holz*. – Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 66.

- PLESNIČAR-GEC, L. 1983, *Starokrščanski center v Emoni / Old Christian Center in Emona*. – Katalogi in monografije 21.
- PREDA, C. 1980, Callatis: necropola romano-bizantină. – *Academia de Stiinte Sociale si Politice a Republicii Socialiste România, Institutul de arheologie, Biblioteca de Arheologie* 38, 121–161.
- RIEDL, E. 1900, Bericht. – *Mitteilungen der k. k. Zentral-Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Bau- denkmale* N.F. 26, 107.
- RIEMER, E. 2000, *Romanische Grabfunde des 4. – 7. Jahrhunderts*. – *Internationale Archäologie* 57.
- RIHA, E. 1986, *Römisches Toilettengerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst*. – *Forschungen in Augst* 6.
- RIHA, E. 1990, *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*. – *Forschungen in Augst* 10.
- ROTH H., C. THEUNE 1988, *Zur Chronologie merowingerzeitlicher Frauengräber in Südwestdeutschland. Ein Vorbericht zum Gräberfeld von Weingarten, Kr. Ravensburg*. – Stuttgart.
- ROTH H., C. THEUNE 1995, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld bei Weingarten*. – *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 44/1.
- SAGADIN, M. 1988, *Kranj. Križišče Iskra. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja / Kranj. Iskra Crossroads. A cemetery from the Migration Period and the Early Slavic Period*. – Katalogi in monografije 24.
- SAGADIN, M. 2008, *Od Karnija do Kranja. Arheološki podatki o razvoju poselitve v antičnem in zgodnjerednjeveškem obdobju*. – Neobjavljena disertacija / Unpublished PhD thesis, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- SÁGI, K. 1970, Das Problem der pannonischen Romanisation im Spiegel der völkerwanderungszeitlichen Geschichte von Fenépuszta. – *Acta Antiqua* 18, 147–196.
- SALOMON, A., L. BARKÓCZI 1971, Bestattungen von Csákvár, aus Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts. – *Alba Regia* 11, 35–76.
- SLABE, M. 1975, *Dravlje. Grobišče iz časov preseljevanja ljudstev (Dravlje – necropoli dall'epoca della migrazione dei popoli)*. – Situla 16.
- SLABE, M. 1990, O prstanih iz časa preseljevanja ljudstev na Slovenskem (Über die Fingerringe aus der Völkerwanderungszeit in Slowenien). – *Arheološki vestnik* 41, 455–464.
- STARE, V. 1980, *Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev*. – Katalogi in monografije 18.
- STEPHENS, J. 2008, Ancient Roman hairdressing: on (hair)pins and needles. – *Journal of Roman Archaeology* 21, 111–132.
- STIEGEMANN, C. (ur. / ed.) 2001, *Byzanz, das Licht aus dem Osten: Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert*. Katalog der Ausstellung im Erzbischöflichen Diözesanmuseum Paderborn. – Mainz.
- ŠMID, W. 1907, Die Reihengräber von Krainburg. – *Jahrbuch für Altertumskunde* 1, 55–77.
- ŠONJE, A. 1980–1981, Ostaci groblja kod sela Klistići jugozapadno od Tinjana. – *Histria Archaeologica* 11–12, 67–88.
- TEJRAL, J. 2002, Beiträge zur Chronologie des langobardischen Fundstoffes nördlich der mittleren Donau. – V / In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaureaum. Materialien des XI. Internationalen Symposiums "Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet"*, Spisy Archeologického Ústavu AV CR Brno 19, 313–358.
- TEJRAL, J. 2005, Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch-langobardischen Nachlasses. – V / In: *Die Langobarden: Herrschaft und Identität*, Denkschriften 329, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9, 103–200.
- TORCELLAN, M. 1986, *Le tre necropoli altomedievali di Pinguente*. – *Ricerche di archeologia altomedievale e medievale* 11.
- UENZE, S. 1992, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien)*. – Münchner Beiträge zu Vor- und Frühgeschichte 43.
- VÁGÓ, E. B., I. BÓNA 1976, *Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätromische Südostfriedhof*. – Budapest.
- VARGA, P., Z. BERNERT, E. FÓTHI, G. GYENIS 2005, Anthropological data of Keszthely-Fenekpuszta cemetery. – *Anthropological Data of Hungarian Historical Populations* 4, 3–24.
- VEECK, W. 1931, *Die Alamannen in Württemberg*. – Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit 1.
- VINSKI, Z. 1968, Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji. – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3, 103–166.
- VINSKI, Z. 1980, Ovrednotenje grobnih pridatkov / Betrachtungen zur Auswertung des Grabbeigabenfundstoffes der völkerwanderungszeitlichen Nekropole in Kranj. – V / In: V. Stare, *Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev ljudstev*, Katalogi in monografije 18, 17–32, 91–104.
- WERNER, J. 1962, *Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568*. – Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse N.F. 55.
- ŽMAVC, J. 1904, Das Gräberfeld im Lajh bei Krainburg. – *Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der kunst- und historischen Denkmale* 2, 234–274.

Spletna podatkovna zbirka / Web database

InterArch-Steiermark = Interaktivna arheološka dediščina avstrijske in slovenske Štajerske / Interaktives archäologisches Erbe der österreichischen und slowenischen Steiermark (skrbnik / Administrator: Universalmuseum Joanneum GmbH) <http://www.interarch-steiermark.eu> [zadnji dostop / last access 9.10.2013].

Late Antique decorative pins of the stylus type in Slovenia

Translation

1. INTRODUCTION

The consensus within the archaeological discourse is that the decorative pins in Late Antiquity are of secondary importance in dating sites or features such as graves, as they cannot be precisely determined either geographically or chronologically. Up to now, no detailed studies on these pins have been published in Slovenia; currently only partial analysis of the Roman bone pins¹ exist. The decorative pins appear in publications of sites, where they are merely described and dated by association with other finds or through comparative analyses of the excavated material. More numerous attempts at a typology and dating of the pins can be found outside Slovenia.²

The article is based on the diploma thesis titled *Late Antique decorative pins in Slovenia*,³ written under the supervision of prof. Timotej Knific. The thesis discussed the Late Antique metal decorative pins from Slovenia and suggested their typology and chronology. It showed that the commonest pins worn between the second half of the fourth and the seventh century were of the stylus type. This specific group is presented in more detail below.

2. PARTS OF THE PIN

A pin has four parts (*Fig. 1*). The upper part is called the head; it takes various forms and decorations and usually serves as the basis for typological division. It continues into the neck, which can be round, oval, square or rectangular in cross section and is often richly decorated. The shank is designed to slide smoothly through fabric or hair and is usually undecorated. The pin ends in a point.⁴

3. USE OF THE PINS

Pins are primarily female attributes of the Late Antique costume, but can also be found in male graves. They were used to arrange or fasten the hair, to attach a headdress or a veil to the hair and to fasten clothes (a coat or scarf). Their function can be determined when found in a grave; there they appear in various positions, either on the body or alongside. The function of the pins from settlements or unknown contexts, on the other hand, is undeterminable. Most Late Antique decorative pins are made of bronze and simply decorated. They are associated with both high and low status burials. The material, type of pin and its position in the grave seldom help in determining the social class of the wearer. Some pins are made of precious metals such as silver or gold and richly decorated, revealing the women's wealth. Often, however, even rich female graves only include simple bronze or iron pins.⁵

The pins determined as hairpins are, unsurprisingly, found most often beside the head, i.e. to its right or left, above or below it. Their location is informative of the women's hairstyle as part of the costume⁶ (*Fig. 2*). Hairpins usually exceed 10cm in length, with the head serving an ornamental function and usually more pronounced.⁷

Pins used to attach a headdress or a veil usually occur in pairs and are shorter, measuring 5–7cm in length. The head is usually spherical, biconical or, rarely, faceted. In graves, they are found to the left and/or right of the head.⁸ The fashion of veiling hair originated in the Mediterranean, from where it spread to the area north of the Alps. The graves from the sixth and seventh century in Italy (e.g. Nocera Umbra, Gr. 101;⁹ Castel Trosino, Gr.

¹ Dular 1979.

² Bott 1952, 158–164; Barkóczy 1968, 275–311; Möller 1976–1977, 14–53; Ibler 1991, 38–42; Barkóczy 1994, 110–135; Riemer 2000, 103–108.

³ Čaval 2002.

⁴ Bujna et al. 1996, 27.

⁵ Möller 1976–1977, 32–34; Stephens 2008.

⁶ In her article, Möller (1976–1977, 18–26) suggests different hairstyles on the basis of the position of the pins in the graves. See also Stephens 2008.

⁷ Ibler 1991, 38–42; Möller 1976–77, 18.

⁸ Möller 1976–1977, 15–16, 18; Riemer 2000, 103, 107; Čaval 2002, 43–45.

⁹ Pasqui, Paribeni 1918, 293.

60, 128, 128a, 158, 168, 184;¹⁰ Fiesole, Villa Marchi, grave¹¹) and Slovenia (Kranj, Lajh: Gr. 5, 31 and 43)¹² revealed two or more pins with a biconical head lying close to the head of the deceased.¹³ Furthermore, all three graves from Kranj revealed gold threads in the head area, which represent the remains of the brocade of the veil.¹⁴ Believed to be among the first Frankish women to adopt this Mediterranean fashion of covering the hair is Queen Arnegunde, as early as the sixth century, while such a costume (with spherical-headed pins) in the Frankish-Alamanic area generally appears only from the seventh century onwards.¹⁵ The length of the veil varies, with two known variants: either full length to the feet, as seen in depictions of some female martyrs, or to the hips, as with the Frankish queen.¹⁶

The pins used for fastening clothes are commonly found in graves on the body or beside it, under the chin or at the chest, the hips or the thighs¹⁷ (Fig. 3). They differ from hairpins neither in form, material, length nor decoration; only the head is often emphasized to a lesser degree or not at all.¹⁸ When found at shoulder height, it supposedly replaced the fibula fastening the garment on the shoulder,¹⁹ while those found on the chest are believed to have replaced the round, flat fibula that fastened the coat.²⁰

4. PINS OF THE STYLUS TYPE

The stylus pins are among the commonest decorative pins of Late Antiquity in Slovenia.²¹ Their

¹⁰ Mengarelli 1995 [1902], 102–103, 153–154, 158, 170, 174–175, 183–184.

¹¹ Riemer 2000, 103, 373, Pl. 57: 2–4.

¹² Šmid 1907, 58, Fig. 61; Stare 1980, 106, 107; Pl. 2: 3,4. The pins from rich female Graves 31 and 43 are lost, while the five pins from Grave 5 were found to the right and left of the head.

¹³ Stare 1980, 106; Riemer 2000, 103; Čaval 2002, 16–19, 39, 40, 44–45.

¹⁴ Vinski 1980, 95, 96.

¹⁵ Möller 1976–1977, 18; Martin 2002, 509–510.

¹⁶ Möller 1976–1977, 18.

¹⁷ Ibler 1991, 38; Müller 2010, 211–212.

¹⁸ Möller 1976–77, 26.

¹⁹ Barkóczi 1993, 333.

²⁰ Bierbrauer 1984, 55; Riemer 2000, 236.

²¹ The description of the pins with a flattened and inclined head as resembling the stylus is not entirely accurate, because the latter has a flat, but neither an inclined nor spoon-shaped head. I adopted the name used

name is based on the shape of the head, which is flattened so that the object resembles a Roman writing implement, i.e. *stylus*. The head is also inclined and the neck often variously decorated, but can also be undecorated. Most pins are made of bronze, occasionally iron and rarely of silver or gold. As mentioned above, in the absence of information relating to the location of the pin in the grave, we cannot determine their exact function either as hairpins or pins for fastening clothes.

Origin

Late Antique stylus pins have evolved from toilet implements of the Roman era. Only a few of these Roman implements or ear scoops can be considered as jewellery, as they mostly only played a practical role and were accordingly made of bronze²² or bone.²³ Ear scoops (*auriscalpium*) with an inclined and usually flat end were used for a number of purposes. In personal hygiene, they were primarily used to clean the ears, while in medicine they were employed to insert tinctures into wounds or for cleaning suppurative wounds.²⁴ They were also used in surgery, as a scalpel, for precise cutting of tissue or opening of inflamed areas. Most often, however, they were used in pharmacy and cosmetics as a spoon.²⁵ The implements show some variation in form, with one end formed into a spoon and the other into a small pestle for grinding medicines and make-up.²⁶

Roman men and women used toiletries daily and wore them on the belt, either in a pouch or suspended on a ring. The custom of carrying the toilet kit on the belt is believed to be a pre-Roman or Celtic tradition. In addition to the ear scoop, the toilet kit usually also included bronze tweezers, a nail cleaner, a nail file and a toothpick.²⁷ Ear scoops as part of a toilet kit are found in male and female graves of the Roman period and also

by important authors such as Bierbrauer (1987), Barkóczi (1994), Riemer (2000) and others. Other names used in the literature are *Ohrlöffelchen*, *löffelförmige Nadeln*, *Nadeln mit spachtelförmigem Kopf* and others.

²² Riha 1990, 9; Cunja 1996, 143.

²³ Gregl 1982, 180 fn. 31.

²⁴ Gregl 2006, 33, Fig. 3.

²⁵ Riha 1986, 56–63, Pls. 25–36; Cunja 1996, 143.

²⁶ Riha 1986, 56, Pl. 59.

²⁷ Riha 1986, 26–27.

Cat. no.	Site (Grave)	Sex	PIN		Associated grave goods						Date
			Type, Variant	Material	Knife	Belt	Ring jewellery	Necklace	Fibula	Spindle whorl	
1	Kranj - Lajh, Gr. 31	f	1	iron							1 st half–3 rd quart. of 6 th c.
6	Češnjice near Trebelno, Gr.	f	2	bronze							-
8	Kranj - Lajh, Gr. 129	f	2	bronze							-
9	Kranj - Lajh, Gr. 292	f	2	bronze							6 th c.
23	Kranj - Lajh, Gr. 243	f	3	silver							1 st half–3 rd quart. of 6 th c.
26	Rifnik, Gr. 54	f	3	bronze							2 nd half of 6 th c.
30	Bled - Pristava, Gr. 236	child	4	bronze							5 th c. and 1 st half of 6 th c.
31	Rifnik, Gr. 7	f	4	bronze							6 th c.
32	Rifnik, Gr. 38	f	4	bronze							1 st half of 6 th c.
37	Rifnik, Gr. 76	f	5a	bronze							end of 5 th , 1 st half of 6 th c.
43	Laška vas, Gr. 11	f	5d1	bronze							6 th c.

Fig. 5: Additional grave goods from graves with Late Antique pins of the stylus type from Slovenia.

feature as an obligatory good of doctors' graves across the Empire.²⁸

Over time, these utility tools came to be used as an ornamental component of costume, i.e. as jewellery. The stylus pins in Late Antiquity were still mostly made of bronze, some also of iron, silver and even gold. In this period, they were mostly worn by women. Their new role also caused rich mouldings or other decoration to often be added to the neck.²⁹ The use of the decorative pins increased and spread, which was incited by the change in fashion and the meeting of local and barbarian elements.³⁰ The stylus pins, with many parallels in the sixth and seventh centuries, are most common in the western Balkans, Italy and Hungary, especially around Keszthely, where their workshop is supposed. It is believed that the Langobards adopted this type of pin from the Romanised indigenous population already in their Pannonian phase, but began wearing them more frequently in the Italic phase, i.e. after 568;³¹ the pins were subsequently also adopted by other Germanic peoples.³² According to Bierbrauer, the stylus pins of the early phase

were found in graves beside the head, indicating their initial use as hairpins. Only later were they found on the chest and hence used for fastening clothes. In Rhineland, this shift occurred in the sixth century: to the left of the Rhine during the sixth century and to the right only at the end.³³ However, this should not be generalized to the entire distribution area of the pins. For example, in Intercisa,³⁴ Csákvár³⁵ or Keszthely³⁶ they were found in the chest area already in Late Antique graves.³⁷

The debate on whether the stylus pins represent the heritage of the Late Antique costume is ongoing. Alföldi, Sági and initially Barkóczi claim that the decorative pins have nothing in common with the Late Antique population,³⁸ while other authors see the pins as evidence of continuity.³⁹ What is certain is that hairpins and pins for fastening

²⁸ Künzl 1982, 6–7, 11–12, 29–31; Bonomi 1984, 86, Pl. 3: 20.

²⁹ Ibler 1991, 41.

³⁰ Barkóczi 1994, 128.

³¹ Vinski 1980, 94.

³² Cunja 1996, 58–59; Riemer 2000, 103–104.

³³ Bierbrauer 2004, 69; Martin 2002, 507; Müller 2010, 211.

³⁴ Grave 1344: Vágo, Bóna 1976, 116.

³⁵ Grave 6: Salamon, Barkóczi 1971, 40.

³⁶ Grave 1971/83: Müller 2010, 77, 211, Pl. 50: 9–13; 51: 1. The text and tables present a fragmented stylus pin found under the chin, but the head of the pin is broken off and it can thus not be identified as being of the stylus type.

³⁷ Müller 2010, 211.

³⁸ Alföldi 1926, 53; Sági 1970, 170; Barkóczi 1968, 294; Müller 2010, 211.

³⁹ Kiss 1968, 93; Vinski 1980, 94; Barkóczi 1993, 333; Barkóczi 1994, 116; Müller 2010, 211.

clothes, including those for attaching the head dress, appear simultaneously and even together in graves (sometimes with a flat fibula).⁴⁰

Statistical analysis

Forty-five Late Antique pins of the stylus type were found in Slovenia. Thirteen come from cemeteries, of which eleven were found in graves and two as stray finds. The remaining thirty-two were found in settlements: eight with a metal detector and twenty-four through archaeological excavations.

Two of the thirteen graves' finds were found in Kranj, in the Lajh cemetery; for one the grave group is not known,⁴¹ while the other was found beside Grave 62.⁴² Of the remaining eleven pins, two lay to the right and one to the left of the head, three under the chin or in the neck area, one on the chest and two by the knees of the skeletons (Fig. 4). The location of two pins from graves is unknown.

The stylus pins from Slovenia differ in material, findspot (settlement, grave) and decoration. Although only roughly a quarter of them were found in graves, the statistical analysis of the associated grave goods (Fig. 5) shows a repeating pattern suggesting a fairly uniform costume in Late Antiquity. The grave goods frequently associated with stylus pins are ring jewellery, such as bracelets and earrings, but also bead necklaces, large beads or ceramic spindle whorls. In two cases an iron knife and fibula were included, while a bone comb and a belt buckle appear very rarely. These grave goods point to burials of women.

Typological classification

(Fig. 6)

The stylus pins from Slovenia differ in shape and decoration and can be divided into five types with several variants:

Type 1:

– Undecorated pins with a neck of a round cross section of the neck (Fig. 6: T1).

Type 2:

– Pins of a round cross section with a moulded neck appear in numerous variants. The neck is most often decorated with ribs, termed astragali by some authors.⁴³ A pin can have one to three astragali, some even a series of them (Fig. 6: T2). Several pins combine astragali with a triangular faceted ornament on the neck, the latter in the shape of bands of small, alternating standing and hanging faceted triangles.

Type 3:

– Pins of a round cross section with an incision-decorated neck. The decoration consists of simple incisions occurring singly or in bands of one, two or three. These bands sometimes form a pattern and other times seem to have been cut haphazardly (Fig. 6: T3). There are also rare examples of pins with oblique, spiral or zigzag incisions.

Type 4:

– Pins with a neck of a square cross section (Fig. 6: T4).

Type 5: Pins with an enlarged neck (Fig. 6: T5). These are divided into several variants:

5a: pins with an enlarged neck of a cruciform cross section. The enlarged neck has an incised longitudinal groove on each of the four sides, which results in a section in the shape of a cross with truncated tips. The pin is further decorated with incisions or ribs above and below the enlarged part;

5b: pins with an enlarged neck of a polygonal cross section;

5c: pins with an enlarged neck of a square cross section. The enlarged part often bears an incised inscription or incisions resembling an inscription;

5d: pins with an enlarged and perforated neck of a square cross section, which is further divided into:

– **5d1:** pins with an enlarged neck of a square cross section with a single perforation,

– **5d2:** pins with an enlarged neck of a square cross section with a double perforation.

Some pins combine elements of different types and are more difficult to be classified. For example, a pin with a moulded neck may also have a perforation and astragali can be combined with

⁴⁰ Müller 2010, 211. E.g. Graves 1971/5 (65, Pl. 44: 5,6) and 1999/40 (119, Pl. 85: 11–14,18).

⁴¹ Stare 1980, 120.

⁴² Fn. 84; Šmid 1907, 64; Stare 1980, 108.

⁴³ Bott 1952, 159; Barkóczy 1994, 110.

incisions. These pins are classified on the basis of the technically more demanding decoration.

Fourteen of the forty-five stylus pins belong to Type 2, nine to Types 3 and 5, eight to Type 4 and five to Type 1.

5. INTERPRETATION AND CATALOGUE

The running numbers in Catalogue refer to the Cat. Nos. in text.

The publications written in **bold** represent the source from which the illustrations of objects presented in the *Figs.* in text were taken.

Abbreviations

L. = Length

ANMS = Archives of the Archaeological Department of the NMS

DM Novo mesto = Dolenjski muzej Novo mesto (Dolenjska Museum Novo mesto)

IzA ZRC SAZU = Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana (Institute of Archaeology, Scientific Research Centre SASA, Ljubljana)

MM Ljubljana = Mestni muzej, Ljubljana (City Museum of Ljubljana)

NM Postojna = Notranjski muzej Postojna (Notranjska Museum Postojna)

NMS = Narodni muzej Slovenije, Ljubljana (National Museum of Slovenia, Ljubljana)

PM Celje = Pokrajinski muzej Celje (Celje Regional Museum)

PM Koper = Pokrajinski muzej Koper (Koper Regional Museum)

PM Ptuj = Pokrajinski muzej Ptuj – Ormož (Regional Museum Ptuj – Ormož)

TM = Tolminski muzej, Tolmin (Tolmin Museum)

Type 1

(*Figs.* 6: T1; 7)

Undecorated stylus pins with a neck of a round cross section: they are made of bronze or iron and represent exact imitations of the ear scoops forming part of the Roman toilet kit.

Five pins of this type were found in Slovenia (*Fig.* 7): four during archaeological excavations (cat. nos. **1**, **2**, **4**, **5**) and one by a metal detector (cat. no. **3**). One pin was found in a grave, to the right of the head (cat. no. **1**), one is a stray find in a cemetery (cat. no. **2**) and the other three are from settlements (cat. nos. **3–5**).

1. Kranj, Lajh (*Fig.* 7: 1)

– Grave 31

Iron pin of a round cross section. The point is broken off. L.: 8.9cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Position in the grave: to the right of the head.

Storage: NMS, inv. no. S 780.

Publication: Šmid 1907, 61; Stare 1980, 107, Pl. 16: 7.

New drawing: ANMS.

2. Kranj, Lajh (*Fig.* 7: 2)

– cemetery

Iron pin of a round cross section. The lower part is broken off. L.: 5.7cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: NMS, inv. no. S 1789.

Publication: Šmid 1907, 61; Stare 1980, 120, Pl. 112: 3.

New drawing: ANMS.

3. Limberk near Velika Račna (*Fig.* 7: 3)

– settlement

Iron pin of a round cross section.

L.: 10.6cm.

Method of discovery: metal detector.⁴⁴

Storage: IzA ZRC SAZU.

Publication: **Ciglencečki 1985**, 262, Pl. 8: 92; id., 1994a, Pl. 10a: 14.

4. Ljubljana, Zgodnjekrščanski center (Early Christian Centre) (*Fig.* 7: 4).

Silver pin of a round cross section. The shank is curved.

L.: 8.7cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: MM Ljubljana, inv. no. M 440.

Publication: **Plesničar-Gec 1983**, 144, Pl. 29: 25.

5. Ljubljana, Zgodnjekrščanski center (Early Christian Centre) (*Fig.* 7: 5).

Bronze pin of a round cross section. The shank is curved.

L.: 9.4cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: MM Ljubljana, inv. no. M 471.

Publication: **Plesničar-Gec 1983**, 146, Pl. 32: 7.

The iron pin from Grave 31 at Lajh in Kranj (cat. no. **1**, *Fig.* 7), lying to the right of the head of a female skeleton, was found together with a pair of gilded silver S-fibulae, gilded silver foot of a pincer fibula, an iron knife, an oval iron belt buckle, a fragmented double-sided bone comb, a fragmented bronze round, flat fibula and multicoloured glass beads. Preserved beside and partly under the head were the remains of gold threads indicating a veil. The grave yielded further two bronze pins, also lying in the head

⁴⁴ Most of such finds in the NMS were acquired in the 1990s (Timotej Knific, pers. comm.).

area, but they have since been lost.⁴⁵ The pincer fibula is attributed by Vinski to a time before 550 and to the region of Thuringia.⁴⁶ The S-fibulae with animal-head terminals can be dated to the second half of the sixth century,⁴⁷ or more precisely to the third quarter of the sixth century,⁴⁸ while Milavec attributes them to the North Danubian phase (Type Poysdorf), which spans the first half of the sixth century.⁴⁹ On the basis of the necklace with *millefiori* beads, the grave has been placed into Group 2, i.e. between 550–575.⁵⁰

Other Slovenian pins of Type 1 share their date with the archaeological sites that yielded them.

Outside the territory of Slovenia decorated and undecorated stylus type pins have come to light in almost all Late Antiquity sites. They were in use within the Roman State (e.g. Lauriacum, Csákvár, Aquileia, Intercisa) from the second half of the fourth century onwards. Used as hairpins and pins for fastening clothes they have been found in Roman and Langobard female graves, in Germanic settlements north of the Alps and in the Danubian region, where they date between the fifth and the seventh century.⁵¹ A number of them has been found in Keszthely, which led Müller to see them as goods placed in graves before the Langobards left for Italy,⁵² while pins of the same type from Italy date well after this event. An undecorated stylus type pin was recovered at Avicenna, Cagnano Varano in Italy, and dated by association with other material from the cemetery to the sixth and seventh centuries.⁵³ In Grave 3 in Bolsena, Lazio,⁵⁴ a similar pin was found on the chest of a female skeleton and was, as the sole good, dated together with the cemetery as a whole to the first half of the seventh century. Pins of Type 1 were found in female Grave 14 at Altamura-Belmonte in Apulia,⁵⁵ initially dated to

the seventh and beginning of the eighth century,⁵⁶ but later revised to the sixth and seventh centuries.⁵⁷ Further such pins are stray finds from the cemetery at Cornus,⁵⁸ an important city during Roman times and up to the Early Middle Ages. One pin, probably of bronze, was also found in one of the cemeteries around Buzet in Croatia and dated to the sixth century by comparison with similar finds from Invillino.⁵⁹

Type 2

(Figs. 6: T2; 8–10)

Stylus pins of a round cross section with a moulded neck: fourteen pins of this type have been recovered in Slovenia.⁶⁰ Eleven were found in settlements: eight during excavations and three with a metal detector. Three pins were found in graves (Fig. 8) and point to their use: one was lying to the left of the head (cat. no. 6), one between the knees (cat. no. 9) and one under the chin (cat. no. 8). This allows to infer that the first one was used as a hairpin and the other two for fastening a dress or a coat.

6. Češnjice pri Trebelnem (Fig. 8: 6)

– grave

Bronze pin of a round cross section. The head is flattened and inclined. The neck bears herringbone incisions in the upper part, followed by transverse incisions interrupted by two astragali and concluded by two crossing zigzag lines. L.: 13.1cm.

Method of discovery: amateur excavation, material later bought by conservator Jakob Žmavc.

⁴⁵ Stare 1980, 107.

⁴⁶ Vinski 1980, 93; Stare 1980, Pl. 16: 4.

⁴⁷ Bitenc, Knific 2001, 74–76, cat. no. 243/21. The catalogue only lists S- and flat fibulae from Lajh. The author does not describe every single fibula, but dates them collectively to the second half of the sixth century.

⁴⁸ Bóna 1990, 69, 72, Fig. 85.

⁴⁹ Milavec 2007, 348.

⁵⁰ Losert, Pleterski 2003, 65–67; Losert 2003.

⁵¹ Bierbrauer 1987, 161–162, with references; Ladstätter-Schretter 1998, 15, Fig. 6: 8–11.

⁵² Müller 2010, 243, e.g. Grave 1971/85; fn. 1444.

⁵³ Riemer 2000, 412, without a drawing.

⁵⁴ Riemer 2000, 103 fn. 4, 389, without a drawing.

⁵⁵ Riemer 2000, 103 fn. 4, 417, without a drawing.

⁵⁶ Iorio 1977–1978; 47–136.

⁵⁷ d'Angela 1986, 918 no. 15.

⁵⁸ Riemer 2000, 103 fn. 4, 481, Pl. 111: 25.

⁵⁹ Marušič 1955, 102–103, Pl. 2: 1.

⁶⁰ Apart from those mentioned, two other pins might also belong to this type, but are fragmented and only the neck decoration suggests the type: the pin from Ptuj (PM Ptuj, inv. no. P 2535) is missing part of the neck, the head and the point (Korošec), while the other one, from the Zgodnjekrščanski center (Early Christian Centre) in Ljubljana (MM Ljubljana, inv. no. M. 270), is missing part of the neck as well as the head (Plesničar-Gec 1983, 122, Pl. 32: 6). In the absence of the head they cannot be positively identified as stylus pins and are thus not included in the catalogue. For the information and the drawing of the pin from Ptuj, I would like to thank Janez Dular, IZA ZRC SAZU, Ljubljana.

Position in the grave: to the left of the head.⁶¹

Storage: NMS, inv. no. S 3225.

Publication: Bitenc Knific 2001, 40–41, cat. no. 113.

New drawing: ANMS.

7. Gradec near Prapretno (Fig. 8: 7)

– settlement

Bronze pin of a round cross section. The neck bears heringbone incisions on the rear upper part and astragali in the lower part.

L.: 12.0cm.

Method of discovery: metal detector.

Storage: PM Celje.

Publication: Ciglencčki 1994a, Fig. 5: 15.

8. Kranj, Lajh (Fig. 8: 8)

– Grave 129

Bronze pin of a round cross section. The neck bears heringbone incisions on the rear upper part and unevenly wide transverse ribs on the lower part, the latter poorly made and giving the appearance of spiral decoration.⁶²

L.: 13.0cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Position in the grave: under the chin.

Storage: NMS, inv. no. S 1018.

Publication: Šmid 1907, 69; Stare 1980, 110, Pl. 45: 5.

New drawing: ANMS.

9. Kranj, Lajh (Fig. 8: 9)

– Grave 292

Bronze pin of a round cross section. The neck bears four bands of narrow transverse ribs separated by three bands of small faceted triangles.

L.: 15.9cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Position in the grave: between the knees.

Storage: NMS, inv. no. S 1492.

Publication: Žmavc 1904, 258, 259, Fig. 215: b; Stare 1980, 117, Pl. 88: 2.

New drawing: ANMS.

10. Ljubljana, Zgodnjekrščanski center (Early Christian Centre) (Fig. 8: 10)

Bronze pin of a round cross section. The neck bears a wide rib between transverse incisions.

L.: 7.5cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: MM Ljubljana, inv. no. M 290.

Publication: Plesničar-Gec 1983, 146, Pl. 32: 10.

11. Ljubljana, Zgodnjekrščanski center (Early Christian Centre) (Fig. 9: 11)

Silver pin of a round cross section. The neck bears pairs of two narrow ribs separated by two bands of hanging and standing faceted triangles and an astragalus.

L.: 10.7cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: MM Ljubljana, inv. no. M 473.

Publication: Plesničar-Gec 1983, 145, Pl. 31: 8.

12. Predjama (Fig. 9: 12)

– settlement

Bronze pin of a round cross section. The neck bears four bands of narrow ribs and a spiral band in the lower part. The lower part is slightly curved.

L.: 12.15cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: NM Postojna.

Publication: Korošec 1956, 46, Pl. 28: 19, 48: 8.

13. Ptuj, Grajski grič (Castle Hill) – Turnirski prostor (Fig. 9: 13)

Bronze pin of a round cross section. The neck is severely damaged and bears astragali, the shank is bent and the point broken off.

L.: 7.0 cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: PM Ptuj.

Publication: Korošec 1999, 37, Pl. 44: 9.

14. Tonovcov grad near Kobarid (Fig. 9: 14)

– settlement

Bronze pin of a round cross section. The neck bears astragali. The shank is sharply bent in the middle.

L.: 11.0cm.

Method of discovery: metal detector.

Storage: TM, inv. no. 23113.

Publication: Ciglencčki 1994, Pl. 6: 16; 1994b, Pl. 1: 22; 1994c, Pl. 1: 18; Modrijan, Milavec 2011, Pl. 6: 3.

15. Tonovcov grad near Kobarid (Fig. 9: 15)

– settlement, Building 1

Bronze pin of a round cross section. The neck bears two astragali. The shank is bent in the lower half.

L.: 11.0cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: TM, field no. 22292.

Publication: Ciglencčki 2008, Fig. 22: 24; Modrijan, Milavec 2011, Pl. 6: 4.

16. Tonovcov grad near Kobarid (Fig. 10: 16)

– settlement, outside Building 1

Bronze pin of a round cross section. The neck bears a series of astragali and two medium-wide ribs in the lower part.

L.: 8.7cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: TM, field no. 22295.

Publication: Ciglencčki 2008, Fig. 22: 28; Modrijan, Milavec 2011, Pl. 6: 2.

⁶¹ According to the field diary of Jakob Žmavc (1906), dated 14 August 1906, the source of this information was initially uncertain as to the position of the pin in the grave: on the left clavicle or left of the head; she later claimed the latter. I was able to inspect the transcript of the field diary thanks to Timotej Knific from the Archaeological Department at the NMS.

⁶² The descriptions of other authors differ: pin with a spiral ornament (Šmid 1907, 69) or an incised upper part (Stare 1980, 60).

17. Tonovcov grad near Kobarid (Fig. 10: 17)

– settlement, Building 1, Room 2

Bronze pin of a round cross section. The neck bears two bands of two variously wide ribs separated by a long undecorated part. The shank is curved in the lower half. L.: 10.5cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: TM, field no. 22294.

Publication: **Modrijan, Milavec 2011**, Pl. 5: 18.

18. Tonovcov grad near Kobarid (Fig. 10: 18)

– settlement, outside Building 1

Bronze pin of a round cross section. The neck bears one pronounced rib flanked by three narrow ribs on both sides. A short part of the neck, between the head and the decoration, is rectangular in cross section.

L.: 8.9cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: TM, field no. 22445.

Publication: Ciglencečki 2008, Fig. 22: 25; **Modrijan, Milavec 2011**, Pl. 6: 1.

19. Vranja peč near Lipni Dol (Fig. 10: 19)

– settlement

Bronze pin of a round cross section. The head bears shallow incisions on the outer upper surface. The neck bears spiral incisions at the top, followed by a few narrow oblique ribs, a band of oblique incisions, three bands of faceted triangles and three narrow transverse ribs.

L.: 13.3cm.

Method of discovery: metal detector.

Storage: private property.

Publication: Bitenc Knific 2001, cat. no. 154.

New drawing: ANMS.

The bronze pin from Češnjice pri Trebelnem (cat. no. 6, Fig. 8) lay in an inhumation grave together with a ceramic vessel and a necklace. The cemetery was found in 1905. The pottery fragments and the pin were later bought by Jakob Žmavc. Unfortunately, these finds do not allow us to date the grave precisely. Prior to this, other archaeological finds had been recovered in the vicinity of the village, including human bones.⁶³

Grave 129 from Kranj only yielded the bronze pin⁶⁴ (cat. no. 8, Fig. 8) and a few glass beads of a necklace; this does not enable an accurate date of the grave to be proposed.

The pin with a moulded neck from female inhumation Grave 292 at Kranj (cat. no. 9, Fig. 8)⁶⁵

⁶³ Information from an unpublished text by Špela Karo and Rok Klasinc, *Češnjice pri Trebelnem*. In March 2012, I was able to see the manuscript due to Timotej Knific from the Archaeological Department of the NMS.

⁶⁴ Stare 1980, 110, Pl. 45: 5.

⁶⁵ The grave was excavated by Žmavc and initially published in 1904 as Grave 76 (Žmavc 1904, 258–259, Fig. 215). In

was found together with an S-fibula of the Sarching type, which some authors date to the second half of the sixth century.⁶⁶ The recent analysis of the S-fibulae from Slovenia, however, defines it as the south German type, which can also be found in Italy and the decoration of which suggests the pre-Pannonian period of the Langobards, i.e. the first half of the sixth century.⁶⁷ The grave goods further consisted of a scabbard fitting, decorated silver plates and strap clamps, typical of female Langobard graves,⁶⁸ as well as a necklace of glass beads including one *millefiori* bead. Based on the S-fibula and the necklace, Losert attributes this grave to the third quarter of the sixth century.⁶⁹

Similar pins were recovered at the Bavarian early medieval cemetery at Altenerding. They were decorated with faceted triangles and narrow ribs, but not the stylus head. They were found in graves exclusively to the right of the head. These pins are also common in Alamanic graves. Losert terms them “pins with a moulded upper part” and dates them to the late sixth and early seventh century.⁷⁰

The decorative pins of Type 2 from Slovenia have numerous analogies from near and far. They were found in Istria, at Sipar⁷¹ and Mejica,⁷² but also in numerous other contemporaneous sites.⁷³ Similar pins are known from the Lower Danube

the integral publication of the Lajh cemetery, however, it is marked as Grave 292 (Stare 1980, 105, 117, Pl. 88: 2–9).

⁶⁶ Bóna 1990, 69–70, I. 70; Milavec 2007, 346, 347.

⁶⁷ Milavec 2007, 350.

⁶⁸ Vinski 1980, 93.

⁶⁹ Losert, Pleterski 2003, 61; Losert 2003.

⁷⁰ Losert, Pleterski 2003, 49; Losert 2003.

⁷¹ Marušić 1986, 86–91, Fig. 9: 9.

⁷² Torcellan 1986, 46–47; Pl. 18: 6 (Gr. 54); 23: 7 (Gr. 93); 27: 5 (Gr. 123).

⁷³ E.g. *Teurnia* (Piccottini 1976, 99–100, Pl. 16: 8); *Tiszabura* (Csallány 1961, 284, Pl. 196: 1); *Sonthheim an der Brenz* (Neuffer-Müller 1966, 25, Pl. 26: B 4); *Csákvár* (Salamon, Barkóczi 1971, Fig. 6: 20; 7: 23); *Intercisa* (Vágó, Bóna 1976, Pl. 41: 5); *Schretzheim* (Koch 1977, 68, Pl. 10: 10 [Gr. 34]); *Callatis* (Preda 1980, Pl. 30, M 339, M 280.3); *Castel Trosino* (Mengarelli 1995 [1902], 81 Fig. 73, 172 Fig. 221); *Invillino-Ibligo* (Bierbrauer 1987, 161; Pl. 49: 11–15; 64: 1–5,8); *Keszthely-Fenékpuszta* (Barkóczi 1994, Fig. 7: 5,8; Müller 2010, 36, 41, Pl. 1); *Tác – Gorsium* (Barkóczi 1994, 112, 118, Fig. 8: 1,2,4); *Ciko* (= *Czikó*: Hampel 1905, 378, Fig. 1014; Barkóczi 1994, 114; Garam 2001, Pl. 41: 6 [grave 33]); *Morești in Band* (Horedt 1977, 261, Fig. 5: 1–3,8–9); *Caričin grad* (Mano-Zisi 1954–1955, Pl. 36: 16); *Iatrus-Krivina* (Gomolka-Fuchs 1982, 154, Pl. 64: 288,288a); *Pešterica near Prilep* (Kepeski 1976, Pls. 2–5 [Gr. 4]); *Kaiseraugst* (Martin 1991, 71–74, Fig. 39: 19–20); *Hemmaberg* (Ladstätter-Schretter 1998, Fig. 6: 1–4).

region,⁷⁴ for example at Gradina on Jelica,⁷⁵ Gamzigrad, Pernik and Niš, the latter a bronze pin with a chain and a pendant (*Fig. 26: 2*) dated to the sixth century together with other finds of the hoard.⁷⁶ A very similar bronze pin (*Fig. 26: 3*) was found in a grave at Sadovec, Bulgaria, in the vicinity of an Early Christian church; it lay on the chest of a female skeleton.⁷⁷ It is dated by analogy to the first half of the sixth and the seventh century.⁷⁸

Most of the stylus pins from the cemetery at Keszthely, Hungary, have a moulded neck and all are attributable to the early Keszthely culture, which Müller dates to the last third of the sixth and first half of the seventh century.⁷⁹ In Italy,⁸⁰ at the Grancia site in Grosseto, a bronze pin and fragments of a bead were the only goods in female Grave 53, dated with the cemetery as a whole to the second half of the seventh century.⁸¹ Six stylus pins were recovered as stray finds at the site of Avicenna in Cagnano Varano, Italy; two with a moulded neck and dated to the sixth and seventh centuries.⁸² At Intercisa, Grave 1184 yielded a bronze pin with a moulded neck, found to the right of the head of a female skeleton. The grave was dated to the late fourth–early fifth century on the basis of a carnelian bead of a necklace.⁸³

As seen above, the stylus pins with a moulded neck are broadly dated, from the late fourth to

the end of the seventh century, although most can be attributed to the sixth and seventh centuries. It has to be said, however, that an analysis and classification of pins based on decoration would allow more precise dating of individual variants.

Type 3

(*Figs. 6: T3; 11; 12*)

Stylus pins with an incision-decorated neck of a round cross section: nine pins of this type were found in Slovenia, six during archaeological excavations and three using a metal detector. Six pins were found in settlements and three in cemeteries. In graves, one lay at the knees of a skeleton (cat. no. 23), one under the neck (cat. no. 26, *Fig. 12*) and one was a stray find recovered outside a grave (cat. no. 22, *Fig. 11*).

20. Koper, Kapucinski vrt (*Fig. 11: 20*)

– settlement

Bronze pin of a round cross section. The neck bears transverse incisions cut at irregular intervals.

L.: 8.5cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: PM Koper, inv. no. AKKV 14.

Publication: Cunja 1996, 143, Pl. 1: 14.

21. Koper, Kapucinski vrt (*Fig. 11: 21*)

– settlement

Bronze pin of an oval cross section. The neck bears transverse and spiral incisions.

L.: 11.0cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: PM Koper, inv. no. AKKV 13.

Publication: Cunja 1996, 143, Pl. 1: 13; Bitenc, Knifec 2001, cat. no. 98.

22. Kranj, Lajh (*Fig. 11: 22*)

– cemetery (beside Grave 62⁸⁴)

Bronze pin of a round cross section. The head is slightly damaged. The neck bears three bands of shallow incisions.

L.: 7.9cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: NMS, inv. no. S 862.

Publication: Šmid 1907, 64; Stare 1980, 108, Pl. 27: 4.

New drawing: ANMS.

23. Kranj, Lajh

– cemetery, Grave 243

Silver pin of a round cross section. The neck bears transverse incisions.

⁷⁴ Milinković 2001, 132, Pl. 3: 1,2.

⁷⁵ The pin with a moulded neck from Gradina on Jelica in Serbia has a small, round perforation on the neck (*Fig. 27: 1*) (with a chain and a hook) and is classified here as Type 5, Variant d1, which has analogies in the pins from Niš and Sadovec, with a moulded neck and a chain, but without a perforation (see below).

⁷⁶ Vinski 1968, 109, 144–145, Pl. 6: 20.

⁷⁷ Uenze 1992, 161–163, Pl. 4: 9.

⁷⁸ Uenze 1992, 162.

⁷⁹ Müller 2010, 245. Pins from Graves 1963/1,3,4,16,26,29 (Pls. 36: 1,2,7,21; 37: 13,34), 1966/37,84 (Pls. 38: 4; 40: 22), 1967/87,91,93,97 (Pl. 40: 28,31; 41: 1,13) and three pins from the excavations that Lipp conducted in 1886 (Pl. 1: 1,2,5).

⁸⁰ Riemer, when discussing Roman finds from the cemeteries of the fifth to the eighth centuries in Italy, listed five stylus pins with a moulded neck, yet I was only able to identify three from the published drawings, namely the bronze pin with incisions from Grave 8 in Fiesole (Pl. 58: 10, see below) and two pins with a moulded neck from Grave 53 in Grancia (Pl. 62: 12) and from Avicenna in Cagnano Varano (Pl. 84: 13), respectively.

⁸¹ Riemer 2000, 381–382, Pl. 62: 12.

⁸² Riemer 2000, 412, Pl. 84: 13.

⁸³ Vago, Bóna 1976, 192, 202.

⁸⁴ Šmid writes that Grave 62 contained no finds (Šmid 1907, 64). Two objects, the bronze pin and an iron object, however, were found beside the grave and interpreted as stray finds (Stare 1980, 108).

L.: -.

Method of discovery: archaeological excavation.

Position in the grave: at the knees.

Storage: lost.

Publication: Žmavc 1904, 245, 246, Fig. 200: b (originally Grave no. 29; the inferior quality of the photograph does not enable reproduction); Stare 1980, 115.

24. Ljubična near Zbelovska Gora (Fig. 11: 24)

– settlement

Bronze pin of a round cross section. The neck bears shallow transverse incisions.

L.: 9.6cm.

Method of discovery: metal detector.

Storage: NMS, inv. no. S 3231.

Publication: unpublished.

Drawing: ANMS.

25. Ljubljana, Zgodnjekrščanski center (Early Christian Centre) (Fig. 12: 25)

Bronze pin of a round cross section. The head is partly broken off. The neck bears several transverse incisions.

L.: 6.8cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: MM Ljubljana, inv. no. M 282.

Publication: Plesničar-Gec 1983, 146, Pl. 32: 12.

26. Rifnik (Fig. 12: 26)

– Grave 54

Bronze pin of a round cross section. The neck bears three bands of two or three incisions.

L.: 15.5cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Position in the grave: under the neck.

Storage: PM Celje, inv. no. 325.

Publication: Bolta 1970–1971, 131; Bolta 1981, 34, Pl. 9: 14.

27. Zidani gaber above Mihovo (Fig. 12: 27)

– settlement

Bronze pin of a round cross section. The neck bears heringbone incisions on the upper rear part terminating in four oblique incisions on the front part.

L.: 12.8cm.

Method of discovery: metal detector.

Storage: DM Novo mesto, inv. no. A 2734.

Publication: unpublished.

Drawing: ANMS.

28. Zidani gaber above Mihovo (Fig. 12: 28)

– settlement

Bronze pin of a round cross section. The neck bears oblique incisions on the rear part.

L.: 5.8cm.

Method of discovery: metal detector.

Storage: DM Novo mesto, inv. no. A 2766.

Publication: unpublished.

Drawing: ANMS.

The silver pin of Type 3 from Grave 243 from the Lajh cemetery in Kranj (cat. no. **23**)⁸⁵ has been lost.⁸⁶ The grave further yielded a necklace of multicoloured glass, ceramic and amber beads, a pyramidal bone pendant typical of the time up to the seventh century,⁸⁷ an iron knife, a bronze shield-shaped belt fitting, which is an element of the male costume typical of the Merovingian period and dated to the sixth and seventh centuries,⁸⁸ a bronze ring, a square plate coated with blue and white enamel as well as two gilded silver S-fibulae, which are close to the late fibulae of Type Poysdorf according to Tejral.⁸⁹ Earlier literature dates such S-fibulae to the late sixth century,⁹⁰ while Tejral and Milavec believe them to be older and dated to the first half or middle of the sixth century.⁹¹ Losert attributes this grave to the third quarter of the sixth century.⁹²

The second pin of Type 4 from the Lajh cemetery was found beside Grave 62, which was found empty.⁹³ In addition to the pin (cat. no. **22**, Fig. 11), the area around the grave also revealed an elongated iron object. Located near Grave 62 was Grave 61 that only revealed a necklace of green beads, which could suggest that both the pin and the iron object could originally have belonged to Grave 61.⁹⁴

The incision-decorated pin from Rifnik was placed in Grave 54⁹⁵ (cat. no. **26**, Fig. 12) of an elderly woman. Other grave goods consisted of a necklace of glass beads, a ceramic spindle whorl and a bracelet, the latter a typical jewellery item of the Romanised indigenous population and later also adopted by the Germanic (Gepids, Langobards) and Steppe peoples. On Rifnik, a similar bracelet was found in Grave 47.⁹⁶ Other such bracelets

⁸⁵ The grave was excavated by Žmavc and initially published in 1904 (Žmavc 1904, 246, Fig. 200 [as Grave 29]). In the integral publication of the cemetery, however, it is marked as Grave 243 (Stare 1980, 105, 115, Pl. 74: 7–15).

⁸⁶ Žmavc 1904, 245–246, Fig. 200: b; Stare 1980, 115.

⁸⁷ Jevremov, Tomanič Jevremov, Ciglencečki 1993, 225, 227–228.

⁸⁸ Vinski 1980, 96.

⁸⁹ Tejral 2002, 341 Fig. 19; Milavec 2007, 348.

⁹⁰ Werner 1962, 126; Vinski 1980, 94.

⁹¹ Tejral 2005, 137–160; Milavec 2007, 347, 348.

⁹² Losert, Pleterski 2003, 165–166; Losert 2003.

⁹³ Šmid 1907, 64; Stare 1980, 108.

⁹⁴ Stare 1980, 108, Fig. 4.

⁹⁵ Leben Seljak 2006, 440. Common pathological features on the three female skeletons in Graves 54, 56 and 58 led Leben Seljak to suggest that the women were related.

⁹⁶ Bolta 1981, 33, Pl. 8: 6.

from Slovenia are known from Pristava in Bled⁹⁷ and Lajh in Kranj,⁹⁸ dated to the second half of the sixth century.⁹⁹ Above-mentioned Grave 54 from Rifnik is also dated to the second half of the sixth century.

In settlements, pins of Type 3 were found in Kapucinski vrt in Koper (cat. nos. **20, 21**; Fig. 11), on Zidani gaber (cat. no. **27, 28**; Fig. 12), Ljubična (cat. no. **24**, Fig. 11) and in the Zgodnjekrščanski center (Early Christian Centre) in Ljubljana (cat. no. **25**, Fig. 12). Analogies to these can be found in Istria, on Mejica,¹⁰⁰ and in numerous cemeteries outside Slovenia.¹⁰¹ In Italy, they were found at Avicenna in Cagnano Varano, where three of the six stylus pins recovered belong to Type 3: one with transverse and two with spiral incisions on the neck. They are dated with the cemetery to the sixth and seventh centuries.¹⁰² Grave 4 from Bolsena in Lazio revealed a pin with a twisted neck together with a gold basket earring of Type 2a,¹⁰³ two iron knives, a bracelet with thickened ends, glass and amber beads, a coin of Constantine and a spherical-head pin. The goods date the grave to the middle or second half of the seventh century.¹⁰⁴ The cemetery was initially dated between the fifth and seventh centuries,¹⁰⁵ while a later revision showed most graves to date to the first half of the seventh century.¹⁰⁶ The only parallel to the pin from Bolsena's Grave 4 was found in Grave 164 in Castel Trosino.¹⁰⁷ In Fiesole, in via Riorbico, the twenty-seven graves included only one, Grave 8, that contained a bronze stylus pin as the sole grave good, decorated with two bands

of horizontal herringbone incisions at the rear; the cemetery is dated to the seventh century.¹⁰⁸

The pins of Type 3 from graves in Slovenia may be dated to the middle or second half of the sixth century, while abroad they were in use at least to the mid-seventh century. Having said that, analysis and further decoration-based division would certainly enable us to date individual variants more precisely. For example, pins with a neck bearing parallel horizontal incisions, such as was found in Kapucinski vrt in Koper (cat. no. **20**, Fig. 11), are also known from Merovingian female graves in south-western Germany and are typical of the period between 610 and 670.¹⁰⁹

Type 4

(Figs. 6: T4; 13; 14)

Pins with the neck of a square cross section: the eight pins of this type from Slovenia comprise four iron and one bronze example from settlements and three bronze pins from graves. Two of the latter were found in the area between the neck and the chest (cat. nos. **31, 32**; Fig. 13), while the location of the third is unknown (cat. no. **30**, Fig. 13). The majority of these pins is decorated with incisions, mainly forming a zigzag pattern. Noteworthy are the iron pins from Tonovcov grad near Kobarid, which are more robust and give the appearance of tools, though they may also be semi-products.

29. Koper, Kapucinski vrt (Fig. 13: 29)

– settlement

Bronze pin of a round cross section. The neck of a square cross section bears zigzag incisions.

L.: 11.0cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: PM Koper, inv. no. AKKV 15.

Publication: **Cunja 1996**, 143, Pl. 1: 15; Bitenc, Knific 2001, cat. no. 98.

30. Bled, Pristava (Fig. 13: 30)

– Grave 236

Bronze pin of a round cross section. The head bears concentric circles on the lower side. The neck of a square cross section is undecorated.

L.: 13.2cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Position in the grave: unknown.

Storage: NMS, inv. no. S 493.

Publication: Kastelic 1960, 27, Pl. 12: 4.

New drawing: ANMS.

⁹⁷ Grave 277: Knific 1983, 149, Pl. 19: 13–16.

⁹⁸ Vinski 1980, Pl. 39: 4; 46: 8; 57: 4; 64: 3,12; 83: 3; 87: 9; 99: 8.

⁹⁹ Vinski 1980, 95; Cunja 1996, 62.

¹⁰⁰ Marušić 1986, 97–100, Fig. 12: 6; Torcellan 1986, 46–47, Pl. 24: 6 (Gr. 106), Pl. 31: 6 (Gr. 151), Pl. 34: 4 (Gr. 179).

¹⁰¹ *Csákberény* (Fettich 1965, Fig. 167: 2); *Schretzheim* (Koch 1977, 68, Pl. 177: 1, Pl. 134: 5 [Gr. 514]); *Inwillino-Ibligo* (Bierbrauer 1987, 78, 161, Fig. 22: 11, Pl. 51: 5); *Weingarten*, Gr. 487 (Roth, Theune 1995, 142–143, Fig. 166, Pl. 176: 3); *Kaiseraugst* (Martin 1991, 71, Fig. 39: 15–17); *Pleidelsheim*, Gr. 126 (Koch 2001, 160, 462–463, Pl. 50: 1); *Kölked-Feketekapu B*, Gr. 335 (Kiss 2001, 369, Pl. 74: B 335).

¹⁰² Riemer 2000, 412, without a drawing.

¹⁰³ Riemer 2000, 52.

¹⁰⁴ Riemer 2000, 53.

¹⁰⁵ Galli 1912, 345–353.

¹⁰⁶ von Hessen 1975, 61; Riemer 2000, 389, Pl. 68:1–6.

¹⁰⁷ Mengarelli 1995 [1902], 172, Fig. 221; Riemer 2000, 103, fn. 3, Pl. 68: 3.

¹⁰⁸ Riemer 2000, 375, 376, Pl. 58: 10.

¹⁰⁹ Roth, Theune 1988, 35, Pl. 7.

31. Rifnik (Fig. 13: 31)

– Grave 7

Bronze pin of a round cross section. The neck of a square cross section bears zigzag incisions between bands of several transverse incisions.

L.: 14.2cm.

Method of discovery: archaeological excavation.*Position in the grave:* under the lower jaw.*Storage:* PM Celje, inv. no. 834.*Publication:* Bolta 1967, 401; **Bolta 1981**, 31, Pl. 1: 16.**32. Rifnik** (Fig. 13: 32)

– Grave 38

Bronze pin with an undecorated neck of a square cross section and a point of a round cross section.

L.: 14.4cm.

Method of discovery: archaeological excavation.*Position in the grave:* on the chest.*Storage:* PM Celje, inv. no. 295.*Publication:* Bolta 1970–1971, 128; **Bolta 1981**, 32, Pl. 5: 10.**33. Tonovcov grad near Kobarid** (Fig. 14: 33)

– settlement, Building 1

Iron pin of a square cross section. The neck bears two transverse incisions.

L.: 12.7cm.

Method of discovery: archaeological excavation.*Storage:* TM, field no. 22716.*Publication:* **Modrijan, Milavec 2011**, Pl. 6: 7.**34. Tonovcov grad near Kobarid** (Fig. 14: 34)

– settlement, Building 1

Iron pin of a square cross section. The neck bears a wide rib, also square in cross section, with incisions on two opposing sides: in the shape of an X or a cross on one side and a zigzag incision on the other.

L.: 10.4cm.

Method of discovery: archaeological excavation.*Storage:* TM, field no. 22801.*Publication:* **Modrijan, Milavec 2011**, Pl. 6: 8.**35. Tonovcov grad near Kobarid** (Fig. 14: 35)

– settlement, Building 1

Iron pin of a square cross section. The neck bears three bands of transverse incisions separated by incised crosses on one of its four sides. The pin is sharply bent at mid-length.

L.: 9.8cm.

Method of discovery: archaeological excavation.*Storage:* TM, field no. 22902.*Publication:* **Modrijan, Milavec 2011**, Pl. 6: 6.**36. Tonovcov grad near Kobarid** (Fig. 14: 36)

– settlement, Building 1

Iron pin of a square cross section. The neck bears one wide rib between two narrow ones on one of its four sides. The pin is bent at mid-length.

L.: 10.2cm.

Method of discovery: archaeological excavation.*Storage:* TM, field no. 22794.*Publication:* **Modrijan, Milavec 2011**, Pl. 6: 5.

The pin from Kapucinski vrt in Koper (cat. no. **29**, Fig. 13) has its closest analogy in the pin found in Grave 7 (cat. no. **31**, Fig. 13) on Rifnik.¹¹⁰ This grave also yielded a pair of gold basket earrings of Type Allach,¹¹¹ a necklace, a bronze finger-ring, a bronze button and a bone ring. The earrings are dated to the second half of the sixth, possibly even the beginning of the seventh century.¹¹² The bronze finger-ring is attributed to Type IV according to Slabe, the origin of which is to be sought in the Roman period and was later spread under the influence of the Langobard-Italic culture. In the Alamanic-Bavarian area, they were known even in the seventh century.¹¹³ As for the necklace, Losert attributes it to his Group 1 and dates the grave between 450 and 550.¹¹⁴ Both pins, from Kapucinski vrt and Rifnik, can thus be dated to the sixth century.

Two other similar, though undecorated pins were found in Slovenia. One in Grave 38 (cat. no. **32**, Fig. 13) on Rifnik¹¹⁵ and the second in Grave 236 (cat. no. **30**, Fig. 13) at Pristava in Bled.¹¹⁶ The pin from Rifnik¹¹⁷ has the neck of a square cross section and was found together with a necklace of glass beads, two bronze bracelets and a finger-ring of Type VII after Slabe. These finger-rings are high-quality items found mostly in graves of the indigenous population and represent products of the Late Antique jewellery workshops of the sixth century.¹¹⁸ Losert attributes the necklace to his Group 1 and dates the grave between 450 and 550.¹¹⁹ We can thus propose the first half of the sixth century as the date for this grave.

The pin from Grave 236 at Pristava (cat. no. **30**, Fig. 13) was found together with two finger-rings characteristic of the second generation of Bled burials,¹²⁰ and two unmatched earrings typical of the costume of the fifth and first half of the sixth century in Slovenia.¹²¹

Analogies for this pin type outside Slovenia mainly come from central Europe, for example

¹¹⁰ Bolta 1967, 401; id. 1981, 31, 50, Pl. 1: 910.¹¹¹ Cunja 1996, 59.¹¹² Knific 1983, 153–155.¹¹³ Slabe 1990, 458, 460, Fig. 2: 6.¹¹⁴ Losert, Pleterski 2003, 61–65; Losert 2003.¹¹⁵ Bolta 1970–1971, 128; id. 1981, 32, Pl. 5: 10.¹¹⁶ Kastelic 1960, 27, Pl. 12: 4.¹¹⁷ Bolta 1981, 32.¹¹⁸ Slabe 1990, 460.¹¹⁹ Losert, Pleterski 2003, 61–65; Losert 2003.¹²⁰ Knific 1983, 22.¹²¹ Knific 1983, 21, 148.

the Alamanic examples from Holzgerlingen¹²² and Würmlingen¹²³ in the Württemberg region, which date to the sixth and probably also the seventh century.¹²⁴

Particular among the pins of Type 4 are the four examples from the settlement on Tonovcov grad (cat. nos. 33–36, Fig. 14). They are all decorated, but differ from others in material and manufacture, being of iron and more robust, giving the appearance either of a semi-product or a tool rather than jewellery. These pins are dated by context from the end of the fifth to the beginning of the seventh century.¹²⁵ They have no obvious analogies, though a similar, undecorated iron pin was found in female Grave 1999/34 in Keszthely, Hungary,¹²⁶ where it functioned as jewellery. It lay in the neck area, more precisely under the chin. This grave also yielded two bracelets, one of iron and the other of glass, as well as three unidentified curved objects of iron lying in the north-western corner of the grave. Rusted onto one of these objects were two bronze coins of Constantius II and Valens, minted between 351 and 361 and between 364 and 367,¹²⁷ respectively, though the author is not convinced that these iron objects with coins actually represent grave goods. Based on the poor state of preservation of the skeleton and the stone lining of the upper part of the pit, the grave is attributed to the Early Kezsthely culture, i.e. the last third of the sixth and first half of the seventh century.¹²⁸

Type 5

(Figs. 6: T5; 15)

The pins with an enlarged neck of a square cross section from Slovenia can be divided into several variants (Fig. 15) on the basis of the form and decoration of the neck (Fig. 15):

– **5a**: pins with an enlarged neck of a cruciform cross section,

– **5b**: pins with an enlarged neck of a polygonal cross section,

– **5c**: pins with an enlarged neck of a square cross section,

– **5d**: pins with an enlarged and perforated neck of a square cross section, which is subdivided into:

– **5d1**: pins with an enlarged neck of a square cross section with a single perforation,

– **5d2**: pins with an enlarged neck of a square cross section with a double perforation.

Nine stylus pins with an emphasized or enlarged neck have so far been found in Slovenia. Seven were found in settlements and two in graves. Of the latter, one was found to the right of the head (cat. no. 37, Fig. 16), while the position of the other is unknown (cat. no. 43, Fig. 23).

Pins of Type 5 can be found across central and south-eastern Europe, more precisely in Hungary,¹²⁹ Slovenia,¹³⁰ Croatia,¹³¹ Bosnia,¹³² Italy,¹³³ France,¹³⁴ Austria¹³⁵ and Germany.¹³⁶ They have been dated on the basis of associated grave goods or settlement context broadly from the end of the fifth to the beginning of the seventh century, though most are attributable to the middle and second half of the sixth century, possibly even the beginning of the seventh century.

Type 5, Variant 5a (Fig. 16)

– pins with an enlarged neck of a cruciform cross section:

37. Rifnik (Fig. 16: 37)

– Grave 76

Bronze pin of a round cross section. The neck is enlarged, square in cross section and bears an incised groove on each of the four sides, which results in a section in the

¹²² Veeck 1931, Pl. 46: A 4.

¹²³ Veeck 1931, Pl. 46: A 8.

¹²⁴ Veeck 1931, 61.

¹²⁵ Modrijan 2011, 12, 13.

¹²⁶ Müller 2010, 118, 211, Pl. 85: 1.

¹²⁷ Müller 2010, 118, Pl. 85: 4.

¹²⁸ Müller 2010, 118, 245, Pl. 85: 1–6.

¹²⁹ Alföldi 1926; Bálint 1989, 180–183, Fig. 82: 1; Ibler 1991, 191; Müller 1992, Pl. 3: 71, 61: 1; Barkóczy 1994, 110–114, Fig. 7: 4, 10: 2,5; Riemer 2000, 103–104; Garam 2001, 65–67.

¹³⁰ Ibler 1991, 190; Riemer 2000, 103–104; Čaval 2002, 49–55.

¹³¹ Miletić 1970, 140 fn. 149; Ibler 1991, 40, 190; Riemer 2000, 103–104.

¹³² Miletić 1970, 121, 123, 139–140, Pl. 2: 12, 3: 32; Ibler 1991, 40, 190.

¹³³ Bierbrauer 1987, Pl. 49: 15, 64: 8; Endrizzi, Marzatico 1997, 513, Fig. 141, cat. no. 1402; Ibler 1991, 190; Riemer 2000, 103–104.

¹³⁴ Ibler 1991, 190.

¹³⁵ Ibler 1991, 191.

¹³⁶ Bott 1952, Pl. 14: 5,5a; Ibler 1991, 191.

shape of a cross with truncated tips. The enlarged part is flanked by astragali on both sides.

L.: 11.25cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Position in the grave: to the right of the head.

Storage: PM Celje, inv. no. 364.

Publication: Bolta 1969, Y 115; **Bolta 1981**, 35, Pl. 12: 4.

38. Rifnik (Fig. 16: 38)

– settlement

Bronze pin of a round cross section. The head is broken off.¹³⁷ The neck is enlarged, square in cross section and bears an incised groove on each of the four sides, which results in a section in the shape of a cross with truncated tips. The enlarged part is flanked by astragali on both sides. L.: 9.7cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: PM Celje, inv. no. 2120.

Publication: **Bolta 1981**, 29, Pl. 27: 53; Ciglencečki 1994a, Pl. 4: 12.

Both Slovenian pins of Variant 5a were found on Rifnik (Fig. 16): one in a grave (cat. no. 37) and the other in the settlement (cat. no. 38). The bronze pin from Grave 76¹³⁸ was found together with a glass-bead necklace of Group 1 after Losert, which dates between 450 and 550,¹³⁹ a ceramic spindle whorl and earrings with a polyhedral bead that represent an indigenous element from the end of the fifth and first half of the sixth centuries.¹⁴⁰ However, Bierbrauer suggests that Mediterranean grave groups comprising earrings with a polyhedral bead fall into the sixth century,¹⁴¹ those in Slovenia as well.¹⁴² The grave in question can thus, on the basis of its goods, be dated to the fifth and the first half of the sixth century.

An analogous, 9.6cm long bronze pin with an enlarged neck of a cruciform cross section (Fig. 17: 1) was found at the Fenékpusztá-Keszthely cemetery in Hungary as the only good in Grave 61 (at the southern defence walls).¹⁴³ Müller initially dated the grave between 568 and 630,¹⁴⁴ but later narrowed this range to the second half of the sixth

century.¹⁴⁵ Further similar pins are known from Italy, for example at Invillino in Friuli, but are stray finds without a precise date (Fig. 17: 2).¹⁴⁶

Type 5, Variant 5b

(Fig. 18)

– pins with an enlarged neck of a polygonal cross section:

39. Korinjski hrib above Veliki Korinj (Fig. 18: 39)

– settlement

Bronze pin of a round cross section. The neck is enlarged, hexagonal in cross section and bears transverse and oblique incisions as well as faceted triangles. The enlarged part is flanked on both sides with one wide and several narrow ribs. L.: 10.1cm.

Method of discovery: metal detector.

Storage: IzA ZRC SAZU.

Publication: **Ciglencečki 1994a**, Pl. 9: 16.

The pin from Korinjski hrib¹⁴⁷ (cat. no. 39, Fig. 18) is without known analogies from Slovenia. The closest analogy is the bronze pin from Hemmaberg (Fig. 19) dated to the sixth century.¹⁴⁸ As for the settlement on Korinjski hrib, it was supposedly built at the end of the fifth or first half of the sixth century, which also provides a date *ante quem non* for the pin.¹⁴⁹

Type 5, Variant 5c

(Fig. 20)

– pins with an enlarged neck of a square cross section:

40. Tinje above Loka pri Žusmu (Fig. 20: 40)

– settlement

Bronze pin of a round cross section. The enlarged neck of a square cross section bears the inscription VIVIAM(F) and is flanked on both sides by variously wide ribs.

L.: 13.1cm.

Method of discovery: acquired with the aid of E. Riedl.

Storage: lost.

Publication: Riedl 1900, 107; **Ciglencečki 2000**, 10, Fig. 2.

41. Rifnik (Fig. 20: 41)

– settlement, House 6

¹³⁷ Analogies suggest that the pin had a flattened and inclined head.

¹³⁸ Bolta 1981, 35, 52, Pl. 12: 4–8.

¹³⁹ Losert, Pleterski 2003, 61–65; Losert 2003.

¹⁴⁰ Bolta 1981, 16; Knific 1983, 21, 148.

¹⁴¹ Bierbrauer 1987, 150.

¹⁴² *Kranj, Lajh* (Stare 1980, Pl. 80: 2–3; 106: 4–5); *Rifnik* (Bolta 1981, Pl. 3: 1–2, 12–14; 5: 6–7; 9: 1, 3; 11: 2; 16: 1–2, 9; 17: 6–8); *Bled, Pristava* (Knific 2004, 96–98, Fig. 5: 6–7); *Kranj, Križišče Iskra* (Sagadin 1988, Pl. 2: 6–7).

¹⁴³ Barkóczi 1994, 114, Fig. 10: 5.

¹⁴⁴ Müller 1987, 111, 118, Fig. 4.

¹⁴⁵ Müller 1992, 261, 263, Pl. 3.

¹⁴⁶ Bierbrauer 1987, 161–162, 347, no. 63, Pl. 49: 15; 64: 8.

¹⁴⁷ Knific 1991, 25, 26; Ciglencečki 1994a, Pl. 9: 16.

¹⁴⁸ Ladstätter-Schretter 1998, 16, 22, Fig. 6: 5.

¹⁴⁹ Ciglencečki 1985, 266–267; Knific 1991.

Bronze pin of a round cross section. The enlarged neck bears longitudinal grooves on all four sides resulting in a section in the shape of a cross with truncated tips. The enlarged part is flanked on both sides by variously wide ribs. The point is sharply curved.

L.: 14.4cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: PM Celje, inv. no. 874.

Publication: **Bolta 1981**, 25, Pl. 25: 78; Ciglencečki 1994a, Pl. 4: 13.

42. Svete gore above Zagaj (Fig. 20: 42)

– settlement

Bronze pin of a round cross section. The head is partly broken off, but its shape recognizable. The neck bears transverse incisions, below which is the enlarged part of a square cross section with incised triangles covering the lower neck and part of the shank. The lower part of the pin is bent.

L.: 9.4cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: Posavje Museum Brežice.

Publication: **Korošec J., Korošec P. 1978**, 438, Pl. 1: 2.

The pin from the settlement on Tinje (cat. no. 40, Fig. 20) has been lost. It can broadly be dated with the site, which belongs to a group of early permanently inhabited hillforts from the second half of the fifth and the sixth century, such as Rifnik, Ajdna above Potoki, St. Pavel above Vrtovin and Gradec near Prapetno.¹⁵⁰ The pin has an enlarged neck of a square cross section flanked by mouldings on both sides and bearing an inscription with seven letters on one side of the enlarged part. The first six letters can be read as VIVIAM, while the last one is unclear and has been variously read. Riedl saw it as a cross or a + sign and read the whole inscription from right to left as + MAI VIV,¹⁵¹ interpreting the pin as a gift of Maius and linked to the Early Christian period.¹⁵² Ciglencečki read the inscription as VIVIAMF.¹⁵³ In Supplement 4 of CIL III, it is published as VIVIAM +,¹⁵⁴ a reading adopted by numerous authors.¹⁵⁵ The ambiguous last letter of the otherwise precisely engraved inscription¹⁵⁶ suggests that the pin was probably made by memory or as a poor imitation

of another pin, the inscription on which served as a declaration of the owner as a Christian.

An analogy to the pin from Tinje can be seen in the bronze pin from Vranja peč above Lipni Dol¹⁵⁷ (Fig. 21: 1) in Slovenia. The head of this pin has a hexagonal cross section and bears small circles and incisions, while the enlarged neck of a square cross section bears traces of sheet-metal collets for semi-precious stones; three sides of the enlarged part bore three collets each and the fourth one bore zigzag incisions¹⁵⁸ reminiscent of the inscription on the pin from Tinje.

Similar to both is the pin from child's Grave 5 at Keszthely-Fenekpuszta¹⁵⁹ (Fig. 21: 2). The pin with an enlarged neck of a square cross section is coated in gold foil with filigree bordering on all sides of the enlarged part. Three of the sides bear cabochons, while the fourth one bears the incised inscription of BONOSA. Barkóczy presumes this the name of the woman who wore the pin.¹⁶⁰ It was found in the chest area and had thus been used to fasten a dress or a coat.¹⁶¹ It was initially dated together with the cemetery to the first half of the sixth century and believed to be the work of a local craftsman who had survived the Germanic incursions.¹⁶² Later, the same author¹⁶³ as well as others¹⁶⁴ dated it to the second half of the sixth century or even in the late sixth and beginning of the seventh century.¹⁶⁵

An inscription-like zigzag incision is also known on a locally made bronze roll-headed hairpin from female Grave 30 in Korita near Duvno in Bosnia and Herzegovina (Fig. 21: 3). The grave further revealed a bronze needle and is dated, on the basis of analogous goods from Slovenia, Hungary and Italy, to the sixth century.¹⁶⁶ The whole cemetery

of the nineteenth century and added a precise drawing of the pin (Ciglencečki 2000, 10).

¹⁵⁷ Bitenc, Knific 2001, cat. no. 154.

¹⁵⁸ Bitenc, Knific 2001, 55.

¹⁵⁹ Barkóczy 1968, 278–279, Pl. 55: 5; Garam 2001, Pl. 41: 3.

¹⁶⁰ Barkóczy 1968, 293.

¹⁶¹ Barkóczy 1968, 278–279.

¹⁶² Barkóczy 1968, 307–311.

¹⁶³ Barkóczy 1971, 183, 190, Pl. 75: 5.

¹⁶⁴ Stiegemann 2001, 338.

¹⁶⁵ Müller 1995, 164–167; Garam 2001, 65, Pl. 41: 3; Daim 2003, 475, 531, Pl. 5: 4. The late dates proposed by some Hungarian authors are the consequence of ascribing the graves near the granary to the population that settled in the area after 568, which was by no means necessarily the case (cf. Daim 2003, 475, 531, Pl. 5: 4).

¹⁶⁶ Miletić 1978, 159, Pl. 2: 30.

¹⁵⁰ Ciglencečki 1994a, 245.

¹⁵¹ Riedl 1900, 107.

¹⁵² Ciglencečki 1992, 72.

¹⁵³ Ciglencečki 1992, 70, 72.

¹⁵⁴ CIL III, Suppl. 4, 14375, 2328. Žusem pri Loki (*Süssenbrunn bei Lack* in German) is noted as the findspot.

¹⁵⁵ Cabrol, Leclercq 1953, 1696; Božič, Feugère 2004, 30.

¹⁵⁶ Riedl, a mining engineer and authorized agent of the Central Commission for Monuments' Protection in Vienna, reported on the ruins of Žamerk Castle at the end

SITE (Grave)	Sex	Location of pin in the grave	PIN Type Variant	Associated grave goods						Date
				Belt	Earrings	Bracelets	Necklace	Fibulae	Ring	
Laška vas, Gr. 11	f	?	5d1							6 th c.
Rakovčani by Prijedor, Gr. 12	f	to the right of the head	5d1							end of 5 th and 6 th c.
Estagel, Gr. 117	f	on the chest	5d1							6 th -7 th c.
Acqui Terme, Gr. 6	?	?	5d1							1 st half of 7 th c.
Füzfő, Gr. 2	f	?	5d1							end of 5 th and 6 th c.
Schretzheim, Gr. 289	f	to the left of the head	5d1							between 530 and 555
Lesencetomaj, Gr. 5	f	on the left clavícula	5d1							between 530 and 600
Niederselters,* Gr.	f	?	5d							2 nd half of 6 th c.
Rakovčani by Prijedor, Gr. 32	f	the right side by the head	5d2							end of 5 th and 6 th c.
Fenekpuszta,** family Gr.	f	under the head	5d2							late 6 th c.
Fenekpuszta, Gr. 30	f	beside the left shoulder	5d2							6 th c.
Imer, Gr.	f	?	5d2							2 nd half of 6 th and beginning of 7 th c.

* The table only lists the two pins and a necklace, while other goods probably did not belong to this grave.

** The grave contained three skeletons: of a man, a woman and a child. The table only shows the grave goods that the author of the publication ascribed to the deceased woman.

Fig. 22: Grave goods associated with the stylus pins of the Variant 5d from Slovenia and other parts of Europe.

is dated from the third decade to the end of the sixth century.¹⁶⁷

A similar but more simply decorated¹⁶⁸ bronze pin was recovered in Grave 11 at Klistići near Tinjan in Istria (Fig. 21: 4). The single grave good of a female skeleton was lying beside the top of the head. The pin is dated by comparison to the finds from Bled and Invillino and seen as a Late Antique remnant taken over from the Langobards.¹⁶⁹

A particular example among the pins with an enlarged neck of a square cross section is the bronze pin from Svete Gore above Zagaj (cat. no. 42, Fig. 20), the head of which is mostly missing, but its flat stub nevertheless indicates the stylus type. The upper part of the neck is thin, of a round cross section and bears transverse parallel incisions, while the lower part of the neck and part of the shank are enlarged and of a square

cross section. This part bears impressed triangles along the edges that give the remaining surface the appearance of a zigzag band.¹⁷⁰ The shape and decorative technique date the pin to the fifth and sixth centuries.¹⁷¹

A partial comparison to the Svete Gore pin, especially in decoration, can be seen in a bronze pin found in female Grave 5 from Lesencetomaj in Hungary¹⁷² (Fig. 21: 5). The pin with a neck of a square cross section and a flat and perforated head was found on the right clavicle of the skeleton, together with a pair of Late Avar bracelets, earrings with a diamond basket pendant and a necklace of black and green glass beads. The neck of the pin bears two lines of impressed triangles positioned so as to give the appearance of a zigzag decoration. The pin also bore remains of the fibre or threads of a garment. The location of the pin in the grave and the preserved threads evidence the use of the pin for fastening clothes. The cemetery was in use from the sixth to the beginning of the

¹⁶⁷ Miletić 1978, 181.

¹⁶⁸ The article states that the pin has three concentric circles incised on both sides of the enlarged part, yet this is not visible on the drawing. Furthermore, the head of the pin is indeed flattened, but inclined to a horizontal position rather than vertically or at an acute angle (Šonje 1980–1981, 75, Fig. 3).

¹⁶⁹ Šonje 1980–1981, 72, 75, 80, Fig. 3.

¹⁷⁰ Korošec J., Korošec P. 1978, 438, Pl. 1: 2.

¹⁷¹ Korošec J., Korošec P. 1978, 438–439.

¹⁷² The cemetery is more precisely located at Piros kereszt (Red cross) and belongs to the Keszthely culture (Müller 1992, 258–259, Pl. 7: 5).

ninth century, while the grave dates to the sixth and seventh centuries on the basis of the basket earrings.¹⁷³

Type 5, Variant 5d

Pins with an enlarged and perforated neck of a square cross section represent a developed variant of Type 5 pins and are very rare. In 1991, Ibler listed all the twenty-three hitherto known examples from all over Europe.¹⁷⁴ She described them as *pins with a square and perforated neck* but did not subdivide them. Later, Riemer only adopted her list and did not elaborate further.¹⁷⁵

In Slovenia, three pins of this variant are known, one from a grave (cat. no. 43) and two from settlements (cat. nos. 44 and 45).

This variant is further subdivided on the basis of the number of perforations:

- **5d1** with a single perforation (Fig. 23),
- **5d2** with a double perforation (Fig. 28).

The goods in the graves with pins of Variant 5d do show a partly recurrent composition (Fig. 22), but the number of graves is insufficient for us to venture a reconstruction of the female costume. The most frequent good is a necklace, mostly of glass, but also ceramic and amber beads. The pins of this variant cannot be ascribed to a particular costume worn in a particular place and time; moreover, the number of graves with this pin variant is too small to say whether such a possibility even exists.

Type 5, Subvariety 5d1

(Fig. 23):

– pins with an enlarged neck of a square cross section with a single perforation:

43. Laška vas (Fig. 23: 43)

– Grave 11¹⁷⁶

Bronze pin of a round cross section. The enlarged neck of a square cross section bears transverse incisions and a single perforation. The head is not preserved.

L.: 13.7cm.

¹⁷³ Müller 1992, 259, 264–265, 275–277, Pl. 7: 5.

¹⁷⁴ Ibler 1991, 190–191.

¹⁷⁵ Riemer 2000, 103–104.

¹⁷⁶ Information: J. Gospodarič, 1988 (from: Laška vas pri Štorah, p. 3–5, Pl. 1: 9, student report, Department for Archaeology, University of Ljubljana).

Method of discovery: archaeological excavation.

Position in the grave: unknown.

Storage: Universalmuseum/Landesmuseum Joanneum, Graz, inv. no. 11235/11.

Publication: Knific 1983, 148, Pl. 92:7; *InterArch-Steiermark* (Laška vas: <http://www.interarch-steiermark.eu/datenbank/objekt/details.html?item=eca9a586-7ade-11e2-b2b3-e8393528f4bc>).

44. Ajdovski gradec above Vranje (Fig. 23: 44)

– settlement

Bronze pin of a round cross section. The enlarged neck of a square cross section has a single perforation and is flanked on both sides by an astragalus.

L.: 14.1cm.

Method of discovery: archaeological excavation. Separate find.

Storage: NMS, inv. no. S 3100.

Publication: Bitenc Knific 2001, cat. no. 142.

New drawing: ANMS.

In Laška vas, Walter Schmid excavated twelve inhumation graves in 1913 and found the pin of Variant 5d1 in Grave 11 (cat. no. 43, Fig. 23). It is missing its head, but can be classified by comparison. Its location in the grave is not known. It was found together with a necklace with various glass and amber beads, which is a characteristic good in the graves of the indigenous population of the fifth to seventh centuries,¹⁷⁷ as well as two bronze rings with tapered ends.¹⁷⁸ The goods from this cemetery mainly date to the sixth century¹⁷⁹ and are typical of the Romanised female costume;¹⁸⁰ Grave 11 can thus also be dated to the sixth century.

The pin from the settlement on Ajdovski gradec above Vranje (cat. no. 44, Fig. 23) shares its date with the site as a whole, i.e. the second half of the fifth and sixth century.¹⁸¹

Pins of this variant were also found elsewhere in Europe. In Schretzheim, Germany, a bronze pin with a single perforation (Fig. 25: 5) was found in female Grave 289, to the left of the head. The grave also contained a necklace and an oval iron belt buckle. It was initially dated to the second half of the sixth century,¹⁸² and later more precisely to between 530 and 555.¹⁸³

¹⁷⁷ Bitenc, in preparation. I was able to see the text thanks due to help of Timotej Knific from the Archaeological Department of the NMS.

¹⁷⁸ Knific 1983, Fig. 92: 7–9, 12.

¹⁷⁹ Knific 1983, 148.

¹⁸⁰ Bierbrauer 1987, 150–152, Fig. 22.

¹⁸¹ Petru, Ulbert 1975, 62–63; Ciglènečki 1994a, 245.

¹⁸² Koch 1977, 67–69, Pl. 78: 1–3.

¹⁸³ Koch 2004, 567.

The Visigoth cemetery at Estagel in the eastern Pyrenees revealed a bronze pin with a single perforation in Grave 117. It was lying on the chest of a female skeleton, accompanied by a pair of bow fibulae dated to the sixth century. Other grave goods comprise a few fragments of an iron belt buckle, a necklace and a small shoe buckle. The cemetery was in use mainly in the sixth and seventh centuries, although burial began a century earlier.¹⁸⁴

Another Variant 5d1 pin (*Fig. 25: 3*) was recovered in the Acqui Terme cemetery, in Italy, dated to the first half of the seventh century.¹⁸⁵ It was found in Grave 6 as the sole good. A comparable pin was found in the settlement under Piazza Cavour in Rimini, which is dated from the mid-sixth to the beginning of the seventh century.¹⁸⁶ Another similar, unpublished pin was supposedly found in Segesta and is kept in the National Museum in Palermo.¹⁸⁷

Further pins with a single perforation are known from Innsbruck, at the Pradl¹⁸⁸ (*Fig. 24: 1*) and Cloz sites,¹⁸⁹ in Deisslingen,¹⁹⁰ Chieming¹⁹¹ (*Fig. 25: 2*), in Grave 2 at Füzfö¹⁹² (*Fig. 25: 4*) and at Sabiona-Säben¹⁹³ (*Fig. 24: 2*).

Outside Italy, pins of this type are known further to the east, particularly in the area of Hungary and the former Yugoslavia region, dating from the sixth and seventh centuries.¹⁹⁴ A particular bronze pin was found in the settlement in Gradina on Jelica near Čačak, Serbia, with a moulded neck and a perforation (*Fig. 26: 1*), into which a bronze chain with a hook was inserted.¹⁹⁵ The

shape of the perforation on this pin differs from those of most mentioned pins, but indicates a possible function of these perforations. The pin from Gradina dates to the sixth and beginning of the seventh century.¹⁹⁶ Judging from the description, a similar pin was found at Corna di Darfo in Italy¹⁹⁷ and dated to the sixth century. Analogous to the Gradina example, with a chain but *without* a perforation, are the pins found in Sadovec, Bulgaria¹⁹⁸ and Niš, Serbia¹⁹⁹ (*Fig. 26: 2,3*, see above). Another bronze pin with a single perforation (*Fig. 25: 1*) was found in Grave 12 of the Rakovčani cemetery near Prijedor, Bosnia, beside the head of a female skeleton²⁰⁰ as the only grave good. Miletić dated the grave to the fifth and sixth centuries.²⁰¹

At least two pins of Variant 5d1 were found in Hungary. Both are considerably later, dated to the late eighth and ninth centuries.²⁰² Both pins have a rhombic perforation²⁰³ and were found in the Lesencetomaj cemetery (Piros kereszt). Grave 6, of a girl, contained rich goods: two pairs of earrings, one of which were basket earrings held together by a thread with beads, two pairs of bracelets, a necklace, three finger-rings, a spindle whorl, other grave goods, as well as a 30.6cm long bronze pin found in a horizontal position beside the right clavicle (*Fig. 27: 2*). The head of the pin is flat and not inclined, while the enlarged neck with a single perforation is of a square and polygonal cross section above and below the enlarged part, respectively, and decorated with incised dots or small rings.²⁰⁴ The second pin was found lying diagonally across the chest in female Grave 12 together with three bracelets and a necklace. It is a 23.6cm long, silver-plated bronze pin (*Fig. 27: 1*), its head is flat and inclined, the neck enlarged, with a single perforation and decorated with small incised triangles above and below the enlarged part.²⁰⁵ Graves 5 and 10 from the same cemetery

¹⁸⁴ Lantier 1950, 56, 76–78, Fig. 3; Riemer 2000, 104, fn. 11.

¹⁸⁵ Riemer 2000, 103, 338, Pl. 45: 3.

¹⁸⁶ Maioli 1984, 473–475, Pl. 5: 1; Riemer 2000, 103.

¹⁸⁷ Riemer 2000, 103.

¹⁸⁸ Franz 1944, 16, Pl. 4: 2. The drawings of the pins from Pradl and Cloz are mistakenly substituted. Riemer 2000, 104 fn. 11.

¹⁸⁹ Franz 1944, 16, Pl. 4: 3. The drawings of the pins from Pradl and Cloz are mistakenly substituted. Bierbrauer 1979, 368, Fig. 12: 1. Riemer 2000, 103–104, fns. 10 and 11.

¹⁹⁰ Veeck 1931, Pl. U: 1/8.

¹⁹¹ von Hessen 1964, 29, Pl. 2: 10.

¹⁹² Fettich 1965, 107, Fig. 165: 1–14; Riemer 2000, 104, fn. 12.

¹⁹³ Bierbrauer, Nothdurfter 1988, 291, Pl. 4: 4; Riemer 2000, 103. In her dissertation, Ibler (1991, 190–191) listed further sites with stylus pins, but those are either unpublished or their publications unavailable.

¹⁹⁴ Riemer 2000, 104.

¹⁹⁵ Milinković 2001, 126–127, 132, Pl. 3: 1.

¹⁹⁶ Milinković 2001, 126–127.

¹⁹⁷ Riemer 2000, 103, fn. 2, 330, without a drawing.

¹⁹⁸ Uenze 1992, 161–163, Pl. 4: 9.

¹⁹⁹ Vinski 1968, 109, 144–145, Pl. 6: 20.

²⁰⁰ Miletić 1970, 121, Pl. 2: 12.

²⁰¹ Miletić 1970, 140.

²⁰² Müller 1992, 277–278.

²⁰³ Müller 1992, Pl. 9: 5; 13: 12/2.

²⁰⁴ Müller 1992, 276–277, Pl. 9: 5.

²⁰⁵ Müller 1992, 276–277; Pl. 13: 12/2.

revealed two stylus pins with a square-sectioned neck, respectively, of the same date.²⁰⁶

The latter four and previously discussed pins are separated by a period, during which pins of this variant were very rare. The four pins from Lesencetomaj also represent the latest known pins of the stylus type.

Type 5, Subvariety 5d2
(Fig. 28)

– pins with an enlarged neck of a square cross section with a double perforation:

45. Rifnik (Fig. 28: 45)

– settlement, cistern

Bronze pin of a round cross section. The enlarged neck of a square cross section has a double perforation and is flanked on both sides by astragali.

L.: 14.2cm.

Method of discovery: archaeological excavation.

Storage: PM Celje, inv. no. 491.

Publication: **Bolta 1981**, 19, Pl. 20: 12; Ciglenečki 1994a, Pl. 4: 14.

The pin from Rifnik (cat. no. **45**, Fig. 28) fits into the category of the pins with a double perforation on the neck. It is dated, with the site, to the second half of the fifth to the sixth century.²⁰⁷ Similarly as Variant 5d1, the pins of this variant appear outside Italy in the sixth and seventh centuries, particularly in the area of Hungary and the former Yugoslavia.²⁰⁸

A similarly shaped pin, with a double perforation, was found in Grave 32 in Rakovčani near Prijedor (Fig. 29: 1). The silver pin was found to the right of the head of the female skeleton.²⁰⁹ The grave also contained a poorly preserved bronze flat round fibula dated to the sixth century²¹⁰ and a necklace with 246 beads dated by analogy to the second half of the fifth century.²¹¹ The grave is dated to the end of the fifth and the sixth century.²¹²

Two further comparable pins were found at Fenékpusztá in Hungary, both in graves.²¹³ One is a 16cm long silver pin of the stylus type with an enlarged neck with a double perforation, astragali and incisions, found in family Grave 1885/IV²¹⁴ under the head of the female skeleton (Fig. 29: 2).²¹⁵ The grave contained other goods, of which a bracelet²¹⁶ stands out; the pin and the bracelet are the only two late finds, because pins with astragali are only known from the sixth century onwards.²¹⁷ Other grave goods date to the fourth century, i.e. the Late Roman period.²¹⁸

In fact, all the finds from the Lipp excavations²¹⁹ in the cemetery at Fenékpusztá date to the fourth century with the exception of two items, two decorative pins with astragali, one of which was found in the (family) grave discussed above. This grave was thus initially dated to the fourth century and later, due to the pin, to the late sixth century.²²⁰

Female Grave 30 yielded the second silver pin of the stylus type with a double perforation (Fig. 29: 3) from Fenékpusztá. The pin was found be-

²¹³ Hampel 1905, 379, Fig. 1019, Pl. 178: 7a,b; Barkóczi 1994, Fig. 7: 4, Fig. 10: 2.

²¹⁴ The grave revealed a male skeleton, a female skeleton to his right and a 4–5-year-old child at their feet. The grave is unmarked in publications prior to 2010, when Müller (2010, 15) published all the past archaeological excavations in the Keszthely-Fenékpusztá cemetery and also marked the graves. For better orientation, the grave number consists of the year of excavation and the successive number (either Roman or Latin) of the excavated grave (e.g. 1885/IV).

²¹⁵ Müller 2010, 15, Pl. 2: IV/7 a,b; Hampel writes that the pin has »dents« and it is not clear whether it is fully perforated or whether the perforation is only implied. This cannot be determined even from the drawing. The analogy from the same cemetery has a (doubly) perforated neck, I therefore assume that the pin from the family grave has a perforation as well (Hampel 1905, 223).

²¹⁶ Müller 2010, 15, Pl. 1: I/2.

²¹⁷ Barkóczi 1994, 112, Fig. 7: 5–10.

²¹⁸ Müller 2010, 15; Barkóczi 1994, 112. Lipp allegedly mixed the finds and even he himself thought it was unusual that the pin type of the early Keszthely culture, used for fastening clothing, appeared there as a hairpin, while such pins at the nearby Keszthely-Dobogó cemetery were found either under the chin or on the chest (Müller 2010, 15, fn. 50).

²¹⁹ Keszthely is a large cemetery excavated by several archaeologists and the different parts of the cemetery, and the grave goods recovered, bear the name of the excavator. Vilmos Lipp, for example, excavated 6000 graves in the cemeteries at Keszthely-Fenékpusztá and Keszthely-Dobogó between 1873 and 1883 (Varga et al. 2005, 4).

²²⁰ Barkóczi 1994, 112.

²⁰⁶ Müller 1992, 277, Pl. 7: 5/5; 12: 10/2. The drawing of the pin does not show if the head is really inclined.

²⁰⁷ Bolta 1981, 16–17; Ciglenečki 1994a, 245.

²⁰⁸ Riemer 2000, 104.

²⁰⁹ Miletić 1970, 123, Pl. 3: 32.

²¹⁰ Miletić 1970, 141–142.

²¹¹ Miletić 1970, 133.

²¹² Miletić 1970, 140.

side the left shoulder, while a necklace of glass, ceramic, gold and amber beads was found around the neck. Barkóczy compared this grave with other graves with pins at Fenékpuszta and Dobogó and dated the grave, on the basis of associated grave goods, to the sixth century.²²¹

A female grave from Imer in Italy revealed a pin with a double perforation, silver earrings, a bronze bracelet, a bronze fibula in the form of a Greek cross and a necklace of glass beads. The grave is dated to the second half of the sixth and beginning of the seventh century.²²²

The cemetery at Niederselters, Germany, revealed a pin with a section of the upper part missing and its exact variant thus undeterminable, though it is certainly a stylus pin with an enlarged and perforated neck. It was found in a woman's grave, supposedly along with many gold items; in connection with the latter, Ament is of the opinion that the necklace and both pins were later added to the grave goods.²²³ A gold coin of Justin provides a *terminus post quem* for the grave, namely 518, while all other finds, especially two bow fibulae,²²⁴ date the grave between 530 and 555²²⁵ or to the second half of the sixth century.²²⁶

Another such fibula is known from Dalmatia,²²⁷ from Dugopolje-Poljica near Split, and is similar to the pin from Grave 32 in Rakovčani.²²⁸

Perforations

Apart from the number of perforations, stylus pins of Variant 5d also differ in the shape of the perforations.²²⁹

The basic perforations take the shape of small round holes, such as on the pin from Gradina on Jelica²³⁰ (Fig. 26: 1) or from Sabiona²³¹ (Fig. 24: 2). These evolved into elongated openings with enlarged rounded ends (Fig. 30: 1), created by first

drilling two large round holes and then connecting them with a narrower elongated hole. Such openings are only found on pins with a double opening on the neck (Variant 5d2): the pin from the cistern on Rifnik (cat. no. 45, Fig. 28)²³² as well as the two pins from Keszthely, namely from the family grave (Fig. 29: 2)²³³ and Grave 30 (Fig. 29: 3).²³⁴ All three date to the sixth century.

Most pins of Variant 5d have an elongated oval hole (Fig. 30: 2). One such example is the pin from the settlement on Ajdovski gradec above Vranje (cat. no. 44, Fig. 23).²³⁵ Other such pins were found in Grave 6 at Acqui Terme (Fig. 25: 3)²³⁶ and in Imer,²³⁷ both in Italy, in Grave 2 at Füzfő, Hungary (Fig. 25: 4);²³⁸ in Grave 289 in Schretzheim (Fig. 25: 5)²³⁹ and in Chieming (Fig. 25: 2)²⁴⁰, both Germany. They are mainly dated from the mid-sixth to the beginning of the seventh century, with individual examples known from the end of the fifth, but also the mid-seventh century.

The fourth type of perforations are large rectangular openings (Fig. 30: 3), which can be seen on the pin from Grave 11 in Laška vas (cat. no. 43, Fig. 23),²⁴¹ the two pins from Rakovčani in Bosnia (Figs. 25: 1; 29: 1)²⁴² and possibly also on the pin from Niederselters.²⁴³

Considering the small number of currently known pins of Variant 5d, however, the shape of the perforations can as yet not be seen as a chronologically significant feature.

6. CONCLUSION

The decorative pins differ in length, shape and decoration, which indicate different uses. The most characteristic part of the pin is its head, serving as basis for typological classifications. Also important is the neck, the decoration on which

²²¹ Barkóczy 1968, 286, 293–295, Pl. 67: 12.

²²² Endrizzi, Marzatico 1997, 513–514, cat. no. 1402, Fig. 141.

²²³ Ament 1967, Pl. 22: 4–6.

²²⁴ Ament 1967, Pl. 21: 1,2.

²²⁵ Koch 2004, 561, 564, Fig. 2, Gr. 146.

²²⁶ Ament 1967, 121–124.

²²⁷ Unpublished. Kept in the Arheološki muzej Split, inv. no. 4319 (Miletić 1970, fn. 149).

²²⁸ Miletić 1970, 140; Riemer 2000, 104, fn. 13.

²²⁹ I would like to thank Dragan Božič for this observation.

²³⁰ Milinković 2001, 126–127, 132, Pl. 3: 1.

²³¹ Bierbrauer, Nothdufter 1988, 291, Pl. 4: 4.

²³² Bolta 1981, 19, Pl. 20: 12.

²³³ Hampel 1905, 379, Fig. 1019, Pl. 178: 7a,b; Barkóczy 1994, Fig. 7: 4.

²³⁴ Barkóczy 1968, 286, 293–295, Pl. 67: 12.

²³⁵ Bitenc, Knific 2001, cat. no. 142.

²³⁶ Riemer 2000, 103, 338, Pl. 45: 3.

²³⁷ Endrizzi, Marzatico 1997, 513–514, cat. no. 1402, Fig. 141.

²³⁸ Fettich 1965, 107, Fig. 165: 11.

²³⁹ Koch 1977, 67–69, Pl. 78: 1–3.

²⁴⁰ von Hessen 1964, 29, Pl. 2: 10.

²⁴¹ Knific 1983, 148, Pl. 92: 7.

²⁴² Miletić 1970, 121–123, Pl. 2: 12; 3: 32.

²⁴³ Ament 1967, 121–124.

differs from that on the head that is usually only shaped in the round.

Pins found within settlements or outside a closed context offer a limited amount of information on the object itself. In contrast, a great deal can be learnt from their positions in the graves, particularly regarding the use of the pin. This information allows us to differentiate between:

- Hairpins, used for arranging or fastening the hair. These generally lie in the grave to the left or the right, above or under the head and appear individually. Their function also being ornamental, the head and neck are richly adorned.

- Pins for a veil were used to fasten a head-dress or a veil to the hair. These are mostly short, measuring up to 7cm in length and appearing in pairs. Only the head is decorated. In the grave, they usually lie one to the left and the other to the right of the head.

- Pins for fastening clothes are found in graves under the chin or around the neck, on the chest, in the waist area or beside the thighs. They appear individually, are usually longer and mainly decorated in the neck area.

Pins of the stylus type are the most widespread and common type of decorative pins during Late Antiquity in Slovenia. They take their shape from the medical and cosmetic tools of the Roman period, which then changed over time, in function as well as form. The greatest alterations were to the shape and decoration of the neck, while the basic form of the head remained unaltered. They were used most commonly for fastening clothing, while some also served as hairpins. The stylus type pins from Slovenia can be divided into five types, which differ in the decoration and shape or cross section of the neck.

These pins have rather broad dates that are most often based on associated finds of a more precise chronological attribution. On the basis of those found in graves, most pins of the stylus type from Slovenia can be dated to the sixth century, while a small number of them appear either earlier, in the fifth, or later, in beginning of the seventh century.

Acknowledgements

I would like to thank Timotej Knific (NMS, Ljubljana), Dragan Božič, Jana Horvat, Zvezdana Modrijan and Lucija Grahek (IzA ZRC SAZU, Ljubljana) for their helpful comments and suggestions on the final version of the article. I would also like to thank Slavko Ciglenečki (IzA ZRC SAZU, Ljubljana) and Tina Milavec (Oddelek za arheologijo, FF Univerze v Ljubljani) for their support in publishing the pins from Tonovcov grad near Kobarid. Borut Križ (Dolenjski muzej Novo Mesto) and Timotej Knific (NMS, Ljubljana), provided me with unpublished data relating to the pins discussed in this article. Dragica Knific Lunder (IzA ZRC SAZU, Ljubljana) provided the new drawings.

Appendix

Before the submission of this article I came across yet another three pins of the stylus type, all of them found in Kranj. They represent settlement finds that have come to light in the protective archaeological excavation within the old town centre (Sagadin 2009, 66, 67, Pl. 3: 4 and Figs. 10, 11). The nature of their findings does not contribute to a more precise chronological definition, so all of them (Cat. Nos. 46, 47 and 48) are presented for information purposes only. The pins have not been seen in person, therefore the catalogue data and typological definition were taken from the original publication. The inferior quality of original pictures does not enable reproduction.

Therefore, a total number of pins of *stylus type*, found in Slovenia, increased to 48.

Type 1 (*undecorated stylus pins with a neck of a round cross section*):

46. Kranj – Kieselstein

Bronze pin of a round cross section. The lower part of the pin is curved; L.: 12.5 cm; PM Kranj; inv. No. NN (Sagadin 2008, 66, 67, Pl. 3 : 4).

47. Kranj, Tomšičeva 38

Bronze pin of a round cross section. L.: Approx. 9.8 cm; PM Kranj, inv. No. NN (Sagadin 2008, 67, Fig. 11; Josipovič, Podobnik, Rupnik 2006, Fig. 34).

Type 5, Subvariety 5d1 (*pins with an enlarged neck of a square cross section with a single perforation*):

48. Kranj, Reginčeva ulica

Bronze pin of a round cross section. The head and the end of the pin are broken off. The enlarged neck of a square cross section has a single perforation and is flanked on both sides by an astragalus and one or several narrow ribs. L.: Approx. 10.5 cm; PM Kranj, inv. No. NN (Sagadin 2008, 67, Fig. 10).

Saša Čaval
Stanford University
Department of Anthropology
Building 300, RM 202
Serra Mall, Main Quad,
Stanford, CA 94305-2034, USA
scaval@stanford.edu

Zgodnj srednjeveški grobišči v Komendi in na Zgornjem Brniku

Milan SAGADIN

Izvleček

Članek obravnava zgodnj srednjeveški grobišči v Komendi in na Zgornjem Brniku.

Na grobišču pri sv. Petru v Komendi so razvidne tri faze pokopavanja, ki ustrezajo karantanski, prehodni in ketlaški stopnji kulture Alpskih Slovanov. V najstarejši skupini grobov so identificirani močni vplivi (staroselske) tradicije, ki morda pomenijo etnično pripadnost pokojnikov. Podobna situacija je prepoznana na najstarejšem delu staroslovanskega grobišča na blejski Pristavi in dopušča tesen časovni stik med staroselskim in staroslovanskim delom tamkajšnje nekropole.

Grobišče ob podružnični cerkvi sv. Janeza Krstnika na Zgornjem Brniku je interpretirano kot argument za ugotavljanje meje kranjske prafare. Posledica ustanovitve prafare naj bi bilo prenehanje pokopavanja v vseh bližnjih vaških naseljih v okolici in centralizacija v Kranju. Pokopavanje naj bi se nadaljevalo le v od središča najbolj oddaljenih naseljih.

Ključne besede: Slovenija, Komenda, Zgornji Brnik, zgodnji srednji vek, skeletno grobišče, grobna konstrukcija, staroselska tradicija, nož, vijček, nakit, uhan z vertikalno vdeto pločevinasto jagodo, prafara

Arheološki potencial Komende in njene bližnje okolice se je – zahvaljujoč neutrudnima ljubiteljskima topografoma Miranu Bremšaku in Francetu Steletu – v zadnjih letih močno povečal. Če ne upoštevamo še slabo ovrednotenih domnevnih paleolitskih najdb z Gore pri Komendi, predstavlja novost predvsem odkritje vrste prazgodovinskih naselij na Bregu pri Komendi, v Komendi, na Križu pri Komendi, Gori pri Komendi (Žimantova njiva),

Abstract

Two early medieval cemeteries in the villages of Komenda and Zgornji Brnik in the Gorenjska region are discussed in this article. The Komenda cemetery at the church of St Peter displays three phases of burials, which correspond to the Carantania, “Transitional”, and Köttlach stages of the culture of the Alpine Slavic culture. Strong influences of late Roman traditions of the indigenous population, which might indicate the ethnicity of the deceased, have been identified in the earliest group of graves. A similar situation had been recognized in the earliest part of the Pristava Early Slavic cemetery at Bled, with the possibility of a close temporal contact between the indigenous and the Early Slavic part of the necropolis. The cemetery by the church of St Janez Krstnik (St John the Baptist) in Zgornji Brnik is interpreted as an argument for determining the borders of the grandparish of Kranj. It is supposed that when the Kranj parish was founded, burials in all the nearby villages ceased and were centralized in Kranj. Burials are presumed to have continued only in those settlements that were the most distant from the centre.

Keywords: Slovenia, Komenda, Zgornji Brnik, Early Middle Ages, inhumation burial, grave construction, tradition of indigenous (late Roman) population, knife, spindle whorl, jewellery, earring with a tin bead, grandparish

na ledini Brezovica med Goro in Križem in na ledini Valerca severovzhodno od Gore.¹

Odkritje antične naselbine (vile rustike?) na Štrcinovi njivi v Kapli vasi pa je podatke o domnevni rimski cesti v tem kraju,² odkritju žganih rimskih grobov pred 2. svetovno vojno (na njivi z ledinskim

¹ Sagadin 2002, 39–54.

² Stare 1975a.

imenom Pri milji, parc. št. 507/6 k. o. Kapla vas)³ in znana rimska napisna kamna⁴ iz župne cerkve in kaplanije povežalo v logično celoto. Ta nova lokacija se vključuje v vrsto novoodkritih antičnih naselbinskih aglomeracij, ki se v prostoru med Mengšem, Podgorjem, Lahovčami in Vodiciami zgostijo do te mere, da je povprečna oddaljenost med najbližjima sosedoma že 1,4 km. To ustreza modelu zgoščevanja naselbin v oddaljenosti 12 do 15 km od večjega središča, kot ga B. Županek ugotavlja za emonski prostor⁵ in predstavlja že optimalno izkoriščenost razpoložljive plodne zemlje.⁶

Poselitev v zgodnjem srednjem veku je po sedanjih podatkih sodeč redkejša in se omejuje na posamezna središča (Komenda, Mengeš, Zgornji Brnik, Šmartno).

Prve zgodnesrednjeveške grobne najdbe iz Komende so bile objavljene že leta 1892.⁷ Nove so bile odkrite leta 1895, ko so ob popravilih v potresu poškodovane cerkve sv. Petra ob temeljih prezbiterja naleteli tudi na več staroslovanskih grobov. Od vseh najdb sta se ohranila le dva ketlaška obsenčnika in dva emajlirana polmesečasta uhan, ki jih je shranil takratni župan Andrej Mejač. Najdišče je objavil že W. Schmidt, njegova objava prinaša tudi risbo enega od uhanov.⁸ Očitno istega je leta 1913 v Komendi pri Mejaču videl F. Stele in ga skupaj s preostalimi najdbami v lasti A. Mejača objavil še leta 1929.⁹ Isti uhan omenja tudi P. Korošec, ki pa kot mesto hranjenja pomotoma navaja Narodni muzej.¹⁰

GROBIŠČE PRI CERKVI SV. PETRA V KOMENDI

Zgodovina raziskav

Raziskave leta 1992 (pril. 1):

Opirajoč se na zgoraj navedene podatke je Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Kranj, leta 1992 pred izvedbo tlakovanja trga med župno cerkvijo sv. Petra in župniščem zahteval predhodno arheološko sondiranje. Sonda naj bi namreč pokazala, ali so zgodnesrednjeveški grobovi tudi na južni strani cerkve in ali so dovolj globoko

Sl. 1: Komenda, sv. Peter. Grobovi 2–4/92 (prim. t. 1) po odstranitvi vrhnje plasti kamnite groblje. Dve grobni jami sta obloženi s kamenjem. Večji del nasute gomile je bil odstranjen z vkopom groba 1/92.

Fig. 1: Komenda, St Peter. Graves 2–4/92 (cf. Pl. 1) after the removal of the upper rubble layer. Two grave pits are lined with stones. The larger part of the mound was removed when grave 1/92 was dug.

vkopani, da jih tlakovanje ne bo prizadelo.¹¹ Marca 1992 je bila tako tik ob cerkvenem zidu, med južnim stranskim vhodom in zakristijo izkopana sonda v prvotni velikosti 3 × 2,84 m, kasneje dvakrat razširjena zaradi izkopa grobov 2/92 in 3/92. Odkloni grobov od splošne smeri Z–V niso bili merjeni.

Že 10 cm pod površino je bil odkrit zid (pril. 1: zid 1), katerega južna fronta je potekala približno vzporedno z južnim zidom obstoječe cerkve, ki je v svojem spodnjem delu še gotski. Notranje, tj. severne fronte odkritega zidu nismo mogli ugotoviti kljub njegovi precejšnji širini (90 do 104 cm), ker stoji na njem zid sedanje cerkve. Ni torej jasno, ali gre za temelje starejše ali obstoječe stavbe, ki so razširjeni iz statičnih razlogov. Z dodatno sondamo smo ugotovili, da se ta zid vleče tudi naprej proti JZ vogalu cerkve.

Ostanki bolj ali manj recentnih pokopov oz. prekopov so prevladovali v globini od 30 do 70 cm. Navidezno plitvo pokopavanje je verjetno posledica nižanja terena na južni strani cerkve ob Plečnikovih ureditvenih posegih.

¹¹ Zahtevano je bilo seveda tlakovanje v peščeno podlago, kar naj bi omogočilo lahko in trajno dostopnost arheološke lokacije za morebitne bodoče raziskave.

³ Cvikel-Zupančič 1965, 199.

⁴ Stare 1975b.

⁵ Županek 2001, 40, 73; Sagadin 2008, 175.

⁶ Slapšak 1995, 33.

⁷ Mejač 1892, 62.

⁸ Schmidt 1908, 37, t. 2: 22.

⁹ Stele 1929, 384, sl. 195.

¹⁰ Korošec 1979b, 36, t. 76: 6.

Sl. 2: Komenda, sv. Peter. Sonda leta 1999, pogled proti jugovzhodu.
Fig. 2: Komenda, St Peter. The 1999 test trench, view towards south-east.

Na globini 45 cm je bil v sekundarni legi najden prvi obsenčni obroček (*t. 2*: C5), med zemljo so se pojavljali drobni odlomki rimskih opek. 15 cm globlje od zadnjih recentnih pokopov, ki so bili vkopani do globine 75 cm, je bil najden prvi skelet, ohranjen *in situ*, ki se je po temnejši rjavi barvi in iztegnjeni levici (desnica ni bila ohranjena) razlikoval od gornjih. Ta očitno zgodnjerednjeveški skelet (grob 1/92) je ležal na obsežni groblji oblega rečnega kamenja, sicer pa je bila pod njim kulturna plast s številnimi drobcji oglja in pečene ilovice. Plast je bila omejena s kamenjem, ki je predstavljalo rob grobne jame, oglje in pečena ilovica pa ostanke kurjenja na grobu. Po odstranitvi vrhnje plasti kamnite groblje smo lahko identificirali tri grobove (2–4/92; situacija je prikazana na *tabli 1*), globlja dva sta imela grobni jami obloženi s kamenjem. V profilu je bilo opaziti, da je bilo kamenje verjetno prvotno položeno tudi po nasuti gomili (*sl. 1*), vendar je bila ta večidel odstranjena z vkopom groba 1/92.

Kot zgodnjerednjeveške smo prepoznali vse omenjene grobove (Katalog: 1–4/92; *t. 1–2*).¹²

¹² Antropološke analize okostij vseh treh etap izkopavanj v Komendi je prispevala dr. Petra Leben Seljak. Glej v nadaljevanju, Katalog.

Raziskave leta 1999 (pril. 1):

Zaradi gradnje prizidka (krstne kapele) je leta 1992 sledilo sondiranje ob severni strani cerkve.¹³ Tam je bilo opuščeno pokopališče, na katerem ni bilo več opaziti sledov grobov.

Sonda v velikosti 10 m (V–Z) × 7 m (S–J) je bila zakoličena v osi severnega stranskega vhoda in je sledila obliki razpotegnjenega osmerokotnika, kakršen je bil tloris bodoče krstilnice (*sl. 2*). Plast vrtnega humusa in ruše je bila odstranjena strojno.

Prvi ostanki prekopov so se pojavili na globini 20 cm, vendar je šlo le za posamezne kosti. Tik ob severni cerkveni steni se je pojavil 5,5 m dolg zid, ki sega izpod njenih temeljev za 80 cm (na V) do 40 cm (na Z) (*pril. 1*: zid 2). Kasneje se je izkazalo,

¹³ Zaradi obnove glavnega baročnega oltarja v cerkvi se je pojavila zahteva po rekonstrukciji prvotnega tabernaklja, izdelanega po originalni risbi Franca Jelovška, ki je bila še ohranjena. Zato je bilo treba odstraniti Plečnikov tabernakelj, ki pa je tudi predstavljal del kakovostne opreme. Sprejet je bil sklep, da se cerkvi prizida krstna kapela, ki bi nadomestila za krščevanje neustrezno nišo zazidanega stranskega vhoda, v njej pa bi dobil svoje mesto tudi Plečnikov tabernakelj. Najustreznejše mesto za prizidek se je nahajalo na severni strani cerkve, kamor je vodil zazidan stranski vhod. Tam je bilo opuščeno pokopališče, zemljišče se je uporabljalo za manjši cvetlični vrt. Ponovno odprtje tega vhoda bi omogočilo neposredno povezavo med cerkvijo in kapelo.

da je mlajši od zgodnjerednjeveških pokopov. Do povprečne globine 60 cm se je nadaljevala plast z izključno prekopanimi grobovi, mešana tudi z recentnim gradbenim materialom, lončenino in posameznimi najdbami iz baročnih grobov¹⁴ (svetinjice, križci). Na globini 47 cm je bil kot naključna najdba odkrit prvi (deformiran) obsenčnik (t. 2: C6). Kulturno sterilna, rdeče-rumena ilovica se je na južnem robu izkopnega polja pojavila na globini 70 cm, na severnem robu pa na globini 50 cm. Prvi grob, ohranjen *in situ*, se je nahajal na globini 67 cm pod pohodnim nivojem. Zaradi temnejše barve in prhkejših kosti smo ga oštevilčili kot zgodnjerednjeveškega (1/99), kljub temu, da je imel roki skrčeni in sklenjeni na prsnem košu.

Kot zgodnjerednjeveške smo prepoznali 33 grobov (Katalog: 1–33/99; t. 2–8).

Raziskave leta 2001 (pril. 1):

Tega leta je bil povsem po naključju opažen gradbeni poseg¹⁵ ob južni steni Šmidove graščine, ki predstavlja obenem severno steno obzidanega prostora okrog župne cerkve sv. Petra v Komendi. Dela so se pod vodstvom ZVKDS OE Kranj nadaljevala s pregledom poškodovane površine, ki je merila 2 m v širino (S–J) in 36 m v dolžino (V–Z) in z arheološkim izkopavanjem poškodovanega območja (sl. 3 in 4). Izkopno polje smo razdelili na 9 kvadrantov po 2 × 4 m, ki so se vrstili od V proti Z.

Že takoj po ročnem izravnavanju površine so se pokazale prve lise grobov, obenem pa se je tudi izkazalo, da kulturno sterilna osnova, ki jo predstavlja rumena ilovica, pada od vzhoda proti zahodu. Očiščenih je bilo 7 mlajših, baročnih grobov,¹⁶ ki so bili usmerjeni proti cerkvi (torej S–J) in 10 zgodnjerednjeveških (Katalog: 1–10/01; t. 8–11), usmerjenih Z–V. Poleg tega se je ob čiščenju planuma pokazalo večje število pravih krožnih stojk (pril. 1: jame 1–9), ki jih lahko razlagamo kot ostanke lesenih konstrukcij, povezanih z obrambnim sistemom protiturškega tabora, zgrajenega na tem mestu ob koncu 15. stoletja. Ker je bilo taborno

obzidje na severni strani naslonjeno na grajsko poslopje, ki je nastalo vsaj že leta 1499, v ostankih stojk verjetno ne moremo videti podpornih konstrukcij obrambnega hodnika, pač pa morda ostanke konstrukcij za kašče ipd.¹⁷ V vzhodnem delu izkopnega polja izstopa iz pročelja graščine proti jugu del temeljev starejšega zidu (pril. 1: zid 3), ki morda kažejo, da gre tu za nadaljevanje tabornega obzidja.¹⁸

V celoti je bilo torej od leta 1992 do 2001 ob ž. c. sv. Petra v Komendi izkopanih 47 zgodnjerednjeveških grobov. Glede na njihovo razporeditev zlasti v sektorju 2001 lahko sklepamo, da je bilo jedro takratnega grobišča na mestu sedanje cerkvene ladje, saj smo v vzhodnem delu leta 2001 izkopane površine (na območju sedanjega prezbiterija) naleteli le na baročne grobove. Razmeroma veliko število raztresenih najdb je posledica dolgotrajne uporabe grobišča (neposredno okrog cerkve še do 20. st.), pri čemer so seveda mlajši vkopi poškodovali starejše grobove.

Način pokopa

Pri obravnavi pokopa bomo upoštevali 3 elemente: globino pokopa, velikost grobne jame in grobno konstrukcijo (sl. 5).

Globina grobne jame je po pričakovanju odvisna najprej od prvotne konfiguracije terena, ki je danes sicer izrazito uravnan. Če razporedimo grobove glede na njihovo globino v 4 skupine:

- zelo plitvih (nad 359,70 m)
- plitvih (359,69–359,60 m)
- globljih (359,59–359,50 m)
- zelo globokih (pod 359,49 m)

vidimo, da so grobovi najgloblje vkopani večinoma v sondi 1992 (tudi najplitvejši grob 1/92 spada v skupino najglobljih) in v zahodnem delu sonde l. 2001. Očitno je teren prvotno padal v smeri proti jugu in proti zahodu (kar je opaziti

¹⁴ Označeni so z rimskimi št./99. V članku jih ne obravnavamo, le posamezni so v katalogu navedeni ob opisih stratigrafskih odnosov.

¹⁵ Lastnik je namreč zaradi statične sanacije in hidroizolacije poslopja naročil strojni izkop 2 m širokega pasu ob steni. ZVKDS OE Kranj je ustavil strojni izkop, ki je do tedaj segel prib. 0,50 m pod pohodno površino.

¹⁶ Označeni so: I–VII/01. V članku jih ne obravnavamo, le posamezni so v katalogu navedeni ob opisih stratigrafskih odnosov).

¹⁷ Prim.: P. Fister, *Arhitektura slovenskih protiturških taborov* (Ljubljana 1975) 94–95 in I. Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, Gorenjska I–III* (Ljubljana 1997) 83–87.

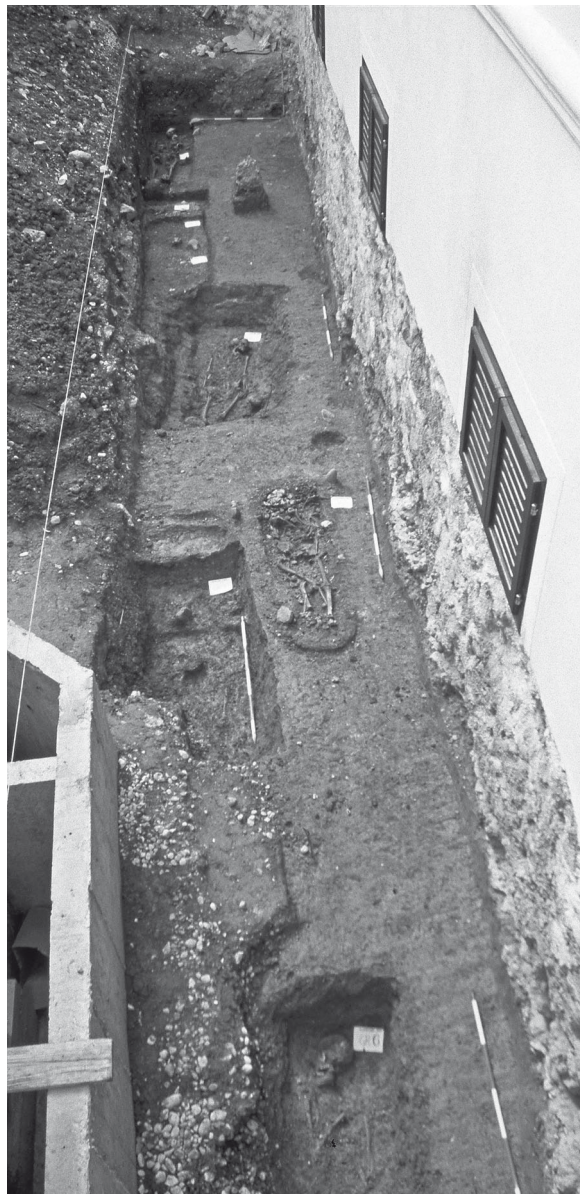
¹⁸ Večji del tega obzidja na severni strani je pravzaprav južni zid sedanje graščine, očitno pa je bilo obzidje na tej strani krajše, kot je sedanja severna stena graščine. Glede na to bi lahko domnevali, da je bil obzidan prostor tabora manjši kot sedanji obzidan prostor okrog cerkve in da je bil grad prislonjen ob že obstoječe obzidje. V tem primeru seveda stojke ne predstavljajo ostanke sestavnega dela obrambnega sistema.

Sl. 3: Komenda, sv. Peter. Sonda leta 2001, pogled proti jugovzhodu.

Fig. 3: Komenda, St Peter. The 2001 test trench, view towards south-east.

še danes). V vzhodnem delu sonde 2001 je največ najplitvejših grobov. Situacija se ponovi v sondi 1999, kjer je ob vzhodnem robu in srednjem delu največ najplitvejših grobov. Vendar pa se v sondi 1999 pokaže tudi, da so najgloblji grobovi tukaj enakomerno razporejeni po vsej površini (4 v vzhodnem in 4 v zahodnem delu). Globlje vkopavanje ima torej lahko tu tudi dodaten pomen. V sondi 1999 je poleg tega opaziti, da je enako število grobov v skupini najplitvejših in plitvih (po 10), izrazito manj je globljih (5), razmeroma veliko pa je najglobljih (8).

Sl. 4: Komenda, sv. Peter. Sonda leta 2001, pogled proti zahodu.

Fig. 4: Komenda, St Peter. The 2001 test trench, view towards west.

Velikost grobne jame je element, ki smo ga lahko dokumentirali le pri grobovih, vkopanih v ilovico (torej najglobljih). Če si pri plitvejših grobovih pomagamo z obsegom uničenja, ki so ga s svojim vkopom povzročili med sosednjimi (starejšimi) grobovi, (npr. grobovi 4/99, 12/99, 16/99, 21/99, 27/99 in 28/99), lahko opazimo, da njihove grobne jame vendarle niso dosegale dimenzij grobov 18/99, 26/99, 8/01, 3/01 ali 9/01. Velikost grobne jame torej ni bila standardna niti odvisna zgolj od globine vkopa (od 24 globoko vkopanih grobov jih ima 11 veliko grobno jamo).

Sl. 5: Komenda, sv. Peter. Zgodnjemedievalno grobišče; globina, način pokopa in in skupina z noži. M. = 1:200.
Fig. 5: Komenda, St Peter. Early medieval cemetery; depth, burial rite and the group with knives. Scale = 1:200.

Grobna konstrukcija se pojavlja v več oblikah:

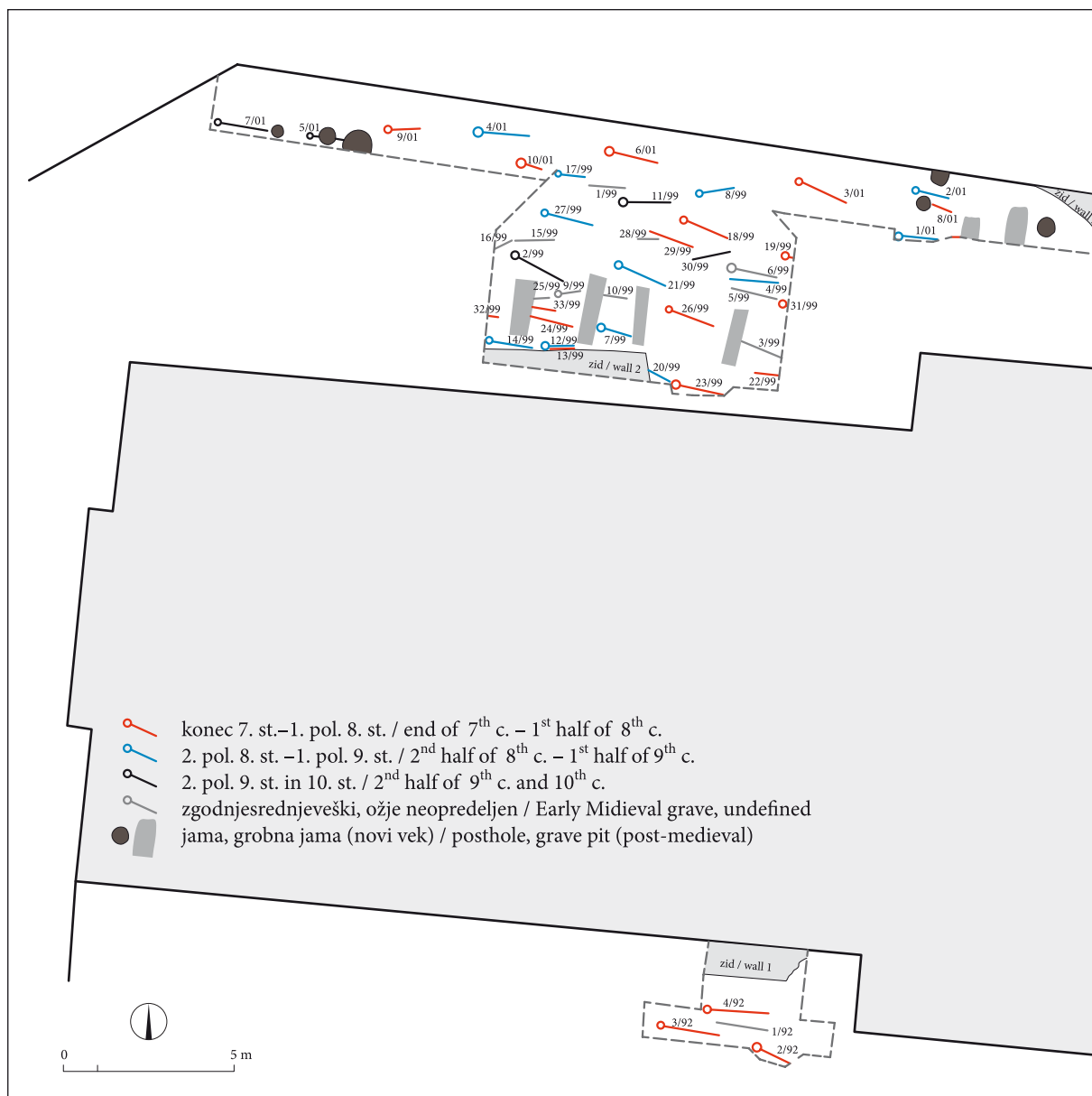
– izrazito obložena grobna jama – s kamenjem, ki je zloženo v več vrstah po vsej višini vkopa (le dva grobova, 3/92 in 4/92),

– jama z leseno oblogo, ki jo lahko predstavljajo: deska pod skeletom (grobovi 8/99, 26/99, 4/01), deska nad skeletom (grob 22/99), deska ob eni od stranic grobne jame (grob 10/01) ali deska v kombinaciji z lesenim dnom (grobovi 4/99, 3/01, 6/01).

Tako grobna konstrukcija kot večja globina grobne jame sta večkrat povezani z grobovi z več

pridatki.¹⁹ Če na komendskem grobišču za grobove z več pridatki uporabimo iste kriterije kot v Kranju (trije ali več pridatkov), se izkaže, da spada v to kategorijo 6 grobov (8/99, 17/99, 26/99, 4/01, 5/01, 7/01), le v treh primerih skelet leži na deski (8/99, 26/99, 4/01), 3 grobove pa bi sicer lahko uvrstili med najgloblje vkopane (4/01, 5/01, 7/01), vendar ležijo pretežno v zahodnem delu grobišča,

¹⁹ Sagadin 1988, 40–41; podobno na blejski Pristavi, prim. Kastelic, Škerlj 1950, 24.

Sl. 6: Komenda, sv. Peter. Zgodnesrednjeveško grobišče. Starostne skupine grobov. M. = 1:200.

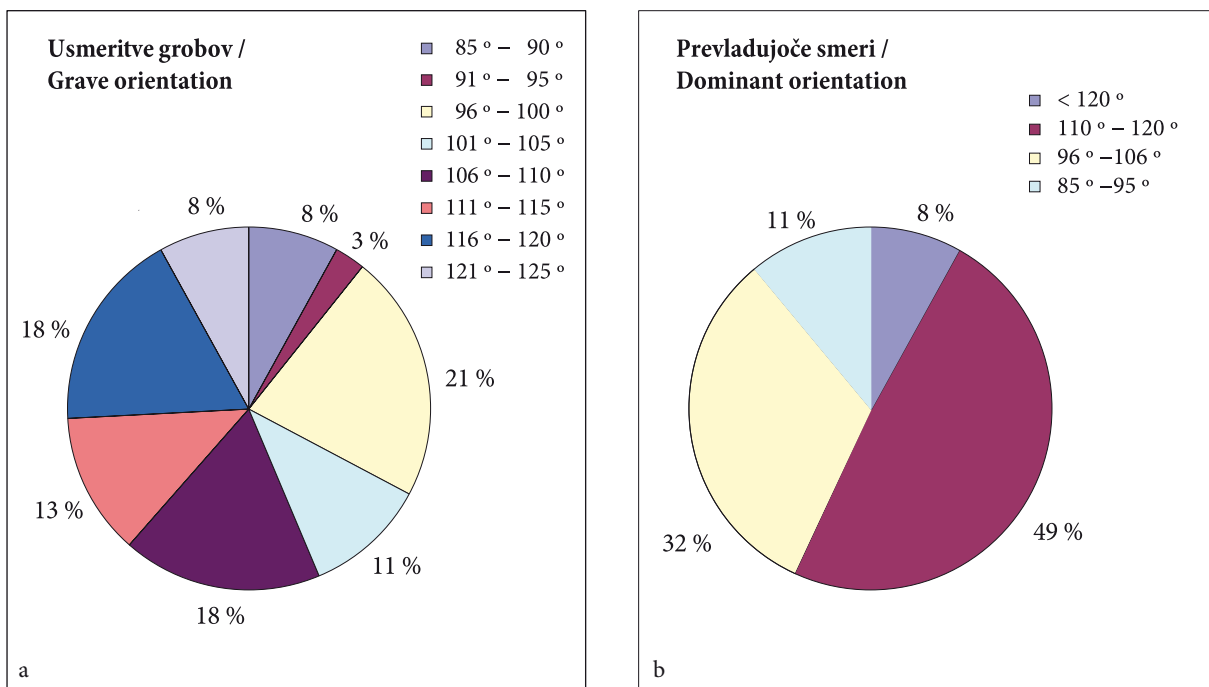
Fig. 6: Komenda, St Peter. Early medieval cemetery. Groups of graves by datation. Scale = 1:200.

kjer so globine grobov v povprečju večje (zaradi prvotno padajočega terena). Lahko ugotovimo, da se grobna konstrukcija z uporabo deske, ki je na celotnem grobišču zabeležena v 17,4 % primerih, relativno pogosteje pojavlja pri grobovih z več pridanke (50 %), večje globine vkopa pa ne moremo povezovati z bogastvom groba.

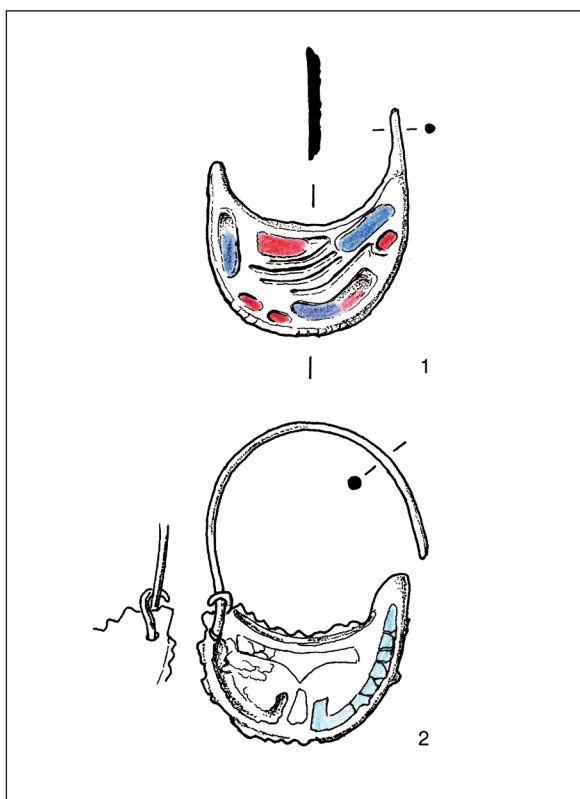
Zasutja grobnih jam so pri nekaterih grobovih specifična. V zasutjih se namreč pojavljajo odlomki keramike, drobcji oglja in žgane glin ter zobje goveda (za katere domnevamo, da sodijo

med pridanke). Drobcji oglja in keramike v zasutju so relativno pogosti (v 14 oz. 13 primerih), ni pa izključeno, da je prisotnost drobcev oglja posledica vkopavanja v starejšo – neolitsko – naselbinsko plast (glej spodaj). Zobje goveda se pojavljajo le v štirih grobovih (4/92, 17/99, 27/99 in 3/01), spremljajoče najdbe so časovno različne.

Smer pokopa smo lahko beležili pri 38 od skupno 48 grobov (upoštevani je grob 27a/99), in sicer glede na stopnjo odstopanja od smeri S–J. Idealna smer Z–V torej pomeni 90 ° odstopanja (z nogami od S).

Sl. 7a,b: Komenda, sv. Peter. Zgodnjemedievalno grobišče; a – usmeritev grobov; b – prevladujoča usmeritev.
Fig. 7a,b: Komenda, St Peter. Early medieval cemetery; a – orientation of graves; b – predominant orientation.

Sl. 8: Komenda, sv. Peter. 1 – raztresena najdba leta 1999 (t. 7: 1). 2 – grob 7/01 (t. 10: C1). M. = 1:1.
Fig. 8: Komenda, St Peter. 1 – stray find in 1999 (Pl. 7: 1); 2 – Grave 7/01 (Pl. 10: C1). Scale = 1:1.

Upoštevaajoč le grobove, pri katerih je bila smer ugotovljiva, se odstopanja od severa pojavljajo v razponu od 85° do 125° (sl. 7a).

Območje prve izrazito prevladujoče smeri predstavlja segment od 110° do 120°, kjer je kar 18 grobov (48,6%), manj izrazita, druga prevladujoča smer, je v segmentu od 96° do 106°, kjer je 12 grobov (32,4%) (sl. 7b).

Drobne najdbe

Številni kremenovi odbitki in fragmenti orodij, od katerih jih je nekaj zašlo tudi v grobove (4/92, 27/99, 9/2001), odlomek žrnelj (t. 7: 35) in predvsem glajena kamnita sekirica (t. 7: 33) kažejo, da je grobišče nastalo na lokaciji starejše, kot se je izkazalo leta 2002, še neolitike naselbine.²⁰ Verjetno bi tej naselbini lahko pripisali kak drobec oglja ali žgane ilovice, ki se je pojavil v grobovih ali izven njih.

Zaradi kontinuirane uporabe grobišča je bilo med najdbami tudi veliko predmetov iz novoveških grobov – predvsem svetinjic in križcev – ki pa jih tu ne bomo obravnavali. Dolgotrajna raba grobišča je tudi povzročila, da je bilo izredno ve-

²⁰ Sagadin 2005, 32–33.

liko število zgodnjesrednjeveških najdb odkritih izven grobnih celot.

Lončenina

Keramičnih posod kot pridatkov v pravem pomenu besede na komendskem grobišču ni bilo.

Morda smemo kot reminiscenco prilaganja posodja v grob šteti le veliko črepinjo ob levem stopalu skeleta v grobu 23/99 (*t.* 5: F2). Njena lega bi povsem ustrezal siceršnjemu položaju keramičnih posod v grobu. Črepinja glede na blago ukrivljenost verjetno pripada neki zelo veliki posodi, morda pekvi, za katero je značilno tudi plastično rebro. Izrazito groba izdelava (ročna), neenakomerno žganje in grobo pustilo je za tovrstno posodje značilno in ni nujno, da predstavlja časovno izpoveden element. Keramika, okrašena z valovnicami in rebrom z odtisi, se pojavlja npr. na Krvavcu (v 9. do 10. stoletju).²¹ Tovrsten okras na blejski Pristavi naj bi bil izredno dolgotrajen, znan že v izročilu staroselcev, ki so ga povzeli tudi Slovani.²²

Sicer pa se odlomki keramike pojavljajo v 13 grobovih (v zasutih grobnih jam 18/99 – *t.* 5: A1; 21/99 – *t.* 5: D3; 23/99 – *t.* 5: F2; 27/99 – *t.* 6: C3–5; 32/99 – *t.* 8: C1; 1/01 – *t.* 8: D4, 2/01 – *t.* 8: E2; 3/01 – *t.* 9: A2; 8/01 – *t.* 8: F1; 9/01 – *t.* 11: A3,4; tisti v grobovih 17/99, 25/99 in 5/01 niso ohranjeni. Zlasti pogosto so bili najdeni v grobovih z izrazito veliko in globoko grobno jamo (od 11 takih grobov jih 6 vsebuje odlomke keramike – 18/99, 27/99, 32/99, 3/01, 8/01, 9/01), ki se od ostalih razlikujejo tudi zaradi pretežne usmeritve po prvi izrazito prevladujoči smeri (110° do 120°).

Oblikovno opredeljive so le črepinje iz grobov 27/99 (*t.* 6: C3–5) in 9/01 (*t.* 11: A3,4), ki pripadajo izvihanim ustjem loncev. Črepinje iz groba 27/99 kažejo nekaj mlajših značilnosti (profilacija ustja *t.* 6: C5, finejše pustilo, izrazitejša izdelava na kolesu) v primerjavi s tistima iz groba 9/01 (pleve kot pustilo in ročna izdelava fragmenta dna *t.* 11: A4, v obeh primerih grobo pustilo).

Orodje

Med predmete, ki jih lahko prištevamo k orodju, spadajo keramično vretenca iz groba 3/92 (*t.* 1: B1)

in noži iz grobov 2/92 (*t.* 1: A1), 23/99 (*t.* 5: F1), 24/99 (*t.* 6: B1), 26/99 (*t.* 6: A3) in 9/01 (*t.* 11: A1).

Keramična vretenca so znan grobni pridatek od prazgodovine dalje. V zgodnjesrednjeveških grobovih na območju današnje Slovenije so izjemno redka – doslej je bil znan le en primerek iz groba 3 na Brezju pri Zrečah,²³ zaradi relativno velike odprtine v sredini pa bi tudi *t.* i. statveno utež iz groba 56 z grobišča na Blejskem gradu (Bled – Sedlo) morda lahko interpretirali kot vretenca.²⁴ Poleg teh dveh primerkov A. Valič med grobnimi najdbami iz okolice župne cerkve v Kranju (Kranj – Farna cerkev) omenja tudi majhno statveno utež,²⁵ ki bi morda utegnila biti vretenca. Tako na Blejskem gradu kot ob župni cerkvi v Kranju pa je treba upoštevati, da sta grobišči vkopani v prazgodovinske naselbinske plasti in da lahko najdbi pripadata pravzaprav starejšim kontekstom. V najboljšem primeru je torej najdba iz groba 3 v Komendi šele 4 primerek v Sloveniji. Izdelan je iz antične črepinje ali opeke, kar sicer ni redkost, pri nas pa je v takem kontekstu edini te vrste. Tudi v Dalmaciji so keramična vretenca relativno redki pridatek v zgodnjesrednjeveških grobovih.²⁶ V obdobju preseljevanja ljudstev zahodno od Koroške in na avarskih grobiščih so dokaj običajen inventar ženskih grobov, najdeni so bili tudi v prostoru med Avari in Bavarsko (zgornejavstrijska grobišča Gusen, Auhof, Pottenbrunn), pa tudi na Češkem in Moravskem.²⁷ Ob relativno velikem številu zgodnjesrednjeveških grobov pri nas je redkost tovrstnih najdb izrazita, so pa značilnost poznoantičnih, tako romanskih kot germanskih grobišč. Grobovi z vretenci na etnično mešanih grobiščih Kranj – Lajh, Rifnik in Vranje izpričujejo pretežno staroselski karakter.²⁸ Langobardi jih poznajo tako v svoji panonski kot italjski fazi.²⁹ Vretenca so značilen pridatek tudi v horizontu grobov barbariziranega staroselskega prebivalstva od 6. do 8. st. na območju, ki ga je obsegal pojem poznoantične Istre.³⁰

²³ Pahič 1967, 357–362, *t.* 1.

²⁴ Valič 1964, 24, *t.* 13: 3.

²⁵ Valič 1967, 418.

²⁶ Belošević 1980, 122.

²⁷ Eichert 2010, 139–140; Karpf, Meyer, 2010, 172.

²⁸ Stare 1980, *t.* 7: 8; 13: 6; 23: 3 itd.; Bolta 1981, *t.* 1: 14; 10: 12; 12: 8 itd.; Petru, Ulbert 1975, sl. 42: f.

²⁹ Werner 1962 (*t.* 3: 8; 7: 11; 8: 7; 47: 30; 48: 8; 57: 23); Maselli Scotti (ur.) 1989 (gr. 74a [*t.* 9: 2], 114 [*t.* 13: 2], 45 [*t.* 17: 2], 42 [*t.* 18: 4], 90 [*t.* 19: 6]).

³⁰ Marušić 1967, 337; Predloka (Boltin–Tome 1986–1987 195, *t.* 5: 7); Gojače – Boršt (Knific, Svoljšak 1976, 55–57,

²¹ Krvavec: Pleterski, Peršič 2008, 139. Pristava: Pleterski 2008, *t.* 26: 29.

²² Pleterski 2010, 47, sl. 2. 46: 1; id. 2008, *t.* 26: 29

Očitno so vretenca kot grobni pridatek star element, ki vzpostavlja povezavo med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom. Če kot grobni pridatek niso poudarjala zgolj v vsej antiki izrazito cenjene vloge ženske – predice, pač pa tudi simbol božanskih predic – park, ki odločajo o času življenja in smrti,³¹ lahko govorimo tudi o elementu duhovne kontinuitete iz pozne antike v zgodnji srednji vek.

Noži so drug značilen pridatek, z izrazito dolgo tradicijo, ki pa se ohranja (verjetno) kot statusni simbol še mnogo dlje kot vretenca, vse do 10. stoletja. Podobno kot vretenca se noži pojavljajo kot grobni pridatek v vseh poznoantičnih (romanskih in germanskih) grobovih. Poleg naštetih poznoantičnih grobišč v Sloveniji je treba omeniti še staroselsko grobišče na blejski Pristavi, kjer po analizi T. Knifca sodijo v tretjo fazo grobišča, tj. v leta med 570 in 600.³² Tradicija polaganja noža v grob je seveda še starejša, v 5. st. nože poznamo npr. iz poznoantičnih grobov s Puščave nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu³³ ali s poznoantičnega grobišča Frauenberg pri Leibnitzu na avstrijskem Štajerskem.³⁴ Navada polaganja noža v grob, ki jo sledimo tako v avarskih kot slovanskih grobovih, lahko prihaja bodisi iz germanskih (merovinških) grobišč ali pa iz poznoantičnih, staroselskih.³⁵

Od petih nožev v komendskih grobovih (*sl.* 5) pripadajo štirje tipu z ravnim hrbtom in proti konici uvitim rezilom – gr. 2/92 (*t.* 1: A1), 23/99 (*t.* 5: F1), 24/99 (*t.* 6: B1), 26/99 (*t.* 6: A3) ter eden tipu z ravnim rezilom in proti konici zalomljenim hrbtom – gr. 9/01 (*t.* 11: A1). Slednji po razdelitvi A. Pleterskega³⁶ spada med pridanke najstarejše skupine grobov na Sedlu na Blejskem gradu, ostali v drugo (mlajšo) skupino.

Pri tem je treba dodati, da so vsi tipi nožev, ki se pojavljajo v slovanskih grobovih, zastopani tudi že v poznoantičnih. Na Bavarskem pa se noži z ravnim rezilom in proti konici zalomljenim hrbtom pojavljajo v stopnji I in predvsem v stopnji II po R. Pöllathu, kar pomeni 1. pol. 8. st.³⁷ Nož

v našem grobu 9/01 bi lahko uvrstili njegov v tip M3d, ostale nože iz komendskih grobov pa v tip M4, kar pomeni Pöllathovo II. stopnjo. Razen groba 26/99, kjer se nož pojavlja skupaj z uhani z votlimi pločevinstimi jagodami, so v Komendi vsi noži edini pridatek v grobu. Ne glede na dolgo dobo pojavljanja nožev v grobovih so ti vendarle značilni za zgodnejše pokope t. i. karantanske kulturne skupine.³⁸ Prav noži z ravnim hrbtom so npr. na zgodnesrednjeveškem grobišču na blejski Pristavi omejeni na najstarejšo fazo pokopavanja.³⁹

Nakit

Med najstarejše **obsenčne obročke** spadajo tisti, ki se spenjajo z *zanko in kaveljcem*. Taki obročki so bili v Komendi najdeni v grobovih 1/01 (*t.* 8: D1), 2/01 (*t.* 8: E1) in 5/01 (*t.* 10: A3), morda tej vrsti pripadata tudi obroček iz groba 3/01 in drugi obroček iz groba 1/01, ki pa imata ohranjen le en zaključek s kaveljcem (*t.* 9: A1; 8: D2). V uveljavljenih zgodnesrednjeveških kronologijah pri nas sodijo tovrstni obročki v najstarejšo t. i. karantansko skupino, pri P. Korošec datirano v 7. in 8. st.,⁴⁰ T. Knific jih uvršča v najstarejšo fazo zgodnesrednjeveškega grobišča na Pristavi, torej v čas od konca 7. do srede 8. st.,⁴¹ medtem ko je analiza grobišča na Blejskem gradu pokazala čas njihove uporabe – do začetka 9. st.⁴² Na Bavarskem se tovrsten ženski nakit pojavlja v dveh variantah spenjanja – z dvema kaveljcem (tip H3) ali z zanko in kaveljcem (tip H2).⁴³ Vsi v celoti ohranjeni obročki iz Komende pripadajo tipu H2, torej kronološki stopnji II oz. 1. pol. 8. st. po Pöllathu. Inventar našega groba 5/01 zaradi prisotnosti masivnega obsenčnika z izrazito profiliranima zaključkoma (*t.* 10: A1) omogoča, da čas trajanja obročkov z zanko in kaveljcem podaljšamo še globlje v 9. st.

Starejši inventar predstavljajo tudi obročki s *kaveljcem na eni in ploščato kovano zanko na drugi strani*. Taka primerka sta bila najdena v bogatem grobu 4/01 (*t.* 9: B5,6), vendar je v tem primeru ploščata zanka očitno fragmentirana oz. deformirana (raztegnjena). Še en tak obroček je

t. 1: 6); Tomaj (Moser 1905–1906, 140–141); Ledine pri Novi Gorici (Svoljšak 1985–1987, 105–122, t. 2: 1; 3: 3).

³¹ Mikl-Curk 1999, 303–316.

³² Npr. grobovi 239, 269, 325, 358, 349 (Knific 1982, 21, t. 17: 1; 19: 11; 24: 2; 25: 12; 26: 12).

³³ Pleterski, Belak 2002, grobovi 4, 25, 29; t. 1: 2,8; t. 3: 8.

³⁴ Steinklauber 2002, 174–177, 184.

³⁵ Primerjaj tezo o izvoru te navade pri Losert, Pleterski 2003, 240 in Korošec 1979a, 238–240.

³⁶ Pleterski 1982, 141, sl. 5.

³⁷ Pöllath 2002, 178, 192 – tip M3b za stopnjo I in M4 za stopnjo II.

³⁸ Korošec 1979a, 55–57.

³⁹ Knific 1982, 30, sl. 27 in 28.

⁴⁰ Korošec 1979a, 305 (tip 1.2), 187, izpostavlja njihovo “predslovansko” poreklo.

⁴¹ Knific 1982, sl. 27.

⁴² Pleterski 1982, 146.

⁴³ Pöllath, 2002, 178.

bil najden izven grobov (t. 7: 3). Tako Koroščeva kot Knific in Pleterski⁴⁴ jih umeščajo v prehodno fazo od 2. pol. 8. do sredine 9. st. V ta čas sodijo tudi obsenčniki z *ravno zaključenimi konci* ali relativno *veliki obsenčniki iz tanke žice*, pri katerih je profilacija zaključkov nakazana z vrezano linijo (včasih tudi spiralno). Na grobišču Kranj – Križišče Iskra predstavljajo ti obsenčniki tip 2 in se dosledno povezujejo s predmeti prehodne faze.⁴⁵ V Komendi so bili najdeni v grobovih 1/92 (t. 2: A2), 4/99 (t. 3: B1), 7/99 (t. 3: C1), 8/99 (t. 3: D1,2), 12/99 (t. 4: B1,2), 20/99 (t. 5: C1), 21/99 (t. 5: D1,2 – morda gre za en sam obsenčnik) in 27/99 (t. 6: C2), večje število pa tudi izven grobov (t. 2: C5,6; 7: 5,6,8,9,11–17,20; 9: C1). Najznačilnejši predstavniki ketlaške faze so nekoliko *debelejši obsenčniki z izrazito profiliranimi zaključki*, ki se tako na blejski Pristavi kot na Sedlu na Blejskem gradu pojavljajo od sredine 9. st. dalje, varianta z več odebelitvami na zaključkih seže še v 11. stoletje. V Komendi so bili najdeni v grobovih 11/99 (t. 4: A1,2), 17/99 (t. 4: E1,2), 5/01 (t. 10: A1,2), 7/01 (t. 10: C4–7).

Uhani nastopajo na našem grobišču v 4 variantah, vsaka je zastopana le v 1 grobu. Nesporno najstarejši je uhan z *vertikalno vdeto, profilirano pločevinasto jagodo* (t. i. Bommelohringe) iz groba 26/99 (t. 6: A1,2). V Sloveniji predstavljajo približno primerjavo trije bronasti uhani z grobišča Dobova – Humek, grob 25, ki je datiran v 8. st.⁴⁶ V tem grobu se je poleg uhanov nahajal kot pridatek še lonček (delan na počasnem vretenu, okrašen z nepravilno trojno valovnico, lisasto žgan) in železen nož – torej izključno predmeti, značilni za karantansko fazo zgodnjeslovanske kulture pri nas. Istemu tipu pripada tudi par uhanov s po tremi vertikalno vdetimi pločevinastimi jagodami z južnega dela grobišča Kranj – Farna cerkev. J. Kastelic je v svoji objavi navedel, da je grob 145, v katerem sta bila najdena ta dva uhana, pripadal spodnji vrsti grobov, za katere je poleg splošnega pomanjkanja najdb sicer značilna velika in globoka grobna jama, pogosto z grobno konstrukcijo. Kastelic je uhana datiral kot “predketlaška”, primerjave zanju pa je našel v Porenju.⁴⁷ Take uhane na prostoru vzhodnih Alp uvršča v svojo predke-

tlaško (avaroslovansko) stopnjo tudi J. Giesler,⁴⁸ ki pa jo datira zelo pozno – po letu 800. Izvor takih uhanov vidi pri Avarih. Navedeni uhani s po tremi vertikalno vdetimi pločevinastimi jagodami predstavljajo le okvirno primerjavo uhanoma iz Komende. Literatura jih sicer obravnava skupaj z uhani, pri katerih je razpored pločevinastih, vertikalno vdetih jagod lahko različen, ali pa je vertikalno vdeta le ena, podolgovata jagoda, ki s svojo profilacijo le ponazarja več samostojnih jagod. Splošno mnenje raziskovalcev, ki so se ukvarjali s tovrstnimi uhani, je, da se ti pojavljajo tako v avarskih kot merovinških kontekstih.⁴⁹

Uhani, kot so bili najdeni v omenjenih grobovih v Dobovi in Kranju, se sicer zelo pogosto pojavljajo skupaj s fibulami z železnim jedrom in bronastim ovojem.⁵⁰ Te nesporno sodijo na konec 7. in začetek 8. st. in so import iz frankovskega srednjega Porenja.⁵¹ Z. Čilinská je pri svoji sintetični obravnavi uhanov z vertikalno vdetimi pločevinastimi jagodami z območja Karpatske kotline ugotovila, da imajo poreklo v bizantinskem importu in oprla datacijo na grobove, datirane z bizantinskimi novci.⁵² Našim uhanom le približno ustreza njen tip Ic, datiran v 1. pol. 7. st.⁵³ Če za osnovno značilnost teh uhanov vzamemo način pritrjevanja obeska na obroč, ki je v tem primeru izveden tako, da obroč poteka skozi jagodo, potem lahko njihov izvor v resnici iščemo v bizantinskih vplivih 7. stoletja v Karpatski kotlini.⁵⁴ Uhani z vertikalno vdeto večjo ali manjšo pločevinasto jagodo so bili priljubljeni v zgodnjeavarskem obdobju, vključujejo pa tudi oblike, ki jih Čilinská uvršča v svoj tip Ic. Predstavljata ga npr. tudi uhana iz “barbarskega” groba 98 z nekropole v Vicenni (Campochiaro pri Beneventu), datirana v 7. stoletje. Grob je vseboval še keramičen lonček, železen nož in 4 jagode iz modrega in zelenega stekla z belo valovnico.⁵⁵ Istemu tipu pripadata tudi 2 zlata uhana iz Grossgertacha pri Heilbronn (pri Strassburgu), datirana na konec 7. ali začetek 8. st.,⁵⁶ njegovo varianto, ki je bližja uhanom iz Komende, predstavlja zlat uhan z grobišča sredi srednjeveškega mesta Pfullingen

⁴⁴ Korošec 1979a, 189; Knific 1982, 27, sl. 27; Pleterski 1982, 141.

⁴⁵ Sagadin 1988, 44–45.

⁴⁶ Knific 2002, 123, sl. 21.

⁴⁷ Kastelic 1960, 45–46, sl. 2 in 3.

⁴⁸ Giesler 1980, 85–98.

⁴⁹ Eichert, 2010, 60.

⁵⁰ Tovornik 1986, 439 op. 118.

⁵¹ Klein-Pfeuffer 1993, 223–224.

⁵² Čilinská 1973, 19; ead. 1975, 63–96.

⁵³ Čilinská 1975, 66, 73–74, sl. 6.

⁵⁴ Garam 2001, 33.

⁵⁵ Ceglia 2000, 215.

⁵⁶ Steuer 2001, 283, sl. 304.

(Baden-Wurtemberg).⁵⁷ Zgodnjemu srednjeavarskemu horizontu ustrezata 1. in 2. faza grobišča v Tiszafüredu (ob Tisi), ki v grobem obsegata 2. in 3. četrtino 7. stoletja,⁵⁸ pa tudi horizontu 2 po E. Breuerju, v katerega sodi npr. grob 604 iz Alattyana (v severnem delu osrednje Madžarske) z uhanom z vertikalno vdeto podolgovato pločevinasto jagodo.⁵⁹ Tudi uhana iz groba 33 z grobišča v Zwölfaxingu (v Spodnji Avstriji), ki ju Čilinská uvršča v svoj tip Ic, se zaradi podolgovate oblike pločevinaste jagode lahko povezujeta z uhanoma iz Komende. A. Lippert ju datira v čas po letu 680.⁶⁰ Očitno je, da uhani z vertikalno vdeto pločevinasto jagodo, ki jih srečujemo na območju avarskega vpliva, večinoma ostajajo v okviru osnovne oblike tipa Ic po Čilinski (večja votla jagoda z grozdom manjših na vrhu, skozi katere je vdet obroč). Več variant, ki predstavljajo tudi boljše primerjave za komendske uhane, najdemo na prostoru južne Nemčije. Med pestro paletu uhanov tega tipa najdemo tam tudi primerke z eno samo podolgovato jagodo, ki s profilacijo le nakazuje sicer običajnejši, izrazito razčlenjen ali večdelen privesek. Pri vseh se obroček zapenja z zanko in kaveljcem, datirani so od 7. st. dalje.⁶¹ F. Stein je umestil uhane z vertikalno vdeto pločevinasto jagodo s cilindričnim srednjim delom (skupina B) v 1. polovico 8. st. (710/720–750). V kasnejši objavi je datacijo tega tipa zožil – od 720 do 730. Po njem naj bi Alamani in Bajuvari tovrstne uhane prevzeli iz avarskega prostora, kjer so nastali v poznem 6. st. in ostali v uporabi do 8. st.⁶² Zdi se, da se oblika uhana z vertikalno vdeto podolgovato enojno jagodo, pri kateri se lok zapenja z zanko in kaveljcem, razvije prav na tem območju in da je v Karpatskem bazenu prevladujoča oblika tista, ki jo Čilinská označuje s tipom Ic in ki je bližje izvorno bizantinski.⁶³ Uta von Freeden je predvidela razvoj v obratni smeri – uhane s cilindričnim srednjim delom je datirala od pribl. 600 dalje vse do začetka mlajše merovinškega obdobja III (670–680), iz njih pa naj bi se razvili uhani s kroglastim vencem na osrednji votli jagodi (druga pol. 8. st.). Nadaljnji razvoj, ki mu zaradi prenehanja grobnih najdb na alamanskem prostoru ni mogoče slediti, pa naj bi

bil viden v uhanih iz Auhofa (pri Pergu, Zgornja Avstrija) oz. na območju, poseljenem s Slovani.⁶⁴ Enodelne podolgovate jagode na uhanih iz Auhofa ali na komendskih uhanih so tipološko nesporno bližje zgodnejšim uhanom s cilindričnim srednjim delom z alamanskega in bajuvarskega ozemlja. Najboljše primerjave za komendska uhana predstavljajo uhani iz grobov 75 in 81 z grobišča Auhof, zlasti to velja za uhana iz groba 75.⁶⁵ Grob je izredno bogat in vsebuje elemente frankovsko-bavarskega kroga 8. stoletja (križna fibula), poznoavarske relikte (uhan s spiralo, bronasti zapestnici, prstan s steklenim vložkom, vedro) in “karantanski” import (uhana z verižicami). Vsi ti spremljajoči elementi omogočajo datacijo groba v 8. st. (po E. Breuerju⁶⁶ kot *terminus ante quem* za vplive avarske kulture velja vojna s Karlom Velikim 788–803). Vendar avtorica na podlagi Andrajevih datacij zelenih mozaičnih jagod, ki so sestavni del ogrlice iz tega groba, celoto datira v sredino 9. st.⁶⁷ A. Pleterski ob reviziji Andrajevega dela ugotavlja, da je tudi zelene mozaične jagode mogoče datirati še v zadnji del 8. st.⁶⁸ Tako bi tudi čas trajanja komendskih uhanov z vertikalno vdeto pločevinasto jagodo lahko postavili še v 8. st., pri čemer je začetek njihovega pojavljanja očitno še starejši. V. Tovornik je svojo datacijo kasneje tudi popravila – 8. in zač. 9. st.⁶⁹ Povezovanje tovrstnih uhanov z vplivom zahoda oz. nastopajočim krščanstvom in preko tega izpeljanim datiranjem po letu 772, kot to predlaga S. Eichert,⁷⁰ ni prepričljivo, saj grobova 75 in 81 iz Auhofa z grobnimi pridatki izpričujeta še izrazit poganski karakter. Poleg tega so prvi vplivi pokristjanjevanja zgodnejši, navezava pojavov arheološkega gradiva na natančne zgodovinske letnice pa ni realna. Za izrazito pozno datacijo tovrstnih uhanov se zavzema B. M. Szőke, ki jih kot tip 2.2.3.a datira v prvo pol. 9. st., čeprav celotno skupino 2.2.3 imenuje tudi mešanico avarskih in alamansko-bajuvarskih uhanov 7. in 8. st.⁷¹

V grobu 17/99 v Komendi je bil najden *uhan z dvodelno, horizontalno vdeto pločevinasto jagodo* (t. 4: E3). Par približno podobnih uhanov je bil najden v grobu 92 na blejski Pristavi skupaj s poznimi ketlaškimi obsenčniki, tudi horizontalno

⁵⁷ Theune-Grosskopf 2001, 478, sl. 551.

⁵⁸ Garam 1995, 263, sl. 254, pril. 3.

⁵⁹ Breuer 2005, 51, sl. 32.

⁶⁰ Lippert 1969, 90–91.

⁶¹ Stein 1967, 63–67, t. 89: 18; 91: 11.

⁶² Stein 1995, 299; id. 1967, 75.

⁶³ Čilinská 1973, 19.

⁶⁴ Freeden 1979, 368, 378, 381 op. 783.

⁶⁵ Tovornik 1986, t. 10: 7.

⁶⁶ Breuer, 2005, 108.

⁶⁷ Andrae 1973; Tovornik 1986, 448.

⁶⁸ Pleterski 1990, 496.

⁶⁹ Tovornik 1991, 49–55.

⁷⁰ Eichert 2010, 62–63.

⁷¹ Szőke 1992, 860.

stratigrafsko je pripadal najmlajši skupini grobov.⁷² P. Korošec predlaga nekoliko starejšo datacijo – 9. st.⁷³ V prid njeni tezi govori velika podobnost teh uhanov s tistimi, ki so v merovinškem kulturnem krogu poznani že v drugi pol. 7. in na začetku 8. st., kjer imajo tudi podoben način spenjanja z zanko in kaveljcem.⁷⁴ Vsekakor pa kontekst našega groba 17/99 nakazuje poznejšo datacijo, saj sodijo ostale najdbe po P. Korošec v prehodno skupino staroslovanske kulture.

Polmesečasti uhani kot običajno tudi v Komendi nastopajo v dveh variantah: *kovani* z vrezanim okrasom in *uliti* z emajliranim okrasom.

Kovana polmesečasta uhana iz groba 4/01 imata na prehodu loka v lunico odebelitvi (*t.* 9: B1,2), fragmentiran uhan iz groba 7/01 (*t.* 10: C3) pa je bil očitno brez odebelitev. Analiza tovrstnih uhanov na grobišču Kranj – Križišče Iskra in tam opravljena primerjava z grobišči s horizontalno ali vertikalno stratigrafijo (Bled – Pristava, Bled – Sedlo) je pokazala, da se pojavljajo že v prehodni fazi, vendar so bili v rabi tudi še v zreli ketlaški fazi.⁷⁵ Oba komendska grobova to potrjujeta, saj vsebuje grob 4/01 tipične predmete prehodne faze (trakasta, razprta prstana, okrogla zaponka iz tanke bronaste pločevine s polkroglasto izboklino na sredini, obsenčnika s kaveljcem in kovano zanko ter dva velika obsenčnika iz tanke žice in s profiliranima zaključkoma), grob 7/01 pa izrazito ketlaški inventar (ulit prstan, ulita emajlirana polmesečasta uhana in masivni obsenčniki z izrazito odebeljenimi zaključki). Okrasni motivi ne prinašajo novosti, podobni ornamenta so znani npr. na uhanih iz Kranja.⁷⁶ Tudi kronološka umestitev dveh *ulitih polmesečastih uhanov* z emajliranim okrasom iz groba 7/01 (*t.* 10: C1,2; *sl.* 8: 2) in naključno najdenega podobnega uhana s fragmentiranim lokom iz leta 1999 (*t.* 7: 1; *sl.* 8: 1) v zrelo ketlaško fazo je večkrat ponovljena. Na komendskem grobišču ni bila najdena najmlajša varianta teh uhanov s tremi roglji na lunici.

Najstarejših oblik zgodnjesrednjeveških **prstanov**, kot so npr. ornamentirani trakasti prstani z neskle-njenim obodom in rombično razširjenim gornjim delom, na komendskem grobišču ni. Najstarejšega porekla med tukaj odkritimi prstani je tako prstan s tremi vzdolžnimi rebri, spet z zakovico, iz groba

5/01 (*t.* 10: A4). Koroševa jih postavlja večinoma v prehodno fazo,⁷⁷ na zgodnjesrednjeveški blejski Pristavi se pojavljajo od 2. pol. 8. st. dalje,⁷⁸ na grobišču Bled – Sedlo v najstarejši skupini (od začetka 9. st. dalje),⁷⁹ na grobišču Kranj – Križišče Iskra sodijo med najstarejši inventar, ki ustreza prehodni fazi po P. Korošec.⁸⁰ Inventar groba 5/01 s prisotnostjo ulitega obsenčnika z izrazito profiliranimi zaključki opozarja na uporabo tega tipa prstana tudi še v ketlaški fazi.

Koroševa posebej definira tudi trakaste prstane, okrašene z različnimi vrezanimi ornamenta, npr. s cikcakasto linijo, ki jih postavlja še v karantansko fazo (njen tip 4.2.b 2).⁸¹ Temu tipu ustreza naključno najdeni primerek iz Komende (*t.* 7: 26). Vendar že gradivo z blejske Pristave, Sedla na Blejskem gradu, Dlesca pri Bodeščah⁸² in iz Kranja – Križišče Iskra dokazuje njihovo daljše trajanje.

Podobno lahko umestimo tudi druge, tipološko slabše definirane prstane, katerih skupna značilnost je nesklenjen obod in relativno tanki preseki (ploski in konveksni profil, nakazana D-oblika preseka) – najdeni so bili v grobovih 8/99 (*t.* 3: D3,4), 17/99 (*t.* 4: E5), 27/99 (*t.* 6: C1), 4/01 (*t.* 9: B8,9) in kot naključne najdbe (*t.* 7: 23,29).

Uliti prstani so načelno mlajši (ketlaški), značilen je debelejši presek bodisi rombične (grob 3/99 – *t.* 3: A1), trikotne (naključna najdba *t.* 7: 27), lečaste (grob 1/01 – *t.* 8: D3) ali D-oblike (grob 7/01 – *t.* 10: C8; naključna najdba *t.* 7: 25).

V grobovih 17/99 in 4/01 v Komendi sta bili najdeni tudi dve fragmentirani **fibuli** iz tanke bronaste pločevine – dvoramna (*t.* 4: E4) in okrogla fibula s polkroglasto izboklino na sredini (*t.* 9: B7). Obe grobni celoti vsebujeta značilen inventar prehodne faze. Tja fibuli umešča P. Korošec⁸³ na kar kaže tudi npr. grobna celota 66 z grobišča Kranj – Križišče Iskra, njihovo uporabo še v ketlaški fazi pa potrjuje npr. grobna celota 23 z blejske Pristave in stratigrafski položaj groba 85 na Blejskem gradu.⁸⁴

Bronasta enodelna pasna spona iz groba 14/99, pri kateri je obroč spona ulit skupaj z okovom, predstavlja v inventarju staroslovanskih grobnih najdb unikat (*t.* 4: C1). Na okovu so še s patino

⁷² Knific 1982, sl. 27, t. 7: 16,17.

⁷³ Korošec 1979a, 199.

⁷⁴ Legoux, Périn, Vallet 2004, št. 306.

⁷⁵ Sagadin 1988, 47–48.

⁷⁶ Sagadin 1988, t. 31: 13–17; 44: 11,18.

⁷⁷ Korošec 1979a, 221.

⁷⁸ Knific 1982, 28, sl. 27.

⁷⁹ Pleterški 1982, 141.

⁸⁰ Sagadin 1988, 53.

⁸¹ Korošec 1979a, 221.

⁸² Knific, Pleterški 1981, sl. 31.

⁸³ Korošec 1979a, 210–211.

⁸⁴ Kranj (Sagadin 1988, t. 12: 10); Bled – Pristava (Knific 1982, t. 5: 3); Bled – Sedlo (Pleterški 1982, sl. 4 in 5).

prilepljeni ostanki usnjenega pasu, na katerega je bila spona očitno pritrjena z zakovicami skozi 3 luknjice. Izhodišče za tovrstno oblikovanje lahko vidimo v enodelnih bizantinskih sponah 7. stoletja,⁸⁵ gre predvsem za spono tipa Castel Trosino, ki so datirane na konec 6. in začetek 7. st., njihovo izvorno območje naj bi bila Italija.⁸⁶ Vendar pa je značilnost teh bizantinskih spon pritrjevanje jermena z ušesci na spodnji strani okova. V merovinškem kulturnem krogu so tovrstne enodelne spono datirane od 2. pol. 6. do 1. pol. 7. st. s poudarkom na 1. polovici 7. st.⁸⁷ Več podobnosti z načinom pritrjevanja naše spono kaže spona iz groba 94 iz Romonye I (osrednja Baranja), ki je datirana na konec 8. in zač. 9. st., ki pa se razlikuje v obliki okvirja.⁸⁸ Najboljšo primerjavo komendski sponi, tako v obliki okova, obroča in načina pritrjevanja, predstavlja spona iz groba 178 z avarskega grobišča Úllö (pri Budimpešti).⁸⁹ E. Breuer jo postavlja v svojo 7. fazo, torej na konec 8. in začetek 9. st.; enako je datirana tudi primerljiva spona iz groba 21 z grobišča Garabonc I pri Blatnem jezeru.⁹⁰

Skupine grobov in datacija

(sl. 5; 6)

Upoštevalo povezave grobnega inventarja z značilnostmi pokopa se nam najprej izloči *skupina grobov z noži*. Takih grobov je 5 (2/92, 23/99, 24/99, 26/99 in 9/01), njihova skupna značilnost so še izjemno globoko vkopane in velike grobne jame (za grobova 2/92 in 24/99 velikosti ni bilo mogoče z vso zanesljivostjo ugotoviti, bodisi zaradi omejenega posega bodisi zaradi poškodb okolice). Pri 4 od teh grobov se usmeritev giblje med 110 ° in 120 ° (za grob 2/92 je smer izmerjena na načrtu grobišča), pri 4 grobovih so bili v zasutju grobne jame tudi odlomki keramike. Kot skupne značilnosti teh grobov torej lahko upoštevamo še usmeritev med 110 ° in 120 °, globina grobne jame pa je relevantna samo na osrednjem in vzhodnem delu grobišča. Skupini z noži lahko glede na velikost in globino grobne jame ter usmerjenost

pripišemo še grobove 3/92, 4/92 (zaradi značilne grobne konstrukcije), 18/99, morda 22/99 (smer je zaradi slabe ohranjenosti težko določljiva), 3/01, 6/01, 8/01 in morda 10/01 (smer je zaradi slabe ohranjenosti težko določljiva). V osrednjem delu grobišča lahko zaslutimo, da oblikujejo ti grobovi 2 vrsti (sl. 5), prvo sestavljajo 3/01, 19/99, 31/99 in 22/99, pri čemer grobova 19/99 in 31/99 opravičujeta svojo uvrstitev z izrazito globoko grobno jamo (ki je v tem delu določujoča). Drugo vrsto tvorijo grobovi 18/99, 26/99 in 23/99. Tako sestavljena skupina šteje 16 grobov, pri 12 smo lahko merili tudi usmeritev in 10 od njih je v prvi prevladujoči smeri (110 °–120 °). V najglobljih grobovih z velikimi grobnimi jamami so bili poleg nožev najdeni še keramičen vijček (t. 1: B1), uhana z vertikalno vdeto pločevinasto jagodo (t. 6: A1,2) in (verjetno) srebrn uhan s kaveljcem (t. 9: A1). Kot smo videli, so vsi ti predmeti tudi najstarejši in bolj ali manj navezani na tradicijo starejših kultur na tem prostoru. Tudi način pokopa je za posamezna ožja območja v tem pogledu relevanten. Zlasti zanimiva je primerjava z bližnjim dvojnimi grobiščem Kranj – Križišče Iskra, kjer je za staroselske grobove značilna – poleg večje globine – tudi velika grobna jama z grobno konstrukcijo, bodisi kamnito ali leseno v različnih oblikah. Pri staroslovanskih grobovih je lesena grobna konstrukcija pripadala predvsem grobovom z večjim številom pridatkov (podobno kot na blejski Pristavi⁹¹). Pri staroselskih grobovih pa je poleg splošno uporabljene kamnite obloge tudi uporaba lesene grobne konstrukcije več kot 2,5-krat pogostejša kot pri staroslovanskih in ni vezana na grobove z večjim številom pridatkov.⁹² V Komendi se zaradi geoloških značilnosti terena (čista ilovnata podlaga brez kamenja, ki bi bil ob izkopu uporabljen za oblaganje groba) kamnita grobna konstrukcija ne pojavlja – razen pri grobovih 4/92 in 3/92 (sl. 5). Kljub temu je očitna skrbnejša priprava grobne jame za starejšo skupino grobov (upoštevamo grobove 2/92, 3/92, 4/92, 18/99, 22/99, 23/99, 24/99, 26/99, 31/99, 32/99, 3/01, 6/01, 8/01, 9/01, 10/01). Skrbnejša priprava grobne jame se kaže v njeni velikosti, globini in uporabi lesene obloge. Med naštetimi grobovi se lesena obloga pojavlja pri 46 % grobov (le v 1 primeru gre za grob z večjim številom pridatkov), pri mlajši skupini grobov se lesena obloga pojavlja v 3 grobovih (8 %), od tega v 2 primerih pri grobovih z večjim številom pridatkov (8/99

⁸⁵ Garam 2001, 91–93, tab. 1, zlasti npr. t. 57: 7,9.

⁸⁶ Lux 2004, 76–79.

⁸⁷ Legoux, Périn, Vallet, 2004, št. 132.

⁸⁸ Kiss 1977, 121, gr. 94, t. 49: 1.

⁸⁹ Horvath 1935. Opis na str. 27 ne omenja posebej, da je spona skupaj z okovom enega liva, kar je mogoče sklepati na podlagi fotografije na t. 11: 27.

⁹⁰ Úllö (Breuer 2005, sl. 55; t. 10 [gr.186]; t. 11 [gr. 178]). Garabonc I (Szóke et al. 1992, 173, t. 6: 1).

⁹¹ Kastelic, Škerlj 1950, 24.

⁹² Sagadin 1988, 39–40.

in 4/01). Če smo pri uvodni, splošni obravnavi grobne konstrukcije ugotavljali, da se ta povezuje predvsem z grobovi z večjim številom pridatkov, lahko sedaj zaključimo, da to velja predvsem za mlajšo skupino grobov.

Primerjava z bližnjim Kranjem torej kaže, da je način pokopa, kakršnega ugotavljamo pri starejši skupini grobov v Komendi, dediščina starejših obdobij. Tudi na Puščavi nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu je grobna konstrukcija bistveni prepoznavni znak poznoantičnih grobov, ki so pogosto tudi brez pridatkov.⁹³ Čeprav priprava grobne jame pri večini objav poznoantičnih grobišč pri nas običajno ni posebej obravnavana, je že iz načrtov teh grobišč razvidno, da starejši grobovi niso bili poškodovani z naknadnimi pokopi in da je bilo torej vsakemu grobu odmerjenega več prostora kot na kasnejših zgodnjesrednjeveških grobiščih. Tudi starejša faza staroslovanskih grobov na blejski Pristavi (grobovi v 5 vrstah) z večjo globino in vsekavanjem v skalno osnovo ohranja poznoantično tradicijo skrbne priprave grobne jame.⁹⁴

Specifična sestava pridatkov in priprava grobne jame sta torej dve značilnosti najstarejše skupine grobov v Komendi. Od mlajših se razlikujejo tudi po manjšem številu pridatkov in večjem številu grobov brez pridatkov. Tako je v skupini 16 starejših grobov 57 % grobov brez pridatkov, številnejše grobne najdbe (3 ali več pridatkov) so le v 1 grobu (6 %). V skupini mlajših grobov je brez pridatkov le 13 grobov (43 %), v 7 grobovih so grobne najdbe številnejše (23 %). Pojav grobov brez pridatkov oz. postopno izginjanje pridatkov v grobovih je ob koncu poznoantičnega obdobja splošna značilnost.⁹⁵ Pri nas je opazen zlasti npr. pri zadnji fazi poznoantičnega grobišča na blejski Pristavi in v analizi staroselskega dela grobišča na križišču Iskra v Kranju.⁹⁶ Na avstrijskem Koroškem sodi v ta čas vrsta grobišč t. i. prehodne faze, ki je datirana med 590 in 660, skromno število najdb je opazno tudi še v naslednji fazi, v t. i. skupini A, datirani med 660 in 780.⁹⁷ Izstopajoča značilnost grobišča Grabelsdorf/Grabalja vas na avstrijskem Koroškem, ki je glavni predstavnik te skupine, je ravno veliko število grobov brez najdb in brez keramike. Vendar največ sorodnosti s starejšo

fazo grobišča v Komendi izkazuje mlajša faza grobišča Baldramsdorf Rosenheim (pri Špitalu ob Dravi).⁹⁸ Tam je značilna popolna odsotnost ženskega nakita, veliko število nožev, pasnih spon, v starejšem delu tudi keramičnih loncev, v grobu 27 je kot pridatek tudi keramičen vijček (tem značilnostim izjemno dobro ustreza sestava grobnih najdb skupine zgodnjesrednjeveških grobov z Brezja nad Zrečami).⁹⁹ Grobišče Baldramsdorf Rosenheim je očitno razdeljeno na dva dela, na starejšem (jugovzhodnem) se pojavljajo v grobovih lončki, na mlajšem (severozahodnem) pa jih ni. Če torej prisotnost posod v grobovih jemljemo kot kronološki element (in ne morda kot etnični atribut), se zdi, da je starejša faza komendskega grobišča sočasna predvsem z mlajšo fazo grobišča Baldramsdorf Rosenheim – kar velja, če velikega odlomka posode iz groba 23/99 ne moremo jemati kot ekvivalent lončkom. Eichert to grobišče datira v obdobje med 740 in 830 in ga uvršča v t. i. skupino B. Toda kot značilnosti skupine B navaja veliko število grobov s številnejšimi grobnimi najdbami, in med tipičnimi poleg nožev, pasnih spon, keramičnih vijčkov in keramike tudi kresila, glavnike, karantanske uhane z zavojkami in verižicami, ogrlice z večkratnimi svitkastimi jagodami, jagodami z očesci in mozaičnimi jagodami, trakaste prstane z razširjenim zgornjim delom, na vzhodu avarske uhane z elipsastim obročem in očitno tudi uhane z vertikalnim nizom pločevinastih jagod.¹⁰⁰ Grobišče Baldramsdorf Rosenheim je med vsemi grobišči te skupine edino v celoti raziskano, vendar očitno ravno to grobišče ne izkazuje značilnosti skupine – v celoti manjka npr. ženski nakit in številni drugi elementi, grobovi pa so revni. Ali potemtakem obstaja časovna razlika med grobiščem Baldramsdorf Rosenheim in ostalimi grobišči skupine B oziroma ali je najstarejša faza grobov v Komendi starejša od npr. najstarejših grobov na staroslovanskem grobišču na blejski Pristavi, pri katerih sestava najdb ustreza inventarju skupine B po Eichertu? Odgovor nam morda ponuja grobišče Jojine kuće v Glavicah pri Sinju v zaledju Dalmacije.¹⁰¹ Osrednji del tamkajšnjega grobišča, ki obsega 33 grobov, je zavzemala skupina grobov, ki se je tako po razporedu grobov in pripravi grobne jame kot po pridatkih razlikovala od ostalih. Velike grobne jame so bile zgolj vkopane v zemljo,

⁹³ Pleterski, Belak 2002, 258.

⁹⁴ Kastelic, Škerlj 1950, 18.

⁹⁵ Lotter, Bratož, Castritius 2005, 155.

⁹⁶ Bled – Pristava (Knific 1983, 23, sl. 19 in 21); Kranj – Križišče Iskra (Sagadin 2008, 162).

⁹⁷ Eichert 2010, 157–159 in 160–164.

⁹⁸ Eichert 2010, 147–149, 164–166, t. 3–13.

⁹⁹ Pahič 1967.

¹⁰⁰ Eichert 2010, t. 30: 3,4.

¹⁰¹ Milošević 2008, 30–34.

od grobne konstrukcije so ugotovljene le občasno uporabljene deske, med grobnimi pridatki oz. najdbami pa so bili le noži in keramičen lonec. Grob 3 je vseboval poleg noža še nesporno poznoantične jagode. V grobu 11 (iz te skupine) se je pod glavo nahajala mrežasta tkanina s kositrnimi cevčicami in dvojnimi obročki in poleg tega še železen nož, 2 para obročkov, ki se spenjajo z zankami, prstan z razširjenim in punciranim zgornjim delom, ogrlica iz dvodelnih pločevinastih jagod in nekaj steklenih jagod ter – najpomembnejša najdba – par srebrnih uhanov, spetih s psevdo S-pentljo in z zadebeljenim, dodatno okrašenim spodnjim delom. Za ta dva uhana najde avtor primerjave z bizantinskega območja, zlasti v najdbi z otoka Samosa, kjer so datirane še v 7. st. Najdba s Samosa poleg tega vključuje še ulite uhane s po tremi zankami na spodnjem delu loka, na katerih visijo verižice (primerljive s t. i. buzetskimi uhan), vendar na podlagi domačih primerjav (Nin pri Zadru) grob 11 vendarle postavi še v 8. st. Grob 16 z grobišča Gluvine kuće pri Glavicah (pri Sinju), ki vsebuje tudi uhana z zankami na spodnjem delu loka (ter z vdetim vertikalnim paličastim nastavkom – t. i. uhanu putaljskega tipa), pri tem datira v 2. pol. 8. in večji del 9. st.¹⁰² Avtor tako najstarejšo skupino grobov iz grobišča Jojine kuće kot grob 16 z grobišča Gluvine kuće pripisuje staroselcem.

Uhane t. i. putaljskega tipa postavlja v neposredno zvezo s t. i. karantanskimi uhanu (uhani z zankami na spodnjem delu loka) tudi Maja Petrincec.¹⁰³ Na podlagi primerjav datacij grobov, v katerih so zgolj noži (in keramika) in grobov s t. i. karantanskimi uhanu v južnem delu Dalmacije kaže, da so grobovi z noži starejši.

Podobne rezultate daje podrobna analiza zgodnjersrednjeveškega grobišča na blejski Pristavi. Že na staroselskem delu tega grobišča se pojavljajo grobovi z noži, v dveh primerih je nož tudi edini pridatek (239, 269, v grobu 325 nastopa skupaj z železno pasno spono). Pri tem velja posebej opozoriti na grob 203, v katerem je nož edini pridatek. Grob je sicer uvrščen v staroslovansko obdobje,¹⁰⁴ vendar leži na območju, kjer je stik med grobovi poznoantičnega in staroslovanskega obdobja najtesnejši (po prostorski logiki pokopavanja tudi najmlajši del poznoantičnega grobišča). Poleg tega bi bil med zgodnjersrednjeveškimi grobovi, v katerih je nož edini pridatek, edini, ki ne leži v najstarejšem

delu zgodnjersrednjeveškega grobišča. V neposredni soseščini groba 203 sta dva prazna grobova (199 in 200), predvsem pa tudi grobovi 223 (železna pasna spona), 231 in 232 (po en uhan s košarico), ki so nesporno del staroselskega grobišča, čeprav jih vrzel ceste (?) deli od glavnega dela grobišča. Pridatki te tri grobove umeščajo v zadnjo fazo staroselskega dela grobišča. Situacija je podobna na severnem robu grobišča, kjer dokaj osamljeno ležita grobova 364 in 348. Razlago najdemo pri A. Pleterskem, ki ugotavlja, da je starejše okostno grobišče (staroselsko) na blejski Pristavi sredi 2. pol. 7. st. – tik pred koncem uporabe – prekril zemeljski plaz debeline pribl. 50 cm, ki je bil posledica izjemne vremenske ujme (povezuje jo z dokumentirano kataklizmo v severni Italiji leta 676).¹⁰⁵ Ker so se pri tem zabrisali sledovi grobov, so prebivalci naslednje grobove najprej vkopavali v varni (večji) razdalji od prekritega grobišča in nato zastavili povsem novo grobišče, z novim sistemom pokopavanja (starejši del mlajšega okostnega grobišča oz. starejši del zgodnjersrednjeveškega grobišča). Tako lahko razložimo tudi skupino grobov 294, 300–308. T. Knific jih prišteva med zgodnjersrednjeveške, Pleterski pa k starejšemu okostnemu grobišču (tj. staroselskemu).¹⁰⁶ Pomembno je, da so ti grobovi brez pridatkov in da ne sledijo sistemu pokopavanja na najstarejšem delu zgodnjersrednjeveškega grobišča. Potemtakem so lahko del staroselskega grobišča, ki je – tako kot grobovi 203, 223, 231, 232, 364, 348 – nastal v varni razdalji od zabrisanega prostora grobišča, preden se je pričelo pokopavanje na novem delu grobišča po novem sistemu. S popolno odsotnostjo pridatkov se ti grobovi obenem že navezujejo na najstarejšo skupino grobov na novem delu grobišča, kjer skupaj z grobovi z nožem kot edinim pridatkom tvorijo strnjeno skupino. Grobovi, v katerih je nož edini pridatek, so namreč izrazito skoncentrirani v najstarejšem delu grobišča. Od skupno 11 grobov z nožem kot edinim pridatkom jih 7 leži v skrajno severnem delu grobišča, med južnim robom poznoantične ceste in praznim grobom v sredini zgodnjersrednjeveške ceste, strogo upoštevajoč robove cest.¹⁰⁷ V tem najstarejšem delu grobišča tvori 6 grobov z nožem kot edinim pridatkom kar samostojno skupino (grobovi 104, 124, 127, 100, 108, 105)¹⁰⁸ mednje se mešajo –

¹⁰² Milošević 2008, 29.

¹⁰³ Petrincec 2002, 217.

¹⁰⁴ Knific 1983, 26.

¹⁰⁵ Pleterski 2008, 38–40, 160–161, sl. 8.2.

¹⁰⁶ Knific 1983, 18, sl. 14; Pleterski 2008, 160, sl. 8.2.

¹⁰⁷ Knific 1983, 31, sl. 28.

¹⁰⁸ Knific pomotoma mednje uvršča tudi grob 131.

značilno – le grobovi brez pridatkov (97, 109, 119, 120, 121, 122, 135). Pri tem je treba pripomniti, da v tej skupini noži niso pridatek zgolj moških grobov in torej ne gre za skupino, ločeno po spolu. Od 6 navedenih grobov sta 2 moška, 1 ženska, 2 otroka in 1 spolno nedoločen.¹⁰⁹ Preostali grobovi z nožem kot edinim pridatkom so sicer še vedno v starejšem delu grobišča, vendar že tam, kjer se v večji meri pojavljajo grobovi srednje skupine,¹¹⁰ poleg tega na severu tudi že posegajo v poznoantično cestišče – kar se očitno zgodi šele z grobovi srednjega obdobja. Grobove, kjer se nož pojavlja skupaj z drugimi pridatki, ti pridatki večidel (razen groba 142) opredeljujejo že kot grobove srednje skupine (gr. 14, 22, 47, 68, 69, 181).

Najstarejši grobovi iz Komende (sl. 6) kažejo torej sorodnosti z najmlajšimi poznoantičnimi in najstarejšimi zgodnjesrednjeveškimi grobovi na blejski Pristavi in jih je mogoče datirati že od konca 7. st. in v 1. polovico 8. stoletja. Grobovi z nožem kot edinim pridatkom v zgodnjesrednjeveških kontekstih (kot tudi grobovi brez pridatkov) so najstarejši in poleg tega predstavljajo tudi enega od elementov tradicije. Tudi odsotnost keramičnih pridatkov v teh grobovih bi nakazovala, da gre za staroselsko prebivalstvo. Pri Slovanih se v tem obdobju kot grobni pridatek pojavlja tudi še keramika – sledeč razvoju, ki ga kažejo zgornjeavstrijska grobišča in v primerjavi z njimi tudi grobišče na Puščavi nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu.¹¹¹ Opozoriti pa je treba na izjemo, ki jo predstavlja tipično staroselski grob 176 z grobišča Kranj – Križišče Iskra, v katerem je bil najden tudi lonček – seveda v povsem poznoantičnem načinu izdelave. Datacija teh najstarejših komendskih grobov pa je odvisna tudi od datacije uhanov z vertikalno vdetimi pločevinastimi jagodami. Po našem mnenju jih zaradi večje sorodnosti z uhani iz južne Nemčije in zaradi siceršnjih značilnosti najstarejših komendskih grobov lahko postavimo še v 1. pol. 8. st., ne glede na to, da je njihova uporaba mogoča tudi še v 2. pol. tega stoletja.

Inventar grobov **mlajše skupine** v Komendi ustreza značilnostim skupne C1, kot jo je za koroška grobišča v Avstriji definirala Eichert in čas njenega trajanja omejil z letnicami zgodovinskih dogodkov – zadušitev protifrankovskega in protikrščanskega upora v Karantaniji in prenehanje oblasti domačih

knezov (780 do 830).¹¹² Značilne najdbe so obročki, ki se spenjajo z zanko in kaveljcem (ki so lahko še dediščina starejše faze), zanka za spenjanje je pri tem lahko tudi kovana, tanki obsenčni obročki z ravno zaključenimi konci, ki so lahko tudi profilirani z vrezano (spiralno) linijo, okrogle fibule iz tanke pločevine s polkroglasto izbočenim srednjim delom, trakasti prstani z razširjenim zgornjim delom ali enakomerne širine, še vedno tudi uhani z zankami in verižicami na spodnjem delu loka. Ker večina teh predmetov v le nekoliko spremenjeni obliki nadaljuje poznoantično tradicijo, njihove datacije ne moremo strogo povezovati s prelomnim, konkretnim zgodovinskim dogodkom, ne glede na to, da je vedno opaznejši import z zahoda, predvsem pa je očitno vse večje poenotenje materialne kulture na vse širšem območju. Postopne spremembe v materialni kulturi bi bilo smotrnejše povezovati s postopnim večanjem vpliva zahoda, ki se kaže predvsem z začetki pokristjanjevanja. To pa se uveljavlja že vsaj od sredine 8. st. dalje, kamor lahko datiramo tudi že prve primerke nakita, ki so obenem nosilci krščanske simbolike (npr. fibule iz bronaste pločevine z železnim jedrom). Nabor reprezentativnih najdb v celoti ustreza definiciji prehodne oz. 2. skupine na zgodnjesrednjeveškem grobišču na blejski Pristavi. Obročki s kovano zanko za spenjanje so sicer še inventar grobov v petih vrstah, vendar le v tistem delu grobišča, ki je južno od najstarejšega, ali pa že posegajo tako v poznoantično cestišče na severu ali zgodnjesrednjeveško cestišče sredi grobišča.¹¹³

V mlajšo fazo komendskih grobov lahko prištevamo grobove 4/99, 7/99, 8/99, 12/99, 14/99, 17/99, 20/99, 21/99, 27/99, 1/01, 2/01 in 4/01. Opaziti je, da se v tej mlajši fazi v Komendi ne pojavljajo uhani z zankami in verižicami na spodnjem delu loka in trakasti prstani z razširjenim in punciranim zgornjim delom, ki se kot prežitek starejše faze pogosto pojavljajo še v prehodni skupini.¹¹⁴ Morda se v tem dejstvu kaže kontinuiteta poselitve iz starejše skupine, v kateri manjkajo prav ti predmeti – vendar pa po drugi plati na diskontinuiteto opozarja odsotnost nožev v mlajši skupini. Ti se sicer na ostalih grobiščih tega časa še pojavljajo. Domnevno diskontinuiteto bi lahko pojasnili s predpostavko o daljšem trajanju starejše skupine, ki bi tako z nekaterimi grobovi z noži lahko segla še v čas mlajše skupine (npr. grob 26/99).

¹⁰⁹ Kastelic, Škerlj 1950, 50–54.

¹¹⁰ Knific 1983, 32, sl. 29.

¹¹¹ Pleterski, Belak, 2002, 265.

¹¹² Eichert 2010, 167–168, sl. 46.

¹¹³ Knific 1983, 27, sl. 25.

¹¹⁴ Korošec 1979a, 305.

Tako v Komendi (gr. 4/01, t. 9: B1,2) kot na grobišču Kranj – Križišče Iskra¹¹⁵ se skupaj z naštetimi najdbami v grobovih pojavljajo že tudi kovani polmesečasti uhani, ki jih sicer večina avtorjev postavlja že v čas od 2. pol. 9. st. dalje. To je čas **najmlajše skupine** grobov v Komendi, ki ga zaznamuje predvsem pojav ulitih obsenčnih obročkov z izrazito profiliranimi zaključki in ulitih polmesečastih uhanov, okrašenih z emajlom, ulitih prstanov itd. V to skupino lahko uvrstimo grobove 3/99, 11/99, 5/01, 7/01. Razpored teh grobov nakazuje, da se je grobišče v mlajši fazi širilo proti vzhodu.

Na doslej raziskanem območju grobišča pa ni bilo najmlajših ketlaških najdb, npr. ulitih obsenčnikov z večkrat profiliranimi zaključki (izjema je grob 11/99, t. 4: A2) ali ulitih polmesečastih uhanov s tremi roglji, ravno tako tudi ne belobrdskih elementov, ki pridejo na območje ketlaške kulture v njeni najmlajši fazi.

Pri reševanju vprašanja o primarnosti cerkve ali grobišča na obravnavani lokaciji v Komendi se ne moremo opreti na arheološke podatke, ker v nobenem primeru ni znan odnos med grobovi in arhitekturo. Poleg tega v ožji okolici ni arhitekturnih ostankov, ki bi sodili v pozno antiko ali zgodnji srednji vek. Glede na starost najstarejših grobov in zgodovinske podatke o cerkveni organizaciji na tem območju lahko ugotavljamo, da je grobišče primarno. J. Höfler domneva, da je bila prvotna cerkev v Komendi lastniška ustanova (morda Sempt-Ebersberških, okrog leta 1000), ki je v 11. stoletju postala župnijska, tako da se je izločila iz ozemlja pražupnije v Mengšu.¹¹⁶ Nepretrgano pokopavanje na tej lokaciji od 8. st. dalje lahko pripisemo dejstvu, da se je tudi sama mengeška pražupnija formirala "še" nekaj pred letom 1000¹¹⁷ in do so do tedaj že nastala in se razvijala nekateri grobišča na njenem področju. V nasprotju s tem kaže, da je zgodnejše formiranje prafarnega središča v Kranju povzročilo, da se je prenehalo pokopavati na okoliških vaških grobiščih že pred 9. stoletjem in da se je pokopavanje skoncentriralo v Kranju in ob stari cerkvi sv. Martina ob Savi.¹¹⁸

GROBIŠČE PRI CERKVI SV. JANEZA KRSTNIKA NA ZGORNJEM BRNIKU

Raziskave leta 2000

Ob izdelavi drenaže pri podružnični cerkvi sv. Janeza Krstnika na Zgornjem Brniku od 21. do 25. maja 2000 so bili odkriti tudi temelji nekdanjega gotskega prezbiterja. Odkritje je bilo pričakovano, saj številne vzdane gotske spolije in mlajša preorientiranost cerkve govorita o njeni starejši fazi. Mesto nekdanjega prezbiterja večinoma zavzema sedanja zakristija, izven nje segajo temelji nekdanjega triosminskega zaključka. Arheološki izkop je obsegal le prostor tega prezbiterijskega zaključka. V zaključnem planumu so se pokazali obrisi 4 grobnih jam, v katerih so bili nato očiščeni skromni ostanki 6 človeških okostij (grobovi 1–6; sl. 9). Grobni jami grobov 1 in 2 sta se delno prekrivali. Tudi okostji 3 in 4 sta pokopani v isto grobno jamo, pri čemer pa je okostje 3 mlajše, saj je deloma uničilo okostje 4. Vsi grobovi so bili tudi poškodovani z vkopom temeljev za prezbiterij, kosti pa zaradi agresivne ilovice močno razpadle.¹¹⁹

Drobne najdbe

Drobne najdbe obsegajo izključno nekaj primerkov nakita, ki brez izjeme sodi v mlajšo, t. i. ketlaško fazo staroslovanske kulture. Edino posebnost predstavlja železen obroček iz groba 4 (t. 11: C2) v funkciji obsenčnika, ki ima tudi primerjave, npr. na grobiščih Bled – Pristava ali Baldramsdorf Rosenheim pri Špitalu ob Dravi.¹²⁰

Pomen grobišča

Odkritje grobišča pri p. c. sv. Janeza Krstnika na Zgornjem Brniku dopušča kljub vsej skromnosti in slabi raziskanosti (ali pa morda prav zato) nekaj zanimivih domnev. Na sedanji stopnji raziskanosti namreč kaže, da vsa doslej znana zgodnjersrednjeveška grobišča iz neposredne okolice Kranja sodijo v starejšo (karantansko) kulturno fazo: Gorenja

¹¹⁵ Sagadin 1988, 67.

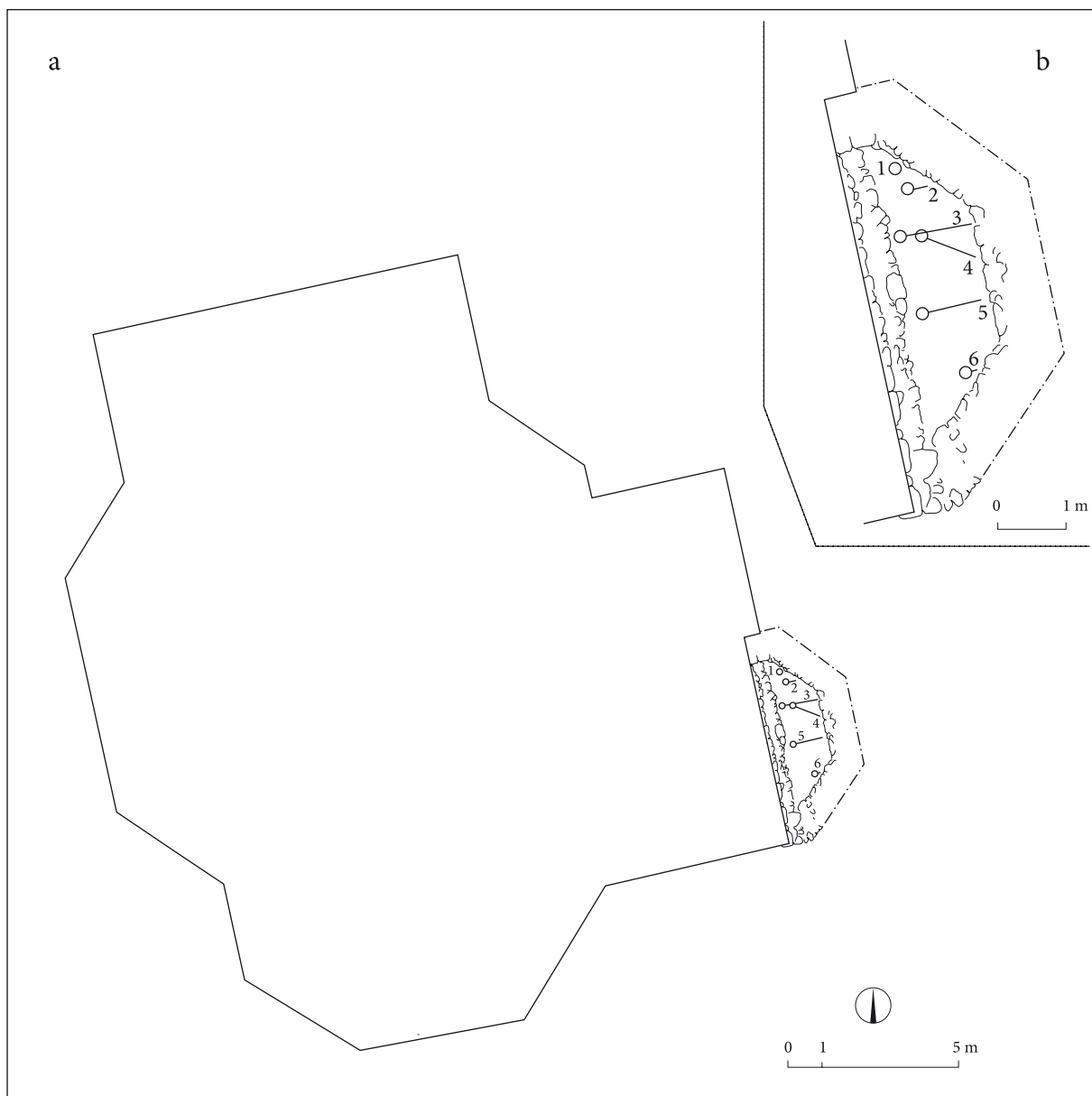
¹¹⁶ Höfler 1986, 27.

¹¹⁷ Höfler 1986, 28.

¹¹⁸ Sagadin 2008, 185–186.

¹¹⁹ Antropološke analize je prispevala Tatjana Tomazzo Ravnik, glej poglavje Katalog v nadaljevanju.

¹²⁰ Pristava (Knific 1982, t. 5: 15, grob 47); Baldramsdorf Rosenheim (Eichert 2010, grob 29, t. 12: 2).

Sl. 9: Zgornji Brnik, sv. Janez Krstnik, načrt grobišča. a – celotna situacija (M. = 1:100); b – detajl (M. = 1:200).

Fig. 9: Zgornji Brnik, St Janez Krstnik, plan of the cemetery. a – entire situation (Scale = 1:100); b – detail (Scale = 1:200).

Sava, Srednje Bitnje, Drulovka, Mlaka¹²¹ Šenčur (karantanski uhan z zavojki),¹²² morda tudi Suha pri Predosljah in Kokrica.¹²³ Opazni izjemi sta grobišče

¹²¹ Prim. Sagadin 2008, karta 9. Gorenja Sava (Knific 1975, 11–23), Srednje Bitnje (Valič 1962–1963, 565–578; Knific 1976, 337), Drulovka (Korošec 1967, 427–432), Mlaka (Valič 1962–1964, 199).

¹²² Ob pregledu izkopane deponije po gradnji drenaže ob ž. c. sv. Jurija v Šenčurju je bil najden deformiran karantanski uhan z zavojkami, neobjavljeno.

¹²³ Suha (Valič 1975a, 172; Josipovič 1982, 210–211); Kokrica (Valič 1975b, 172; id. 1980, str. XVIII).

v Spodnjih Dupljah¹²⁴ in na Zgornjem Brniku, ki pa sta tudi že bolj oddaljeni. Doslej znane najdbe iz teh dveh grobišč so namreč izključno ketlaške. Če skušamo pojasniti opuščanje manjših vaških grobišč v okolici Kranja, se ponuja razlaga, da se je v mlajši (ketlaški) fazi pokopavanje preneslo k župni cerkvi v Kranju (grobišče Kranj – Farna

¹²⁴ Valič 1969, 102; in še 7 ketlaških obsenčnikov, neobjavljeno. Leta 2001 mi je takratni lastnik Urbanc izročil 7 bronastih ketlaških obsenčnikov s te lokacije; sedaj jih hrani Gorenjskem muzej v Kranju.

Sl. 10: Zgornji Brnik, sv. Janez Krstnik. Sonda leta 2000, pogled proti severu.

Fig. 10: Zgornji Brnik, St Janez Krstnik. The 2000 test trench, view towards north.

cerkev) in k nekdanji cerkvi sv. Martina ob Savi pri Kranju (grobišče Kranj – Križišče Iskra). S tem lahko tudi pojasnimo nenavadno veliko število zgodnesrednjeveških pokopov ob župni cerkvi v Kranju (po najnovejših raziskavah jih je že preko 1200, pri tem pa velik del grobišča pod stavbama Glavni trg 4 in 5 ostaja neraziskan) in na grobišču Kranj – Križišče Iskra (246 zgodnesrednjeveških grobov ob zgolj tretjini raziskanega grobišča). Očitno je cerkvena organizacija vsaj v Kranju v 9. stoletju že dosegla centralizacijo pokopavanja – kar bi govorilo npr. za zelo zgodnje formiranje prafarnega središča. Pokopavanje na Zg. Brniku in v Sp. Dupljah se je očitno opravljalo tudi (verjetneje se je šele začelo) v ketlaškem obdobju. Morda je vzrok v večji oddaljenosti od farnega središča. Situacijo bi lahko v tem primeru primerjali z razporeditvijo cerkva s krstno pravico (praviloma posvečenih sv. Janezu Krstniku). Po J. Höflerju naj bi bile te razporejene po obrobju prafar, da se je s tem olajšal krst prebivalstvu, bivajočem daleč od farnih središč.¹²⁵ Cerkev Janeza Krstnika na Zgornjem Brniku leži ravno na polovici razdalje med dvema prafarnima središčema – Kranjem in Mengšem¹²⁶ in bi torej označevala mejo med njima

(ne glede na to, ali je ta meja potekala pravzaprav med Lužami in Zg. Brnikom). Spodnje Duplje (pa tudi Kovor s cerkvijo sv. Janeza Krstnika) bi potemtakem označevala zahodno mejo območja kranjske prafare. Ta meja se z geografsko determinanto – dolino reke Tržiške Bistrice – že v pozni antiki vzpostavlja kot zahodna meja ekonomskega zaledja Karnija in jo je mogoče potrditi tudi z metodo vzpostavitve Thiessnovih poligonov.¹²⁷ Za preverjanje teh domnev bi bile vsekakor zelo zaželene raziskave pri podružni cerkvi Janeza Krstnika v Spodnji Besnici, kjer so bile po navedbah domačinov v 70. letih prejšnjega stoletja pri polaganju strelovoda najdene človeške kosti. V kolikor gre tudi tam za staroslovanske grobove iz ketlaške kulturne faze, potem bi tudi cerkev sv. Janeza Krstnika v Spodnji Besnici predstavljala mejno točko ob severozahodnem robu kranjske prafare.

Zahvala

Petri Leben Seljak in Tatjani Tomazzo Ravnik se najlepše zahvaljujem za antropološke analize.

¹²⁵ Höfler 1986, 57–63.

¹²⁶ Prim. Sagadin 2008, karta 9.

¹²⁷ Sagadin 2008, 176–178.

KATALOG GROBOV, OPIS GROBOV IN ANTROPOLOŠKA ANALIZA

Ležeče in z rimskimi št. so na *tablah* označeni mlajši grobovi, ki so poškodovani zgodnjesrednjeveške.

Merilo: risbe grobov 1 : 20; kovina, steklo, kamen 1 : 2; keramika 1 : 3.

Lega v grobu je označena tudi za tiste najdbe, ki niso risane (živalski zobje ali najdbe, ki se niso ohranile).

Usmeritev: določena je glede na stopnjo odstopanja od smeri S–J. Idealna smer Z–V torej pomeni 90° odstopanja (z nogami od S).

Kratice: glob. = globina; odl. = odlomek; vel. = velikost; dolž. = dolžina; šir. = širina; viš. = višina; deb. = debelina; prem. = premer

KOMENDA – SV. PETER

Sondiranje l. 1992 (t. 1–2)

Antropološka analiza: dr. Petra Leben Seljak.

Izhodiščna točka za merjenje globin (Z = 0) je bila spodnja stopnica južnega stranskega vhoda v cerkev (360,04 m n. m.).

Odkloni od splošne smeri Z–V niso bili zabeleženi. Gradivo hrani Medobčinski muzej Kamnik, inventarne številke so navedene po inventarni knjigi.

Grob 1/92 (t. 2A)

Delno in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja in ramenski obroč nista ohranjena, spodnja čeljustnica je dislocirana na prsni koš, manjkajo kosti desne roke, levica (podlahtnica in koželjnica) iztegnjena preko naročja, ostanki prstov med stegenicama, nogi iztegnjeni. Med stegenicama bronast prstan (1). Temu okostju morda lahko pripišemo obsenčni obroček (2), najden ob levem boku.

Spol in starost: nedoločljiva (odrasel); *glob.*: 359,03 m; *smer*: Z–V (102° – merjeno po načrtu).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: okostje leži nad grobovoma 3/92 in 4/92.

Pridatki:

1. Polovica trakastega bronastega prstana z razširjenim zgornjim delom, po sredini traku poteka plitev žlebič s prečnimi vrezi. Nakazan prem. 2,3 cm; šir. 0,4 cm; inv. št. 6356.

2. Obsenčni obroček z rahlo razprtima, ravno odsekana koncema. Prem. 2,0–1,8 mm; inv. št. 6355.

Grob 2/92 (t. 1A)

Delno dobro ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja na levi ličnici, roki iztegnjeni ob telesu, od kolen navzdol izginja v južni profil. Za izkop groba smo sondo v širini 1 m razširili za 1 m proti vzhodu. Na notranji strani leve dlani nož (1); na medenici železna gmota (2).

Spol: moški (?); *starost*: odrasel; *glob.*: 358,80 m; *smer*: Z–V (118° – merjeno po načrtu).

Grobna jama: ni obložena.

Pridatki:

1. Železen nož; dolž. 12,4 cm; šir. 3,2 cm; inv. št. 6348.

2. Nedoločljiva železna gmota (tudi rentgenski posnetek ni pokazal, za kakšen predmet je šlo); ni narisana; ni inventarizirana.

Najdbe v zasutju:

3. V zasutju (?) grobne jame košček kremenca; ni inventariziran.

Grob 3/92 (t. 1B)

Deloma in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, ostanki lobanje leže na zatilnici, spodnja čeljustnica rahlo nagnjena v desno, roki iztegnjeni ob telesu, kosti prsnega koša domala niso ohranjene, tudi medenica le v sledovih (posledica kisle ilovice), nogi iztegnjeni. Za izkop tega okostja smo sondo v širini pribl. 1 m razširili za 1 m proti zahodu. V levi dlani vijček (1).

Spol: moški; *starost*: maturus (40–60 let); verjetna telesna viš. 173 cm; *glob.*: 358,72 m; *smer*: Z–V (102° – merjeno po načrtu).

Grobna jama: ob nogah in pod njimi močna kamnita obloga iz prodnikov, ob lobanji trije kamni, v ilovici nad lobanjo opazna sled zabitega kola.

Stratigrafija: grob 3 leži delno pod grobom 1/92.

Pridatki:

1. Vijček, izbrusen iz opeke (iz dobro prečiščene gline); prem. 3,1 cm; deb. do 1 cm; inv. št. 634.

Grob 4/92 (t. 1C)

V celoti dobro ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja nekoliko pomaknjena na levo in zvrnjena nazaj, spodnja čeljustnica zasukana v levo, roki iztegnjeni ob telesu, desna dlan pod stegenico, nogi iztegnjeni. Ob desni strani lobanje steklena jagoda (1) in zobje goveda.

Spol: moški; *starost*: maturus (40–60 let); verjetna telesna viš. 171,6 cm; *glob.*: 358,65 m; *smer*: Z–V (96° – merjeno po načrtu).

Grobna jama: izrazita kamnita obloga iz rečnih oblic, v višini treh vrst, domala ob celotni grobni jami, razen ob levi nogi; naslanja se na grobno oblogo sosednjega groba.

Zasutje: v zasutju (zlasti ob nogah) veliko drobcev oglja, žgane ilovice in drobcev opek.

Stratigrafija: grob 4 se naslanja na grobno oblogo groba 3/92 in delno leži pod grobom 1/92.

Pridatki:

1. Stekljena jagoda, svetlo modra, luknjica obkrožena z belo linijo; prem. 0,6 cm; viš. 0,7 cm; inv. št. 6354.

2–5. 4 zobje goveda; inv. št. 6350–6353.

Najdbe med kamenjem, ki je predstavljalo grobno oblogo in zasutje gr. 3/92 in 4/92 (t. 2B)

1. Odl. posode iz črno žgane, z drobnim belim peskom mešane glin, porozna površina kaže sledove izdelave na kolesu; rekonstruiran prem. 15 cm; inv. št. 6357.

2. Odl. dna lonca iz svetlo rjavo do sivo žgane glin, mešane z drobnim belim peskom, porozna površina; izdelava na kolesu in dodelava z roko; rekonstruiran prem. dna 9 cm; inv. št. 6360.

3. Odl. keramike iz črno žgane, z drobnim peskom mešane glin, na porozni površini ornament enojne valovnice; vel. odlomka 3,5 × 2,4 cm; inv. št. 6358.

4. Odbitek sivega kremenca; vel. 1,5 × 1 cm; inv. št. 6359.

Raztresene najdbe leta 1992 (t. 2: C)

5. Odl. bronastega obsenčnika okroglega preseka, deformirana oblika, ohranjeni zaključek je enkrat profiliran; ohranjena dolž. 8 cm; inv. št. 6344.

6. Odl. bronastega obsenčnika okroglega preseka, oblika deformirana, zaključka sta bodisi ravna ali nista ohranjena; ohranjena dolž. 6 cm; inv. št. 6345.

7. Bronast obsenčnik, levosučen, okroglega preseka, zaključka se rahlo presegata, prvi je enkrat profiliran, drugi zaobljen; vel. 3,8 × 4,1 cm; inv. št. 6361.

8. Železen nož, trn je odlomljen, rezilo ravno, hrbet postopno prehaja proti konici; dolž. 6,9 cm; šir. 1,1 cm; inv. št. 6362.

Sondiranje l. 1999 (t. 2–8)

Izhodiščna točka za merjenje globin (Z_0) je bila na SZ vogalu betonskega oboda (drenažnega jarka) krstne kapele (360,43 m n. v.).

Grob 1/99 (t. 2D)

Deloma dobro ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja v celoti manjka, manjkajo tudi kosti stopal, roki skrčeni in položeni visoko na prsni koš, nogi iztegnjeni.

Spol: otrok; *starost:* infans II (14 let); *glob.:* 359,87 m; *smer:* Z–V (98°).

Grobna jama: ni obložena, le posamezni kamni ob levi nogi in desnem boku.

Zasutje: veliko drobcov oglja in ožgane ilovice, kar bi lahko pripadalo tudi vsebini grobne jame groba 11/99, ki je tik pod desno nogo okostja iz groba 1/99.

Datacija: Opredelitev za zgodnjesevneški grob je bila sprejeta na podlagi temnejše barve kosti.

Pridatki: -.

Grob 2/99 (t. 2E)

Deloma in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja leži na levi ličnici, levica iztegnjena ob telesu, prsni koš, desnica in desna polovica medenice manjkajo, nogi iztegnjeni.

Spol: ženska; *starost:* maturus I; *glob.:* 359,49 m; *smer:* Z–V (118°).

Grobna jama: ni obložena.

Pridatki: -.

Grob 3/99 (t. 3A)

Deloma in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanjo in ramenski obroč mu je uničil vkop baročnega groba, roki položeni v naročje, nogi iztegnjeni, stopala izginjajo pod vzhodni profil izkopa. Ob desnem boku skupaj z nekaj členki prstov tudi prstan (1).

Spol: ženska; *starost:* odrasla (verjetna telesna viš. 155 cm); *glob.:* 359,83 m; *smer:* Z–V (118°).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 3 je poškodovan zaradi vkopa baročnega groba 1/99.

Pridatki:

1. Bronast prstan, nesklenjen, romboidnega preseka z rahlo razprtimi stanjšanimi konci; vel. 2,2 × 2,2 cm; inv. št. 4077.

Grob 4/99 (t. 3B)

Deloma in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, ohranjeno le od sredine prsnega koša navzdol, ostanek leve podlahtnice kaže, da je bila levica položena v naročje, desnica manjka, nogi iztegnjeni, desna golenica dislocirana proti levi. Na levi strani predvidene lobanje obsenčnik (1).

Spol: domnevno ženska; *starost:* nedoločljiva (odrasel, predvidena vel. 152 cm); *glob.:* 359,79 m; *smer:* Z–V (110°).

Grobna jama: okostje leži na deski, tudi na njegovi levi deska postavljena na vzdolžni rob.

Zasutje: koščki oglja in žgane ilovice.

Stratigrafija: vkop groba 4 je uničil levo stran groba 5/99 in desno stran groba 6/99.

Pridatki:

1. Tanek bronast obsenčnik, okroglega preseka z ravno zaključenima, stikajočima se koncema. Vel. 3,4 × 3,8 cm; inv. št. 4098.

Grob 5/99 (t. 3B)

Deloma in slabo ohranjeni ostanke okostja v hrbtni legi, na levi strani ga je z vkopom poškodoval grob 4/99. Ostala je desna roka, položena v naročje, in desna noga, ki je iztegnjena.

Spol: ženska; *starost:* nedoločljiva (odrasla, predvidena vel. 152 cm); *glob.:* 359,72 m; *smer:* Z–V (115°).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 5 je poškodovan z vkopom groba 4/99.

Pridatki: -.

Grob 6/99 (t. 3B)

Deloma in slabo ohranjeno okostje, predvidoma v hrbtni legi, poškodovano z vkopom groba 4. Ostali so le deli lobanje, ki je ležala na zatilnici, obe nadlahtnici (fragmentirani, desna dislocirana) in leva podlahtnica s koželjnico, ki kaže, da je bila roka iztegnjena.

Spol: nedoločljiv; *starost:* nedoločljiva (odrasel); *glob.:* 359,77 m; *smer:* Z–V (125° – zaradi premikov ob vkopu groba 4/99 smer ni zanesljivo ugotovljiva).

Grobna jama: ni obložena.

Zasutje: koščki oglja in žgane ilovice.

Stratigrafija: grob 6 je poškodovan z vkopom groba 4/99.

Pridatki: -.

Grob 7/99 (t. 3C)

Deloma in slabo ohranjeno okostje (št. 7) v hrbtni legi, od sredine stegnenic navzdol ga je uničil vkop baročnega groba, lobanja v fragmentih leži na zatilnici, levica položena v naročje, desnica iztegnjena ob telesu. Desno od desne rame obsenčnik (1); ob levem komolcu ostanke še dveh človeških lobanj.

Spol: ženska; *starost:* nedoločljiva (odrasla); *glob.:* 359,63 m; *smer:* Z–V (125°).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 7 je poškodovan z vkopom baročnega groba 11/99.

Datacija: barva okostja 7 svetlejša kot pri ostalih zgodnje-srednjeveških okostjih na tem grobišču; časovna pripadnost ostankov še dveh lobanj ni jasna, zato nista številčeni.

Pridatki:

1. Bronast obsenčnik, levosučen, tanjši, okroglega preseka z rahlo presegajočima se, ravno zaključenima koncema,

ki sta profilirana z vrezano spiralno linijo. Vel. $3,3 \times 3,5$ cm; inv. št. 6327.

Grob 8/99 (t. 3D)

Del dobro a le delno ohranjenega okostja v hrbtni legi, ki gleda izpod severnega profila. Lobanja leži na zatilnici, spodnja čeljustnica premaknjena v levo, desnica iztegnjena ob telesu, levica je pod profilom, od sredine desne stegnenice navzdol ga je uničil mlajši vkop. Na levi strani lobanje obsenčnik (1); na desni strani obsenčnik (2); na desnici prstan (3); na desni strani trebuha prstan (4).

Spol: moški; *starost:* adultus (25–35 let), predvidena viš. 167,7 cm; *glob.:* 359,87 m; *smer:* Z–V (88°).

Grobna jama: okostje leži na deski, za glavo skupina kamnov, v njej opazni dve luknji za kole.

Zasutje: obilo koščkov oglja in žgane ilovice.

Stratigrafija: Grob 8 je poškodovan z mlajšim vkopom.

Pridatki:

1. Več odl. tankega bronastega obsenčnika neugotovljive velikosti, zaključka verjetno ravna, neprofilirana; inv. št. 6309/1–5.

2. Več odl. bronastega obsenčnika, podobnega prejšnjemu; inv. št. 6308/1–2.

3. Bronast trakast prstan s presegajočima, nekoliko razširjenima koncema in tankim D-presekom; vel. $1,8 \times 1,8$ cm; šir. traku do 0,2 cm; inv. št. 6328.

4. Bronast prstan z nekoliko presegajočima, razprtima, zaobljenima koncema, ploskega preseka, močno korodiran. Velikost (deformirana) $2,3 \times 2,9$ cm; šir. traku 0,2 cm; inv. št. 4089.

Grob 9/99 (t. 3E)

Deloma in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja fragmentirana leži na zatilnici, levica ohranjena s fragmentom nadlahtnice, desnica z nadlahtnico in delom podlahtnice, ki kaže, da je bila roka iztegnjena ob telesu. Od pasu navzdol je okostje uničeno z vkopom mlajšega groba.

Spol: ženska(?); *starost:* adultus; *glob.:* 359,62 m; *smer:* Z–V (88°).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 9 je poškodovan z vkopom groba III/99.

Pridatki: -.

Grob 10/99 (t. 3F)

Od okostja sta ohranjeni le nogi od sredine stegenic navzdol (kaže, da je šlo za pokop v hrbtni legi), ostalo je uničil vkop mlajšega groba.

Spol: nedoločljiv; *starost:* nedoločljiva (odrasel); *glob.:* 359,66 m; *smer:* Z–V (110°).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 10 je poškodovan z vkopom groba III/99.

Pridatki: -.

Grob 11/99 (t. 4A)

V celoti dobro ohranjeno okostje v hrtni legi s posameznimi dislociranimi deli, lobanja leži na levi ličnici, levica v fragmentih iztegnjena ob telesu, desna podlahtnica pod medenico, nogi iztegnjeni (desna stegnenica s kolenom dislocirana v levo). Na mestu desne nadlahtnice obsenčnik (1) in pod lobanjo bronast obsenčnik (2).

Spol: ženska; *starost:* adultus II (30–40 let), predvidena viš. 159 cm; *glob.:* 359,63 m; *smer:* Z–V (98°).

Grobna jama: razmeroma velika, ob desni strani le nekaj kamnov, brez reda.

Zasutje: v zasutju veliko drobcev oglja in pečene ilovice. Na vrhu zasutja steklena jagoda (3).

Pridatki:

1. Bronast obsenčnik, levosučen, okroglega preseka s presegajočima se, enkrat profiliranimi zaključkoma; vel. $4,6 \times 4,5$ cm; inv. št. 4084.

2. Bronast obsenčnik, levosučen, okroglega preseka s presegajočima se, po dvakrat profiliranimi zaključkoma; vel. $4 \times 4,3$ cm; inv. št. 6331.

Najdba v zasutju:

3. Valjasta jagoda iz zelenega stekla; prem. 0,6 cm; viš. 0,9 cm; inv. št. 6324.

Grob 12/99 (t. 4B)

Deloma in slabo ohranjeno okostje v hrtni legi pod temelji zidu ob južnem profilu izkopa. Ohranjeni le fragmenti lobanje, iztegnjena levica in levi del medenice, ostali deli okostja uničeni ob gradnji zidu.

Spol: ženska(?); *starost:* juvenis (15–20 let); *glob.:* 359,67 m; *smer:* Z–V (100°).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 12 je bil poškodovan ob gradnji zidu, ki sega izpod temeljev severne cerkvene stene, leži nad grobom 13/99.

Pridatki: -.

Grob 13/99 (t. 4B)

Deloma in slabo ohranjen del okostja v hrtni legi pod temelji zidu ob južnem profilu. Ohranjena levica (iztegnjena) in levi del prsnega koša. Ob dvigovanju okostja sta bila na mestu uničene lobanje najdena dva obsenčnika (1, 2).

Spol: nedoločljiv (verjetno moški); *starost:* nedoločljiva (odrasel); *glob.:* 359,58 m; *smer:* Z–V (107°).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 13 leži tik pod grobom 12/99.

Pridatki:

1. Manjši, tanek bronast obsenčnik okroglega preseka z nekoliko razprtima, ravno zaključenima koncema; vel. $2,9 \times 2,9$ cm; inv. št. 6333.

2. Manjši bronast obsenčnik, levosučen, okroglega preseka z nekoliko presegajočima se, a staknjenima koncema, prvi je ovalno zaključen, drugi pa enkrat profiliran; vel. $2,4 \times 2,1$ cm; inv. št. 6334.

Grob 14/99 (t. 4C)

Dobro, a le deloma ohranjeno okostje v hrtni legi, lobanja leži na zatilnici, levica ni ohranjena, od desnice ohranjena le podlahtnica, ki leži v naročju, desna noga izginja pod zidom ob južnem profilu. Okostje leži z nogama nad okostjema 12 in 13. Pasma spona (1) je ležala ob levem boku okostja, dislocirana za 30 cm severno od predpostavljene lege (dislokacija verjetno zaradi vkopa mlajšega okostja IV/99).

Spol: moški; *starost:* maturus, predvidena viš. 174 cm; *glob.:* 359,61 m; *smer:* Z–V (115°).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 14 leži leži nad groboma 12/99 in 13/99.

Pridatki:

1. Bronasta pasna spona, ulita hkrati z okovom. Na okovu 3 luknjice za pritrjevanje na jermen, ki je delno še ohranjen in s patino prilepljen na okov. Na sredini stika med okovom in obročem še ena luknjica za vstavljanje trna. Presek obroča polkrožen, prehod v okov rahlo zadebeljen. Vel. obroča 2,4 × 4,1 cm; vel. pravokotnega okova 2,8 × 2,6 cm; inv. št. 4075.

Grob 15/99 (t. 4D)

Deloma in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, ohranjena le desna stran medenice in ostanki desne podlahti, ki je bila iztegnjena ob telesu in obe nogi.

Spol: ženska; *starost:* nedoločljiva (odrasla), predvidena viš. 153,5 cm; *glob.:* 359,65 m; *smer:* Z-V (98 °).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 15 je bil poškodovan z vkopom groba 16/99.

Pridatki: -.

Grob 16/99 (t. 4D)

Le iztegnjeni nogi okostja v hrbtni legi, ki gledata izpod zahodnega profila.

Spol: otrok; *starost:* infans II (7–8 let); *glob.:* 359,58 m; *smer:* Z-V (70 °).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: zaradi vkopa groba 16 je poškodovan grob 15/99.

Pridatki: -.

Grob 17/99 (t. 4E)

Deloma in slabo ohranjeno otroško okostje v hrbtni legi, izpod severnega profila gleda le desna polovica okostja, lobanja leži na zatilnici, desna podlahtnica iztegnjena ob telesu. Ob desni strani lobanje obsenčnika (1 in 2) in uhan (3); na desni rami fibula (4); na levici prstan (5).

Spol: otrok; *starost:* infans I (5 let ± 16 mesecev); *glob.:* 359,61 m; *smer:* Z-V (98 °).

Grobna jama: ni obložena.

Zasutje: drobcji oglja, zob goveda (6) in odl. keramike (omenjeni v terenskem dnevniku).

Pridatki:

1. Bronast obsenčnik, desnosučen, majhen in tanek, okroglega preseka z rahlo presegajočima se koncema, prvi je šilasto zaključen, drugi dvakrat profiliran; vel. 2,3 × 2,7 cm; inv. št. 6312.

2. Obsenčnik, desnosučen, podoben prvemu (1), konca se stikata in sta po enkrat profilirana; vel. 2,3 × 2,5 cm; inv. št. 6313.

3. Bronast uhan okroglega preseka z vodoravno vdeto pločevinasto bronasto jagodo, sestavljeno iz dveh polobel. Uhan se spenja z dvema kaveljcema; vel. 2,3 × 2,6 cm; vel. jagode 1,3 × 1,5 cm; inv. št. 4073).

4. Poškodovana bronasta dvoramna fibula iz tanke pločevine. Ohranjen je izbokli del in večji del ene rame s sledovi ornamenta iz vrezane tremolirane linije; vel. 1,9 × 1,3 cm; inv. št. 4061.

5. Bronast tanek trakast prstan z razprtima koncema; vel. 2,1 cm; šir. traku 0,15 cm; presek 0,1 cm; inv. št. 6314.

Najdba v zasutju:

6. Zob goveda; inv. št. 6316.

Grob 18/99 (t. 5A)

Deloma in zelo slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja leži na zatilnici, obe roki iztegnjeni, od leveice ohranjeni le sledovi v obliki temnejše lise. Prsni koš in medenica povsem propadla.

Spol: domnevno ženski; *starost:* adultus I (22–30 let), predvidena viš. 161 cm; *glob.:* 359,55 m; *smer:* Z-V (113 °).

Grobna jama: pravokotna, izrazito velika (210 × 100 cm), s strmo obsekanimi stranicami. Grob izstopa po velikosti grobne jame, slabi ohranjenosti in globini.

Zasutje: veliki kosi oglja, drobcji žgane glinice in odl. keramične posode (1).

Pridatki: -.

Najdba v zasutju:

1. Odl. keramične posode iz sivo žgane, z drobnim peskom mešane glinice, na notranji strani sledovi ročne dodelave, na zunanji strani vodoravno glavničena površina; vel. 2,6 × 3,5 cm; inv. št. 6387.

Grob 19/99 (t. 5B)

Le slabo ohranjena lobanja in del desne nadlahtnice gledata izpod vzhodnega profila. Lobanja leži na levi ličnici, spodnja čeljustnica premaknjena.

Spol: domnevno ženski; *starost:* adultus; *glob.:* 359,63 m; *smer:* Z-V (podrobneje nedoločljiva).

Grobna jama: relativno široka, ni obložena.

Zasutje: drobcji oglja.

Pridatki: -.

Grob 20/99 (t. 5C)

Delček lobanje z obsenčnikom (1), pod njim fragmenti nog, ostalo pod temelji zidu ob južnem profilu.

Spol: nedoločljiv; *starost:* odrasel; *glob.:* 359,73 m; *smer:* Z-V (118 °).

Grobna jama: ni obložena.

Pridatki:

1. Majhen in tanek bronast obsenčnik okroglega preseka z razprtima zaključkoma, prvi je ravno odrezan, drugi dvakrat rahlo profiliran; vel. 2,3 × 2,4 cm; inv. št. 4076.

Grob 21/99 (t. 5D)

V celoti dobro ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja leži na levi ličnici, desnica položena v naročje, levica pod bok, nogi iztegnjeni. Na desni strani lobanje obsenčnik (1); pod lobanjo grob obsenčnik (2).

Spol: ženska; *starost:* maturus, predvidena vel. 161 cm; *glob.:* 359,63 m; *smer:* Z-V (123 °).

Grobna jama: levo in desno od lobanje sta v vogale grobne jame položena dva kamna, ki opirata lobanjo.

Pridatki:

1. Odl. močno korodiranega, tankega bronastega obsenčnika okroglega preseka; vel. odlomka 3,4 cm; inv. št. 4083/1.

2. Odl. bronastega obsenčnika, podobnega prvemu, en konec rahlo profiliran; vel. 3 cm; inv. št. 4083/2.

Najdba v zasutju:

3. Odl. posode iz sivočrno žgane, z drobnim peskom mešane glinice; vel. 2,5 × 1,7 cm; inv. št. 6343.

Grob 22/99 (t. 5E)

Le v sledovih ohranjeno okostje ob vzhodnem profilu (ostanki dolge kosti noge).

Spol in starost: nedoločljiva; *glob.:* 359,40 m; *smr:* Z-V (nedoločljiva).

Grobna jama: izrazito velika in globoka, okostje je ležalo pod desko.

Pridatki: -.

Grob 23/99 (t. 5F)

Deloma in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja nagnjena na desno ličnico, prsni koš ni ohranjen, roki položeni ob telesu, nogi iztegnjeni. Ob notranji strani leve podlahtnice nož (1); ob levem stopalu večji odlomek keramike (2).

Spol: ženska (domnevno); *starost:* odrasla; *glob.:* 359,43 m; *smr:* Z-V (102 °).

Grobna jama: brez izrazite obloge, le ob levi rami večji kamen.

Pridatki:

1. Železen nož z odlomljeno konico, trn z ohranjenimi sledovi lesa stopničasto prehaja v rezilo, hrbet rahlo upognjen; dolž. 9,3 cm; šir. 1,8 cm; inv. št. 6301.

2. Odl. posode (pekve?) iz zunaj črno in znotraj rdeče žgane gline, močno porozna, izdelana ročno. Okras predstavlja plastično rebro s poševnimi odtisi, nad njim sledovi enojne valovnice, pod njim dve dvojni valovnici; vel. 12,3 × 10,4 cm; inv. št. 6300.

Grob 24/99 (t. 6B)

Delno in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja in ramenski obroč manjkata zaradi vkopa mlajšega groba. Desna roka položena v naročje, levica iztegnjena ob telesu, leva golenica manjka, desna v fragmentih. Na levi stegenici je povprek ležal nož (1).

Spol: ženska; *starost:* odrasla, predvidena vel. 158 cm; *glob.:* 359,42 m; *smr:* Z-V (110 °).

Grobna jama: ni opazna, v vsej okolici sledovi naknadnih vkopov.

Stratigrafija: grob 24 je poškodovan z vkopom groba IV/99.

Pridatki:

1. Železen nož, trn stopničasto prehaja v rezilo, hrbet raven, rezilo se uvija proti konici; dolž. 14 cm; šir. 1,8 cm; inv. št. 4099.

Najdbe v zasutju: 2 odl. keramike in več koščkov oglja.

Grob 25/99 (t. 6B)

Na prvotnem mestu le dve goleni, ki pripadata juvenilni osebi.

Spol: nedoločljiv; *glob.:* 359,50 m; *smr:* Z-V (93 °).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: z vkopom groba 25 je verjetno uničen grob 33/99; okostje iz g. 25 pa je uničeno z vkopoma mlajših grobov IV/99 in III/99.

Pridatki: -.

Najdbe v zasutju: odl. keramike (omenjeni v terenskem dnevniku).

Grob 26/99 (t. 6A)

Deloma in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, kosti so zaradi agresivne ilovice močno propadle, lobanja v fragmentih leži na zatilnici, spodnja čeljustnica premanjkjena, leva podlahtnica in desna nadlahtnica ohranjeni

v sledovih, levica je bila očitno iztegnjena, ohranjeni še skromni ostanki stegenic in desne golenice. Na notranji strani leve nadlahtnice nož (3); ob desni strani lobanje uhan (1), podoben levo pod lobanjo (2).

Spol: moški; *starost:* maturus; *glob.:* 359,39 m; *smr:* Z-V (117 °).

Grobna jama: izrazito velika in globoka (100 × 180 cm), pravokotne oblike z zaobljenimi vogali, okostje je ležalo na deski.

Zasutje: drobci oglja.

Pridatki:

1. Srebrn uhan; na srebrn žičnat obroček, spet z zanko in kaveljcem (vel. obročka 1,7 × 1,8 cm), nataknen vertikalno, votel, srebrn valjast obesek s stožčastimi zaključki, opasan s tremi granuliranimi profilacijami; vel. obeska 2,1 × 0,7 cm; inv. št. 4060.

2. Ostanki uhana, povsem podobnega prvemu, le da je ta močno fragmentiran; inv. št. 6342.

3. Železen nož z odlomljeno konico, trn se postopno širi v rezilo, hrbet raven, rezilo se uvija proti konici; dolž. 12,8 cm; šir. 2 cm; inv. št. 4092.

Grob 27/99 (t. 6C)

V celoti dobro ohranjeno okostje v hrbtni legi, vendar so posamezne kosti močno dislocirane. Lobanja leži na desni ličnici, leva nadlahtnica pomaknjena navzgor, podlahtnica in koželjnica sicer dislocirani, a roka je bila očitno iztegnjena ob telesu (položena pod bok). Desna podlahtnica pomaknjena navzdol, rebra in vretenca premešana. Na mestu, kjer naj bi se končevala desna roka, prstan (1). Ob desnem boku obsenčnik (2): glede na lokacijo obsenčnika ni povsem jasno, ali ta pripada grobu 27 ali uničenemu grobu 27a.

Spol: ženska; *starost:* adultus, predvidena viš. 158 cm; *glob.:* 359,45 m; *smr:* Z-V (118 °).

Grobna jama: ovalna, posamezni kamni le ob stenah – ob nogah, levo in desno od rok in za lobanjo.

Stratigrafija: zaradi vkopa groba 27 je domala uničen grob 27a/99.

Pridatki:

1. Bronast trakast prstan ploskega D-preseka z močno presegačočima koncema (prstan je bil z uvijanjem zmanjšan); vel. 1,8 × 1,8 cm, šir. 0;3 cm; inv. št. 4079.

2. Manjši bronast obsenčnik okroglega preseka z razprtima koncema, prvi je ravno odrezan, drugi enkrat profiliran; vel. 2,4 × 2,4 cm; inv. št. 4078.

Najdbe v zasutju:

3. Odl. izvihanega ustja lonca iz sivo do sivočrno žgane čiste gline, površina je porozna, očitna je izdelava na kolesu; vel. odlomka 4,5 × 2,4 cm; inv. št. 6305.

4. Odl. izvihanega ustja lonca iz sivorjavo do črno žgane gline, mešana z drobnim peskom, površina je porozna; izdelava na kolesu, dodelava na roko; vel. 3 × 2,9 cm; inv. št. 6304.

5. Odl. izvihanega ustja lonca s profilacijo za naleganje pokrovke, glina je mešana z drobnim peskom in svetlo rjavo do svetlo sivo žgana; izdelava na kolesu; rekonstruiran prem. ustja 26 cm; inv. št. 6303.

6. Odl. kline iz silificiranega tufa z retuširano konico; vel. 2 × 1,1 cm; inv. št. 6306.

7. Zob goveda; inv. št. 6302.

Grob 27a/99 (t. 6C)

Le deli desne stegenice, dislocirane mečnice in lobanje, ki je ležala na levi ličnici.

Spol: domnevno ženska; *starost:* adultus; *glob.:* 359,54 m; ostalo nedoločljivo.

Stratigrafija: grob 27a je domala uničen z vkopom groba 27/99.

Pridatki: ? Glede na lokacijo ob okostju 27/99 ni jasno ali obsenčnik pripada grobu 27 (glej tam, najdba št. 2) ali uničenemu grobu 27a.

Grob 28/99 (t. 8A)

Le golenici in kosti stopal okostja v hrbtni legi, ki je s svojim vkopom poškodovalo grob 29.

Spol: nedoločljiv; *starost:* juvenis (15–20 let); *glob.:* 359,79 m; *smer:* Z–V (104°).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: z vkopom groba 28 je poškodovan grob 29/99.

Pridatki: -.

Grob 29/99 (t. 8A)

Delno in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanjo in desno stran prsnega koša uničil vkop groba 28/99, levica iztegnjena ob telesu, ostanki desne podlahtnice in koželjnice kažejo, da je bila iztegnjena tudi desnica.

Spol: domnevno moški; *starost:* odrasel, predvidena viš. 169 cm; *glob.:* 359,81 m; *smer:* Z–V (116°).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 29 je poškodovan z vkopom groba 28/99.

Pridatki: -.

Grob 30/99 (t. 8A)

Deloma in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanjo in ramenski obroč uničil vkop groba 29, roki iztegnjeni ob telesu, od nog ohranjeni le deli stegenic. Na levi strani medenice sledovi prstana (1).

Spol: nedoločljiv; *starost:* nedoločljiva (odrasel); *glob.:* 359,82 m; *smer:* Z–V (87°).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 30 je poškodovan z vkopom groba 29/99.

Pridatki:

1. Sledovi bronastega prstana (?), le še zelena patina); ni inventariziran, ni ohranjen.

Grob 31/99 (t. 8B)

Le temni sledovi lobanje v grobni jami tik ob vzhodnem profilu izkopa, kosti niso ohranjene.

Spol, starost, smer: nedoločljivo; *glob.:* 359,41 m.

Grobna jama: izredno globoka, v delu, ki sega v izkopno polje pravokotna, dokaj široka (65 cm).

Pridatki: -.

Grob 32/99 (t. 8C)

Izpod zahodnega profila segajo v izkopno polje le kosti stopal.

Spol: nedoločljiv; *starost:* nedoločljiva (odrasel); *glob.:* 359,05 m; *smer:* nedoločljiva.

Grobna jama: izredno globoka in široka (90 cm), pravokotna, ob levi nogi velik obel kamen.

Najdbe v zasutju:

1. Odl. posode iz sivorjavo do črno žgane gline, mešane z grobim peskom, površina je porozna; izdelava na lončarskem kolesu; inv. št. 6325.

Grob 33/99 (t. 6B)

Le dvoje dislociranih golenic ob grobu 25/99.

Spol: nedoločljiv; *starost:* nedoločljiva (odrasel), *glob.:* 359,51 m, *smer:* nedoločljiva.

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 33 je verjetno uničen z vkopom groba 25/99.

Pridatki: -.

Raztresene najdbe I. 1999 (t. 7)

1. Lunica bronastega ulitega polmesečastega uhana z ostanki jamičastega emajla modre in rdeče barve, v pozitivu gre morda za močno deformiran motiv panterja z nazaj obrnjeno glavo; šir. uhana 2,7 cm; inv. št. 4074 (*sl.* 8: 1).

2. Odl. lunice bronastega kovanega polmesečastega uhana, zaključek lunice je odebeljen, ostanki ornamenta, izvedenega s tremolirano vrezano linijo; vel. odlomka 3 × 0,8 cm; inv. št. 6389.

3. Dva odlomka tankega bronastega obsenčnika okroglega preseka, ohranjeni zaključek je sploščen in zavrt in zanko; vel. 3 × 2,8 cm; inv. št. 6340.

4. Manjši bronast obsenčnik okroglega preseka, prvi zaključek odlomljen, okrog drugega je s tričetrtinskim ovojem uvit kovinski trak šir. 0,2 cm; vel. (deformirana) obsenčnika 1 × 1,7 cm; inv. št. 4093.

5. Manjši bronast obsenčnik okroglega preseka s prvim ravno odrezanim in drugim enkrat profiliranim zaključkom; vel. 2,3 × 2,1 cm; inv. št. 4081.

6. Tanek bronast obsenčnik okroglega preseka z rahlo razprtima zaključkoma, ki sta profilirana z dvakrat uvito spiralno linijo; vel. (deformirana) 3,5 × 3,7 cm; inv. št. 6329.

7. Večji bronast obsenčnik z rahlo razprtima zaključkoma, prvi je zaobljen in drugi enkrat profiliran; vel. 5,9 × 5,8 cm; inv. št. 4090.

8. Tanek bronast obsenčnik, okroglega preseka z rahlo razprtima zaključkoma, levosučen, prvi zaključek je ravno odrezan in drugi enkrat profiliran; vel. 2,3 × 2,8 cm; inv. št. 4085.

9. Tanek bronast obsenčnik okroglega preseka z rahlo razprtima, presegajočima se zaključkoma, prvi je zašiljen, drugi ravno odrezan; vel. 2,4 × 2,1 cm; inv. št. 4086.

10. Manjši bronast obsenčnik okroglega preseka, prvi zaključek ravno odrezan, drugi enkrat rahlo profiliran, zaključka se ne stikata; vel. 2 × 2,7 cm; inv. št. 4094.

11. Odl. tankega bronastega obsenčnika okroglega preseka, ohranjeni zaključek je enkrat profiliran; dolž. odlomka 7,5 cm; inv. št. 6323.

12. Deformiran odl. tankega bronastega obsenčnika okroglega preseka; ohranjeni zaključek je enkrat profiliran; dolž. odlomka 5 cm; inv. št. 4097.

13. Tanek bronast obsenčnik z močno razprtima zaključkoma, prvi je zašiljen in drugi zaobljen; vel. 3,4 × 3,1 cm; inv. št. 6319.

14. Tanek, deformiran bronast obsenčnik okroglega preseka, s prvim ravno odrezanim in drugim enkrat profiliranim zaključkom; vel. (dolž.) 11 cm; inv. št. 6318.

15. Deformiran tanek bronast obsenčnik okroglega preseka, zaključka sta po dvakrat profilirana; (rekonstruirana) vel. $3,5 \times 3,5$ cm; inv. št. 4096.

16. Deformiran tanek bronast obsenčnik okroglega preseka, prvi zaključek profiliran z enkrat, drugi z dvakrat uvito vrezano linijo; vel. (dolž.) 9,5 cm; inv. št. 6332.

17. Odl. tankega bronastega obsenčnika okroglega preseka brez ohranjenih zaključkov; dolž. odlomka 6,5 cm; inv. št. 6339.

18. Odl. tankega bronastega obsenčnika okroglega preseka, ohranjeni zaključek je enkrat profiliran; dolž. odlomka 5 cm; inv. št. 6335.

19. Deformiran odl. tankega bronastega obsenčnika brez ohranjenih zaključkov; dolž. odlomka 4,3 cm; inv. št. 4095.

20. Odl. tankega bronastega obsenčnika brez ohranjenih zaključkov; dolž. odlomka 3 cm; inv. št. 6330.

21. Manjši odl. bronastega obsenčnika okroglega preseka brez ohranjenih zaključkov; dolž. odlomka 1,8 cm; inv. št. 6311.

22. Manjši odl. bronastega obsenčnika (?) okroglega preseka; vel. odlomka 1,6 cm; inv. št. 4082.

23. Bronast, nekoliko deformiran prstan trikotnega preseka s stikajočima se, preluknjanima zaključkoma (brez zakovice); prem. 2,3 cm; šir. oboda 0,5 cm; inv. št. 4091.

24. Bronast, trakast, sklenjen prstan ploskega preseka z dvema kratkima tremoliranimi zareza prečno na širino traku; vel. $2,1 \times 2,3$ cm; šir. oboda 0,4 cm; inv. št. 4088.

25. Bronast sklenjen prstan D-preseka; prem. 2,1 cm; šir. oboda 0,3 cm; inv. št. 6338.

26. Bronast sklenjen trakast prstan ploskega preseka s tremi cikcakasto vrezanimi linijami po obodu; prem. 2,2 cm; šir. oboda 0,5 cm; inv. št. 6336.

27. Bronast sklenjen prstan trikotnega preseka; prem. 2,2 cm; šir. oboda 0,4 cm; inv. št. 6337.

28. Odl. bronastega prstana trikotnega preseka; prem. (rekonstruiran) 2,1 cm; šir. oboda 0,5 cm; inv. št. 6388.

29. Bronast prstan ploskega D-preseka z močno presegačima, nesklenjenima zaključkoma; prem. 1,5 cm; šir. oboda 0,4 cm; inv. št. 4080.

30. Preluknjan bronast antični novc; prem. 1 cm; inv. št. 6390.

31. Bronast paličast predmet okroglega preseka z enim nekoliko zašiljenim koncem; dolž. 3 cm; presek 0,5 cm; inv. št. 6322.

32. Konica železnega noža; dolž. 2,8 cm; šir. 1,5 cm; inv. št. 6320.

33. Glajena kamnita sekirica; viš. 4,2 cm; šir. 3,5 cm; deb. do 1,4 cm; inv. št. 6341.

34. Odbitek temno vijoličastega kremenca; vel. $3,8 \times 2$ cm; inv. št. 6321.

35. Odl. kamnitih žrmelj nepravilne oblike, le del zgla-jene površine priča o prvotni uporabi; vel. $7 \times 7,5$ cm; deb. 6,2 cm; inv. št. 6349.

Sondiranje l. 2001 (t. 8–11)

Izhodiščna točka za merjenje globin (Z_0) je bila na SZ vogalu betonskega oboda (drenažnega jarka) krstne kapele (360,43 m n. m.).

Grob 1/01 (t. 8D)

Deloma in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja leži na desni ličnici, od leve ohranjena le nadlahtnica, desnica upognjena v komolcu in položena preko trebuha, od sredine golenic navzdol ga je uničil vkop recentnega groba. Na prstu ob sredini leve golenice prstan (3); pod lobanjo obroček (2); na levi strani lobanje obsenčnik (1).

Spol: ženski; *starost:* adultus (20–30 let), predvidena vel. 150 cm; *glob.:* 359,95 m; *smer:* Z–V (96°).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 1 je poškodovan z vkopom recentnega groba.

Pridatki:

1. Tanek srebrn obsenčnik okroglega preseka, konca sta speta z zanko in kaveljcem; prem. $3,6 \times 4,0$ cm; inv. št. 6364.

2. Odl. tankega bronastega obročka okroglega preseka, ki se zaključuje s kaveljcem; inv. št. 6366.

3. Bronast trakast prstan lečastega preseka z razprtima zaključkoma; prem. 2,2 cm; deb. traku 0,1 cm; šir. 0,2–0,3 cm; inv. št. 6363.

Najdba v zasutju:

4. Odl. posode iz sivočrno žgane gline, mešane z drobnim peskom, zunanja površina porozna; izdelava na kolesu; vel. $2,3 \times 3,1$ cm; inv. št. 6365.

Grob 2/01 (t. 8E)

Deloma in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja in fragmenti leži na desni ličnici, desnica položena v naročje, od leve le fragmenti nadlahtnice, desna noga v fragmentih, od leve le del stegenice. Na vratu obsenčnik (1).

Spol: nedoločljiv; *starost:* juvenis (15–20 let); *glob.:* 359,83 m; *smer:* Z–V (104°).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: okostje 2 leži nad veliko grobno jamo okostja 8. Južno od okostja 2 je večja stojka s kamnitimi zagozdami (SE 11/kv. IV; verjetno del konstrukcije obrambnega hodnika taborskega obzidja iz konca 15. st.). Stojka SE 11 je delno poškodovala okostje 8.

Pridatki:

1. Bronast obsenčnik okroglega preseka, konca sta speta z zanko in kaveljcem; prem. $2,4 \times 3,2$ cm; inv. št. 6368.

Najdba v zasutju:

2. Trikoten drobec posode iz svetlorjavo do sivo žgane čiste gline; sledovi izdelave na kolesu; vel. $2 \times 1,3$ cm; inv. št. 6367.

Grob 3/01 (t. 9A)

Skoraj v celoti, a slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja leži na desni ličnici, roki iztegnjeni ob telesu, medenica ohranjena v fragmentih, manjše kosti niso več ohranjene.

Spol: moški (?); *starost:* adultus (25–40 let), predvidena viš. 164 cm; *glob.:* 359,53 m; *smer:* Z–V (115°).

Grobna jama: izrazito velika, pravokotna (90×240 cm) z zaobljenimi vogali. Okostje leži na deski, za glavo nekaj

zloženih oblic, ožja stranica jame ob nogah obložena s pokončno desko.

Zasutje: v višini lobanje (vendar plitveje) odlomek obsenčnika (1), ki morda ne sodi k temu okostju.

Pridatki: -

Najdbe v zasutju:

1. Deformiran odl. srebrnega obsenčnika okroglega preseka, ohranjeni zaključek v obliki kaveljca; inv. št. 6370.

2. Več odlomkov keramike iz rdečerjavo do črno žgane, z drobnim peskom mešane gline, zunanja površina porozna, notranja metličena; sledovi izdelave na kolesu; vel. 3,4 × 2,1 cm; inv. št. 6371.

3. Zob goveda; inv. št. 6372.

Grob 4/01 (t. 9B)

V celoti dobro ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja nagnjena na levo ličnico, spodnja čeljustnica pomaknjena na levo ramo in zasukana, kosti prsnega koša močno dislocirane, levica iztegnjena ob telesu, desna podlahtnica ni ohranjena, desna stegenica pomaknjena na levo. Ob desni strani lobanje obsenčnika (4 in 5) in polmesečast uhan (1); ob levi strani lobanje obsenčnika (3 in 6) in polmesečast uhan (2). Na desnici (najden na sredini desne stegenice) prstan (8); na levici (najden na notranji strani leve stegenice) prstan (9). Na desni rami fibula (7).

Spol: nedoločljiv; *starost:* juvenis (15–18 let), predvidena vel. 150 cm; *glob.:* 359,33 m; *smer:* Z–V (98 °).

Grobna jama: ozka (50 × 190 cm) z zaobljenima krajšima stranicama, okostje leži na deski.

Zasutje: drobci keramike.

Pridatki:

1. Bronast polmesečast uhan, poškodovan (dvakrat razlomljen), z odebeljenimi vrhovi polmeseca, gornji rob luničastega dela spremlja vrezana cikcakasta linija, na osrednjem polju vrezana dva simetrično postavljena palmetasta lista; vel. 5 × 4,8 cm; inv. št. 6373.

2. Bronast polmesečast uhan, poškodovan (dva odlomka), z odebeljenima vrhovoma luničastega dela, na katerem so sledovi vrezanega ornamenta, podobnega tistemu, na prvem uhanu (1); vel. (rekostr.) 4,2 × 4,8 cm; inv. št. 6374.

3. Večji tanek bronast obsenčnik, levosučen, okroglega preseka, konca sta enkrat profilirana in se rahlo presegata; vel. 4,4 × 4,8 cm; inv. št. 6381.

4. Bronast obsenčnik, levosučen, podoben tretjemu (3); vel. 4,4 × 4,8 cm; inv. št. 6384.

5. Bronast obsenčnik okroglega preseka, razlomljen, prvi konec se zaključuje v obliki kaveljca, drugi sploščen in zravnčan (deformirana zanka); dolž. enega odlomka 3,7 cm; drugega 4,2 cm; inv. št. 6382/1,2.

6. Dva odlomka bronastega obsenčnika okroglega preseka, večji ima konec oblikovan v kaveljček, zaključek manjšega je sploščen, zavoj sploščenega dela je le nakazan; prem. večjega 3,8 cm; dolž. manjšega 3,6 cm; inv. št. 6385.

7. Okrogla bronasta fibula, fragmentirana, s polkroglasto izbočenim srednjim delom, tremoliran vrez nakazuje motiv, ki pa ni razpoznaven, na spodnji strani še ohranjena noga fibule; prem. pribl. 3 cm; inv. št. 6375.

8. Bronast trakast prstan s presegajočima, pravokotno zaključenima koncema; prem. 2,1 cm; šir. traku 0,5 cm; inv. št. 6383.

9. Bronast trakast prstan konveksnega preseka, konca sta zaobljena in se ne stikata; prem. 2,1 cm; šir. traku 0,3 cm; inv. št. 6386.

Grob 5/01 (t. 10A)

Delno in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja v fragmentih leži na zatilnici, okostje je poškodovano z vkopom dveh stojk, tako da so ohranjeni le še ostanki iztegnjene desnice in fragment leve nadlahtnice ter del leve stegenice in prstov levice. Ob desni strani lobanje obsenčnika (1 in 3); na levi strani lobanje obsenčnik (2); na prstih levice prstan (4).

Spol: ženska; *starost:* juvenis (18–21 let); *glob.:* 359,27 m; *smer:* Z–V (98 °).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 5 je poškodovan z vkopom dveh stojk (SE 6 in SE 7).

Zasutje: odl. keramike (omenjeni v terenskem dnevniku).

Pridatki:

1. Masiven srebrn obsenčnik okroglega preseka, konca rahlo razprta in enkrat izrazito profilirana; vel. 3,9 × 4 cm; inv. št. 4072.

2. Tanek srebrn obsenčnik, desnosučen, okroglega preseka, zaključka sta enkrat profilirana in se rahlo presegata; vel. 3,6 × 3,9 cm; inv. št. 4069.

3. Tanek srebrn obsenčnik okroglega preseka, zaključka sta oblikovana v zanko in kaveljček in sta staknjena; vel. 3,5 × 3,7 cm; inv. št. 4071.

4. Srebrn trakast prstan z dvema žlebičema, konca sta preluknjana in razprta (zakovica manjka); prem. (deformiran) 2,4 cm; šir. traku 0,4 cm; inv. št. 4070.

Grob 6/01 (t. 10B)

V celoti, a slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja leži na desni ličnici, roki v komolcih skrčeni in položeni visoko na prsni koš, nogi rahlo stisnjeni v koljenih.

Spol: moški; *starost:* adultus (21–40 let), predvidena viš. 167 cm; *glob.:* 359,06 m; *smer:* Z–V (112 °).

Grobna jama: razmeroma velika (80 × 190 cm) in globoka, pravokotna z zaobljenimi vogali, okostje leži na deski, pokončni deski tudi ob obeh daljših stranicah.

Zasutje: drobci oglja.

Pridatki: -.

Grob 7/01 (t. 10C)

V celoti dobro ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja nagnjena na levo, roki položeni v naročje, nogi iztegnjeni. Ob levi strani lobanje polmesečast uhan (2); pod levo ličnico polmesečast uhan (1) in obsenčnika (6 in 7). Na desni rami odlomek polmesečastega uhana (3). Ob notranji strani leve stegenice obsenčnik (4); levo od leve stegenice prstan (8). Ob notranji strani desne stegenice še en obsenčnik (5).

Spol: ženska; *starost:* adultus (22–30 let), predvidena viš. 157 cm; *glob.:* 359,03 m; *smer:* Z–V (110 °).

Grobna jama: pravokotna z zaobljenimi vogali ob glavi in zaobljeno stranico ob nogah, ob glavi in nogah nekaj oblih kamnov.

Pridatki:

1. Bronast emajliran polmesečast uhan, poškodovan in popravljen že v času uporabe. Vogal lunice, iz katerega je

prvotno izhajal lok za obešanje, je odlomljen in naknadno prevrtan, skozi luknjico je vtaknjen nov, žičnat lok okroglega preseka (morda kar obsenčnik s kaveljcem na koncu). Rob lunice je narebren; na polju lunice je v pozitivu predstavljen simetričen palmetast motiv, ob zgornjem robu ga obroblja proga belega emajla, ob desnem zelenomoder emajl, ki je obarvan zaradi patine, prvotno je bil namreč prav tako bel; emajl ob levem robu je izpadel. Vel. $4,2 \times 3,3$ cm; šir. preseka dodanega locna 1,5 mm; inv. št. 4065 (sl. 8: 2).

2. Lunica bronastega, emajliranega polmesečastega uhana z odebeljenimi vrhovi lunice. Rob lunice je narebren; emajl je ob zgornjem robu izpadel, na ostalem delu je zaradi patine neugotovljive barve, ornament v pozitivu predstavlja dva simetrično postavljena palmetasta lista; vel. $2,8 \times 1,5$ cm; inv. št. 4067.

3. Odl. kovanega polmesečastega uhana, ohranjen je le del lunice in lok, ki izhaja iz nje; vel. $2,9 \times 3,2$ cm; inv. št. 4062.

4. Bronast obsenčnik, desnosučen, okroglega preseka, konca se ne stikata in sta enkrat profilirana; vel. $4,8 \times 4,5$ cm; inv. št. 6391.

5. Bronast obsenčnik okroglega preseka, nekoliko deformiran, konca sta močnejše razprta in enkrat profilirana; vel. $4,1 \times 3,7$ cm; inv. št. 4968.

6. Masiven srebrn obsenčnik, desnosučen, okroglega preseka, konca sta razprta in enkrat izrazito profilirana; vel. $3,5 \times 3,3$ cm; inv. št. 4063.

7. Masiven bronast obsenčnik, levosučen, okroglega preseka, konca se zaradi deformacije nekoliko presegata in sta po enkrat izrazito profilirana; vel. $3,3 \times 4,1$ cm; inv. št. 4064.

8. Polovica vlitega srebrnega prstana D-preseka; inv. št. 4066.

Grob 8/01 (t. 8F)

Deloma in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, leži pod okostjem 2. Ohranjen le del desne stegenice, od ostalih kosti le lise temnejše zemlje, ki nekoliko določneje nakazujejo levo nogo.

Spol: nedoločljiv; *starost:* nedoločljiva; *glob.:* 359,55 m; *smer:* Z-V (113°).

Grobna jama: izrazito velika (80×200 cm), pravokotne oblike z zaobljenimi vogali, nekaj večjih kamnov ob glavi in nogah.

Stratigrafija: grob 8 leži pod grobom 2/01. Okostje je poškodovano tudi v vkopom stojke (SE 11/kv. IV; verjetno del konstrukcije obrambnega hodnika taborskega obzidja iz konca 15. st.

Pridatki:-

Zasutje: drobci oglja in odl. keramike (1).

1. Odl. keramike iz rjavo do črno žgane gline, mešane z drobnim belim peskom, notranja in zunanja površina je porozna in metličena, očitna je izdelava na kolesu, vel. $4,2 \times 3,8$ cm; inv. št. 6369.

Grob 9/01 (t. 11A)

V celoti slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, lobanja nagnjena na levo ličnico, roki iztegnjeni ob telesu, leva golenica premaknjena na desno. Pod desno dlanjo železen nož (1).

Spol: moški; *starost:* maturus (40–60 let), predvidena viš. 160 cm; *glob.:* 358,91 m; *smer:* Z-V (117°).

Grobna jama: izrazito velika (100×220 cm), pravokotna z zaobljenimi vogali, ob nogah nekaj večjih kamnov.

Pridatki:

1. Železen nož, trn postopno prehaja v rezilo, ki je ravno, hrbet se uvija proti konici; dolž. 14 cm; šir. rezila 1,9 cm; inv. št. 6376.

Najdbe v zasutju:

2. Odl. dna steklenega kozarca rumenkaste barve; prem. 5 cm; inv. št. 6378.

3. Odl. izvihanega ustja keramičnega lonca iz črno žgane, z grobim peskom mešane gline, površina je porozna; izdelava na kolesu z ročno dodelavo; vel. $2,6 \times 1,9$ cm; inv. št. 6379.

4. Odl. dna keramične posode iz črno žgane, z grobim peskom in plevami mešane gline, površina porozna; izdelava ročna; vel. 5×4 cm; inv. št. 6380.

5. Odbitek iz sivo belega kremenca; vel. $1,7 \times 1,1$ cm; inv. št. 6377.

Grob 10/01 (t. 9C)

Deloma in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, domala v celoti ga je uničil vkop za drenažo kapele. Ohranjeni so le fragmenti lobanje, ki je ležala na desni ličnici, in leva nadlahtnica.

Spol: nedoločljiv; *starost:* odrasel; *glob.:* 358,95 m; *smer:* Z-V (podrobneje nedoločljiva, glede na skromne ostanke kosti med 110° in 120°).

Grobna jama: izrazito velika (90×190 cm), ob severni daljši stranici sledovi deske. V severozahodnem kotu grobne jame, na glob. 359,48 m, obsenčnik, ki pa zelo verjetno ne sodi k temu pokojniku.

Najdba:

1. Odl. tankega bronastega obsenčnika okroglega preseka z zašiljenim koncem. Dolž. odlomka 5,2 cm; inv. št. 6392.

ZGORNJI BRNIK, PODRUŽNIČNA CERKEV SV. JANEZA KRSTNIKA (t. 11)

Antropološka analiza: dr. Tatjana Tomazzo Ravnik.

Smeri okostij so določene glede na izmerjeno usmeritev cerkve. Globine so relativne, merjene od cerkvenega praga, ki je predstavljal točko Z = 0, in ki v glavnem tudi predstavlja višino pohodne površine okolice cerkve.

Najdbe hrani Gorenjski muzej v Kranju.

Grob 1 (t. 11B)

Skromni ostanke lobanje.

Spol: ženska (?); *starost:* adultus; *glob.:* 1,85 m; *smer:* Z-V (podrobneje nedoločljiva).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 1 se delno prekriva s severnim delom groba 2. Ni jasno razvidno kateri od grobov 1 in 2 je poškodoval drugega.

Pridatki: -.

Grob 2 (t. 11B)

Le fragmenti lobanje, ki je ležala na zatilnici in del desne nadlahtnice v hrbtni legi, ostalo je uničil vkop temeljev.

Ob desni strani lobanje večji bronast obsenčnik (1), ob levi strani lobanje obsenčnik (2).

Spol: ženska; *starost:* adultus; *glob.:* 1,86 m; *smer:* Z-V (podrobneje nedoločljiva).

Grobna jama: ni obložena.

Zasutje: V zasutju, nad ostanki lobanje obroček (3).

Stratigrafija: grob 2 je poškodovan zaradi vkopa temeljev gotskega prezbiterija.

Pridatki:

1. Večji bronast obsenčnik, desnosučen, okroglega preseka z zaobljenima presegajočima zaključkoma; prem. 4 × 4,2 cm; inv. št. 4704.

2. Bronast obsenčnik, levosučen, podoben zgornjemu, zaključka enkrat profilirana in presegajoča; prem. 4,4 × 4,7 cm; inv. št. 4703.

Najdba v zasutju:

3. Majhen bronast obroček okroglega preseka z razprtima, zašiljenima zaključkoma; prem. 0,8 × 0,9 cm; inv. št. 4706.

Grob 3 (t. 11C)

Deloma in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, gre le za fragmente lobanje, ki je ležala na zatilnici, leve nadlahtnice in leve stegenice (ostalo je uničil vkop groba 4).

Spol: ženska; *starost:* adultus; *glob.:* 1,86 m; *smer:* Z-V (67°).

Grobna jama: ob levi stegenici ostanki deske.

Stratigrafija: grob 3 je poškodovan z vkopom groba 4.

Pridatki: -.

Grob 4 (t. 11C)

Deloma in slabo ohranjeni ostanki okostja v hrbtni legi, fragmenti lobanje, ki je ležala na zatilnici, leve nadlahtnice in leve stegenice. Ob desni strani lobanje obsenčnik (1); Ob levi strani lobanje obsenčnik (2).

Spol: otrok; *starost:* infans II; *glob.:* 1,89 m; *smer:* Z-V (podrobneje nedoločljiva).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 4 je vkopan v grob 3.

Pridatki:

1. Tanjši bronast obsenčnik, desnosučen, okroglega preseka z enkrat profiliranimi, presegajočima zaključkoma; prem. 3,5 × 4,3 cm; inv. št. 4702.

2. Železen obsenčnik okroglega preseka, profilacija razprtih zaključkov zaradi patine ni ugotovljiva; prem. 4,6 × 3,8 cm; inv. št. 4701.

Grob 5 (t. 11D)

Deloma in slabo ohranjeno okostje v hrbtni legi, fragmenti lobanje nekoliko dislocirani ležijo na zatilnici. Fragmenti nadlahtnic in podlahtnic kažejo, da sta bili roki položeni v naročje, ohranjena še desna polovica medenice in obe stegenici, ostalo je uničil vkop temeljev. Na mestu, kjer bi morali biti prsti desne roke bronast prstan (1).

Spol: nedoločen; *starost:* maturus; *glob.:* 1,87 m; *smer:* Z-V (65°).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 5 je poškodovan z vkopom temeljev gotskega prezbiterija.

Pridatki:

1. Bronast prstan okroglega preseka z razprtima, zašiljenima zaključkoma; prem. 2,3 × 2,5 cm; inv. št. 4705.

Grob 6 (t. 11E)

Le fragmenti otroške lobanje in leve nadlahtnice, ostalo je uničil vkop temeljev prezbiterija.

Spol: otrok; *starost:* infans I; *glob.:* 1,71 m; *smer:* Z-V (podrobneje nedoločljiva).

Grobna jama: ni obložena.

Stratigrafija: grob 6 je poškodovan z vkopom temeljev gotskega prezbiterija.

Pridatki: -.

ANDRAE, R. 1973, Mosaikaugenperlen. Untersuchungen zur Verbreitung und Datierung karolingerzeitlicher Millefioriglasperlen in Europa. – *Acta praehistorica et archaeologica* 4, 101–198.

BELOŠEVIĆ, J. 1980, *Materijalna kultura Hrvata od 7–9. stoljeća*. – Zagreb.

BOLTA, L. 1981, *Rifnik pri Šentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče (Rifnik. Spätantike Siedlung und Gräberfeld)*. – Katalogi in monografije 19.

BOLTIN-TOME, E. 1986–1987, Predloka - antična in zgodnesrednjeveška lokaliteta. – V / In: *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju 2*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 11/2, 189–208.

BREUER, E. 2005, *Byzanz an der Donau. Eine Einführung in Chronologie und Fundmaterial zur Archäologie im Frühmittelalter im mittleren Donaauraum*. – *Archaeological Introductions* 2.

CEGLIA, V. 2000, Campochiaro. La necropola di Vicenne. – V / In: E. A. Arslan, M. Buora (ur. / eds.), *L'oro degli Avari. Popolo delle steppe in Europa*, 212–221, Udine.

CVIKL-ZUPANČIĆ, M. 1965, Komenda. – *Varstvo spomenikov* 10.

ČILINSKÁ, Z. 1973, *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*. – *Archaeologica Slovaca. Catalogi* 5.

ČILINSKÁ, Z. 1975, Frauensmuck aus dem 7.–8. Jahrhundert im Karpatenbecken. – *Slovenská archeológia* 23/1, 63–96.

EICHERT, S. 2010, *Die frühmittelalterlichen Grabfunde Kärntens. Die materielle Kultur Karantaniens anhand der Grabfunde vom Ende der Spätantike bis ins 11. Jahrhundert*. – *Aus Forschung und Kunst* 37.

FREEDEN, U. von 1979, Untersuchungen zu merowingertlichen Ohrringen bei den Alamannen. – *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 60, 368–381.

GARAM, É. 1995, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred (Cemeteries of the Avar period (567-829) in Hungary)*. – Budapest.

GARAM, E. 2001, *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. – *Monumenta Avarorum Archaeologica* 5.

- GIESLER, J. 1980, Zur Archäologie des Ostalpenraumes vom 8. bis 11. Jahrhundert. – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 10/1, 85–98.
- HÖFLER, J. 1986, *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih reform.* – Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana.
- HORVATH, T. 1935, *Die Avarische Gräberfeld von Üllö und Kiskörös.* – *Archaeologia Hungarica* 19.
- JOSIPOVIČ, D. 1982, Suha. – *Varstvo spomenikov* 24, 210–211.
- KARPF, K., T. MEYER (ur. / eds.) 2010, *Sterben in St. Peter. Das frühmittelalterliche Gräberfeld von St. Peter bei Spittal/Drau in Kärnten.* – Beiträge zur Kulturgeschichte Oberkärntens 6.
- KASTELIC, J. 1960, Staroslovanski Kranj (Altslawisches Kranj). – V / In: *900 let Kranja. Spominski zbornik*, 38–50, Kranj.
- KASTELIC, J., B. ŠKERLJ 1950, *Slovanska nekropola na Bledu. Arheološko in antropološko poročilo za leto 1984 (The Slav necropolis at Bled. Archaeological and anthropological report for 1984).* – Dela 1. razreda SAZU 2.
- KISS, A. 1977, *Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567-829) in Hungary* 2. – Budapest.
- KLEIN-PFEUFFER, M. 1993, *Merowingerzeitliche Fibeln und Anhänger aus Preßblech.* – Marburgen Studien zur Vor- und Frühgeschichte 14.
- KNIFIC, T. 1975, Dve staroslovanski grobišči z ozemlja Loškega gospostva. – *Loški razgledi* 22, 11–23.
- KNIFIC, T. 1976, Dve staroslovanski grobišči z ozemlja Loškega gospostva. Dodatek. – *Loški razgledi* 23, 337.
- KNIFIC, T. 1982, *Bled v zgodnjem srednjem veku.* – Doktorsko delo / Dissertation, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- KNIFIC, T. 2002, Lončenina v zgodnjesrednjeveških grobovih na Slovenskem / Die Keramik in den frühmittelalterlichen Gräbern in Slowenien. – V / In: Guštin, M. (ur. / ed.), *Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp / Die frühen Slawen. Frühmittelalterlicher Keramik am Rand der Ostalpen*, 115–128, Ljubljana.
- KNIFIC, T., A. PLETERSKI 1981, Staroslovansko grobišče Dlesc pri Bodeščah (Die altslawische Nekropole Dlesc pri Bodeščah). – *Arheološki vestnik* 32, 482–523.
- KNIFIC, T., D. SVOLJŠAK 1976, *Vipavska dolina (Early-Medieval Sites in the Vipava valley).* – Situla 17.
- KOROŠEC, P. 1967, Staroslovansko grobišče ob cerkvi na Drulovki (Un nécropole des anciens Slaves autour de l'église de Drulovka près de Kranj). – *Arheološki vestnik* 18, 427–432.
- KOROŠEC, P. 1979a, *Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov (Archäologisches Bild der karantansichen Slawen im frühen Mittelalter).* – Dela 1. razreda SAZU 22/1.
- KOROŠEC, P. 1979b, *Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov (Archäologisches Bild der karantansichen Slawen im frühen Mittelalter).* – Dela 1. razreda SAZU 22/2.
- LEGOUX, R., P. PÉRIN, F. VALLET 2004, *Chronologie normalisée du mobilier funéraire mérovingien entre Manche et Lorraine.* – Bulletin de liaison de l'Association française d'Archéologie mérovingienne, n^o hors série.
- LIPPERT, A. 1969, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zwölfaxing in Niederösterreich.* – Prähistorische Forschungen 7.
- LOSERT, H., A. PLETERSKI 2003, *Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und »Ethnogenese« der Bajuwaren.* – Berlin, Bamberg, Ljubljana.
- LOTTER, F., R. BRATOŽ, H. CASTRITIUS 2005, *Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375–600).* – Ljubljana.
- LUX, J. 2004, *Zidani Gaber v luči nekaterih arheoloških poznoantičnih najdb.* – Diplomski naloga / Diplomthesis, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- MARUŠIČ, B. 1967, Nekropole VII. i VIII. stoljeća u Istri (Die Nekropolen des VII. und VIII. Jh. in Istrien). – *Arheološki vestnik* 18, 333–348.
- MASELLI SCOTTI, F. (ur. / ed.) 1989, *Longobardi a Romans d'Isonzo. Itinerario attraverso le tombe altomedievali.* – Udine.
- MEJAČ, A. 1892, Komenda. – *Argo* 1.
- MIKL-CURK, I. 1999, Nit, šivanka, preslično vreteno in rimski grobovi v Sloveniji. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 70/1–2, 303–316.
- MILOŠEVIČ, A. 2008, *Križevi na obloznicama ranosrednjovjekovnih grobova u okolici Sinja / Croci sulle lastre di rivestimento delle tombe altomedievali nell'area di Signa.* – *Studia mediterranea archaeologica* 2.
- MOSER, K. 1905–1906, Über prähistorische Funde vom Gradišče und Tabor von Tomaj im österreichischen Littorale. – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 36, 140–141.
- PAHIČ, S. 1967, Staroslovanski grobovi v Brezju pri Zrečah (Altslawische Gräber in Brezje bei Zreče). – *Arheološki vestnik* 18, 357–364.
- PETRINEC, M. 2002, Dosadašnji rezultati istraživanja ranosrednjovjekovnog groblja u Glavicama kraj Sinja kao prilog razrješavanju problema kronologije starhrvatskih grobalja. – *Opuscula archaeologica* 26, 205–246.
- PETRU, P., T. ULBERT 1975, *Vranje pri Sevnici. Starokrščanske cerkve na Ajdovskem gradcu (Vranje bei Sevnica. Frühchristliche Kirchenanlagen auf dem Ajdovski gradec).* – Katalogi in monografije 12.
- PLETERSKI, A. 1982, Časovna izpovednost plastovitosti staroslovanskega grobišča Sedlo na Blejskem gradu (Stratigraphy of the Old-Slavic Cemetery Sedlo na Blejskem gradu as a Source for Datation). – *Arheološki vestnik* 33, 134–150.
- PLETERSKI, A. 1990, Staroslovansko grobišče na Sandrovi polici v Predtrgu pri Radovljici (Die Altslawische Nekropole auf der Sandrova polica in Predtrg bei Radovljica). – *Arheološki vestnik* 41, 465–504.
- PLETERSKI, A. 2008, *Zgodnjesrednjeveška naselbina na blejski Pristavi. Najdbe / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Funde.* – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 14.
- PLETERSKI, A., M. BELAK 2002, Grobovi s Puščave nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu (Die Gräber von Puščava oberhalb von Srari trg bei Slovenj Gradec). – *Arheološki vestnik* 53, 233–300.

- PLETERSKI, A., L. PERŠIČ 2008, Krvavec. – V / In: M. Guštin (ur. / ed.), *Zgodnji srednji vek. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino (Mittelalter. Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene)*, 137–144, Ljubljana.
- PÖLLATH, R. 2002, *Karolingerzeitliche Gräberfelder in Nordostbayern 1*. – München.
- SAGADIN, M. 1988, *Kranj – Križišče Iskra. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja (Kranj – Iskra Crossroads. A Cemetery from the Migration Period and the Early Slavic Period)*. – Katalogi in monografije 24.
- SAGADIN, M. 2002, Od kamnitega orodja do zgodnjega srednjega veka. – V / In: *Zbornik občine Komenda*, 39–54, Komenda.
- SAGADIN, M. 2005, Nekateri neolitske najdbe v vzhodne Gorenjske. – V / In: M. Guštin (ur. / ed.), *Prvi poljedelci. Savska skupina lengyelske kulture (First Farmers. The Sava Group of the Lengyel Culture)*, 29–36, Koper.
- SAGADIN, M. 2008, *Od Karnija do Kranja*. – Doktorsko delo / Dissertation, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- SCHMIDT, W. 1908, Kleine Mitteilungen. – *Carniola. Zeitschrift für Heimatkunde* 1.
- SLAPŠAK, B. 1995, *Možnost študija poselitve v arheologiji*. – *Arheo* 17, Ljubljana.
- STARE, F. 1975a, Kaplja vas. – V / In: *Arheološka najdišča Slovenije*, 185, Ljubljana.
- STARE, F. 1975b, Komenda. – V / In: *Arheološka najdišča Slovenije*, 185, Ljubljana.
- STARE, V. 1980, *Kranj, nekropola iz časa preseljevanja ljudstev (Kranj. Betrachtungen zur Auswertung des Grabbeigabefundstoffes der völkerwanderungszeitlichen Nekropole)*. – Katalogi in monografije 18.
- STEIN, F. 1995, Die frühmittelalterlichen Kleinfunde von Esslingen, St. Dionysius. – V / In: *Die Stadtkirche St. Dionysius in Esslingen am Neckar. Archäologie und Baugeschichte* 1, Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg 13/1. strani
- STEIN, F. 1967, *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*. – Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Ser. A 9.
- STEINKLAUBER, U. 2002, *Das spätantike Gräberfeld auf dem Frauerberg bei Leibnitz, Steiermark*. – Fundberichte aus Österreich. Materialhefte A/10.
- STELE, F. 1929, *Politični okraj Kamnik*. – Ljubljana.
- STEUER, H. 2001, Krieger und Bauern – Bauernkrieger. – V / In: *Die Alamannen*, 275–287, Stuttgart.
- SVOLJŠAK, D. 1985–1987, Staroselski grobovi na Ledinah v Novi Gorici. – *Goriški letnik* 12/14, strani.
- THEUNE-GROSSKOPF, B. 2001, Der lage Weg zum Kirchhof. – V / In: *Die Alamannen*, 471–480, Stuttgart.
- SZÖKE, B. M. 1992, Die Bezeichnungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der erste Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). – V / In: F. Daim (ur. / ed.) *Awarenforschung* 2, 841–968.
- SZÖKE, B. M., K. ÉRY, R. MÜLLER, L. VÁNDOR 1992, *Die Karolingerzeit im Unteren Zalatal. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I-II und Zalasabard-Dezsözsiget*. – Antaeus 21.
- TOVORNIK, V. 1986, Die frühmittelalterlichen Gräberfelder von Gusen und Auhof bei Perg in Oberösterreich. Teil 2: Auhof. – *Arcaeologia Austriaca* 70, 413–483.
- TOVORNIK, V. 1991, Datierungskorrekturen der altslawischen Gräber- und Siedlungsfunde in Oberösterreich. – V / In: *Chronologische Fragen des 7.–10. Jahrhunderts*. Arhäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs 2, Traismauer, 15.–16. 10. 1990, Zalai Múzeum 3, 49–55, Traismauer.
- VALIČ, A. 1962–1963, Staroslovansko grobišče v Smokuču pri Žirovnici in Srednjem Bitnju pri Kranju (Altslawisches Gräberfeld in Smokuč bei Žirovnica und in Srednje Bitnje bei Kranj). – *Arheološki vestnik* 13/14, 565–578.
- VALIČ, A. 1962–1964, Mlaka pri Kranju. – *Varstvo spomenikov* 9, 199.
- VALIČ, A. 1964, *Staroslovansko grobišče na Blejskem gradu (izkopavanje 1960) / Die altslawische Nekropole auf dem Schlossberg von Bled (Ausgrabung 1960)*. – Situla 7.
- VALIČ, A. 1967, Staroslovanski Kranj (Das Altslawische Kranj). – *Arheološki vestnik* 18, 417–425.
- VALIČ, A. 1969, Spodnje Duplje. – *Varstvo spomenikov* 12, 102.
- VALIČ, A. 1975a, Suha pri Predosljah. – V / In: *Arheološka najdišča Slovenije*, 172, Ljubljana.
- VALIČ, A. 1975b, Kokrica. – V / In: *Arheološka najdišča Slovenije*, 172, Ljubljana.
- VALIČ, A. 1980, Arheološka raziskovanja na kranjskem območju v preteklih štirih desetletjih. – V / In: J. Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, V–XXIV, Kranj.
- WERNER, J. 1962, *Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568*. – Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, Neue Folge 55.
- ŽUPANEK, B. 2001, *Ljubljanski prostor v rimskem času*. – Magistrska naloga / Master's thesis, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

The early medieval cemeteries of Komenda and Zgornji Brnik in the Gorenjska region

Summary

KOMENDA–SV. PETER

The cemetery by St Peter's church in Komenda

The first early medieval finds from Komenda near Kranj were published as early as 1892,¹ and more were discovered in 1895, when St Peter's church was being repaired, and several early Slavic graves were discovered near the foundations of the presbytery. Of all the finds, only two Köttlach temple rings and two enamelled crescent earrings have been preserved. The site was published by Schmidt.²

On the basis of this information (and due to works that were planned), ZVKDS, OE Kranj (the Kranj Regional Unit of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia) conducted a preliminary archaeological survey in 1992. In the exterior, immediately next to the southern church wall, a test trench was excavated. Grave 1/92 (it had destroyed a stone mound) lay in a rubble layer, and there were many fragments of charcoal and burnt clay under it (remains of fires). The layer was delimited with stones, which apparently marked the edge of the grave pit. Lower, under the upper rubble layer, there were three graves. The pits of the two deeper ones were lined with stones (see Catalogue: graves 1–4/92; *Insert 1; Fig. 1; Pls. 1, 2*).

In 1999, the second preliminary archaeological survey was conducted, this time north of the church, in an abandoned graveyard, between the church and the old Komenda mansion.

The wall (2) that reaches from under the foundations of the church is later than the early medieval burials (Catalogue: graves 1–22/99; *Insert 1; Fig. 2; Pls. 2–8*).

The south-western mansion wall doubles as the northern wall of the above-mentioned graveyard. In 2001, the area near the south-western wall of the mansion was damaged and the ZVKDS, OE Kranj, therefore, started with archaeological excavations of the damaged surface. The sterile base layer, which descends from east to west, revealed outlines of grave pits: ten early medieval graves (W–E

orientation; Catalogue: 1–10/01; *Insert 1; Figs. 3, 4; Pls. 8–11*), and seven graves from the Baroque period (N–S orientation, towards the church). In addition to the graves, a number of postholes were discovered in the excavation field (*Insert 1: pits 1–9*), possibly representing the remains of a wooden construction linked with the fortification (Slovene: *tabor*; built at the end of the 15th century) established as part of the system for defence against the Turks. It is thought that the mansion leaned against the walls of the fortification (the SW wall of the present mansion covers a large part of the northern side of the fortification walls).

From 1992 to 2001, 47 early medieval graves were excavated near the Komenda church. Based on their arrangement, the conclusion may be drawn that the core of the cemetery was in the area of the present nave, for there were only later (i.e. from the Baroque period) graves in the area of the present presbytery.

Burial rite

With regard to early medieval graves, burial depth, grave pit size and grave construction are taken into account when determining burial ritual.

According to their **depth**, the Komenda graves are arranged in four groups (*Fig. 5*). The exceptionally deep ones are mostly in the 1992 trench and in the western part of the 2001 trench. It seems that the terrain originally sloped downwards to the south and west. The shallow graves mostly lie near the eastern edge and in the middle of the 1999 trench and in the eastern part of the 2001 trench. However, the 1999 trench also reveals that the exceptionally deep graves are evenly distributed. Deeper burials can therefore have an additional meaning here.

Grave pit size (*Fig. 5*) could only be documented in the cases of graves dug into clay (sterile base layer, i.e. very deep graves). The size of shallower graves can be estimated based on the extent of destruction of the neighbouring (earlier) graves, caused by the digging of the later ones (e.g. Gr. 4/99, 12/99, 16/99, 21/99, 27/99, 28/99). These grave pits, however, did not reach the dimensions of the largest graves (Gr. 18/99 and 26/99; 3/01, 8/01 and

¹ Mejač 1892, 62.

² Schmidt 1908, 37, Pl. 2: 22.

9/01). There was no standard grave pit size: out of 24 deeply dug graves, 11 grave pits are large.

Grave construction (Fig. 5) occurs in two forms: either there are grave pits distinctly lined with stones in several rows along their entire height (Gr. 3/92 and 4/92) or there is a wooden lining, i.e. a board under the skeleton (Gr. 8/99 and 26/99, 4/01), a board above the skeleton (22/99), or a board along one of the sides of a grave pit, sometimes combined with a wooden bedding (Gr. 4/99; 3/01, 6/01 and 10/01).

Grave constructions and deeper grave pits are frequently connected with the graves with a larger number of grave goods. If the criterion used is three or more grave goods, then six graves (8/99, 17/99 and 26/99, 4/01, 5/01 and 7/01) fall into this category. Only in three cases do the skeletons lay on boards (8 and 26/99; 4/01). Three graves could be classified among the exceptionally deep ones (4/01, 5/01 and 7/01). They, however, mostly lie in the western part of the cemetery, where graves are deeper than average (because of the terrain originally sloping downwards). In the entire cemetery, grave constructions with boards were documented in less than 20% of cases, but they are relatively more common in graves that contained a larger number of finds (50 %).

Burial orientation (Fig. 7) could be documented in 38 graves. Deviation from the N–S direction was recorded. The ideal W–E direction thus means a deviation of 90° from the north. The first prevalent direction is the segment from 110° to 120°, represented by as many as 18 graves. The second one is less distinct: in the segment from 96° to 106° it is represented by 12 graves.

In the group of graves with linings and large grave pits, it was possible to establish the orientation of 11 graves. Eight of them lie in the first prevalent direction, two in the second prevalent direction, while the direction of one is 88°.

With some graves, the **fills of their grave pits** are specific (fragments of pottery, small pieces of charcoal and burnt clay, and bovine teeth in four cases). The presence of charcoal pieces is possibly a consequence of digging into an earlier settlement layer (Neolithic; see below).

Stray finds

Numerous flint chips and fragments of tools, some of which found their way into graves (4/92, 5/92 and 27/92, 9/2001), a quern fragment (*Pl.* 7:

35), and especially a small polished stone axe (*Pl.* 7: 33) indicate that the cemetery was located on the site of a Neolithic settlement.³

The relatively large number of early medieval and later chance finds (for the year 1999 see *Pl.* 7) is the consequence of a long-term use of the cemetery (the area directly around the church was in use as late as the 20th century).

Pottery

No pottery vessels as grave goods were found in the Komenda cemetery.

Perhaps a large potsherd at the foot of the skeleton in grave 23/99 (*Pl.* 5: F2) (which corresponds the usual position of such grave goods) may be interpreted as a reminiscence of laying pottery vessels in graves. It must have belonged to an extremely large vessel, a pot or a baking lid. Though it is coarsely manufactured (hand-made), unevenly burnt and contains a coarse tempering agents, this is not necessarily an element providing time-defining data. Pottery fragments were present in the fill of 13 graves, especially those with large and deep grave pits (e.g. Gr. 18/99, 27/99, 32/99; 3/01, 8/01 and 9/01). These graves differ from others in their orientation, which is mostly the first predominant direction (110° to 120°).

Only shards of pots with everted rims (*Pls.* 6: C3–5; 11: A3–4) can be classified according to their shape.

Tools

The **spindle-whorl** from Komenda (*Pl.*: 1: B1) was made of either a shard or a brick from the Roman period. While spindle-whorls are a characteristic grave good of late Roman cemeteries, both Roman and Germanic, they are an extremely rare find in early medieval graves in the area of the present-day Slovenia. In ethnically mixed cemeteries (Kranj–Lajh, Rifnik near Šentjur and Vranje near Sevnica), they mostly express native character.⁴ The Lombards knew of spindle-whorls in cemeteries in the Pannonian as well as in the

³ Sagadin 2005, 32–33.

⁴ Stare 1980, *Pls.* 7: 8; 13: 6; 23: 3 etc.; Bolta 1981, *Pls.* 1: 14; 10: 12; 12: 8 etc.; Petru, Ulbert 1975, Fig. 42: f.

Italian phases.⁵ In the time from the 6th to the 8th centuries, spindle-whorls were also a typical grave good in barbarized indigenous population cemeteries in the area that corresponds to the notion of late Roman Istria.⁶ It seems that spindle whorls as a grave good are an old element, establishing a connection between the Late Roman period and the Early Middle Ages.

Knives as grave goods also have a long tradition. As a status symbol, they (probably) persisted much longer than spindle whorls, i.e. as late as to the 10th century. They appear in all late Roman (both Roman and Germanic) graves. In addition to the above-mentioned cemeteries, the Late Roman autochthonous cemetery of Bled–Pristava should be mentioned, where, according to the analysis of Knific, knives characterize the third phase of the cemetery (between 570 and 600).⁷ The practice of laying knives in graves, which can be observed in both Avar and Slavic burials, comes either from Germanic (Merovingian) or from Late Roman cemeteries.⁸

Out of five knives from the Komenda graves, four belong to the type with a straight back and cutting edge curved towards the tip (*Pls.*: 1: A1; 5: F1; 6: A3,B1), and one to the type with a straight cutting edge and back angled towards the tip (*Pl.* 11: A1). According to the classification by Pleterski, the latter belongs to the group found in the earliest graves of the Bled–Sedlo cemetery while the rest belong to the second group.⁹ In Bavaria, knives with a straight cutting edge and back angled towards the tip appear in Pöllath's Phase I but especially in Phase II, i.e. the first half of the 8th century.¹⁰ The knife from grave 9/01 in Komenda could be classified into Pöllath's Type M3d, and the rest of them into Type M4, i.e. Phase II. In Komenda, all the knives are the only objects in their graves. Grave 26/99 (*Pl.* 6: A3), where a knife was found together with earrings with tin beads, is an exception. Continuity notwithstand-

ing, knives are still characteristic of earlier burials of the so-called Carantania Stage. In the early medieval Bled–Pristava cemetery, for instance, it is the knives with a straight back that are limited to the earliest stage.¹¹

Jewellery

Among the earliest **temple rings** are those that fasten with a *loop and a hook*. Such rings were found in graves 1/01, 2/01 and 5/01 (*Pls.* 8: D1,E1; 10: A3), and perhaps also in graves 1/01 and 3/01, where only the end with the hook has been preserved (*Pls.* 8: D2; 9: A1). According to the established early medieval chronologies in Slovenia, such circlets belong to the earliest, so-called Carantania Stage, in the 7th and 8th centuries, or in the time from the end of the 7th to the middle of the 8th century (the earliest phase of the early medieval cemetery Bled–Pristava).¹² The analysis of the Bled–Sedlo cemetery showed that they remain until the beginning of the 9th century.¹³ In Bavaria, such female jewellery comes in two variants of fastening: with two hooks (Type H3) or with a loop and a hook (Type H2; Pöllath, 2002, 178). All fully preserved circlets from Komenda belong to Type H2, i.e. chronological Phase II (first half of the 8th century, according to Pöllath). A massive temple ring with strongly profiled ends (*Pl.* 10: A1), among the contents of grave 5/01, enables extending the duration of rings with a loop and a hook further into the 9th century.

Earlier objects are also represented by *rings with a hook on one side and a flat, forged loop on the other*. Two such (deformed) specimens were found in rich grave 4/10 (*Pl.* 9: 5,6) and another one is a stray find (*Pl.* 7: 3). They belong to the "Transitional" Stage (from the second half of the 8th to the middle of the 9th century).¹⁴

Temple rings with straight ends or the relatively large temple rings made of thin wire can also be dated to that period. Profiled ends are indicated by an incised line (sometimes a spiral). In Komenda, they were found in graves 1/92 (*Pl.* 2: A2), 4/99 (*Pl.* 3: B1), 7/99 (*Pl.* 3: C1), 8/99 (*Pl.* 3: D1,2), 12/99

⁵ Werner 1962 (*Pls.* 3: 8; 7: 11; 8: 7; 47: 30; 48: 8; 57: 23); Maselli Scotti (ed.) 1989 (Gr. 74a [Pl. 9: 2], 114 [Pl. 13: 2], 45 [Pl. 17: 2], 42 [Pl. 18: 4], 90 [Pl. 19: 6]).

⁶ Marušić 1967, 337; Predloka (Boltin-Tome 1986–1987 195, Pl. 5: 7); Gojače–Boršt (Knific, Svoljšak 1976, 55–57, Pl. 1: 6); Tomaj (Moser 1905–1906, 140–141); Ledine by Nova Gorica (Svoljšak 1985–1987, 105–122, *Pls.* 2: 1; 3: 3).

⁷ Knific 1982, 21, *Pls.* 17: 1; 19: 11; 24: 2; 25: 12; 26: 12.

⁸ Cf. the thesis on the origin of this custom in: Losert, Pleterski 2003, 240 and Korošec 1979a, 238–240.

⁹ Pleterski 1982, 141, Fig. 5.

¹⁰ Pöllath 2002, 178, 192.

¹¹ Knific 1982, 30, Figs. 27, 28.

¹² Korošec 1979a, 305 (Type 1.2), 187 (stresses their "pre-Slavic" origin); Knific 1982, Fig. 27 (Pristava).

¹³ Pleterski 1982, 146.

¹⁴ Korošec 1979a, 189; Knific 1982, 27, Fig. 27; Pleterski 1982, 141.

(Pl. 4: B1,2), 20/99 (Pl. 5: C1), 21/99 (Pl. 5: D1,2) and 27/99 (Pl. 6: C2). Many of them are stray finds (Pls. 2: C5,6; 7: 5,6,8,9,11–17,20; 9: C1). In the Kranj–Križišče Iskra cemetery, these temple rings represent Type 2 and are consistently connected with artefacts from the “Transitional” Stage.¹⁵

The most typical representatives of the Köttlach Stage are the somewhat *thicker temple rings with strongly profiled ends*, found in graves 11/99 (Pl. 4: A1,2), 17/99 (Pl. 4: E1,2), 5/01 (Pl. 10: A1,2), 7/01 (Pl. 10: C4–7). In the cemeteries at Bled–Pristava and Bled–Sedlo, they appear from the middle of the 9th century onwards while the variant with several thickenings at the ends persists all the way to the 11th century.

Four variants of **earrings** have been discovered in Komenda, each of them represented by just one sample.

The earliest are indisputably *two earrings with a vertically strung profiled tin bead* (German: Bommelohr) from grave 26/99 (Pl. 6: A1,2). An approximate analogy from Slovenia is three bronze earrings from the Humek cemetery in Dobova, grave 25, which are dated to the 8th century.¹⁶ The cemetery only contained artefacts typical for the Carantania Stage. A pair of earrings, each with three vertically strung tin beads, from the southern part of the Kranj–Farna cerkev cemetery (grave 145, in the deepest line of graves; the graves there typically lack grave goods, have large and deep grave pits, often with a coarse tempering agents) belongs to the same type. Kastelic dated these two earrings as “pre-Köttlach”.¹⁷

Grave 17/99 contains an *earring with a horizontally strung two-piece tin bead* (Pl. 4: E3). A pair of similar earrings was found in Bled–Pristava (Gr. 92), together with late Köttlach temple rings; the grave also belonged to the latest group of graves according to horizontal stratigraphy.¹⁸ P. Korošec proposed a somewhat earlier date: the 9th century.¹⁹ Her thesis is supported by the great similarity between these earrings and those that are known in the Merovingian cultural circle as early as the second half of the 7th and the beginning of the 8th century, and that fasten in a similar way, with a loop and a hook.²⁰ The context of grave

17/99 from Komenda, however, speaks for a later date, for the rest of the finds belong to Korošec’s “Transitional” Stage.

As has generally been found, there are two variants of *crescent earrings* in Komenda: earrings with forged crescents (and incised decoration) and earrings with cast crescents (and enamel decoration).

Two forged crescent earrings from grave 4/01 bear two thickenings on the border from the hoop into the lunula (Pl. 9: B1,2) while the fragmented earring from grave 7/01 (Pl. 10: C3) was apparently without thickenings. Such earrings occurred in the “Transitional” Stage but remained present in the Köttlach Stage.²¹ Both graves from Komenda support this thesis: grave 4/01 contains typical “Transitional” Stage artefacts, and grave 7/01 has distinctly Köttlach contents. The decorative motifs bring nothing new.²²

The two cast earrings with enamel decoration from grave 7/01 (Pl. 10: C1,2; Fig. 8: 2) and a similar earring with a fragmented hoop (a chance find (Pl. 7: 1; Fig. 8: 1) have also been repeatedly dated to the proper Köttlach Stage.

Among the discovered **finger-rings**, the one from grave 5/01 (Pl. 10: A4), with three longitudinal ribs and fastened with a rivet, has the earliest origin. P. Korošec mostly dated such rings to the “Transitional” Stage. At Bled–Pristava, they occur from the second half of the 8th century onwards; at Bled–Sedlo, they belong to the earliest group (from the beginning of the 9th century onwards); at Kranj–Križišče Iskra, they are among the earliest artefacts, which corresponds to the “Transitional” Stage.²³ The contents of Gr. 5/01, which include a cast temple ring with strongly profiled ends, draw attention to the fact that these rings were still in use during the Köttlach Stage. Banded finger-rings, decorated with various incised ornaments, e.g. the zigzag line, were defined as a separate category by Korošec, who dated them in the Carantania Stage (her Type 4.2.b 2).²⁴ The stray find, i.e. the ring (Pl. 7: 26) from Komenda, corresponds to this type. Finds from other cemeteries, however, indicates that these finger-rings lasted longer.²⁵ Other, typologically not as well defined finger-rings, can be similarly classified as well. Their common

¹⁵ Sagadin 1988, 44–45.

¹⁶ Knific 2002, 123, Fig. 21.

¹⁷ Kastelic 1960, 45–46, Figs. 2 and 3.

¹⁸ Knific 1982, Fig. 27; Pl. 7: 16,17.

¹⁹ Korošec 1979a, 199.

²⁰ Legoux, Périn, Vallet 2004, No. 306.

²¹ Sagadin 1988, 47–48.

²² Cf. Sagadin 1988, Pls. 31: 13–17; 44: 11,18.

²³ Korošec 1979a, 221; Knific 1982, 28, Fig. 27 (Pristava); Pleterski 1982, 141 (Sedlo); Sagadin 1988, 53 (Kranj).

²⁴ Korošec 1979a, 221.

²⁵ Knific, Pleterski 1981, Fig. 31.

feature is an incomplete hoop and relatively thin cross-section: Gr. 8/99 (*Pl.* 3: D3,4), 17/99 (*Pl.* 4: E5), 27/99 (*Pl.* 6: C1), 4/01 (*Pl.* 9: B8,9) and chance finds (*Pl.* 7: 23,29).

Cast finger-rings are in principle later (Köttlach Stage). Typical for them is a thicker cross section, either rhombic (Gr. 3/99 *Pl.* 10: C8), triangular (chance find *Pl.* 7: 27), lenticular (Gr. 1/01 *Pl.* 8: D3), or D-shaped (Gr. 7/01 *Pl.* 10: C8; chance find *Pl.* 7: 25).

Two fragmented **fibulae** of thin sheet bronze were found in graves 17/99 and 4/01: an equal-arm fibula (*Pl.* 4: E4) and a round fibula with a disc in the middle (*Pl.* 9: B7). Both graves contained typical "Transitional" Stage inventory. P. Korošec also dated such fibulae to the "Transitional" Stage.²⁶ The dating is furthermore supported by a grave unit from the Kranj–Križišče Iskra cemetery.²⁷ These fibulae persisted as late as the Köttlach Stage, as confirmed by a grave unit from Bled–Pristava²⁸ and the stratigraphic position of grave 85 from Bled–Sedlo.²⁹

A one-piece **bronze belt buckle** from grave 14/99 (*Pl.* 4: C1), the frame of which was cast together with the chape, is unique in the inventory of early Slavic grave finds. The buckle was evidently attached to the belt with rivets through three small holes, and the patina still holds some remains of the leather belt on the chape. The best analogy for the belt buckle from Komenda, for the shape of its chape, frame and how it was attached to the belt, is the buckle from grave 178 of the Avar cemetery Úllö.³⁰ Breuer dated it in his Phase 7, i.e. the end of the 8th and the beginning of the 9th century.³¹ A similar buckle from grave 21 of the Garabonc I cemetery near Lake Balaton dates to the same phase.³²

Grave groups and dating

Considering grave contents in connection with burial characteristics, the first group of Komenda

graves to emerge is **the group of graves with knives** (*Fig.* 5). There are five such graves (2/92, 23/99, 24/99 and 26/99, 9/01), their common characteristic being extremely deep and large grave pits. Four of these graves are oriented between 110° and 120°, and four contained pottery fragments in the fill of the grave pit. Considering the above-listed parameters, Gr. 3/92 and 4/92, 18/99 and 22/99, 3/01, 6/01, 8/01 and 10/01 might also be added to the group with knives. (Grave pit depth is only relevant in the central and eastern parts of the cemetery.) In the central part, it seems that these graves might have been arranged in two rows (*Fig.* 5): the first one composed of Gr. 3/01, 19/99, 31/99 and 22/99, with graves 19/99 and 31/99 included because of their extremely deep grave pits; and the second row containing graves 18, 26 and 23/99, possibly also 32/99. In addition to knives, these graves contained a ceramic spindle-whorl, two earrings with a vertically strung sheet metal bead and (probably) a silver earring with a hook. All these objects are the earliest in Komenda and more or less connected with the tradition of the burial rite of the area. Especially intriguing is the comparison with the nearby cemetery of Kranj–Križišče Iskra, where the graves of the indigenous population typically display, in addition to their greater depth, large grave pits with various grave constructions, made of either stone or wood. Among early Slavic graves, wooden grave constructions are predominantly reserved for the graves comprising more numerous finds (a similar case is Bled–Pristava).³³ Among the Late Roman graves, in contrast, a wooden grave construction, in addition to the generally used stone lining, is more than 2.5 times more common than among early Slavic graves and is not connected with the graves with more numerous finds.³⁴ Though stone grave constructions do not occur in Komenda (except in graves 4/92 and 3/92), it is evident that grave pits were more carefully prepared in the earlier group of graves (*Figs.* 5, 6).

The earlier Komenda graves contain fewer grave goods than the later ones, and a larger number of earlier graves contain no grave goods. In the group of 16 earlier graves, 57% contain no grave goods; there is only one grave with more numerous finds (three or more). In the group of later graves, only 13 of them contain no grave goods while there are seven graves with more numerous finds.

²⁶ Korošec 1979a, 210–211.

²⁷ Sagadin 1988, *Pl.* 12: 10.

²⁸ Knific 1982, *Pl.* 5: 3.

²⁹ Pleterski 1982, *Figs.* 4 and 5.

³⁰ Horvath 1935 (the description on p. 27 does not explicitly say that the buckle was cast together with the frame, but this can be concluded on the basis of the photo in t. 11: 27).

³¹ Breuer 2005, *Fig.* 55; *Pls.* 10 (Úllö, grave 186), 11 (Úllö, grave 178).

³² Szóke 1992a, 173, *Pl.* 6: 1.

³³ Kastelic, Škerlj 1950, 24.

³⁴ Sagadin 1988, 39–40.

Graves without grave goods and the gradual disappearance of grave goods are a broader phenomenon at the end of the Late Roman period.³⁵ In the territory of Slovenia, this phenomenon is particularly prominent, e.g. in the last phase of the late Roman Bled–Pristava and Kranj–Križišče Iskra cemeteries.³⁶

The **earliest** graves from Komenda (*Fig. 6*) thus display similarities to the latest late Roman and the earliest early medieval graves of the Pristava cemetery, which can be dated as early as the end of the 7th century. In early medieval contexts, graves with only knives (as well as those containing no grave goods) are the earliest and represent an element of the tradition. The absence of pottery (in graves) could indicate a native population. In this period, pottery still occurs in Slavic graves, following the development indicated by the Upper Austrian cemeteries and also comparable the cemetery in Puščava above Stari trg near Slovenj Gradec.³⁷ The dating of the earliest Komenda graves depends on the date of the earrings with vertically strung tin beads. Our opinion is that due to their similarity to the earrings from southern Germany and because of the overall characteristics of the earliest Komenda graves, these earrings in Komenda could be dated to the first half of the 8th century, despite the fact that they might still be present in the second half of the 8th century.

Graves 4/99, 7/99, 8/99, 12/99, 14/99, 17/99, 20/99, 21/99 and 27/99, 1/01, 2/01 and 4/01 can be classified into the **late phase** of the Komenda cemetery. It is noticeable that earrings with loops and small chains in the lower part of the hoop are not present, and neither are banded finger-rings with a broadened and punched upper part, which often still occur during the “Transitional” Stage as a remnant.³⁸ These artefacts are not present here even in the earlier phase, which might indicate the continuity of the settlement. However, the fact that the late group lacks knives (though they do appear in other cemeteries of that period) indicated discontinuity. The supposed discontinuity could be explained by the assumption that the earlier group lasted longer and therefore some of its graves with knives could indicate the time of the later group (e.g. Gr. 23/99 or 26/99). Forged crescent earrings

are present in both Komenda (Gr. 4/01; *Pl. 9: B1,2*) and Kranj–Križišče Iskra³⁹ cemeteries. They are dated to the time from the second half of the 9th century onwards by the majority of researchers.

The **latest group** of Komenda graves is marked predominantly by the appearance of cast temple rings with strongly profiled ends, cast crescent earrings decorated with enamel, cast finger-rings, etc. Graves 3/99 and 11/99, as well as 5/01 and 7/01 could be classified into this group. The arrangement of these graves implies that in its later phase, the cemetery spreads towards the east (*Insert 1*). However, in the thus-far investigated area of the cemetery, there are none of the latest Köttlach finds, e.g. cast temple rings with multiply profiled ends (an exception is grave 11/99, *Pl. 4: A2*) or cast earrings with three prongs. The same is true for the Bijelo Brdo elements, which reached the area of the Köttlach culture in its latest phase.

Considering the age of the earliest graves and the historical data on the organisation of the Church in the area, it can be asserted that the cemetery in Komenda preceded the church. Höfler supposes that the first church in Komenda was a proprietary one (perhaps belonging to the counts of Sempt-Ebersberg, around 1000), which became a parish church during the 11th century, separating from the territory of the grandparish (Slovenian: *prafara*; the earliest parish in a certain region) in the nearby Mengeš.⁴⁰ The continuity of burials since the 8th century can be ascribed to the fact that the grandparish of Mengeš itself was formed “only” very shortly before the year 1000.⁴¹

ZGORNJI BRNIK–SV. JANEZ KRSTNIK

The cemetery by the church of St Janez Krstnik (St John the Baptist)

In the year 2000, foundations of a gothic presbytery were discovered near the succursal church of St Janez Krstnik in the village of Zgornji Brnik near Kranj. Inside the uncovered presbytery, outlines of four grave pits were revealed. In the pits, the meagre remains of six skeletons were cleared (*Figs. 9, 10*).

³⁵ Lotter, Bratož, Castritius 2005, 155.

³⁶ Knific 1983, 23, Figs. 19 and 21 (Pristava); Sagadin 2008, 162 (Kranj).

³⁷ Pleterski, Belak, 2002, 265.

³⁸ Korošec 1979, 305.

³⁹ Sagadin 1988, 67.

⁴⁰ Höfler 1986, 27.

⁴¹ Höfler 1986, 28.

Small finds include only a few pieces of jewellery, belonging without exception to the later, i.e. Köttlach Stage. The only distinctive piece is an iron ring functioning as a temple ring (*t. 11: C2*); the rings from Bled–Pristava⁴² or that of Baldramsdorf Rosenheim are analogous.⁴³

The majority (seven) of the thus-far known early medieval cemeteries in the immediate vicinity of Kranj belong to the earlier (Carantania) cultural Stage, only two of them (Zgornji Brnik and Spodnje Duplje, i.e. the farthest two from Kranj) belong to the later, Köttlach Stage.

The explanation for the abandonment of smaller village cemeteries in the vicinity of Kranj could be that, in the time of the Köttlach Stage, burials were transferred to the graveyards around the parish church in Kranj (Kranj–Farna cerkev) and to the one around the former church of St Martin on the left bank of the Sava river (Kranj–Križišče Iskra). This could explain the unusually large number of early medieval burials in Kranj; according to the latest research, there are more than 1200 of them (with a large part of the cemetery remaining unexplored) and at the former church of St Martin near the Sava (246 early medieval graves with only one third of the cemetery investigated).

In the 9th century, the Church apparently achieved the centralization of burials at least in Kranj, which could indicate a remarkably early formation of an grandparish centre. Burials in Zgornji Brnik (as well as in Spodnje Duplje), however, were apparently still conducted (or, more likely, were only founded) in the time of the Köttlach Stage. The reason might be in the distance from the parish centre. According to Höfler, churches with the right of baptism (as a rule dedicated to St John the Baptist) were to be found on the fringe of grandparishes, thus making baptism easier for the people living far from parish centres.⁴⁴ The church of St John the Baptist in Zgornji Brnik stands exactly half way between two grandparish centres (Kranj and Mengeš) and could therefore mark the border between them.

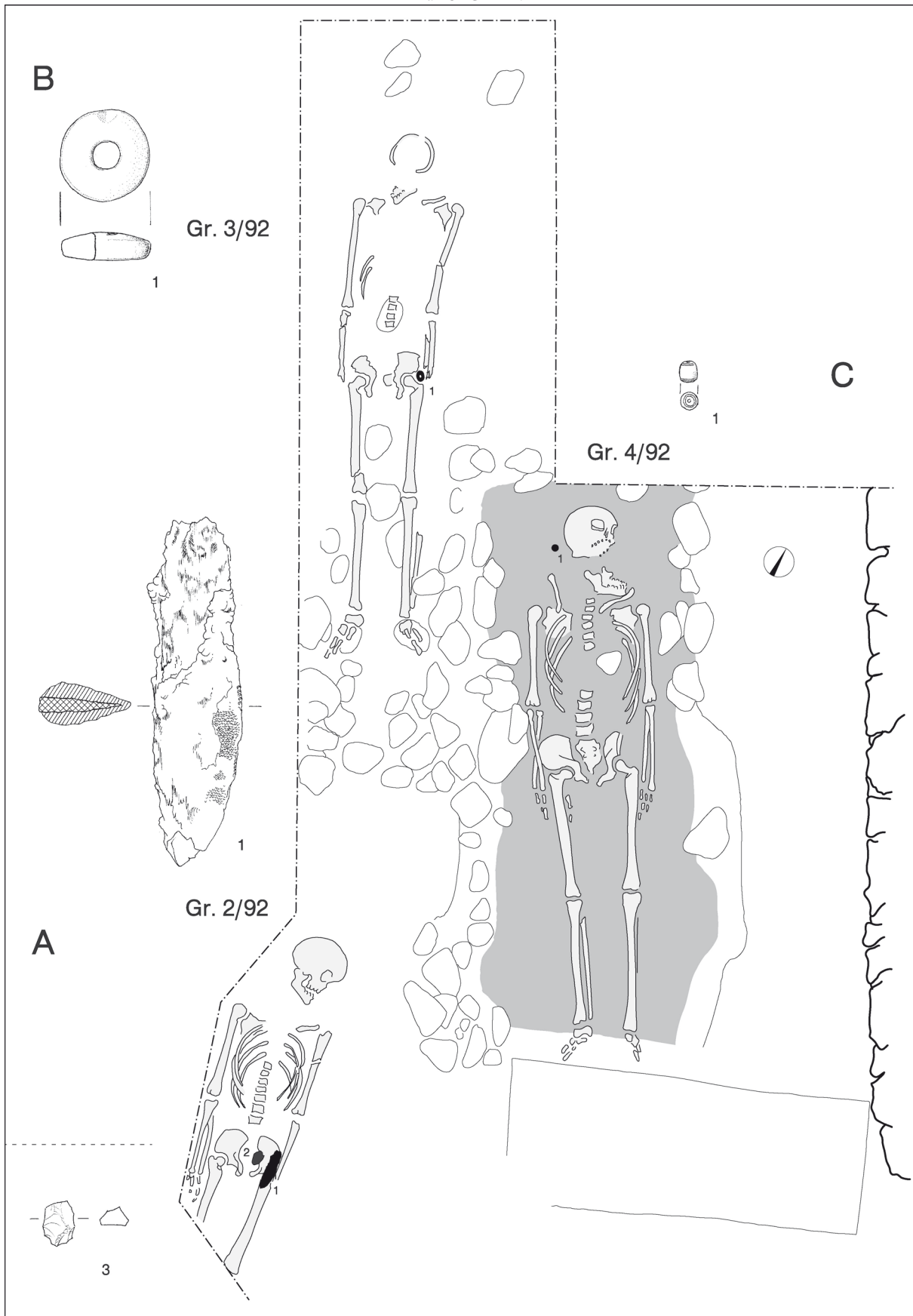
Translation: Meta Osredkar

Milan Sagadin
ZVKDS OE Kranj
Tomšičeva ulica 7
SI-4000 Kranj
milan.sagadin@zvkd.si

⁴² Knific 1982, Pl. 5: 15, Gr. 47.

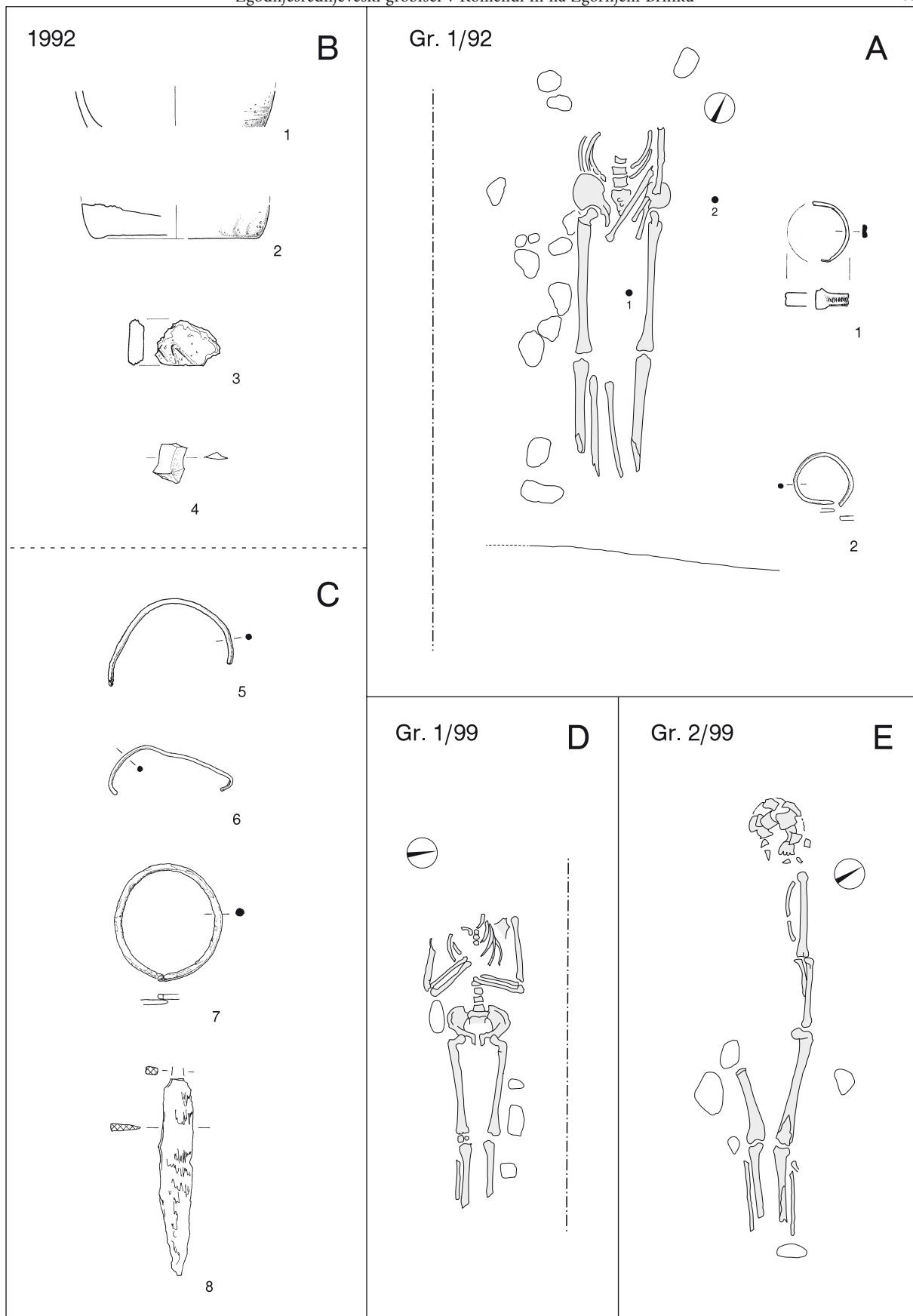
⁴³ Eichert 2010, Pl.12: 2, Gr. 29.

⁴⁴ Höfler 1986, 57–63.

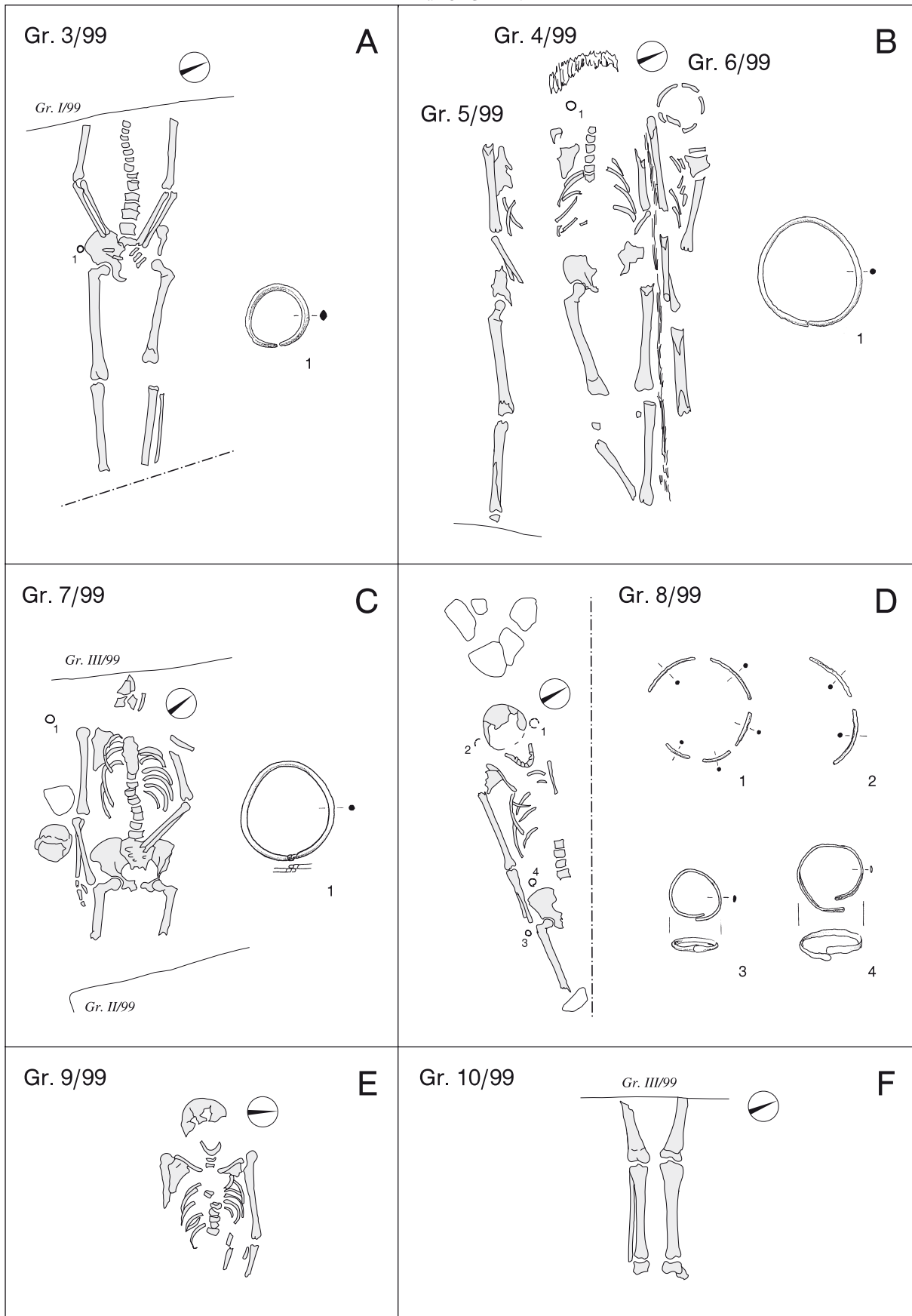
T. 1: Komenda, sv. Peter, 1992. A1 železo; B1 opeka; C1 steklo; A3 kamen. M. = 1:2.

T. 1: Komenda, St Peter, 1992. A1 iron; B1 brick; C1 glass; A3 stone. Scale = 1:2.

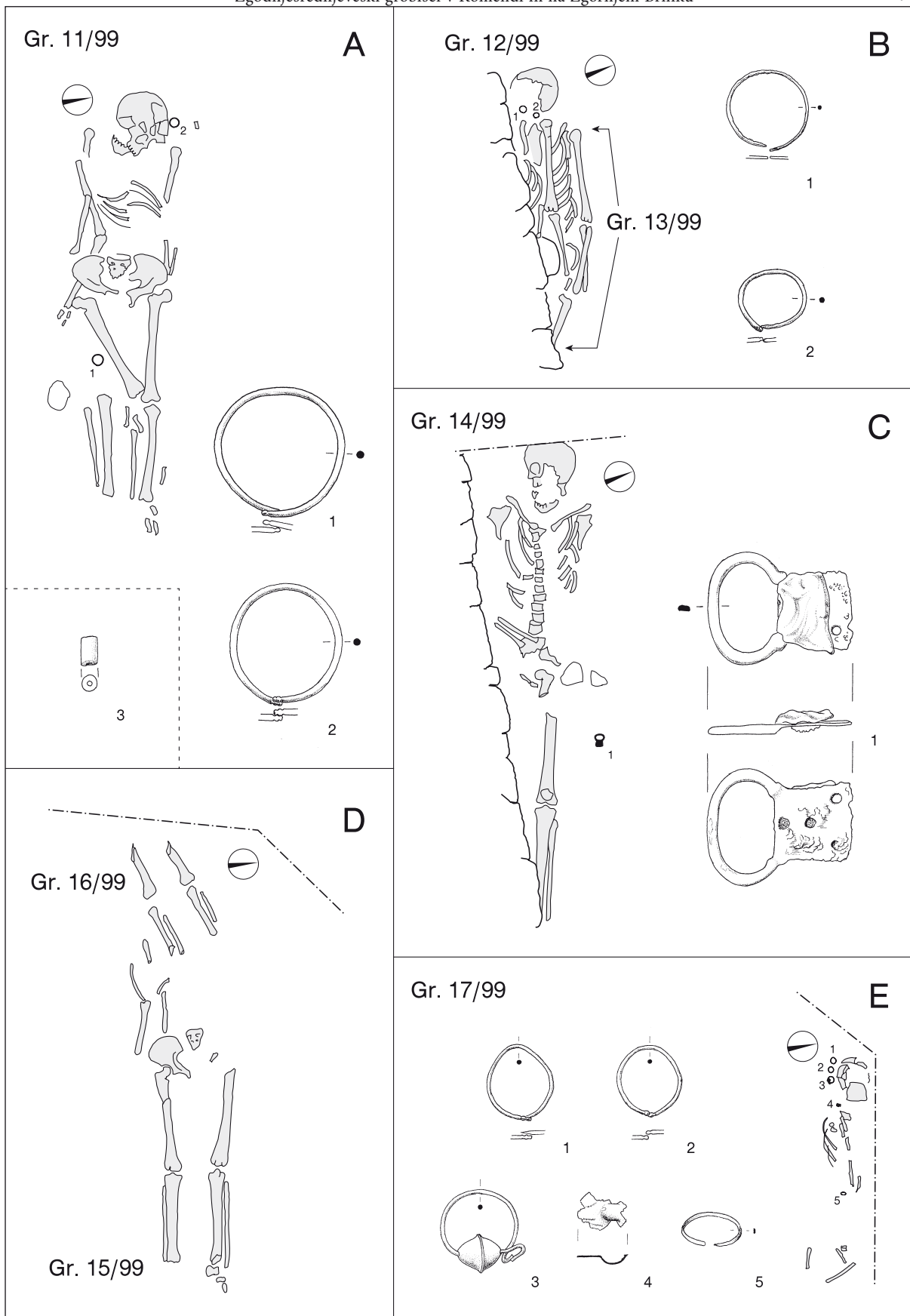

T. 2: Komenda, sv. Peter, 1992 (A); najdbe iz grobne konstrukcije in zasutja gr. 3/92 in 4/92 (B); najdbe izven (C). Sondiranje l. 1999 (D,E). A1-2, C5-7 bron; C8 železo; B1-3 keramika; B4 kamen. M. = 1:2; B1-3 = 1:3.

T. 2: Komenda, St Peter, 1992 (A); finds from the grave constructions and grave fills 3/92 and 4/92 (B); stray finds (C). Trench 1999 (D,E). A1-2, C5-7 bronze; C8 iron; B1-3 pottery; B4 stone. Scale = 1:2; B1-3 = 1:3.

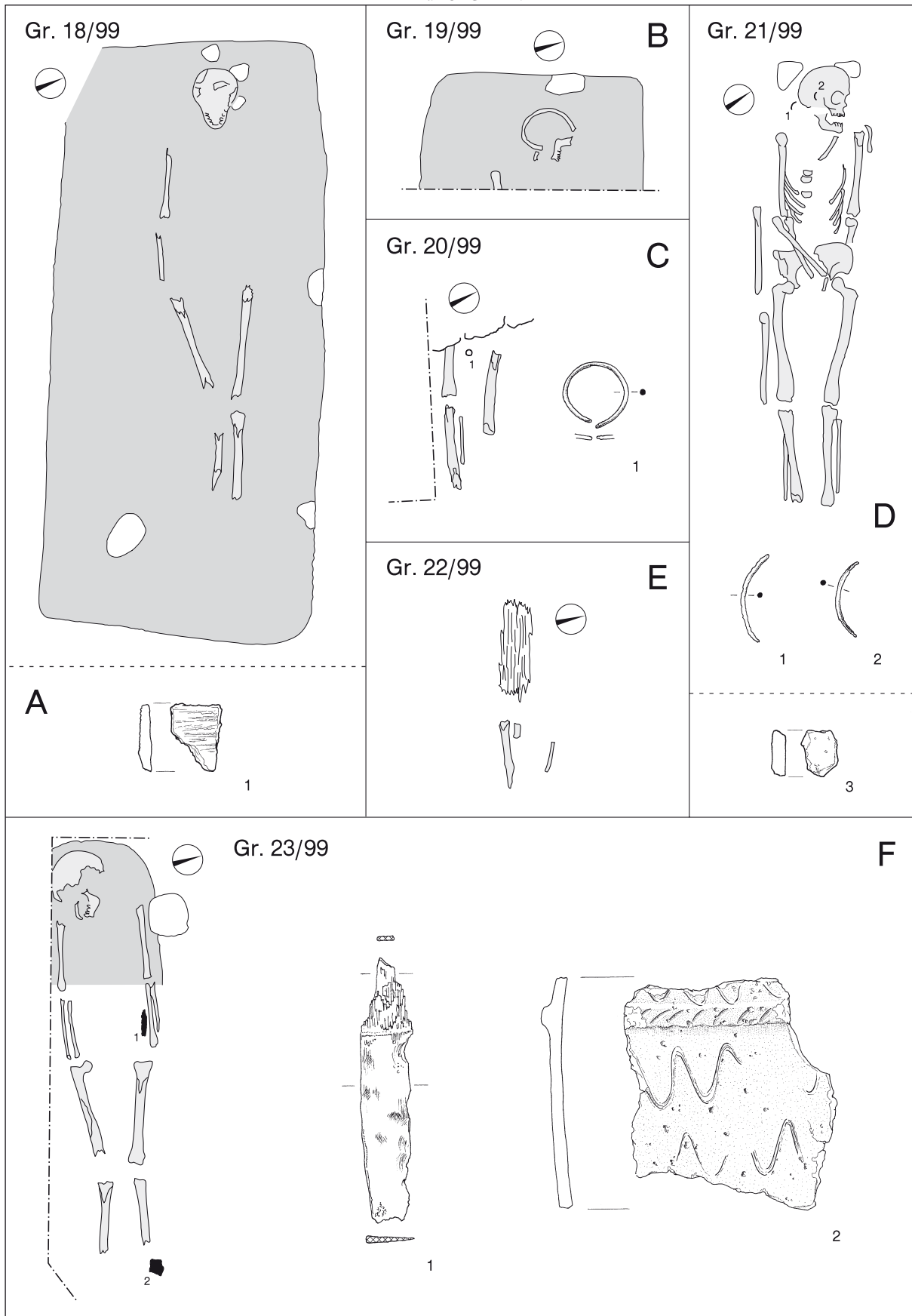

T. 3: Komenda, sv. Peter, 1999. Vse bron. M. = 1:2.
 T. 3: Komenda, St Peter, 1999. All bronze. Scale = 1:2.

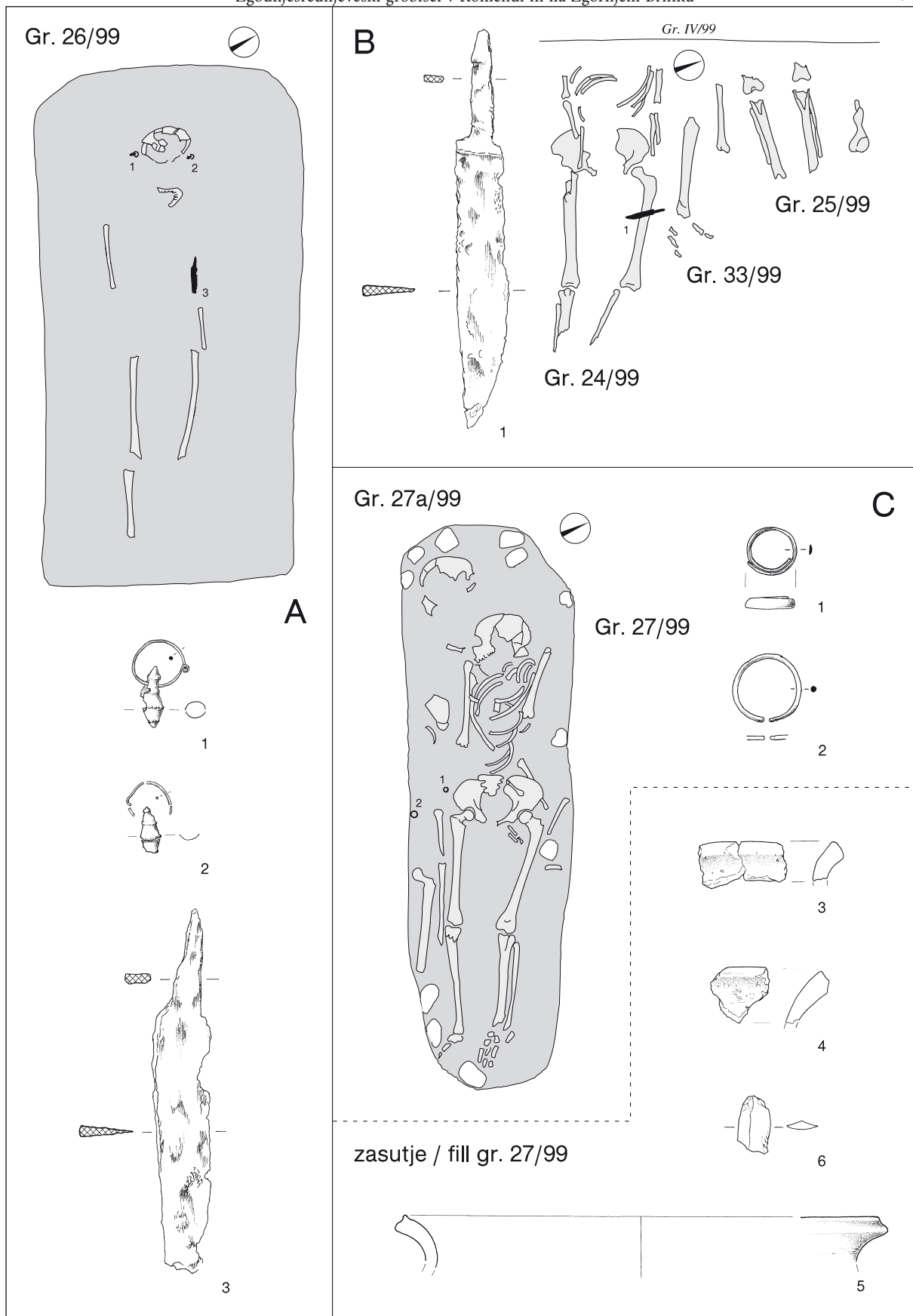

T. 4: Komenda, sv. Peter, 1999. A3 steklo, ostalo bron. M. = 1:2.

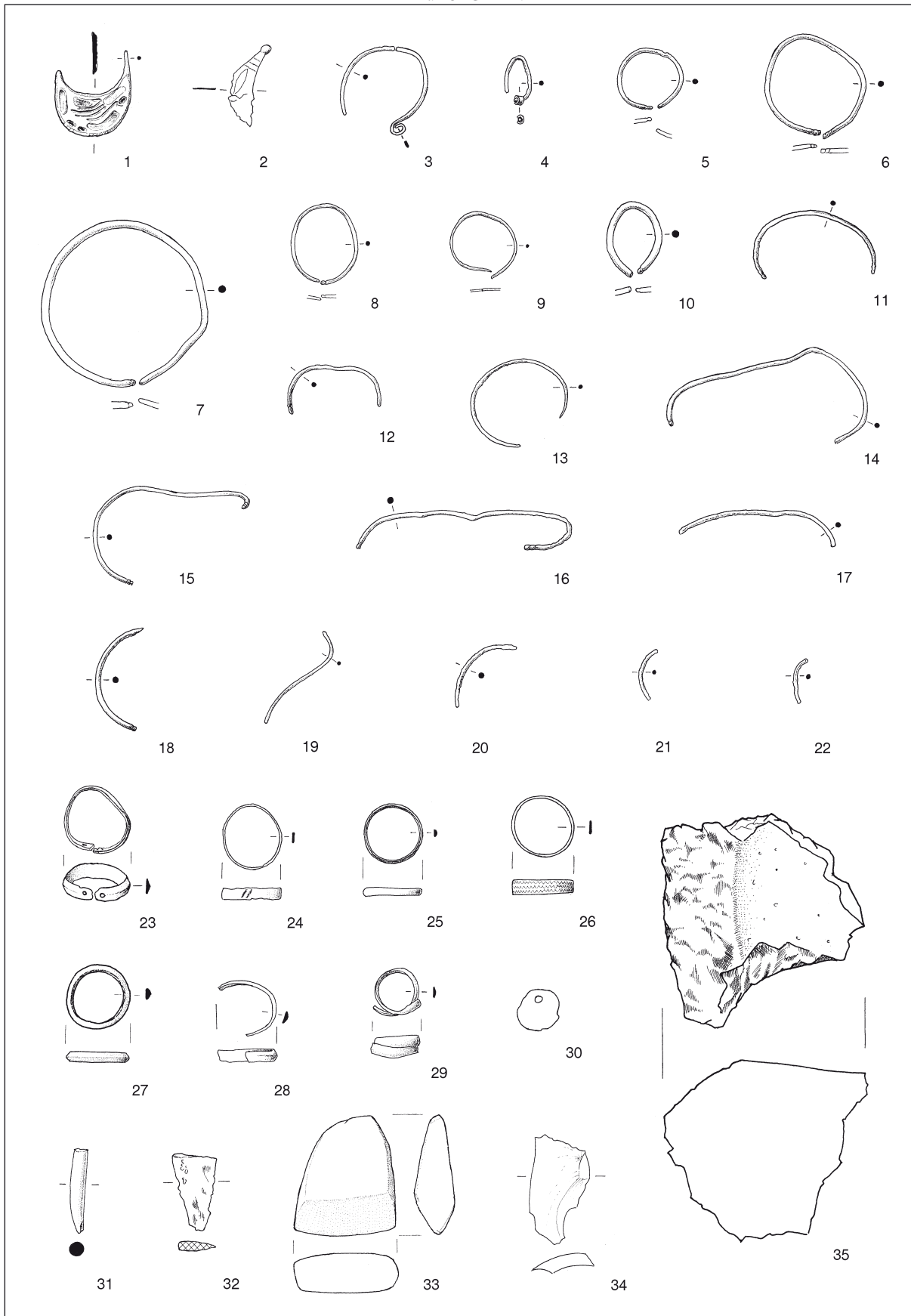
T. 4: Komenda, St Peter, 1999. A3 glass, other bronze. Scale = 1:2.

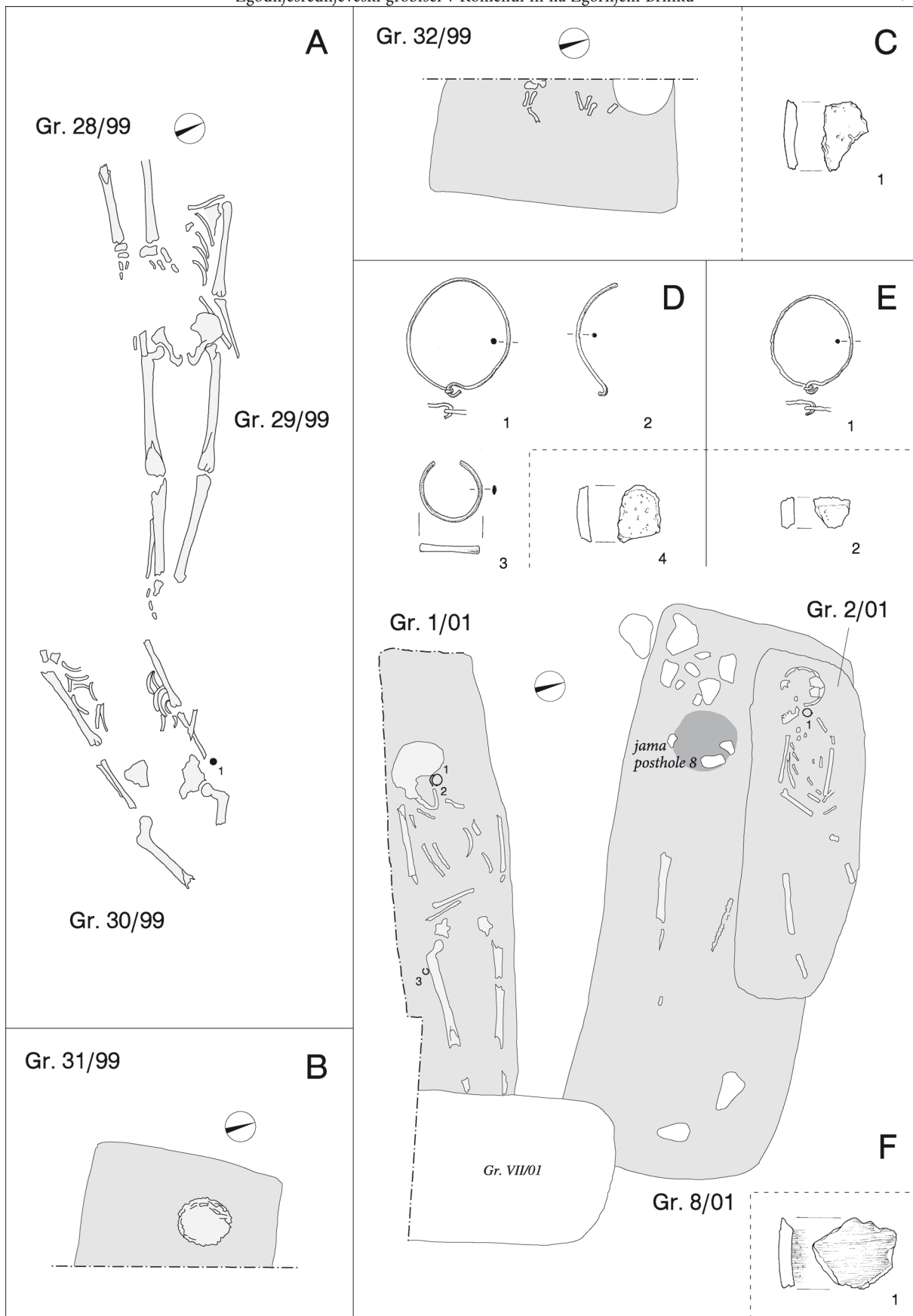
T. 5: Komenda, sv. Peter, 1999. C1, D1-2 bron; F1 železo; A1, D3, F2 keramika. Scale = 1:2; A1, D3, F2 = 1:3.
 T. 5: Komenda, St Peter, 1999. C1, D1-2 bronze; F1 iron; A1, D3, F2 pottery. Scale = 1:2; A1, D3, F2 = 1:3.

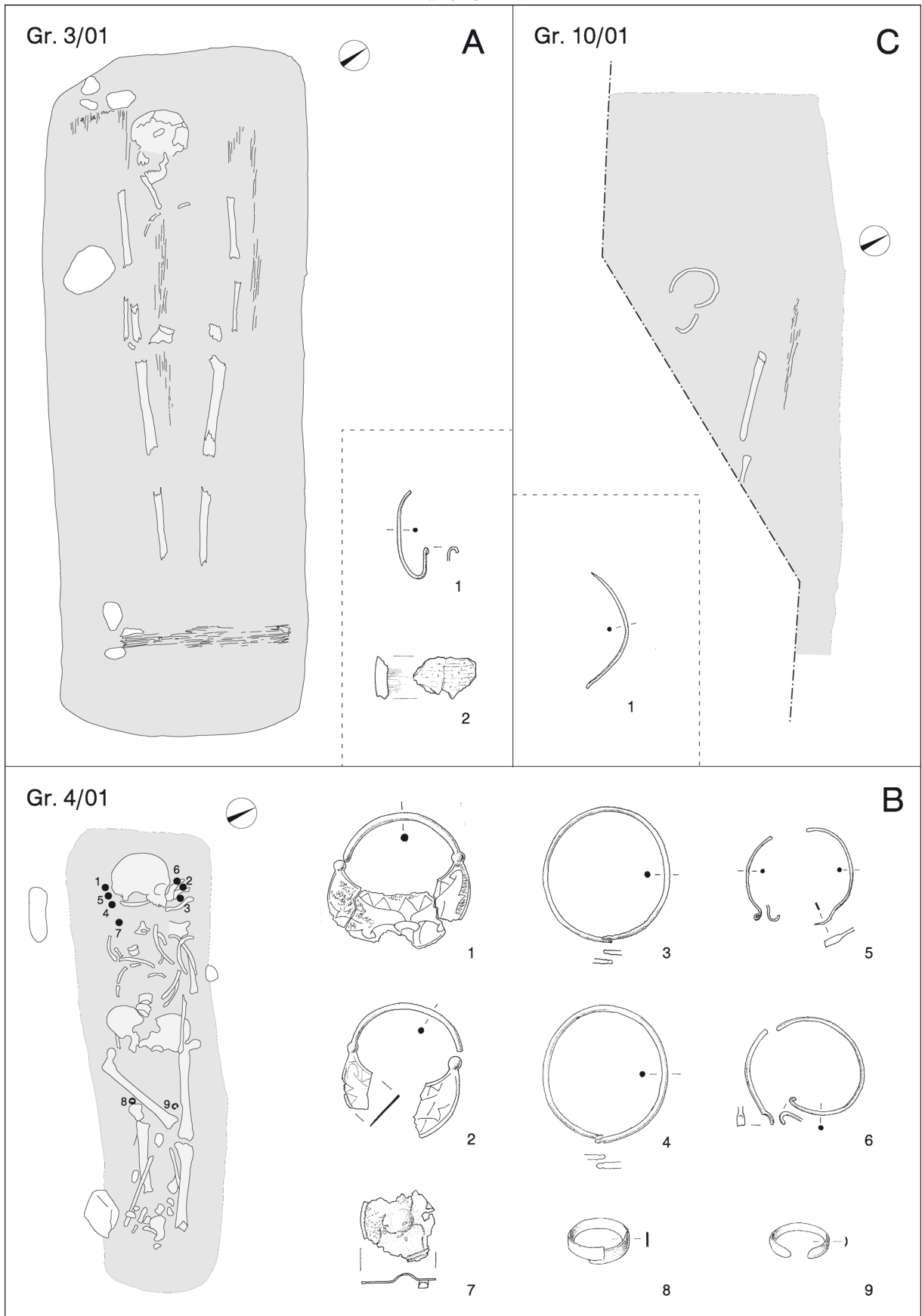
T. 6: Komenda, sv. Peter, 1999. A1-2 srebro; C1-2 bron; A3,B1 železo; C3-5 keramika; C6 kamen. M. = 1:2; C3-5 = 1:3.
 T. 6: Komenda, St Peter, 1999. A1-2 silver; C1-2 bronze; A3,B1 iron; C3-5 pottery; C6 stone. Scale = 1:2; C3-5 = 1:3.

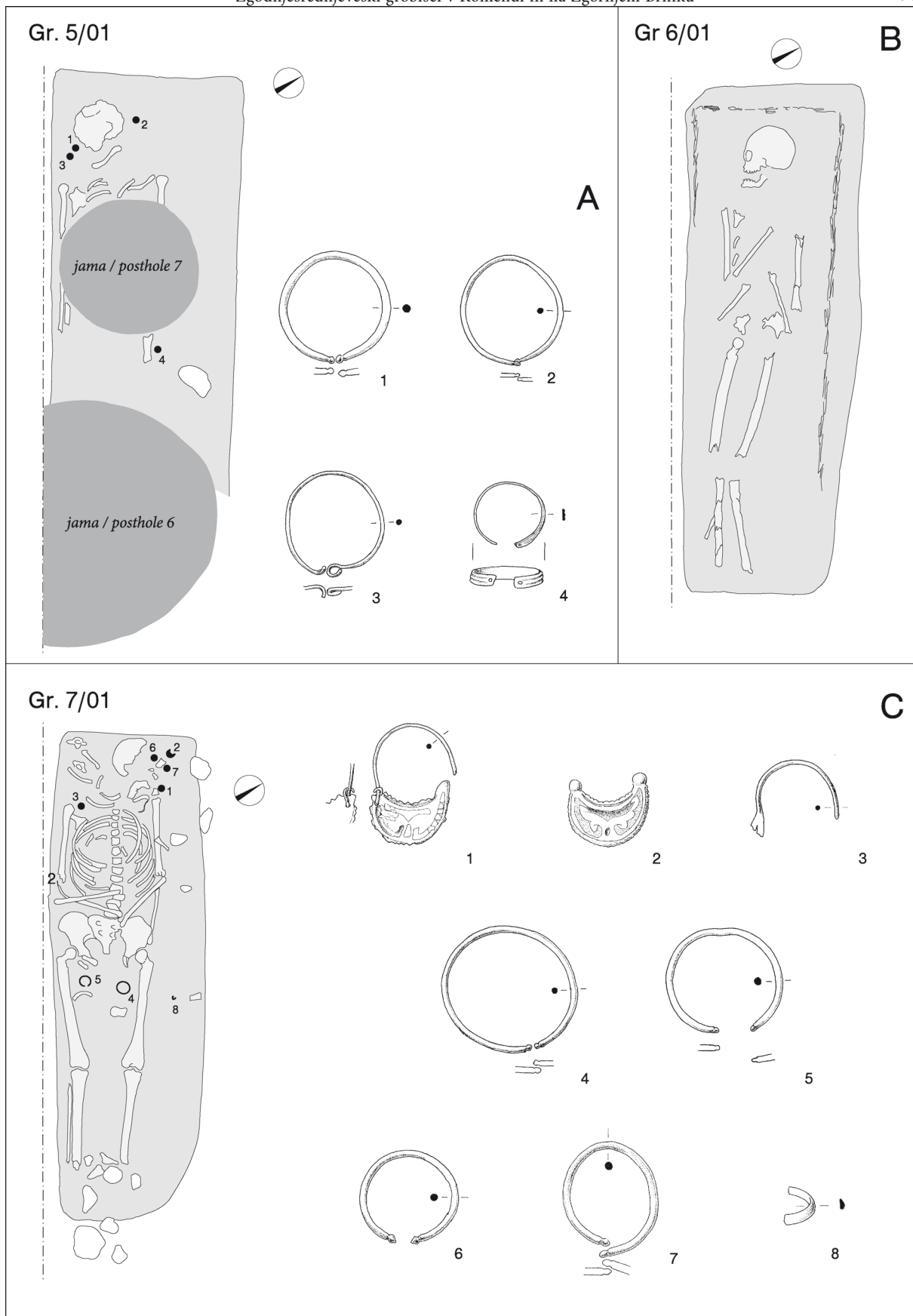
T. 7: Komenda, sv. Peter, 1999. Raztresene najdbe. 1-31 bron; 32 železo; 33-35 kamen. M. = 1:2.
 T. 7: Komenda, St Peter, 1999. Stray finds. 1-31 bronze; 32 iron; 33-35 stone. Scale = 1:2.

T. 8: Komenda, sv. Peter, 1999 (A–C), 2001 (D–F). D1–3, E1 bron; C1, D4, E2, F1 keramika. M. = 1:2; C1, D4, E2, F1 = 1:3.
 T. 8: Komenda, St Peter, 1999 (A–C), 2001 (D–F). D1–3, E1 bronze; C1, D4, E2, F1 pottery. Scale = 1:2; C1, D4, E2, F1 = 1:3.

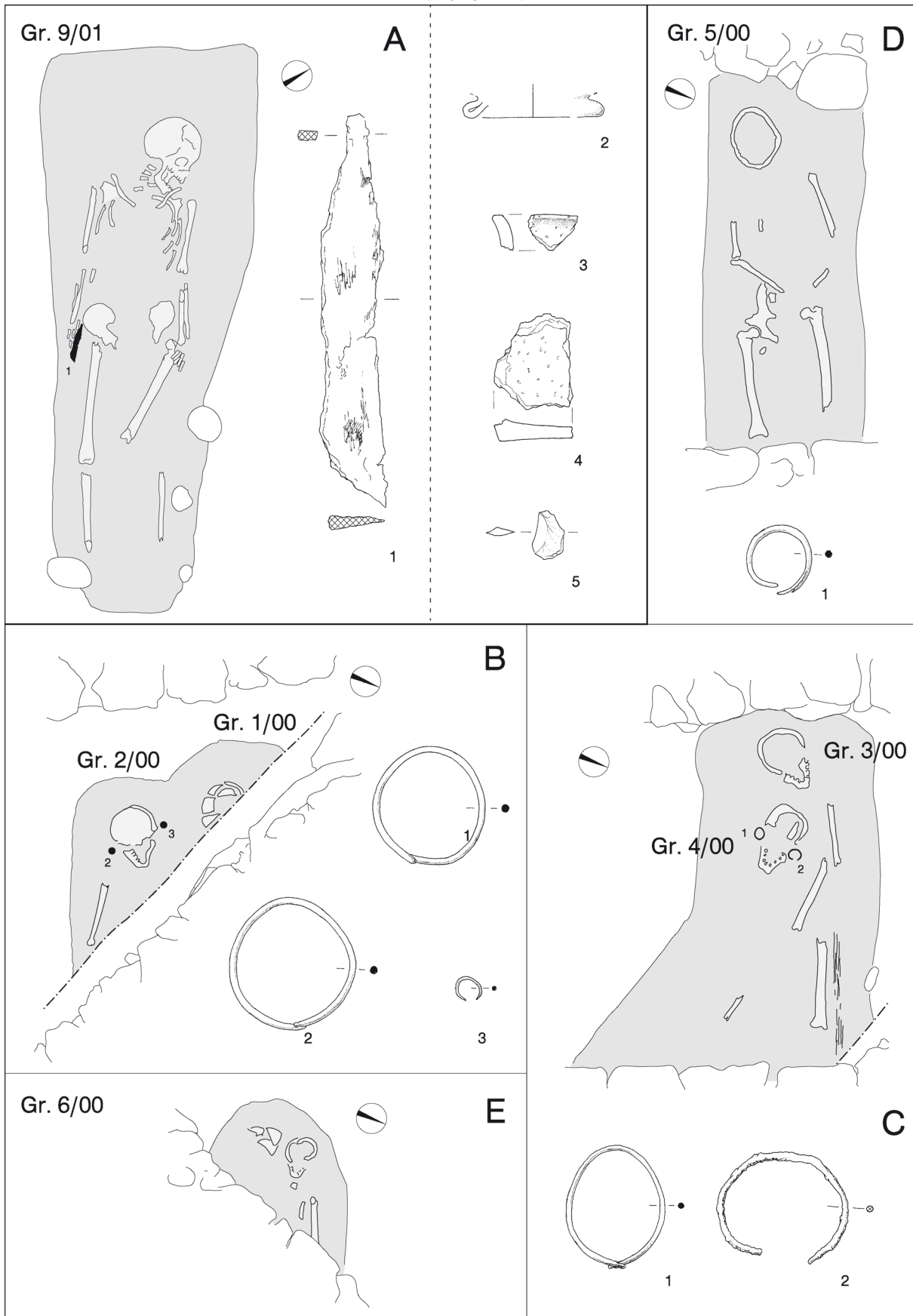

T. 9: Komenda, sv. Peter, 2001. A1 srebro; A2 keramika; ostalo bron. M. = 1:2; A2 = 1:3.
 T. 9: Komenda, St Peter, 2001. A1 silver; A2 pottery; other bronze. Scale = 1:2; A2 = 1:3.

T. 10: Komenda, sv. Peter, 2001. A1-4, C6, C8 srebro; ostalo bron. M. = 1:2.

T. 10: Komenda, St Peter, 2001. A1-4, C6, C8 silver; other bronze. Scale = 1:2.

T. 11: Komenda, sv. Peter, 2001 (A). Zgornji Brnik, sv. Janez Krstnik (B–E). B1, C1–3, D1 bron; A1, D2 železo; A2 steklo; A3–5 keramika; A5 kamen. M. = 1:2; A3–5 = 1:3.

T. 11: Komenda, St Peter, 2001 (A). Zgornji Brnik, St John the Baptist (B–E). B1, C1–3, D1 bronze; A1, D2 iron; A2 glass; A3–5 pottery; A5 stone. Scale = 1:2; A3–5 = 1:3.

Korak v kronologijo zgodnjerednjeveškega naglavnega nakita vzhodnih Alp

Andrej PLETERSKI

Izvleček

Članek predlaga klasifikacijski sistem za zgodnjerednjeveške naglavne obročke v vzhodnih Alpah. S pomočjo stratigrafske in topografsko-kronološke analize izbranih grobišč vzpostavlja relativno in absolutno kronologijo teh obročkov. Preizkusi uporabnost datiranja z metodo radioaktivnega ogljika C14 in ugotovi, da od druge četrtine 10. st. dalje obstaja velika razlika med dejanskimi koledarskimi datumi in tistimi, ki jih omogoča kalibriranje s pomočjo veljavne kalibracijske krivulje za severno zemeljsko poloblo. Relativne razlike med laboratorijskimi C14 starostmi pa so veljavne.

Ključne besede: zgodnji srednji vek, vzhodne Alpe, kronologija, območni odklon C14, metode, tipologija, nakit, naglavni obročki

Raziskava* se je začela tako, kot je najavljeno v metodološkem uvodu (glej spodaj). Poskusili smo datirati grobove z metodo radioaktivnega ogljika C14, a se je hitro pokazalo, da tako datiranje ne more biti bližnjica. Hkrati so se izluščili nekateri resni problemi. Strategijo in metode raziskave je bilo treba temeljito spremeniti, da je bilo mogoče doseči uporaben rezultat. Struktura članka približno sledi temu spoznavnemu postopku.

1. STANJE RAZISKAV IN METODOLOŠKA IZHODIŠČA

Prostor arheološke najdbe in njena časovna opredelitev sta neobhodni izhodišči nadaljnjih

* Članek je nastal v okviru programa P6-0064 Arheološke raziskave in projekta J6-4057 Grobišče Župna cerkev v Kranju, ki ju financira Agencija za raziskovalno dejavnost RS.

Abstract

The article proposes a classification system for early medieval head circlets in the Eastern Alps. The relative and absolute chronologies of these rings are established with the help of stratigraphic, topographical, and chronological analysis of selected cemeteries. Radiocarbon dating is tested and it appears that from the second quarter of the 10th century onwards there is a large difference between the actual calendar dates and those obtained by calibration using the valid calibration curve for the northern hemisphere. The relative differences between the radiocarbon ages, however, remain valid.

Keywords: Early Middle Ages, Eastern Alps, chronology, C14 regional offset, methodology, typology, jewellery, head circlets

arheoloških analiz. Kronologija ni nikoli popolna in je zato večnozeleno tema arheologije. Zgodnjerednjeveško arheološko gradivo vzhodnih Alp je prostorsko in časovno umeščeno med različna geografska območja z neodvisnimi kronologijami. "Najzrelejša" po stopnji proučenosti, prepletenosti z naravoslovnimi, numizmatičnimi in historičnimi datacijami je nedvomno kronologija poznega merovinškega obdobja zahodne Evrope, ki pa se konča v prvi polovici 8. stoletja. Za čas od konca 6. st. do začetka 9. st. obstaja vzhodno od Alp kronologija panonske Avarije. Ta se nanaša na arheološke najdbe, ki jih površni arheološki žargon imenuje "avarske", toda zaradi namišljene etnične vsebine se tej oznaki v zadnjih letih izogibamo. Čas po prihodu Madžarov opisuje kronološki sistem v Panoniji, ki ga podpirajo številne najdbe kovancev v grobovih. Arheologija je dala najdbam, ki jih ta sistem razvršča, različna imena. Nekaterim je ljubši izraz bjelobrdsko kultura,

drugim najdbe arpadskega obdobja. Ta kronologija panonske Madžarske se začne v 10. st. in nadaljuje v naslednja stoletja. Vse našete kronologije (zgornje in tiste v nadaljevanju) se nanašajo prvenstveno na ženski nakit, deloma tudi na moške pasne sestave. Vsi drugi neglineni predmeti so bistveno redkejši, zahtevajo svoje kronologije (npr. kronologija mečev, ostrog), za splošno časovno opredeljevanje najdišč so manj uporabni. Najdbe Češke, Moravske, Slovaške, Hrvaške opisujejo lokalni sistemi, ki bi jih lahko označili kot še vedno intuitivne. S tem mislim na sistem, ki ga posameznik vzpostavi arbitrarno s pomočjo svoje intuicije, ki mu pomaga urediti vsa njegova opazovanja. Tak sistem zaradi tega ni nujno slab in zgrešen, še več, zelo verjetno je edini mogoč, dokler imamo opraviti z množico težko oprijemljivih podatkov. Toda v nadaljevanju seveda zahteva nenehno preverjanje, kjer je to le mogoče.

V slednjo skupino kronologij vsekakor spada kronologija zgodnj srednjeveškega arheološkega gradiva vzhodnih Alp. Ohlapni stiki s prej naštetimi kronologijami mu nakazujejo obstoj v obdobju od 7./8. st. do 10. st., pri čemer sta zgornja in spodnja meja še povsem nedorečeni. V starejši literaturi najdemo zanj poimenovanje karantansko-köttlaška (tudi ketlaška, celo koteljska) kultura ali kulturna skupina. Tega poimenovanja zavestno ne bom uporabil, ker menim, da je koncept arheološke kulture za obravnavani čas in prostor že izčrpan in bolj zavajajoč kot ne (več: Pleterski 2003, 653). Medtem ko so vse starejše objave obravnavale to gradivo kronološko enotno (Korošec 1947, 110–113; pregled: Pleterski 2001a), manjša izjema je nedorečeni poizkus Jožeta Katelica določiti nekatere starejše predmete (Kastelic, Gabrovec 1950, 47; Kastelic 1960, 40), je Paola Korošec kot prva predlagala delitev gradiva na starejšo (karantansko) in mlajšo (köttlaško) skupino z napovedjo prehodne faze (Korošec 1961, 192–194). Starejšo je postavila v čas avaro-slovanskega obdobja (kar bi pomenilo od konca 6. st. do začetka 9. st.), začetek mlajše v sredino 9. st. in njen zaključek na konec 10. st. (Korošec 1970–1971, 100–101). Tu ni mesto, da bi obravnavali njen navidezno ponesrečeni poizkus določiti tudi posebno kulturno “skupino s keramiko”, za katero so značilni lonci v grobovih. Čeprav je pozneje predložila obširen katalog najdišč in grobnih celot, je argumentacijo utopila v množici nepreglednih primerjav (Korošec 1979). Tako je prvi metodološko povsem jasen dokaz pravilnosti te členitve predstavil šele Timotej Knific s stratigrafsko analizo grobišča na blejski Pristavi (Knific 1974).

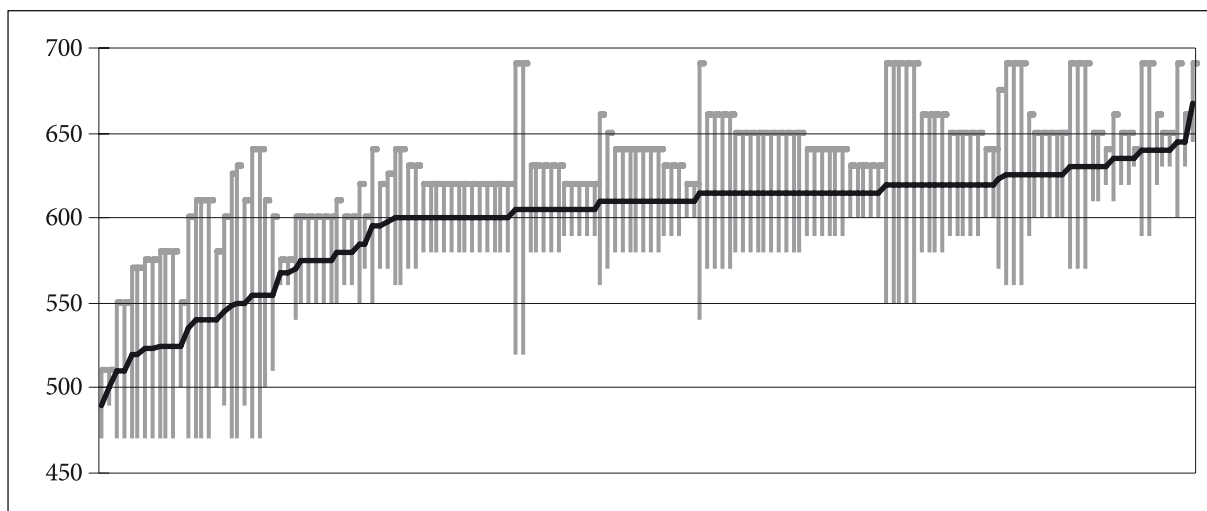
Sledila je delitev gradiva na tri stopnje, ki jo je v kratkem članku predlagal Jochen Giesler, vendar ni

bila argumentacija, ki jo je napovedal, nikoli objavljena. Zato ostaja v veljavi njegovo samokritično opozorilo, da so njegova kronološka izhodišča bolj pomoč za splošno predstavo kot pa trdni datumi (“diese Zeitansätze gegenwärtig noch eher Vorstellungshilfen als gesicherte termini darstellen”) (Giesler 1980, 96). Prvo stopnjo (pred-Köttlach) je datiral v prvo polovico 9. st. z začetkom okoli 800, drugo stopnjo (Köttlach I) v drugo polovico 9. st. in prvo polovico 10. st., tretjo stopnjo (Köttlach II) v čas od druge polovice 10. st. do sredine 11. st. (Giesler 1980, 95–96). Njegova absolutna kronologija je bila v naslednjih desetletjih predmet kritike, ki je pokazala, da je treba gradivo datirati bistveno bolj zgodaj (pregled: Eichert 2010b, 16, 168–171).

Najnovejšo členitev, ki obsega zgolj gradivo avstrijske Koroške, je predlagal Stefan Eichert. Razdelil ga je na skupino A (660–780), ki pa ne vključuje gradiva iz ženskih grobov in po avtorjevi oceni predstavlja samo družbeni vrh, na skupino B (740–830) in skupino C (780–11. st.). Medtem ko skupino B sestavlja gradivo iz moških in ženskih grobov, obsega skupina C samo še ženski nakit. Eichert je slednjo podrobneje razdelil na podskupine C1 (780–830), C2 (830–900) in C3 (900–11. st.). Temeljne časovne ločnice je v precejšnji meri naslonil na politično dogajanje (Eichert 2010b, 160–173). Njegova členitev že kaže zavest, da oblikovne skupine predmetov niso nujno razporejene v času samo zaporedno, ampak so si lahko tudi vzporedne. To pa zahteva popolnoma drugačen pristop h kronološki analizi.

Vprašati se je namreč treba, ali je pristop, ki izvira iz tradicije evropske prazgodovinske arheologije in ki osmišlja kronološko razumevanje gradiva s pomočjo (različno poimenovanih) časovnih stopenj, še vedno edini in najboljši za kronologijo zgodnj srednjeveškega arheološkega gradiva. Že pred več kot tremi desetletji je Heiko Steuer opozoril na nesmiselnost iskanja kratkotrajnih časovnih stopenj. To je ilustriral z modelom, ki upošteva čas izdelave neke vrste predmetov, čas obtoka teh predmetov in čas življenja njihovih uporabnikov. Časovni razpon, v katerem so predmete polagali v grobove, je zelo težko krajši od 50 let, mnogo verjetneje je celo daljši (Steuer 1977). Že samo zaradi tega je kronologija po sistemu stopenj omejena.

Glavni problem tega pristopa pa dobro ponazarja grafikon posameznih časovno občutljivih lastnosti predmetov z grobišča Altenerding (*sl. 1*), na katerem je pokopavanje trajalo od okoli 470 do okoli 690. Določiti je bilo mogoče 154 lastnosti. Dolžine črt ponazarjajo obdobje, v katerem se te lastnosti

Sl. 1: Altenerding, Nemčija. Časovni razponi lastnosti predmetov. Razvrščeni so po sredini časovnih razponov (Pleterski 2003, sl. 162).

Fig. 1: Altenerding, Germany. Time frames of different object characteristics. The time frames are arranged according to their means (Pleterski 2003, Abb. 162).

pojavnjajo v grobovih. Predstava o časovnih stopnjah je seveda nemogoča brez tihe predpostavke, da obstajajo časovno ločene skupine opazovanih lastnosti. Takih skupin grafikon ne kaže. Gre zgolj za nenehno uvajanje novih lastnosti in izginjanje starih (Pleterski 2001b; id. 2003, 529–530). Kot merilo in mejo posameznim časovnim stopnjam bi seveda lahko vzeli tudi prihod novih lastnosti in njihovo izginotje. Toda zakaj bi bila npr. meja pri 570 bolj upravičena od meje pri 580 ali 590? Res je, da nekatere meje med časovnimi stopnjami arheološkega gradiva na splošno vendarle najdejo potrditev tudi na neodvisne načine (stratigrafija, naravoslovne datacije). Pojasnimo jih lahko s tem, da se ujemajo s časom velikih sprememb opazovanih lastnosti, kot jo pri Altenerdingu lahko vidimo približno med letoma 580 in 600. A uganiti vnaprej tak čas sprememb je težko, poleg tega so taka obdobja razporejena časovno neenakomerno in običajno v večjih časovnih razmakih, kot si jih želimo. Dejansko so časovne stopnje, ki jih ustvarjamo arheologi, močno arbitrarne, kar je razvidno že iz preprostega dejstva, da jih zaokrožamo v skladu z današnjim merjenjem časa (prelomi stoletij, njihova sredina, prva, druga polovica ...). Zaradi datiranja *per analogiam* se predpostavljene časovne členitve samo še utrjujejo in poglobljajo.

Če je cilj kronologija, potem bo **strategija naše raziskave** taka, da bo v kar največji meri upoštevala zgornja opažanja. Izogibali se bomo razmišljanju, ki zahteva časovne skupine gradiva. Usmerili se

bomo na čas “trajanja” posamezne vrste predmetov. Tako vrsto bomo določili prvenstveno s pomočjo njenih oblik in jo zato označili kot oblikovni tip. Ker ga bomo določili sami, bo seveda spadal med navidezne oziroma empirične tipe in ni nikakršne nujnosti, da se ujema z resničnim oziroma kulturnim tipom (definicije: Djindjian 2001, 43; Klejn 1988, 509–511). To je tveganje, ki se mu ni mogoče izogniti, a se ga je dobro zavedati. Časovni razpon oblikovnemu tipu bomo iskali tako, da ga bomo umestili v časovno merljiv najdbeni kontekst. Tak kontekst ponujajo najdišča z dobro stratigrafijo in topografsko kronologijo (poznano pod nerodnim imenom horizontalna stratigrafija – Pleterski, Belak 2005, 35). To bo pokazalo relativno kronologijo opazovanih oblikovnih tipov. Njeno umestitev v koledarsko starost bomo skušali doseči s pomočjo datiranja po metodi radioaktivnega ogljika C14 (dalje datacija C14), ki so trenutno na voljo. Da je tak postopek uresničljiv, dokazuje obravnava vzhodnoalpske zgodnj srednjeveške lončenine, ki jo je bilo mogoče klasificirati in dobljenim oblikovnim tipom določiti čas trajanja z datacijo C14. Rezultat je referenčna kronološka tabela posameznih oblikovnih tipov (Pleterski 2010a), trenutno prva evropska regionalna kronologija zgodnj srednjeveškega posodja, ki je bila narejena s pomočjo te metode. Prvi preizkusi kažejo njeno uporabnost (Pleterski 2010b; Magajne 2011; Vinder 2011).

Predmeti, ki jih je vredno obravnavati, morajo biti taki, da je njihova klasifikacija preprosta, biti morajo spremenljivi v času, dovolj splošni in

množični, da jih najdemo široko razprostranjene in da se isti oblikovni tip pojavlja predvidoma istočasno. Z njihovo pomočjo bo mogoče pozneje kronološko opredeljevati tudi tiste predmete, ki v tem prvem koraku ne bodo doživeli obravnave. Tem merilom v obravnavanem času in prostoru najbolj ustreza naglavni ženski nakit. Je časovno občutljiv, ni tako raznolik, kot so zaponke, je najpogosteje v grobovih. Ker so bili predmeti istega oblikovnega tipa lahko v uporabi tako za uhane (pritrjeni na uho) kot tudi za obsenčnike (pritrjeni na glavo neodvisno od ušes), jih bom poimenoval **naglavni obročki** (kratko tudi zgolj obročki).

2. KLASIFIKACIJA NAGLAVNIH OBROČKOV (NO)

Merilo za razvrstitev bosta oblika locna in oblika njegovih zaključkov (*sl. 2*). Ob tem ima kronološko vrednost tudi opazovanje debeline prereza locna, ki v opazovanem času narašča. To sicer ne pomeni, da v mlajšem času ni tanjših prerezov, pomeni pa, da v starejšem opazovanem času ni debelejših prerezov. Zunaj obravnavanega prostora in časovnega odseka to opažanje ne velja, oziroma bi bilo to treba šele dokazati.

Zanimiva lastnost naglavnih obročkov brez zank in kaveljčkov je njihova sučnost. To pomeni, da zaključka ne ležita v isti ravnini, ampak sta zamaknjena. Obroček je oblikovan tako kot posamezna zanka vite. Če ga položimo na vodoravno podlago, se prvi zaključek nahaja višje, locen pa poteka bodisi v levo ali v desno smer. Zato lahko govorimo o levosučnih in desno sučnih obročkih. Praviloma (kar pomeni, da obstajajo izjeme) se v istem grobu naglavni obročki nahajajo v parih, par sestavljata levosučni in desnosučni obroček. Kadar najdemo v dveh različnih grobovih obročka, ki se ujemata po velikosti, obliki in izdelavi ter sta si protisučna, gre zelo verjetno za par, ki je bil razdeljen med dve lastnici. To pa seveda pomeni tudi kronološko povezavo med grobovoma.

Klasifikacijske tabele (*sl. 2*) seveda ne opisujejo vseh možnosti, a so odprti sistem, ki ga je mogoče poljubno dopolnjevati. Vsak posamezen oblikovni tip bomo opisali s pomočjo lastnosti v tabelah, ki bodo podane po naslednjem zaporedju:

NO (= naglavni obroček), **00** (oznaka oblike locna), **00** (oznaka dodatkov na locnu), **_00** (oznaka prvega zaključka locna), **00** (oznaka drugega zaključka locna).

Locen / Hoop

Oblika / Shape

preprost / simple	01
različno število kratkih zank / different number of short loops	02
dolga zanka / long loop	03
polmesec, različno oblikovana žičnata mreža / crescent, wire mesh of different shapes	04
polmesec, kovan / crescent, forged	05
polmesec, ulit / crescent, cast	06
astragalne odebelitve / astragal-shaped thickenings	07
sesukan iz žic / twisted of wire	08
ulit, posnema štiridelne dodatke / cast, resembling quadripartite appendages	09
ulit, posnema šestdelne dodatke / cast, resembling six-partite appendages	10
drugo / other	99

Dodatki na locnu / Appendages on the arc

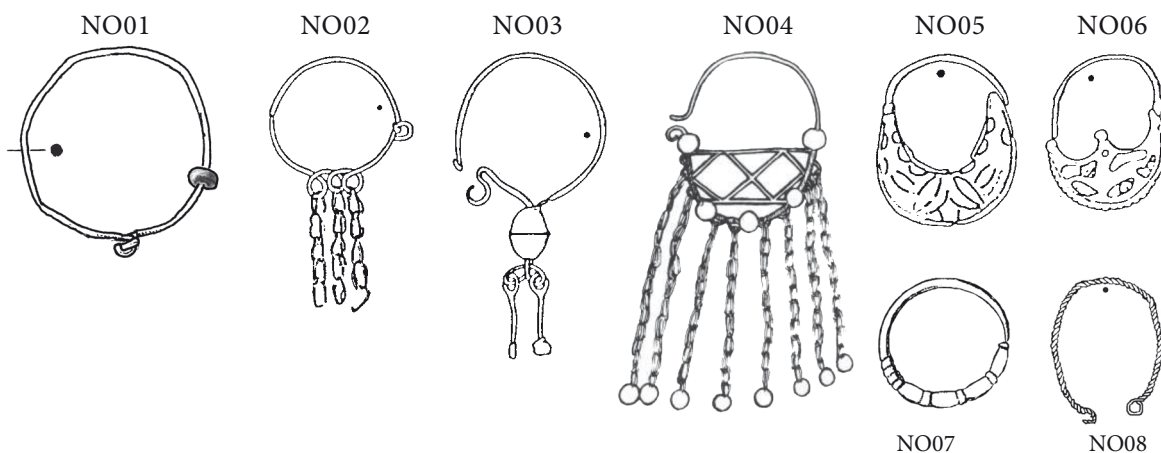
ena steklena jagoda / one glass bead	01
več steklenih jagod / several glass beads	02
ena pločevinasta jagoda / one tin bead	03
več pločevinastih jagod / several tin beads	04
verižice z različnimi zaključki / chains with different ends	05
sesukane žičke / twisted wires	06
locen ovit z žico / wire wrapped around the arc	07
drugo / other	99
manjka / missing	mm

Zaključek / End

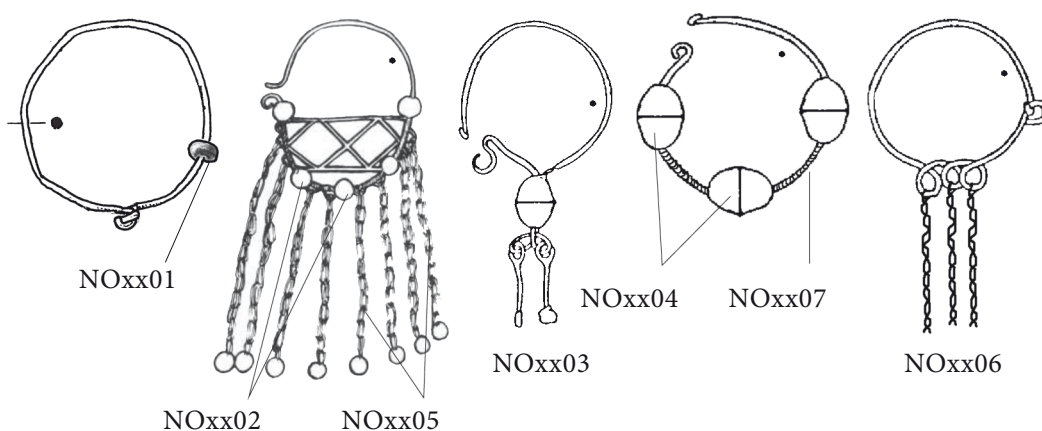
kaveljček / hook	01
nekovana zanka / loop, not forged	02
kovana zanka / forged loop	03
nekovana S zanka / S-shaped loop, not forged	04
kovana S zanka / forged S-shaped loop	05
raven konec / straight end	06
vsestransko zožujoč v konico / evenly narrowed into a point	07
enojna odebelitev / one thickening	08
večkratna odebelitev / several thickenings	09
vrh preoblikovanega locna / top of a transformed arc	10
uho / eye	11
drugo / other	99
manjka / missing	mm

Uporaba dvojne ničle pomeni, da nimamo podatka o opazovani vrsti lastnosti. V kombinaciji zanke poljubne izvedbe in kaveljčka pomeni kaveljček drugi zaključek.

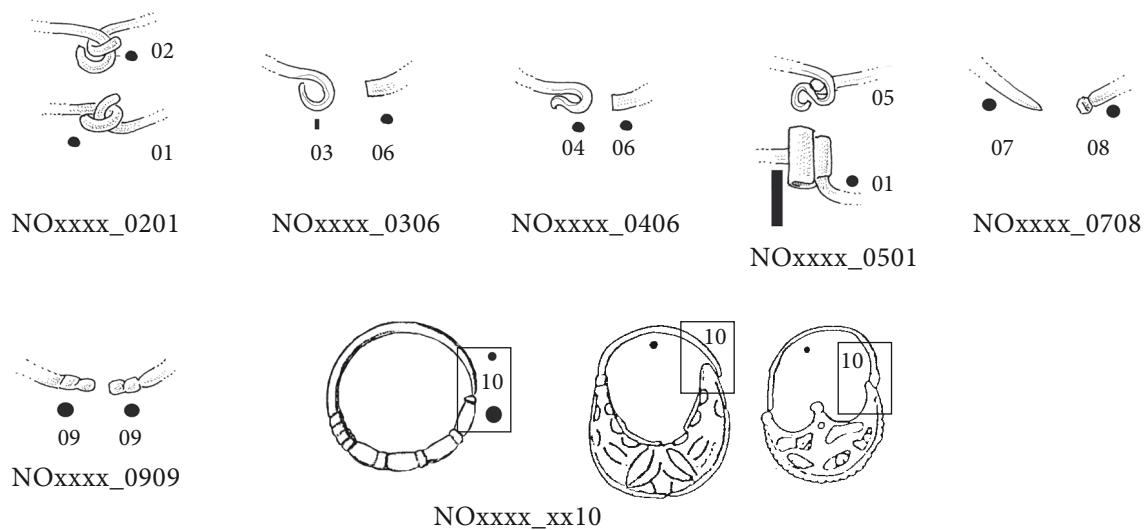
Oblika / Shape

Dodatki na locnu / Appendages on the arc

Zaključek / End

Sl. 2: Klasificirane lastnosti naglavnih obročkov.
Fig. 2: The classified characteristics of head circlets.

3. POSKUS Z DATACIJAMI C14

Koledarski razponi, ki jih dajejo datacije C14, so seveda lahko dolgi tudi več stoletij, medtem ko je običajen zgodnesrednjeveški grob nastal bolj ali manj v enem dnevu. Ali je tako sploh mogoče priti do vsaj približne koledarske starosti groba, ki bi bila boljša od datiranja z obstoječimi intuitivnimi kronologijami? Raziskovalci, ki obvladajo statistične metode, si pri interpretiranju datacij C14 vedno bolj pomagajo z bayesovsko statistiko. Ta omogoča kronološke analize, ki vsebujejo več datacij C14, in njihove povezave z že znanimi podatki o relativni kronologiji. Pri tem je koledarska starost prikazana kot verjetnost in relativna starost kot predhodni podatek (Bronk Ramsey 2009a). Najdišče, ki omogoča stratifikacijo datacij C14, zato ponuja možnost zožitve širokega koledarskega razpona posamezne datacije C14 zaradi njenega znanega razmerja z drugimi datacijami.

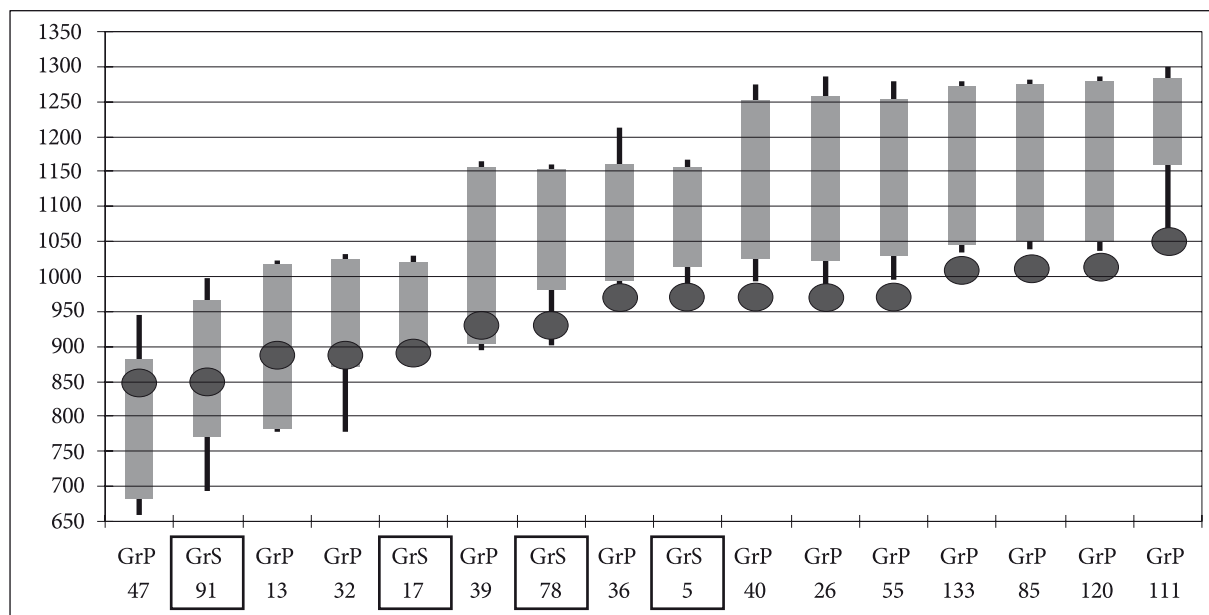
Grobišča s številnimi stratigrafskimi odnosi med grobovi, ki imajo zato boljše določljivo relativno kronologijo, se zdijo dobro izhodišče za uporabo bayesovske statistike. Naše izhodišče so bila stratigrafska zaporedja grobov s Sedla na Blejskem gradu in s St. Petra pri Spitalu na Zgornjem Koroškem (glej spodaj). Britanska univerza v Sheffieldu ponuja vsakomur, da si sam izdelava bayesovsko statistiko svojega gradiva s pomočjo njihove javne spletne storitve BCal [<http://bcal.sheffield.ac.uk>, ki temelji na objavi: Buck C.E., Christen J.A. and James G.N. (1999). BCal: an on-line Bayesian radiocarbon calibration tool. *Internet Archaeology*, 7. (<http://intarch.ac.uk/journal/issue7/buck/>)].

BCal s pomočjo bayesovske statistike omogoča kalibracijo laboratorijskih C14 datacij v kombinaciji s predhodnimi arheološkimi kronološkimi podatki, jih umešča v posamične časovne odseke in pomaga raziskovati dolžino teh odsekov in njihova časovna razmerja. Gre za orodje, ki omogoča uporabo že znanih kronoloških opažanj in njihovo postopno dograjevanje. Avtorji zaradi natančne narave vhodnih in referenčnih podatkov priporočajo zaokrožanje datacij v rezultatih na desetletja, čeprav so koledarski datumi izračunani z natančnimi letnicami. Zanesljivost izračuna je treba preveriti z več ponovitvami, kjer ne spreminjamo svojih vhodnih nastavitev, vendar je vsakič drugačen že generator naključnih števil. Prav tako je koristno raziskati razmerje med predhodnimi kronološkimi informacijami in dobljenimi rezultati. Prvi namreč odločilno vplivajo na druge.

Moj lahkoverni namen je bil preprost. Stratigrafsko zaporedje grobov na blejskem Sedlu z verjetnim časovnim razponom in še verjetnejšim datumom konca uskladiti in preveriti z datacijami C14. Izkazalo se je, da o najdišču vem preveč, ker je ob vseh številnih podatkih relativne kronologije program preprosto zamrznil. Prijazno osebje mi je svetovalo, naj problem razstavim na bolj preprostejše dele in rešujem drugega za drugim. Rezultat je bil logičen. Tam, kjer sem postavil mejo, jo je program seveda upošteval, pri možnosti normalne razporeditve verjetnosti koledarskega datuma pa je vrh Gaussove krivulje prestavil proti neomejenemu delu koledarskega razpona. Ugotovil nisem ničesar takega, česar ne bi vedel že prej. Razen nečesa.

Grob 5 (sl. 3 in 9) je namreč nenadoma pokazal koledarsko verjetnost izven svojega dotedanjega 2σ -razpona koledarske verjetnosti. Zanimalo me je, kaj to pomeni. Vse laboratorijske starosti C14 sem ponovno kalibriral s kalibracijskim programom OxCal 4.1 (<https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal/OxCal.html>; opis: Bronk Ramsey 2009a). Uporabil sem kalibracijsko krivuljo IntCal09 in možnost 99,7 %, torej 3σ -zanesljivosti. Program poleg tega omogoča tudi vpogled v surove podatke in ne šele v končni izdelek. Bayesovska statistika je grob 5 postavila v skrajni rob, ki ga še obsega 3σ -razpon. Da spada tja, sem vedel že prej. Vendar sem sedaj ugotovil, da moram biti pozoren tudi na koledarske 3σ -razpone, ki so lahko tudi za stoletja daljši od 2σ -razponov. Hkrati sem se odločil, da uskladitev relativne kronologije in datacij C14 naredim "ročno", brez bayesovske statistike, ki v danem primeru lahko zgolj potrdi že znano.

Koliko je verjetno, da pravi koledarski datumi tičijo na robovih razponov, ki jih pokaže šele 3σ -verjetnost? Adam Michczyński je izvedel analizo razmerij med poznanimi koledarskimi datumi in rezultati navideznih datacij C14 za iste datume. Delal je s tedaj veljavno kalibracijsko krivuljo IntCal04, ki se od sedanje IntCal09 za naše obdobje ne razlikuje. Ker običajne kalibracije podajajo rezultat v obliki grafikona večje in manjše verjetnosti, je meril časovno oddaljenost pravega datuma od vrha grafikona verjetnosti. Od njega je bilo kar 73 odstotkov vseh primerov oddaljenih za manj kot 35 let (Michczyński 2007, 395, sl. 3). Večja kot so odstopanja, manj je takih primerov. To seveda kaže, da gre pri grobu 5 za nekakšno neskladje. Podobno so se pokazala velika neskladja med časovnimi 2σ -razponi datacij C14 in pričakovanimi koledarskimi starostmi pri grobovih s St. Petra, zaradi česar jih niso vključili v objavo (prijateljska informacija Kurta Karpfa).

Sl. 3: Koledarski razponi datacij C14 in arheološke datacije grobov (pike). Tanka črta je razpon 3 Σ , debela 2 Σ . GrP = grob, St. Peter pri Spittalu, Avstrija; GrS = grob, Sedlo na Blejskem gradu, Slovenija.

Fig. 3: Calendar spans of C¹⁴ datings and archaeological datings of graves (dots). The thin line denotes the 3 Σ range, the bold line the 2 Σ range. GrP = grave, St Peter at Spittal, Austria; GrS = grave, Sedlo at Castle Bled, Slovenia.

Tako je bilo treba začasno opustiti neposredno koledarsko datiranje grobov s pomočjo datacij C14. Ko smo nato grobove datirali po drugi poti (glej spodaj) in te datacije primerjali z datacijami C14, se je pokazala zanimiva slika (sl. 3). Glede relativne kronologije je ujemanje popolno, pri koledarskih starostih pa je drugače. Vse datacije grobov do druge četrtine 10. st. so umeščene znotraj 2 Σ -razponov datacij C14, kar je v skladu s pričakovanji. Od tega časa dalje so vse datacije grobov povsem na robu 3 Σ -razponov datacij C14, najmlajši celo samo še na robu najbolj teoretičnih možnosti. Tu gre za nek **sistematičen odklon od kalibracijske krivulje**, ki ne more biti posledica posamičnega slabega vzorca, napačne meritve v laboratoriju (gre za različne meritve v dveh laboratorijih, v Poznanju in Erlangenu) ali posebnih fizikalno-kemičnih razmer na najdišču (ker gre za dve najdišči).

Ko nastopijo problemi, so običajno mogoče različne razlage. Zelo mikavno ponuja že Michczyński, ki je opazil, da uporabljeni algoritmi in ravnina v kalibracijski krivulji, ki se konča s strmim padcem, potiskajo verjetnost datacije proti sredini ravnine. Realni koledarski datumi z začetka ravnine so zato prikazani kot bistveno mlajši in tisti s konca ravnine obratno kot bistveno starejši (Michczyński 2007, 395, sl. 4). To bi bila za naše odklone sprejemljiva razlaga, če bi imela kalibracijska krivulja ravnino na ustreznem mestu. Vendar je nima. Podobna

ravnina se pokaže šele v obdobju približno od 1050 do približno 1200 in se začne 100 let prepozno, da bi bila taka razlaga mogoča.

Sistematičen pregled odstopanj je nedavno pripravil Christopher Bronk Ramsey. Naš primer bi morda najlažje pojasnili z napačno oceno razmerja med radioaktivnim ogljikom C14 v vzorcih in njihovem naravnem okolju (Bronk Ramsey 2009b, 1038–1039). Spremembe v sončni magnetni aktivnosti v kombinaciji z večjimi podnebnimi ohladitvami regionalno povečujejo dotok startosferskega C14. Za arheologe to pomeni, da je globalna kalibracijska krivulja sicer pravilna, vendar pa regionalno v določenih obdobjih lahko obstajajo pomembna odstopanja (prim. Kromer et al. 2001). To lahko razumemo tako, da je za vzhodne Alpe od druge četrtine 10. st. dalje (kako dolgo, je trenutno neznan) kalibracijska krivulja za severno hemisfero neustrezna in bi potrebovali lokalni popravek. Zdi se, da prostor odstopanja obsega vsaj še zahodno Panonijo, kar kaže več tamkajšnjih najdišč, kjer arheološka analiza gradiva kaže 10. st., datacija C14 pa je 100 let mlajša (prim. Kvassay 2008, 106). Prav verjetno je, da zgoraj omenjena ravnina kalibracijske krivulje med 1050 in 1200 to odstopanje nato še stopnjuje. Avtor tega prispevka lahko na problem samo opozori (za nasvete v zvezi z bayesovsko statistiko in s problemi pri datacijah C14 sem hvaležen Rachel Opitz).

4. RELATIVNA KRONOLOGIJA

Bližnjic pri izdelavi kronologije torej ni. Tako v tem trenutku ni druge poti kot najprej sestaviti skupek kronološko povezanih najdišč in njihovih notranjih kronoloških členitev. Treba je torej sestaviti preplet relativnih kronoloških odnosov, ker ta upošteva vrsto objektivnih danosti in zmanjšuje neizogibno arbitrarno subjektivnost raziskovalca. Ta preplet je potem mogoče v enem kosu vstaviti v njegovo zgodovinsko okolje in ga vpeti v čas tam, kjer je mogoče in kakor je mogoče.

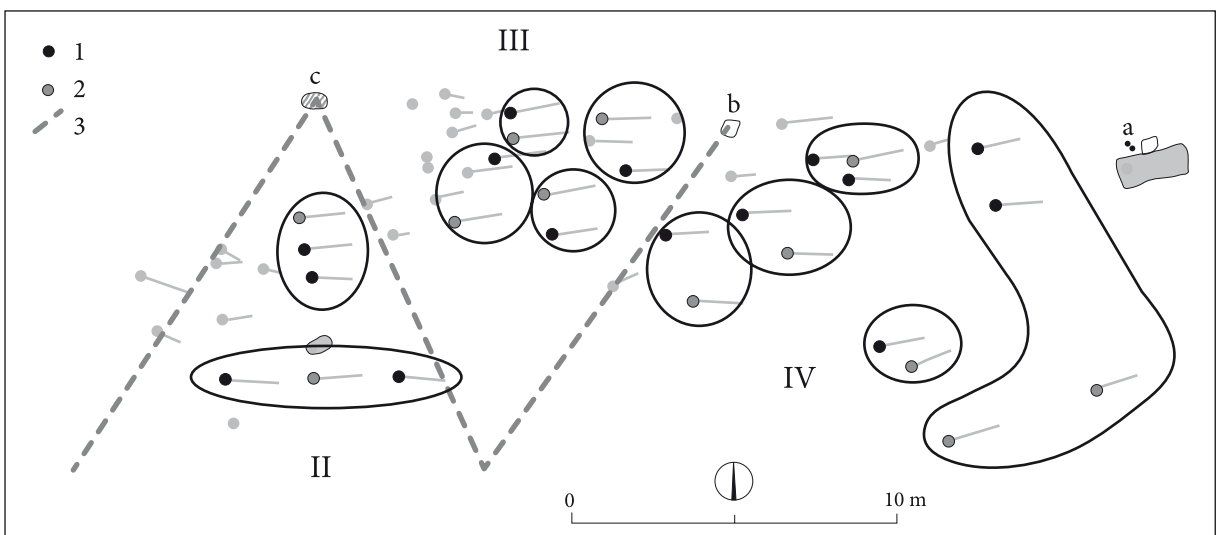
Žale pri Zasipu

To je grobišče, ki spada v sklop blejskih zgodnj srednjeveških najdišč. Bilo je raziskano v celoti in objavljeno (Knific, Pleterski 1993), vendar brez podrobnejše analize. Večina moških grobov je brez pridatkov, skoraj vsi grobovi odraslih žensk jih imajo. Od slednjih samo v enem grobu ni bilo naglavnih obročkov. Število odraslih žensk v grobovih nekoliko presega število odraslih moških, kar bi lahko pojasnili s tem, da so imeli nekateri moški več žena, najverjetneje zaporednih. Razporeditev moških in ženskih grobov kaže jasne pare, torej jedra družin posameznih generacij, ki so razporejene v prostoru od zahoda proti vzhodu (sl. 4). Vidno je postopno naraščanje števila družin v kraju. Družinsko-generacijska struktura grobišča se povsem ujema s strukturo razvoja zasipške poljske razdelitve

(Pleterski 2011, 30–33). Zaradi tokratne analize je treba razložiti posebno razporeditev grobov prve generacije (sl. 5), ki za razliko od druge, tretje in četrte generacije ne ležijo skupaj. Severni rob grobišča se ujema s potekom črte, ki jo določata jami za kol ob grobu 55, in kamen, ki se mu grobovi izogibajo, na zahodu gre preko jame, ki je zapolnjena z rdečo ilovico. Ujemanje kaže, da gre za točke, ki so bile poznane v času kopanja grobov. Pomeni tudi, da so s temi točkami začeli urejati prostor grobišča (Pleterski 1995, 131–132; id. 2004).

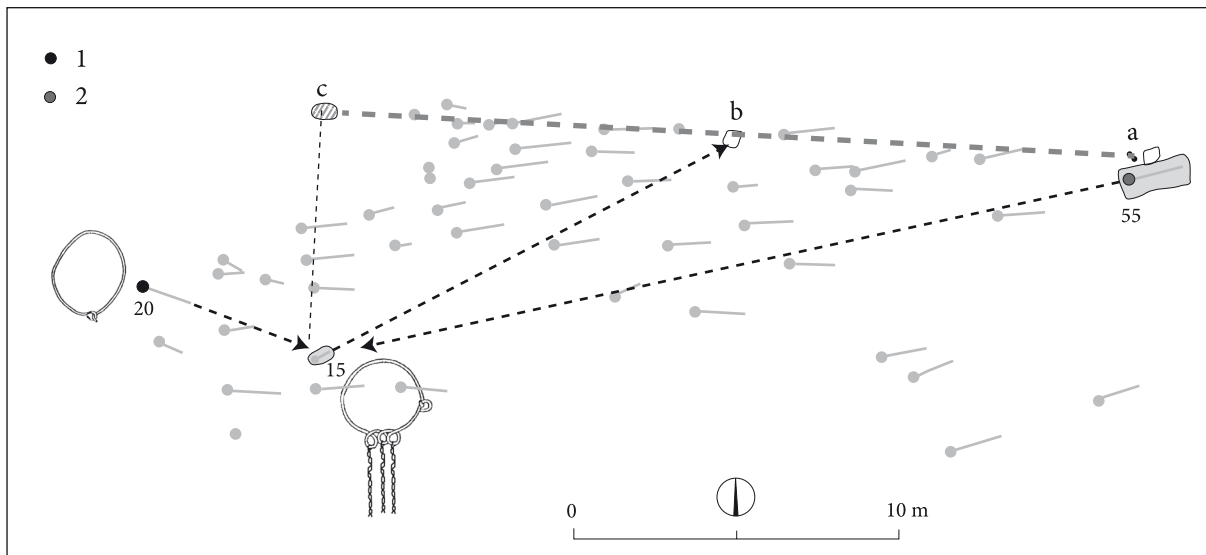
Prvem rodu pripadajo otroški grob 15, ženski grob 20 in moški grob 55, ki sestavljajo eno družino. Kot najstarejše jih določajo pridatki: edini lonček celega grobišča v moškem grobu ter nakit v otroškem in ženskem grobu (tema prispevka). Otroški grob je usmerjen proti kamnu sredi severnega roba grobišča in ima zato povsem izjemen odklon proti severu. Leži ob pravokotnici na zahodni zaključek severne meje grobišča. Moški grob stoji na vzhodni meji, ženski na zahodni meji grobišča (gre za univerzalno simboliko, ki pa je tu ne bomo obravnavali). Vsi trije grobovi so tako sestavni del začetne ureditve grobiščnega prostora in zato ne tvorijo prostorsko sklenjene skupine. Oba grobova odraslih sta usmerjena proti otroškemu grobu, kar pomeni, da sta od njega mlajša.

Spremembe predmetov v času se arheologom najprej pokažejo v otroških grobovih. Pokojniki, ki so pokopani v njih, so živeli le kratek čas in zato dajejo informacije o tem kratkem času. Če se pojavi nova vrsta nakita, bo seveda najprej prišla v zemljo

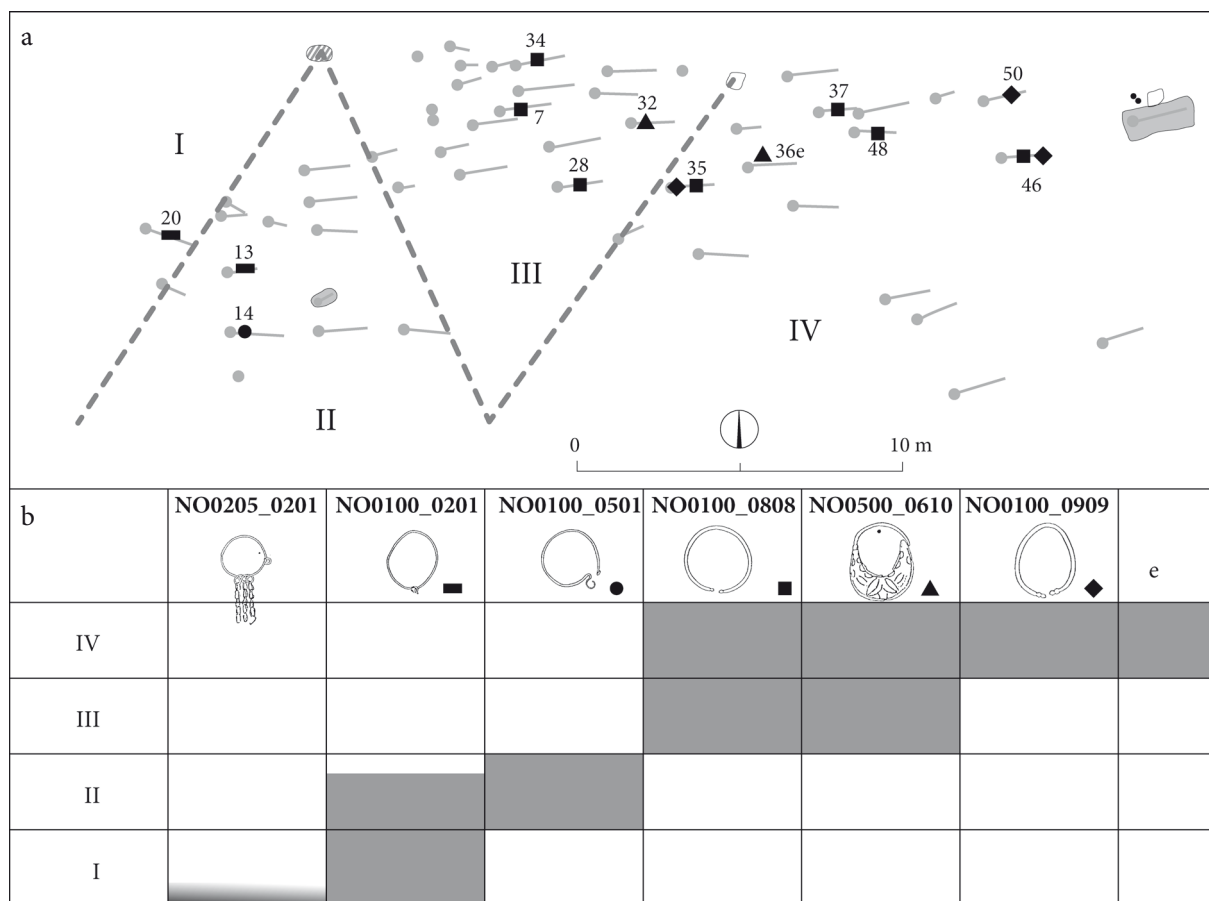
Sl. 4: Žale pri Zasipu, Slovenija. Družine in pokolenja. a – jama za steber, b – kamen, c – jama z rdečo ilovico, 1 – ženska, 2 – moški, 3 – meja med prostori posameznih pokolenj.

Fig. 4: Žale near Zasip, Slovenia. Families and generations. a – posthole, b – stone, c – pit with red clay, 1 – female, 2 – male, 3 – border between the areas of individual generations.

Sl. 5: Žale pri Zasipu, Slovenija. Grobovi prvega pokolenja. a – jama za steber, b – kamen, c – jama z rdečo ilovico, 1 – ženska, 2 – moški.

Fig. 5: Žale near Zasip, Slovenia. Graves of the first generation. a – posthole, b – stone, c – pit with red clay, 1 – female, 2 – male.

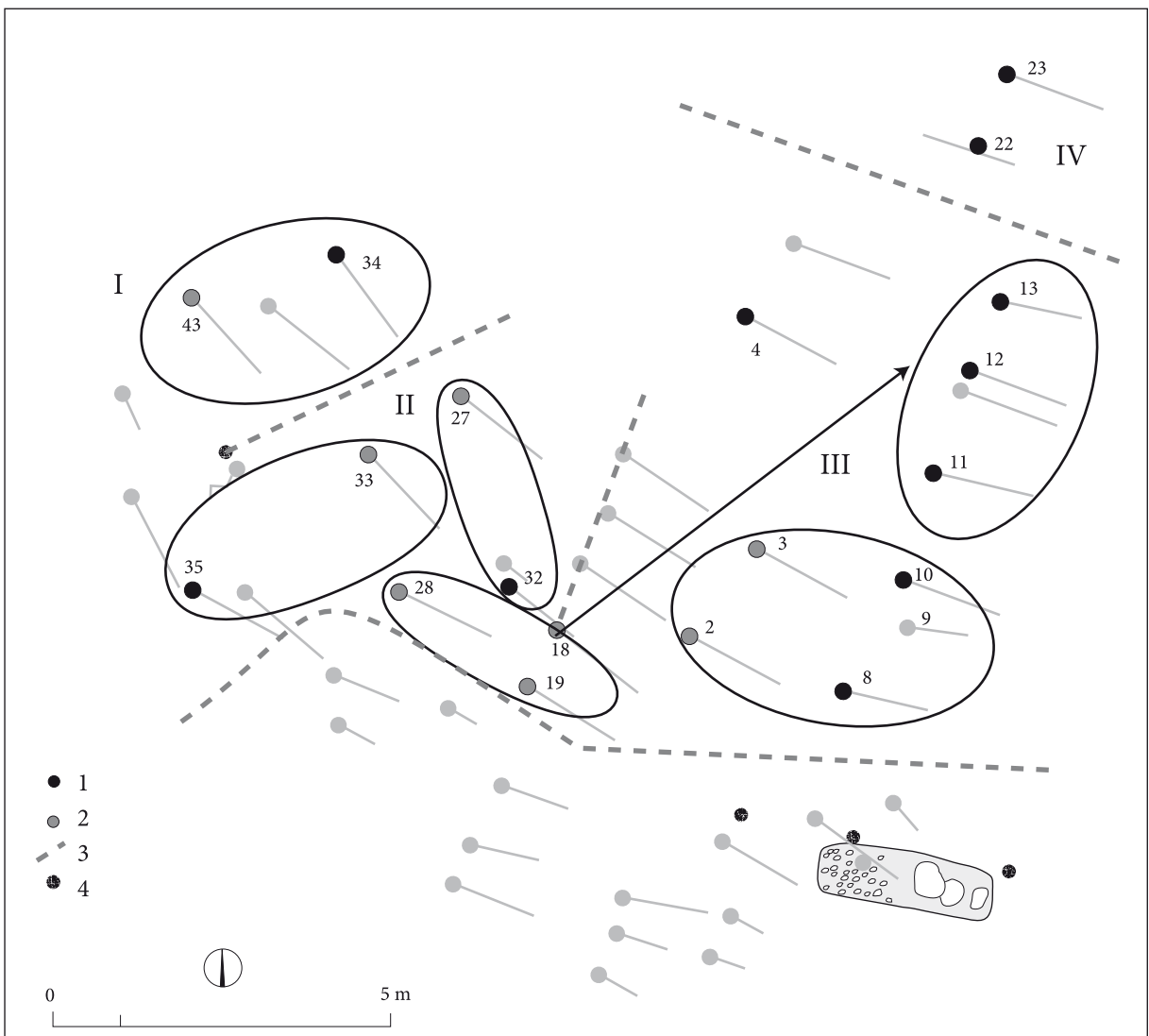
Sl. 6: Žale pri Zasipu, Slovenija. a – razporeditev tipov naglavnih obročkov v prostoru drugega, tretjega in četrtega pokolenja, b – relativna kronologija naglavnih obročkov po pokolenjih. e = emajl.

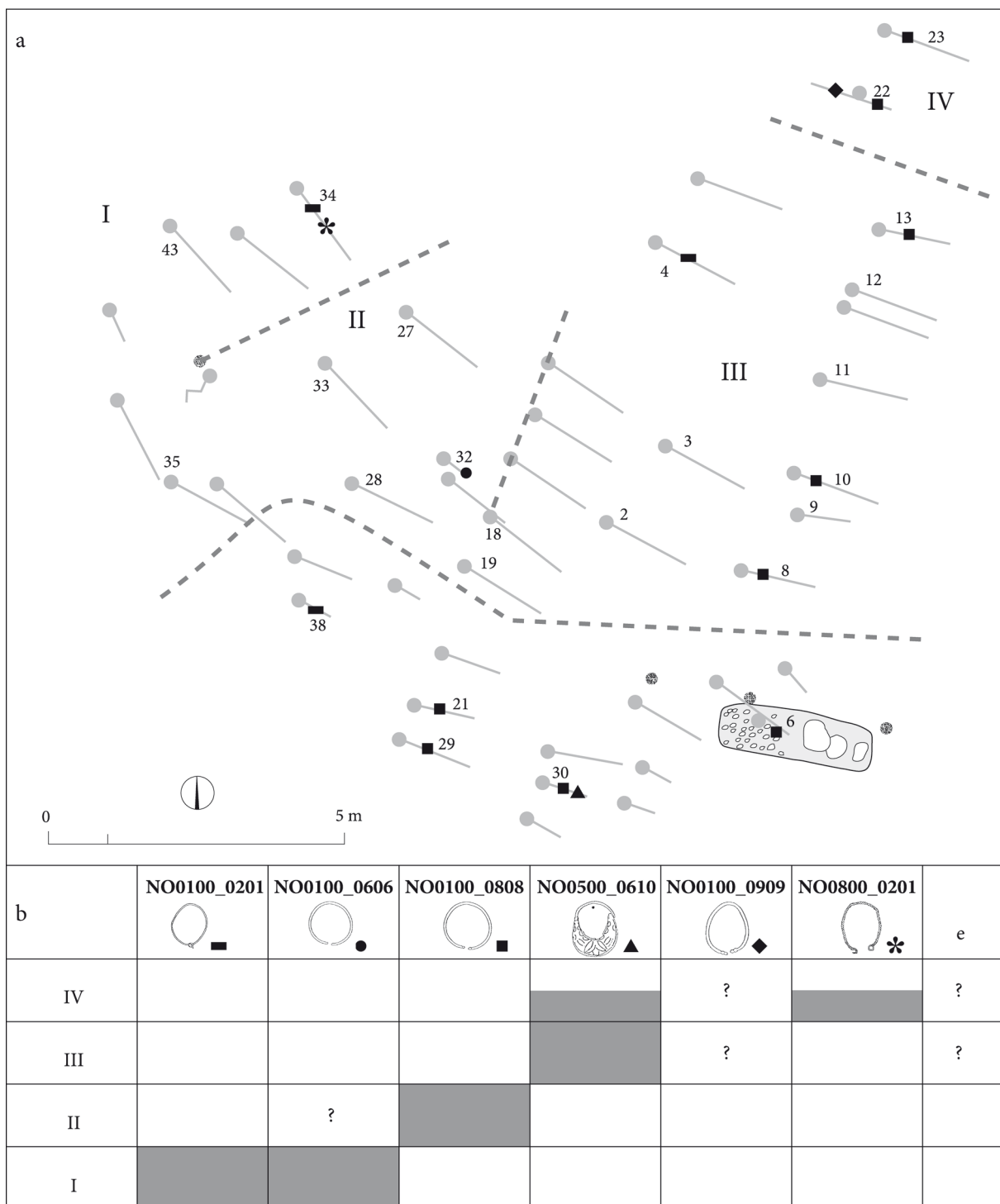
Fig. 6: Žale near Zasip, Slovenia. a – the distribution of different types of head circlets in the areas of the second, the third and the fourth generations, b – relative chronology of head circlets as they occur in the four generations. e = enamel.

v grobove otrok, ki umrejo pred svojimi starši. Podobno je z opustitvijo določene vrste predmetov. Ti so v času, ko umre otrok, še lahko v uporabi, čez leta, ko umrejo starši, pa ne več. Zato ima otroški grob 15 še naglavne obročke tipa NO0205_0201 kot edini na celotnem grobišču. Očitno je nastal, tik preden so to obliko prenehali uporabljati. Čeprav so ti obročki v grobu ohranjeni samo delno, jih je mogoče zanesljivo rekonstruirati. Podobno je z naglavnim obročkom v grobu 13, kjer je ohranjena le zanka prvega zaključka, vendar je hkrati jasno, da se je moral drugi končevati kot kaveljček. Če bi bil kakorkoli razkovan, ga v ozko zanko ne bi bilo mogoče vdeti. Razporeditev posameznih tipov naglavnih obročkov poteka od zahoda proti vzhodu (sl. 6a), kar je obenem tudi razporeditev od starejših k mlajšim (sl. 6b). Emajlirani predmeti se pojavijo šele pri grobovih četrtega pokolenja.

Dlesc pri Bodeščah

Grobišče je bilo raziskano v ohranjeni celoti. Severni rob je bil poškodovan pri kopanju peska pred drugo svetovno vojno. Čeprav je že objavljeno (Knific, Pleterski 1981), njegovo informacijsko bogastvo še zdaleč ni izčrpano. Kaže družinsko in generacijsko strukturo (sl. 7), ki je zelo podobna tisti na zasipških Žalah. Tudi na Dlescu je najprej začela pokopavati ena družina, število družin je v naslednjih generacijah naraščalo in struktura razvoja družin se prav tako povsem ujema s strukturo razvoja razdelitve polja (podrobneje: Pleterski 2011, 43–47). Grobišče se je širilo od zahoda proti vzhodu. Ko je izkoristilo pobočje ledeniške gomile, se je obrnilo proti severu, ker ga je z vzhoda omejevala njiva. Južni del grobišča sestavljajo otroški grobovi, ki so jih tam vkopavali

Sl. 8: Dlesc pri Bodeščah, Slovenija. a – razporeditev tipov naglavnih obročkov v prostoru posameznih pokolenj; b – relativna kronologija naglavnih obročkov po pokolenjih. e = emajl.
 Fig. 8: Dlesc near Bodešče, Slovenia. a – the distribution of different types of head circlets in the areas of individual generations; b – relative chronology of head circlets as they occur in the four generations. e = enamel.

Sl. 7: Dlesc pri Bodeščah, Slovenija. Družine in pokolenja. 1 – ženska, 2 – moški, 3 – meja med prostori posameznih pokolenj, 4 – stojka.
 Fig. 7: Dlesc near Bodešče, Slovenia. Families and generations. 1 – female, 2 – male, 3 – border between the areas of individual generations, 4 – posthole.

ves čas trajanja uporabe grobišča in so zato za analizo topografske kronologije neuporabni.

Posledično to pomeni (*sl. 8a*), da ni razvidno, ali otroški grob 30 s svojimi naglavnimi obročki tipa NO0100_0808 in NO0500_0610 pripada tretjemu ali četrtemu pokolenju pokojnih. V njegovi soseščini je bila kot raztresena najdba najdena okrasna zaponka, ki je hkrati edini emajlirani predmet na grobišču. Zelo verjetno izvira iz groba 30. Zato tudi emajl lahko postavimo zgolj okvirno v čas tretje in četrte generacije.

S temi topografskimi podatki lahko sestavimo preglednico pojavljanja naglavnih obročkov (*sl. 8b*). Naglavni obroček v grobu 38 je le delno ohranjen, zato je pripadnost obročka tipu NO0100_0201 sicer najverjetnejša, vendar ni povsem zanesljiva. Obroček istega tipa ima tudi grob 4, ki ga po njegovi legi lahko prisodimo bodisi prvi bodisi drugi generaciji. Grob 34 ima tudi naglavni obroček zelo redkega tipa NO0800_0201. Oblika zaključkov locna ni razvidna, vendar je oblika locna, ki je sesukan iz več tanjših žičk, povsem značilna in ga je mogoče rekonstruirati po vzoru obročka z bohinjskih Žal pri Srednji vasi (Šmid 1908, t. II: 10).

Sedlo na Blejskem gradu

Grobišče ima izjemno bogato stratigrafijo, ker so ves čas pokopavali na istem prostoru. Zato je velika večina grobov v stratigrafskih odnosih (*sl. 9*). Analiza je pokazala, da so v času uporabe pokopališnega prostora tam pokopali 4 generacije sosednje naselbine in še začetek pete, nato je bilo pokopavanje prekinjeno (podrobno: Pleterski 1982). Prav tako je bila že narejena preglednica pojavljanja posameznih oblikovnih tipov predmetov

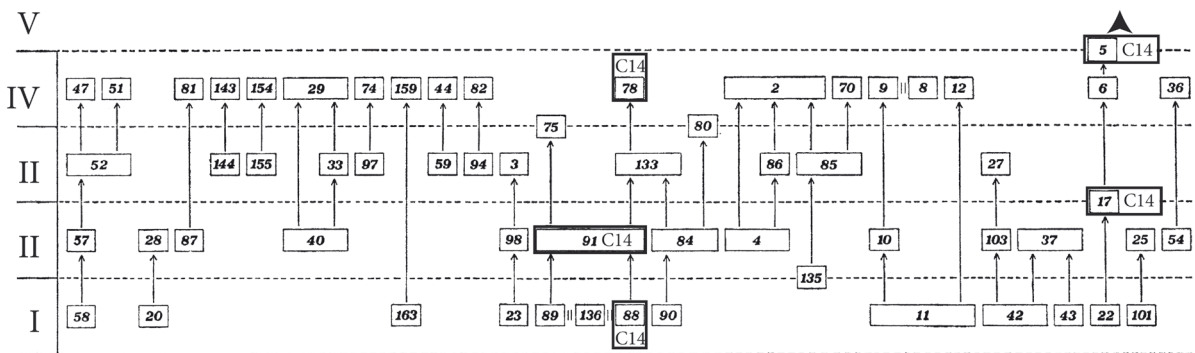
v času posameznega pokolenja (Pleterski 1982, sl. 5). Zato jo tu zgolj povzemamo v delu, ki se nanaša na naglavne obročke (*sl. 10*).

Razlika med preglednicama je le v tem, da je sedaj samostojno predstavljen naglavni obroček tipa NO0100_0406 iz groba 53 (Valič 1964, 23, t. XII: 6), ki je bil prej v preglednici pridružen tipu NO0100_0501. Slednjemu je še vedno pridružena različica NO01_0301 iz groba 170, torej z zaključkom v obliki kovane zanke, ki nima S-oblike (Valič 1969, 226, t. 2: 36,37). Prav tako sta v tej skupini obročka iz groba 4, ki imata na locen vdeto stekleno jagodo in verjetno nekovano S-zanko NO0101_0401 (Valič 1964, 14, t. I: 6,7). V slednjem grobu sta bila tudi poškodovana obročka z locnom tipa NO0405 (Valič 1964, 13, t. I: 4,5). Da imata oba obročka zaključka tipa 0201, je verjeten rekonstrukt.

V upanju, da bomo s pomočjo bayesovske statistike lahko prišli do absolutne datacije posameznih pokolenj, smo vzeli vzorce kosti iz dveh najdaljših stratigrafskih zaporedij (*sl. 9*). Žal se je izkazalo, da vsa okostja niso ohranjena. Tako je ostalo na voljo le 5 okostij, ki pripadajo različnim generacijam in zato še vedno dajejo podobo celote.

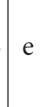

grob	vzorec	C14	2 Σ	3 Σ
GrS 88	Poz-46615	1015 \pm 30		
GrS 91	Poz-46617	1180 \pm 30	771-965	693-997
GrS 17	Poz-46614	1070 \pm 30	895-1021	885-1030
GrS 78	Poz-46614	1000 \pm 30	982-1153	901-1160
GrS 5	Poz-46612	975 \pm 30	1014-1155	985-1166

Pokazalo se je, da se laboratorijske starosti ujemajo s stratigrafskim zaporedjem, da je torej relativna kronologija grobov pravilna. Izjemo predstavlja vzorec iz groba 88, ki je stratigrafsko najstarejši, po starosti C14 pa se prepričljivo uvršča med mlajše.

Sl. 9: Sedlo na Blejskem Gradu, Slovenija. Stratigrafski odnosi in razporeditev grobov po pokolenjih. C14 = grob z datacijo C14.

Fig. 9: Sedlo at Castle Bled, Slovenia. Stratigraphic relations and the classification of graves into generations. C14 = grave with C¹⁴ dating.

	 NO0300_0201	 NO0100_0201	 NO0900_0610	 NO0400_0201	 NO0100_0406	 NO0100_0501	 NO0100_0606	 NO0100_0608	 NO0100_0808	 NO0500_0610	 NO0100_0909	 NO0600_0610	 NO1000_0610	e
V														
IV														
III														
II														
I														

Sl. 10: Sedlo na Blejskem Gradu, Slovenija. Relativna kronologija naglavnih obročkov po pokolenjih. e = email.

Fig. 10: Sedlo at Castle Bled, Slovenia. Relative chronology of head circlets as they occur in the individual generations. e = enamel.

Ker smo vzeli manjši odlomek kosti, kakršen je že bil pri okostju, in ker je antropološka analiza pokazala, da so izkopavalci večkrat združili kosti več oseb pod oznako enega groba (primerjaj: Leben-Seljak 1996, pril. 4.1.3.1), je verjetna domneva, da koščica v resnici pripada enemu od številnih okostij, ki so se kopičila na istem prostoru. Zato tega rezultata v nadaljevanju ne bomo upoštevali.

Mali grad v Kamniku

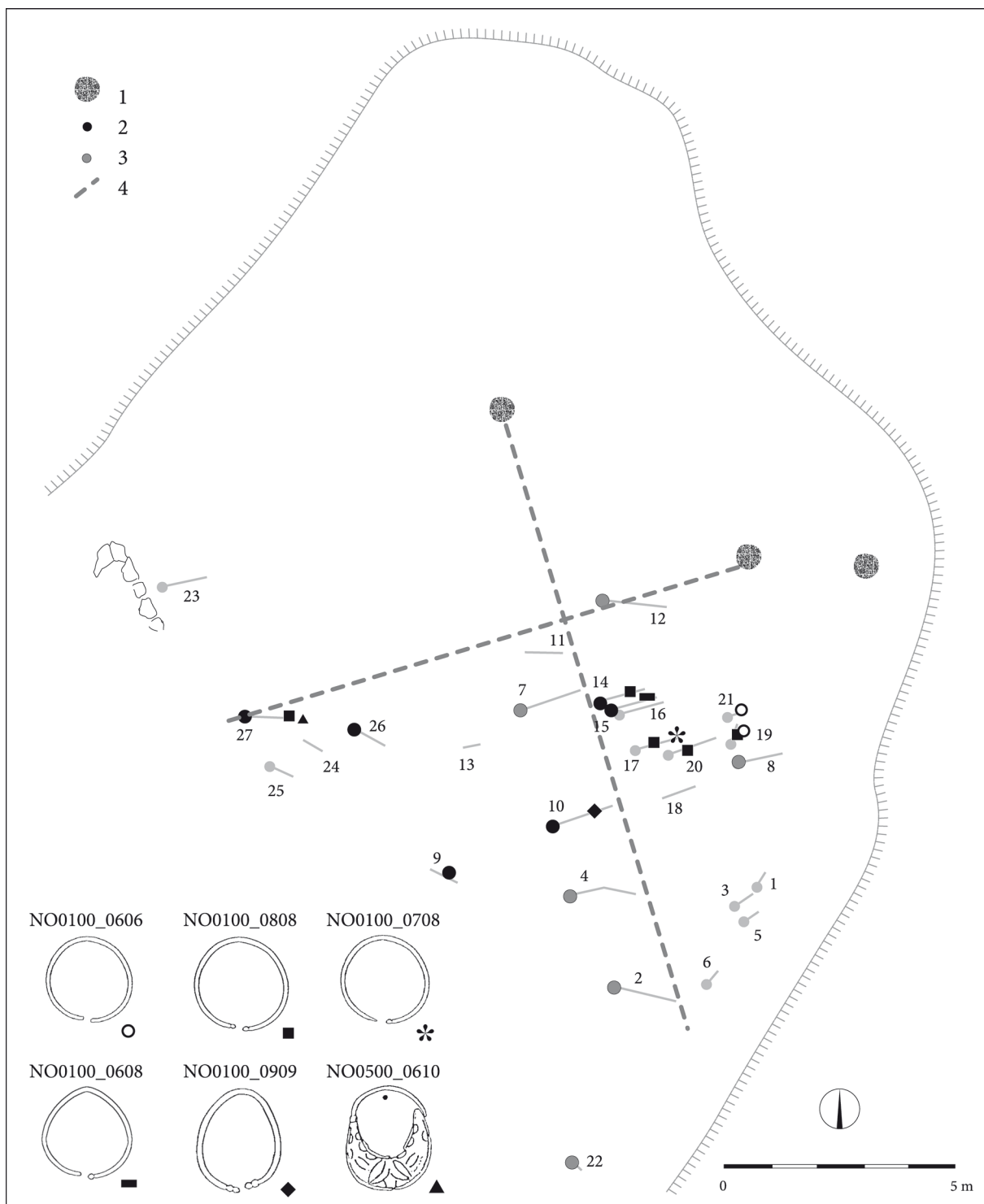
Raziskave kamniškega Malega gradu so nepričakovano odkrile tudi majhno zgodnesrednjeveško grobišče. Raziskano je bilo v celoti. Objava (Sagadin 2001) je bila osredotočena na grobove in predmete v njih. Celostna analiza najdišča, ki je omogočila faziranje vseh izkopanin, je sestavnim delom grobišča dodala še več ostankov, med drugimi tudi jame za lesene stebre (Štular 2007, 27–32; id. 2009, 47–49). Že Milan Sagadin je opazil, da so grobovi razporejeni vzdolž dveh pravokotno postavljenih linij (Sagadin 2001, 367, sl. 7). V izjemno podrobni obravnavi grobov, pokojnikov in grobišnega prostora je Benjamin Štular opazil, da ena od teh linij sega do ene izmed prej omenjenih jam za lesene stebre (Štular 2007, 27, sl. 4). Če pravokotnico prestavimo med obe glavni vrsti grobov, se izkaže, da tudi ta sega do svoje jame za leseni stebel. Prostorska struktura malograjskega grobišča je tako povezana z dvema velikima jamama

za lesena stebra. Liniji, ki se nanju navezujeta, se pravokotno križata (sl. 11). Ob njiju so razporejeni skoraj vsi grobovi maloštevilnih odraslih oseb, ki so pripadale štirim, največ petim družinam. Lahko se samo strinjamo z mnenjem izkopavalca Milana Sagadina, da je pokopavanje trajalo le kratek čas (Sagadin 2001, 371), saj ni nobenih znakov, ki bi govorili, da je tu pokopana več kot ena generacija.

O stratigrafskih odnosih lahko govorimo samo v treh primerih (Sagadin 2001, 363–365). Prvi je ne navaden primer treh zaporednih pokopov ("grobovi" 14, 15, 16) v isto grobno jamo. Časovni razmak med dogodki ni mogel biti velik, ker je bila lega grobne jame pogrebem vsakokrat znana do podrobnosti. V nedoločljivem stratigrafskem odnosu sta tudi grobova 17 in 20, ki vsebujeta naglavna obročka, ki sta zelo verjetno par (Sagadin 2001, 368), kar spet kaže, da med njima ni velike časovne razlike. V tretjem primeru otroški grob 19 delno prekriva otroški grob 21. Gostota otroških grobov je nedvomno namerna, zato je tudi do tega stratigrafskega razmerja lahko prišlo v krajšem času.

Slednji primer pa vendarle nakazuje še nekaj. V starejšem grobu 21 so bili trije naglavni obročki tipa NO0100_0606, četrti je bil v zasutju zgornjega groba 19, ki je sicer imel obroček tipa NO0100_0808. To bi morda kazalo, da tedaj obročki prvega tipa niso bili več v uporabi.

Podobno dvojica grobov 17 in 20 morda določa začetek uporabe naglavnih obročkov tipa NO0100_0708. Tak je namreč le v grobu 17. Če je

Sl. 11: Mali grad v Kamniku, Slovenija. Razporeditev tipov naglavnih obročkov. 1 – jama za lesen steber, 2 – ženska, 3 – moški, 4 – meja med prostori posameznih pokolenj (po Štular 2007, sl. 4).

Fig. 11: Mali grad in Kamnik, Slovenia. Distribution of different types of head circlets. 1 – posthole, 2 – female, 3 – male, 4 – border between the areas of individual generations (after Štular 2007, fig. 4).

ta mlajši od groba 20, bi to nakazovalo, da so se ti obročki uveljavili v mlajšem delu malograjske generacije, ki je tam pokopana. Grob 17 torej vsekakor

dokazuje, da so bili obročki tipa NO0100_0708 in NO0100_0808 vsaj nekaj časa sočasno v uporabi, ker sta v tem grobu oba.

St. Peter pri Spitalu na Koroškem

Ob cerkvi sv. Petra v istoimenski vasi, ki je danes že skoraj predmestje Spitala na Zgornjem Koroškem, so pri gradnji drenaže nepričakovano prišli na dan tudi zgodnj srednjeveški grobovi. Okolni prostor je bil v manjši meri arheološko raziskan, in rezultati nedavno objavljeni (Karpf, Meyer 2010). Raziskanost je vendarle tolikšna, da omogoča zanesljiv pregled nad celoto in rekonstrukcijo njenega razvoja. Izjemna gostota grobov je ustvarila številna stratigrafska razmerja, ki kot sistem še niso bila analizirana. V številnih grobovih so se nahajali različni predmeti, v veliki večini primerov ženski nakit. Pomembna posebnost pokopališča je tudi v tem, da je pokopavanje trajalo neprekinjeno do 15. st. (Eichert 2010a, 183).

Stratigrafski odnosi grobov z zgodnj srednjeveškimi pridatki

Kot "zgodnj srednjeveški" so mišljeni grobovi pokojnih, ki so jih pokopali z iztegnjenimi rokami, vsi nad njimi ležeči mlajši grobovi imajo pokojnike z rokami, ki so prekrizane na prsih. Drža rok se je na pokopališču spremenila po 11. st., vsekakor pa do 13. st. (Eichert 2010a, 179).

Opazanja o stratigrafiji temeljijo na podatkih, ki so objavljeni v katalogu grobov in najdb (Eichert, Rogl 2010). Avtorja omenjata najočitnejše stratigrafske odnose, pri nekaterih navajata svoje domneve, preostalih ne omenjata. Dodajata shematične načrte grobov v izkopih in karte globin grobov (Eichert, Rogl 2010, t. 60–63), ki so zelo nazorne, vendar same ne morejo prikazati prepletenosti stratigrafskih odnosov. Fotografije okostij kažejo, da so bili obrisi grobnih jam opazni samo v zelo izjemnih primerih, sicer pa ne. Vsekakor ti obrisi niso bili risarsko dokumentirani niti ne opisani. Zato so tudi stratigrafski odnosi, ki jih opisujem v nadaljevanju, v določeni meri hipotetični, stopnja njihove verjetnosti pa je merljiva v sklopu vseh podatkov, ki jih obravnava pričujoča analiza.

Katalog stratigrafskih zaporedij (sl. 12)

Zdi se, da je grob 5 poškodoval grob 11, morda tudi 10. Polmesečasti obroček v grobu 11 je del zasutja in je tja očitno prišel iz groba 5 ali 10. Drugih starejših grobov na tem mestu ni bilo.

Po navedbi kataloga je grob 3 poškodoval spodaj ležeči grob 27, kar pa ni mogoče, ker je bilo dno slednjega 30 cm globlje. Podobno je grob 18 samo 10 cm globlji od groba 2, ki je nad njim in ga ni poškodoval. Do poškodbe groba 27 je verjetneje prišlo pri izdelavi groba 19. V katalogu je pri njegovem opisu ponovno navedeno, da je grob 3 poškodoval grob 27. Očitno gre za pomoto in naj bi pisalo, da je grob 19 poškodoval grob 27. Tudi grob 19 namreč leži pod grobom 3 in preko groba 28. Grob 28 je uničil grob 28A. Odlomek noža v grobu 28 bi lahko izviral iz groba 28A.

Zdi se, da grob 26, ki je poškodoval grob 29, leži pod grobom 18. Preko groba 18 leži grob 2.

Grobova 39 in 40 ležita vzporedno, vendar na različnih globinah. S fotografije (Rogl 2010, sl. 20) je razvidno, da je bila pri izkopavanjih grobna jama globljega groba 40 vidna in da je posegla v prostor groba 39. V jamo groba 39 so priložili lobanji starejših grobov 39B in 39C ter v jamo groba 40 lobanjo starejšega groba 39A. Če bi bil grob 39 mlajši od groba 40, bi zanesljivo poškodoval levi del groba 40, ki je očitno nepoškodovan. Nad grobom 40 je grob 21, nad obema dvojni(?) grob 12, 16.

Grob 36 je uničil grob 36A in leži preko grobov 36B in 47.

Grob 55 se očitno nahaja pod grobom 35.

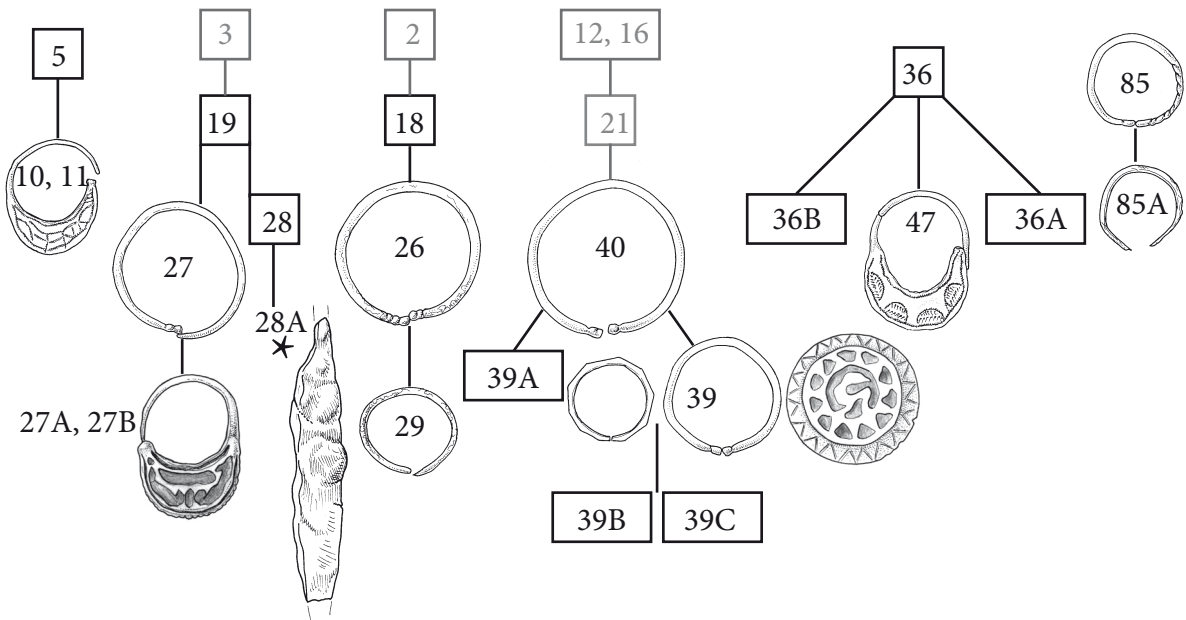
Videti je, da je grob 85 vsaj delno uničil grob 85A.

Grob 120 leži preko groba 120A in se nahaja pod grobom 80. Tega je poškodoval grob 101. Grob 80 je ohranjen od trebuha navzdol in na tem delu ni kosti rok, ki so v prekopanem gornjem delu, kar kaže, da so bile prekrizane na prsih.

Zdi se, da je grob 149 uničil grob 149A in leži pod grobom 144, oba pa pod grobom 132. Slednji je presekal grob 133. Pri desnem boku okostja v grobu 132 sta bila najdena dva prstana. Eden je bil še nataknjen na prst okostja, drugi je bil očitno del zasutja v neposredni bližini in ni jasno, iz katerega groba izvira. Izkopavalec Kurt Karpf dopušča možnost (informacija v pismu), da je pri dokumentiranju prišlo do zamenjave prstanov. Kar pomeni, da je uliti prstan pripadal grobu 132, pločevinasti pa je iz zasutja, kar je obratno, kot je v objavi. Preko groba 133 očitno leži tudi grob 126. Preko grobov 132, 133, 149 leži grob 90, ki ga je poškodoval grob 78, ki verjetno z okostjema 79 in 88 tvori skupinski grob.

Grob 138 je uničil grob 138A. Glavo okostja v grobu 138 je očitno poškodoval grob 125, ki leži pod grobom 109.

Grob 124 je uničil grob 124A, sam leži pod grobom 111, ta pod grobom 99, ki je uničil grob

Sl. 12: St. Peter pri Spitallu, Avstrija. Stratigrafska zaporedja in (delno idealizirani) predmeti v grobovih. Sivi so visoko-srednjeveški in poznosrednjeveški grobovi. Zvezdica označuje rekonstruiran predmet.

Fig. 12: St Peter near Spitall, Austria. Stratigraphic sequences and (partly idealized) objects in graves. The grey graves are from the High or Late Middle Ages. Asterisk denotes reconstructed object.

99A. Grob 99 sega iz roba izkopa samo s spodnjim delom. Desnica je položena na trebuh, levica je bila očitno položena na prsi, ker ni bila odkopana.

Opazanja

Najdaljše stratigrafsko zaporedje zgodnesrednjeveških grobov ima najmanj 5 zaporednih grobov.

V vseh primerih stratigrafskih zaporedij so obročki z več odebelitvami na koncih locna na mlajšem delu zaporedja ter na meji z visokosrednjeveškimi grobovi ali blizu nje in nikoli niso najstarejši člen stratigrafskega zaporedja.

Emajlirani nakit se nahaja v spodnjem delu stratigrafskih zaporedij, vendar ne vedno na najstarejšem mestu. Enako je z obročki z enojno odebelitvijo na koncih locna (tip NO0100_0808), ki so lahko celo še poznejši od emajliranega nakita.

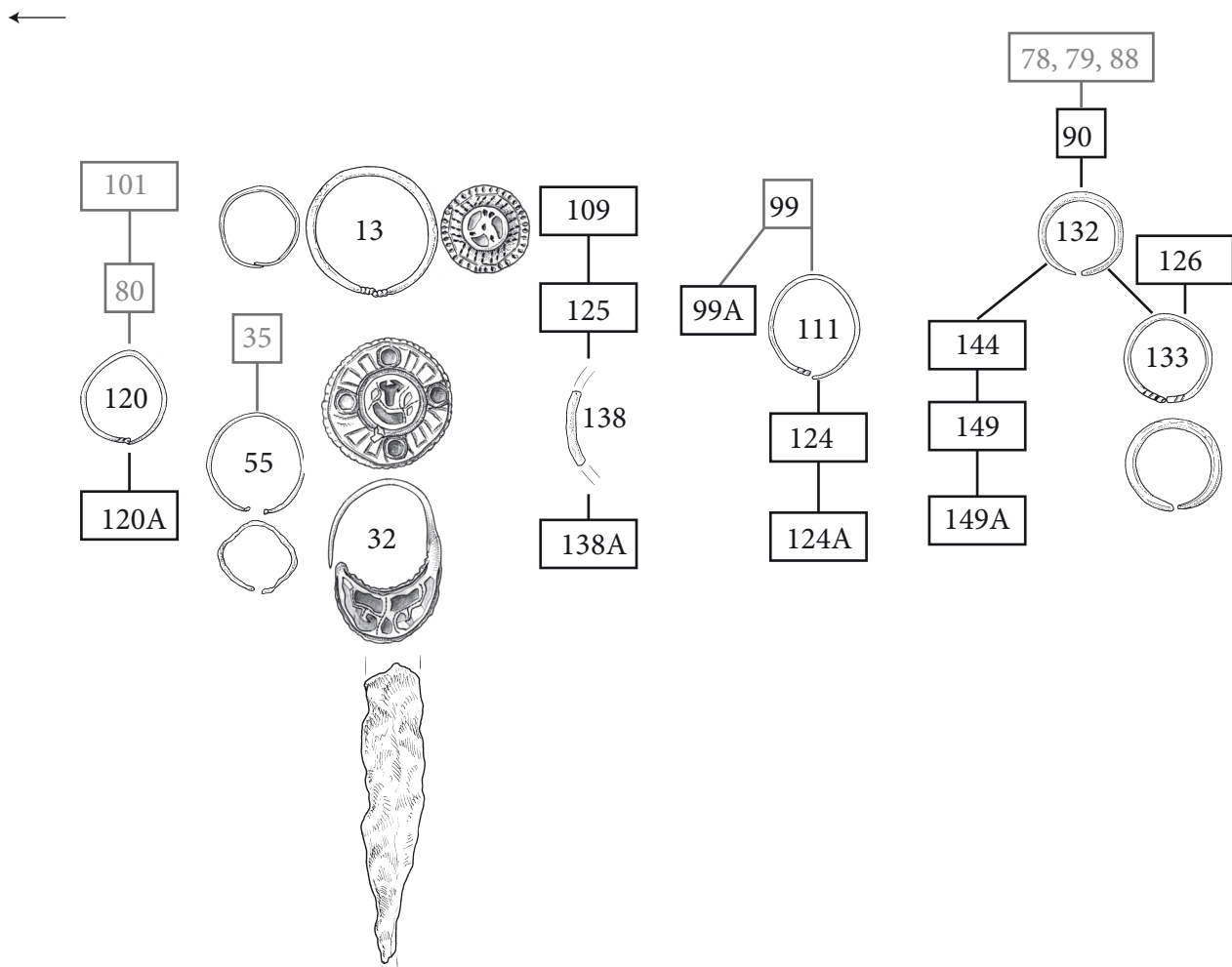
Kovani polmesečasti obročki (tip NO0500_0610) so najstarejši člen stratigrafskega zaporedja.

Na grobišču so bili najdeni kot raztresene najdbe tudi odlomki treh obročkov s kaveljčkom in kovano S-zanko (tip NO0100_0501). To bi nakazovalo, da pripadajo najstarejšim grobovom, ki pa so jih mlajši grobovi dodobra uničili.

Časovna razvrstitev grobov

Grobove lahko časovno razvrstimo s pomočjo različnih meril. Prvo merilo, ki je zgoraj podrobno opisano, so stratigrafska razmerja. Drugo merilo je pripadnost predmetov istemu oblikovnemu tipu. Kot tretje merilo je mogoče uporabiti tudi datacije, pridobljene po metodi radioaktivnega ogljika C14, tako je bilo datiranih kar 12 zgodnesrednjeveških grobov (zahvaljujem se Kurtu Karpfu za prijateljsko pomoč, ko mi je prijazno dal na voljo rezultate laboratorijskih analiz, ki doslej še niso bili objavljeni v celoti).

grob	vzorec	C14	2Σ	3Σ
GrP 47	E-12039	1237±38	683-882	660-945
GrP 13	E-12035	1109±40	783-1019	777-1024
GrP 32	E-12036	1089±41	872-1025	778-1032
GrP 39	E-12038	1006±38	903-1155	895-1164
GrP 36	E-12037	971±40	994-1159	972-1213
GrP 40	E-13997	894±58	1025-1252	992-1275
GrP 26	E-13996	891±69	1023-1259	970-1287
GrP 55	E-13998	885±59	1030-1253	995-1278
GrP 133	E-14002	841±43	1046-1273	1035-1279
GrP 85	E-13999	831±43	1050-1275	1039-1281
GrP 120	E-14001	824±46	1050-1279	1036-1285
GrP 111	E-14000	795±45	1160-1284	1042-1299

← Sl. 12 / Fig 12

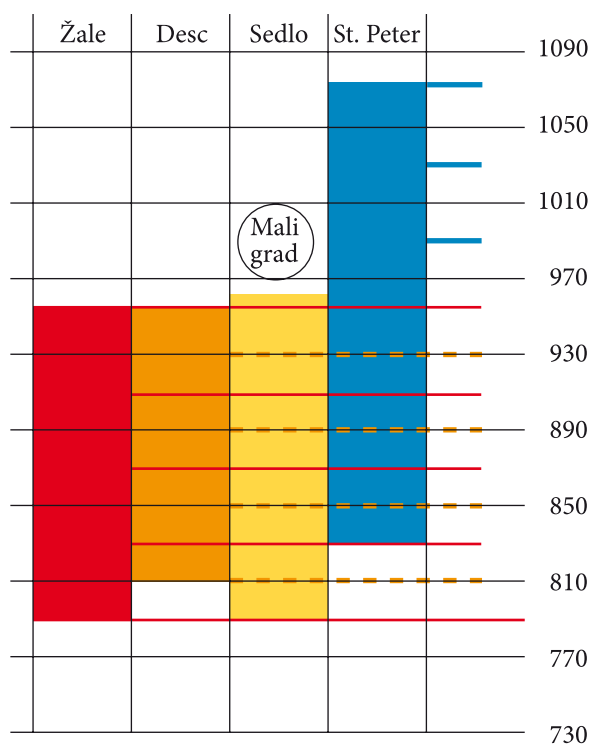
Čeprav te datacije za absolutno datiranje sicer večinoma niso uporabne (glej zgoraj, pogl. 3), očitno vendarle dobro kažejo relativno zaporedje grobov. Sestavljajo več časovno zaporednih skupin, predmeti v teh skupinah se ujemajo, zaporedje skupin je potrjeno tudi stratigrafsko. Tako je bilo mogoče izluščiti 7 "plasti" grobov (sl. 13). Najvišja nima dokazanih predmetov v grobovih.

S tem lahko sestavimo preglednico relativnega pojavljanja posameznih tipov naglavnih obročkov (sl. 14). Nenavadni obroček v grobu 85, ki je na risbi videti kot različica tipa NO0100_0809, naredi povsem drugačen vtis, ko ga držimo v roki. Povsem očitno postane, da gre za neobgljeno posnemanje locna z astragalnimi odebelitvami, torej tipa NO0700. Prav tako je videti upravičeno, da obročke tipov NO0100_0708 in NO0100_0709 združimo v eno skupino, saj se število odebelitev zaključka pri njih (še?) ne kaže kot določen kronološki pokazatelj.

Medsebojna kronologija obravnavanih najdišč (sl. 15)

Za blejska najdišča je upravičeno pričakovati, da se "obnašajo" razmeroma sočasno in na skladen način, saj gre za skupen prostor s skupno zgodovino in pogoji življenja (primerjaj: Pleterski 2011). Kajti zelo verjetno je preskrbovanje pri istih obrtnikih in zato so se tudi vse spremembe pri uporabi nakita dogajale hkratno. Čeprav obsegajo Dlesc, Žale in Sedlo zelo podobne časovne razpore, med pokopi generacij na njih vendarle ni popolnega enačaja.

Pomembna razlika med zasipškimi Žalami in Dlescem je v tem, da na Dlescu četrti generaciji pripada le nekaj grobov: nič moških in zanesljivo ne vse ženske. Najverjetneje se je tedaj zgodil odločilen in množičen prehod k pokopavanju na cerkveno pokopališče. Mogoče je sklepati, da je šlo za odločitev, ki je bila obvezna za vse v župi Bled. Če je bilo res tako, se je ta prehod zgodil pri vseh blejskih vaseh približno istočasno. To bi

Sl. 15: Medsebojna kronologija najdišč in njihovih pokolenj oziroma "plastí".

Fig. 15: Relative chronology of all the sites and their generations or "layers".

posledično pomenilo, da so na Dlescu zgolj starejši grobovi četrte generacije. Ker je na zasipških Žalah pokopano celo četrto pokolenje, bi to primerjalno pomenilo, da se je pokopavanje na Dlescu začelo približno pol generacije pozneje kot na Žalah.

Ker je pojavljanje posameznih oblikovnih tipov naglavnih obročkov po posameznih generacijah med Žalami in Sedlom zelo skladno, so si te generacije očitno bolj ali manj sočasne. Res je, da ima otroški grob 15 na Žalah stari tip naglavnih obročkov NO0205, kakršnega nima noben grob na Sedlu, vendar to ni zadosten razlog, da bi začetek pokopavanja na Žalah postavili pred začetek pokopavanja na Sedlu. V tem primeru bi vsekakor pričakovali še vsaj nekaj grobov pete generacije na Žalah, a ni nobenega.

Starosti C14 enačijo generacije na Sedlu s "plastmi" grobov pri St. Petru: drugo generacijo s prvo plastjo, tretjo generacijo z drugo plastjo, četrto generacijo s tretjo plastjo in peto generacijo s četrto plastjo.

Malograjsko grobišče se po oblikovnih tipih naglavnih obročkov umešča med Sedlo na Blejskem gradu in najmlajše grobove St. Petra. Tipi, ki

so na Sedlu v četrte generaciji, so tudi na Malem gradu. Vendar ima Mali grad tudi obročke tipa NO0100_0708, ki spadajo med zadnje predmete v St. Petru in jih na blejskem Sedlu še ni. Zdi se, da se pokopavanje na Malem gradu začne nekako tedaj, ko preneha na Sedlu, a vsekakor ne dolgo zatem. Trenutno lahko gradimo na domnevi, da se je to zgodilo v času četrte generacije St. Petra.

Relativni časovni razponi

Da smo pri vseh blejskih in malograjskem grobišču opazili posamezne generacije pokojnikov, je precej zanesljivo. Sedaj se seveda postavi vprašanje, *kako dolgo traja pokopavanje posamezne generacije*. Odgovor ni preprost, zanesljivo pa se ga ne sme poenostaviti in enačiti s povprečno življenjsko dobo tedenjnih ljudi. Predstavljena grobišča so iz časa in prostora, ki že pozna osebno lastnino zemlje, ki je glavni vir preživljanja (obširno in podrobno: Pleterski 2011). V takih razmerah moramo imeti za mejnik med generacijami menjavo gospodarjev na zemljiški posesti, ker so ti tisti, ki so odločali o življenju in delu, ter nedvomno tudi o pokopavanju, kar je bilo v istem kraju povsem očitno usklajeno in dogovorjeno. Tedaj tudi ne gre za razmere kakršne vladajo v rodbinski zadrugi, kar pomeni, da si je naslednik lahko ustvaril družino šele po prevzemu posesti in ne že prej, kot v zadrugi. Do prevzema je tako običajno prišlo šele ob smrti starega lastnika, kot kaže pregovor: "Jaz tebi luč [mrtvaško], ti meni ključ." Kdor noče na to čakati, odide po svetu. Vsaj za poznejša stoletja srednjega in novega veka je na Slovenskem prevladovalo načelo ultimogeniture, torej prednost najmlajšega pri dedovanju (Vilfan 1996, 260). Vse to je podaljševalo čas med dvema prevzemoma. Ob upoštevanju različnih praktičnih primerov se verjetno ne bomo preveč zmotili, če za povprečen čas ene generacije (torej čas med dvema prevzemoma, med dvema gospodarjema, med dvema izbirama pokopavanja) vzamemo 40 let. To posledično pomeni, da je pokopavanje npr. na Sedlu s štirimi generacijami in začetkom pete trajalo približno 170 let. Obenem ni odveč poudariti, da je lahko razmak med generacijami v razmerah drugačne gospodarske osnove preživljanja in drugačne družbene organiziranosti bistveno krajši. V idealnih razmerah je omejitev samo še spolna nezrelost.

Na katere pokope v okviru posamezne generacije lahko računamo? V zgoraj opisanih razmerah se pokopavanje začne z umrlimi otroki, saj je znana

visoka umrljivost otrok v prejšnjih časih. Hkrati z njimi so pokopane ženske v rodni dobi, ki so umrle zaradi različnih porodnih in poporodnih zapletov. Pokopavanje se zključuje s smrtjo preostalih stark in starcev. Pokopov vnukov ni, ti so lahko pokopani najprej pri naslednji generaciji. Za razumevanje grobiščnega prostora je pomembno tudi to, da so imeli otroci kot posebna družbena skupina tudi poseben pokopališčni predel, kar dobro ilustrirajo zgornji primeri.

Tak potek pokopavanja sicer pomeni, da so grobovi otrok večinoma starejši od grobov njihovih staršev. Pri časovni razlagi je zato treba upoštevati, da se določena vrsta predmetov pojavi najprej v otroških grobovih, če so bili ti prej v vsakdanji uporabi in nato namenjeni za grob. Enako velja za najpoznejše predmete. Starši so še imeli priložnost zamenjave za nove izdelke, prej umrli otroci pač ne.

In potek pokopavanja na cerkvenih pokopališčih? Grobišče ob zgornjekoroškem sv. Petru je bilo najverjetneje ves čas uporabe v zgodnjem srednjem veku osrednje pokopališče prostora z več naselji (prim. Meyer, Karpf 2010, 62–63). To pomeni bistveno več pokopov kot na grobišču posameznega kraja. Pomeni tudi stalen in razmeroma enakomeren dotok umrlih, če odmislimo izredne dogodke, kot so vojne, lakote in kuge. A vendar smo opazili enakomerno razvrščanje grobov v nekakšne "sloje" (glej zgoraj). Kaj je to?

Največje raziskano bajuvarsko grobišče Altenerding, kjer so stoletja pokopavali na istem prostoru prebivalce velikega središča, ima zato stotine stratigrafskih razmerij med stotinami dobro datiranih grobov. Za te grobove je bilo mogoče izdelati grafikon, ki kaže, kdaj se pojavi možnost stratigrafskega razmerja med dvema grobovoma. Pred 25 leti je skorajda ni, nato strmo doseže vrh in od 45 let dalje upada (Pleterski 2003, sl. 158). Ljudje so se torej približno tri desetletja izogibali posegu v grob. Morebitno pojasnilo ponuja stara uvera, po kateri šele po 30 letih postane mrtvec živemu človeku neškodljiv. O tem nam poroča zapis zagovora s konca 15. st. ali začetka 16. st. – *Die chunnen mir hewt als wenig geschaden als der man, der vor xxx Jaren ist pegrabenn* [ki mi lahko danes tako malo škodijo kot človek, ki je bil pokopan pred 30 leti] –, ki je bil v uporabi tudi v tedanji Ljubljani (Javor-Briški 1998, 9; Nabergoj 2001, 61). Mlajši zagovori postavljajo časovno mejo 32 let (Grafenauer 1943, 231; Makarovič 1995, 373). Čeprav ni dvoma, da so pogrebci poznali sredstva in načine, ki so jih lahko zaščitila v primeru zgo-

dnejših posegov (kot jih npr. dokazuje jama grobov 14–16 na Malem gradu), pa so se temu očitno, če se je le dalo, izogibali. Zato ni presenetljivo, da se tudi na cerkvenem pokopališču oblikuje ritmično pokopavanje, ki je zaradi upoštevanja "tridesetletne nevarnosti" precej usklajeno z ritmom generacijskih menjav. Če tako za te "plasti" postuliramo vsakokratno trajanje 40 let, lahko sestavimo 280 let dolgo obdobje zgodnjersrednjeveških grobov.

Celoten skupek grobišč zato pokriva časovno obdobje, ki traja približno 320 let in čas s predmeti v grobovih 280 let. V nadaljevanju moramo izvesti zgolj še umestitev v koledar.

5. ABSOLUTNA KRONOLOGIJA

Prenehanje pokopavanja na grobiščih brez cerkve na Bledu kot *terminus ad quem*

Že zgoraj je bilo nakazano, da blejska grobišča brez cerkve prenehajo približno istočasno. Vzrok za opustitev takih grobišč je nedvomno uveljavitev formalne obveze pokopavati na cerkvenem pokopališču. Kako hitro se je ta obveza uveljavila, lahko sklepamo po razmerah na grobišču Sedlo na Blejskem gradu. Povedno je razmerje spolov pokojnih. Gledano v celoti je število moških in ženskih grobov uravnoteženo (Leben-Seljak 1996, 66). Vendar če gledamo samo grobove četrte in pete generacije (predstavljeni v: Pleterski 1982, sl. 9), je slika precej drugačna. Z antropološko analizo (Leben-Seljak 1996, pril. 4.1.3.1) in s pomočjo pridatkov je mogoče določiti 4 otroke, 1 neopredeljenega, 7 moških in 17 žensk. Če upoštevamo, da imata domnevna moška v grobovih 29 in 36 slabše izražene moške spolne znake in pri glavi naglavne obročke, ju verjetneje lahko prištejemo k ženskam. To bi potem pomenilo razmerje 19 ženskih grobov proti 5 moškim. En otroški grob (143) in en ženski grob (5) lahko sicer prištejemo že k peti generaciji, kar pa prav nič ne spremeni opažanja, da so že kar nekaj časa pred opustitvijo grobišča na njem prenehali pokopavati moške. To pomeni, da je opustitev pokopavanja vendarle bila postopna. Podoben pojav je bilo mogoče ugotoviti na bajuvarskem grobišču Altenerding, kjer je v zadnjih desetletjih uporabe grobišča število moških grobov drastično upadlo, najverjetneje zaradi prehoda k cerkvenemu pokopališču (Pleterski 2003, 645–646).

Kljub temu približna sočasnost opustitve blejskih vaških grobišč in prekinitvev sredi življenja pokolenja nakazujeta, da se je na koncu zgodila

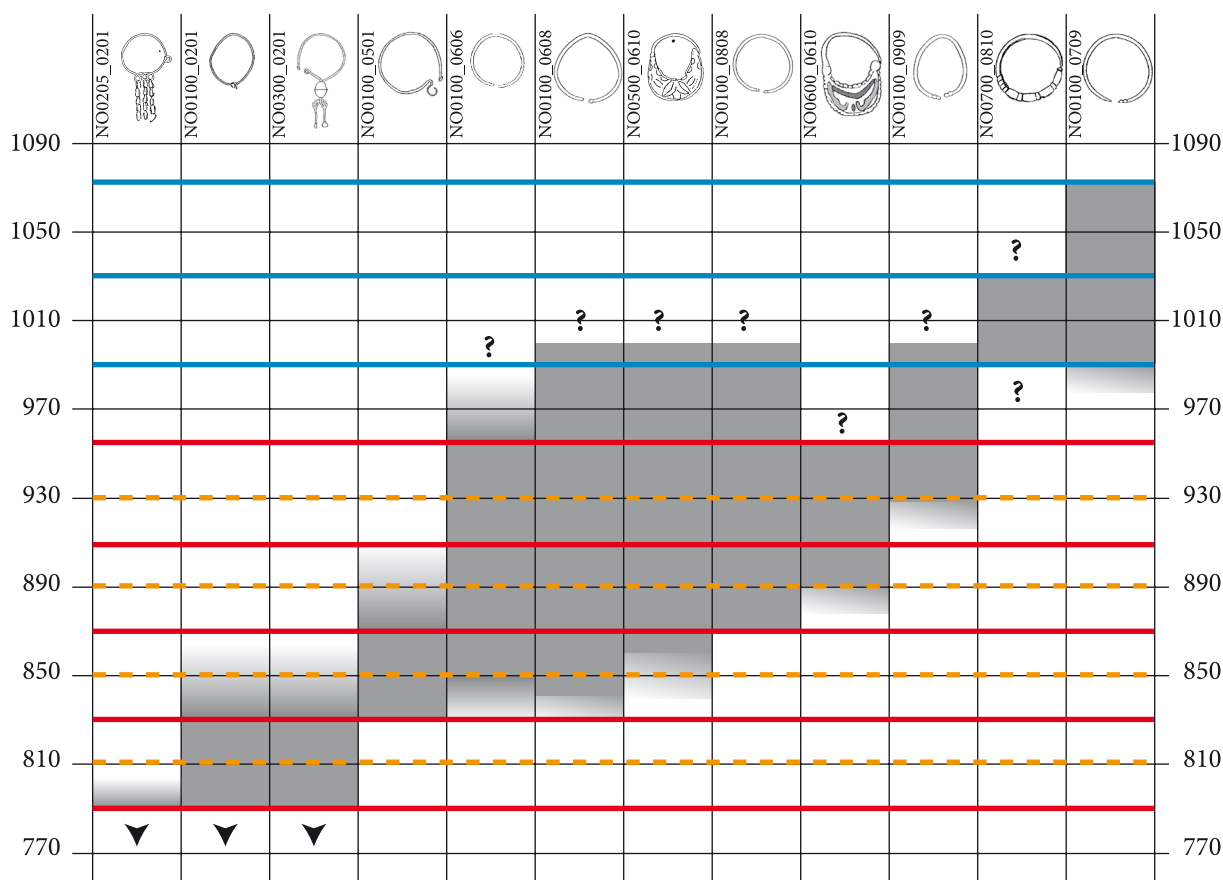
tudi formalna zapoved, kar je prav mogoče povezano s tem, da je blejski prostor prišel pod oblast srednjeveškega rimskega cesarstva (Pleterski 2011, 153–155). To se je na prostor južno od Karavank razširilo najverjetneje po bitki pri Augsburgu leta 955 in najkasneje do 973. Bogo Grafenauer omenja celo domneve, da bi to lahko bilo že okrog leta 950 (Grafenauer 1965, 139–140). Ker ni verjetno, da bi cesar Oton II., ko je takoj na začetku svojega vladanja 973 podelil freisinski škofiji Bledu bližnje škofjeloško gospodstvo (Blaznik 1973, 11), dal ozemlje, ki je bilo zavzeto šele pred nekaj tedni ali meseci, se je to moralo zgoditi vsaj nekaj let pred tem. Leta okoli 960 so zato zelo verjeten čas, ko preneha blejsko pokopavanje stran od cerkvenega pokopališča. Ta čas se ujema tudi s prenehanjem naselbine na Pristavi pod Blejskim gradom, ki smo ga določili neodvisno (Pleterski 2010a, 164).

Kot mejo med četrto in peto generacijo na Sedlu zato predlagam leto 960 (ne pozabimo, da gre ves čas za zaokrožanje na desetletja!). To posledično

pomeni, da se sedem “plasti” grobov St. Petra začne okoli 830 in konča okoli 1110. To se ujema z domnevo, da se tam pokopavanje začne s postavitvijo nove cerkve po 828 (prim.: Meyer, Karpf 2010, 62) in s siceršnjo analizo arheoloških najdb, ki kaže, da se je zgodnesrednjeveška drža rok spremenila po 11. st. in vsekakor do 13. st. (Eichert 2010a, 179).

Referenčna tabela naglavnih obročkov

Ko poznamo relativno in absolutno kronologijo tako časovnih členov posameznih najdišč kot tudi njihovega celotnega sestava, je seveda mogoče s pomočjo pojavljanja posameznih oblikovnih tipov naglavnih obročkov po posameznih najdiščih (sl. 6b; 8b; 10; 11; 14; 15) sestaviti skupno referenčno tabelo naglavnih obročkov (sl. 16). Vanjo so vključeni zgolj pogostejši tipi, ker je samo zanje dovolj podatkov, da je mogoče časovne razpore njihovega pojavljanja (v grobovih! ni 100-odstotnega zagotovila, da je v

Sl. 16: Referenčna tabela naglavnih obročkov. Prikazani so ugotovljeni časovni razponi. Puščica kaže smer začetka pojavljanja posameznega tipa.

Fig. 16: A reference table for head circlets, showing the established time frames. Arrows indicate the direction of the beginning of occurrence of a type.

naselbinah enako) prikazati dovolj zanesljivo. Kalendarški razpon, ki ga tako pokriva tabela naglavnih obročkov, sega od leta 790 do leta 1070.

Izjemoma je v tabeli tudi naglavni obroček NO0700, čeprav v naših primerih nastopa samo enkrat. Vključil sem ga zato, ker želim opozoriti nanj, in ker nedvomno dopolnjuje sliko najmlajšega dela tabele. Tudi na Blejskem otoku (Knific 2004, sl. 20: 3) in pri sv. Martinu v Mostah pri Žirovnici (Valič 1982, sl. 53) se pojavlja na cerkvenih pokopališčih. Ni ga na grobiščih brez cerkve.

Posamezna generacija ali "plast", ki pokriva 40 let, seveda ne kaže točnega časa začetka ali konca posameznega tipa. Ta dva sta zgolj nekje znotraj takega razpona. Kjer je bilo mogoče, sem skušal nakazati, ali je tak začetek/konec bliže začetku ali koncu 40-letnega obdobja. To še zlasti velja za obročke tipa NO0100_0909, ki se najprej pojavijo že v drugi "plasti" v St. Petru, torej teoretično takoj po 870. Vendar ker bi to pomenilo, da se pojavijo istočasno kot tip NO0100_0808, ki je na Bledu povsem nedvomno v uporabi že vsaj eno generacijo prej (glej zgoraj), jih je treba postaviti v sam konec druge navedene druge "plasti", torej najverjetneje po 900.

Podobno se obročki s kovanim polmesecem, torej tipa NO0500_0610, začnejo pojavljati v St. Petru teoretično že takoj po 830, kar je prav tako 40 let pred njihovim pojavom na Bledu. Zato je njihov začetek verjetnejši nekoliko pozneje, vendar vsekakor pred 860. Nekako tedaj se na Bledu konča obdobje uporabe obročkov tipa NO0300_0201. Rezultat naše analize, ki ga predstavlja referenčna tabela (sl. 16), po katerem obstaja kratko obdobje sočasnosti obročkov NO0300_0201 in NO0500_0610,

ima potrditev v grobu 144 v Krunglu na Zgornjem Štajerskem, kjer sta bila najdena oba obročka skupaj v istem grobu (Kramer 1996, t. 36).

Zlasti konec uporabe tistih naglavnih obročkov, ki se pojavljajo tudi na kamniškem Malem gradu, ni dorečen, ker je bil splošni vzorec najmlajših grobov premajhen. To pomanjkljivost bo mogoče odpraviti v nadaljnjih raziskovalnih korakih (glej spodaj).

Natančnost sistema in nadaljnji koraki

Z dodajanjem novih najdišč v tabelo povezav se bo povečala izostrenost začetkov in koncev pojavljanja doslej časovno opredeljenih naglavnih obročkov. Izdelati bo mogoče kronologijo naglavnih obročkov, za katere to tu ni bilo mogoče, bodisi zaradi njihove maloštevilnosti, bodisi ker jih ni na zgornjih najdiščih. Dodati bo mogoče kronološke razpore drugih vrst predmetov, najprej prstanov, potem tudi steklenih jagod in okrasnih zaponk in morda še česa.

Verjetno je nestvarno pričakovati, da bi časovne mejnike posameznim tipom lahko določili natančneje kot z zaokrožanjem na deset let. Natančnost in zanesljivost sistema narašča s številom ugotovljenih povezav. Ocenjujem, da je zgornji sistem večinoma že dovolj zanesljiv za uporabo. Seveda so možni še manjši premiki v posameznih delih. Prav tako dopuščam možnost časovnega premika celotnega sistema, vendar ne več kot za deset let.

Zgodovina vseh dosedanjih arheoloških raziskovanj pa je v vsakem primeru pokazala, da je izpopolnjevanje kronologije stalen proces in nikoli enkratno, dokončno dejanje.

BLAZNIK, P. 1973, *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*. – Škofja Loka.
 BRONK RAMSEY, C. 2009a, Bayesian analysis of radiocarbon dates. – *Radiocarbon* 51, 337–360.
 BRONK RAMSEY, C. 2009b, Dealing with Outliers and Offsets in Radiocarbon Dating. – *Radiocarbon* 51, 1023–1045.
 DJINDJIAN, F. 2001, Artefact Analysis. – V / In: Z. Stančič, T. Velajnovski (ur. / eds.), *Computing archaeology for understanding the past CAA2000: computer applications and quantitative methods in archaeology: proceedings of the 28th conference, Ljubljana, April 2000*, BAR. International Series 931, 41–52.
 EICHERT, S. 2010a, Die Frühmittelalterlichen Funde aus dem Kirchenfriedhof von St. Peter. – V / In: Karpf, Meyer 2010, 149–191.
 EICHERT, S. 2010b, *Die frühmittelalterlichen Grabfunde Kärntens. Die materielle Kultur Karantaniens anhand*

der Grabfunde vom Ende der Spätantike bis ins 11. Jahrhundert. – Aus Forschung und Kunst 37.
 EICHERT, S., C. ROGL 2010, Katalog der Gräber und Kleinfunde. – V / In: Karpf, Meyer 2010, 195–286.
 GIESLER, J. 1980, Zur Archäologie des Ostalpenraumes von 8. bis 11. Jahrhundert. – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 10/1, 85–98.
 GRAFENAUER, B. 1965, *Zgodovina slovenskega naroda* 2. – Ljubljana.
 GRAFENAUER, I. 1943, "Duhovna bramba" in "Kolonov žegen" (nove najdbe in izsledki). – *Razprave I, Filozofsko-filološko-historični razred AZU*, 203–339.
 JAVOR-BRIŠKI, M. 1998, Geistesgeschichtliche und literarhistorische Aspekte eines spätmittelalterlichen Privatgebetsbuches der National- und Universitätsbibliothek von Ljubljana. – *Acta Neophilologica* 31, 3–33.
 KARPE, K., T. MEYER (ur. / eds.) 2010, *Sterben in St. Peter. Das frühmittelalterliche Gräberfeld von St. Peter bei*

- Spittal/Drau in Kärnten*. – Beiträge zur Kulturgeschichte Oberkärntens 6.
- KASTELIC, J. 1960, *Slovanska nekropola na Bledu. Poročilo o izkopavanjih leta 1949 in 1951*. – Dela 1. razreda SAZU 13.
- KASTELIC, J., S. GABROVEC 1950, Arheološko poročilo. – V / In: J. Kastelic, B. Škerlj, *Slovanska nekropola na Bledu. Arheološko in antropološko poročilo za leto 1948*, Dela I. razreda SAZU 2, 9–66.
- KLEJN, L. S. 1988, *Arheološka tipologija*. – Ljubljana.
- KNIFIC, T. 1974, Horizontalna stratigrafija grobišča Bled–Pristava II (Die horizontale Stratigraphie des Gräberfeldes Bled-Pristava II). – *Situla* 14/15, 315–326.
- KNIFIC, T. 2004, Arheološki sledovi blejskih prebivalcev iz pozne antike in zgodnjega srednjega veka. – V / In: J. Dežman (ur. / ed.), *Bled tisoč let. Blejski zbornik 2004*, 93–117, Radovljica.
- KNIFIC, T., A. PLETERSKI 1981, Staroslovansko grobišče Dlesc pri Bodeščah (Die altslawische Nekropole Dlesc pri Bodeščah). – *Arheološki vestnik* 32, 482–523.
- KNIFIC, T., A. PLETERSKI 1993, Staroslovanski grobišči v Spodnjih Gorjah in Zasipu (Altslawische Gräberfelder in Spodnje Gorje und Zasiip). – *Arheološki vestnik* 44, 235–267.
- KOROŠEC, J. 1947, *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji*. – Celje.
- KOROŠEC, P. 1961, Poskus delitve slovanske materialne kulture na področju Karantanije. – *Zgodovinski časopis* 15, 157–194.
- KOROŠEC, P. 1970–1971, Kulturni in časovni oris slovanskega zgodnjega srednjega veka na območju Slovenije (Esquisse culturelle et temporelle du haut moyen âge slave sur le territoire de la Slovénie). – *Arheološki vestnik* 21–22, 95–110.
- KOROŠEC, P. 1979, *Zgodnj srednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov (Archäologisches Bild der Karantanischen Slawen im frühen Mittelalter)*. – Dela 1. razreda SAZU 22.
- KRAMER, D. 1996, *Erster vorläufiger Katalog der Funde aus den Gräberfeldern Hohenberg – Gemeinde Aigen und Krungl – Gemeinde Bad Mitterndorf im Bezirk Liezen*. – Elaborat, Arhiv Arheološkega muzeja Univerzalnega muzeja Joanneum / Report, Universalmuseum Joanneum, Archäologiemuseum, Archiv, Gradec/Graz.
- KROMER, B., S. W. MANNING, P. I. KUNIHOLM, M. W. NEWTON, M. SPURK, I. LEVIN 2001, Regional 14CO2 Offsets in the Troposphere: Magnitude, Mechanisms, and Consequences. – *Science* Vol. 294 / 21 December 2001, 2529–2532.
- KVASSAY, J. 2008, Ceramic finds from a 11–12th century feature at Letenye–Korongi-tabla (Zala county, Hungary). – V / In: M. Guštin (ur. / ed.), *Srednji vek / Mittelalter. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino / Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene*, 103–106, Ljubljana.
- LEBEN-SELJAK, P. 1996, *Antropološka analiza poznonatičnih in srednjeveških grobišč Bleda in okolice*. – Neobjavljena disertacija / unpublished Dissertation, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta Univerze v Ljubljani.
- MAGAJNE, N. 2011, *Zgodnj srednjeveška naselbina Zagorica pri Velikem Gabru*. – Diplomsko delo / Diploma thesis, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- MAKAROVIČ, G. 1995, Tobijev žegen. – *Etnolog* 5 (LVI), 371–374.
- MEYER, T., K. KARPFF 2010, Zur Geschichte von St. Peter und seiner Umgebung von der Einwanderung der Slawen bis ins Hochmittelalter (ca. 600–1200). – V / In: Karpff, Meyer 2010, 27–75.
- MICHCZINSKI, A. 2007, Is it Possible to Find a Good Point Estimate of a Calibrated Radiocarbon Date? – *Radiocarbon* 49, 393–401.
- NABERGOJ, T. 2001, *Oboroženi stan srednjeveške družbe na Slovenskem na osnovi materialnih virov. Primer: meči*. – Magistrsko delo / Master's thesis, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- PLETERSKI, A. 1982, Časovna izpovednost plastovitosti staroslovanskega grobišča Sedlo na Blejskem gradu (Stratigraphy of the Old-Slavic Cemetery Sedlo na Blejskem gradu as a Source for Datation). – *Arheološki vestnik* 33, 134–150.
- PLETERSKI, A. 1995, The trinity concept in the Slavonic ideological system and the Slavonic spatial measurement system. – *Światowit* 40, 113–143.
- PLETERSKI, A. 2001a, Staroslovansko obdobje na vzhodnoalpskem ozemlju. Zgodovina raziskav do prve svetovne vojne. – *Arheo* 21, 73–77.
- PLETERSKI, A. 2001b, Why the application of Gaussian curve and seriation programs can be detrimental. – V / In: Z. Stančič, T. Velajnovski (ur. / eds.), *Computing archaeology for understanding the past CAA2000. Computer applications and quantitative methods in archaeology. Proceedings of the 28th conference, Ljubljana, April 2000*, BAR. International Series 931, 61–62.
- PLETERSKI, A. 2003, Struktur des Gräberfeldes Altenerding. – V / In: H. Losert, A. Pleterski, *Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und "Ethnogenese" der Bajuwaren*, 505–684, Berlin, Bamberg, Ljubljana.
- PLETERSKI, A. 2004, Idejni sistem blejske župe. – V / In: J. Dežman (ur. / ed.), *Bled 1000 let. Blejski zbornik 2004*, Gorenjski kraji in ljudje 25, 119–123, Radovljica.
- PLETERSKI, A. 2010a, *Zgodnj srednjeveška naselbina na blejski Pristavi. Tafonomija, predmeti in čas / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Taphonomie, Fundgegenstände und zeitliche Einordnung*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 19.
- PLETERSKI, A. 2010b, Datiranje zgodnj srednjeveške naselbine Lehen pri Mitterkirchnu v Zgornji Avstriji kot kontrola nove datacijske metode s pomočjo referenčne tabele in korelacijske formule ustij loncev (Die Datierung der frühmittelalterlichen Siedlung Lehen bei Mitterkirchen in Oberösterreich als Kontrolle einer neuen Datierungsmethode mit Hilfe einer Referenztable und einer Korrelationsformel für Topfränder). – *Vjesnik Arheološkega muzeja u Zagrebu* 43, 309–324.
- PLETERSKI, A. 2011, *Nevidna srednjeveška Evropa : Župa Bled*. – E-Monographiae Instituti Archaeologici Sloveniae / Dela Inštituta za arheologijo 1 [http://iza.zrc-sazu.si/si/Dela/Zupa_Bled.pdf].
- PLETERSKI, A., M. BELAK 2005, Časovno razmerje med grobiščema Lauterhofen in Altenerding. – *Arheo* 23, 35–46.

- ROGL, C. 2010, Die archäologische Untersuchung des Kirchenfriedhofs von St. Peter. – V / In: Karpf, Meyer 2010, 101–147.
- SAGADIN, M. 2001, Staroslovansko grobišče na Malem gradu v Kamniku (The Early Slavic Cemetery at Mali grad in Kamnik). – *Arheološki vestnik* 52, 359–375.
- STEUER, H. 1977, Bemerkungen zur Chronologie der Merowingerzeit. – *Studien zur Sachsenforschung* 1, 379–402.
- ŠMID, W. 1908, Altslovenische Gräber Krains. – *Carniola* 1, 17–44.
- ŠTULAR, B. 2007, Posamezniki, skupnost in obred v zgodnjem srednjem veku. Primer grobiščnih podatkov z Malega gradu v Sloveniji (The Individuals, the Community and the Ritual in the Early Middle Ages. An Analysis of Cemetery from Mali grad, Slovenia). – *Studia mythologica Slavica* 10, 23–50.
- ŠTULAR, B. 2009, *Mali grad. Visokosrednjeveški grad v Kamniku / Mali grad. High medieval castle in Kamnik.* – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 15.
- VALIČ, A. 1964, *Staroslovansko grobišče na Blejskem gradu. Izkopavanje 1960.* – Situla 7.
- VALIČ, A. 1969, Staroslovansko grobišče “Na Sedlu” pod blejskim gradom (Altslawisches Gräberfeld “Na sedlu” unterhalb der Burg von Bled). – *Arheološki vestnik* 20, 218–238.
- VALIČ, A. 1982, Moste. – *Varstvo spomenikov* 24, 185–187.
- VILFAN, S. 1996, *Pravna zgodovina Slovencev.* – Ljubljana.
- VINDER, J. 2011, *Spodnje Hoče. Zgodnjesrednjeveška naselbina.* – Diplomsko delo, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

A step towards the chronology of early medieval head ornaments in the Eastern Alps

Translation

The research* began as described in the methodological introduction (see below). We attempted to date graves with the radiocarbon (C^{14}) method, but it soon became evident that radiocarbon dating cannot be used as a shortcut. Moreover, several serious problems emerged. In order to obtain a useful result, our strategy and research methods needed to be changed drastically. The structure of this article roughly follows this cognitive path.

1. THE STATE OF RESEARCH AND METHODOLOGICAL STARTING POINTS

The two inevitable starting points of further archaeological analyses are the location of an archaeological find and its chronological determination. Chronology is never perfect and as such presents an evergreen subject of debate in archaeology. Early medieval archaeological material from the Eastern Alps is placed in terms of space and time between several geographic areas with their own independent chronologies. The most “mature”, in the sense that it has been studied the most and

that it is the most intertwined with numismatic and historical dates, as well as those derived from natural science disciplines, is undoubtedly the chronology of the late Merovingian period in Western Europe, but it ends in the first half of the 8th century. East of the Alps, there is the chronology of the Pannonian “Avaria” (Avar state) for the period from the end of the 6th century to the beginning of the 9th century. This refers to those finds that are called “Avar” in the careless archaeological jargon. Due to its imaginary ethnic content, this label has been avoided in recent years. There is a chronological system for Pannonia, supported by numerous finds of coins in graves, which describes the time after the arrival of the Hungarians. The finds classified within this system have been given several different names by archaeologists. Some prefer the expression “Bijelo Brdo Culture”, others “finds from the period of the Árpád dynasty”. This chronology of Pannonian Hungary starts in the 10th century and continues into the following centuries. All the chronologies (the above-mentioned as well as those in the following paragraphs) are based primarily on female jewellery and partly on male belt mounts. All of the other non-pottery objects are much rarer, demanding their own chronologies (e.g. chronologies of swords, spurs), and are less useful for the general chronological determination

* The article is a part of the P6 - 0064 programme Archaeological investigations and the J6 - 4057 project The Župna Cerkev Cemetery in Kranj, financed by the Slovenian Research Agency.

of sites. Finds from Bohemia, Moravia, Slovakia, and Croatia are described by local systems, which could be labelled as still intuitive. This refers to chronological systems arbitrarily founded by individuals, who have arranged all their observations with the help of their intuition. Such a system is not necessarily fallacious and misguided. It is very likely that it is the only possible one, as long as there is a mass of barely tangible information to be dealt with. Nevertheless, it later demands constant reexamination whenever possible.

The chronology of early medieval archaeological material from the Eastern Alps is certainly one of such chronologies. Loose connections with the above-mentioned chronologies indicate that this material belongs to the time between the 7th/8th and the 10th centuries. Both time boundaries, however, are still blurred. In older literature it is referred to as “Carantania-Köttlach” Culture or cultural group. This expression will not be used in this article, because I consider the concept of archaeological culture exhausted and more misleading than not when applied to the time and space studied here (for more see Pleterski 2003, 653). The material was perceived as a chronological unit in all earlier publications (Korošec 1947, 110–113; overview Pleterski 2001a) – a small exception is the unresolved attempt of Jože Katelic, who tried to determine some of the earlier objects (Kastelic, Gabrovec 1950, 47; Kastelic 1960, 40) – and Paola Korošec, who was the first to suggest its division into an earlier (Carantanian) and later (Köttlach) group and to predict a transitional stage (Korošec 1961, 192–194). She placed the earlier stage in the time of the Avar-Slavic period (which would mean from the end of the 6th century to the beginning of the 9th), the beginning of the second stage in the middle of the 9th century, and its end at the end of the 10th century (Korošec 1970–1971, 100–101). This is not the place to discuss her seemingly failed attempt to define a special “pottery group”, characterized by pots in graves. Despite the fact that she later published an extensive catalogue of sites and grave units, her arguments were burdened by a multitude of untransparent analogies (Korošec 1979). Thus, the first methodologically sound proof that her division was actually right was presented by Timotej Knific with his stratigraphic analysis of the cemetery in Pristava at Bled (Knific 1974).

There followed a short article by Jochen Giesler, in which he divided the material into three stages, but the documentation for this that he announced has never been published. The self-critical observa-

tion that rather than solid dates, his chronological starting points are there to help to create a general idea (“diese Zeitansätze gegenwärtig noch eher Vorstellungshilfen als gesicherte termini darstellen”) therefore remains valid (Giesler 1980, 96). He dated the first stage (pre-Köttlach) to the first half of the 9th century with its beginning around 800; the second stage (Köttlach I) to the second half of the 9th century and the first half of the 10th century; and the third stage (Köttlach II) from the second half of the 10th century to the mid-11th century (Giesler 1980, 95–96). In the following decades, his absolute chronology was subject to criticism, which demonstrated that much earlier dates are needed for the material (overview Eichert 2010b, 16, 168–171).

The most recent division, which only includes material from Austrian Carinthia, was proposed by Stefan Eichert. He divided it into three groups: A (660–780), which does not include the material from female graves and, in the author’s estimation, only represents the top class of the society, B (740–830), and C (780–11th century). While group B encompasses material from both male and female graves, group C only includes female jewellery. The latter was divided into subgroups C1 (780–830), C2 (830–900), and C3 (900–11th century). The main temporal boundaries are predominantly based on political events (Eichert 2010b, 160–173). His division already demonstrates a consciousness that it is not necessary for the shape of types of objects to follow one another, they can also be parallel. This demands a completely different approach to a chronological analysis.

We need to ask ourselves whether the approach originating in the tradition of European prehistoric archaeology, which gives meaning to the chronological comprehension of material with the aid of chronological stages (with different names), is still the only or the best approach for the archaeology of early medieval archaeological material. More than three decades ago, Heiko Steuer pointed out the futility of looking for short chronological stages. This was illustrated by a model, which takes into account the time when a specific kind of objects is produced, the time when such objects are in circulation, and the lifetime of their users. While the span of time when these objects were placed in graves can hardly be shorter than 50 years, it is very likely that it is even longer (Steuer 1977). If only for this reason, chronological systems with stages are limited.

The main problem is well illustrated by the diagram of individual chronologically sensitive

characteristics of objects from the Altenerding cemetery (*Fig. 1*), which was used for burials from about 470 to about 690. It was possible to define 154 different characteristics. The lengths of the lines depict the periods of time when these characteristics are present in graves. The idea of chronological stages is certainly impossible without a silent assumption that there are temporally divided groups with the observed characteristics. The diagram displays no such groups. It merely shows that there are constant introductions of new characteristics as well as disappearances of old ones (Pleterski 2001b; id. 2003, 529–530). Surely, the introduction of new characteristics or their disappearance could be seen as a criterion and a boundary between different chronological stages. But why should the year 570 as a boundary be more justified than 580 or 590? True, certain boundaries between chronological stages of archaeological material can be confirmed independently (stratigraphy, natural science dating methods). This can be explained by the fact that these boundaries agree with periods of great changes to the observed characteristics; one such change can be seen in Altenerding approximately between the years 580 and 600. It is, however, difficult to predict these periods of changes in advance. Furthermore, such times of changes are not distributed evenly in time and also the gaps between them are usually longer than one would wish. Chronological stages created by archaeologists are in fact very arbitrary, as can be seen from the simple fact that they are rounded off in accordance with the way we measure time today (turn of a century, middle of a century, first or second half ...). Dating *per analogiam* only strengthens and deepens the assumed chronological divisions.

If our goal is to create a chronology, then the **strategy of our research** will consider the above-mentioned observations to the highest degree. A way of thinking that demands the division of material into chronological groups will be avoided. We shall focus on the time of “duration” of individual types of objects. Such types will be defined predominantly with the aid of their shapes and therefore labelled as shape types. Since we will be doing the defining, this belongs among empirical types and it is not at all necessary that it should agree with any real or cultural type (definitions: Djindjian 2001, 43; Klejn 1988, 509–511). While it is impossible to avoid this risk, it is good to be aware of it. The time span of a shape type will be determined by placing

it into the chronologically measurable context of a find. Such a context is provided by sites with good stratigraphy and topographical chronology (known by the clumsy name horizontal stratigraphy – Pleterski, Belak 2005, 35). In this way it will be possible to create a relative chronology of the observed shape types. An attempt will be made to determine its calendar age using the currently available dates established by the radiocarbon method (henceforth: C¹⁴ dating). It has been proven by a study of East Alpine early medieval pottery that such a procedure can be performed. It was possible to classify the pottery and to determine time spans of the established shape types by C¹⁴ dating. The result is a chronological reference table of individual shape types (Pleterski 2010a). This is the first European regional chronology of early medieval pottery created using this method. The first tests have proven its usefulness (Pleterski 2010b; Magajne 2011; Vinder 2011).

It is reasonable to study such objects that are simple to classify, change with time, are sufficiently general and common so that they are widely distributed, while at the same time it is likely that a given shape type appears at approximately the same time. With their help, it will later be possible to chronologically determine other objects not studied during this first step. In the time and space studied, it is female jewellery that meets these criteria most closely. Female jewellery is chronologically sensitive, not as varied as fibulae, and most often it can be found in graves. Since objects belonging to the same shape type could be used both as earrings (attached to ears) as well as temple rings (attached to the head independently of ears), I am going to use the expression **head circlets** (or just the short form circlets).

2. THE CLASSIFICATION OF HEAD CIRCLETS (NO)

The criteria for classification will be the shape of the hoop and the shape of its ends (*Fig. 2*). The cross-section of the hoop is also chronologically significant during the period in question, its thickness increasing with time. While this does not necessarily mean that there are no thin sections in the later periods of time, it means that there are no thick sections in the earlier periods of the time in question. This observation does not hold true outside the space and time in question, or at least has not been proven yet.

An interesting feature of head circlets with no loops and hooks is whether they are left- or right-handed. This means that their ends are not in the same plane. The circlet is shaped like one turn of a helix. When laid on a horizontal surface, one end is higher, while the hoop away from it turns either to the left or to the right. Therefore, it is possible to talk about left- and right-handed circlets. As a rule (which means there are exceptions) in the same grave head circlets come in pairs, and one pair consists of one left- and one right-handed circlets. If a pair of rings, one left- and one right-handed, identical in size, shape, and manufacture, is found in two different graves, then it is most likely that this is one pair, divided between two owners. This of course implies a chronological connection between the graves.

(For the shape, appendages and ends of the hoop see the table with the *Fig. 2*)

The classification (*Fig. 2*) certainly do not describe all the possibilities, they are rather an open system which can be optionally supplemented. A description will be given of each individual shape type with the help of the characteristics in tables in the following order: **NO** (= head circlet) **00** (code of hoop shape) **00** (code of hoop appendages) **_00** (code of the first hoop end) **00** (code of the second hoop end).

A double zero means there is no information about the characteristic in question. If there is a combination of any loop and a hook, the hook is considered the second end.

3. A C¹⁴ DATING EXPERIMENT

While calendar spans established by C¹⁴ dating can last several centuries, a normal early medieval grave was made in a day. Is it then at all possible to obtain at least an approximate calendar age of a grave, more accurate than dating with the existing intuitive chronologies? For interpreting C¹⁴ dates, researchers well versed in statistical methods rely more and more on Bayesian statistics, which enables them to create chronological analyses with several C¹⁴ dates and to connect them with the known relative chronological data. Calendar age is represented as a probability, relative age as preliminary data (Bronk Ramsey 2009a). A site where stratification of C¹⁴ dates is possible therefore offers the possibility to narrow down a wide calendar range of one individual C¹⁴ date, due to its relation to other dates.

Cemeteries with many stratigraphic relations between graves and therefore with good relative chronologies thus seem a good starting point to use Bayesian statistics. Our starting points were stratigraphic sequences of graves from the cemeteries Sedlo at Castle Bled and St. Peter near Spittal in Upper Carinthia (see below). The University of Sheffield in Great Britain offers everybody the possibility of creating Bayesian statistics of their own material with their public online radiocarbon calibration tool BCal [<http://bcal.sheffield.ac.uk>, based on the publication: Buck C.E., Christen J.A. and James G.N. (1999). BCal: an on-line Bayesian radiocarbon calibration tool. *Internet Archaeology*, 7. (<http://intarch.ac.uk/journal/issue7/buck/>)].

With the help of Bayesian statistics, **BCal** enables calibration of laboratory C¹⁴ dates in combination with preliminary archaeological chronological data, places the dates in separate temporal segments, and is an aid in investigating the length of these segments and their chronological relations. It is a tool that enables the use of previously known chronological observations and their gradual upgrading. Due to the imprecise nature of input and reference data, the authors recommend rounding off the dates to decades, despite the fact that the calculated calendar dates are in exact years. The reliability of the calculation needs to be verified by several repetitions with unchanged input settings, because each time there is a different generator of random numbers. It is also useful to investigate the relation between the preliminary chronological information and the results obtained, since the former can have great influence on the latter.

My naïve purpose was simple. The stratigraphic sequence of graves at the Sedlo cemetery at Bled, which has a reliable time span and an even more reliable date of its end, needs to be coordinated and verified with C¹⁴ dates. It appeared that I simply know too much about the cemetery, since the program simply froze when faced with all the information on its relative chronology. The friendly staff suggested that the problem should be broken down into simpler parts, each solved one by one. An obvious result then followed. The program of course respected the set limits, and where a normal distribution of probable calendar dates was possible, the peak of the Gaussian curve moved towards the unlimited part of the calendar range. Nothing was revealed that I had not already known. Except for one thing.

Grave 5 suddenly displayed calendar probability outside of its previous 2Σ range of calendar

probability. I was wondering what this meant. I re-calibrated all the laboratory C^{14} dates with the **OxCal** 4.1 calibration software (<https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal/OxCal.html>; description: Bronk Ramsey 2009a). I used the IntCal09 calibration curve and 99.7% (3Σ) probability. The software used offers insight into the raw data, not merely the finished product. Bayesian statistics placed grave 5 at the very limit of the 3Σ range. I had already known that it belongs there. But then I knew that I should also pay attention to those 3Σ calendar ranges that can be even centuries longer than 2Σ ranges. At the same time I decided to arrange the relative chronology and C^{14} dates “manually”, without Bayesian statistics, which can in the above described case only reaffirm what is already known.

How likely is it that real calendar dates are at the limits of the ranges shown only by the 3Σ probability? Adam Michczyński analysed the ratios between known calendar dates and the results of C^{14} dating for the same dates. The then valid IntCal04 calibration curve he used does not differ from the present IntCal09 for the period in question. Results of calibrations are usually presented in a diagram showing higher and lower probability, and therefore he measured how far the real date was from the top of the diagram of probability. 73% of all cases were less than 35 years away from it (Michczyński 2007, 395, Fig. 3). The higher the deviation is, the less such cases there are. This is certainly a warning that there must be some discrepancy in the case of grave 5. Similar large discrepancies between the 2Σ time spans of C^{14} dates and the expected calendar dates were discovered, in the case of the graves from St. Peter and for this reason they were not included in the publication of the site (information from Kurt Karpf).

Thus, it was temporarily necessary to give up the idea of establishing calendar dates of graves directly with the C^{14} method. However, when dates of the graves had been established in another way (see below), and when these dates were compared to the C^{14} dates, an interesting picture emerged (Fig. 3). When it comes to relative chronology, the agreement is complete. It is different with calendar dates. As expected, the dates of all the graves up to the second quarter of the 10th century are within the 2Σ range of C^{14} dates. Later, the dates of all the graves are at the very limit of the 3Σ range of C^{14} dates, the latest date is even at the limit of purely theoretical possibilities. This is such a

systematic deviation from the calibration curve that it cannot possibly be a consequence of an individual bad sample, an erroneous measurement in the laboratory (measurements were made in two different laboratories, in Poznań and in Erlangen), or specific physical or chemical factors at the site in question (we are talking about two different sites).

When problems occur, there are usually several different possible explanations. A tempting one was offered by Michczyński, who observed that the algorithms used and the plateau of a calibration curve that ends with a steep fall mean that dates are more likely to migrate towards the middle of the plateau. Calendar dates from the beginning of the plateau are therefore represented as considerably younger and those from the end of the plateau as considerably older (Michczyński 2007, 395, Fig. 4). This could be an acceptable explanation for our deviations, if there was a plateau at the right part of the calibration curve. But there is not. Such a plateau exists only in the time period from approximately 1050 to approximately 1200; 100 years too late to make this explanation possible.

A systematic overview of the deviations has recently been made by Christopher Bronk Ramsey. The simplest explanation for our case may be that the estimation of the ratio between radioactive carbon C^{14} in samples and in their natural environment is not correct (Bronk Ramsey 2009b, 1038–1039). Fluctuations in the magnetic activity of the sun together with major decreases of temperature can cause a regional increase in the influx of stratospheric C^{14} . For archaeologists this means that while the global calibration curve is correct, there can be important regional offsets in certain periods (cf. Kromer et al. 2001). It is possible that in the Eastern Alps the northern hemisphere calibration curve is incorrect from the second quarter of the 10th century (at the moment unknown for how long) and that a local correction is needed. It seems that the area affected by this offset includes also (at least) the western part of Pannonia, where there are several sites where archaeological analysis of material indicates the 10th century, while C^{14} dates are 100 years younger (cf. Kvassay 2008, 106). It is very likely that the above-mentioned plateau of the calibration curve between the years 1050 and 1200 further increases this offset. The author of this article can do little more than to point out this problem. (I am grateful to Rachel Opitz for her advices about Bayesian statistics and the problems of C^{14} dating).

4. RELATIVE CHRONOLOGY

So there are no shortcuts to a chronology. At this moment, the only way is to create a group of chronologically connected sites and their internal chronological divisions. A combination of intertwined relative chronological relations needs to be created. A series of objective characteristics must be taken into account and the inevitable subjectivity of the researcher will therefore be lessened. Such a combination can then be inserted in one piece into its historical environment and dated wherever and however possible.

Žale near Zasip

This is one of the early medieval cemeteries of Bled. It has been fully excavated and published (Knific, Pleterški 1993), but without a more thorough analysis. While the majority of the male graves contain no grave goods, they are present in almost all the graves of the adult females. Only one of them contained no head circlets. The number of burials of adult women slightly exceeds the number of adult males. The explanation may be that some men had several – most likely consecutive – wives. The arrangement of the graves clearly shows pairs of males and females – cores of families belonging to individual generations, arranged spatially from west to east (*Fig. 4*). It is evident that the number of families in the village gradually increased. The family and generational structure of the cemetery perfectly matches the structure of the development of arable land division in the village of Zasip (Pleterški 2011, 30–33). This analysis demands an explanation for the special arrangement of the graves of the first generation (*Fig. 5*), which – unlike the graves of the second, the third, or the fourth generation – do not lie together. The graves avoided the area of a stone, which, together with two postholes near grave 55, defines a line matching the north edge of the cemetery and on the west a pit filled with red clay. This correspondence implies that the points mentioned were known at the time the graves were dug. It also means that these points were used at the very beginning of organization of the cemetery area (Pleterški 1995, 131–132; *id.* 2004).

Child grave 15, female grave 20, and male grave 55 belong to one family, which represents the first generation. They are determined as the earliest by their grave goods: the only small pot in a male

grave in the entire cemetery and the jewellery in the graves of the woman and the child (the subject of this article). The child grave is oriented towards the stone in the middle of the northern edge of the cemetery, which is an exceptional deviation towards the north. It lies next to a line perpendicular to the western end of the northern boundary of the cemetery. The male grave is on the eastern boundary, the female on the western boundary of the cemetery (this universal symbolism need not be discussed here). These three graves are thus a constituent part of the original layout of the cemetery area and as such do not form a spatially closed group. Both adult graves are oriented towards the child grave, which means that they are later.

How objects change with time can first be seen in the graves of children. The people buried in them only lived for a short period of time and as such give us information about this short period. If a new type of jewellery occurs, it will clearly first end in the graves of those children who died before their parents. The same is true when a certain type of objects ceases to be in use. Such objects may still be in circulation at the time of a child's death, but no longer at the time of the parents' death. Child grave 15 is thus the only one in the cemetery that still contains head circlets of the NO0205_0201 type. The grave had been created very shortly before the type ceased to be in use. Although the circlets in this grave are only partly preserved, a reliable reconstruction is possible. A similar case is the head circlet from grave 13, where only the loop at one end is preserved, but the other end had to end in a hook. If it were to have been forged in any broader form, it would not fit into the narrow loop. Different types of head circlets are distributed from west to east (*Fig. 6a*), and this is the distribution from earlier to later types (*Fig. 6b*). Enamelled objects occur in the graves of the fourth generation.

Dlesc near Bodešče

The entire preserved part of the cemetery has been archaeologically investigated. The northern edge was damaged by a sandpit before the Second World War. Despite the fact that the cemetery has already been published (Knific, Pleterški 1981), the abundance of information it offers has not yet been fully utilised. The family and generational structure it exhibits (*Fig. 7*) is very similar to that of Žale near Zasip. The burials at Dlesc also started with one family and the number of families

increased in the next generations. The structure of the development of families also perfectly matches the structure of the development of the arable land division (for more detail see Pleterski 2011, 43–47). The cemetery expanded from west to east. After the slope of a glacial mound had been used, it turned towards the north, where it was limited by a field on the east. The southern part of the cemetery consists of graves of children, who were buried there throughout all the period of utilisation of the cemetery and therefore cannot be used for the analysis of topographic chronology.

Therefore (*Fig. 8a*) it cannot be said whether the child grave (no. 30) with head circlets of the NO0100_0808 and NO0500_0610 types belongs to the third or to the fourth generation of the deceased. A decorative fibula was found in its vicinity, which was the only enamelled object in the cemetery. It most likely originates from grave 30. Therefore, the use of enamel can be roughly dated to the time of the third and the fourth generations.

With this topographic information, a table of the occurrence of head circlets can be made (*Fig. 8b*). The head circlet from grave 38 is only partially preserved, and while it most likely belongs to the NO0100_0201 type, this is not completely certain. There is a circlet of the same type as in grave 4, which can be attributed, according to its position, either to the first or to the second generation. Grave 34 also contains a head circlet of the very rare NO0800_0201 type. While the shape of the hoop ends is not discernible, the hoop is absolutely typical, made of several thin twisted wires, and can be reconstructed with the help of a circlet from the Žale cemetery near the village of Srednja vas in Bohinj (Šmid 1908, Pl. 2: 10).

Sedlo at Castle Bled

The cemetery has an extremely rich stratigraphy, because burials constantly took place in the same location. The large majority of the graves thus displays stratigraphic relations (*Fig. 9*). The analysis showed that at the time the cemetery area was in use, 4 generations and the beginning of a fifth from the neighbouring settlement were buried there. After that, the burials ceased (for more detail see Pleterski 1982). A table already exists, showing the occurrence of the shape types of objects in the periods of different generations (Pleterski 1982, *Fig. 5*). Here, only the part concerning head circlets is republished (*Fig. 10*).

The only difference between the two tables is that here, the head circlet of the NO0100_0406 type from grave 53 (Valič 1964, 23, Pl. 12: 6) is presented independently, while in the previous table it was placed together with the NO0100_0501 type. The NO01_0301 variant from grave 170, i.e. with an end in the shape of a forged loop, but without an S-shape, is still presented together with the NO0100_0501 type (Valič 1969, 226, Pl. 2: 36,37). In the same group, there are two circlets of the NO0101_0401 type from grave 4: with a glass bead on the hoop and probably an unforged S-shaped loop (Valič 1964, 14, Pl. 1: 6,7). In the same grave, there were also two damaged circlets with the hoop of the NO0405 type (Valič 1964, 13, Pl. 1: 4,5). A plausible reconstruction is that the ends of these two circlets belonged to the 0201 type.

In the hope that Bayesian statistics would help us to obtain absolute dates for individual generations, samples of bones were taken from the two longest stratigraphic sequences (*Fig. 9*). Unfortunately all the skeletons were not preserved. There were only 5 available skeletons, but since they belong to different generations, they can still give us a picture of the whole.

Grave	Sample	C ¹⁴	2Σ	3Σ
GrS 88	Poz-46615	1015±30		
GrS 91	Poz-46617	1180±30	771–965	693–997
GrS 17	Poz-46614	1070±30	895–1021	885–1030
GrS 78	Poz-46614	1000±30	982–1153	901–1160
GrS 5	Poz-46612	975±30	1014–1155	985–1166

The dates obtained in the laboratory matched the stratigraphic sequence, which means that relative chronology of the graves is correct. One exception is the sample from grave 88, which is stratigraphically the earliest, while C¹⁴ dating places it convincingly among later examples. The bone fragment taken for analysis was small and had been lying near the skeleton. The anthropological analysis showed that the excavators sometimes combined the bones of different people as actually belonging to the same grave (cf. Leben-Seljak 1996, Appendix 4.1.3.1). Therefore, it is reasonable to assume that the tiny bone in fact belonged to one of the many skeletons deposited at that same spot and the result will not be considered in the following part of the article.

Mali grad in Kamnik

The investigation of the Mali grad castle in Kamnik unexpectedly revealed a small early medieval cemetery. It has been fully excavated. The publication (Sagadin 2001) focused on the graves and the objects in them. With a thorough analysis of the site of Mali grad, which enabled all the excavated objects to be placed in phases, more remains were added to the constituent parts of the cemetery, including postholes (Štular 2007, 27–32; id. 2009, 47–49). Milan Sagadin already noticed that the graves were arranged along two perpendicular lines (Sagadin 2001, 367, Fig. 7). In his extremely thorough study of the graves, the deceased individuals, and the cemetery area, Benjamin Štular noticed that one of these lines reaches one of the above-mentioned postholes (Štular 2007, 27, Fig. 4). If a perpendicular line is drawn between the two main rows of graves, it also reaches another posthole. The spatial structure of the Mali grad cemetery is thus connected with two large postholes. The two lines connected with them intersect perpendicularly (Fig. 11). Almost all the graves of the few adults, which belong to four, maximum five families, are arranged along these two lines. We cannot but agree with the opinion of the excavator Milan Sagadin that burials here only took place over a short period of time (Sagadin 2001, 371). There are no reasons to believe that more than one generation was buried here.

There are only three cases in which we can speak of stratigraphic relations (Sagadin 2001, 363–365). The first one is an unusual case of three successive burials (“graves” 14, 15, 16) in the same grave pit. Each time, the position of the grave pit was perfectly well known to those carrying out the burial, which means that the interval of time between these burials cannot have been long. The stratigraphic relation of graves 17 and 20 also cannot be determined. They contain two head circlets, probably a pair (Sagadin 2001, 368), which is another indicator that there is no major time difference between them. In the third case, child grave 19 partly covers child grave 21. The proximity of both graves must have been intentional, which means that this stratigraphic relation must also have been created in a short period of time.

But the last example indicates one more thing. The earlier grave 21 contained three head circlets of the NO0100_0606 type, while the fourth example was in the fill of grave 19 above, which also contained a NO0100_0808 type circlet. This

might be an indicator that circlets of the first type were then no longer in use.

Similarly, the pair of graves 17 and 20 might be an indicator for the beginning of use of head circlets of the NO0100_0708 type. Such a circlet was only present in grave 17. If grave 17 is later than grave 20, this could indicate that these circlets were used by the younger part of the population buried at the Mali grad cemetery. In any case, however, grave 17, which contains circlets of the NO0100_0708 and NO0100_0808 types, proves that at least for a certain period both types were in use at the same time.

St. Peter near Spittal in Carinthia

Near the church of St. Peter in a village of the same name, nowadays practically a suburb of the town of Spittal in Upper Carinthia, early medieval graves were unexpectedly unearthed during the construction of a drainage system. The surrounding area has been archaeologically investigated to a lesser extent and the results have recently been published (Karpf, Meyer 2010). Nevertheless, the area has been investigated to an extent that enables a reliable overview over the whole and the reconstruction of the development. The extraordinary density of graves created many stratigraphic relations, that have not yet been analysed as a system. There were various objects in many graves, mostly female jewellery. An important specific feature of this graveyard is that the burials lasted continuously until the 15th century (Eichert 2010a, 183).

Stratigraphic relations of the graves with early medieval grave goods

The graves are defined as “Early medieval” where the individuals were buried with their arms straight by their sides. In all the later graves above them, the arms of the deceased are crossed on the chest. The position of the arms in burial in this graveyard changed after the 11th century, and definitely by the 13th century (Eichert 2010a, 179).

The observations about stratigraphy are based on the data published in the catalogue of graves and finds (Eichert, Rogl 2010). The most obvious stratigraphic relations have been pointed out by the authors, sometimes together with their assumptions, while the rest are not mentioned. There are schematic plans of excavated graves and maps

of grave depths (Eichert, Rogl 2010, Pls. 60–63), which despite being explicit, cannot by themselves display the intertwined stratigraphic relations. Photos of skeletons indicate that the outlines of grave pits were discernible only in exceptional cases. In any case, no drawings or descriptions of the outlines were made. While the stratigraphic relations described below are therefore to a certain extent hypothetical, the degree of their reliability is measurable within the framework of all the information covered by this analysis.

Catalogue of stratigraphic sequences
(Fig. 12)

It seems that grave 11 and perhaps also grave 10 were damaged by grave 5. The crescent circlet in grave 11 was in the fill of the grave and must have come either from grave 5 or 10. There were no other earlier graves in this spot.

According to the catalogue, grave 3 damaged the grave 27 lying beneath it, but this is not possible, because the base of the latter grave was 30 cm deeper. Similarly, grave 18 is only 10 cm deeper than grave 2 lying above it, but was not damaged by it. Grave 27 was probably damaged when grave 19 was dug. In the description of grave 19 in the catalogue, it is stated again that grave 27 was damaged by grave 3. This is evidently a mistake and what is meant is that grave 19 damaged grave 27, because grave 19 also lies under grave 3 and above grave 28. Grave 28 destroyed grave 28A. The fragment of a knife in grave 28 could have originated in grave 28A.

It seems that grave 26, which damaged grave 29, lies under grave 18. Grave 2 lies above grave 18.

Graves 39 and 40 are parallel to each other, but at different depths. The photo (Rogl 2010, Fig. 20) clearly shows that during the excavation, the grave pit of the deeper grave 40 was visible and that it extended into the area of grave 39. Two skulls from the earlier graves 39B and 39C were put in the pit of grave 39, and the skull from the older grave 39A into the pit of grave 40. If grave 39 had been later than grave 40, it would certainly have damaged the left part of grave 40, but it is evidently undamaged. Above grave 40 is grave 21, and above both of them the double (?) grave 12, 16.

Grave 36 destroyed grave 36A and lies above graves 36B and 47.

It is evident that grave 55 was under grave 35.

It seems that grave 85 at least partially destroyed grave 85A.

Grave 120 lies above grave 120A and seems to be under grave 80, which was damaged by grave 101. Grave 80 has been preserved from the abdomen down. The arm bones were in the destroyed upper part, which means they were crossed on the chest.

It seems that grave 149 destroyed grave 149A and was under grave 144, while both were under grave 132. The latter cut through grave 133. Two finger rings were found next to the right hip of the skeleton in grave 132. One of them was still on a finger of the skeleton. It seems that the other one was in the fill in the immediate vicinity and it is not clear which grave it came from. The excavator Kurt Karpf allows the possibility (the information comes from a letter) that the rings might have been confused during the documentation process. That would mean that the cast ring belonged to grave 132, while the sheet metal ring is from the fill; vice-versa than in the publication. It seems that also grave 126 lies above grave 133. Grave 90 lies above graves 132, 133, 149. Grave 90 was damaged by grave 78, which was probably a joint grave together with skeletons 79 and 88.

Grave 138 destroyed grave 138 A. It seems that the head of the skeleton in grave 138 was damaged by grave 125, which lies under grave 109.

Grave 124 destroyed grave 124A. Grave 124 lay under grave 111, which lay under grave 99, which destroyed grave 99A. Only the lower part of grave 99 extends into the excavation area. The right hand lies on the abdomen and the left arm must have been on the chest, because it was not recovered.

Observations

The longest stratigraphic sequence of early medieval graves includes at least 5 successive graves.

In all the cases of stratigraphic sequences, circlets with several thickenings at both ends of the hoop are in the later part of the sequence, next to the high medieval graves. They are never the oldest link in a stratigraphic sequence.

Enamelled jewellery is always in the lower part of a stratigraphic sequence, but never in the earliest grave. The same can be said about the circlets with a single thickening at the ends of the hoop (type NO0100_0808), which can be even later than enamelled jewellery.

Forged crescent circlets (type NO0500_0610) present the earliest link of the stratigraphic sequence.

Fragments of three circlets with a hook and a forged S-shaped loop (type NO0100_0501) were

found in the graveyard outside the graves. This could mean they belonged to the earliest graves, which were completely destroyed by later ones.

The chronological arrangement of graves

Graves can be chronologically arranged using different criteria. One of them, which has been described in detail above, is stratigraphic sequences. Another criterion is whether the objects belong to the same shape type. As the third criterion, radiocarbon dates can be used. Twelve early medieval graves were dated in this way. (I am grateful to Kurt Karpf for his kind help in giving me the results of laboratory analyses, which have not yet been fully published).

Grave	Sample	C ¹⁴	2Σ	3Σ
GrP 47	E-12039	1237±38	683–882	660–945
GrP 13	E-12035	1109±40	783–1019	777–1024
GrP 32	E-12036	1089±41	872–1025	778–1032
GrP 39	E-12038	1006±38	903–1155	895–1164
GrP 36	E-12037	971±40	994–1159	972–1213
GrP 40	E-13997	894±58	1025–1252	992–1275
GrP 26	E-13996	891±69	1023–1259	970–1287
GrP 55	E-13998	885±59	1030–1253	995–1278
GrP 133	E-14002	841±43	1046–1273	1035–1279
GrP 85	E-13999	831±43	1050–1275	1039–1281
GrP 120	E-14001	824±46	1050–1279	1036–1285
GrP 111	E-14000	795±45	1160–1284	1042–1299

Although these dates generally cannot be used for absolute dating (see above, section 3), it seems that they are a good indicator of the relative sequences of graves. They form several chronologically successive groups. Objects in these groups match, and the sequence of the groups is stratigraphically confirmed. In this way, it was possible to determine 7 “layers” of graves (Fig. 13). There is no evidence that there were any objects in the graves of the uppermost layer.

On this basis, a table of the relative occurrence of individual types of head circlets can be made (Fig. 14). In the drawing, the plain circlet from grave 85 looks like a variation of the NO0100_0809 type, but the impression is quite different when it is viewed in person. It becomes evident that this is a poor imitation of the hoop with astragal-shaped thickenings, i.e. the NO0700 type. It also seems justified to place the circlets of the NO0100_0708 and NO0100_0709 types in the same group, because

the number of thickenings at the ends of the hoop is not (yet?) a chronological indicator.

The mutual chronology of the sites in question (Fig. 15)

It is reasonable to expect that the sites at Bled would “behave” in a relatively contemporary and harmonious way, because we are talking about a common area with common history and life conditions (cf. Pleterski 2011). It is likely that all the objects were provided by the same craftsmen and therefore all the changes in jewellery would have occurred at the same time. Although the time spans of the Dlesc, Žale, and Sedlo cemeteries are very similar, the burials of generations do not display the completely same character.

An important difference between the cemeteries of Dlesc and Žale near Zasip is that there are only a few graves in the fourth generation at Dlesc: no males and certainly not all of the females. Most likely it was at this point that the decisive mass transition to using church graveyards happened. It can be assumed that this decision was compulsory for everybody in the Bled *župa* (the then relevant territorial unit). If this is true, the transition happened at approximately the same time in all the villages. That would mean that the Dlesc cemetery only contains the earlier graves of the fourth generation. Since at Žale near Zasip the entire fourth generation is buried there, it could be said that burials at Dlesc started about half a generation later than at Žale.

Since the occurrence of individual shape types of head circlets in different generations at Žale matches that at Sedlo, it seems that the generations are more or less contemporary. While it is true that child grave 15 at Žale contains an old head circlet type, NO0205, which cannot be found in any grave at Sedlo, this is not an adequate reason to place the beginning of burials at Žale before the beginning of burials at Sedlo. In that case, at least some graves of the fifth generation would be expected at Žale, but there are none.

Radiocarbon dates have linked the generations at Sedlo with the “layers” of graves at St. Peter: the second generation with the first layer, the third generation with the second layer, the fourth generation with the third layer and the fifth generation with the fourth layer.

With respect to the shape types of head circlets, the Mali grad cemetery can be placed between

Sedlo at Castle Bled and the youngest graves at St. Peter. The types that belong to the fourth generation at Sedlo are also present at Mali grad. However, Mali grad also contains circlets of the NO0100_0708 type, which belong among the last objects at St. Peter and are not yet present at Sedlo. It seems that burials at Mali grad began at about the same time they ceased at Sedlo – certainly not long after that. At the moment, we can work with the assumption that this happened in the period of the fourth generation at St. Peter.

Relative time spans

Individual generations of the deceased can certainly be observed at all the cemeteries of Bled and also in Kamnik. The question is, *how long do the burials of one generation last?* The answer is not clear, and it should certainly not be simplified and equated with the average life span of people in that period. The cemeteries presented above belong to a time and space where personal ownership of land, the main source of existence, was already known (extensively and in detail: Pleterski 2011). In such conditions, it is the change in the owner of the land that should be understood as a boundary between generations. It was they who made decisions about life and work and therefore undoubtedly also about burials. It is evident that burials in each village were consistent and agreed upon. We are not talking about family cooperatives; the successor can found his own family only after he takes over the land. Usually, that did not happen before the death of the previous owner, as illustrated by the saying: “I give you the light [i.e. the light lit at the death of a person], you give me the key”. Whoever does not want to wait, leaves to wander the world. At least during the later centuries of the Middle and Modern Ages, the principle of ultimogeniture prevailed in Slovene territories, i.e. the priority of the youngest son when it comes to inheritance (Vilfan 1996, 260). All this lengthened the time between two generations. Since several practical examples have been considered, it will probably not be too erroneous if 40 years is taken as the average time of one generation (i.e. the time between two successions, between two masters of the land, between two choices of burials). Consequently, this means that burials at Sedlo, for instance, with four generations and the beginning of the fifth, lasted for approximately 170 years. It should also be emphasized that the gap between

generations is much shorter in conditions with a different economic basis for survival and with a different social organization. In perfect conditions, the only limit is sexual immaturity.

What kind of burials can be expected in the time of one generation? In the above-described conditions, the first burials are those of deceased children, due to the high mortality rate in the past, as well-known. Women in childbearing age who died because of complications in childbirth and after it are buried with them. The last burials are those of the remaining old men and women. There are no burials of grandchildren; they can be buried with the next generation. An important fact for the understanding of cemetery areas is that children as a special social group had their own part of the graveyard, as it is well illustrated by the above-described examples.

This indicates that the graves of children are generally earlier than the graves of their parents. While making chronological interpretations, it should be taken into account that a given type of object, if it was taken from everyday use, first appears in the graves of children. The same goes for the latest objects. While parents still had the opportunity to acquire new types of objects, their children who died before them did not.

And church graveyards? The Carinthian graveyard at St. Peter was probably the central graveyard of an area with several settlements during the full time of its existence in the Early Middle Ages (cf. Meyer, Karpf 2010, 62–63). This means it contains many more burials than a cemetery belonging to one settlement would. It also means a constant and relatively steady influx of the dead, if we disregard extraordinary events like wars, famine, and plagues. Nevertheless, the grouping of graves into some sort of “layers” has been observed (see above). What does this mean?

The largest archaeologically excavated Bavarian cemetery of Altenerding, where inhabitants of a large centre buried their dead in the same area for centuries, displays hundreds of stratigraphic relations between hundreds of well-dated graves. It was possible to create a diagram that indicates when the possibility of a stratigraphic relation between two graves occurs. There is almost no such possibility before a period of 25 years, then it steeply reaches its peak and decreases after a period of 45 years (Pleterski 2003, Fig. 158). This means that intrusions into a previous grave were avoided for approximately three decades. A possible explanation may be found in the old belief that

only after 30 years does a dead person become harmless to living ones. An incantation from the end of the 15th or the beginning of the 16th century – *Die chunnen mir hewt als wenig geschaden als der man, der vor xxx Jaren ist pegrabenn* [That can cause me as little harm today as a man buried 30 years ago] – which was used in that time in Ljubljana, among other places, speaks of this belief (Javor-Briški 1998, 9; Nabergoj 2001, 61). Later, incantations set the limit at 32 years (Grafenauer 1943, 231; Makarovič 1995, 373). Although there can be no doubt that gravediggers had means and ways of protecting themselves in the event of earlier intrusions into graves (e.g. as demonstrated by grave pit 14–16 at Mali grad), these intrusions were still, if possible, avoided. Therefore it is not surprising that even in the church graveyard, burials were rhythmic and because of the belief in the “thirty year danger” matched the rhythm of generation changes. If we postulate that each of these “layers” lasted 40 years, a 280-year period of early medieval burials results.

All the cemeteries in question thus cover a long period of time, which lasted approximately 320 years, while the period with artifacts in graves lasted 280 years. In the following pages, this period needs only to be placed on the calendar.

5. ABSOLUTE CHRONOLOGY

The end of burials in the cemeteries without a church at Bled as *terminus ad quem*

Above, it has already been stated that the Bled cemeteries without a church all ceased to be in use at approximately the same time. There can be no doubt that the reason for abandoning these cemeteries was the enforcement of the formal obligation to bury people in church graveyards. How long it took for this obligation to come into effect can be inferred from the situation at the Sedlo cemetery at Bled Castle. The gender ratio of the deceased is eloquent. Overall, the number of male and female graves is balanced (Leben-Seljak 1996, 66). A different picture, however, is shown by the graves of the fourth and fifth generations (presented in Pleterski 1982, Fig. 9). With the help of anthropological analysis (Leben-Seljak 1996, Appendix 4.1.3.1) and grave goods it is possible to determine 4 children, 1 person of undefined gender, 7 males, and 17 females. Considering the fact that the alleged males in graves 29 and 36 displayed poorly expressed male

sex characteristics, and that there were head circlets near their heads, they can probably also be counted among the women. In this case, the ratio would be 19 female vs. 5 male graves. While one child grave (143) and one female grave (5) can already be attributed to the fifth generation, this does not change the observation that there had been no male burials in this graveyard for quite some time before it was abandoned. This implies that the burials there ceased gradually. A similar phenomenon could be found at the Bavarian cemetery of Altenerding, where the number of male graves fell drastically in the last decades of its use, probably because of the shift to the church graveyard (Pleterski 2003, 645–646).

Nevertheless, the approximate contemporaneity of the abandonment of the Bled village cemeteries and the fact that burials ceased in the middle of the life of a generation indicate that in the end there had been a formal command. It is very likely that this is connected with the medieval Holy Roman Empire taking control over the Bled area (Pleterski 2011, 153–155). The Empire probably expanded to the south of the Karavanke Mountains after the battle of Augsburg in 955 and certainly by 973. Bogo Grafenauer even mentions assumptions that this could have happened around 950 (Grafenauer 1965, 139–140). In 973, at the very beginning of his rule, Emperor Otto II granted the Škofja Loka manor, which lay close to Bled, to the Diocese of Freising (Blaznik 1973, 11). It is not very likely that the Emperor would have donated land conquered only weeks or months ago and therefore the conquest must have happened at least several years earlier. Thus, it is most likely that at Bled, burials in places other than church graveyards ceased in the years around 960. It has been independently determined that the Pristava settlement under Bled Castle was abandoned at the same time (Pleterski 2010a, 164).

Hence, I propose the year 960 as the boundary between the fourth and the fifth generation at the Sedlo graveyard (it should not be forgotten that all the dates are rounded off to decades!). Consequently, this means that the seven “layers” of graves at St. Peter would begin around 830 and end around 1110. This agrees with the assumption that burials there started after 828, when a new church was built (cf. Meyer, Karpf 2010, 62), and also with the analysis of archaeological finds, which indicates that the early medieval position of arms changed after the 11th century, and certainly by the 13th century (Eichert 2012, 179).

The reference table of head circlets

After we are familiar with the relative and absolute chronology not only of chronological constituent parts of individual sites but also of their entire systems, it is indeed possible to create a reference table of all head circlets (*Fig. 16*) based on the occurrence of individual shape types of head circlets at various sites (*Figs. 6b; 8b; 10; 11; 14; 15*). The table only includes frequent types; the ones that can provide us with enough information to create reliable time spans of their occurrence (in graves! – as it cannot be said with 100% certainty that the situation is the same in settlements). The calendar span of the table of head circlets thus covers the time period from 790 to 1070.

An exception is the head circlet NO0700, which is included in the table despite the fact that it only occurs once. The reason it has been included is because I want to draw attention to it, and because it undoubtedly complements the picture created by the latest part of the table. This type has also been found in church graveyards on Bled Island (Knific 2004, *Fig. 20: 3*) and at St Martin in Moste near Žirovnica (Valič 1982, *Fig. 53*). It does not occur in cemeteries without a church.

Certainly, one generation (or “layer”), which covers 40 years, does not indicate the exact time for the beginning or end of a type – these dates are somewhere within its time span. Where possible, I tried to suggest whether the beginning/end of a type is closer to the beginning or the end of the 40-year period, especially with the circlets of the NO0100_0909 type, which first appear as early as the second “layer” at St. Peter – theoretically just after 870. But that would mean that they are contemporary to the NO0100_0808 type, which had undoubtedly been in use at least one generation earlier at Bled (see above). The circlets of the NO0100_0909 type should therefore be placed at the very end of the second “layer”, most likely after 900.

Similarly, circlets with forged crescent, i.e. the NO0500_0610 type, theoretically appear at St. Peter just after 830, some 40 years earlier than at Bled. It is, therefore, more likely that they begin to occur a little later, but certainly before 860. At approximately that time, the NO0300_0201 type circlets are no longer found at Bled. According to the results of our analysis, represented by the reference table (*Fig. 16*), there was a short period of contemporaneity of the NO0300_0201 and

NO0500_0610 types, confirmed by grave 144 in Krungl in Upper Styria, where the two types were found together in the same grave (Kramer 1996, Pl. 36).

Especially unclear was the end of the use of those circlets which also appear at the Mali grad site in Kamnik, because the sample of the latest graves was too small. It will be possible to eliminate this drawback with further research (see below).

The accuracy of the system and further steps

Adding new sites to the table of connections will increase the exactness of the dates for the beginning and end of the appearance of the already dated circlets. It will be possible to create a chronology of those head circlets that are either not present or so few in number at the above-mentioned sites that their chronological placement is not possible. It will be possible to include the chronological spans of other kinds of objects, primarily (finger) rings, and then also glass beads, fibulae, and perhaps other items.

It is probably unreasonable to expect that the dates for the beginning and end of individual types could be established more exactly than rounded off to ten years. The accuracy and reliability of the system will increase with the number of established connections. In my estimation, the above-described system is in general already reliable enough to use. Minor changes to individual sections are certainly possible. I also allow the possibility of chronologically shifting the entire system, but not for more than ten years.

In any case, the history of all the so-far conducted archaeological researches has demonstrated that completing a chronology is a constant process, never an act finished at one point.

Translation: Meta Osredkar

Andrej Pleterski
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
pleterski@zrc-sazu.si

Vprašanja o preteklosti zgodnjih Slovanov ob primeru župe Bled

Andrej PLETERSKI

Izveček

Čeprav Slovani danes naseljujejo največji del Evrope, je njihova preteklost slabo poznana, saj so razmeroma pozno stopili v luč pisnih virov. Članek predstavlja rezultate interdisciplinarne raziskave mikroregije Bleda, ki odkrivajo življenje Slovanov, o katerem pisni viri molčijo. Prikaže se podoba upravne, gospodarske, politične, identitetne enote, ki jo lahko prepoznamo kot staroslovansko župo. Župe so bile osnovni gradniki staroslovanske družbe. Avtor analizira njihov pomen za razumevanje starih Slovanov.

Ključne besede: Slovani, zgodnji srednji vek, Evropa, Bled, družbena in gospodarska struktura

Abstract

Although today Slavs inhabit the majority of Europe, their history is poorly known because they came relatively late in the light of written sources. This paper presents the results of interdisciplinary research of the micro-region of Bled, which reveals the life of the Slavs that is not mentioned in written sources. The image of the administrative, economic, political, identity unit is displayed, which can be identified as Slavic *župa*, which were basic building blocks of Slavic society. The author analyses their significance for the understanding of the ancient Slavs.

Keywords: Slavs, Early Middle Ages, Europe, Bled, social and economic structure

NEZNANI SLOVANI

Slovani danes naseljujejo največji del Evrope. Zgodovina Evrope, ki svoje informacije črpa izključno iz pisnih virov, se začne v Sredozemlju, opisuje razvoj tedanjih tamkajšnjih držav in dodaja podatke o selitvah keltskih in germanskih plemen, nadaljuje z Bizancem in Vikingi ter se poglobi v razgibano preteklost fevdalnih držav zahodne in srednje Evrope. Sledijo nastanek kolonialnih imperijev, rojstvo parlamentarnih demokracij, industrijska revolucija, prva in druga svetovna vojna ter ob njih poskusi socialnih revolucij, kar se zaokroži s projektom združujoče se Evrope. Toda obsežno ozemlje Evrope, ki ga danes večinoma naseljujejo Slovani, ostaja v dolgem časovnem razponu izven žarišča zanimanja. Simptomatično in jedrnato je to v svoji, dolgo časa zelo odmevni zgodovini Evrope

že pred skoraj stoletjem izrazil Henri Pirenne, ki navaja, da so Slovani sicer resda stopili v skupnost krščanskega sveta, a so evropski skupnosti vendarle ostali povsem tuji (Pirenne 1956, 351). Formulacija je logična v kontekstu razmišljanja, ki evropskost enači s krščanstvom, Slovane pa z neznanimi pritepenci. Tu ne bom razpravljajal o njeni upravičenosti, ampak želim z njeno pomočjo opozoriti na osupljivo dejstvo, da se gledanje na Slovane v 1400 letih ni bistveno spremenilo.

Če namreč pogledamo v čas ob propadu rimskega imperija, ko rimski *limes* ni več zdržal pritiska germanskih plemen, ki so se nato množično naseljevala na imperialnih ozemljih, vidimo, da so se kot novinci za njihovimi hrbiti v 6. stoletju ob bregovih spodnje Donave pojavili Slovani. Bizantinski pisci so jih opisovali z mešanimi občutki in z različno percepcijo. Tedanja trditev Pseudo Cezarija, da

Slovani jedo ženske dojke, ker so polne mleka in da pobijajo s kamenjem otroke kot podgane (Curta 2001, 36–73, 315), zanesljivo ne pomeni poznavalske naklonjenosti, prej kaže strah pred neznanim. Kajti civilizacijske razlike med Bizantinci in Slovani so bile ogromne, mnogo večje kot med Bizantinci in Germani. Bizantinci so preprosto težko našli besede, da bi opisali tisto, kar so videli. Slovani so se držali svoje stare, nekrščanske vere, niso poznali tržnega gospodarstva, njihova družba je bila tako slabo stratificirana, da ni bilo pravih partnerjev za politične pogovore. A danes se zdi, da jih je na Balkanu v južni Evropi prav ta civilizacijska nekompatibilnost obvarovala pred asimilacijo (prim. Pohl 1988, 127).

Navidezni prihod Slovanov iz niča je posledica izkrivljene optike tedanjih medijev in posledično sodobnih zgodovinarjev, o njihovem izvoru potekajo prav tako srdite diskusije kot o izvoru Indoevropejcev. O asimilacijski moči Slovanov že v zgodnjem srednjem veku ni dvoma. Priključili so se jim iranskojezični Anti, Hrvati, Srbi, Kosezi, slavizirali so velike dele skupin Baltov in Ugrofincev, in medtem ko so različna germanska ljudstva sicer uspešno osvajala obširna ozemlja rimskega imperija, so se nato tam v veliki meri romanizirala. To se Slovanom na imperialnem ozemlju Balkana in vzhodnih Alp ni zgodilo. Še več, tamkajšnje prebivalstvo, ki so ga Slovani imenovali Vlahi, so marsikje slavizirali. Na čem je temeljila asimilacijska moč Slovanov in kakšni so bili njeni mehanizmi, bo treba še podrobneje proučiti. Zato lahko trenutno podam samo skico nekaterih raziskovalnih idej. O številčnih razmerjih Slovanov in asimilirancev lahko bolj kot ne ugibamo in malo verjetno je, da bi bili Slovani gospodarsko močnejši (primerjaj zgoraj). V določenih trenutkih in krajih so resda imeli politično premoč, vsekakor pa je treba poudariti njihovo izjemno čvrsto duhovno kulturo (Belaj 2007; Katičič 2008; 2010; 2011). To se je pokazalo zlasti v stiku s tistim obubožanim prebivalstvom ozemlja nekdanjega rimskega cesarstva, ki mu je rimska država nadomestila pripadnost ožji skupnosti z rimskim državljanstvom, a je sčasoma postalo brezvredno, da nesevobodnih sploh ne omenjamo. Pri tem je krščanstvo s svojim univerzalizmom razgradilo staro duhovno povezanost ljudi in prostora, ki jih je preživljal. V pogostih trenutkih stiske se je številnim takim ljudem tako lahko zazdelo, da jim krščanski bog več kot očitno ni prinesel blagostanja. Tedaj je mogel postati slovanski način življenja, ki ni poznal davščin in katerega sestavina je bila očitno učinkovita magija za obvladovanje narave in življenja na splošno, atraktivna rešitev za življenjske težave.

Bizantinski vojaški priročnik *Strategikon* s konca 6. stoletja navaja, da Slovani ujetnikov ne zadržijo v stalni sužnosti, ampak jim po določenem času dajo na izbiro, ali se v zameno za odkupnino vrnejo domov ali pa ostanejo kot svobodni med prijatelji (*Strategikon*, XI 4.4). Ta navedba je sicer pogosta v razpravah o (ne)obstoju vojaške demokracije pri Slovanih (Curta 2001, 312–318). Za našo razpravo pa je pomembna zato, ker dokazuje svobodno in prijateljsko sobivanje Slovanov ter izvornih tujcev v lokalni slovanski skupnosti. Od tu dalje sta obstajali najmanj dve poti. Eno kaže primer ujetnikov z Balkana, ki so se do okoli leta 680 v sicer avarski južni Panoniji oblikovali v posebno skupino s svojim imenom *Sermesiano*i (Pohl 1988, 217–218; Werner 1989, 19–23). Kaj takega bi bilo mogoče tudi na slovanskem ozemlju in je lahko pomembno prispevalo k obstoju Vlahov ob Slovanih in med njimi. Morda še bolj zanimiva pa je druga pot – popolna vključitev v slovansko skupnost, torej **postati Slovan**.

Če so bile osnovne politične enote, v katerih so Slovani uresničevali svoje življenjske interese, res *župe* (glej spodaj), potem je nekdo postal Slovan z vključitvijo v skupnost *župe*. Ne more biti dvoma, da je pri tem šlo za svojevrstno pravno dejanje. Kakšno je bilo to dejanje, pa lahko sklepamo iz zgodovine njegovih posledic (*Wirkungsgeschichte*), ki so odlično dokumentirane v *župi Poljica* v Dalmaciji v zaledju Splita. Ta je zaradi izjemnih okoliščin, ki so stalno vladale na stiku tamkajšnjih različnih kulturnih in političnih ozemelj, kot avtonomno politično telo preživela nepretrgoma od zgodnjega srednjega veka do začetka 19. stoletja. To je enkratni fenomen, saj ni slovanske *župe* s primerljivo kontinuiteto. Življenje v *župi Poljica* je urejalo posebno poljiško pravo, ki vsebuje številne prežitke iz mnogo starejših časov. To pravo je bilo kot *Statut poljički* zapisano že leta 1322, do danes se je ohranil rokopis iz leta okoli 1515, ki je redakcija *Statuta* iz 1485, ki seveda prevzema tudi starejše redakcije (Pera 1988, 403–410).

Tu bomo kratko obravnavali **termin vrv**, ki nastopa v *Statutu*. Najdemo ga tudi v staroruskem zakoniku *Pravda rus'skaja* iz 11. stoletja. Tam pomeni enoto družbeno-teritorialne organizacije, Pera pa poljiško *vrv* nasprotno pojmuje kot vrsto sorodstvene povezanosti, ki naj bi bila starejša od teritorialnega pomena *vrvi* v *Pravdi Rus'skaji* (Pera 1988, 544). Razlago, ki v bistvu povezuje oba pomena, je podal Jaroslav D. Baran, poleg tega ji je dodal tudi arheološki dokaz. Na ukrajinskem naselju Raškiv I iz 7. in 8. st. je opazil pravilno raz-

porejanje bivališč, ki jim mesto postavitve določajo ravne linije. Take razporeditve je nato ugotovil še na številnih drugih najdiščih. Pojasnilo je našel v vrvi *Pravde irusškaje* in *Statuta poljičkega* ter sklepal, da gre za simbolno prostorsko ponazoritev družinskih vezi. Tamkajšnji prebivalci so namreč z vrvjo potegnili linijo, ki tako kot sorodstvo povezuje posamezne družine v njihovih bivališčih (Baran 1992; 1997). Ni se odveč spomniti, da ima beseda *vrv* v resnici tri pomeni: socialnega, teritorialnega in vrv kot predmet.

Uporaba termina *vrv* v *Statutu* pove še več. Besedna zveza *vrv pojati* v 62. členu (Pera 1988, 462) kaže, da gre za materialno uporabo vrvi, čeprav v simbolnem pomenu. *Pojati* namreč izvira iz praslovanskega izraza **pod'ati*, kar je ponavljalni glagol od praslovanskega **poditi*, to pa je prvotno pomenilo "napenjati, raztegovati" (Snoj 1997, 459 in 463). *Vrv pojati* ima zato v *Statutu* najverjetneje stari pomen "raztegovati vrv", torej z vrvjo meriti prostor. To seveda ne zanika namena, da je pri tem šlo za preverjanje sorodstva (Junković 1968, 113; Baran 1992, 137). V členu 80a je omenjena *družina vrvitja* (vrвна družina), 36. člen pa povsem nedvoumno pove, da obstajata *brat prisni* (pristni brat) in *brat ne prem prisni* (ne povsem pristni brat), da je prvi *brat bližnji* in da je drugi *brat vrvni* (Pera 1988, 434, 436, 484). Obe vrsti bratov sta v veliki meri pravno izenačeni, vrvni so malenkostno manj zaščiteni. Seveda lahko razliko med obema vrstama bratov pojasnimo z razliko med bližnjim (*brat bližnji*) in daljnim sorodstvom. Vendar protistava *prisni* <> *vrvni* kaže na starejše stanje, kjer je bil *prisni brat* brat po krvi, *vrvni brat* pa brat po vrvi. Če temu dodamo še Perino ugotovitev, da so imeli prebivalci Poljice do svoje zemljiške posesti kot svoje hraniteljice in osnove svojega obstanka (*terra mater*), prvenstveno emocionalen in skoraj mističen odnos (Pera 1988, 290) in da so bili rodni bratje po svoji materi povezani s popkovino – rodno vrvjo (Pera 1988, 150), potem je simbolika vrvi, ki vse to povezuje, povsem nedvoumna. Tako kot družni krvne brate popkovina z materjo, ki jim je dala življenje, tako družni vrvne brate vrv z materjo zemljo, ki jim daje življenje. Slovani so svoj prostor urejali s pomočjo vrvi, kot je pokazal Baran (glej zgoraj), z njo so urejali prostor Prage (Pleterski, Mareš 2003, 26). Bila je v uporabi že v zgodnjem srednjem veku, z njo je bil v jugovzhodnih Alpah npr. urejen prostor Bodešč na Bledu (Pleterski 1996, 179) in Polic na Cerkljanskem (Pleterski 2006, 52). Vsi, ki so pri tem skupaj držali vrv, so postali vrvni bratje. To je bilo pravno dejanje, ki je lahko vključilo tujca v skupnost

kot enakopravnega člana, neodvisno od njegovega krvnega izvora. Tako je lahko postal Slovan.

Razumeti Slovane, pomeni poznati njihov način življenja, tega pa sestavlja trikotnik družba, ekonomija, ideologija. Njegove lastnosti v zgodnjem srednjem veku so zaradi pomanjkanja pisnih virov zelo slabo poznane, obstoječi pisni viri pa so skoraj v celoti nastali pri tujcih, zato so odvisni od njihove optike, od njihove zmožnosti empatije. Ta pa do tujca, ki se ga po malem celo bojimo, ne more biti velika. Torej, kar nam danes manjka, so notranje informacije tedanjih Slovanov o Slovanih. Pomena informacij, ki so bile pridobljene pri internem sodelovanju z opazovanjem, se današnji kulturni antropologi zelo zavedajo. Tak pristop omogoča, da kulturo, ki jo gledamo od znotraj, vrednotimo z normami in merili, ki so lastni tej kulturi (Vinšćak 2011, VII; Šantek 2011, 66). To načelo tudi v arheologiji pomeni, kot je pokazal Lev S. Klejn, da prav sposobnost najti in uporabiti taka merila določa stopnjo uspešnosti tipologije in posledično interpretacije ter razumevanja (prim. Klejn 1988, 490–528).

Ali je notranji pogled v življenje starih Slovanov sploh mogoč? Ne nazadnje nam to povsem neposredno preprečuje že nepremagljiva časovna distanca, zato se zdi želja že na prvi pogled neuresničljiva, vsaj dokler razmišljamo zgolj v okviru tedanjih pisnih virov, ki notranjih informacij o Slovanih skorajda ne premorejo. Res je, da se ne moremo preprosto prestaviti v minuli čas in si ogledati, kako so živeli. Lahko pa se postavimo v isti prostor (isti vsaj v koordinatnem smislu) in poiščemo vse preostanke nekdanjega življenja, ki so se zapisali v jezik, imena, ljudsko izročilo, oblikovanje in urejanje prostora, različne materialne ostanke, celo v mnogo mlajše pisne vire kot svojevrstna *wirkungsgeschichte* – zgodovina posledic (tu v smislu zapisa mlajše posledice starejšega fenomena). Najmanj, kar lahko z vsem tem dosežemo, je vloga pasivnega opazovalca, ki seveda ostaja ujetnik lastnih subjektivnih omejenosti. To nevarnost je pač treba upoštevati, ne sme pa nas ohromiti. Tudi tak opazovalec namreč ni brez možnosti dobrih spoznanj. Primer župe Bled skuša s souporabo različnih vrst virov (pisnih, arheoloških, etnoloških, filoloških, historično-geografskih) pokazati, da naloga, ujeti notranji pogled, morda ni povsem neuresničljiva (Pleterski 2011). Pri tem se prvenstveno ukvarja z ekonomskim razvojem in njegovim socialnim kontekstom, ideologije v največji možni meri ne obravnava. Ne zato, ker ne bi bila pomembna,

ravno obratno. Ker je tako izjemno pomembna, ji bo namenjena posebna knjiga.

NEVIDNA ZGODOVINA

Čeprav je zgodovina vse, kar se je zgodilo v preteklosti, je v strokovni terminologiji še vedno ohranjen spomin na čase, ko je zgodovinopisje temeljilo na pisnih virih in je bila zato zgodovina samo tisto, kar so opisovali ti viri. Ker pa je bilo drugih virov, ki so izvirali iz časa pred obzorjem pisnih virov, vedno več, so ga zasilno opisali kot prazgodovino. Danes so pisni viri samo eden od informacijskih virov o preteklosti in so zato zgornja poimenovanja anahronistična, vendar so trdno ukoreninjena, hkrati pa omogočajo nekatere nove pomenske odtenke. Še vedno namreč drži, da za nekatera ozemlja v kakem izmed obdobj ni na voljo pisnih virov, ki bi ponujali dovolj zanesljive informacije. Če izraz "prazgodovina" uporabimo za čas in prostor, ki ga pisni viri ne "vidijo" (in pri tem ozkogleda med pisne vire ne štejemo ideogramov), potem imamo ozemlja, ki so "prazgodovinska" tudi v času, ki sicer splošno velja za "zgodovino". V tem pomenu so obstajala v Evropi še v času zgodnjega srednjega veka obširna ozemlja, kjer stanje pisnih virov lahko opišemo kot prazgodovinsko. To še zlasti velja za prostor, ki so ga tedaj naseljevali Slovani. Mednje spada tudi današnja Slovenija, kjer leži Bled, ki "stopi v zgodovino" šele leta 1004.

Evropa je celina, kjer (po ugotovitvi enega mojih ameriških znancev) prepotuješ nekaj sto kilometrov in je vse drugače. V skladu s tem je dejstvo, da tudi pojem srednji vek, ki ga je rodila evropska renesansa, nima enotne opredelitve, kar še bolj velja za pojem zgodnji srednji vek (Mirnik-Prezelj 1998, 362–367). Slednji bo v tem članku pomenil čas med 6./7. in 10./11. stoletjem, ko se na obeh časovnih mejah število gospodarskih, družbenih, poselitvenih, političnih sprememb v obravnavanem prostoru pomembno zgosti.

Nevidnost za pisne vire seveda pomeni manj informacij o vojaški, politični in drugi zgodovini, ki jo vodijo družbene elite. Vendar to ni nujno slabost. Lahko je celo prednost, ki preusmerja pozornost na tiste dele zgodovine, ki sicer ostajajo "medijsko" manj opaženi, vendar dajejo izjemno pomembne informacije za razumevanje celotne zgodovine, še zlasti za vse zgodovinske pojave dolgega trajanja.

ŽUPA

Srednjeveški pisci govorijo o Slovanih kot ljudeh pretežno enakega jezika (*lingua*), prava (*lex*), običajev (*consuetudines*), od časa uveljavljanja krščanstva dalje ter v skladu z njegovo členitvijo na katoliško in pravoslavno obliko pa pišejo, da si Slovani niso enaki v svoji veroizpovedi (*ritus*) (Štih 2011, cel članek, sintetični del str. 37–41). Toda predkrščansko verovanje se je na ravni ljudske kulture vendarle ohranilo do sodobnosti v taki meri in še vedno v tolikšni podobnosti, da to omogoča dovolj verodostojno rekonstrukcijo skupnega praslovanskega ritualnega izročila (Toporov 2002; Katičić 2008; 2010; 2011). Torej so bile tudi v tem pogledu razlike med Slovani bistveno manjše, kot pa se je zdelo formalno. Prepričan je omenjenih piscev, da poznavanje posamičnega dela Slovanov pomeni poznavanje vseh Slovanov, paradigmatično ilustrira zgodnjersrednjeveški spis *Žitije Metodija* (poglavje II), ki opisuje življenje in delo "slovanskih apostolov" Konstantina - Cirila in Metoda. Po mnenju pisca, ki je bil Slovan, je Metoda dejstvo, da je bil v svoji poklicni karieri tudi arhont Slovanom v bližini Soluna (danes Grčija), tako rekoč predestiniralo za poznejše delovanje 1000 km stran na Moravskem in v Panoniji.

Vendar vse to še ne pomeni, da so bili Slovani organska celota, enotno delujoče telo, in zdi se, da moderna sociološka terminologija ne zmore dobro opisati družbe starih Slovanov. F. Curta je prepričljivo pokazal slabosti in pomanjkljivosti oznake "vojaška demokracija" (Curta 2001, 312–319). Čeprav se zdi oznaka "segmentarni sorodstveni sistem", za katerega naj bi bilo značilno pomanjkanje hierarhije ob siceršnji kompleksni socialni organizaciji, morda bolj ustrezna, pa Curta opozarja na "kralje", ki jih omenjajo bizantinski pisci, in ti "kralji" nakazujejo razvoj slovanske družbe v stiku s cesarstvom (Curta 2001, 319–325). V njih vidi dokaz poglavarstev kot regionalno organiziranih družb s centralizirano izvršilno hierarhijo, ki koordinira dejavnosti med posameznimi vaškimi skupnostmi (Curta 2001, 325–332). Gre za antropološko klasifikacijo, ki se deloma opira na moderno stanje v Melaneziji. Čeprav je seveda mogoče, da je družbeni razvoj v Melaneziji pripeljal do oblik, ki so morda podobne staroslovanskim, pa prav tako obstaja tudi možnost, da gre zgolj za socialno homonimijo, ne pa tudi sinonimijo. Ta pomislek ne zanika očitnega obstoja nekaterih "poglavarjev" med Slovani. Vendar ta obstoj še ne pojasni delovanja družbenih mehanizmov pri

starih Slovanih, zato bi se bilo koristno vrniti k slovanskemu izročilu.

Skupno slovansko besedišče za socialno diferencirano družbo je zelo skromno. Beseda *gospod*, v prvotnem pomenu gospodar gostov ali gospodar gostije, ima močno sakralno konotacijo (Škrubej 2002, 144–148) in je zato njena raba v “civilni” družbi še nejasna. Beseda *oblast* (v pomenu vladanje, nad čimer imamo oblast), je skupnoslovanska in kaže veliko pomensko stabilnost (Škrubej 2002, 126–130). Obstaja tudi praslovanska beseda **vojevoda* s prvotnim pomenom: kdor vodi vojsko (Snoj 1997, 725). A že praslovanska beseda za kneza **kōneŋwǫg* je izposojena iz germanskega izraza **kuningaz*: kralj, vodja plemena (Snoj 1997, 241). Tako se praslovanska hierarhija konča že s stopnjo župana. Praslovanski izraz **županǫ* je izpeljan iz besede **župa* v pomenu okrožje, področje enega plemena. Ta je lahko nastala iz indoevropske besede **gewpā* kotanja (Gluhak 1993, 713–714; Snaj 1997, 767). Župa tako pomeni posamezni vasi nadrejeno, razmeroma majhno teritorialno enoto, načeljuje ji župan, ki je lahko njen *gospod*, *vojvoda* in ima v njej *oblast*.

Kot osnovne politične gradnike slovanskega sveta zato lahko predpostavljamo posamezne župe, ki bi bile primerljive s tem, kar je bila pri Grkih *polis*, pri Rimljanih *civitas*, pri Germanih *gau* in pri Keltih *oppidum*. V župi so ljudje uresničevali svojo pravno identiteto, danes bi temu rekli državljanstvo. Staro mnenje, da so jo Slovani prevzeli od Avarov, postaja vedno manj verjetno (prim. Gluhak 1993, 713–714; Snaj 1997, 767; Rejzek 2001, 752; Długosz-Kurczabowa 2008, 481; Smiljanić 2010, 14). Pisni viri omenjajo njene predstojnike *župane* šele v času njenega vključevanja v fevdalni sistem od 777 dalje, ko je nato v različnih krajih in časih že dobivala različne pomene (Hardt 1998; Smiljanić 2010, 13–72).

Župe so bile podobno strukturirane, imele so soroden jezik, pravo, običaje in rituale, kar je predpogoj za vtis o celoti pri vseh, ki so Slovane opisovali. Vendar Slovani kljub takemu vtisu niso bili nikoli homogena celota, ampak kvečjemu skupina enakih sestavnih delov. Morda je ustrežna matematična prispodoba, da gre za *fraktalno družbo*. Prispodoba enači župe z nekakimi fraktali, za katere je značilna oblikovna skladnost, ki se ne spreminja, ne glede na raven opazovanja. Župe so namreč ne le enako strukturirane, ampak tudi na ravni vsake župe najdemo tisto, kar lahko sicer opazujemo tudi na ravni grupacij posamičnih žup v večje teritorialne skupine, kot so kneževine.

Povezovanje posameznih žup v večje teritorialno-politične enote je potekalo v različnih delih Evrope na različni način in z različno hitrostjo. Paradigmski model, ki pa je ostal širše neopažen, je že pred pol stoletja razvil Wolfgang Fritze na primeru Obodritov, polabskih Slovanov v današnji severni Nemčiji. Namesto besede župa je uporabil tehnični izraz “malo plemo” (*Kleinstamm*), za župana pa ime latinskih virov *regulus*. Za čas ob naselitvi in kratko po njej sluti, da “mala plemena” niso bila povezana. Kot je videti po poznejših virih, je imelo vsako svojo pravno in kulturno ureditev, ki sta bili najtesneje povezani, saj je v določenih časih sodišče zasedalo na kulturnem mestu. “Plemensko” ozemlje se kaže kot kulturno okrožje, pravna ureditev tamkajšnje skupnosti pa kot sakralni red. Temu je bil podrejen tudi poznejši knez. Obstajala je sakralna nedotakljivost in “suverenost” prava.

Pisni viri nato kažejo tri razvojne stopnje. Do srede 9. stoletja je obstajala zveza “malih plemen”, vsako s svojim *regulusom*. Podrejena so bila enemu *regulusu*, ki je imel oblast nad vsemi. V naslednjem obdobju so se večje poselitvene skupine (*Teilstämme*) po zunanjepolitičnem posegu frankovskega vladarja začenjale povezovati v politične enote z monarhičnim vodstvenim vrhom. Sredi 12. stoletja je sledilo obdobje, ko je vladarska rodbina vzpostavljala enotno državo s pomočjo mreže knežjih gradov in njihovih upravnih teritorijev (*Burgbezirkverfassung*), stare plemenske skupine pa so izgubile svojo politično avtonomijo (Fritze 1960, zlasti 201–208). Ta podoba razvoja se je ujela s poselitveno analizo Franza Engla, po kateri so sprva obstajale majhne, prostorsko ločene skupine naselij, in šele po prelomu tisočletij se začenja državna kolonizacija širokih območij s centralnimi in mejnimi gradovi (Engel 1960, 140).

Največ pisnih virov o zgodnesrednjeveških županih je z ozemlja Hrvaške, nedavno jih je sistematično strnil Franjo Smiljanić. Razvojno starejša oblika je tista, v kateri so imela posamezna plemena svoje “*starce župane*” – *nobiles sapientes*, izbirali so jih svobodni kmetje. Že v 9. stoletju pa so dokumentirani župani (prim. Delonga 1995), ki so bili podrejeni vladarju in so opravljali različne funkcije: bili so uslužbenci na knežjem dvoru, nosilci teritorialne organizacije ali samo titularni župani. Oni so bili *primates populi*, iz njihovih vrst je vladar rekrutiral svoje uslužbence. Ko je Hrvaška postala kraljestvo, so bili župani kraljevi uslužbenci *primates regni* in so pripadali skupnosti kraljevih plemičev. Kralj je svojo oblast upravno opiral na župe in izbral njihove župane med tamkajšnjimi

plemenitimi ljudmi. Plemeniti župani *nobili iuppani* so opravljali dolžnosti, ki so bile pomembne za izvajanje kraljeve oblasti. Županska služba ni bila dedna, deden pa je bil naziv sam. Župani so imeli oboroženo spremstvo iz pripadnikov svojega rodu, pobirali so davke in sodili. Konec 12. stoletja se je začel proces pretvarjanja kraljevskih žup v fevdalne posesti (primerjaj: Smiljanić 2010, 15–33). Hrvaški razvoj se torej dobro ujema z obodritskim modelom. Podobno je bilo drugod, nastanek velikih, bolj stabilnih slovanskih držav pa lahko vidimo po uvedbi univezalističnega krščanstva z njegovo integrativno močjo (Pleterski 1998). Še konec 12. stoletja je imel začetnik vladarske dinastije srednjeveške Srbije Štefan Nemanja preprost naziv veliki župan in enako njegov sin Štefan, dokler ni bil ta 1217 okronan za kralja (Dinić 1953, 316–322).

Pisni viri tako povsem jasno dokazujejo obstoj žup in županov ter njihovo avtonomnost v začetnem obdobju. V fraktalnem smislu je zato vsaka župa resnični *pars pro toto* celote Slovanov. Poznavanje življenja župe je pogoj za razumevanje njihovega življenja.

KONTINUITETA ŽUPE V MIKROREGIJI?

Geneze katerekoli zgodnesrednjeveške župe doslej ni izdelal še nihče. S skromnimi drobcami ohranjenih pisnih virov si pri tem ni mogoče pomagati. V tem pogledu se znajdemo v "prazgodovini" (glej zgoraj). Vendar so za to obdobje na voljo še drugi viri in analitična orodja, ki jih omogoča historična geografija zlasti z zemljiškim katastrom kot preostankom preteklosti. Temu je treba prišteti tudi imenoslovje, ljudsko izročilo ter vedno pomembnejše arheološke vire. Z vsem tem si pomaga poselitvena zgodovina (primerjaj: Krawarik 2006, 61–70). Naša ambicija mora biti večja: zgodovina župe kot socialne skupnosti, za kar pa mora obstajati nekakšna upravna kontinuiteta, ki je opredmetena v katastru. Na katerih slovanskih ozemljih zgodnjega srednjega veka lahko tako kontinuiteto sploh pričakujemo?

Mongolska (tatarska) osvojitvev vzhodne Evrope v 13. stoletju je tamkašnje razmere tako temeljito spremenila, da pomeni začetek povsem novega zgodovinskega obdobja. Podobno se je pred tem zgodilo v Panoniji po naselitvi Madžarov, pozneje pa so ogromne poselitvene in posestne spremembe v jugovzhodni Evropi povzročili Turki. Uvajanje srednjeevropskih upravno-ekonomskih modelov pri zahodnem delu Slovanov v visokem srednjem veku (predvsem v 13. stoletju) je tudi tam temeljito

predružačilo zemljiško razdelitev, in kot kaže, celo šele vzpostavilo (Hardt 1999). Kot najbolj obetaven za ohranitev kontinuitete tako preostaja prostor severne Bavarske (Nemčija) skupaj z ozemljem med Donavo in severnim Jadranom (Avstrija, Slovenija, zahodna Hrvaška). Za ta prostor se zdi, da je njegova podobna usoda vplivala tudi na materialno kulturo, ki v zgodnjem srednjem veku in tudi pozneje kaže visoko stopnjo sorodnosti (Giesler 1980; Losert 2009; Pleterski 2003; 2010b; Štular 2009). Vzpodbudno je dejstvo, da s tega ozemlja izvira prva konkretna omemba župana sploh. Leta 777 je *jopan qui uocatur Physso* s prisego potrdil meje pri Kremsmünstru (Zgornja Avstrija) (sedaj je na voljo spletna objava listine: <http://www.mom-ca.uni-koeln.de/mom/AT-StiAKr/KremsmuensterOSB/0777-0778/charter#anchor>).

Pričakujemo lahko, da je staroslovanska župa prostorsko obsegala neko geografsko mikroregijo, ki je v prostoru dovolj dobro ločena od sosednjih, s čimer se nam odprejo **možnosti mikroregionalne raziskave** z vsemi njenimi prednostmi. Kar je v naravoslovju laboratorij, je v humanistiki mikroregija. Prostor, v katerem iščemo, gradimo, razvijamo ter preizkušamo hipoteze in teorije. V obvladljivem okolju lahko opazujemo kar največje število relacij. Čeprav gre za žabji pogled na zgodovino, je prednost v njegovi globini. Hkrati lahko spremljamo tudi generalno dogajanje, ki pušča sledi na lokalni ravni. Če jih ne, namreč ni generalno.

Spodbudo za mikroregionalno raziskavo mi je dala knjiga, ki sem jo bral še kot študent (Taylor 1974). Konča se namreč s pozivom na "totalno arheologijo", na popolno razlago krajine in njene geneze. To pomeni razumeti krajino kot zgodovinski zapis. Taka raziskava je multidisciplinarna, po svoji predizobrazbi pa jo najlažje organizira arheolog. Obljublja izjemne rezultate, zaradi globine pa jo je seveda mogoče izpeljati samo v mikroregionalnem obsegu, saj se zaradi holističnega pristopa število informacij, ki jih je treba obdelati, izjemno pomnoži. Res je, da v mikroregiji potekajo dogodki in procesi, ki so lokalno omejeni na njen prostor, vendar se v njej prav tako stalno kopičijo sledovi nadregionalnih, tudi globalnih dogajanj. Zato je mikroregionalna zgodovina hkrati vzorčni delec splošne zgodovine.

Za mikroregionalno raziskavo torej potrebujemo zadostno količino čimbolj raznolikih informacij. V zgoraj opisanem prostoru jih ponuja mikroregija Bleda v severozahodni Sloveniji, ki prednjači predvsem po koncentraciji in raziskanosti zgodnesrednjeveških arheoloških najdišč.

ZAKAJ PRAV MIKROREGIJA BLEDA

Ime Bled se danes nanaša na eno najmlajših slovenskih mest v severozahodnem, alpskem delu Slovenije. Predtem je pomenilo celotno mikroregijo ob sotočju južne Save Bohinjke in vzhodne Save Dolinke, omejeno z visokogorskim planotama Pokljuko in Mežaklo na zahodu in severu. Čeprav bi se lahko zdelo, da se je izjemna zgostitev historičnih informacij na Bledu zgodila naključno, ima vendarle zelo globoke korenine. Gre za *genius loci*, ki je opredmeten v otoku na Blejskem jezeru in ustvarja izjemno karizmatično pokrajino. Arheološka izkopavanja na otoku so odkrila nepričakovano veliko število kamnitih artefaktov iz 1. tisočletja pr. n. št., kar nakazuje verjetnost, da gre za staro kultno mesto (Šribar 1971, 11). Številni indici kažejo, da je imel otok to funkcijo tudi v zgodnjem srednjem veku, kar je v 9./10. stoletju narekovalo tudi postavitve prve krščanske cerkve (Pleterski 1995, 127–128). Ta je postala dobro obiskana romarska cerkev (Gornik 1990, 173–181), kar dokazuje simbolni pomen otoka tudi v poznejših stoletjih. Ni se mogoče ogniti misli, da je pokrajina tako močno pritegnila briksenskega škofa Albuina, da je pred tisočletjem nagovoril kralja Henrika II., da je prav njemu in njegovi briksenski škofiji podaril posestvo Bled. To je pripomoglo k dobremu dokumentiranju tega prostora v pisnih virih.

Mnogo bolj dramatičen je vzrok kopičenja arheoloških informacij. Že v 19. stoletju se je na Bledu močno razmahnil turizem, postal je eden najpomembnejših turističnih krajev Avstro-Ogrske monarhije (Janša-Zorn 1984), bil med obema svetovnjima vojnama poletna rezidenca jugoslovanskega kralja, pozneje jugoslovanskega predsednika Tita, in je svoj turistični pomen ohranil vse do danes. V letih pred drugo svetovno vojno so najbolj množični obiskovalci postali Nemci (Janša-Zorn 1984, 195). Tedanji blejski župan je nacistom propagiral Bled kot mali raj v Evropi. V času druge svetovne vojne, ko je bil severni del Slovenije priključen nacističnemu tretjemu rajhu, je imelo vodstvo nacistične stranke na Bledu poseben urad, ki je snoval novo religijo. Na otoku naj bi postavili tempelj z zlatim kipom Votana, vrhovnega boga zahodnogermanskih ljudstev. Na oltarju naj bi po posebnem protokolu potekale krvne prisege vodilnih ljudi novega rajha. V okviru priprav za gradnjo svetišča naj bi začeli graditi na mestu, kjer je stala rezidenca jugoslovanskega kralja, internat za izbrance, ki bi bili po šolanju posvečeni na Blejskem otoku.

Blejske vile bi bile rezervirane za vojne junake, nosilce viteškega križca (*Ritterkreuzträger*). Del slovenskega prebivalstva bi izselili, preostali pa bi postali osebna last novega nacističnega plemstva, za katerega bi bil Bled nekakšen ekskluzivni nacistični raj. Zaradi priprav je Bled osebno obiskal tudi vodja nacistične SS (*Schutzstaffel*) Heinrich Himmler (Gaspari 2008), pri čemer so pripravam služila tudi arheološka izkopavanja. Že 1939 so pod osebnim Himmlerjevim pokroviteljstvom potekala arheološka izkopavanja SS na Krnskem gradu/Karnburg na sosednjem Koroškem, ki naj bi utemeljila novo južno mejo tretjega rajha ter dokazala zgodnjesrednjeveško starost nemškosti (*Deutschtum*) tega prostora (Dolenz 2011, 246–247). Očitno v sklopu zgornjih prizadevanj so se leta 1943 tudi na Bledu (Pristava, kraljevi dvorec Suvobor) zgodila arheološka izkopavanja *Institut-a für Kärntnerlandesforschung*, ki je imel nalogo znanstveno utemeljiti nemški značaj novoosvojenih ozemelj (Gaspari 2008, 39 in 55). Kot odgovor na to so se po osvoboditvi leta 1948 začela obširna arheološka izkopavanja Narodnega muzeja Slovenije na Pristavi pod Blejskim gradom, ki so pokazala, kako zelo obetaven za zgodnjesrednjeveško arheologijo je blejski prostor, kar je vodilo do vrste novih arheoloških raziskav (pregled: Knific 2008).

SORODNE RAZISKAVE ZEMLJIŠKEGA KATASTRA V VZHODNIH ALPAH IN SOSEŠČINI

Da lahko zemljiški kataster hrani sledove zelo starih gospodarskih, upravnih in posestnih razmer, je znano že dolgo. Seveda pa je zelo pomembno vprašanje, kako staro je najstarejše stanje, ki ga ta kataster kaže. Pri tem nimamo v mislih tvarnih preostankov posamičnih posestnih meja, ki so lahko tudi ob poznejših prerazdelitvah zemljišč služili kot orientirji. Za našo raziskavo so pomembne tiste meje, ki so se ohranile zaradi posestne kontinuitete.

Severozahodni sosedje Slovanom v vzhodnih Alpah so bili v zgodnjem srednjem veku Bajuvari. Tam je že pred desetletji Hermann Dannheimer na primeru Lauterhofna (Bavarska, Nemčija) pokazal, da se da historično analizo katastra povezovati ne samo s pisnimi viri, ampak tudi z arheološkimi. Rekonstruiral je zemljišče mlajšega kraljevega dvora in zemljišče starejšega dvora bajuvarskega kneza, h kateremu naj bi po njegovem mnenju spadali tamkajšnji grobovi iz druge polovice 7. in prve polovice 8. stoletja (Dannheimer 1968, 58–61).

Neposredne strukturne povezave med parcelno razdelitvijo in grobiščem sicer ni našel, kljub temu pa je bil rezultat v mejah velike verjetnosti in zato dovolj spodbuden. Nedavna metrična analiza zgodnjerednjeveškega grobišča, prostora naselbine in parcelne razdelitve njenega polja je potrdila, da so bili ti prostori urejeni po skupnem sistemu, ki jih povezuje kaj? grobišče? (Pleterski 2008c, 75–77).

Z modularno analizo poljske parcelacije v Aschheimu in njegovi okolici, vzhodno od Münchna (Bavarska, Nemčija), se je pozneje ukvarjala Gertrud Diepolder in pri tem našla posamezne razdalje, ki so se ji izšle pri uporabi rimskega čevlja 0,296 m, Karlovega čevlja 0,333 m in "aschheimskega" čevlja 0,275 m, ki ga je razvila iz stavbnega tlorisa zgodnjerednjeveške cerkve v Aschheimu (Diepolder 1988). Za večjo prepričljivost manjka tej analizi celovit modularni prikaz razvoja polja vsaj ene vasi v celoti. V stroki njeno delo ni našlo ustreznega odmeva, zato njegov interpretativni potencial doslej ni bil preverjen. Vprašljiva je zanesljivost merskih izhodišč glede na stopnjo natančnosti meritev prvih map zemljiške razdelitve. Poučen je primer parcelacije ob vznožju Georgenberga v Zgornji Avstriji, kjer je Franz Brosch videl sledove rimske parcelacije in kot mero čevelj v dolžini približno 0,3065 m, Diepolderjeva pa je videla modul, ki bi bil izpeljan iz aschheimskega čevlja (Diepolder 1988, 210–211). Poznejše meritve Hansa Krawarika v okolici Georgenberga aschheimskega čevlja niso potrdile (Krawarik 1994a, 159).

Hans Krawarik je na primeru mikroregije zgornje doline reke Krems (današnja Zgornja Avstrija) pokazal, da začetki zemljiške razdelitve pogosto segajo v čas pred letom 1000, in razvil metodo rekonstruiranja prvotnih posestnih enot (glej spodaj), ki jih je imenoval *Althöfe*, torej stari dvori. Čeprav tam obstaja slovanska toponimija in dve arheološko raziskani zgodnjerednjeveški grobišči, pa je s tem mogoče pokazati samo kontinuiteto poselitve, medtem ko se kontinuiteta podrobnejše zemljiške razdelitve zaradi kraljeve (?) reorganizacije zemljiške posesti začne šele nekako od 10./11. stoletja dalje (Krawarik 1994). V naslednjih letih je Krawarik opravil vrsto ločenih raziskav posameznih naselij v Avstriji na ozemlju, ki so ga tam poselili Slovani. Prišel je do navidezno podobnih rezultatov (Krawarik 2006), ki pa brez pripadajoče verige pisnih virov datacijsko ostajajo hipotetični, ker mu niso bili na voljo vsaj ustrezno strukturirani arheološki viri. Raziskave Rainerja Looseja na južnem delu srednjih Alp (danes večinoma v severovzhodni

Italiji) so s stališča historične geografije prav tako pokazale veliko stabilnost zemljiške parcelacije in nakazale številne zgodnjerednjeveške kontinuitete. Tamkajšnje ozemlje je bilo tedaj razdeljeno med velika zemljiška gospostva in upravno organizirano po sistemu tako različnih dvorov kot tudi vasi s posameznimi hubami, svobodne posesti posameznih kmetov pa ni bilo (Loose 1996, 16–20). Gre za ozemlje, kjer je v zgodnjem srednjem veku substrat predstavljalo romansko prebivalstvo in kjer so se prepletali upravno-politični in kolonizacijski posegi Langobardov, Bajuvarov in Frankov.

Tako sosednja germanska in romanska ozemlja sicer kažejo nedvomno zemljiškoposestno kontinuiteto od zgodnjega srednjega veka dalje, vendar hkrati močno socialno-politično stratifikacijo, hierarhično in centralizirano družbo, ki ni primerljiva s fraktalnim sistemom staroslovanskih žup. Na slovanskih ozemljih severno od vzhodnih Alp ni zemljiškoposestne kontinuitete iz zgodnjega srednjega veka, na severozahodnem Češkem pa so ogromni dnevni kopi premoga vodili k intenzivnim arheološkim raziskavam. Jan Klápště jih je povzel v pregled srednjeveške krajine Mosta. Z arheološke perspektive je opazen poselitveni prelom v 13. stoletju, zato je današnje vaške tlorise mogoče datirati šele od tega časa dalje. Tedanji prostor kaže že močno stratificirano družbo z gradovi in mesti (Klápště 1994, zlasti 182–183). Neposredne kontinuitete zemljiške ureditve iz zgodnjega srednjega veka ni. Tudi dosedanje historičnotopografske raziskave Franje Smiljanića prostora srednjeveških žup na Hrvaškem, južno od vzhodnih Alp, so pokazale veliko diskontinuiteto zaradi turških osvajanj ob koncu srednjega veka in posledično popolne zamenjave prebivalstva (npr. Smiljanić 1984–1985).

Na Slovenskem je Svetozar Ilešič sestavil bogato klasifikacijo parcelacij vaških zemljišč, vendar njihove geneze ni raziskal, čeprav je dopuščal, da obstaja nek razvoj (Ilešič 1950). Njegova študija pa je jasno pokazala, da vse današnje slovensko ozemlje ni bilo poseljeno hkrati in na enak način, kar potrjuje tudi sintetični pregled kolonizacijske zgodovine tega prostora. Ker pa ta temelji na pisnih virih, ki jih skorajda ni za zgodnji srednji vek in jih je razmeroma malo tudi za visoki srednji vek, ter na nekaterih zelo splošnih onomastičnih kriterijih in poenostavljeni klasifikaciji končnega stanja zemljiške razdelitve, ni bilo mogoče prikazati poteka razvoja pred 13. stoletjem (Blaznik, Grafenauer, Kos, Zwitter 1970). Prostor blejske mikroregije

je na Kosovi pregledni karti označen enotno, kot poseljen do 13. stoletja (Kos Milko 1970). Da pa tak razvoj obstaja, je nazorno dokazal Pavle Blaznik na primeru vasi Dovje (severozahodna Slovenija), kot *terminus post quem non* za starost parcelacije pa je najstarejši urbar iz leta okoli 1160 (Blaznik 1950). Nazoren primer povezave različnih vrst pisnih virov z zemljiškim katastrom in tako omogočeno rekonstrukcijo stanja v 15. stoletju je podal Sergej Vilfan za posest koseza v Logu pri Ljubljani (osrednja Slovenija) (Vilfan 1966). Naštete študije so pokazale, da je mogoče narediti korak naprej v poznavanju starejših razmer predvsem na mikroregionalni ravni in z obravnavanjem vsakega kosa zemljišča.

KAKŠNO JE BILO ZAČETNO STANJE ZEMLJIŠKE RAZDELITVE

Hans Krawarik vidi na začetku ozemeljsko velike *dvore*, t. i. *Althöfe*, ki pozneje razpadajo na *Althufe* (= stara *huba*). Njegova teza je, da je razvoj segmentaren. Sprva velike posestne enote razpadajo na vedno manjše. V tem vidi tudi datacijsko oporo: večji je začetni dvor/*Althof*, starejša je vas. Kot datacijske primerjave za čas pred letom 1000 uporablja kraje z bajuvskega ozemlja. Prav tako sklepa po podatkih iz časa od preloma tisočletij dalje, da so dvori/*Althöfe*, ki so nastali v istem času, tudi enako veliki. Svojo metodo poimenuje *Kulturflächenanalyse* – analiza kulturnih površin, h katerim prišteva njive, travnike, vrtove. Sam poudarja, da velikost kulturnih površin ne da vedno absolutnega časa začetka naselbine (Krawarik 2006, 68–69), vendar pa ta kriterij kljub temu pogosto uporablja za datacijo (npr. Krawarik 2006, 114). Slabost njegovih sklepov je, da ne vemo, ali je bil razvoj povsod enak, prav tako ni nobene nujnosti, da se je velikost dvorov/*Althöfe* povsod hkratio zmanjševala. Tako analiza kolonizacijske zgodovine vzhodne Bavarske v zgodnjem srednjem veku kaže pomenljivo povezanost tedaj naseljenih krajev z razdelitvijo polja v dolge proge *Langstreifenflur*. Če je to opažanje pravilno, so take oblike nastajale tako v zgodnjem kot tudi visokem srednjem veku, torej stoletja dolgo (Zenzinger 2005, 45–53). Zato je treba biti tudi pri drugih formalnih kriterijih analize zelo previden.

Logično je, da imajo starejše vasi večja zemljišča, saj imajo več časa, da dosežejo svoj okoljski maksimum. V tem smislu je Krawarikova hipoteza upravičena. Tudi z njegovo razlago, da so bile

manjše površine (glede na posamezno družino) možne zaradi vedno boljših agrarnih tehnik, se je mogoče strinjati. Vendar je analiza blejskih zemljišč pokazala, da je bilo v blejskem primeru sprva individualno razdeljeno samo zemljišče za njive, da je bila uporaba travnikov skupinska in posledično tudi njihova lastnina. Individualno lastništvo travnikov se uveljavi šele v 10. stoletju. Vrsta zgodnesrednjeveških naselij kaže postopen avtohton razvoj od ene družine prvega naseljenca z njegovim njivskim zemljiščem do večjega števila družin, ki postopoma povečujejo obdelovalno zemljišče in si sproti delijo njivske površine ob upoštevanju starih meja. To seveda ne izključuje verjetnosti, da sta vsaj osrednji naselbini, Pristava (Pleterski 2011, 72–78) in predhodnica Gradu (Pleterski 2011, 63–69), že na začetku obsegali večje število družin, kar precej zgovorno nakazuje več sočasnih bivališč na Pristavi (Pleterski 2010a, sl. 5.22). Preprosto seštevanje travniških in njivskih površin po katastru z začetka 19. stoletja zato ne more pokazati realnega začetnega stanja v vaseh, ki so doživljale avtonomen razvoj.

Ker se Krawarikove datacije zemljiških razdelitev pred stanjem, ki ga potrjujejo prvi pisni viri, opirajo zgolj na velikostne primerjave, ostajajo hipotetične. Njegov postulat pa ima slabost tudi na ravni socialne interpretacije. Obdelava velikega (začetnega) zemljišča bi seveda zahtevala veliko število ljudi, vsekakor večje od ene same družine. Zato Krawarik predvideva kot delovno silo številne hlapce in dekle (Krawarik 2000, 72), kar pa je mogoče šele v izrazito diferencirani družbi. Če bi to veljalo že za čas kmalu po slovanski naselitvi južno od Donave, bi to pomenilo, da so bodisi Slovani tako diferenciacijo prinesli že s seboj, kar nasprotuje tedanjim pisnim poročilom o Slovanih, bodisi da so se uveljavili kot gospodarji nad staroselci ter si jih ekonomsko in socialno podredili. A vendar se tudi to ne ujema s podatki pisnih virov o Slovanih (Curta 2001, 317). Krawarikovi v pisnih virih utemeljeni veliki dvori so z ozemelj, ki so jim v zgodnjem srednjem veku vladali Franki ali Bajuvari. Nastali so v razmerah močno hierarhizirane družbe kot del načrtne kolonizacijske dejavnosti velikih zemljiških gospodov (tako tudi: Zenzinger 2005). Tam se zdi njegov interpretativni model prepričljiv, vprašanje pa je, ali nujno deluje tudi drugod. Za Slované pred obdobjem uveljavljanja zemljiških gospodstev pač ne more veljati in še zlasti ne za začetni čas njihove naselitve.

KRATEK PREGLED RAZVOJA ŽUPE BLED

Prostor blejske mikroregije je prvi monografsko obravnaval Franc Gornik, ki je po pisnih virih sestavil poljudno zgodovino obdobja od 11. do 19. stoletja (Gornik 1967). Timotej Knific je obravnaval dotlej znane zgodnj srednjeveške arheološke najdbe in jih soočil z geografskim okoljem (Knific 1984). S posamičnimi vprašanji krajevne zgodovine in kulture blejskega prostora se ukvarjata tudi dva tematska blejska zbornika posameznih prispevkov (urednika: Vodopivec 1984, Dežman 2004). Mikrozgodovinsko analizo sosednje radovljiške mikroregije v razponu od pojava človeka do danes je izpeljal Tine Jarc. Osnovno izhodišče zanjo je bila komunikacijska mreža, pri čemer je ugotovil številne relacije in povezave z naselbinskimi točkami vseh dob. V razpravo je pritegnil tudi zemljiški kataster, vendar ni izvedel analize razvoja posestne razdelitve za posamične vasi. Tako ne ugotavlja primerov posestne kontinuitete iz časa pred 11. stoletjem (Jarc 2004). Glavnina raziskave, ki s pomočjo zemljiškega katastra rekonstruira župo Bled, je bila opravljena v letih 1978–1984 in kmalu zatem objavljena (Pleterski 1986; dopolnjena in posodobljena izdaja: Pleterski 2011). Študija kot vpogled v zgodnj srednjeveško župo še vedno ostaja brez primerjave. Iz nje povzemam pregled v nadaljevanju.

Posamične prazgodovinske najdbe v blejski mikroregiji ne omogočajo zaključene podobe. Celo monografija Staneta Gabrovca o prazgodovinskem Bledu je omejena zgolj na katalog gradiva, njegovo klasifikacijo in datacijo (Gabrovec 1960). Komajda boljše je stanje raziskav za antično obdobje, kjer pa se vendarle kaže skromno podeželsko življenje v preddverju Italije, ki je bilo v stiku s širšim prostorom in njegovo materialno kulturo. Predvsem številna groba lončenina, v kateri je vidna domača tradicija izdelave, nakazuje, da je tu živelo staroselsko prebivalstvo, ki se je postopoma romaniziralo. Naselbinski sledovi poselitve so v Želečah, Zasipu, na Pristavi in na Bohinjski Beli (Pflaum 2010; pregled vseh najdišč pri Knific 2008). Naselbinski ostanki iz pozne antike na zahodnem ramenu Blejskega gradu (Knific 2008, 24; 2011, 89) kažejo, da se je v tedanjih nemirnih časih prebivalstvo zateklo v višinsko utrjeno postojanko, ki pa je bila po prihodu Slovanov nato sčasoma opuščena. V drugi polovici 6. stoletja so bile vzhodne Alpe z Bledom v presečišču političnih interesov Frankov, Bizanca, Langobardov, Avarov in katoliške cerkve. A ko se je razkadil dim konfliktov, so bili v prostoru vsidrani Slovani.

Slovanov je bilo v 7. stoletju ob njihovi naselitvi v Blejskem kotu le nekaj družin, v celoti torej samo nekaj deset ljudi. Glede na to izredno majhno skupino je verjetneje, da so bili med seboj tudi krvno (?) povezani že pred naselitvijo, da se torej niso prvič srečali šele v Blejskem kotu. Že samo zaradi nevarnosti v času preseljevanja je neverjetno, da med njimi ne bi bila vsaj najmanjša stopnja organiziranosti, in je torej moral obstajati tudi voditelj omenjene skupine ljudi. Prišleki so od staroselcev prevzeli polja in nekatera orna orodja (Pleterski 1987, 257–281), žene (Leben-Seljak 2000) ter nekatere sestavine bivalne kulture (Pleterski 2008a; 2008b; 2010a). Blejski Slovani so že od naselitve dalje uporabljali poljedelski način z ustaljenimi njivami in z ustaljeno razdelitvijo zemlje med posamezne obdelovalne enote. Ob takem načinu obdelovanja se že uveljavi družinska ali osebna pravica do obdelanega zemljišča samega in ne samo do njegovih plodov (Grafenauer 1970, 239).

Naraščanje prebivalstva, delitev njiv, skupno izkoriščanje pašnih površin, vse to je v 8. stoletju zahtevalo urejene odnose tako znotraj naselbin kot tudi med njimi. To je verjetno tudi vplivalo na razslojevanje v okviru Blejskega kota (urejanje zadev med naselbinami) kot morda tudi v posameznih večjih vaseh (urejanje vaških zadev). Zdi se, da so že zorele razmere za družbeni premik. Zato ni presenetljivo, da se je prav tam, kjer se je vprašanje urejanja odnosov pojavilo najprej, premaknila cela vas iz ravnine na vrh hriba Blejski grad. S tem je bil prostorsko označen njen trojni pomen: sodni – urejanje skupnih zadev, vojaški – ki ga kaže lega naselbine, duhovni. Misel o zadnjem naj bo zaenkrat le delovna predpostavka, ki jo bo treba v prihodnosti utemeljiti s podrobno razčlenitvijo pripadajočega grobišča. Vsekakor je v tem obdobju že povsem izoblikovan vodstveni položaj te vasi v okviru Blejskega kota. Trenutno že lahko rečemo, da je imel na območju te naselbine in s tem v Blejskem kotu glavno besedo le en človek. Taka podoba kaže, da je bil Blejski kot teritorialna upravna enota. Sorodniško povezanost ob naselitvi je zamenjala teritorialna. Povedano se ujema z rekonstruirano podobo župe pri Slovanih (Vilfan 1980b, 22–30), zato lahko govorimo o blejski župi in njenem županu.

Razvita osebna lastnina nad poljem, hierarhična ureditev družine in hkratna potreba po boljši izkoriščenosti zemlje s pomočjo skupinske obdelave so v 9. stoletju povzročili protislovno rešitev, po kateri je bil lastnik zemlje le eden od bratov, drugi so na njej lahko samo delali in živeli, kar pa jih

je potisnilo po družbeni lestvici navzdol. Lahko domnevamo, da so bili sicer vsi osebno svobodni, toda zaradi razmerja lastnik – nelastnik je med njimi prišlo do močne neenakosti. Še do nedavna so bili bratje in sestre gospodarja na kmetiji skoraj izenačeni z navadnimi hlapci (prim. Kumer 1981, 73–75). V prvem rodu so tesne sorodstvene vezi še lahko blažile neenakost, v poznejših pokolenjih pa te omilitve ni bilo več, saj so krvne vezi vse bolj slabele. Prav lahko si predstavljamo, da so bile poroke možne le stanu primerno, kar je še dodatno poglobljalo družbeni prepad. Tisti, ki niso bili lastniki zemlje, od katere so živeli, so tako sčasoma postali navadni podložniki brez možnosti odločanja in upravljanja, nekaj časa morda še z določeno stopnjo osebne svobode, ki pa so jo postopoma izgubili.

Z nastankom sloja *dvornikov* (svobodnjaki s podložnimi družinami) se je med svobodnjaki in županom pojavila skupina ljudi, ki so se dvignili zaradi svoje gospodarske moči, saj so imeli večjo zemljiško posest in svoje podložnike. Moč dvornikov bi mogla oslabiti osrednjo oblast blejskega župana, vendar je ta znal iz razmer svojega časa črpati nove sile. Če že komu, potem je bilo prav njemu najlažje, da se je v svoji vasi uveljavil kot edini lastnik njenega zemljišča. Ljudi, ki so na njej živeli, je spremenil v svoje podložnike, prav na te pa je lahko najbolj računal pri uveljavljanju svoje oblasti. Že zaradi števila ljudi, s katerimi je razpolagal, je bil močnejši od posameznih blejskih dvornikov. Še od prej je imel v rokah vojaško poveljstvo in sodno oblast v župi. Zdi pa se, da je bila moč blejskega župana v tem obdobju oprta še na neko novo silo – krščanstvo. Z naukom, da je oblast od boga, se je namreč izgubljala odgovornost župana komurkoli, ki je bil na družbeni lestvici pod njim.

Tedaj, v 9. stoletju, sta nastali dve novi zgodnje-srednjeveški grobišči proč od vasi, prvo na Otoku ob cerkvi (Šribar 1971, 11–21) na mestu domnevnega svetišča, drugo na jugovzhodnem vznožju Blejskega gradu, prav tako ob cerkvi. Prva cerkev – Sv. Marija – bi tako nasledila in zamenjala predkrščanski verski prostor. Ob njej so pričeli tudi pokopavati, a ne za dolgo. Za osrednje krščansko pokopališče blejske župe je ob njej premalo grobov. Zdi se, da je osrednja pokopališčna cerkev postala druga omenjena cerkev – Sv. Martin.

Za postavitev cerkve je bil potreben denar in privolitev pristojnega oblastnika. Težko si je predstavljati, da blejski župan ne bi imel odločilne besede pri gradnji Marijine cerkve. Hkrati se zdi skoraj nedvomno, da je dal drugo cerkev zgraditi

prav on, saj stoji na robu zemljišča njegove vasi. O povezanosti blejskega župana s prodirajočim krščanstvom pa verjetno priča tudi grobišče Sedlo na Blejskem gradu, ki pripada županovemu dvoru. Lastnika obeh tam najdenih okrasnih zaponk z izrazito krščanskima upodobitvama dveh svetnikov in božjega jagnjeta sta bila možka (Leben-Seljak 1996, 286–287). Če bi bila tujca – kristjana, bi bila pokopana na cerkvenem pokopališču in ne na staroverskem grobišču, zato se mi zdi verjetneje, da gre za domačina, člana županske družine, ki sta se srečala s krščanstvom tudi na potovanjih izven župe Bled. Tako se zdi mogoče, da bi lahko bili duhovniki v blejskih cerkvah županovi sorodniki.

Županovemu bivališču na Blejskem gradu pripada grobišče Sedlo na Blejskem gradu, ki je nasledilo ravninsko grobišče Žale – Brdo, kar nakazuje, da so župani živeli sprva v dolinski ravnini in se šele pozneje preselili na Blejski grad. Obe grobišči se po svojih izstopajočih najdbah (orožje, prestižni nakit: Knific 2004, 102–108) ločita od okolnih grobišč, kar lahko razumemo kot indic, da je bila županska funkcija ves čas v isti družini že od začetka župe v 7. stoletju.

Postavlja se tudi vprašanje, ali so bili Blejci dolžni plačevati županu kakršnekoli dajatve. Če je bil ta res financer gradnje cerkva, je moral imeti dovolj velike dohodke, vendar so bili ti, ki jih je dobival samo od skromnega polja, ki mu je bilo na voljo, zanesljivo premajhni. Treba je misliti še vsaj na živinorejo in morebitno neagrarno dejavnost, zelo verjetno pa so mu pripadale stalne dajatve za njegovo sodno dejavnost in tudi cerkvi sta morali ustvarjati določen dohodek, potem ko sta bili zgrajeni.

Dokončni prehod kneževine Karniole in s tem župe Bled kot njenega sestavnega dela v okvir srednjeveškega rimskega cesarstva v tretji četrtini 10. stoletja je prinesel pomembne spremembe tako v poselitvi kot v družbeni ureditvi. Zdi se, da prehod v cesarstvo ni bil miren. Frankovski kralj je izrinil župana, se polastil osrednjih delov blejske župe in jih reorganiziral v svoje posestvo (pregled razvoja v: Pleterski 2011, 143–153).

DVA ARHEOLOŠKA PREIZKUSA

Raziskava posamičnih blejskih vasi je bila narejena do konca leta 1984 in takoj zatem objavljena (Pleterski 1986). Njeni rezultati kot podoba preteklosti so tako kot vsaka taka razlaga hkrati tudi interpretativni napovedni model, praktično merilo verjetnosti takega modela pa je njegova

sposobnost vključevanja informacij, ki se pojavljajo na novo. Več preostankov preteklosti in njihovih povezav ko vključi, boljši je, in veljaven je, dokler to zmore. Tako je bilo kot napovedni model mogoče uporabiti opažanje, da imajo današnje vasi z zgodnj srednjeveško starostjo poljske razdelitve tudi svoja grobišča in da ta grobišča ležijo ob stari poti ali blizu nje, na prisojnem pobočju, vrh katerega je vsaj majhna gomila. Vse to je obstajalo na ledini Žale pri Zasipu, ki je tudi s svojim imenom izzivala arheološko pozornost. Že prvi poskus izkopavanja je tam odkril dotlej neznano grobišče, njegova analiza pa je pokazala natančno strukturno ujemanje z že prej ugotovljenim razvojem vaškega polja (Pleterski 2011, 25–33). S tem sta bili ustreznost analitične metode in pravilnost rezultatov potrjeni na najboljši možni način. Navidezno statične arheološke najdbe se je že predtem posrečilo povezati z dinamičnim razvojem zemljiške razdelitve že v primeru vasi Bodešče (Pleterski 2011, 38–47). A ta primer je bil osamljen in bi lahko zbujal dvom, ali ne gre morda za naključje. Poleg tega ni bilo mogoče dokumentirati, da sta analizi katastra in grobišča v resnici potekali neodvisno. Vendar pa je treba dodati, da vsi tovrstni dvomi po odkritju in analizi grobišča Žale pri Zasipu niso več upravičeni. Podobnih primerov drugi avtorji doslej še niso pokazali, upati pa je, da se bodo sčasoma pojavili.

Drugo potrditev je prinesla poletni 1985 naključna najdba zaklada zgodnj srednjeveškega orodja, orožja in konjeniške opreme v Sebenjah na stari meji med vasema Zasip in Podhom (Pleterski 1987). Predmeti so bili zakopani precej verjetno poletni leta 820 v razmerah vojne med Franki in plemensko zvezo, ki se je v vzhodnih Alpah in na zahodnem Balkanu uprla frankovski nadoblasti. Še bolj kot sled vojaško-političnega dogajanja je zaklad pomemben kot zapis razmer na neki tedanji blejski domačiji. Imetnik predmetov se je preživljal s kmetovanjem. Imel je vsaj tri orala in rovnico, s katerimi je lahko na različne načine obdeloval polje. Dve orali sta bili *sohi*, lahki dvozobi orali, kakršna so nekoč Slovani uporabljali za obdelavo požganic. Tretje oralo je imelo širok lopatast lemež za oranje starih njivskih površin. Taka orala so bila razširjena v vzhodnih Alpah že v pozni antiki (npr.: Ciglencečki 2000, 56–57, t. 3). Pridelek na njivah so želi s srpi. Kosirji kažejo košnjo trave in sušenje sena za zimsko krmo živine. Dleto govori, da je gospodar svoje orodje sam vzdrževal. Gradil je stavbe in pri tem uporabljal mozničke (lesene kline), za kar je imel lesna svedra. Pri izdelovanju

usnjenih izdelkov si je pomagal s šilom. Skrbno je hranil neuporabne železne predmete, da bi jih lahko dal pozneje prekovati. V času vojne je postal vojak. Imel je svojega bojnega konja. Oborožen je bil vsaj z dvema sulicama, najverjetneje je imel še ščit in vsaj sekiro, če ne že meč. Zaklad tako potrjuje prevzem njivskih površin in poljedelskih orodij od vlaških staroselcev, pa tudi soho kot orno orodje, ki so ga Slovani prinesli v prostor, kjer tako orodje prej ni bilo v uporabi. Slednje orodje se ujema z ledinskimi imeni, ki dokazujejo pridobivanje njiv s požiganjem in krčenjem gozda (Pleterski 2011, 35–38, 55–56, 89). Že v začetku 9. stoletja so bili nekateri domačini dovolj premožni, da so se lahko borili kot težka konjenica, kar dokazuje določeno stopnjo družbene razslojenosti.

Ta orodja razvitega in diferenciranega poljedelstva se ujemajo z zgodnjim sistemom stalne razdelitve njiv, ki v primeru Sp. Gorij kaže uporabo sistema natriletnega kolobarjenja že najkasneje v 8. stoletju (Pleterski 2011, 33–38). To je v ostrem nasprotju z uporabo lesenega rala in sistema nadveletnega kolobarjenja pri zahodnem delu Slovanov vse do 13. stoletja (Hardt 1999, 278–280).

SPLOŠNE UGOTOVITVE

Analiza blejske mikroregije je dala zadovoljivo koherentno sliko nastanka in razvoja ozemeljske, upravne, gospodarske, politične staroslovanske enote, ki jo lahko poimenujemo kot župo (glej spodaj), in s tem prvi podroben vpogled v kako župo sploh. Takšen rezultat je bil možen, ker v tem prostoru ne veljajo nekateri dosedanji stereotipi o starih Slovanih. Gre predvsem za ekonomski temelj njihovega gospodarstva in z njim povezanih posledic. Res je, da Prokopij v 6. stoletju za Slované in Ante zatrjuje, da mnogokrat zamenjajo kraj svojega bivališča (*Procopii De bello Gothico*, III. c. 14). Posledično je iz tega mogoče izpeljati več sklepov: da so imeli nestalne poljedeljske površine, da je bila osnova poljedelstva požigalništvo, ki razmeroma hitro izčrpa zemljo, da so bile zato nestalne tudi naselbine (primerjaj: Grafenauer 1970, 234–240; Krawarik 2006, 114; Biermann 2007–2008, 284). Zemljiški kataster pa lahko kaže samo razmere v času stabilne zemljiške razdelitve. Če bi držala domneva, da so jo uvedli šele veliki zemljiški gospodarji v času fevdalizma na Slovenskem med 9. in 11. stoletjem (Grafenauer 1970, 240), potem nam kataster o starejši upravni obliki – župi – ne bi mogel povedati ničesar. Vse to podoba župe Bled

zanika. S pomočjo grobišč pri Zasipu (Pleterski 2011, 25–33) in Bodeščah (Pleterski 2011, 38–47) je mogoče datirati nastanek teh dveh vasi in začetek njune stalne zemljiške razdelitve v 8. stoletje. Ker pa vasi v župi Bled nista najstarejši, se začetek stalne razdelitve njivskih površin na Bledu zelo verjetno ujema z novo ureditvijo, ki jo v 7. stoletju postavijo Slovani. S tem se ujema na Pristavi pod Blejskim gradom arheološko dokazana kontinuiteta stavbišč od 7. do 10. stoletja (Pleterski 2010a, 165–176). To seveda zahteva ponoven razmislek o vrstah in stopnji poljedelstva tudi drugod pri Slovanih, o (ne)verjetnosti ustaljene razdelitve in individualne lastnine njivskih zemljišč, o avtohtonem razvoju družbene diferenciacije, kar je vse povezano z vprašanjem začetkov državnosti pri Slovanih, ki je v marsičem nerazrešeno. Hkrati se je tudi treba vprašati, ali je linijsko razporejanje slovanskih bivališč res že samo po sebi dokaz za obstoj t. i. velike družine, kot misli J. V. Baran (1992), ali pa gre vendarle za razmerja drugačne vrste.

Čeprav se drugod morda zgodnj srednjeveška zemljiška razdelitev ni ohranila tako kot na Bledu, pa je mogoče primerjati vsaj strukture tamkajšnjih arheoloških najdb z blejskimi. Zaradi tega je župa Bled lahko uporaben interpretativni model. Nujnost reinterpreteriranja narekujejo že naselja, kot sta Raškov I v Ukrajini in Roztoky pri Pragi na Češkem. Prvo stoji na istem mestu skoraj poldrugeto stoletje: od 7. do 9. stoletja (Baran 1997, 176), drugo prav tako na istem mestu vztraja najmanj stoletje: v 6. in 7. stoletju (Profantová 2005, 214), kar se ne ujema z modelom nestalnih naselij v tem času.

Seveda se postavlja vprašanje, kako potem stalnost zemljiške razdelitve in poselitve na Bledu uskladiti s Prokopijevimi podatki. Že Bofo Grafenauer je domneval, da so v vzhodnih Alpah tamkajšnji staroselci (Vlahi) ob splošnem pomanjkanju poljedelskih površin pospešili poljedelski razvoj Slovanov (Grafenauer 1970, 239). Župa Bled pravilnost njegovega razmišljanja potrjuje, a dodatno kaže, da se je to zgodilo zelo hitro, morda celo takoj. Razmeroma omejen poljedelski prostor je zahteval trajnostno obdelavo, ki so jo Vlahi obvladali. Posledično to pomeni, da so bili Slovani dovolj prilagodljivi. Arheološki dokaz je sestav poljedelskega orodja v zakladu iz Sebenj (glej zgoraj). To se kaže tudi v stavbni kulturi. Namreč, na blejski Pristavi poleg stavbe, ki je dvignjena nad tlemi (očitno stara alpska tradicija) stoji kvadratna stavba, ki se po obliki, velikosti in notranji ureditvi sicer ujema z zemljankami pri Slovanih, vendar ni vkopana v tla, ampak je normalna nivojska stavba

(Pleterski 2008a, 122–126). Prokopij pač opisuje Slovane v očitno drugačnem okolju Vlaške nižine, kot pa jim ga je omogočal alpski Bled. Hkrati postane povsem jasno, da zgodovine Slovanov brez zgodovine Vlahov ne moremo razumeti in da je zato prav poznavanje doslej močno spregledanih Vlahov deziderat bodočih raziskav. Besedo Vlah tu uporabljam tako, kot jo je predstavil že Milko Kos. – Označbo *vlah* za Romana so Slovani prejeli od Germanov še v zakarpatski domovini. Pri Germanih pomeni *walh* (starovisokonemško *walah*, srednjevisokonemško *walh*) keltskega soseda na zapadu. Eno keltskih plemen so bili Volki (*Volcae*). Kasneje pa je *walah-walh* Germanu Roman in prebivalec rimske države sploh. Z drugimi so tudi Južni Slovani prevzeli označbo *vlah* in z njo začeli imenovati Rimljane, pa tudi romanizirane in neromanizirane prebivalce, na katere so ob naselitvi naleteli v Podonavju in na Balkanu, končno pa tudi romansko prebivalstvo Apeninskega polotoka, v Alpah in splošno na zahodu (Kos 1939, 226–227).

Župa Bled je pomembna argumentacijska točka tudi v diskusiji o povezanosti jezikovnih sprememb s spremembami v tvorni kulturi, ki bi skupno lahko pomenile razseljevanje Slovanov. Tako npr. F. Curta trdi, da ni niti indikacije, v katerem jeziku je komuniciralo prebivalstvo naselbin iz 7. in 8. stoletja, ki so bile nedavno izkopane v severni in osrednji Sloveniji ter na severnem Hrvaškem, da se samo predpostavlja (poudarek F. Curta), da so govorili slovansko (Curta 2010a, 322; Curta 2010b, 35). Če pustimo ob strani dejstvo, da je naše razumevanje preteklosti v hermenevtičnem smislu tako ali tako vedno le množica predpostavk (in zato sem spadajo tudi vse Curtine trditve!), pa imamo vendarle na voljo tudi odlično indikacijo o jeziku, ki so ga govorili novi naseljenci v vzhodnih Alpah v 7. stoletju. "Zapisali" so ga namreč v prostor. Toponimi so del kulturne pokrajine, arheološke najdbe pa njeno oblikovanje datirajo. Raziskava Blejskega kota je zato lahko pokazala, da so se ob vlaške staroselce naselili Slovani (glej zgoraj), ki so tedaj kot novi gospodarji in lastniki ozemlja na novo organizirali in poimenovali svojo posest. Ti toponimi so se zaradi poselitvene in gospodarske kontinuitete ohranili do danes in so v ogromni večini nesporno slovanski, danes pač slovenski (Pleterski 2011). Slovanski toponimi se na Bledu pojavijo v prvi četrtini 7. stoletja (Pleterski 2010a, 161–168; Pleterski 2011, 72–145), za celoto Slovanov pa to pomeni, da je še vedno upravičeno govoriti o razseljevanju Slovanov.

KOSEZI IN ZAČETKI DRŽAVNOSTI

Ob koncu srednjega veka je posebnost jugovzhodnoalpskega prostora družbeni sloj *edlingov*, osebno svobodnih ljudi, ki so bili s svojo malo posestjo podrejeni neposredno deželnemu knezu. Kraji z nemškimi imeni Edling imajo slovensko ime Koseze/Kazaze (Vilfan 1980a, 320–321). Pri tem se je razvila nedokončana diskusija o možni povezanosti poznosrednjeveških (13./14. in 15. stoletje) *edlingov* z zgodnesrednjeveškimi Kosezi (glej zgoraj) in o verjetnosti, da so bili v zgodnesrednjeveški družbi *kosezi* poseben družbeni sloj in ne neka plemenska skupina, ki je šele kasneje dala ime nekemu socialnemu sloju. Ker pisni viri v 15. stoletju v Blejskem kotu omenjajo številne *edlinge*, omogoča mikroregionalna analiza vsaj v tem konkretnem prostoru jasen odgovor na vprašanje o morebitnem zgodnesrednjeveškem izvoru *edlingov* (Pleterski 2011, 125–127). Rezultat je, da gre na Bledu za družbeni sloj, ki se je oblikoval v poznem srednjem veku, je heterogenega izvora in vsaj tam kot pravno-socialna skupina nima nikakršne zgodnesrednjeveške tradicije.

To seveda oporeka hipotezi Boga Grafenauerja. Ta je skušal v svoji monumentalni monografiji o Karantaniji, osrednji slovanski kneževini v vzhodnih Alpah, utemeljiti, da gre za prvo slovansko državo, in to v skladu s politološko definicijo, ki pravi, da pred delitvijo na družbene razrede države ni bilo. Ta je po tej definiciji organizacija razreda posedujočih (ekspropriatorjev) v obrambo pred neposedujočimi (ekspropriiranci). Njeno orodje je aparat prisile, tj. posebni oddelki oboroženih ljudi, ki so temeljni in odločujoči znak države (Grafenauer 1952, 14). Ta odločujoči znak je Grafenauer predvidel v kosezih, in čeprav kot socialni sloj v zgodnjem srednjem veku niso izpričani, jih je kot uslužbenca kneza projiciral v 8. stoletje, da je vzpostavil strukturiranost, ki jo zahteva zgornja definicija (Grafenauer 1952, 557–558). Tudi vprašanje kosezov in začetkov državnosti bo treba obdelati na novo.

USODA ŽUPE IN NJENIH LJUDI

Širši politični okvir župe Bled je bila v času njenega obstoja kneževina Karniola (o tej: Štih 1996). Lahko si jo predstavljamo kot prvo ali drugo stopnjo integriranja žup, kot ju je opisal Fritze (glej zgoraj). V času, ko je Karel Veliki osvajal panonsko Avarijo, si je podredil tudi Karniolo, vendar kakih

strukturnih posegov v njeno ureditev skozi prizmo župe Bled ni videti. Prelom se je zgodil šele ob popolni priključitvi srednjeveškemu rimskemu cesarstvu v drugi polovici 10. stoletja.

Tako je Karniola delila usodo sosednje kneževine Karantanije, ki jo je cesar upravno preuredil po sistemu grofij že v prvi polovici 9. stoletja. Vključitev vzhodnoalpskega ozemlja v srednjeveško Sveto rimsko cesarstvo je prekinila avtonomno preraščanje fraktalne župne ureditve v samostojno vseobsegajočo politično enoto. Nemoten razvoj bi morda v vzhodnih Alpah pripeljal do kraljevine Karantanije (ali kraljevine drugačnega imena), a to se ni zgodilo. Hans-Dietrich Kahl zato govori o obglavljeni etnogenezi *geköpfte Ethnogenese* (Kahl 2002, 401). Zaradi tega je tudi prvotni obred ustoličevanja karantanskih knezov in pozneje koroških vojvod do konca srednjega veka skrepenel do nenavadne oblike, ki je delovala izrazito anahronistično in arhaično ter zato zbujala pozornost (Grafenauer 1952; Dopsch 2010). Tako ga je francoski filozof in pravnik Jean Bodin v svoji knjigi *Les six livres de la Republique* 1576 vključil v kontraktualno teorijo o nastanku države in je tam služilo kot primer pogodbenega prenosa suverenosti ljudstva na monarha. Patus o ustoličevanju je poznal in to knjigo med drugim gradivom uporabljal tudi Thomas Jefferson, avtor ameriške *Declaration of Independence* (Štih 2005). To je primer, kakšen doseg ima lahko dogajanje, ki se je nekoč odvijalo v vsaki župi (več o tem v posebni objavi).

Ali je poimenovanje *župa Bled* v zgodnjem srednjem veku tudi v resnici obstajalo, ne moremo potrditi s tedanjimi pisnimi viri, ker jih ni. Čeprav je to ime zato seveda samo tehnično poimenovanje in rekonstrukcija, obstaja indic o možnosti njegovega obstoja v preteklosti. Sosednja mikroregija Bohinj, ki kaže zelo podoben strukturni razvoj kot Bled, ima še ohranjeno besedo *župa* v živi ljudski rabi (Snoj 1997, 767) in ob tem tudi izročilo, da je bil Bohinj nekoč "*dežela*, ki se je sama *rihtala*". Beseda *dežela* je pravni termin, ki je izpeljan iz iste osnove kot beseda država (Škrubej 2002, 176–182). V tem primeru se zdi, da se je pojem *dežela* v zgodnjem srednjem veku nanašal na župo.

Zdi se, da je bohinjsko izročilo pomemben indic doslej slabo poznanega razvoja. Nakazuje ga že pojav vaških županov od 12. stoletja dalje (Pleterski 2011, 129–130). Čeprav med njimi kot najnižjimi uradniki v okviru zemljiškega gospodstva in župani zgodnesrednjeveške župe ni vidne funkcionalne povezave, ni povsem nemogoča misel, da gre za nekakšen prikrit prežitek razgrajene staroslovanske

župe. Z drugimi besedami, ta je morda del svojih struktur ohranila na ravni vaških skupnosti (primerjaj Vilfan 1980b, 19–58). To bi lahko bila osnova identitetne trdnosti vaškega prebivalstva, ki bi bila razmeroma neodvisna od identitetnih sprememb vsakokratnih družbenih elit (glej spodaj). Če ta misel drži, je to možni kanal, skozi katerega so se nam v ljudskem izročilu lahko ohranili še neprepoznani prežitki preteklosti.

V zadnjih desetletjih je v zgodovinospisju priljubljeno zanikanje identitetnih povezav med preteklostjo in sedanostjo (npr. Geary 2005) na področju, ki ga v sedanjem času obsega izjemno kontroverzni pojem narod. Z analizo pisnih virov je resnično mogoče nakopičiti vrsto dokazov za diskontinuiteto, še posebno, če opazujemo družbeno elito. Ta je nabolj bleščeča, najbolj privlačna, najbolje dokumentirana – in najbolj zavajajoča pri razvijanju interpretacij modernih zgodovinarjev. Družbene elite so namreč zelo spremenljive. One so tiste, ki proizvajajo modo kot nenehen tok zavestnih sprememb, saj je sposobnost sledenja in prilaganja tem spremembam vstopnica v elitni klub. Množice ostajajo ob blesku elit nevidene, hkrati pa so prav množice tiste, ki ohranjajo tradicijo kot strukturo dolgega trajanja. To pomeni, da vidimo diskontinuiteto, ko gledamo elite, in kontinuiteto, ko gledamo množice.

Opazovanje “prazgodovinskega” ozemlja, kjer ni poročil o elitah, zato avtomatično postavlja v ospredje množice in dolgotrajne pojave. Blejski kot kaže posestno kontinuiteto od 7. stoletja do danes in z njo so povezana slovenska ledinska imena, ki kažejo oblike in razvoj kulturne pokrajine. Iz časa pred 7. stoletjem izvira samo ime Bled, ki je še predсловanskega izvora (Bezljaj 1976, 26). V 7. stoletju se začne reorganizacija prostora in njegovo poimenovanje v novem jeziku, ki se je *mutatis mutandis* v tem prostoru obdržal do danes. Hkrati je sprememba 7. stoletja preživelo marsikaj, kar izvira od še starejšega prebivalstva (npr. nekatere prvine kmetijstva in bivalne kulture). Vse to so

sestavine identitete današnjih domačinov, Slovencev, ki jim dajejo jasen občutek, da niso šele od danes ali včeraj.

BODOČE SMERI

Župa Bled daje možnost preizkušanja novih idej, novih metod, novih interpretativnih modelov, ki jih bodo avtorji razvili na primerljivem gradivu ali v primerljivih situacijah.

Opisana študija (Pleterski 2011) upošteva povezave med pokrajino, naravnim okoljem in človekom, ki je ta prostor gospodarsko uporabljal. Medtem so se razvila tudi različna digitalna GIS-orodja za raziskovanje takih povezav. Vendar ta orodja sama od sebe ne morejo prikazati razvoja neke pokrajine skozi čas. Za kaj takega je potreben kulturni kontekst, ki ga ponuja župa Bled. Poleg tega ta že neodvisno vsebuje historične strukture, ki si jih GIS-analiza šele prizadeva najti (npr. gospodarsko zaledje nekega naselja). Zato je primerna za preverjanje in izpopolnjevanje GIS-algoritmov ter razvijanje novih GIS-metod (nedavno s pomočjo župe Bled: Štular 2006a; 2006b). Prav kulturna pokrajina postaja kot nosilka historičnega spomina vedno bolj cenjen vir zgodovinarskih raziskav (npr. Forbes 2007; Lihammer 2011).

Župa Bled podaljšuje evropsko zgodovino. Daje nov zorni kot in zato drugačne rezultate. Domišljati si, da s poznavanjem ene župe v vsem poznamo vse, je seveda že samo zaradi različnih geografskih okolij ter različnih substratov in adstratov hudo pretiravanje, gotovo pa ni preveč predrzna misel, da smo s tem vendarle pomembno napredovali tudi pri razumevanju celote. Vsekakor pa župa Bled predstavlja razlagalni model, ki se je uresničil najmanj enkrat. Župa Bled zato ni samo zgodovina neke mikroregije, temveč je informacijski ključ do nevidne evropske civilizacije, ki dopolnjuje kulture Sredozemlja in Atlantika ter severnih morij v zgodovino Evrope.

BARAN 1992 = Баран, Я. В., *Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків I)*. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Київ 1992).

BARAN 1997 = Баран, Я. В., *Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків I)*. – V: В. Д. Баран (ur.), *Проблеми походження та історичного розвитку Слов'ян*, Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова (Київ–Львів 1997) 176–183.

BELAJ, V. 2007, *Hod kroz godinu. Pokušaj rekonstrukcije prahrvatskoga mitskoga svjetonazora*. – Zagreb.

BEZLAJ, F. 1976, *Etimološki slovar slovenskega jezika. Prva knjiga, A–J*. – Ljubljana.

BIERMANN, F. 2007–2008, Eine frühslawische Siedlung bei Passow, Lkr. Uckermark. – *Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie* 41–42 (2010), 239–296.

BLAZNIK, P. 1950, Freisinška županija Dovje. – *Zgodovinski časopis* 9, 7–25.

- BLAZNIK, P., G. GRAFENAUER, M. KOS, F. ZWITTER 1970, Kolonizacija in populacija. – V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog 1, Agrarno gospodarstvo*, 29–172, Ljubljana.
- CIGLENEČKI, S. 2000, *Tinje nad Loko pri Žusmu. Poznoantična in zgodnesrednjeveška naselbina / Tinje oberhalb von Loka pri Žusmu. Spätantike und frühmittelalterliche Siedlung*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 4.
- CURTA, F. 2001, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*. – Cambridge.
- CURTA, F. 2010a, The early Slavs in the northern and eastern Adriatic region. A critical approach. – *Archaeologia Medievale* 37, 307–329.
- CURTA, F. 2010b, Etnicitet u ranosrednjovekovnoj arheologiji. Primjer ranoslavenskih nalaza u jadranskoj regiji. – *Starohrvatska prosvjeta* III/37, 17–48.
- DANNHEIMER, H. 1968, *Lauterhofen im frühen Mittelalter*. – Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte 22.
- DELONGA V. 1995, Donatorski natpis župana Gostihe iz crkve Sv. Spasa u Cetini (Vrh Rici). – *Starohrvatska prosvjeta* III/22, 117–140.
- DEŽMAN, J. 2004 (ur.), *Bled tisoč let. Blejski zbornik 2004*. – Radovljica.
- DIEPOLDER, G. 1988, *Aschheim im Frühen Mittelalter 2. Ortsgeschichtliche, siedlungs- und flurgenetische Beobachtungen im Raum Aschheim*. – Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 32/2.
- DINIĆ, M. 1953, Krepitev in širjenje srbske fevdalne države. Utrditev fevdalnega reda in državne neodvisnosti. – V: B. Grafenauer, D. Perović, J. Šidak (ur.), *Zgodovina narodov Jugoslavije 1, Do začetka XVI. stoletja*, 316–328, Ljubljana.
- DEUGOSZ-KURCZABOWA, K. 2008, *Wielki słownik etymologiczno historyczny języka polskiego*. – Warszawa.
- DOLENZ, H. 2011, Die SS-Grabungen des Jahres 1939 in Karnburg (Kärnten) im Lichte neuer Feld- und Archivforschungen. – V: E. Schallmayer, K. von Kurzynski (ur.), *Archäologie und Politik, Archäologische Ausgrabungen der 30er und 40er Jahre des 20. Jahrhunderts im zeitgeschichtlichen Kontext*. – *Fundberichte aus Hessen, Beiheft 7 (Glauberg-Forschungen, Bd. 1)*, 233–252.
- DOPSCH, H. 2010, Der Kärntner Fürstenstein im Spiegel der mittelalterlichen Schriftquellen. – V: S. Nikolay, *Der Kärntner Fürstenstein im Bild. Darstellungen eines europäischen Rechtsdenkmals*, 215–260, Klagenfurt/Celovec–Ljubljana/Laibach.
- ENGEL F. 1960, Grenzwälder und slawische Burgwardbezirke in Nordmecklenburg. – V: H. Ludat (ur.), *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*, 125–140, Giessen.
- FORBES, H. 2007, *Meaning and Identity in a Greek Landscape*. – Cambridge.
- FRITZE, H. W. 1960, Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zum Herrschaftsstaat. – V: H. Ludat (ur.), *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*, 141–219, Giessen.
- GABROVEC, S. 1960, *Prazgodovinski Bled*. – Dela 1. razreda SAZU 12.
- GASPARI, A. 2008, Votanov hram namesto otoške cerkve Marijinega Vnebovzetja. K pričevanjem o nacističnih namerah o neopoganskem kulturnem središču na Bledu / Temple to Votan as a replacement for the Church of the Assumption on the Bled Island. Testimonies on Nazi intentions to build a Neopagan Cult Center in Bled. – *Vojaška zgodovina* 9, št. 1(14), 37–57.
- GEARY, P. J. 2005, *Mit narodov. Srednjeveški izvori Evrope*. – Ljubljana 2005 (= *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*, Princeton 2001¹).
- GIESLER, J. 1980, Zur Archäologie des Ostalpenraumes von 8. bis 11. Jahrhundert. – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 10, 85–98.
- GLUHAK, A. 1993, *Hrvatski etimološki rječnik*. – Zagreb.
- GORNIK, F. 1967, *Bled v fevdalni dobi*. – Bled.
- GORNIK, F. 1990, *Zgodovina blejske župnije*. – Celje.
- GRAFENAUER, B. 1952, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*. – Dela 1. razreda SAZU 7.
- GRAFENAUER, B. 1970, Poljedelski obdelovalni načini. – V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog 1, Agrarno gospodarstvo*, 225–250, Ljubljana.
- HARDT, M. 1998, Supan. – *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* V, 84–88, Berlin.
- HARDT, M. 1999, Das "slawische Dorf" und seine kolonisationszeitliche Umformung nach schriftlichen und historisch-geographischen Quellen. – *Siedlungsforschung, Archäologie-Geschichte-Geographie* 17, 269–291.
- ILEŠIČ, S. 1950, *Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem*. – Dela 4. razreda SAZU 2.
- JANŠA-ZORN, O. 1984, Zgodovina blejskega turizma od začetkov do leta 1941. – *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 32, 182–196.
- JARC, T. 2004, *Starodavne poti pod Karavankami*. – Bled, Radovljica, Žirovnica.
- JUNKOVIĆ, Z. 1968, Bilješke uz tekst i prijevod Poljičkoga statuta. – *Poljički zbornik* 1, 105–115.
- KAHL, H.-D. 2002, Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.) / Država Karantancev. Dejstva, teze in vprašanja o zgodnji slovanski državni tvorbi v vzhodnoalpskem prostoru (7.–9. stol.). – V: R. Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und Karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*, Situla 39, Supplementum.
- KATIČIČ, R. 2008, *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. – Zagreb, Mošćenička Draga.
- KATIČIČ, R. 2010, *Zeleni lug. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. – Zagreb, Mošćenička Draga.
- KATIČIČ, R. 2011, *Gazdarica na vratima. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. – Zagreb, Mošćenička Draga.
- KLÁPŠTĚ, J. 1994, *Paměť krajiny středověkého Mostecka*. – Most.
- KLEJN, L. S. 1988, *Arheološka tipologija*. – Ljubljana.
- KNIFIC, T. 1984, Arheološki zemljevid blejskega kota v zgodnjem srednjem veku. – *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 32, 99–110.
- KNIFIC, T. 2008, Zgodovina arheoloških raziskovanj v Blejskem kotu / Forschungsgeschichte im Bleder Winkel. – V: A. Pleterski (ur.), *Zgodnesrednjeveška naselbina*

- na blejski Pristavi. *Najdbe / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Funde*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 14, 13–25, 231–240.
- KNIFIC, T. 2011, Grajski hrib in blejska krajina v davni. – V: M. Vidic (ur.), *Blejski grad. 1000 let prve omembe*, 76–97, Bled, Ljubljana.
- KOS, M. 1939, Vlahi in vlaška imena med Slovenci. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20, 226–235.
- KOS, M. 1970, Agrarna kolonizacija slovenske zemlje. – V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog 1, Agrarno gospodarstvo*. – Ljubljana.
- KRAWARIK, H. 1994, *Zur Typologie und Genese von Althöfen*. – Schriftenreihe des Oberösterreichischen Musealvereins – Gesellschaft für Landeskunde 14.
- KRAWARIK, H. 1994a, Kremsdorf in Oberösterreich – Wüstung oder Siedlungsverlegung? – *Siedlungsforschung, Archäologie-Geschichte-Geographie* 12, 155–166.
- KRAWARIK, H. 2000, Finkenstein-Mallestig als frühmittelalterliches Zentrum. – *Neues aus Alt-Villach* 37, 47–83.
- KRAWARIK, H. 2006, *Siedlungsgeschichte Österreichs. Siedlungsanfänge, Siedlungstypen, Siedlungsgenese*. – Geographie 19.
- KUMER, Z. 1981, *Od Dolan do Šmohora*. – Celje.
- LEBEN-SELJAK, P. 1996, *Antropološka analiza poznonatičnih in srednjeveških grobišč Bleda in okolice*. – Disertacija, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta Univerze v Ljubljani.
- LEBEN-SELJAK, P. 2000, Etnogeneza Slovencev. Rezultati antropoloških raziskav / The ethnogenesis of the Slovenes. The results of the anthropological researches. – V: R. Bratož (ur.), *Slovenija in soseđnje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogeneze*, Situla 39, 549–558.
- LIHAMMER, A. 2011, *The forgotten ones. Small narratives and modern landscapes*. – The museum of national antiquities, Stockholm, Studies 18.
- LOOSE, R. 1996, Siedlungsgeschichte des südlichen mittleren Alpenraumes (Südtirol, Trentino, Bellunese) seit der Karolingerzeit. – *Tiroler Heimat* 60, 6–86.
- LOSERT, H. 2009, *Moinvinidi, Radanzvinidi und Nabavinida. Geschichte und Archäologie der Slawen in Bayern*. – V: F. Biermann, T. Kersting, A. Klammt (ur.), *Siedlungsstrukturen und Burgen im westslawischen Raum*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 52, 219–294.
- MIRNIK-PREZEL, I. 1998, Slovenska zgodnesrednjeveška arheologija med preteklostjo in sedanjostjo – pogled z "Zahoda" / Slovene Early Medieval Archaeology between the Past and Present – View from the West. – *Arheološki vestnik* 49, 361–381.
- PERA, M. 1988, *Poljički statut*. – Splitski književni krug, Svjedočanstva 9, Split.
- PFLAUM, V. 2010, Rímskodobne najdbe s Pristave ter druga sočasna najdišča in posamične najdbe v Blejskem kotu / Römische Funde von Pristava und andere zeitgleiche Funde aus Blejski kot. – V: A. Pleterski (ur.), *Zgodnesrednjeveška nasebina na blejski Pristavi. Tafonomija, predmeti in čas / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Taphonomie, Fundgegenstände und zeitliche Einordnung*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 19, 189–212, 259–261.
- PIRENNE, H. 1956, *Povijest Evrope od seobe naroda do XVI stoljeća*. – Zagreb (= *Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle*, Paris, Bruxelles, 1936).
- PLETERSKI, A. 1986, *Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki / Die Župa Bled. Entstehung, Entwicklung und Relikte*. – Dela 1. razreda SAZU 30.
- PLETERSKI, A. 1987, Sebenjski zaklad / Der Hortfund von Sebenje. – *Arheološki vestnik* 38, 237–330.
- PLETERSKI, A. 1995, The trinity concept in the Slavonic ideological system and the Slavonic spatial measurement system. – *Światowit* 40, 113–143.
- PLETERSKI, A. 1996, Strukture tridelne ideologije v prostoru pri Slovanih. – *Zgodovinski časopis* 50, 163–185.
- PLETERSKI, A. 1998, Die altslawische župa – der Staat vor dem Frühstaat. – V: H. Kóčka-Krenz, A. Łosiński (ur.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, 79–81, Poznań.
- PLETERSKI, A. 2003, Sclavinia und Germania – Brezelfibeln und Töpfe. – V: I. Ericsson, H. Losert (ur.), *Aspekte der Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit. Festschrift für Walter Sage*, Bamberger Schriften zur Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit 1, 363–372.
- PLETERSKI, A. 2006, Poliški tročan. – *Studia mythologica Slavica* 9, 41–58.
- PLETERSKI, A. 2008a, *Zgodnesrednjeveška nasebina na blejski Pristavi. Najdbe / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Funde*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 14.
- PLETERSKI, A. 2008b, *Kuhinjska kultura v zgodnjem srednjem veku / Küchenkultur im Frühen Mittelalter*. – Ljubljana.
- PLETERSKI, A. 2008c, Lauterhofen. Strukturen des Gräberfeldes und chronologisches Verhältnis zu Alten- erding. – *Slovenská Archeológia* 56, 61–80.
- PLETERSKI, A. 2010a, *Zgodnesrednjeveška nasebina na blejski Pristavi. Tafonomija, predmeti in čas / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Taphonomie, Fundgegenstände und zeitliche Einordnung*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 19.
- PLETERSKI, A. 2010b, Frühmittelalterliche Identitäten und Aussagemöglichkeiten der archäologischen Quellen. – *Antaeus* 31/32, 143–154.
- PLETERSKI, A. 2011, *Nevidna srednjeveška Evropa. Župa Bled*. – E-Monographiae Instituti Archaeologici Sloveniae 1 (= Dela Inštituta za arheologijo 1) [http://iza.zrc-sazu.si/Si/Dela/Zupa_Bled.pdf].
- PLETERSKI, A. J. MAREŠ 2003, Astronomische Grundlagen einiger frühmittelalterlichen Kultstellen in Praha. – *Studia mythologica Slavica* 6, 9–35.
- POHL, W. 1988 *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* – München.
- PROFANTOVÁ, N. 2005, Chronologie osídlení areálu v historických souvislostech. – V: *Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách / The onset of the Early Middle Ages in Bohemia. Archaeological research at a large settlement siet of the Prague-type culture at Roztoky*, 208–225, Praha.
- REJZEK, J. 2001, *Český etymologický slovník*. – Voznice.

- SMILJANIĆ, F. 1984–1985, Nastanak i razvoj srednjovjekovnog Knina. – *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 24 (11), 119–132.
- SMILJANIĆ, F. 2010, *Studije o srednjovjekovnim slavenskim / hrvatskim institucijama*. – Posebna izdanja Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru, Knjiga 3.
- SNOJ, M. 1997, *Slovenski etimološki slovar*. – Ljubljana.
- ŠANTEK, G. P. 2011, *Anthropos religiosus. Antropološko-religijski ogledi*. – Zagreb.
- ŠKRUBEJ, K. 2002, *Ritus gentis Slovanov v vzhodnih Alpah. Model rekonstrukcije pravnih razmerij na podlagi najstarejšega jezikovnega gradiva*. – Ljubljana.
- ŠRIBAR, V. 1971, *Blejski otok – oris zgodovine*. – Bled.
- ŠTIH, P. 1996, Kranjska (Carniola) v zgodnjem srednjem veku. – V: J. Kos, F. Jakopin, J. Faganel, P. Štih, M. Smolik, D. Dolinar (ur.), *Zbornik Brižinski spomeniki, Dela 2. razreda SAZU* 45, 13–26.
- ŠTIH, P. 2005, O modernem (ne)razumevanju in (ne)poznavanju stare zgodovine na primeru ustoličevanja koroških vojvod. – V: D. Nečak (ur.), *Stiplovškov zbornik, Historia* 10, 33–42.
- ŠTIH, P. 2011, Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko? O jeziku slovanskih prebivalcev prostora med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled zgodovinarja) / Slavic, Alpine Slavic, or Slovene? A Historian's Perspective on the Language of the Medieval Slavic Population Living in the Area between the Danube and the Adriatic. – *Zgodovinski časopis* 65, 8–51.
- ŠTULAR, B. 2006a, Prostor blejskih planin v srednjem veku. – V: Tone Cevc (ur.), *Človek v Alpah. Desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*, Ljubljana, 230–241.
- ŠTULAR, B. 2006b, Analiza gospodarskega zaledja v arheologiji krajin. – V: D. Perko, J. Nared, M. Čeh, D. Hladnik, M. Krevs, T. Podobnikar, R. Šumrada (ur.), *Geografski informacijski sistemi v Sloveniji 2005–2006*, 199–210, Ljubljana.
- ŠTULAR, B. 2009, *Mali grad. Visokosrednjeveški grad v Kamniku / Mali grad. High medieval castle in Kamnik*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 15.
- TAYLOR, C. 1974, *Fieldwork in Medieval Archaeology*. – London, Sydney.
- TOPOROV, V. N. 2002, *Predzgodovina književnosti pri Slovanih, poskus rekonstrukcije*. – Zupaničeva knjižnica 9.
- VINŠČAK, T. 2011, *Tibetski buddhizam i bön*. – Zagreb.
- VILFAN, S. 1966, Koseščina v Logu in vprašanje kosezov v vzhodni okolici Ljubljane. – *Razprave 1. razreda SAZU* 5, 181–215.
- VILFAN, S. 1980a, Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju. – V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog 2, Družbena razmerja in gibanja*, 279–353, Ljubljana.
- VILFAN, S. 1980b, Soseske in druge podeželske skupnosti. – V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog 2, Družbena razmerja in gibanja*, 9–74, Ljubljana.
- VODOPIVEC, P. 1984 (ur.), *Iz zgodovine Bleda*. – Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino 32.
- WERNER, J. 1989, *Der Schatzfund von Vrap in Albanien*. – Studien zur Archäologie der Awaren 2, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 184.
- ZENZINGER, G. 2005, Frühmittelalterliche Siedlungsgenese und Herrschaftsstrukturen im ostbayerischen Raum. – *Passauer Jahrbuch* 47, 11–56.

Questions about the early history of the Slavs in the light of župa Bled

The article summarizes some of the main findings of the author's book in English: *The Invisible Slavs. Župa Bled in the prehistoric Early Middle Ages* (Opera Instituti archaeologici Sloveniae 28, Ljubljana 2013. 199 p., ISBN 978-961-254-440-9; available also as PDF: <http://iza2.zrc-sazu.si/en/publikacije/the-invisible-slavs#v>).

Andrej Pleterski
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
pleterski@zrc-sazu.si

Silver fractions of the “Kugelreiter” tetradrachms

Peter KOS

Izvleček

Avtor je zbral vso razpoložljivo dokumentacijo o malih noriških srebrnikih tipa “jezdec s trirogeljno čelado”. Razlikovati je mogoče dve skupini, ki se tipološko ločita po upodobitvi na zadnji strani novcev. Na zadnji strani novcev prve skupine je upodobljen jezdec, na novcih druge rozeta. Novci prve skupine so značilni predvsem za območje jugovzhodne Avstrije (Koroška), novci druge skupine pa za območje Furlanije, Posočja in jugozahodne avstrijske Koroške. Kovanje teh drobižnih novcev, ki ustrezajo četrtinki drahme, postavljamo v sredino 2. st. pr. Kr.

Ključne besede: noriški mali srebrniki, 2. st. pr. Kr., Furlanija, Posočje, Koroška (Avstrija)

Abstract

The author has collected all the available documentation about the small Norican silver coins of the so-called Kugelreiter type. Two groups can be distinguished by the images on the reverse of the coins: on the reverse of the coins of the first group a rider is depicted, while a rosette is depicted on those of the second. The coins of the first group are characteristic primarily for the Carinthian region of southeastern Austria, and the coins of the second group for the region of Friuli, the Soča area and southwestern Carinthia. The minting of these small coins, which correspond to a quarter-drachm, can be placed in the middle of the 2nd century BC.

Keywords: small Norican silver, 2nd cent. BC, Friuli, Posočje / the Soča area, Kärnten / Carinthia

The Celtic tribes in the area of the southeastern Alps minted and used small change in addition to the tetradrachms.¹ The small silver coins match almost every single type of tetradrachms of this group of coinage. Thus, fractions, equalling quarter-drachms,² are documented also for the tetradrachms of the “Kugelreiter” type.

Already Göbl has stated that at the beginning small silver coins of the original “Kugelreiter” type tetradrachms (head/rider) were minted; at a later stage they were replaced by small silver coins showing a head on the obverse (also corresponding to

the “Kugelreiter” type head) and a three-line cross on the reverse.³ The obverses and reverses of the first group correspond to the characteristic images on the tetradrachms, whereas only obverses of the second group correspond to the tetradrachms.

Göbl, in his fundamental monograph on Norican coinage, could document four specimens (two of each group) of small silver coins of the “Kugelreiter” type (our nos. 4, 5, 23 and 24).⁴ Today we are able to present evidence for 26 coins of this group, the majority of them (21 specimens) with known provenance.

¹ See Göbl 1973, 40 ff.

² Göbl 1973, 41; Pink 1958, 142; cp. Kos 1977, 70.

³ Göbl 1992, 14.

⁴ Göbl 1973, Taf. 44: B1–2, C1–3.

FIRST GROUP

Head/rider

1. Gracarca (Kärnten, Austria)*Private collection.*

0.884 g; 6h

Comment: The specimen was minted with the same obverse and reverse dies as no. 2.**ad 1** – Modern copy of coin no. 1
Burgmuseum, Deutschlandsberg, Austria

1.02 g; 1h

2. Thörl-Maglern / Straßfried (Kärnten, Austria)*Private collection.*

0.70 g; 1h

Comment: The specimen was minted with the same obverse and reverse dies as no. 1.**3. Gracarca (Kärnten, Austria)**

Dembski 1999, 633, no. 10.

Private collection Herbert Ban (Klagenfurt).

0.77 g; 7h

Comment: The specimen was minted with the same reverse die as no. 4.**4. Unknown site**

Pink 1958, 130–144, 131, Fig. 52: 15.

Göbl 1973, 138, Pl. 44: B2.

Dembski 1998, 89 no. 819 (citing the wrong inv. no. 724).

*Kunsthistorisches Museum, Wien, inv. no. GR 768.*⁵

0.78 g

Comment: The specimen was minted with the same reverse die as no. 3.**5. Freudenberg (Kärnten, Austria)**

Colbert de Beaulieu 1956, 254, Pl. XV: iv.

Göbl 1973, 138, no. B1.

*Lost.*⁵ I am grateful to Klaus Vondrovec (Vienna Coin Cabinet), who kindly sent me photos of coins nos. 4 and 22.

0.70 g

6. Mallnitzer Tauern (Kärnten, Austria)

(Opferplatz des Südsattels – koord. 341544/209750)

Dembski 2012, 10, Nr. 1.

Private collection.

0.64 g; 2h

Comment: The same obverse die could have been used for minting coins nos. 6 and 7.**7. Dornach (Kärnten, Austria)***Private collection Herbert Ban (Klagenfurt).*

0.80 g; 12h

Comment: The same obverse die could have been used for minting coins nos. 6 and 7. The specimen was minted with the same reverse die as no. 8.**8. South Styria (Steiermark, Austria)**

(From an unpublished hoard. A clay pot contained Roman Republican denarii, denarii of Tiberius, Norican tetradrachms of the NEMET type, Norican small silver coins, and two silver fibulae.)

Berndt, Bernhard 1998, 61.

Bernhard 2002, 46 Abb. 66.

Burgmuseum, Deutschlandsberg (Austria).

0.77 g

Comment: The specimen was minted with the same reverse die as no. 7.**9. Unknown site**

Fritz Rudolf Künker GmbH&Co. KG, Auction 226 (11. 3. 2013), no. 78.

0.81g; 12h

10. Unknown provenance

Fritz Rudolf Künker GmbH&Co. KG, Auction 226 (11. 3. 2013), no. 79.

0.76 g

Comment: The specimen was minted with the same obverse die as nos. 11 and 25.

11. Aquileia (Italy)

Vitri 1986, no. 5.

Museo Archaeologico Aquileia, inv. no. 29481.

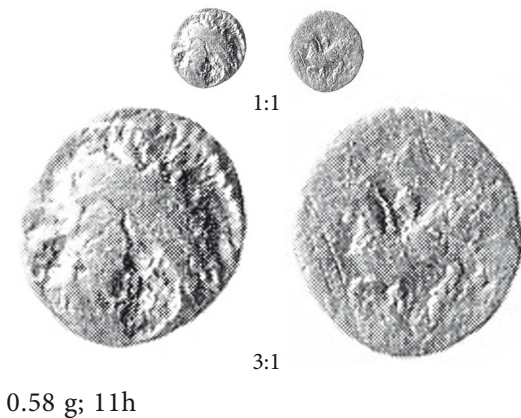

Comment: The specimen was minted with the same obverse die as nos. 10 and 25.

12. Neubau (Oberösterreich, Austria)

Prokisch 2011, 35, cat. no. A.539, 50.

Schlossmuseum Linz.

Obverses
(*Fig. 1*)

Twelve specimens of the first group (head/rider) show heads with only the upper part of the laurel wreath (oriented upwards) between two lines of dots.

Both coins from Gracarca and Straßfried (nos. 1 and 2; *Fig. 1*) were minted with the same obverse and reverse dies, and evidently show the charac-

teristics of the early group (B1a) of tetradrachms of the “Kugelreiter” type.⁶

The obverse of the Gracarca specimen (no. 3; *Fig. 1*) shows dots under the neck, which is distinctive only for the tetradrachms of groups “Kugelreiter” A1 and B1, and never appears in group C2. The forms of nose and eye, as well as mouth, presented with two dots, further imply that the production of the die was influenced by the earliest tetradrachms of the “Kugelreiter” type (A1c group). Its high weight of 0.77 g also complies with the weight of the earliest tetradrachms of over 12 g.⁷

Dots under the neck appear also on the Freudenberg specimen (no. 5), which, however, was not minted with the same obverse die as Gracarca specimen. The obverse of the Vienna specimen (unknown find site) (no. 4) is too much worn out to illustrate all characteristics and to allow any die comparison. Göbl, on the contrary, stated that both specimens from Freudenberg and from Kunsthistorisches Museum in Vienna had been minted with the same obverse and reverse dies. He classified them as a fraction of tetradrachms of the groups “Kugelreiter” A1 and B1.⁸

For the representation on the obverse of coin no. 6 from Mallnitzer Tauern, no parallels in the group of tetradrachms of the “Kugelreiter” type can be found. In spite of the wear on the obverse die of specimen no. 7, it seems that the same obverse die could have been used for the minting of coins nos. 6 and 7.

The obverse die of a coin from an unspecified site in southern Styria (no. 8) was relatively worn at the time of minting and does not allow a detailed study.

The specimen from Aquileia (no. 11) shows only an embossment on the obverse. Since the coin on the reverse does not show traces of wear, it is most probable that the obverse die was worn when used for the minting of this specimen. The coin no. 10 of unknown provenance was minted with the same obverse die.

The characteristics of the obverse of coin no. 9 (*Fig. 1*; of unknown provenance) are to a great extent similar to that of the tetradrachm minted with the obverse die C1a.⁹

⁶ Göbl 1989, Taf. 2: 1–4.

⁷ Göbl 1989, 33.

⁸ Göbl 1973, 41.

⁹ Göbl 1973, Taf. 4.

1

2

TKN B1a

Cat. no. / Kat. št.: 1 Gracarca (4:1); 2 Straßfried (4:1). – Tetradrachm / tetradrahma **TKN B1a** (enlarged / povečano).

3

TKN A1c

Cat. no. / Kat. št.: 3 Gracarca (4:1). – Tetradrachm / tetradrahma **TKN A1c** (enlarged / povečano).

9

TKN C1a

Cat. no. / Kat. št.: 9 Unknown provenance / neznan izvor (4:1).
Tetradrachm / tetradrahma **TKN C1a** (Zuglio: Kos 2010, 90 no. 14; enlarged / povečano).

Fig. 1 / Sl. 1: **First group**, Obverses / **Prva skupina**, sprednja stran

1

2

TKN B1a

Cat. no. / Kat. št.: 1 Gracarca (4:1); 2 Straßfried (4:1). – Tetrdrachm / tetradrahma TKN B1a (enlarged / povečano).

6

TKN A1d

Cat. no. / Kat. št.: 6 Mallnitzer Tauern (4:1). – Tetrdrachm / tetradrahma TKN A1d (enlarged / povečano).

3

4

5

TKN A1b

Cat. no. / Kat. št.: 3 Gracarca (4:1); 4 Unknown provenance / neznan izvor (4:1);
5 Freudenberg (4:1). – Tetrdrachm / tetradrahma TKN A1b (Haimburg no. 14; enlarged / povečano).

Fig. 2 / Sl. 2: First group, Reverses / Prva skupina, zadnja stran

Fig. 3 / Sl. 3: First group, Reverses / Prva skupina, zadnja stran

Reverses

(Figs. 2; 3)

On the coins of the first group a rider appears with a specific type of helmet that is typical of tetradrachms of the "Kugelreiter" type.

The reverse image on the coin from Mallnitzer Tauern (no. 6; Fig. 2) seems to be the nearest in terms of the position of the horse's legs and head to the reverse die 6 of the tetradrachm group A1d.¹⁰

Gracarca (no. 3) and Vienna specimen of unknown provenance (no. 4) were minted with the same reverse die. According to Göbl, the specimen from Freudenberg (no. 5) would have also been minted with the same reverse die (Fig. 2), which, however, is not apparent. The image on the latter coin indeed shows strong similarity but the helmet seems to be of a different form.

The comparison of the figure on the reverses shows a great similarity – the shape of the horse's muzzle, the position of the front legs of the horse,

the front legs' joint in the shape of a ball (the so called "Kugelgelenk"), the helmet form – with the tetradrachms of the "Kugelreiter" group A1b.¹¹

Coins from south Styria (no. 8) and from Dornach (no. 7) evidently show the use of the same reverse die. A comparison of the reverses of both coins with the reverse of the coin from Aquileia (no. 11) would imply the use of the same reverse die (Fig. 3). However, small details, such as the horse's right leg, indicate the use of two different reverse dies.

Different (typical) position of the front legs of the horse, the form of the rider, as well as the shape of the horse's muzzle, clearly indicates their placing in the later group C2a of the "Kugelreiter" tetradrachms. For the minting of this group of small silver coins at the time being the use of four reverse dies is documented.

Coins nos. 9 and 10 (Fig. 3) of unknown provenance, minted with two different reverse dies, show the same characteristics as the group above, but a particular similarity to the tetradrachm from Zuglio.

¹⁰ Göbl 1973, Taf. 1: 7.

¹¹ See, for instance, Göbl 1989, Pl. 1, nos. 11 and 14.

Cat. no. / Kat. št.: 8 South Styria / južna Štajerska (4:1); 7 Dornach (4:1); 11 Aquileia (4:1).
Tetradrachm / tetradrahma *TKN C2a* (Most na Soči; inv. no. / št. LJ 15475; enlarged / povečano).

Cat. no. / Kat. št.: 10 Unknown provenance / neznan izvor (4:1); 9 unknown provenance / neznan izvor (4:1).
Tetradrachm / tetradrahma *TKN C1a* (Zuglio; Kos 2010, 89 no. 13; enlarged / povečano).

SECOND GROUP

Head/three-line cross

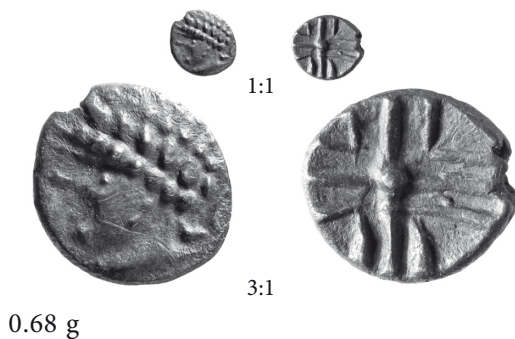
13. Unknown provenance

Fritz Rudolf Künker GmbH&Co. KG, Auction
226 (11. 3. 2013), no. 80.

14. Kobarid (Slovenia)

(loc. **Skrinjca**; part of a small hoard consisting
of 36 coins: 8 victoriatii, 1 triens, 25 Republican
asses, 2 small Celtic silver coins)

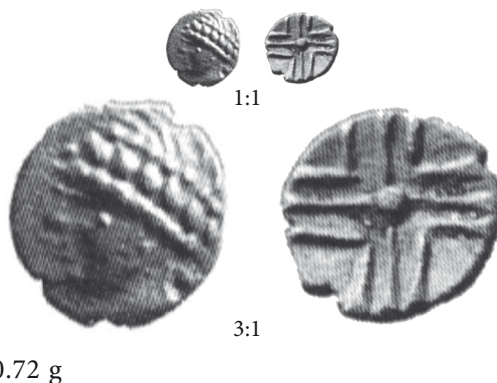
Maggi, Žbona Trkman 2007, 70 n. 69, 74 Fig. 11.
Kos, Žbona Trkman 2009, 271–282.
Goriški muzej, Nova Gorica, inv. no. N2316.

Comment: The coin was minted with the same
obverse die as no. 15.

15. Mallnitzer Tauern (Kärnten, Austria)
(Opferplatz des Südsattels)

Dembski 2012, 10, Nr. 2.
Private collection.

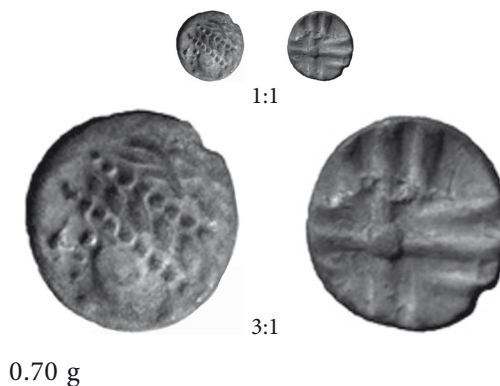

Comment: The coin was minted with the same
obverse die as no. 14.

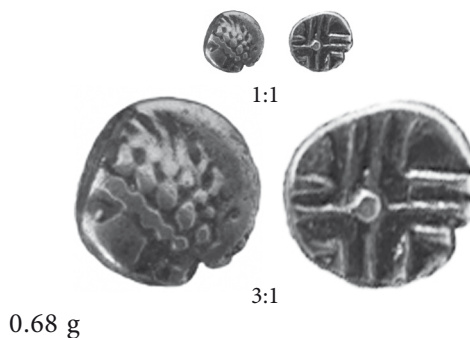
16. Monte Barda – Roba (near Cividale, Italy)
(excavations in 2003)

Vitri 2007, 157.

*Museo Archeologico Nazionale, Cividale, inv.
no. CIV 44312.*

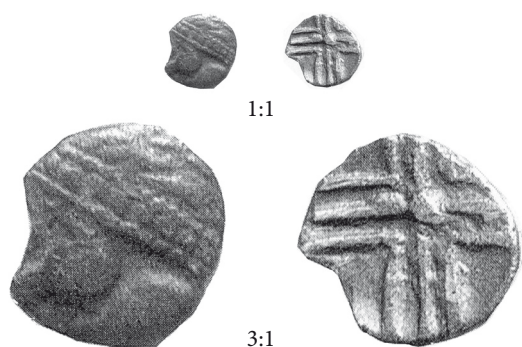
17. Dornach (Kärnten, Austria)

Private collection Herbert Ban (Klagenfurt).

18. Mallnitzer Tauern (Kärnten, Austria)
(West saddle, excavations in 1998)

Dembski 2001, 36, cat. no. 1.

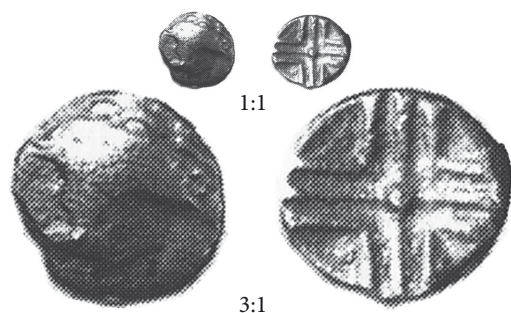
Lippert, Dembski 2000, 261, Abb. 14: 2.
Private collection.

0.62 g

19. Mallnitzer Tauern (Kärnten, Austria)
(Westsattel, excavations in 1998)

Dembski 2001, 36, cat. no. 2.

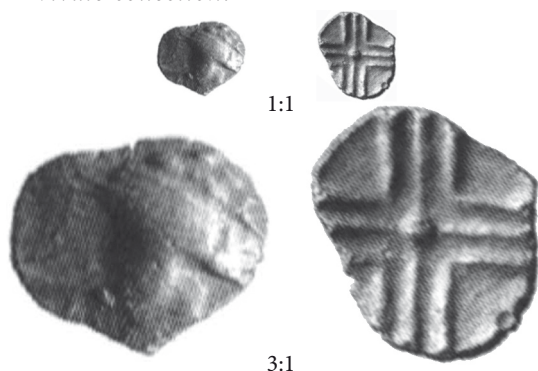
Private collection.

0.72 g

Comment: The specimen was minted with the same obverse (nos. 20 and 21) and reverse dies as no. 20.

20. Mallnitzer Tauern (Kärnten, Austria)
(Opferplatz des Südsattels)

Dembski 2012, 10, Nr. 3.

Private collection.

0.77 g

Comment: The specimen was minted with the same obverse (nos. 19 and 21) and reverse dies as no. 19.

21. Gracarca (Kärnten, Austria)

Private collection Herbert Ban (Klagenfurt).

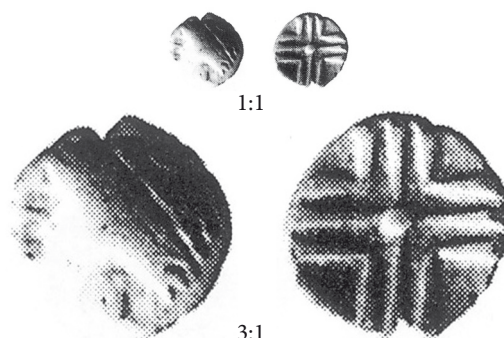
0.69 g

Comment: The specimen was minted with the same obverse dies as nos. 19 and 20.

22. Monte Altare (near Treviso, Italy)

Gambacurta, Gorini 2005, 174, cat. no. 2.

Bernardelli et al. 1995, 431.

Museo del Cenedese di Vittorio Veneto.

0.58 g

23. Gurina (Kärnten, Austria)

(the excavations of Hoernes in 1886/1887)

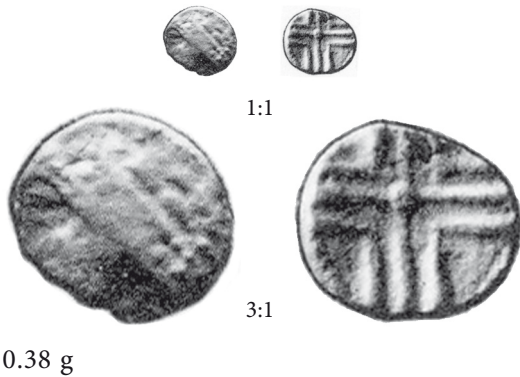
Pink 1958, 130–144; 131, Abb. 52: 3.

Paulsen 1933, 70 and 154 cat. no. 642, Taf. 27, Nr. 642.

Göbl 1973, 138, Pl. 44: C 1 (citing a wrong inventory number and wrong weight data).

Dembski 1998, 89 no. 820 (inv. no. 39.262, Gurina, excavations of Hoernes in 1886/1887).

Kunsthistorisches Museum, Wien, inv. no. 39262 (originally kept in the Naturhistorisches Museum in Vienna).

24. Unknown site

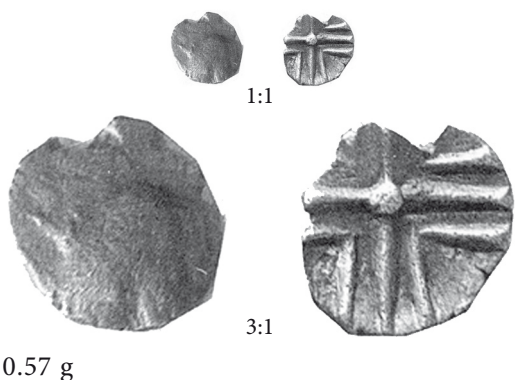
Göbl 1973, 138, Pl. 44: C3.

Paris, Bibliothèque nationale, Cabinet des Médailles,
inv.no. 9965.¹²

25. Mallnitzer Tauern (Kärnten, Austria)
("Südsattel, Grabung 1998")

Lippert, Dembski 2000, 261 Abb. 14: 3.

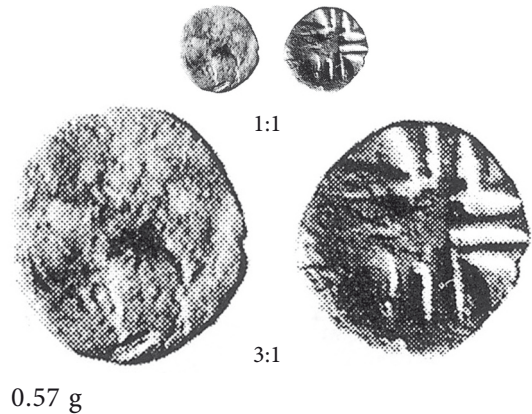
Dembski 2001, 37, cat. no. 9.

26. Monte Altare (Italy)

Bernardelli et al. 1995, 431.

Gambacurta, Gorini 2005, 174, cat. no. 3.

Museo del Cenedese di Vittorio Veneto.

Obverses

(Fig. 4)

The same obverse characteristics as on first group (heads with only the upper part of the laurel wreath (oriented upwards) between two lines of dots) are shown by ten specimens of the second group ((head/three-line cross) (nos. 13–22). Two specimens of the second group (nos. 23 and 24), however, show only the lower part of the laurel wreath (oriented downwards).

Heads on the obverses from Kobarid (no. 14; Fig. 4) and in particular from Monte Barda (no. 16; Fig. 4) present some of the same characteristics (expressive nose, large dots to denote eye and mouth) as the specimen from Gracarca (no. 3). However, the dots under the neck do not seem to appear. The influence of a specific group of tetradrachms of the "Kugelreiter" type cannot easily be established, but it seems that the "Kugelreiter" type tetradrachms of group C2a (Fig. 4) most probably affected their minting.

Both specimens found at Mallnitzer Tauern (nos. 19 and 20) were most probably minted with the same obverse die,¹³ and the same obverse die was applied also for minting the coin from Gracarca (no. 21).

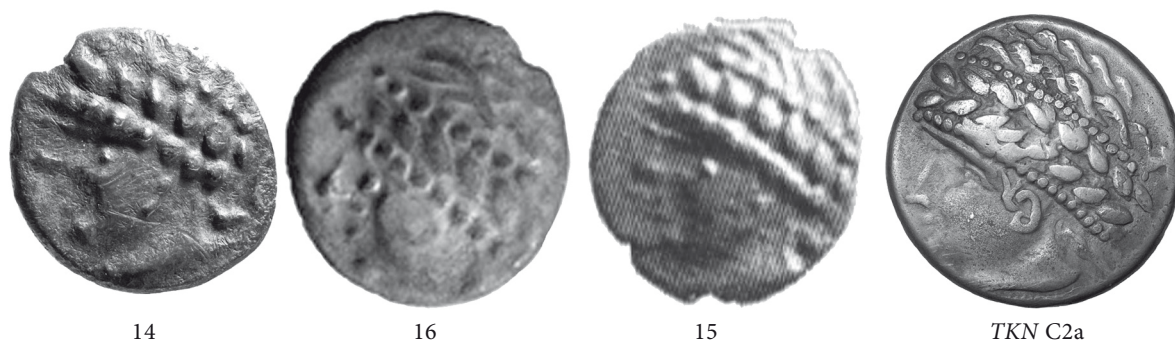
On the Paris specimen from an unknown site (no. 24), as well as on the Gurina specimen (no. 23), only the lower part of the laurel wreath (oriented downwards) is depicted.¹⁴ Göbl argued that both

Comment: The specimen was minted with the same obverse die as nos. 10 and 11.

¹² The photo was generously provided by Michel Amandry (Cabinet des Médailles, Paris).

¹³ Surmised also by Dembski 2001, 36.

¹⁴ This was noticed already by Mackensen 1975, 254.

Cat. no. / Kat. št.: **14** Kobarid (4:1); **16** Monte Barda (4:1); **15** Mallnitzer Tauern (4:1).
Tetradrachm / tetradrahma **TKN C2a** (Most na Soči; inv. no. / št. LJ 6661; enlarged / povečano).

Fig. 4 / Sl. 4: **Second group**, Obverses / **Druga skupina**, sprednja stran

specimens had been minted with the same obverse die.¹⁵ I am convinced, however, that the obverse of the Gurina specimen is too worn to allow an exact die comparison. He assumed that the head on this obverse is analogous to the depictions of the latest obverse images on the tetradrachms of the "Kugelreiter" type group C2.¹⁶

The specimens of the first group of unknown provenance (no. 10) and from Aquileia (no. 11) show only an embossment on the obverse. Since neither coins show traces of wear on the reverse, it is most probable that the obverse die became worn when used for the minting of both specimens. It seems that the same obverse die was used to mint a silver coin with the depiction of a three-line cross on the reverse, found at Mallnitzer Tauern (no. 25).¹⁷ If the conjecture is correct, this would imply the simultaneous minting of quarter-drachms of the "Kugelreiter" type of both groups (rider and cross on the reverse). It would also provide evidence for a rather long duration of the minting of these coins during which the considerable attrition of the obverse die could have taken place.

The specimen from Monte Altare (no. 26) shows an entirely flat obverse that could hardly be the effect of a heavy attrition of the coin. Therefore, this specimen cannot be placed in this group of

coins with full certainty, although it was published as a coin of the "Kugelreiter" type.¹⁸

The only die-linkage between coins of the first (head/rider) and the second group (head/cross) that could possibly be established is the use of the obverse die for the minting of coins nos. 11 and 25.

Reverses

On the reverses of the second group a three-line cross with only a dot in the centre of the coin is always depicted,¹⁹ never showing further dots at the junctures of other cross lines. This type of cross is obviously the earliest one and marks the beginning of the later use and evolution of this reverse type.²⁰

The coins from Mallnitzer Tauern (nos. 19 and 20) were minted with the same reverse die.

Most probably the same reverse die was used for minting the specimens from Monte Altare (no. 22) and Gurina (no. 23). It seems that all specimens of this group were minted with a different reverse die.

The prototype for the three-line cross type should allegedly be sought in the small silver coins of Massalia.²¹ Based on this, Gorini dates the small silver Norican coins with the cross on the reverse to the last decade of the 2nd cent. BC.²² Dembski,

¹⁵ Göbl 1973, 42.

¹⁶ Göbl 1973, 41–42.

¹⁷ Dembski 2001, p. 36, cat. no. 2 ("stempelident?"); id. 2000, p. 261, Abb. 14: 2.

¹⁸ Gambacurta, Gorini 2005, 174 ("tipo Kugelreiter").

¹⁹ Göbl 1973, pl. 47, type I Af. Bannert, Piccottini 1972, Typentafel A.

²⁰ See also Göbl 1973, 42.

²¹ Nash 1987, 63. With her agrees Gorini 2001, 125–127.

²² Gorini 2001, 127.

on the contrary, has suggested that the depiction of the cross on the coinage of the Norici had been influenced by the small coins of the Tectosages.²³

METROLOGY

The average weight of the ten quarter-drachms of the first group (the untypical weights of the Aquileia specimen and the worn specimen from Neubau are not taken into account) is 0.76 g, which corresponds to the tetradrachms weighing in average 12.16 g, i.e. to the very early tetradrachms of the “Kugelreiter” type, as represented in the Haimburg hoard. There is no distinction between the weights of coins of the first group showing earlier reverse types and those showing later reverse types.

The average weight of the twelve coins of the second group (the fragmented specimen from Gurina and worn specimen from Monte Altare were not taken into account) is 0.67 g and would correspond to the tetradrachms weighing 10.85 g. The average weight of the tetradrachms of the “Kugelreiter” group C2a in the hoard of Enemonzo is 11.51 g.²⁴

The 10% lower average weight of the second group of quarter-drachms could indicate their minting at a stage later than the minting of the first group.

AREA OF DISTRIBUTION

The distribution map of coins of both groups indicates the appearance of the earlier group (head/rider) mostly in southern Austria, while the specimens of the second group ((head/three-line cross) are typical of the northeastern part of Italy, western Slovenia and western Carinthia (Austria). The earlier group corresponds to the distribution area of the “Kugelreiter” tetradrachms of groups A1 and B1, whereas the second group is typical of the distribution area of the later group C2 of the “Kugelreiter” tetradrachms.²⁵ The specimen of the first group from Aquileia also fits in the distribution area of tetradrachms of group C2 of the “Kugelreiter” type, since its reverse shows characteristics of this group of tetradrachms. The specimen of the second group from Gurina must have drifted into circulation through trade along

the old road connecting Zuglio and Oberdrauburg over Plöckenpass / Passo di Monte Croce Carnico. In the same way both specimens from the Mallnitz Alps must also have reached this pass (*Fig. 5*).

CHRONOLOGY

The earliest tetradrachms of the “Kugelreiter” type (groups A and B) were minted as early as in the last decades of the first half of the second century BC, while the coins of group C2 must have been minted in the early second half of the second century BC.²⁶ Gorini, however, has dated the coins of his phase A (groups A and B), as appearing in the Haimburg hoard, to 180–160 BC, and coins of his phase B and C (group C2), as represented in the Enemonzo hoard, to the period 160–120/115 BC.²⁷ As I have argued elsewhere, the span of six decades for minting the tetradrachms of the “Kugelreiter” type is far too long to correspond with the conclusion that the composition of the Haimburg, Enemonzo, and Most na Soči hoards indicates a short-term minting of coins and their rapid hoarding soon afterwards.²⁸ In my opinion, absolute chronological dating is too speculative and unrealistic. On the basis of the Enemonzo hoard (buried c. 130/125 BC),²⁹ – and this hoard represents the only available solid and reliable basis for establishing the absolute chronology of the minting of coins of this type – the minting of tetradrachms of groups C2a and C2b can reliably be dated to the early second half of the second century BC, while the minting of the earlier tetradrachms of groups A and B would have taken place at the end of the first half of the second century BC.

Since the quarter-drachms of the “Kugelreiter” type were doubtless minted simultaneously with tetradrachms, their coinage should be dated to the same period. This dating is confirmed by the Kobarid hoard from the beginning of the second half of the second century BC (comprising specimen no. 14).³⁰ Since the circumstances of the discovery of the hoard from south Styria (comprising no. 8) are not quite clear, neither its composition could be established with certainty, nor could its importance for the duration of the quarter-drachms of

²³ Already Göbl 1973, 44 speaks about “Tectosagenkreuz”. Dembski 2001, 37.

²⁴ Gorini 2005, 69.

²⁵ See Kos 2010, 97 Fig. 3.

²⁶ Kos 2010, 73–102.

²⁷ Gorini 2005, 61, 63, 80.

²⁸ Kos 2010, 73–102.

²⁹ Gorini 2005, 48.

³⁰ Kos, Žbona Trkman 2009, 276.

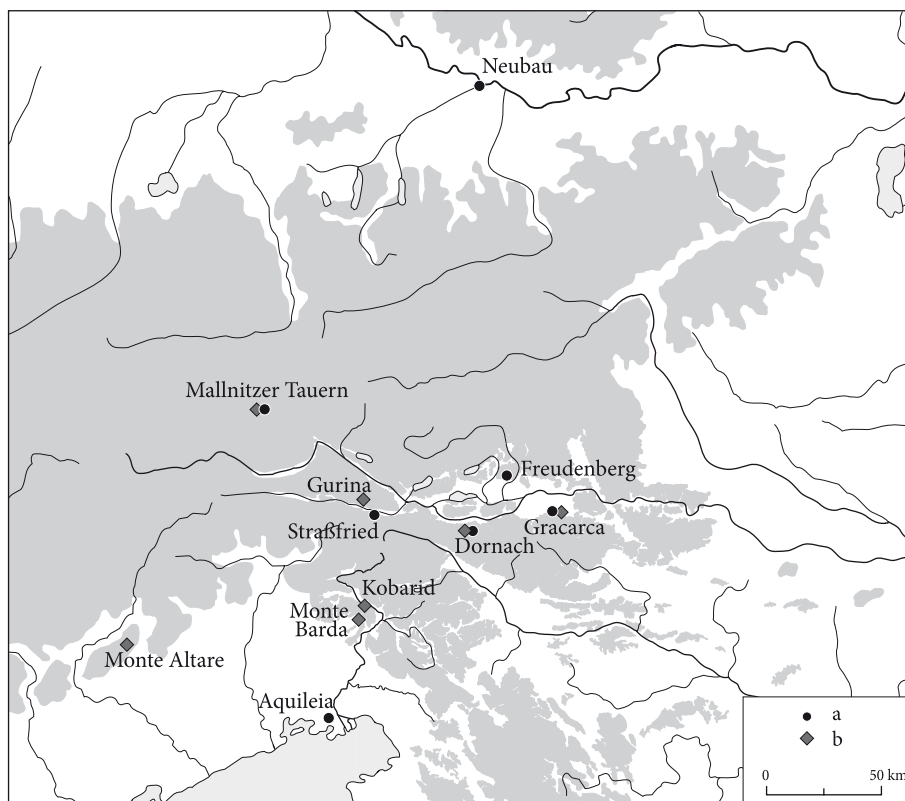

Fig. 5: Distribution map of quarter-drachms of the “Kugelreiter” type.

a – head/rider (unlocated site: cat. no. 8 = South Styria); b – head/cross.

Sl. 5: Razprostranjenost malih srebrnikov tipa “jezdec s trirogeljno čelado”.

a – glava/jezdec (nelocirano najdišče: kat. št. 8 = južna Štajerska, Avstrija); b – glava/križ.

the “Kugelreiter” type in circulation be evaluated securely. In any case, the minting of the quarter-drachms must have also been of short duration, similar to that of the tetradrachms.

CONCLUSION

Two groups of the quarter-drachms of the “Kugelreiter” type are documented. The first group shows a head on the obverse and a rider on the reverse and was – as is implied by the higher average weight – minted slightly earlier than the second group. Their minting and circulation seem to be typical of the area of south Carinthia and southwestern Styria in modern Austria. The second group shows a head on

the obverse and a three-line cross with one dot in its centre. The average weight of this group is 10% lower in comparison with the former group, which could indicate a somewhat later minting of this group. The latter type of quarter-drachms is chiefly characteristic for the area of northeastern Italy, western Slovenia and western Carinthia in Austria.

Acknowledgements

My grateful thanks are due to Andreas Bernhard and Anton Steffan from the Burgmuseum in Deutschlandsberg, as well as to Herbert Ban from Klagenfurt, for most helpful information.

Translation: Barbara Smith Demo

BANNERT, H., G. PICCOTTINI 1972, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich. Kärnten 1: Die Fundmünzen vom Magdalensberg*. – Klagenfurt.

BERNARDELLI, A., B. CALLEGHER, G. GORINI, A. SACCOCCI 1995, Ritrovamenti monetali di età romana nel Veneto. Provincia di Treviso: Treviso. – In / V: *FMRVe II/1*, Padova.

- BERNDT, S., A. BERNHARD 1998, *Die Kelten im Südweststeirischen Teil des Königreiches Norikum. Sonderausstellung der Gebrüder Stefan-Stiftung*. – Deutschlandsberg.
- BERNHARD, A. 2002, *Antiker Gold-Silber-Bronzeschmuck der Kelten, Römer und Byzantiner. Sonderausstellung, Burgmuseum Deutschlandsberg*. – Deutschlandsberg.
- COLBERT DE BEAULIEU, J.-B. 1956, *Notules de numismatique celtique*. – *Ogam VIII/3*, 243–254.
- DEMBSKI, G. 1998, *Münzen der Kelten*. – Sammlungskataloge des Kunsthistorischen Museums, Bd. 1 (= Kataloge der antiken Münzen, Reihe A: Griechen II: Massalia und Keltenstämme), Wien.
- DEMBSKI, G. 1999, *Keltische Münzen in Noricum*, – *Carinthia I* 189, 625–636.
- DEMBSKI, G. 2000, *Keltische und römische Passopfer am Mallnitzer Tauern*. – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 30, 251–268.
- DEMBSKI, G. 2001, *Die Fundmünzen vom Mallnitzer Tauern – Norische und Tauriskische Obolen*, *Numismatische Zeitschrift* 108–109, 33–52.
- DEMBSKI, G. 2012, *Neue Fundmünzen vom Mallnitzer Tauern: Kelten und Römische Republik*. – *Mitteilungen der Österreichischen numismatischen Gesellschaft* 52, 9–17.
- GAMBACURTA, G., G. GORINI 2005, *Il deposito votivo di Monte Altare (Treviso)*. – In / V: G. Gorini, A. Mastrocinque (eds. / ur.), *Stipi votive delle Venezie. Altichiero, Monte Altare, Musile, Garda, Riva*, 103–231, Roma.
- GÖBL, R. 1973, *Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum*. – Wien.
- GÖBL, R. 1989, *Der norische Tetradrachmenfund 1972 aus Haimburg in Kärnten: Versuch einer Gesamtrekonstruktion*. – Wien.
- GÖBL, R. 1992, *Münzprägung und Geldverkehr der Kelten in Österreich*. – Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, Bd. 597.
- GORINI, G. 2001, *Le prototype massaliète des petites monnaies d'argent du Norique*. – *Bulletin de la Société Française de Numismatique* 56/7, 125–127.
- GORINI, G. 2005, *Il ripostiglio di Enemonzo e la monetazione del Norico*. – Padova.
- KOS, P. 1977, *Keltski novci Slovenije / Keltische Münzen Sloweniens*. – Situla 18.
- KOS, P. 2010, *Celtic tetradrachms of the Kugelreiter type*. – *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 156, 73–102.
- KOS, P., B. ŽBONA TRKMAN 2009, *A Hoard of Roman Republican and Norican coins from the vicinity of Kobarid / Zakladna najdba rimskih republikanskih in noriških novcev iz okolice Kobarida*. – *Arheološki vestnik* 60, 271–282.
- LIPPERT, A., G. DEMBSKI 2000, *Keltische und römische Passopfer am Mallnitzer Tauern*. – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 30, 251–268.
- MACKENSEN, M. 1975, *The state of research on the „Noric“ silver coinage*. – *World Archaeology* 6/3, 249–275.
- MAGGI, P., B. ŽBONA TRKMAN 2007, *Tra Natisone e Isonzo: il territorio in età romana*. – In / V: M. Chiabà, P. Maggi, Ch. Magrini (eds. / ur.), *Le valli del Natisone e dell' Isonzo tra Centroeuropa e Adriatico*, Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina 20, 59–77.
- NASH, D. 1987, *Coinage in the Celtic World*. – London.
- PAULSEN, R. 1933, *Die Münzprägungen der Boier*. – Leipzig, Wien.
- PINK, K. 1958, *Die keltischen Münzen vom Magdalensberg*. – *Carinthia I* 148, 130–144.
- PROKISCH, B. 2011, *Die Fundmünzen aus den im Zusammenhang mit dem Bau der Umfahrungsstrasse der Ortschaft Neubau (MG Hörsching, VB Linz-Land, OÖ) durchgeführten archäologischen Untersuchungen der Jahre 2005/2008*. – *Numismatische Zeitschrift* 118, 7–51.
- TKN = Göbl 1973.
- VITRI, S. 1986, *Monete celtiche in Friuli-Venezia Giulia (Contributo alla mostra e catalogo "Monete celtiche in Slovenia", Capodistria – Trieste 1986)*. – Trieste.
- VITRI, S. 2007, *Monete preromane dalle valli del Natisone*. – In / V: G. Banchig, S. Magnani, A. Pessina (eds. / ur.), *Terre d'incontro. Contatti e scambi lungo le Valli del Natisone e dell' Isonzo dall' antichità al medioevo*, Atti del giornata internazionale di studi S. Pietro al Natisone, 26 november 2005, 152 – 171, Cividale del Friuli.

Mali srebrniki tipa "jezdec s trirogeljno čelado"

Povzetek

Dokumentirani je bilo mogoče 26 malih srebrnikov tipa "Kugelreiter", od katerih so za 21 primerkov znani najdiščni podatki, kar je še posebej pomembno. Razlikovati je mogoče dva tipa teh novcev, ki imajo na zadnji strani tipično upodobitev jezdeca s trirogeljno čelado, kakršna je upodobljena tudi na velikih srebrnikih tega tipa. Prva skupina ima na zadnji strani upodobljenega jezdeca, na novcih druge skupine pa je upodobljena rozeta. Novci prve (starejše) skupine se koncentrirajo predvsem na območju jugovzhodne Avstrije (Koroške), novci druge (mlajše) skupine pa so razprostranjeni predvsem na območju Furlanije, Posočja in jugozahodne avstrijske Koroške. Novci

predstavljajo četrtninski del drahme oziroma šestnajstinski del velikega srebrnika in so bili kot drobiž nedvomno kovani istočasno s tetradrahmami. Njihovo kovanje moramo zato časovno postaviti v konec 1. polovice oziroma začetek druge polovice 2. stoletja pr. Kr.

Peter Kos
Narodni muzej Slovenije
Prešernova 20
SI-1000 Ljubljana
peter.kos@nms.si

Datiranje arheološkega najdišča Maharski prekop na Ljubljanskem barju

Anton VELUŠČEK

Izvleček

V prispevku je kritično ovrednoten članek *Houses, pots and food: the pottery from Maharski prekop in context*, avtorjev Dimitrija Mlekuža, Andreje Žibrat Gašparič, Milene Horvat in Mihaela Budja, ki je izšel leta 2012 v reviji *Documenta Praehistorica* 39.

Ključne besede: Ljubljansko barje, Maharski prekop, datiranje, metodologija

Abstract

This paper critically evaluates the article *Houses, pots and food: the pottery from Maharski prekop in context*, authors Dmitrij Mlekuž, Andreja Žibrat Gašparič, Milena Horvat and Mihael Budja, which was published in 2012, in the journal *Documenta Praehistorica* vol. 39.

Key words: Ljubljansko barje, Maharski prekop, dating, methodology

UVOD

Prve arheološke najdbe z območja na ledini Veliko mostišče,¹ severovzhodno od Iga na Ljubljanskem barju, kjer se nahaja arheološko najdišče Maharski prekop, je poznal že Karl Deschmann v začetnem obdobju raziskovanja kolišč. Tako je vedel² za kole v Iščici,³ ki jih danes označujemo z najdiščnim imenom Spodnje mostišče.⁴ Bil je tudi seznanjen⁵ s koli in drugimi najdbami iz Strojanovega grabna,⁶ ki so poznani pod najdiščnim imenom Strojanova voda.⁷ Kolišče, za ta prispevek se zdi primernejši izraz arheološko najdišče Maharski prekop, pa je

odkril Staško Jesse, ki je leta 1953 na parceli 1252/1 k. o. Ig zastavil 18 m² veliko sondo.⁸ Najdbe je pripisoval prostranemu naselju (kolišču) Veliko mostišče,⁹ tj. združenemu najdišču Strojanova voda in Maharski prekop, kar se zaradi različnih razlogov v strokovni literaturi ohranja do danes.¹⁰

Leta 1970 so se na Maharskem prekopolu pod vodstvom Tatjane Bregant začela obsežna izkopavanja. Do leta 1977 je bila raziskana več kot 1200 m² velika površina (*sl. 1a*),¹¹ kar je po Deschmannu še vedno najboljše arheološko izkopavanje bakrenodobnega naselja na Ljubljanskem barju.

Leta 2005 je skupina raziskovalcev z Inštituta za arheologijo ZRC SAZU zastavila na že raziska-

¹ Tudi Spodnje ali Dolnje mostišče, Veliki mah ...

² Deschmann 1876, 472.

³ Tudi Išci ali Išci.

⁴ Npr. Velušček, Čufar 2008, sl. 5.

⁵ Deschmann 1876, 471–472.

⁶ Tudi Strojanova voda, Maharski graben, kanal ali prekop.

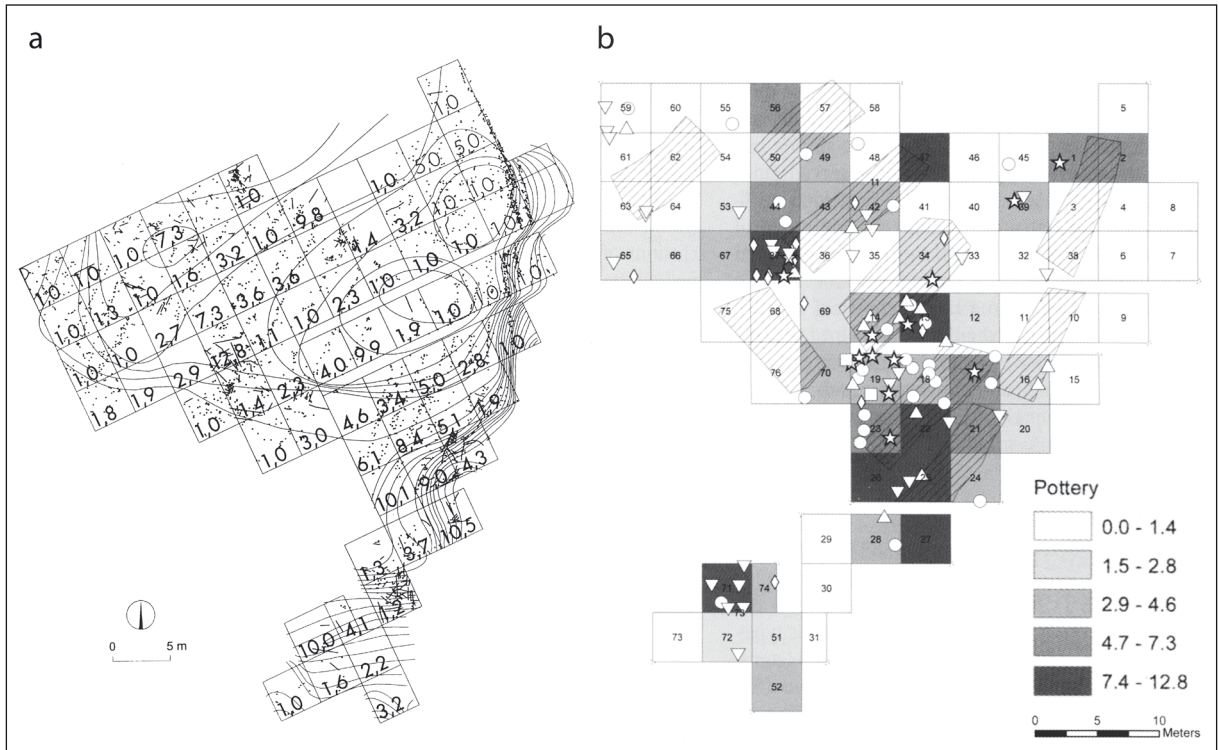
⁷ Velušček, Čufar 2008, 34–36.

⁸ Jesse 1954, 95–97.

⁹ Ibid., risba 1.

¹⁰ Npr. Bregant 1974a, 8; Parzinger 1984, 51, Abb. 7; Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006, 258.

¹¹ Npr. Bregant 1974a; 1974b; 1975; 1996.

Sl. 1: Maharski prekop. **a** – Razporeditev keramike po kvadrantih v kilogramih (Velušček 2001, sl. 22). **b** – Razporeditev keramike in drugih najdb na Maharskem prekopu (Mlekuž et al. 2012, Fig. 8).

Fig. 1: Maharski prekop. **a** – Arrangement of pottery in the squares in kilograms (according to Velušček 2001, Fig. 22). **b** – Arrangement of pottery and other finds at Maharski prekop (according to Mlekuž et al. 2012, Fig. 8).

nem območju najdišča več sond in pridobila les za dendrokronološke raziskave.¹²

V približno istem obdobju se je z območjem, kjer je najdišče Maharski prekop, ukvarjala tudi skupina z Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani pod vodstvom Mihaela Budja. Terenske raziskave so usmerili v LIDARsko snemanje, vrtanje vrtin in radiokarbonsko datiranje z namero, da pojasnijo razvoj holocenske krajine in človekove dejavnosti v njej.¹³

Intenzivno je bilo tudi kabinetno delo, pri katerem se je obravnavalo najdišče Maharski prekop. Kmalu po sondiranju je Jesse podal prvo tezo o kronologiji naselja.¹⁴ Leta 1954 piše, da keramika iz sonde po lepoti ornamenta ne dosega ižanske, ki ji je po izdelavi sicer podobna, a veliko slabše kvalitete. Zaradi majhnega števila najdb avtor tudi ne podaja jasne kronološke opredelitve. Zdi pa se, da je to dejstvo spodbudilo Bregantovo, da je najdišče

postavila v zgodnjo bronasto dobo.¹⁵ Kmalu se to ni ujemalo z rezultati radiokarbonskega datiranja.¹⁶ Enigmo oz. popolno zmešnjavo¹⁷ okrog kronološkega mesta Maharskega prekopa je transparentno razrešil nemški prazgodovinar Hermann Parzinger.¹⁸ S primerjalno tipološko analizo keramičnih najdb je prepoznal dva kulturna horizonta, katerih razvoj je potekal vzporedno z razvojem badenske kulture v srednjem Podonavju,¹⁹ kar je bilo med raziskovalci nato tudi sprejeto²⁰ in med njimi so nekateri s tem, kar je očitno, zelo pohiteli.²¹

Da se tudi arheološka najdišča težko izognejo svojemu začetnemu slovesu, dokazuje dogajanje v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Naj začnem z mlajšim dogodkom, tj. z razstavo *Pozdravljeni*,

¹⁵ Npr. Bregant 1974a, 23.

¹⁶ Glej Bregant 1975, 49.

¹⁷ Glej npr. Bregant 1975, 45–46.

¹⁸ Parzinger 1984.

¹⁹ Horizont *Maharski prekop – a*, ustreza boleraški stopnji; horizont *Maharski prekop – b*, ustreza nadaljevanju razvoja badenske kulture (po Parzinger 1984, 51).

²⁰ Npr. Dular et al. 1991.

²¹ Glej Budja 1983; Bregant 1984.

¹² Velušček, Čufar 2008; 2010; Čufar et al. 2010.

¹³ Npr. Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006; Budja, Mlekuž 2008a.

¹⁴ Jesse 1954, 97.

Sl. 2: Maharski prekop. Rekonstrukcija naselja (po Bregant 1996, 30).

Fig. 2: Maharski prekop. Settlement reconstruction (after Bregant 1996, 30).

prednamci! Ljubljana od prazgodovine do srednjega veka, ki je bila postavljena v Cankarjevem domu v Ljubljani. Na njej je bila premierno predstavljena maketa kolišča Maharski prekop (sl. 2), ki je dejansko negacija arhitekture, parodija na prostorsko ureditev koliščarskega naselja. V celoti se izogiba primerjalnim izsledkom dolge zgodovine raziskovanj kolišč v Švici in jugozahodni Nemčiji, na kar je opozorila tudi Tatjana Greif.²² Gre za razlago, ki meče zelo slabo luč na strokovno raven slovenske arheologije in muzealstva.

Drugi, kljub vsemu v strokovnih krogih odmevnejši dogodek, je izid članka leta 1995, v katerem Budja razlaga, kot meni, s širšim pogledom na dogajanje in upoštevanjem drugih dejavnikov, kot so paleookoljske raziskave itd., arheološko najdišče Maharski prekop.²³ S tem, da je Parzinger na najdišču prepoznal dva kulturna horizonta, Budja dodatno utemeljuje večfaznost poselitve in doda še tretji horizont oz. fazo, kot jo imenuje. Ugotavlja tudi, da je bilo kolišče, kot tip naselja, le v zadnji

fazi poselitve, ki se dejansko edina sklada s Parzingerjevo kronološko shemo. Prvi dve poselitveni fazi sta tako v kronološkem razumevanju najdišča kot tudi v tipologiji naselja novost. Budja najstarejšo fazo enači z obdobjem, ki je časovno blizu poselitvi na Resnikovem prekopu, drugo fazo pa postavlja v vmesno obdobje med prvo in tretjo poselitveno fazo. Meni tudi, da je poselitev v prvi in drugi fazi vezana na plani naselbini ob strugi s tekočo vodo.²⁴ Nekaj let kasneje v diplomskem delu razpravlja o podobnih fantastično-teoretskih tezah tudi Dimitrij Mlekuž.²⁵

To je bilo tudi obdobje, ko sem se v okviru doktorskega študija in pisanja disertacije ukvarjal s keramičnimi najdbami z Maharskega prekopa in sem zagotovo med redkimi raziskovalci, ki so imeli vse oz. veliko večino keramičnih fragmentov s tega najdišča v rokah. Zanimalo me je, ali so fragmenti posod z ornamentom, ki se sicer na Maharskem prekopu redko pojavljajo, pogostejši, kar bi lahko bilo dotlej prezrto. Še vedno pa se mi zdi pomenljiva ugotovitev, da keramične najdbe kažejo na razmeroma kratkotrajno poselitev, ki sem jo okvirno postavil v tretjo četrtino četrtega tisočletja pr. Kr.²⁶ Gre za tezo, ki ne odstopa bistveno od Parzingerjeve in se v tipološkem smislu naslanja na analogije v krogu badenske kulture in njej sočasnih kultur. Najdb, ki izstopajo, je malo.²⁷ Na pogled je mogoče prepoznati edino t. i. resniško keramiko, ki bi naj bila po Bregantovi najdena pod kulturno plastjo, v njej in nad njo.²⁸ Približno ducat fragmentov in stratigrafska razpršenost sta jo napeljevala do sklepa, da so na Maharski prekop ti fragmenti prišli naplavljeni s kolišča Resnikovega prekopa, ki leži vzvodno, tj. južno od Maharskega prekopa, ali iz nekega še neodkrita kolišča v isti smeri in podobne starosti.²⁹

Leta 2002 smo z raziskovanjem na Resnikovem prekopu hipotezo podkrepili s konkretnimi argumenti. Ugotovili smo, da je bilo najdišče odplavljeno že v prazgodovini³⁰ in je možno, da je dejansko prišlo do naplavljanja najdb do Maharskega prekopa. Kljub temu pa še vedno ostaja odprto vprašanje, ali je teza dovolj podprta, da je verjetna? Menim, da dokler ne bo ponujena boljša, bolj argumenti-

²⁴ Ibid., 170–171.

²⁵ Mlekuž 1999.

²⁶ Velušček 2001, 78.

²⁷ Glej Bregant 1974b, 52; 1975, 43; Velušček 2001, sl. 29.

²⁸ Glej Bregant 1975, 43.

²⁹ Npr. Bregant 1974b, 52, 54.

³⁰ Glej Velušček 2006a.

²² Greif 1997, 21.

²³ Budja 1994, 169–175.

rana razlaga, jo moramo, če drugega ne, pri vsaki nadaljnji razlagi kot realno možnost upoštevati.

V disertaciji sem na podlagi rezultatov arheološko-dendrokronoloških raziskav v Iščici na najdišču Parte-Iščica³¹ s prepričljivimi argumenti opozoril, da vrste s koli na Maharskem prekopu predstavljajo ostanke pravokotnih kolib³² in ne arhitekture, ki je predstavljena na že omenjeni maketi in jo je po potrebi zagovarjal tudi Budja. O tej problematiki sva večkrat razpravljala. Prvič je diskusija potekala javno na Biotehniški fakulteti v okviru predstavitve dendrokronologije v Sloveniji, v kateri je izražal zelo odklonilno mnenje do takšne razlage, češ, da je profesor Bregantova že večkrat objavila drugačno razlago. Druge so potekale na štiri oči na Oddelku za arheologijo, kjer je bila na mizi ocena moje disertacije. Na koncu sva zaključila, da niti jaz niti on nisva živela v obdobju poselitve Maharskega prekopa in da lahko razlaga temelji izključno na podatkih, ki se jih zbere v sedanjosti (sic).

Kljub nestrinjanju z argumenti o arhitekturi se je nekaj let kasneje, natančneje 2006, pojavil ponovni predlog načrta najdišča Maharski prekop, v katerem trije avtorji, poleg Mihaela Budje in Dimitrija Mlekuža še Nives Ogrinc, predstavijo "novo" ugotovitev, ki se ujema z mojo iz disertacije in drugih objav, ki so sledile,³³ in to brez navedbe vira, kar je zelo nekorektno početje. Primer omenjam zato, ker se je to dogajalo že pred tem,³⁴ ko so bili objavljeni očitno namerno zamolčani podatki iz mojega magistrskega dela.³⁵ Zakaj menim, da namerno? Zato, ker se, kljub opozorilom,³⁶ tako početje še vedno nadaljuje! Zadnjič se je to zgodilo v članku iz leta 2012, kjer je na sliki 8 (sl. 1b) predstavljena količinska razporeditev keramičnih najdb po kvadrantih.³⁷ V besedilu beremo "*Additionally, around 224 kg of pottery were collected at the site*".³⁸ Od kod je taka količina? Upam si trditi, da sem edini, ki je keramiko z Maharskega prekopa stehal, v disertaciji omenjam "*približno 220 kg keramike*".³⁹ Ne glede na to, da je rezultat s slike 22 iz disertacije (glej sl. 1a), ki bi jo morali avtorji omenjenega članka navesti, zgolj okviren

in zaradi tega je malo verjetno, da je ponovljiv, priporočam, da se seštejejo kilogrami s sl. 1a in ustvari mnenje o viru pri Mlekuž et al. 2012, 330, Fig. 8 (sl. 1b).

Vrnimo se k razlagam. Leta 2006 je izšel že navedeni članek, v katerem je obravnavano najdišče Maharski prekop.⁴⁰ Avtorji razpravljajo o več gradbenih fazah. Območje naj bi bilo kontinuirano poseljeno zelo dolgo časa. Nenavadna arhitektura⁴¹ je dobila pravilno pravokotno obliko.⁴² Razlage, tudi tiste, ki so sledile,⁴³ so bolj ali manj variacije na isto temo in so bile tako nenavadne, da so sprožile živahno diskusijo,⁴⁴ ki pa očitno ni prinesla otipljivih rezultatov. Pogrešam npr. pojasnitev, zakaj je moj raziskovalni pristop napačen ter ozek.⁴⁵ Pričakoval bi tudi neizprosno kritiko članka, ki sva ga pripravila skupaj s Katarino Čufar za revijo *Arheološki vestnik*, kjer sva prvokrat predstavila izsledke arheološko-dendrokronoloških raziskav na najdišču Maharski prekop in novoodkrite najdbe z naselbin Strojanova voda in Gornje mostišče.⁴⁶

Rezultati raziskave kažejo, da je bil Maharski prekop obljuden krajše obdobje okrog sredine četrtega tisočletja pr. Kr.,⁴⁷ kar se ujema s pred leti predlaganim mestom v okviru relativne kronologije.⁴⁸ V članku sva na podlagi primerjav keramike tudi sklepala, da sta naselji Strojanova voda in Gornje mostišče starejši, z dendrokronološko raziskavo pa sva ugotovila, da je Spodnje mostišče mlajše od Maharskega prekopa.⁴⁹

Ugotovitev potrjuje staro tezo, ki pravi, da so prazgodovinska naselja na mokrotnem svetu v okolici Iga na Ljubljanskem barju kronološko razvrščena od starejšega proti mlajšemu z juga proti severu, tj. z obrobja v smeri proti središču Ljubljanskega barja, in da je izbira lokacije vzročno povezana z bolj ali manj postopnim krčenjem jezera.⁵⁰ Najjužneje je Resnikov prekop, ki pripada savski skupini lengyelske kulture, sledita Gornje mostišče in Strojanova voda iz obdobja kulture keramike z brazdastim vrezom (Retz-Gajary), nato Maharski prekop in Spodnje mostišče, kulturna skupina

³¹ Velušček, Čufar, Levanič 2000.

³² Velušček 2001, 75–77.

³³ Glej *ibid.*, 75–77, sl. 23; Velušček 2004a, 77; 2005, 202.

³⁴ Glej karte z označenimi najdišči pri Mlekuž 1999, Figs. 2, 9, 10 in prim. z Velušček 1997, 51–104.

³⁵ Glej Velušček 1997.

³⁶ Velušček 2009a, 301.

³⁷ Mlekuž et al. 2012, Fig. 8.

³⁸ *Ibid.*, 330.

³⁹ Velušček 2001, 73.

⁴⁰ Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006.

⁴¹ Glej Bregant 1996, 30; Budja 1994, 169–175.

⁴² Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006, Fig. 7.

⁴³ Glej npr. Budja, Mlekuž 2008a; 2008b.

⁴⁴ Velušček 2007; 2009a; Andrič 2009; Verbič 2011.

⁴⁵ Glej Budja, Mlekuž 2008a, 359, 361.

⁴⁶ Velušček, Čufar 2008.

⁴⁷ Glej *ibid.*, sl. 7.

⁴⁸ Velušček 2001, 96.

⁴⁹ Velušček, Čufar 2008.

⁵⁰ Glej Ložar 1942, 90.

Sl. 3: Izsek iz karte 1 : 5000 Ljubljana J-25 (Velušček, Čufar 2008, sl. 3).

Fig. 3: Section from the map 1 : 5000 Ljubljana J-25 (Velušček, Čufar 2008, Fig. 3).

Stare gmajne (primerljiva z razvojem badenske kulture, glej sl. 3) ter najvišje na severu v smeri od vzhoda proti zahodu kolišča iz tretjega (Vučedol, Somogyvár-Vinkovci) in nekatera morda tudi iz drugega tisočletja pr. Kr.⁵¹

Priznati je treba, bili smo veseli in, glede na izkušnje z drugih najdišč na mokrih tleh po Ljubljanskem barju, ne preveč presenečeni, ko smo dobili rezultate dendrokronoloških meritev za naselje Strojanova voda. Ugotovilo se je, da je zadnja gradbena dejavnost datirana v leto 3550 ± 10 cal BC⁵² in da je kmalu nato prišlo do opustitve naselja. Je približno 35 let starejša od dendrokronološko potrjene najzgodnejše gradbene dejavnosti na Maharskem prekopu, ki označuje začetek poselitve.

Ni si težko predstavljati, da je podobno veselje prevevalo raziskovalce, ko so prišli rezultati radiokarbonskih meritev starosti organskih ostankov s keramike z Maharskega prekopa, še posebno, če jih primerjamo s starejšimi datumi.⁵³ Zato se na prvi pogled zdi, da je z novimi datacijami podprta teza o dolgotrajni poselitvi arheološkega najdišča Maharski prekop dokaj prepričljiva. Ker pa so za razumevanje kronologije poselitve, in to ne samo Ljubljanskega barja, kot menijo Mlekuž et al.,⁵⁴ temveč tudi ostale Slovenije in celo širše, novi podatki in njihova razlaga vendarle zelo pomembni, jih je treba postaviti v prostor in čas ter preveriti njihovo interpretativno vrednost, kar je dejansko vsebina tega prispevka.

⁵¹ Glej Velušček, Čufar 2008, sl. 5.

⁵² Čufar, Velušček, Kromer 2013, Fig. 1.

⁵³ Glej npr. Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006, Tab. 1.

⁵⁴ Mlekuž et al. 2012, 328.

ARHEOLOŠKO NAJDIŠČE MAHARSKI PREKOP "V KONTEKSTU"⁵⁵

V uvodu v članek *Houses, pots and food: the pottery from Maharski prekop in context*, ki je izšel v angleškem jeziku v reviji *Documenta Praehistorica* 39 (2012, 325–338), avtorji Dimitrij Mlekuž, Andreja Žibrat Gašparič, Milena Horvat in Mihael Budja najprej na kratko predstavijo kronologijo arheoloških raziskav na najdišču Maharski prekop. Opaziti je, da pozabijo omeniti raziskavo, ki je potekala leta 2005 in katere cilj je bil v prvi vrsti pridobiti les za dendrokronološke raziskave. Podatek je bil objavljen večkrat, med drugim v revijah *Arheološki vestnik*⁵⁶ in *Journal of Archaeological Science*.⁵⁷

Najprej se ustavimo pri orientaciji načrtov kolišč Maharski prekop pri Mlekuž et al. 2012. Na slikah 4 do 8 iz leta 2012 (prim. npr. sl. 1b) je načrt glede na smeri neba napačno usmerjen, zato primerjaj npr. s sl. 22 iz moje disertacije⁵⁸ (sl. 1a), kjer je načrt pravilno orientiran. Zanimivo je, da je bilo še leta 2006 drugače,⁵⁹ a danes se "nova" usmeritev pojavlja tudi že na razstavah.⁶⁰

Nadaljujemo z vprašanjem glede poglavja "*Spatial organisation*" (ibid., 329–331), v katerem je navedena že objavljena trditev,⁶¹ da je srednja vrednost ("*mean value*") premera navpičnih kolov 5,8 cm, kar dejansko zelo odstopa od primerljivih vrednosti z drugih kolišč na Ljubljanskem barju, ki se gibljejo med 8 in 10 cm.⁶² Zato je upravičeno vprašanje, kako se je pridobilo takšen podatek in koliko je zanesljiv? Koli s takšno debelino gotovo nekaj pomenijo. Upati je, da se ne išče razlage v smeri, kot se je "našla" za Resnikov prekop, ki se je kmalu izkazala za popoln strel v prazno.⁶³ Kljub temu naj opozorim, da srednja vrednost v letu 2005 naključno pobranih 234 vzorcev kolov z

območja Maharskega prekopa, ki ga je predhodno raziskala Bregantova, med katerimi so zajeti tako nosilni koli objektov kot tudi koli iz palisade, znaša **8,9 cm** (sic).⁶⁴

Iz istega poglavja je tudi naslednja ugotovitev: "*Most of the houses are oriented with the longer side parallel to the channel*" (ibid., 329), kar lahko razumemo kot podporo trditvama: "*Maharski prekop was located next to an active channel*", kar je navedeno v poglavju "*Maharski prekop*" na str. 326, in "*which supports the evidence of the active paleochannel associated with the site*" iz obravnavanega poglavja na str. 330.

Najprej naj opozorim, da to ne drži! Na Maharskem prekopu je večina objektov postavljena v smeri jugozahod–severovzhod, včasih z manjšim odklonom, ki je na koliščih Ljubljanskega barja prevladujoča,⁶⁵ nekateri objekti pa sledijo liniji palisade oz. lesene ograje ali "*valobrana*".⁶⁶ Avtorji obravnavanega prispevka sicer pravilno ugotavljajo, da je bil en objekt povsem drugače usmerjen.⁶⁷ Torej menijo, da je vzporedna usmerjenost objektov glede na strugo oz. jarek lahko argument za sočasnost naselitve in struge, v kateri je nekoč mimo najdišča tekla voda, kar se sicer za krajše obdobje in ob ustrezno visokem vodostaju dogaja tudi še danes? Ker profili, ki jih objavlja Bregantova,⁶⁸ kažejo, da struga s poselitvijo ni sočasna, se poraja vprašanje, ali dopuščajo možnost, da je vzročnost med naseljem in strugo zgolj navidezna? Glede na omenjeno prevladujočo usmerjenost vrst s koli na drugih koliščih Ljubljanskega barja bi moral biti odgovor vsekakor pritrdilen. Da je naselje starejše od jarka, meni tudi Tomaž Verbič, kar je ponazoril s konceptualnim stratigrafsko-sedimentološkim modelom razvoja sedimentacijskega okolja ob Maharskem prekopu.⁶⁹

Na str. 329 (Mlekuž et al. 2012) piše, da: "*Based on relative height of the piles, we can divide the settlement into two building phases*" (glej sl. 4). Res je,

⁵⁵ Po Mlekuž et al. 2012, 325.

⁵⁶ Velušček 2007, 428; Velušček, Čufar 2008, 40.

⁵⁷ Čufar et al. 2010.

⁵⁸ Prim. npr. Bregant 1996, 27.

⁵⁹ Glej Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006, Figs. 5–9.

⁶⁰ Skrb vzbuja dejstvo, da najdemo enako napačno orientacijo izkopavalnega načrta kolišča Maharski prekop tudi na maketi na razstavi *Kolo/Wheel 5200 let/years*, ki je bila odprta maja 2013 v Mestnem muzeju v Ljubljani.

⁶¹ Glej Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006, 259.

⁶² Glej npr. Velušček, Čufar, Levanič 2000, grafikon 1; Čufar, Velušček 2004, sl. 6.2.2; Velušček et al. 2004, 43; Čufar, Korenčič 2006, tab. 1; Čufar et al. 2009, 179, 194; Gaspari et al. 2009, tab. 6.1.

⁶³ Glej Budja 1994, 167–169 in prim. z Velušček 2006a.

⁶⁴ Katarina Čufar, ustna informacija.

⁶⁵ Npr. Bregant 1964, pril. 1; 1996, 27; Harej 1978, tloris; 1981–1982, pril. 1; 1987, pril. 1; Velušček, Čufar, Levanič 2000, sl. 8; Velušček 2001, sl. 23; Velušček 2006b, sl. 5; Gaspari et al. 2009, sl. 6.3; Velušček, Toškan, Čufar 2011, sl. 8; Šinkovec 2012, 254–255.

⁶⁶ Mlekuž et al. 2012, 326; glej tudi Velušček 2001, 76.

⁶⁷ Glej še Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006, 260, Fig. 7.

⁶⁸ Glej Bregant 1974a, pril. 1: severni profil kvadranta VIII, južni profil kvadrantov III in IV, južni profil kvadrantov VI in VII; ead. 1974b, pril. 1: severni in južni profil; ead. 1975, pril. 3: severni profil kvadranta XV itd.

⁶⁹ Verbič 2011, 92, sl. 4; glej še Velušček 2009a, 305, sl. 3.

Sl. 4: Maharski prekop. Razvrstitev vertikalnih kolov in koč po kronoloških fazah; temelji na relativni višini kolov (Mlekuž et al. 2012, Fig. 6).

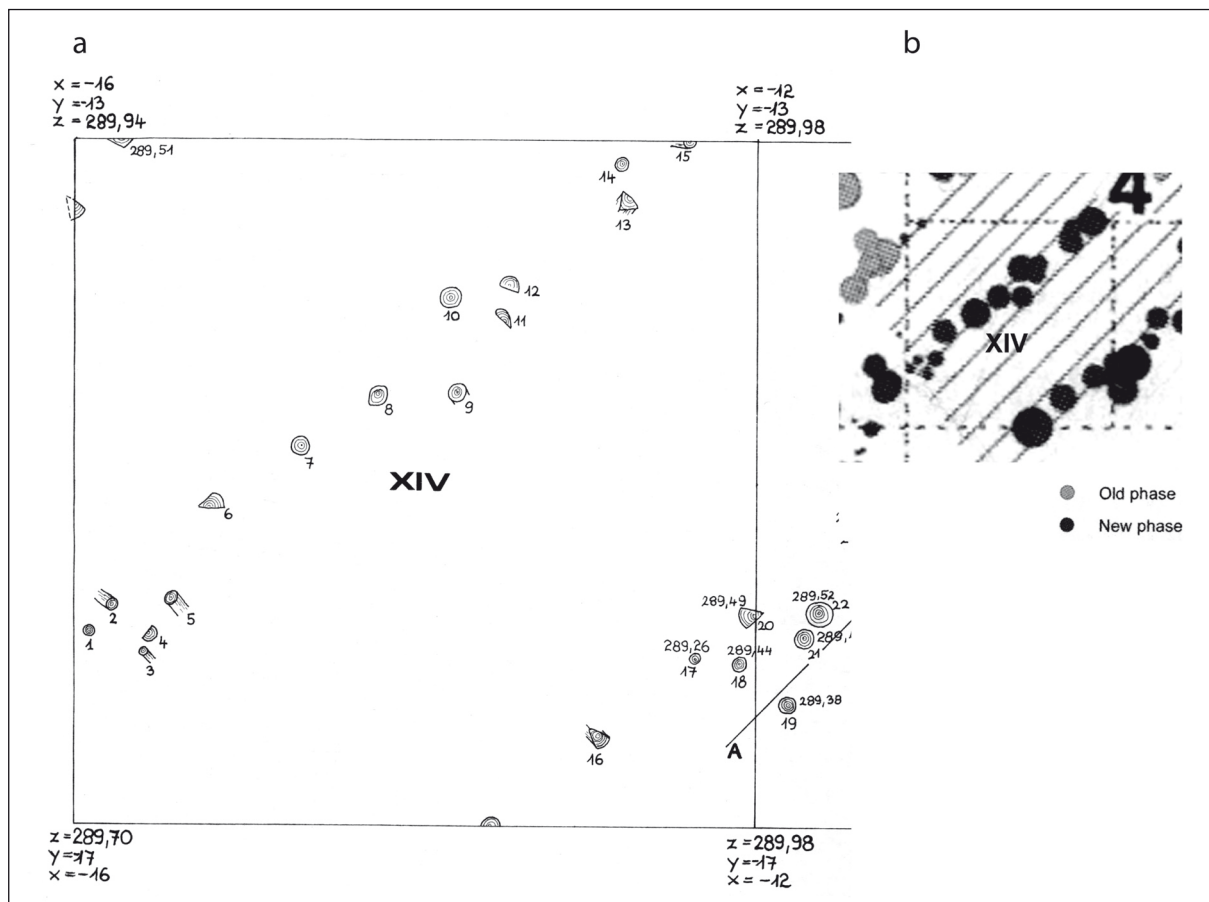
Fig. 4: Maharski prekop. Vertical piles and houses arrangement according to chronological phases based on relative height of the piles (Mlekuž et al. 2012, Fig. 6).

da v dokumentaciji o izkopavanjih na Maharskem prekopu in objavljenih virih⁷⁰ najdemo podatke o višinah kolov, a bolj malo je takšnih, ki povedo, kdaj dejansko se je posamezen kol prvokrat pojavil. Za kole iz sond na Resnikovem prekopu (sondiranje leta 2002),⁷¹ iz Blatne Brezovice (sondiranje leta 2003), Hočevarice (sondiranje leta 1998) in Starih gmajn (sondiranja leta 2002, 2006 in 2007)⁷² so na

⁷⁰ Npr. Bregant 1975, pril. 3.

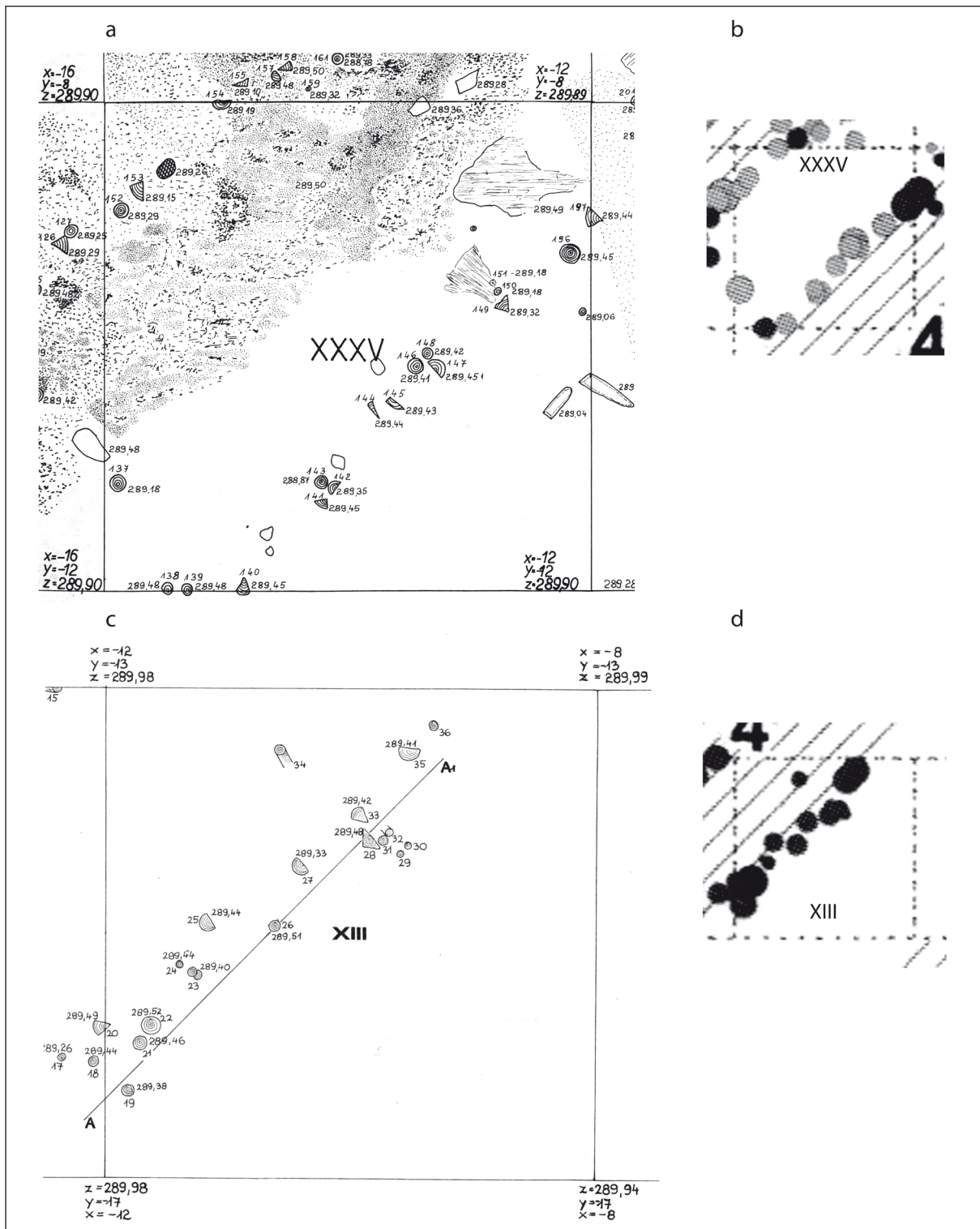
⁷¹ Velušček 2006b, sl. 5.

⁷² Arhiv Inštituta za arheologijo ZRC SAZU.

Sl. 5: Maharski prekop. **a** – Surovi podatki o višinah kolov v kvadrantu 14 (po Bregant 1974b, pril. 1). **b** – razlaga poselitvenih faz v kvadrantu 14 na podlagi višin kolov (po Mlekuž et al. 2012, Fig. 6).

Fig. 5: Maharski prekop. **a** – Raw data about the pile heights in square 14 (after Bregant 1974b, Insert 1). **b** – Interpretation of settlement phases in square 14 on the basis of pile height (after Mlekuž et al. 2012, Fig. 6).

Sl. 6: Maharski prekop. **a** – Surovi podatki o višinah kolov v kvadrantu 35 (po Bregant 1975, pril. 4). **b** – Razlaga poselitvenih faz v kvadrantu 35 na podlagi višin kolov (po Mlekuž et al. 2012, Fig. 6). **c** – Surovi podatki o višinah kolov v kvadrantu 13 (po Bregant 1974b, pril. 1). **d** – Razlaga poselitvenih faz v kvadrantu 13 na podlagi višin kolov (po Mlekuž et al. 2012, Fig. 6).

Fig. 6: Maharski prekop. **a** – Raw data about the heights of the piles in square 35 (after Bregant 1975, Insert 4). **b** – Interpretation of settlement phases in square 35 on the basis of pile height (after Mlekuž et al. 2012, Fig. 6). **c** – Raw data about the pile heights in square 13 (after Bregant 1974b, Insert 1); **d** – Interpretation of settlement phases in square 13 on the basis of pile heights (after Mlekuž et al. 2012, Fig. 6).

voljo takšni podatki z napako do enega centimetra, za Maharski prekop podatkov ni. Ker predvidevam, da avtorjem ni pomembno, na kateri točki so bile višine kolov izmerjene, domnevam, da se pri razlagi na to niso ozirali. Pomembno jim je bilo namreč dejstvo, da podatki o višinah obstajajo, a žal s tem zavajajo strokovno javnost. Poglejmo njihovo razlago na naši *sl. 5b* in jo primerjamo s surovimi podatki o višinah kolov iz kvadranta 14 pri Bregantovi (*sl. 5a*). Presenečeni!? V kvadrantu 14, v večini primerov, višine ob kolih niti niso zabeležene, tudi v izvorni dokumentaciji, ki jo kopirano hranimo na Inštitutu za arheologijo ZRC SAZU, jih ni. Podatki o višinah kolov so pomanjkljivo zabeleženi tudi v kvadrantu 13 (glej *sl. 6c*), kot tudi npr. v kvadrantih 11, 12, 15, 72, 73 itd.⁷³ Po drugi strani se pri razlagi nekaterih višin, ki so sicer navedene, ne upošteva, kot npr. velja za kvadrante 9, 10 in predvsem 15.⁷⁴ Še bolj problematična pa se zdi sama vsebina razlage višin kolov, ki jo vidimo na *sliki 4*, saj na tej podlagi utemljujejo dvofazno intenzivno poselitve, t. i. "Old phase" in "New phase".⁷⁵ Npr. v kvadrantu 13 koli z višinami od **289,33** do **289,52 m** označujejo mlajšo fazo intenzivne poselitve, drugod, v npr. bližnjem kvadrantu 35, koli z višinami od 288,87 do **289,45 m** označujejo starejšo fazo poselitve (*sl. 6a-d*; glej še *sl. 4*). Za mlajšo generacijo slovenskih poznavalcev "moderne" krajinske arheologije pa navajam še nekaj podobnih primerov iz npr. kvadrantov 18,⁷⁶ 21,⁷⁷ 23,⁷⁸ 30⁷⁹ in 39,⁸⁰ ki naj se primerjajo s podatki s *sl. 4*.⁸¹ Priznati moram, da je meni na podlagi nabora takšnih podatkov razlaga višin pri Mlekuž et al. 2012 bolj, ko se vanjo poglobljam, vedno manj razumljiva. Če povzamem z angleško frazo: "Garbage in, garbage out".⁸²

Po drugi strani se zdi možno, da je razloge za različne višine kolov, če menimo, da so bili izmer-

jeni na točki, ko se je kol prvič pojavil, iskati v neustrezni metodi izkopavanja za kolišče, ki se je uporabljala pred desetletji, a avtorji obravnavane študije tega niti kot možnost ne navedejo. Za uporabljeno metodologijo izkopavanja navajam ustni vir izkopavalca Janeza Dirjeca,⁸³ ki je bil udeleženec terenskih raziskav na Maharskem prekopu, celo eden izmed ključnih sodelavcev, saj je v glavnem on kopal, medtem ko so drugi izkopane kocke pregledovali na površju ob izkopnem polju. Kopal se je po režnjih debeline približno 30 cm, kolikor je merila v dolžino žlica lopate, volumensko so to bile kocke (30 × 30 × 30 cm), pri čemer je najbrž prihajalo tudi do lomov navpičnih nosilnih kolov.

Komentirati je treba tudi nadaljevanje: "When the superstructure was destroyed (either by fire, flood or decay), only parts of the posts below the occupational surface survived" (Mlekuž et al. 2012, 329). V nekaterih primerih je mogoče, da trditev celo drži, v drugih pa je vsekakor za lase privlečena, zato previdno pri razlagi! Kot argument predstavljam fotografijo modernega kolišča ob jezeru Nokoué v Beninu v Zahodni Afriki (*sl. 7*), ki ne potrebuje dodatnega komentarja. Pod fotografijo je sicer navedeno, da je ohranjenost opuščenih lesenih gradbenih elementov neposredno odvisna od nihanja gladine jezera, jakosti valovanja in vodnega toka.⁸⁴

V skoraj dvajset let starem prispevku, v katerem Budja obravnava problematiko poselitve na območju najdišč Resnikov in Maharski prekop, beremo, da se je tekoča voda nevarno približala slednjemu v zadnji fazi takrat trifazne poselitve,⁸⁵ ki je kronološko blizu Parzingerjevima horizontoma in tudi najbližja koncu mlajše faze intenzivne poselitve po Mlekuž et al. 2012. Že z bežnim pogledom na *sliko 4* pa se razlaga zakomplicira, saj ugotovimo, da je bilo naselje Maharski prekop v obdobju zadnje faze intenzivne poselitve brez "valobrana", ki je bil narejen iz tanjših kolov, kar se zdi iz zgoraj zapisanega nerazumljiva ugotovitev, ki zahteva pojasnilo. Tudi sicer naj bi bila omenjena struktura postavljena za zaščito naselja pred tekočo vodo (glej *ibid.*, 330), ki je nehala ogrozati najdišče šele v tretjem tisočletju. Na str. 326 avtorji članka namreč namigujejo, da: "The organic infill of the palaeochannel that runs parallel to the site dates

⁷³ Glej Bregant 1974b, pril. 1: XI, XII; ead. 1975, pril. 3: XV; za kvadranta LXXII in LXXIII podatki niso objavljeni, fotokopijo izvorne dokumentacije hrani Inštitut za arheologijo ZRC SAZU.

⁷⁴ Prim. Bregant 1974b, pril. 1: IX, X; ead. 1975, pril. 3: XV.

⁷⁵ Mlekuž et al. 2012, Fig. 6.

⁷⁶ Bregant 1975, pril. 3: XVIII.

⁷⁷ *Ibid.*, pril. 3: XXI.

⁷⁸ *Ibid.*, pril. 3: XXIII.

⁷⁹ *Ibid.*, pril. 4: XXX.

⁸⁰ *Ibid.*, pril. 4: XXXIX.

⁸¹ Podatki o označbi kvadrantov so na *sliki 1b*.

⁸² <http://oxforddictionaries.com/definition/english/garbage?q=Garbage> [zadnji dostop 15. okt. 2013].

⁸³ Janezu Dirjecu se zahvaljujem za informacijo o metodologiji izkopavanja na Maharskem prekopu med letoma 1972 in 1977.

⁸⁴ Pétrequin 1997, 104.

⁸⁵ Budja 1994, 170–173, 174.

Sl. 7: Ganvié, jezero Nokoué – Benin, Zahodna Afrika (Pétrequin 1997, Abb. 128).

Fig. 7: Ganvié, lake Nokoué – Benin, West Africa (Pétrequin 1997, Fig. 128).

the silting up of the channel to 2833–2466 calBC, attesting that the channel was abandoned before that date”.

Kdaj je torej tekoča voda tekla mimo naselja in od kdaj je “valobran”, ki je naselje varoval pred vodo? S *slike 4* in na podlagi sklepanja na sočasnost med “valobranom” in strugo s tekočo vodo (ibid., 330) lahko sklepamo, da je “valobran” stal že v obdobju pred nastopom mlajše intenzivne poselitvene faze, kar dokazujejo koli z nižjimi absolutnimi višinami. Med njimi je v kvadrantu 4 tudi nekaj izjem z izmerjenimi višjimi absolutnimi višinami (*sl. 4*), kar kaže, da je bil krajši odsek valobrana postavljen oz. da je bil valobran na krajšem odseku popravljan v obdobju mlajše intenzivne poselitvene faze. Na *sliki 4* najdemo tudi tretjo skupino, ki je ostala kronološko neopredeljena, čeprav so ob kolih višine velikokrat zabeležene, kar je še posebej razvidno iz kvadranta 15.⁸⁶ Na podlagi takšnih ugotovitev torej lahko sklepamo, da je naselje okrog 3550 cal BC ščitil “valobran”, postavljen tudi iz do 850 let starih kolov, iz obdobja okrog 4400 cal BC. Nesmisel, čeprav ne gre za novost.⁸⁷ Je pa še nekaj več, iz zapisanega pridemo do jasnega zaključka, da je s takšno razlago višin kolov nekaj zelo narobe.

Zelo nenavadna, a v skladu z razlago palisade oz. “valobrana”, je potem tudi rekonstrukcija

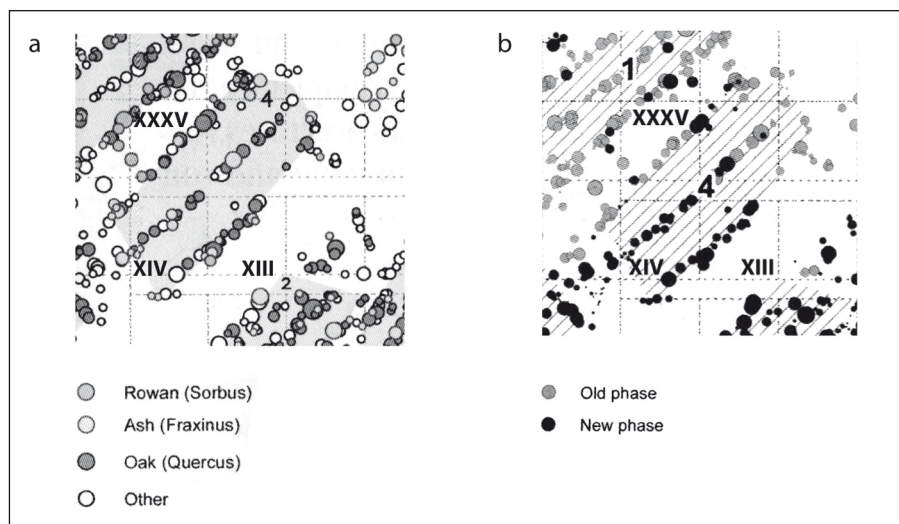
tlorisov koč, če jo povežemo z dvema fazama poselitve (tj. “Old phase” in “New phase”) na najdišču Maharski prekop. Avtorji jo povzemajo po članku iz leta 2006⁸⁸ in je že takrat zahtevala podrobno analizo, saj je spornih več točk, a vsaj na nekaterih segmentih naredimo to ob tej priliki. Na *sliki 5* (Mlekuž et al. 2012, 330) povezujejo krožce, ki predstavljajo navpične nosilne kole. Iz tega so dobili pravokotnike, ki naj bi predstavljali tlorise posameznih objektov. Za primer vzemimo kočo s *slike 8a*, kjer je pod št. 4 osenčen pravokotni tloris objekta s približno izmero 12 × 5 m (glej še *sl. 1b*). Trik je že na naslednji str. 331, s *slike 8b* je namreč razvidno, da je tloris dejansko sestavljen iz dveh sestavnih delov: starejšega (med 4400 in 4000 cal BC) na severovzhodni strani s podaljšano zahodno linijo kolov (*sl. 9c*) in mlajšega (med 3800 in 3550 cal BC) na jugozahodni strani (*sl. 9d*) s koli v dveh vrstah, ki sežejo malo čez polovico dolžine tlorisa koč št. 4, ki je, kot pišejo, približno vsaj dvesto let mlajši od starejšega dela objekta.⁸⁹ Glede na to, kar je ugotovljeno že pri “valobranu”, se ponuja razlaga, ki pravi, da so prazgodovinski prebivalci Maharskega prekopa k staremu delu koč št. 4 s podaljšano zahodno vrsto nosilnih kolov preprosto dodali še dve krajši vrsti in tako dobili nov prostoren objekt iz novih, a tudi najmanj približno dvesto let starih kolov (sic)

⁸⁶ Glej Bregant 1975, pril. 3: XV.

⁸⁷ Prim. Budja 1994, 173.

⁸⁸ Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006, 260, Fig. 7.

⁸⁹ Mlekuž et al. 2012, 328.

Sl. 8: Maharski prekop. **a** – Detajl (s slike 5, Mlekuž et al. 2012) z osenčenim tlorisom koče št. 4 in legendo. **b** – detajl (s slike 6, Mlekuž et al. 2012), s šrafiranim tlorisom in kronološko opredeljenimi koli koče št. 4 in legendo. Fig. 8: Maharski prekop. **a** – Detail (from Figure 5, Mlekuž et al. 2012) with shaded ground plan of house no. 4 and a Legend. **b** – Detail (from Figure 6, Mlekuž et al. 2012) with striped ground plan and chronologically defined parts of house no. 4 and a Legend.

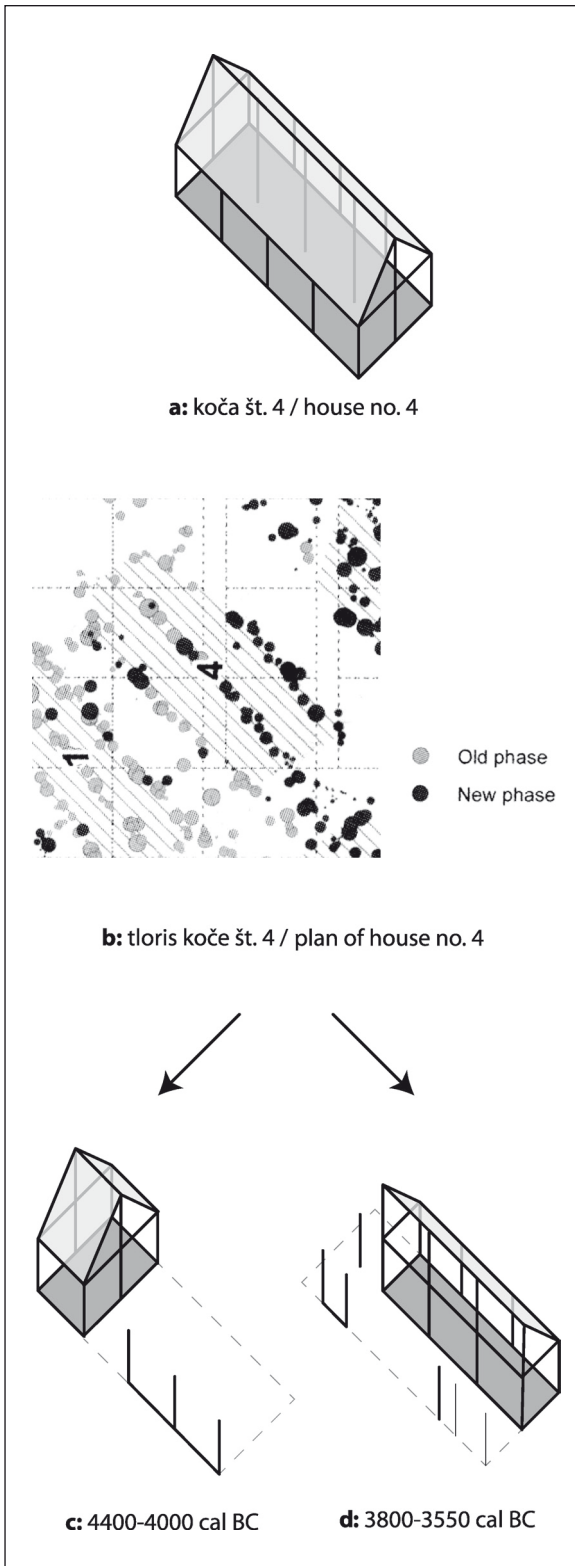
(sl. 9a). Žal, treba je zapisati, da se ob takšnem razmišljanju arheološka interpretacija konča, od tu dalje je to fantaziranje brez vsakega pomena.⁹⁰

Na podoben način razlagajo tudi razpršenost arheoloških najdb po najdišču. “Concentrations of stones are another common feature of the site ... Stones form distinctive clusters or features that were commonly found at the peripheral ends of houses. Stones were sometimes distributed along lateral rows of piles and are often associated with lenses of charcoal, indicating that they could be interpreted as remnants of thermal structures”, pri čemer izhajajo iz virov pri Bregantovi (Mlekuž et al. 2012, 330). Na str. 328 pišejo: “It appears that the site was settled for a much longer period, had distinct phases of occupation, and shows traces of earlier visits or activities”, na drugem mestu na str. 326 in 328: “a period of intensive occupation dating between 4400 and 4000 calBC, and a second occupation period between 3800 to 3550 calBC” itd., skratka trdijo, da je bil Maharski prekop dolgo časa oz. dvakrat intenzivno poseljen. Torej, v katero obdobje intenzivne poselitve sodijo kamni, okrog katerih je najti oglje itn.? Ne verjamem, upam, da tudi oni sami ne, v trditev s str. 331: “At long-term settlements, we cannot assume any direct relation between structural remains and artefact distribution.” Z razmišljanjem na takšen način se

namreč zdi fantazijsko in nesmiselno razpravljanje o distribuciji najdb na arheološkem najdišču ter s tem povezana trditev: “The distribution of pottery at Maharski prekop is clustered. We can observe at least three distinct concentrations: one in the paleochannel in the southern part of the site; in the central part of the site; around old phase house 1 and between new phase houses 2, 4 and 5” (ibid., 331). Razvidno je namreč, da mešajo vertikalno in horizontalno stratigrafijo, izrecno namreč navajajo: “Therefore, the stratigraphic position of artefacts within the ‘cultural layer’ is lost, compelling us to treat the artefacts as only a single spatial distribution over the site” (ibid., 330) in objavljajo načrt naselja s koli z različnimi višinami, na podlagi katerih prepoznajo dve intenzivni fazi poselitve (sl. 4). Kaj je nosilce mlajše intenzivne poselitvene faze prignalo, da so na območju “stare” koče št. 1 pustili prazen prostor? Ali so jih morda motili ostanki starejšega objekta? Ali pa naj sprejmemo celo tezo, da je tam stala več sto let stara in morda še vedno uporabna lesena koča, ki je očitno morala stati v vlažnem okolju, kar velja tudi za vse druge organske ostanke na najdišču, sicer se ne bi ohranili? Fantazija!

V okviru teze o dolgotrajni poselitvi najdišča Maharski prekop je podobno problematična tudi obravnava keramike (glej sl. 10), ki spada v kategorijo kronološko najbolj indikativnih artefaktov z najdišča Maharski prekop. O izvoru maloštevilnih fragmentov, ki so tipološko primerljivi resniškim

⁹⁰ Podatke o trajanju uporabe koliščarskih koč na Ljubljanskem barju dobimo npr. pri Velušček, Čufar, Levanič 2000.

Sl. 9: Maharski prekop. Rekonstrukcija gradbenih dejavnosti na območju kočice št. 4, na podlagi slikovnega gradiva (slike 5 in 6 pri Mlekuž et al. 2012).

Fig. 9: Maharski prekop. Rekonstrukcija building activities in the area of house no. 4, based on graphics (Figures 5 and 6 in Mlekuž et al. 2012).

najdbam, sem že pisal,⁹¹ zato jih v nadaljevanju ne omenjam več. Pomembnejše se zdi vprašanje, kam sodijo za potrebe analize funkcionalno razvrščene skupine posod s sl. 10, ki so označene kot "Typical vessels from each defined use group from Maharski prekop" (Mlekuž et al. 2012, 336): 1. v starejšo (4400–4000 cal BC), ali 2. v mlajšo (3800–3550 cal BC) fazo intenzivne poselitve, ali morda v nobeno izmed njih? Na podlagi objavljenih skupin glede na njihovo namembnost na sl. 10 sicer ni težko ugotoviti, da gre za časovni okvir badenske kulture, kar ni nič novega.⁹² Podobno, vsaj približno tako, je nekoč menil tudi Budja.⁹³

Najpomembnejši in hkrati najzanimivejši del obravnavanega izvajanja so vsekakor radiokarbonske datacije, na katerih sloni celotna teza o poselitvi in starosti Maharskega prekopa, ki jo v članku zagovarjajo avtorji. Zdi se, da se povsem ne zavedajo, kaj takšne razlage potegnejo za sabo, čeprav na str. 328 na kratko razglabljajo tudi o posledicah. Datumi se jim očitno zdijo zelo pomembni, saj jih navajajo večkrat, tako oni (Mlekuž et al. 2012, tabela 1 in slike 2, 3) kot kolegi v članku, ki sledi njihovemu.⁹⁴

Na tabeli 1 navajajo 35 radiokarbonskih datumov: 22 je pridobljenih z meritvijo starosti organskih ostankov na keramiki, petkrat so datirani les oz. leseni koli in šestkrat živalske kosti. Datum z laboratorijsko oznako AA-27182 je bil pridobljen z analizo oglja iz profila MP1 v jarku v globini 63–61 cm.⁹⁵ Datum z laboratorijsko oznako Z-353 pa je bil pridobljen na vzorcu lesa iz testne sonde 4, ki je bila zastavljena bližje najdišču Strojanova voda (glej sl. 3), zato je najprej treba odgovoriti na vprašanje, h kateremu najdišču dejansko sodi.⁹⁶ Teza, da je Maharski prekop del nekega večjega, a razpršenega naselja,⁹⁷ je namreč še vedno povsem brez dokazov, tako dendrokronoloških kot tudi klasično arheoloških.⁹⁸

Na str. 326 so na podlagi radiokarbonskih datacij ugotovili, da: "A new series of direct dates of pottery significantly contributes to the chronology of the site", na str. 328 pa menijo, da: "Therefore, new chronological sequence for Maharski prekop also

⁹¹ Glej op. 27 in npr. Velušček 2009a, 298–299.

⁹² Po Parzinger 1984, Tab. 4; Velušček 2004c, tab. 5.3.1.

⁹³ Budja 1983, 81.

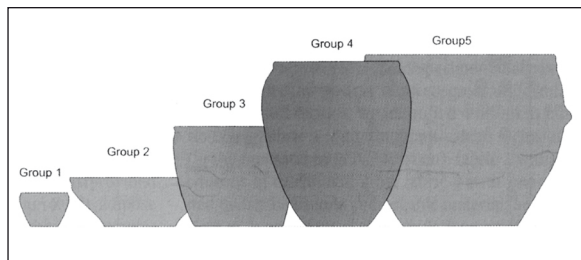
⁹⁴ Ogrinc et al. 2012, Fig. 1; Tab. 1.

⁹⁵ Po Budja, Mlekuž 2008a, tab. 1.

⁹⁶ Glej Bregant 1975, 10–11, pril. 1 in Velušček, Čufar 2008, sl. 3.

⁹⁷ Glej npr. Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006, 261.

⁹⁸ Prim. Velušček, Čufar 2008; Velušček 2009a.

Sl. 10: Značilne oblike posod po definiranih funkcionalnih skupinah (Mlekuž et al. 2012, Fig. 10).

Fig. 10: Characteristic vessel shapes according to defined functional groups (Mlekuž et al. 2012, Fig. 10).

has implications for the chronology of the micro-region, as the gaps in the chronology are filled.” Ali je verjeti tem trditvam? Iz do sedaj zapisanega je razvidno, da gre dejansko za vero in odločitev, ne pa za moč dokazov. Znanost pa temelji in se razvija ravno na moči faktov in argumentov, ki jih je v obravnavanem pisanju zelo malo, vsaj takih, ki prepičajo.

V pravilnost datacij se ne morem spuščati, ker zaupam v korektno strokovno delo v laboratorijih,⁹⁹ tudi sicer nimam informacij, ki bi kazale nasprotno. Tematika, o kateri je treba razpravljati, pa so konkretne datacije organskih ostankov s keramike z Maharskega prekopa: kako se je do njih prišlo oz. kaj je dejansko datirano? Iz pisanja v dveh člankih¹⁰⁰ ni povsem jasno, ali gre vedno za ostanke hrane ali morda za neke druge organske ostanke, kar je lahko problematično¹⁰¹ in v primeru obravnavanih datacij morda celo ključno vprašanje. Pri Ogrinc et al. 2012 izvemo, da: “We selected 20 pottery fragments for a pilot chemical study encompassing lipid distribution including fatty acids, stable isotope composition ... and the di- and triacylglycerols distribution of organic residues ... Within the assemblage, three samples (MP85, MP158A and MP181) were obtained from charred organic residues from vessel surfaces.”¹⁰² Pri tem je treba poudariti, da dva vzorca (MP85 in MP181) nista radiokarbonsko datirana,¹⁰³ pri tretjem (MP158A) pa je datacija pokazala na čas 4860 ± 40 BP oz. 3710–3527 cal BC.¹⁰⁴ Datirani so bili tudi organski ostanki

s sedemnajstih fragmentov keramike, na katerih je bila opravljena raziskava lipidov, tj. ostankov maščob.¹⁰⁵ Avtorji obravnavanega prispevka enkrat pišejo, da so datirani “food residue” (Mlekuž et al. 2012, tabela 1), drugič “organic residues”,¹⁰⁶ ali “charred organic deposits”¹⁰⁷, ali “carbonised food/organic residues” (Mlekuž et al. 2012, 328). Vsekakor pogrešam transparentnost! Zakaj ne razložijo natančno, kaj so poslali na datiranje? Zakaj tako pomembnih fragmentov ne objavijo, da si strokovna javnost lahko ustvari vtis o izpovedni vrednosti predstavljenih datacij? Na takšen način izgublja vrednost tudi tisto, kar bi vrednost lahko imelo, saj se ustvarjata manipulativno okolje in skrivalnica, kar je verjetno odraz nezaupanja v lastno raziskovanje. Skratka, v obravnavanem članku pogrešam transparentno povezavo med oblikami posod in radiokarbonskimi datumi, ki je zagotovo, kot se zdi, ključna.

Ker v obravnavanem prispevku opažam, da prihaja do velikega neskladja med rezultati različnih raziskovalnih postopkov,¹⁰⁸ kar je posledica skoraj popolnega ignoriranja različnih skupin temeljnih podatkov, ključnih za razumevanje arheološkega najdišča Maharski prekop, naj opozorim, da se to ne dogaja prvič. Naj omenim spodmol Pod Črmukljo, kjer je Budja menil, da je bila najdena keramika v čistem mezolitskem kontekstu in je iz tega vira namigoval na nujno sočasnost.¹⁰⁹ Sedaj, ko je keramika objavljena, pravzaprav je objavljena le fotografija z vso keramiko iz plasti z mezolitskimi najdbami in dodatno še fotografija ter risbe fragmentov posod, ki so narejene na lončarskem kolesu,¹¹⁰ bo težko prepričati dobronamerno strokovno javnost, ki spremlja literaturo in se spozna na problematiko, v pravilnost njegovih sklepov.

Kot naslednji primer, ko se teza postavlja na podlagi enega nabora analiz in se pri tem druge zanemarijo oz. prikrijejo, naj navedem datacijo “pokopov” v Ajdovski jami, kjer so, kljub izredno homogeni keramiki,¹¹¹ prišli do zaključka, da so na jamska tla polagali trupla v obdobju 6400 do 5300 cal BP.¹¹² Nenavadna ugotovitev, še posebno,

¹⁰⁵ Glej Ogrinc et al. 2012, Tab. 1 in prim. Mlekuž et al. 2012, Tab. 1.

¹⁰⁶ Ogrinc et al. 2012, 340.

¹⁰⁷ Ogrinc et al. 2012, Fig. 1.

¹⁰⁸ Prim. npr. Velušček, Čufar 2008; Velušček 2009a; Mlekuž et al. 2012.

¹⁰⁹ Budja 1996, 325–326.

¹¹⁰ Velušček 2007, sl. 2, 4, 5.

¹¹¹ Glej Velušček 2006b, 37.

¹¹² Po Ogrinc, Budja 2005, 105, 113.

⁹⁹ Pri tem imam v mislih laboratorije na Poljskem (Poz-) in v ZDA (AA-, Beta-).

¹⁰⁰ Glej Mlekuž et al. 2012 in Ogrinc et al. 2012.

¹⁰¹ Glej Žibrat Gašparič 2008.

¹⁰² Ogrinc et al. 2012, 340.

¹⁰³ Ibid., Tab. 1.

¹⁰⁴ Glej Mlekuž et al. 2012, Tab. 1; Ogrinc et al. 2012, 341, Fig. 1; Tab. 1.

če je soavtor besedila arheolog, ki je kljub vsemu spodbudila druge raziskovalce in nato pripeljala do pozitivne rešitve, tj. direktnega datiranja človeških kosti.¹¹³ Rezultat je bil pričakovan, saj se je polaganje mrtvih k večnemu počitku v Ajdovski jami zožilo na obdobje okrog 4300 pr. Kr., ki najverjetneje ni presegalo ene generacije oz. je bilo še krajše.¹¹⁴

Z Ajdovsko jamo je povezan tudi skoraj šolski primer interdisciplinarne raziskave, ki so jo vodili slovenski raziskovalci in je bila izpeljana tako, kot je treba. Alojz Šercelj je pri določevanju rastlinskih ostankov iz paleolitskega najdišča Divje babe I prepoznal tudi zogleleno zrno ječmena, kar bi, če bi resnično izviralo iz paleolitske plasti, predstavljalo skoraj nepredstavljivo, nekaj izjemnega, svetovno senzacijo.¹¹⁵ Zato je Ivan Turk, vodilni raziskovalec v jami, zrno poslal na AMS-datiranje v Kanado, ki je pokazalo, da vprašljiva najdba sodi v eneolitik.¹¹⁶ Korekten znanstveni pristop je ovrzel dvom glede starosti. Še več, Šercelj se je nato spomnil, da je najbrž prišlo do nehotenega mešanja z vzorci iz Ajdovske jame, saj jih je določeval dan pred tistimi iz Divjih bab. Za takšno znanstveno korektnost je treba biti pošten do sebe in drugih, odprt za znanstveno kritiko.

Kot omenjeno, obravnavanemu prispevku manjka kritičen pogled na novo skupino radiokarbonskih datumov. Zdi se, da se avtorji do njih obnašajo podobno kot Bregantova, ko je na mizo dobila radiokarbonske datacije iz laboratorija v Zagrebu in jih v razlagi kratko malo prezrla,¹¹⁷ s tem, da ignorirajo ali si priredijo vse, kar je bilo na Maharskem prekopu do "njihovih" radiokarbonskih datumov ugotovljeno, da le ustreza njihovi tezi. Če Bregantovo v kontekstu časa lahko še razumemo, je njihovo izvajanje nekorektno in kot tako strokovno povsem nedopustno.

Ponovno se ustavimo pri številu radiokarbonskih datumov. Z območja najdišča jih na tabeli 1 (Mlekuž et al. 2012, 327) navajajo 33 oz. 34, če k najdišču prištejemo tudi datirano oglje (AA-27182). Kot je bilo omenjeno, vzorec iz testne sonde 4 (mediana: 2991 cal BC) ne sodi k obravnavanemu najdišču. V analizo, kar je razvidno s slike 3 (ibid., 328), pa jih vključujejo 27. Zakaj toliko in kateri med njimi so bili izbrani, ni pojasnjeno. Od tega se pri šestih datacijah organskih ostankov na keramiki vrednost

mediane giblje od 4327 do 4016 cal BC. Na čas med 4400 in 4000 cal BC pri 2-sigma kaže sedem datumov, zato preseneča, da na str. 328 pišejo: "*at least 14 of the new dates obtained from pottery fall into the period between 4400 and 4000 calBC*" (sic). Pri enajstih vzorcih se vrednost mediane giblje med 3782 in 3563 cal BC. V nadaljevanju tako pridobljena vrha na krivulji prevedejo v dve intenzivni fazi poselitve: "*The sum of distribution of AMS radiocarbon dates demonstrates roughly a bimodal distribution of probabilities, with a period of intensive occupation dating between 4400 and 4000 calBC, and a second occupation period between 3800 to 3550 calBC*" (ibid., 326, 328). Pri tem pa je zelo narobe trditev: "*The oak chronology of 173 years from Maharski prekop is dated between 3661 and 3489 calBC ... This corresponds well with the second concentration of radiocarbon dates presented above and indicates a period of intensive building and other activities at the site*" (ibid., 328), saj ne drži. Poudarjam, **za kronologijo poselitve Maharskega prekopa so edino pomembni datumi poseka lesa in ne obdobje njegove rasti, ki vsi padejo v čas krepko po vaši drugi intenzivni fazi poselitve, po letu 3550 cal BC,**¹¹⁸ in se vsekakor bolje ujamejo z datumi okrog 3500 cal BC, ki jih na tabeli 1 z 2-sigma razponom navajajo trinajst.¹¹⁹ Od tega so datirani organski ostanki s keramike v petih primerih, petkrat so datirane živalske kosti, dvakrat les in enkrat ostanki oglja. Poleg zgoraj navedenih vrednosti mediane od 4327 do 4016 in 3782 do 3563 cal BC je z Maharskega prekopa datiranih še 16 vzorcev z mediano: 5523, 3547, 3543, 3543, 3511, 3495 (kost), 4612, 3990, 3868, 3464, 2406 (organski ostanki na keramiki), 3872, 3477, 3392, 3011 (les) in 3463 cal BC (ogljje). Ključna ugotovitev za razumevanje teh podatkov šele sledi: "*The intriguing older dates from Maharski prekop testify to sporadic activities at the site before the intensive occupation period between 4400 and 3550 calBC. Thus, one sample of animal bone yielded a date 5615–5475 calBC, which makes it contemporaneous with the date of a Mesolithic site at the Breg pri Škofljici (5843–5307 calBC). Additionally, one date of charred food/organic residues on pottery (4708–4502 calBC) is roughly contemporaneous with the dates from Resnikov prekop ... As already*

¹¹³ Bonsall et al. 2007, 731–732.

¹¹⁴ Ibid., 734.

¹¹⁵ Ivan Turk, ustni vir.

¹¹⁶ Turk 1989, 56.

¹¹⁷ Bregant 1975, 49.

¹¹⁸ Glej in prim. Velušček, Čufar 2008, sl. 7.

¹¹⁹ Laboratorijske št. AMS-datacij: Poz-48521, -48520, -48661, -48659, -48518; Beta-219610, -219611, -219606, -219607, -219608; AA-27182; in dveh konvencionalnih datumov: Z-315, -278 (po Mlekuž et al. 2012, Tab. 1).

mentioned, the radiocarbon date of the organic infill of the palaeochannel (2833–2466 calBC) indicates the terminus ante quem for the palaeochannel located next to the site, suggesting that the palaeochannel silted up before that date. One date of carbonised food/organic residue on pottery from Maharski prekop comes immediately after this event, suggesting sporadic activities continued after the abandonment of the site” (ibid., 328). Najbolj pade v oči, da najprej utemeljujejo dve intenzivni fazi poselitve med 4400–4000 in 3800–3550 cal BC (ibid., 326, 328), nato pa nadaljujejo z eno intenzivnejšo fazo med 4400 in 3550 cal BC (ibid., 328). Na približno dvestoleten hiatus: “These two concentrations are separated by a gap of around 200 years after 4000 calBC” (ibid., 328), so tako očitno še na isti strani kar pozabili.

V nadaljevanju nato trdijo, da dva starejša datuma (mediana: 5523, 4612 cal BC) dokazujeta sporadične aktivnosti na najdišču, ki naj bi se dogajale tudi še v tretjem tisočletju (ibid., 328), v obdobju Dežmanovih kolišč, kar jim dokazuje datum z mediano 2406 cal BC (Poz–48519).

Naj spomnim, tudi slednja domneva ni novost, saj je na podlagi redkih keramičnih fragmentov podobno razlagala že Bregantova.¹²⁰ Iz podatkov, ki jih predstavljajo, je o dejanski interpretativni vrednosti predlaganega radiokarbonskega datuma (Poz–48519) težko razpravljati, a kar se nanaša na tipologijo keramike, domneva Bregantove zagotovo ne drži, saj za kronološko indikativne kose najdemo analogije v krogu kultur četrtega tisočletja.¹²¹ Obenem se lahko vprašamo, kaj v okviru “sporadičnih aktivnosti” pomeni datum z mediano 3011 cal BC (Z–305)? Ali gre za “sporadično aktivnost”, ki so jo pozabili navesti? Kako lahko npr. pojasnijo, da so obdobja teh aktivnosti (mediane treh datumov: 5523, 4612, 2406 cal BC) bistveno drugačna po intenzivnosti poselitve od obdobja med 4400 in 4000 cal BC, ki je dokumentirano s šestimi oz. sedmimi¹²² datacijami, katerih vrednost mediane se giblje od 4327 do 4016/3990 cal BC, pri 2-sigma razponu pa od 4366 do 3952/3811 cal BC. Za statistiko v arheologiji je gotovo zanimiva trditev, da je en radiokarbonski datum na stoletje, kot je npr. za 47. stoletje (mediana: 4612 cal BC),

treba povsem drugače razumeti kot šest ali sedem datumov, razpršenih na štiristo let, med 4400 in 4000 cal BC, in od tega se v slednji skupini datumi celo grupirajo v treh podskupinah z mediano: 1. podskupina (4327), 2. podskupina (4171, 4139, 4120, 4109) in 3. podskupina (4016/3990 cal BC).

SKLEP

Ob sklepu naj se povrnem k osnovnemu problemu, ki ga odpira obravnavani prispevek. Iz zapsanega lahko zaključimo, da naj bi bil Maharski prekop poseljen oz. so na območju najdišča zaznane “sporadične aktivnosti” v presledkih od sredine šestega do sredine tretjega tisočletja pr. Kr., le v obdobju, ki ga dokumentirajo gradbene dejavnosti hrastove kronologije (pribl. med 3515 in 3490 ± 10 cal BC)¹²³ in, če hočete, v obdobju, ki naj bi ga zaobjela Parzingerjeva horizonta (sredina in okvirno druga polovica četrtega tisočletja pr. Kr.),¹²⁴ ugotavljajo, da poselitve na Maharskem prekopu ni bilo oz. kot pišejo: “The final spike after 3500 calBC can be attributed to a wiggle in the calibration curve between 3500 and 3400 calBC” (Mlekuž et al. 2012, 328).

S pojasnjevanjem na takšen način je jasno, da pripeljejo vsako resno arheološko razpravo do absurda. Ponovno se zastavljajo nekoč¹²⁵ že postavljena vprašanja o tem, zakaj so se ohranili organski ostanki? O kakšnem okolju se pogovarjamo: suhih ali mokrih tleh? Ali naslednje nesmiselno vprašanje o tem, kaj še ostane od lesa na mokrotnem Ljubljanskem barju po več kot dvesto letih uporabe? Itd.¹²⁶

Pomembna so tudi vprašanja o keramiki. O tem, kakšna je keramika z Maharskega prekopa, ki je značilna za drugo polovico petega tisočletja pr. Kr.? Kakšna je keramika z Maharskega prekopa, ki je značilna za prvo polovico četrtega tisočletja? Zakaj so analogije s Hočevarico¹²⁷ in npr. Strojano vodo¹²⁸ samo v posameznih oblikah, kvaliteti izdelave keramike in skoraj nič v ornamentu? Kako je s keramiko, za katero najdemo analogije po najdiščih druge polovice četrtega tisočletja na

¹²⁰ Glej Bregant 1975, 43–45.

¹²¹ Glej Parzinger 1984, 37–39, Taf. 2, 3; Velušček 2004c; Velušček, Čufar 2010.

¹²² V primeru, da v skupino vključimo tudi datum z mediano 3990 cal BC (Poz–48509: 5180 ± 40; 2-sigma razpon: 4219–3811 cal BC) (po Mlekuž et al. 2012, Tab. 1).

¹²³ Npr. Velušček, Čufar 2008; Čufar et al. 2010; Čufar, Velušček, Kromer 2013.

¹²⁴ Glej npr. Parzinger 1992.

¹²⁵ Glej npr. Velušček 2007, 426–429; 2009a, 297–306; Andrič 2009, 317–324.

¹²⁶ Glej npr. Velušček 2009a.

¹²⁷ Glej Velušček 2004b, 228–230.

¹²⁸ Glej Velušček, Čufar 2008, 36.

Sl. 11: Erodiran desni breg Iščice na območju prazgodovinskega naselja Spodnje mostišče. V profilu je dobro vidna naselbinska kulturna plast iz druge polovice četrtega tisočletja pr. Kr.

Fig. 11: Eroded right bank of the Iščica in the area of the prehistoric settlement Spodnje mostišče. In profile the settlement cultural layer from the second half of the fourth millennium BC is clearly visible.

Ljubljanskem barju,¹²⁹ ki, tako trdijo, nima nič skupnega s poselitvijo na Maharskem prekopu?

Odgovor je preprost. V diskusijo so vpeljali nekaj, česar očitno nimajo namena narediti razumljivo niti se potruditi, da bi se njihovo izvajanje iz stavka v stavek: “A new series of direct dates of pottery significantly contributes to the chronology of the site ... The sum of distribution of AMS radiocarbon dates demonstrates roughly a bimodal distribution of probabilities, with a period of intensive occupation dating between 4400 and 4000 calBC, and a second occupation period between 3800 to 3550 calBC ... These two concentrations are separated by a gap of around 200 years after 4000 calBC” (ibid., 326, 328), ... “Therefore, the stratigraphic position of artefacts within ‘cultural layer’ is lost, compelling us to treat the artefacts as only a single spatial distribution over

the site ... People tend to dump refuse some distance from where it was produced, and where others have previously dumped refuse, producing concentrations. The distribution of pottery at Maharski prekop is clustered ... At long-term settlements, we cannot assume any direct relation between structural remains and artefact distribution” (ibid., 330, 331), iz slike v sliko (prim. sl. 8a in 8b) itd., medsebojno podpiralo. Skratka, v strokovno literaturo vnašajo kost za glodanje, ki bo najbrž že v odgovoru na ta diskusijski prispevek doživela nadaljnjo transformacijo, v maniri že vidnih fantastičnih in unikatnih razlag, ki pa seveda davkoplačevalce v konkretnem denarju drago stanejo.

Pa še to. Pred dnevi sem hodil po Ljubljanskem barju in posnel nekaj zame šokantnih fotografij, kako Iščica spodjeda kulturno plast kolišča Spodnje mostišče (sl. 11). Strošek zaščite je minimalen, vsekakor manjši od sredstev, ki so jih avtorji obravnavanega prispevka do sedaj porabili za radiokarbonsko dati-

¹²⁹ Npr. Stare gmajne (Velušček 2009b) in Blatna Brezovica (Korošec 1963; Velušček 2009c); glej še Parzinger 1984.

ranje. Predlagam, da jih v bodoče namenijo zaščiti, v nasprotnem bo v nekaj desetletjih diskusija potekala le še o oslovi senci, brez možnosti, da se takšne ali drugačne teze preverijo na terenu. Da o kulturnem spomeniku v okviru UNESCO ne govorimo!

Zahvala

Diskusijski članek je bil pripravljen v okviru projekta *Prazgodovinska kolišča na Ljubljanskem barju, Slovenija: kronologija, kultura in paleookolje* (L6-4157) in raziskovalnega programa *Arheološke raziskave* (P6-0064).

- ANDRIČ, M. 2009, Holocenske paleoekološke in paleohidrološke razmere na Ljubljanskem barju – prispevek k diskusiji / The Holocene palaeoecological and palaeohydrological conditions at Ljubljansko barje – a contribution to discussion. – *Arheološki vestnik* 60, 317–331.
- BONSALL, C., Mi. HORVAT, K. McSWEENEY, M. MASSON, T. F. G. HIGHAM, C. PICKARD, G. T. COOK 2007, Chronological and Dietary Aspects of the Human Burials from Ajdovska cave, Slovenia. – *Radiocarbon* 49, 727–740.
- BREGANT, T. 1964, Poročilo o raziskovanju kolišča in gradbenih ostalin ob Resnikovem prekopu pri Igu (Bericht über die Forschungsarbeiten an dem Pfahlbau und den Bauresten am Resnik Kanal bei Igu). – *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 1, 7–23.
- BREGANT, T. 1974a, Kolišče ob Maharskem prekopu pri Igu – raziskovanja leta 1970 (Der Pfahlbau am Maharski-Kanal bei Igu – Untersuchungen im Jahre 1970). – *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 3, 7–35.
- BREGANT, T. 1974b, Kolišče ob Maharskem prekopu pri Igu – raziskovanja leta 1972 (Der Pfahlbau am Maharski-Kanal bei Igu – Untersuchungen im Jahre 1972). – *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 3, 39–68.
- BREGANT, T. 1975, Kolišče ob Maharskem prekopu pri Igu – raziskovanja 1973. in 1974. leta (Der Pfahlbau am Maharski-Kanal bei Igu – Forschungen aus den Jahren 1973 und 1974). – *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 4, 7–114.
- BREGANT, T. 1984, Novi rezultati raziskav Ljubljanskega barja. – V / In: *Zgodovina Ljubljane – Prispevki za monografijo*, Kronika, 22–27, Ljubljana.
- BREGANT, T. 1996, Starejša, srednja in mlajša kamena doba ter bakrena doba / Early, Middle and Late Stone Ages, Copper Age. – V / In: *Pozdravljeni, prednamci! Ljubljana od prazgodovine do srednjega veka / Ancestral encounters! Ljubljana from Prehistory to the Middle Ages*, 18–45, Ljubljana.
- BUDJA, M. 1983, Tri desetletja razvoja teorij o poznem neolitu in eneolitu severozahodne Jugoslavije (Drei Jahrzehnte der Entwicklung der Theorien über das Spätneolithikum und das Äneolithikum des nordwestlichen Jugoslawien). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 11, 73–83.
- BUDJA, M. 1994, Spreminjanje naravne in kulturne krajine v neolitiku in eneolitiku na Ljubljanskem barju I (Landscape Changes in the Neolithic and Eneolithic in Slovenia. Case Study: Ljubljansko barje I). – *Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji* 22, 163–181.
- BUDJA, M. 1996, Neolitizacija Evrope. Slovenska perspektiva. Prispevek k diskusiji / Neolithisation of Europe. The Slovene Aspect. Contribution to the Discussion. – *Arheološki vestnik* 47, 323–329.
- BUDJA, M., D. MLEKUŽ 2008a, Poplavna ravnica Ižice in prazgodovinska kolišča / The Ižica floodplain and “pile-dwellings” in prehistory. – *Arheološki vestnik* 59, 359–370.
- BUDJA, M., D. MLEKUŽ 2008b, Settlements, landscape and paleoclimate dynamics on the Ižica floodplain of the Ljubljana Marshes. – *Documenta Praehistorica* 35, 45–54.
- ČUFAR, K., T. KORENČIČ 2006, Raziskave lesa z Resnikovega prekopa in radiokarbonsko datiranje / Investigations of Wood from Resnikov Prekop and Radiocarbon Dating. – V / In: Velušček 2006a, 123–127.
- ČUFAR, K., B. KROMER, T. TOLAR, A. VELUŠČEK 2010, Dating of 4th millennium BC pile-dwellings on Ljubljansko barje, Slovenia. – *Journal of Archaeological Science* 37, 2031–2039.
- ČUFAR, K., A. VELUŠČEK 2004, Dendrokronološke raziskave na koliščarski naselbini Hočevarica / Dendrochronological research of the Hočevarica pile dwelling settlement. – V / In: Velušček (ur. / ed.) 2004d, 274–280.
- ČUFAR, K., A. VELUŠČEK, B. KROMER 2013, Two decades of dendrochronology in the pile dwellings of the Ljubljansko barje, Slovenia. – V / In: N. Bleicher et al. (ur. / eds.), *Dendro. Chronologie – Typologie – Ökologie*, Festschrift für André Billamboz zum 65. Geburtstag, 35–40, Freiburg im Breisgau.
- ČUFAR, K., A. VELUŠČEK, T. TOLAR, B. KROMER 2009, Dendrokronološke raziskave na koliščarski naselbinah Stare gmajne in Blatna Brezovica / Dendrochronological research at the pile-dwelling settlements Stare gmajne and Blatna Brezovica. – V / In: Velušček (ur. / ed.) 2009d, 177–195.

- DESCHMANN, K. 1876, Bericht über die Pfahlbauten-aufdeckungen im Laibacher Moore im Jahre 1876. – *Dezemberheft des Jahrgang 1876 der Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 84, 471–484.
- DULAR, J., B. KRIŽ, D. SVOLJŠAK, S. TECCO-HVALA 1991, Utrjena prazgodovinska naselja v Mirenski in Temeniški dolini / Befestigte prähistorische Siedlungen in der Mirenska dolina und der Temeniška dolina. – *Arheološki vestnik* 42, 65–198.
- GASPARI, A., K. ČUFAR, M. ERIČ, T. TOLAR 2009, Predhodne arheološke in dendrokronološke raziskave na koliščarski naselbini Veliki Otavnik Ib pri Bistri / Preliminary archaeological and dendrochronological researches at the pile-dwelling settlement Veliki Otavnik Ib near Bistra. – V / In: Velušček (ur. / ed.) 2009d, 167–175.
- GREIF, T. 1997, Prazgodovinska kolišča Ljubljanskega barja. Arheološka interpretacija in poskus rekonstrukcije načina življenja (The prehistoric pile dwellings in the Ljubljansko barje. An archaeological interpretation and attempted reconstruction of the way of life). – *Arheo* 18.
- HAREJ, Z. 1978, Kolišče v Partih pri Igu na Ljubljanskem barju (Der Pfahlbau in Parte bei Ig auf dem Moor von Ljubljana). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 6, 61–94.
- HAREJ, Z. 1981–1982, Kolišče v Partih pri Igu na Ljubljanskem barju – raziskovanja 1978. in 1979. leta (Der Pfahlbau in Parte bei Ig auf dem Moor von Ljubljana – Forschungen in den Jahren 1978 und 1979). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 9–10, 31–99.
- HAREJ, Z. 1987, Kolišče v Partih pri Igu na Ljubljanskem barju. Raziskovanja leta 1981 (Der Pfahlbau in Parti bei Ig auf dem Moor von Ljubljana. Die Forschungen im Jahr 1981). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 15, 141–193.
- JESSE, S. 1954, Poročilo o sondiranju v okolici Iga pri Ljubljani (Report sur les sondages faits à Ig près de Ljubljana). – *Arheološki vestnik* 5, 95–111.
- KOROŠEC, J. 1963, *Prazgodovinsko kolišče pri Blatni Brezovici (Der Pfahlbau bei Blatna Brezovica)*. – Dela 1. razreda SAZU 14/10.
- LOŽAR, R. 1942, Stratigrafija in kronologija stavb na kolih pri Studencu (Stratigrafia e cronologia delle palafitte presso Studenc-Ig). – *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 23, 85–94.
- MLEKUŽ, D. 1999, Landscape dynamics on the Ljubljana Moor. – *Documenta Praehistorica* 26, 185–192.
- MLEKUŽ, D., M. BUDJA, N. OGRINC 2006, Complex settlement and the landscape dynamic of the Iščica floodplain (Ljubljana Marshes, Slovenia). – *Documenta Praehistorica* 33, 253–271.
- MLEKUŽ, D., A. ŽIBRAT GAŠPARIČ, M. HORVAT, M. BUDJA 2012, Houses, pots and food: the pottery from Maharski prekop in context. – *Documenta Praehistorica* 39, 325–338.
- OGRINC, N., M. BUDJA 2005, Paleodietary reconstruction of a Neolithic population in Slovenia: a stable isotope approach. – *Chemical Geology* 218, 103–116.
- OGRINC, N., M. GAMS PETRIŠIČ, D. ŽIGON, A. ŽIBRAT GAŠPARIČ, M. BUDJA 2012, Pots and lipids: molecular and isotope evidence of food processing at Maharski prekop. – *Documenta Praehistorica* 39, 339–347.
- PARZINGER, H. 1984, Die Stellung der Uferlandsiedlungen bei Ljubljana im äneolithischen und frühbronzezeitlichen Kultursystem der mittleren Donauländer (Mesto kolišč Ljubljanskega barja v eneolitiku in zgodnji bronasti dobi srednjega Podonavja). – *Arheološki vestnik* 35, 13–75.
- PARZINGER, H. 1992, Hornstaad-Hlinsko-Stollhof. Zur absoluten Datierung eines vor-Badenzeitlichen Horizontes. – *Germania* 70, 241–250.
- PÉTREQUIN, P. 1997, Ufersiedlungen im französischen Jura: eine ethnologische und experimentelle Annäherung. – V / In: H. Schlichtherle (ur. / ed.), *Pfahlbauten rund um die Alpen*, 100–107, Stuttgart.
- ŠINKOVEC, I. 2012, Kolišče na Špici v Ljubljani (Pile-dwelling site at Špica in Ljubljana). – V / In: A. Gaspari, M. Erič (ur. / eds.), *Potopljena preteklost. Arheologija vodnih okolij in raziskovanje podvodne kulturne dediščine v Sloveniji*, 251–258, Ljubljana.
- TURK, I. 1989, Izotopske metode datiranja nekoč in danes. Temeljne aplikacije v paleolitski arheologiji in kronologiji mlajšega pleistocena (Isotopische Methoden einst und heute. Grundlegende Applikationen in der paläolithischen Archäologie und Chronologie des Jungpleistozäns). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 17, 53–60.
- VELUŠČEK, A. 1997, *Metodologija naselbinskih raziskovanj na barjanskih tleh*. – Magistrsko delo / Master thesis, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- VELUŠČEK, A. 2001, *Srednja bakrena doba v osrednji Sloveniji*. – Doktorska disertacija / Dissertation, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- VELUŠČEK, A. 2004a, Past and present lake-dwelling studies in Slovenia: Ljubljansko barje (The Ljubljana Marsh). – V / In: F. Menotti (ur. / ed.), *Living on the lake in prehistoric Europe. 150 years of lake-dwelling research*, 69–82, London, New York.
- VELUŠČEK, A. 2004b, Sorodne naselbine na Ljubljanskem barju / Related settlements in the Ljubljansko barje. – V / In: Velušček (ur. / ed.) 2004d, 218–230.
- VELUŠČEK, A. 2004c, Hočevarica in horizont keramike z brazdastim vrezom (HKBV) v osrednji Sloveniji in sosednjih pokrajinah / Hočevarica and the pottery with furrowed incisions horizon (HKBV) in central Slovenia and neighboring regions. – V / In: Velušček (ur. / ed.) 2004d, 231–262.
- VELUŠČEK, A. (ur. / ed.) 2004d, *Hočevarica – eneolitsko kolišče na Ljubljanskem barju / Hočevarica – an eneolithic pile-dwelling in the Ljubljansko barje*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 8.
- VELUŠČEK, A. 2005, Ljubljansko barje v koliščarski dobi. – V / In: I. Slavec-Gradišnik, H. Ložar-Podlogar (ur. / eds.), *Pretrgane korenine*, Opera Ethnologica Slovenica, 191–216.
- VELUŠČEK, A. (ur. / ed.) 2006a, *Resnikov prekop, najstarejša koliščarska naselbina na Ljubljanskem barju / Resnikov prekop, the oldest Pile-Dwelling Settlement in the Ljubljansko barje*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 10.
- VELUŠČEK, A. 2006b, Resnikov prekop – sondiranje, arheološke najdbe, kulturna opredelitev in časovna uvrstitev /

- Resnikov prekop – Sample Trenching, Archaeological Finds, Cultural and Chronological Classification. – V / In: Velušček 2006a, 19–85.
- VELUŠČEK, A. 2007, Prispevek k diskusiji o procesu neolitizacije (A contribution to discussion of the process of Neolithization). – *Arheološki vestnik* 58, 425–434.
- VELUŠČEK, A. 2009a, Ljubljansko barje problemi razlage virov / The Ljubljansko barje, problems of interpretation. – *Arheološki vestnik* 60, 297–315.
- VELUŠČEK, A. 2009b, Koliščarska naselbina Stare gmajne pri Vedru / Stare gmajne pile-dwelling settlement near Verd. – V / In: Velušček (ur. / ed.) 2009d, 49–121.
- VELUŠČEK, A. 2009c, Koliščarska naselbina Blatna Brezovica / Blatna Brezovica pile-dwelling settlement. – V / In: Velušček (ur. / ed.) 2009d, 133–165.
- VELUŠČEK, A. (ur. / ed.) 2009d, *Koliščarska naselbina Stare gmajne in njen čas. Ljubljansko barje v 2. polovici 4. tisočletja pr. Kr. / Stare gmajne Pile-Dwelling Settlement and its era. The Ljubljansko barje in the 2nd half of the 4th millennium BC.* – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 16.
- VELUŠČEK, A., K. ČUFAR 2008, Novoopredeljeni najdišči keramike z brazdastim vrezom na Ljubljanskem barju / Newly determined sites with pottery with furrowed incisions from the Ljubljansko barje. – *Arheološki vestnik* 59, 31–48.
- VELUŠČEK, A., K. ČUFAR 2010, Dating of the pile dwellings at the Ljubljansko barje, Slovenia – the situation in 2008. – V / In: I. Matuschik et al. (ur. / eds.), *Vernetzung. Aspekte siedlungsarchäologischer Forschung*, Festschrift für Helmut Schlichtherle zum 60. Geburtstag, 345–355, Freiburg im Breisgau.
- VELUŠČEK, A., K. ČUFAR, M. CULIBERG, B. TOŠKAN, J. DIRJEC, V. MALEZ, F. JANŽEKOVIČ, M. GOVEDIČ 2004, Črešnja pri Bistri, novoodkrito kolišče na Ljubljanskem barju (Črešnja pri Bistri, a newly discovered pile-dwelling settlement in the Ljubljansko barje). – *Arheološki vestnik* 55, 39–54.
- VELUŠČEK, A., K. ČUFAR, T. LEVANIČ 2000, Parte-Iščica, arheološke in dendrokronološke raziskave / Parte-Iščica, archaeological and dendrochronological investigations. – *Arheološki vestnik* 51, 83–107.
- VELUŠČEK, A., B. TOŠKAN, K. ČUFAR 2011, Zaton kolišč na Ljubljanskem barju / The decline of pile-dwellings at Ljubljansko barje. – *Arheološki vestnik* 62, 51–82.
- VERBIČ, T. 2011, The sedimentary environment in the Ljubljansko barje basin during the pile-dwelling period / Sedimentacijsko okolje na Ljubljanskem barju v času kolišč. – *Arheološki vestnik* 62, 83–109.
- ŽIBRAT GAŠPARIČ, A. 2008, *Strukturna analiza neolitske keramike in lončarske tehnologije.* – Doktorska disertacija / Dissertation, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Dating of the archaeological site Maharski prekop at the Ljubljansko barje

Translation

INTRODUCTION

The first archaeological finds from the area of the fallow Veliko mostišče,¹ northeast of Ig at the Ljubljansko barje, where the archaeological site of Maharski prekop is situated, were known to Karl Deschmann in the initial period of pile-dwelling research. Therefore, he knew² of piles in the Iščica,³ which are today marked by the site name Spodnje mostišče.⁴ He also knew of⁵ the piles and other finds from Strojano graben,⁶ which are generally

known under the site name Strojanova voda.⁷ The pile-dwelling, for which the term Maharski prekop archaeological site seems more appropriate, was discovered by Staško Jesse who set an 18 m² size trench at plot 1252/1 of land reg. Ig in 1953.⁸ He attributed the finds to the extensive settlement (pile-dwelling) of Veliko mostišče,⁹ i.e. the united sites of Strojanova voda and Maharski prekop, which has for various reasons persisted in the expert writing to date.¹⁰

In 1970, extensive excavations started at Maharski prekop under the leadership of Tatjana Bregant. By 1977, over 1200 m² of surface had been researched

¹ Also Spodnje or Dolnje mostišče, Veliki mah etc.

² Deschmann 1876, 472.

³ Also Ižica or Išca.

⁴ E.g. Velušček, Čufar 2008, Fig. 5.

⁵ Deschmann 1876, 471–472.

⁶ Also “Strojanova voda”, “Maharski graben”, “kanal”, or “prekop”.

⁷ Velušček, Čufar 2008, 44–45.

⁸ Jesse 1954, 95–97.

⁹ Ibid., Drawing 1.

¹⁰ E.g. Bregant 1974a, 8; Parzinger 1984, 51, Abb. 7; Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006, 258.

(Fig. 1a),¹¹ which is (after Deschmann) still the most extensive archaeological excavation of a Copper Age settlement in the Ljubljansko barje.

In 2005, a group of researchers from the Institute of Archaeology ZRC SAZU set several trenches on the previously researched area and acquired wood for dendrochronological research.¹²

At the approximately same time, the area in which the site Maharski prekop is situated, was also dealt with by a group from the Department of Archaeology from the Faculty of Arts of the University of Ljubljana, under the leadership of Mihael Budja. Field research was directed into LIDAR recording, the drilling of boreholes, and radiocarbon dating, with the intention of explaining the development of the Holocene landscape and human activity within it.¹³

Cabinet work dealing with the Maharski prekop site was also intensive. Soon after the trenching, Jesse presented the first thesis about the chronology of the settlement.¹⁴ In 1954, he writes that the pottery from the trench cannot be compared to the ornamental beauty of that from Ig, to which it is similar regarding the manufacturing but is of much poorer quality. Further on, due to a small number of finds, the author does not give a clear chronological conclusion. Nevertheless, it seems that the finding, probably additionally encouraged Bregant to place the site with a similar argumentation into the Early Bronze Age,¹⁵ which soon proved inconsistent with the results of the radiocarbon dating.¹⁶ The question or complete confusion¹⁷ regarding the chronology of Maharski prekop was clearly resolved by the German prehistorian Hermann Parzinger.¹⁸ With the comparative typological analysis of pottery finds, he recognised two cultural horizons, the development of which ran parallel to the development of the Baden culture in central Danubian region,¹⁹ which was then

accepted amongst researchers;²⁰ some of whom, apparently, rushed to do so.²¹

The fact that archaeological sites also have difficulty escaping their initial reputation is proven by the events happening in the 1990s. Let us start with the more recent event, i.e. the exhibition *Pozdravljeni, prednamci! Ljubljana od prazgodovine do srednjega veka / Ancestral encounters: Ljubljana from Prehistory to the Middle Ages*, which was exhibited at Cankarjev dom in Ljubljana. This exhibition premiered the model of the pile-dwelling settlement Maharski prekop (Fig. 2), which is in fact the negation of the architecture, a caricature of the pile-dwelling settlement spatial arrangement, and completely evades the comparative finds from the long history of pile-dwellings research in Switzerland and south-western Germany, which was also drawn attention to by Tatjana Greif.²² This interpretation reflects poorly on professional level of Slovenian archaeology and museology.

The previous event, which is still controversial in expert circles, was the publication of an article in 1995, in which Budja interprets the archaeological site of Maharski prekop with a wider view of the events and consideration of other factors, such as paleo-environmental research, etc.²³ With the fact that Parzinger recognised two cultural horizons at the site, Budja additionally asserts the multi-phasesness of settlement and adds the third horizon or phase, as he calls it. He also finds that this was a pile-dwelling, as a type of settlement, only in the last settlement phase, which is actually the only one that comes close to the Parzinger's chronological scheme. The first two settlement phases are a novelty, both in the chronological understanding of the site and in settlement typology. Budja equates the oldest phase with the period close to the settlement at Resnikov prekop and sets the second phase into the intermediate period between the first and third settlement phases. He also believes that the settlement of the first and second phases is connected to the open-air settlements along the channel with running water.²⁴ A few years later, similar highly speculative theoretic theses in his diploma work were also discussed by Dimitrij Mlekuž.²⁵

¹¹ E.g. Bregant 1974a; 1974b; 1975; 1996.

¹² Velušček, Čufar 2008; 2010; Čufar et al. 2010.

¹³ E.g. Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006; Budja, Mlekuž 2008a.

¹⁴ Jesse 1954, 97.

¹⁵ E.g. Bregant 1974a, 23.

¹⁶ See Bregant 1975, 49.

¹⁷ See e.g. *ibid.* 1975, 45–46.

¹⁸ Parzinger 1984.

¹⁹ Horizon *Maharski prekop – a*, comparable with the Boleráz stage of the Baden culture; horizon *Maharski prekop – b*, comparable with the further development of the Baden culture (after Parzinger 1984, 51).

²⁰ E.g. Dular et al. 1991.

²¹ See Budja 1983; Bregant 1984.

²² Greif 1997, 21.

²³ Budja 1994, 169–175.

²⁴ *Ibid.*, 170–171.

²⁵ Mlekuž 1999.

This was also the period when (as part of my doctoral thesis research) I dealt with pottery finds from Maharski prekop and am thus certainly one of a few researchers who has directly held or handled most of the pottery fragments from this site. I was interested whether the fragments of vessels with ornamentation, which are otherwise rare at Maharski prekop, were more frequent, which could have been previously overlooked. That the pottery finds indicate the relatively short settlement, which I have set approximately into the third quarter of the fourth millennium BC, seems significant.²⁶ This is a thesis that does not significantly deviate from Parzinger, and which in a typological sense signifies the search for analogies within the circle of the Baden culture and cultures contemporary to it. Distinctive finds are scarce.²⁷ At a glance, only the so-called Resnikov prekop-type pottery can be recognised, which was, according to Bregant, found under the cultural layer, in it and above it.²⁸ Approximately a dozen fragments and stratigraphic dispersion lead her to conclude that these fragments came to Maharski prekop via deposition from the pile-dwelling Resnikov prekop, which is situated up-stream, i.e. south of Maharski prekop, or from some yet undiscovered pile-dwelling in the same direction and of similar age.²⁹

In 2002, the hypothesis was supported by factual arguments, through the research at Resnikov prekop. We discovered that the pile-dwelling settlement had been washed away in prehistory;³⁰ therefore, it possible that there was redeposition of finds at Maharski prekop. Nevertheless, the question of whether the thesis is sufficiently supported by arguments remains open. I believe that until a better or a better-supported explanation is given, this one needs to be, at least, considered as a real option in every interpretation.

In my dissertation, based on the results of archaeological-dendrochronological research in the Iščica at the site Parte-Iščica,³¹ I have shown that the rows with piles at Maharski prekop are the remains of the original houses³² and not the architecture that is illustrated on the aforemen-

tioned model and was, when necessary, defended also by Budja.

We have had several discussions regarding this issue. The first discussion was public and happened at the Biotechnical Faculty of the University of Ljubljana, within the presentation of dendrochronology in Slovenia, where Budja expressed a very negative opinion regarding such interpretation, as if to say that Professor Bregant had published a different explanation several times previously. Other discussions happened privately at the Department of Archaeology, where my dissertation was being evaluated. At the end, we came to the conclusion that neither I nor he lived in the period of settlement of Maharski prekop and that the interpretation can be based solely on those conclusions that are gathered in the present.

Despite the non-agreement with the arguments about the architecture, a few years later, in 2006, an interpretation of the plan of Maharski prekop appeared in which three authors, (besides Mihael Budja and Dimitrij Mlekuž also Nives Ogrinc) present the “new” finding, which agrees with that from my dissertation and other publications that followed;³³ all of this was without any citation, which is, put mildly, unjust. Similar events happened prior to this example,³⁴ when data from my master’s degree thesis were clearly intentionally withheld.³⁵ It was most definitely intentional, because despite several warnings,³⁶ such instances repeatedly occurred. The last time this was presented was in the article from 2012, where Figure 8 (*Fig. 1b*) presents the quantity arrangement of pottery finds in squares.³⁷ It reads: “*Additionally, around 224 kg of pottery were collected at the site*”.³⁸ Where did they get this amount? In my dissertation, and I assert that I am the only one who ever weighed the pottery from Maharski prekop, I mention “*approximately 220 kg of pottery*”.³⁹ Regardless of the fact that the result from Figure 22 in the dissertation (see *Fig. 1a*), which should have been cited by the article authors, is simply a rough estimate and thus not probable to be repeatable, I recommend that kilograms from *Figure 1a* be added and one should

²⁶ Velušček 2001, 78.

²⁷ See Bregant 1974b, 52; 1975, 43; Velušček 2001, Fig. 29.

²⁸ See Bregant 1975, 43.

²⁹ E.g. Bregant 1974b, 52, 54.

³⁰ See Velušček 2006a.

³¹ Velušček, Čufar, Levanič 2000.

³² Velušček 2001, 75–77.

³³ See Velušček 2001, 75–77, Fig. 23; id. 2004a, 77; id. 2005, 202.

³⁴ See maps with marked sites in Mlekuž 1999, Figs. 2, 9, 10, and cf. Velušček 1997, 51–104.

³⁵ See Velušček 1997.

³⁶ Velušček 2009a, 311.

³⁷ Mlekuž et al. 2012, Fig. 8.

³⁸ Ibid., 330.

³⁹ Velušček 2001, 73.

create his or her own opinion about the source in Mlekuž et al. 2012, 330, and Fig. 8 (Fig. 1b).

Let us return to interpretations. In 2006, the aforementioned article was published, which deals with the site Maharski prekop.⁴⁰ The authors write about several building phases. The area was supposedly continuously settled for a very long period of time. The unusual architecture⁴¹ acquired a regular rectangular shape.⁴² Interpretations, including those that followed,⁴³ are more or less variations on the same subject and were so unusual that they triggered a lively discussion,⁴⁴ but one that evidently did not bear any tangible results. What is lacking, for example, is the explanation of why my research approach is false and narrow.⁴⁵ Thus, one would expect a strong critique of the article that I prepared together with Katarina Čufar for *Arheološki vestnik*, in which we present the results of archaeological-dendrochronological research at the site Maharski prekop and (for the first time) the newly-discovered finds from the settlements Strojanova voda and Gornje mostišče.⁴⁶

The research results show that Maharski prekop was inhabited for a shorter period of time, around the middle of the fourth millennium BC,⁴⁷ which agrees with the relative chronology suggested over a decade ago.⁴⁸ In the article, we concluded, on the basis of pottery comparisons, that the settlements Strojanova voda and Gornje mostišče are older, while the dendrochronological research found that Spodnje mostišče is younger than Maharski prekop.⁴⁹

These findings confirm the old thesis that prehistoric settlements on wet ground around Ig in the Ljubljansko barje are arranged from older towards younger in the direction from south to north, i.e. from the edge in the direction towards the centre of the Ljubljansko barje basin, and that the choice of location is causally connected to the roughly gradual shrinkage of the lake.⁵⁰ The southernmost location belongs to Resnikov prekop, the Sava group of the Lengyel culture, which is followed

by Gornje mostišče and Strojanova voda from the period of the Furchenstich pottery (Retz-Gajary), then Maharski prekop and Spodnje mostišče, the cultural group Stare gmajne (comparable with the development of the Baden culture), (see Fig. 3), while furthestmost to the north, in the direction from the east to the west, lie the pile-dwelling settlements of the third (Vučedol, Somogyvár-Vinkovci) and at least some possibly of the second millennium BC.⁵¹

We were pleased and, according to the experience from other sites on wet land along the Ljubljansko barje, not very surprised when we obtained the results of dendrochronological measurements for the settlement of Strojanova voda, which determined that the most recent building activity at Maharski prekop; can be expected that soon after the settlement was abandoned – dates to 3550 ± 10 cal BC⁵² and is approximately 35 years older than the dendrochronologically confirmed earliest building activity, which marks the beginning of the settlement.

As one can imagine a similar satisfaction must have been felt by the researchers when they received the results of the radiocarbon measurement of the organic residue age from the pottery from Maharski prekop, especially when compared to the older data.⁵³ Thus, at the first glance, the new evidence supporting the thesis about the long-lasting settlement of the archaeological site Maharski prekop seems fairly convincing. However, in order to understand the settlement chronology not only for the Ljubljansko barje, as is believed by Mlekuž et al.,⁵⁴ but also for the rest of Slovenia and beyond, the new data and interpretation must be placed in space and time, and their interpretative value must be verified. This is the *de facto* content of this article.

THE ARCHAEOLOGICAL SITE MAHARSKI PREKOP “IN CONTEXT”⁵⁵

In the introduction to the article *Houses, pots and food: the pottery from Maharski prekop in context*, which was published in English in *Documenta Praehistorica* 39 (2012, 325–338), its authors

⁴⁰ Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006.

⁴¹ See Bregant 1996, 30; Budja 1994, 169–175.

⁴² Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006, Fig. 7.

⁴³ See e.g. Budja, Mlekuž 2008a; 2008b.

⁴⁴ Velušček 2007; 2009a; Andrič 2009; Verbič 2011.

⁴⁵ See Budja, Mlekuž 2008a, 367, 368.

⁴⁶ Velušček, Čufar 2008.

⁴⁷ See *ibid.*, Fig. 7.

⁴⁸ Velušček 2001, 96.

⁴⁹ Velušček, Čufar 2008.

⁵⁰ See Ložar 1942, 90.

⁵¹ See Velušček, Čufar 2008, Fig. 5.

⁵² Čufar, Velušček, Kromer 2013, Fig. 1.

⁵³ See e.g. Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006, Tab. 1.

⁵⁴ Mlekuž et al. 2012, 328.

⁵⁵ After Mlekuž et al. 2012, 325.

Dimitrij Mlekuž, Andreja Žibrat Gašparič, Milena Horvat and Mihael Budja first briefly present the chronology of archaeological research at the site Maharski prekop. They neglect to mention the research carried out in 2005, the goal of which was to acquire the wood for dendrochronological research. This data has been published several times, including in *Arheološki vestnik*⁵⁶ and the *Journal of Archaeological Science*.⁵⁷

Let us first pause at the plan orientation of the pile-dwelling settlement Maharski prekop in Mlekuž et al. 2012, where one can see an incorrect in Figs. 4 to 8 from the year 2012 (e. g. *Fig. 1b*), while for example on *Fig. 22* from my dissertation⁵⁸ (*Fig. 1a*) a correctly oriented plan is given. Interestingly, until 2006, the idea was different,⁵⁹ yet today the so-called “new” orientation even appears at exhibitions.⁶⁰

The chapter “*Spatial organisation*” (ibid., 329–331), which presents the already published statement⁶¹ that the mean value of vertical piles diameter is 5.8 cm, in fact greatly differs from comparable values for other pile-dwellings at the Ljubljansko barje and range between 8 and 10 cm.⁶² The questions remain: how was this data acquired and how reliable is it? Piles with such size must mean something. It can be hoped that the explanation is not sought in the same direction as was done in the case of Resnikov prekop, which soon proved to be complete conjecture.⁶³ Let me here just add that the mean value for 234 randomly collected pile samples in 2005 from the area previously researched by Bregant and which include both, the supporting piles of buildings and the piles of the palisade, amounts to **8.9 cm**.⁶⁴

The same chapter also features the following finding: “*Most of the houses are oriented with the*

longer side parallel to the channel” (ibid., 329), which can be taken as the support of the statements: “*Maharski prekop was located next to an active channel*”, written in the chapter *Maharski prekop* on p. 326, and “[...] *which supports the evidence of the active paleochannel associated with the site*”, from the discussed chapter on p. 330.

Firstly, let me unequivocally state that this is not true. At Maharski prekop, the majority of buildings were constructed in the southwest-northeast direction, occasionally with a slight bend, the direction which is prevalent at the pile-dwelling settlements of the Ljubljansko barje,⁶⁵ while some buildings follow the line of the palisade or wooden fence or “*a revetment that protected the site from bank erosion*”.⁶⁶ The authors of the discussed article correctly state that one of the buildings was oriented completely differently.⁶⁷ They believe that the buildings’ orientation parallel to the channel can be evidence for the coexistence of the settlement and the channel, in which the water once ran pass the site and for a shorter period of time, and happens until this day with appropriately high water. The profiles published by Bregant⁶⁸ show that the channel is not contemporaneous with the settlement and thus the question is posed of whether they allow for the possibility that the causality between the settlement and the channel may be apparent. Considering the aforementioned prevailing orientation of rows with piles at the other pile-dwellings of the Ljubljansko barje, the answer should be affirmative. That the settlement is older than the channel is believed by Tomaž Verbič and is illustrated by a conceptual stratigraphic sedimentological model for the formation of the sedimentary environment near Maharski prekop.⁶⁹

On p. 329, we read: “*Based on relative height of the piles, we can divide the settlement into two building phases*” (see *Fig. 4*). It is true that in the

⁵⁶ Velušček 2007, 428; Velušček, Čufar 2008, 48.

⁵⁷ Čufar et al. 2010.

⁵⁸ Cf. e.g. Bregant 1996, 27.

⁵⁹ See Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006, Figs. 5–9.

⁶⁰ What is worrying is the fact that we can also find the same erroneous orientation on the model of the excavation plan of the pile-dwelling settlement Maharski prekop, which is presented at the exhibition *Kolo/Wheel 5200 let/years*, opened in May 2013 in the Mestni muzej (City Museum) in Ljubljana.

⁶¹ See Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006, 259.

⁶² See e.g. Velušček, Čufar, Levanič 2000, Diagram 1; Čufar, Velušček 2004, Fig. 6.2.2; Velušček et al. 2004, 43; Čufar, Korenčič 2006, Tab. 1; Čufar et al. 2009, 180, 194–195; Gaspari et al. 2009, Tab. 6.1.

⁶³ See Budja 1994, 167–169, and cf. Velušček 2006a.

⁶⁴ Katarina Čufar, personal conversation.

⁶⁵ E.g. Bregant 1964, Insert 1; 1996, 27; Harej 1978, Ground plan; 1981–1982, Insert 1; 1987, Insert 1; Velušček, Čufar, Levanič 2000, Fig. 8; Velušček 2001, Fig. 23; Velušček 2006b, Fig. 5; Gaspari et al. 2009, Fig. 6.3; Velušček, Toškan, Čufar 2011, Fig. 8; Šinkovec 2012, 254–255.

⁶⁶ Mlekuž et al. 2012, 326; see also Velušček 2001, 76.

⁶⁷ See also Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006, 260, Fig. 7.

⁶⁸ See Bregant 1974a, Insert 1: northern profile of square VIII, southern profile of squares III and IV, southern profile of squares VI and VII; 1974b, Insert 1: northern and southern profile; 1975, Insert 3: northern profile of square XV etc.

⁶⁹ Verbič 2011, 92, Fig. 4; see also Velušček 2009a, 305, Fig. 3.

documentation of the excavations at Maharski prekop and in the published sources⁷⁰ data can be found about the vertical pile height, yet there are few that reveal when an individual pile actually first appeared. While such data, with margins of error of up to one centimetre, are available for piles from the trenches at Resnikov prekop (trenching in 2002),⁷¹ Blatna Brezovica (trenching in 2003), Hočevarica (trenching in 1998), and Stare gmajne (trenching in 2002, 2006, and 2007),⁷² these do not exist for Maharski prekop. Assuming that the authors are not concerned about at what point the pile heights were measured, thus I conclude that they did not consider that in their interpretation. The important fact for them was that the data about the heights exist; unfortunately, however, they mislead the expert public with this notion. Let us examine their interpretation on *Figure 5b* and compare it with raw data about the pile heights from square 14 at Bregant (*Fig. 5a*). In the majority of cases, the heights of piles are not recorded in square 14, not even in the original documentation, the copy of which is kept at the Institute of Archaeology ZRC SAZU. Pile height data also are insufficient for square 13 (see *Fig. 6c*), as well as for squares 11, 12, 15, 72, 73 etc.⁷³ In contrast, certain heights, which in fact are given, are not considered in the interpretation, such as for squares 9, 10, and especially 15.⁷⁴ Even more problematic is the content of the interpretation of the pile height, revealed by *Figure 4*, since on the basis of this the authors substantiate the two-phase intensive settlement, the so-called “Old phase” and “New phase”.⁷⁵ For example, in square 13 piles with heights from **289.33 to 289.52 metres** signify the younger phase of intensive settlement; elsewhere, for example in the nearby square 35, piles with heights from 288.87 to **289.45 metres** mark the older settlement phase (*Fig. 6a–d*; see also *Fig. 4*). For the younger generation of Slovenian experts of “modern” landscape archaeology, let me state a few more similar examples from, for example, squares

18,⁷⁶ 21,⁷⁷ 23,⁷⁸ 30,⁷⁹ and 39,⁸⁰ which should be compared to the data from *Figure 4*.⁸¹ I must admit that on the basis of such a collection of data the interpretation of heights in Mlekuž et al. 2012, to me seems increasingly unclear. Let me summarize with a phrase: “Garbage in, garbage out”.⁸²

However, it does seem possible to search for the reasons for different pile heights (if we believe that they were measured at the point where the pile first appeared) in the inappropriate method of excavation for the pile-dwelling settlement used decades ago; however, the authors of the discussed study do not offer this as an option. For the excavation methodology used, I present the statement of the excavator Janez Dirjec,⁸³ who was part of the field research at Maharski prekop, in fact one of the key participants since he had done most of the digging, while others examined the dug-out cubes on the surface by the excavation field. Slices were dug 30 cm thick (i.e. the length of the shovel); regarding volume these were cubes (30 × 30 × 30 cm), where presumably the fractures of vertical piles had occurred.

The following also calls for a comment: “*When the superstructure was destroyed (either by fire, flood or decay), only parts of the posts below the occupational surface survived*” (ibid., 329). In certain cases this statement could be true while in others it is completely implausible; thus, one should take care with its application. As an argument, I present the photo of a contemporary pile-dwelling settlement by the lake Nokoué in Benin in western Africa (*Fig. 7*) which does not require additional comment. The caption to the photo states that the conservation of the abandoned wooden building elements directly depends on water surface fluctuations, strength of undulation, and water current.⁸⁴

In an article from almost twenty years ago, in which Budja discusses the settlement in the area of the sites Resnikov and Maharski prekop, it is

⁷⁰ E.g. Bregant 1975, Insert 3.

⁷¹ Velušček 2006b, Fig. 5.

⁷² Archives of the Institute of Archaeology ZRC SAZU.

⁷³ See Bregant 1974b, Insert 1: XI, XII; 1975, Insert 3: XV; for squares LXXII and LXXIII the data is unpublished, a copy of the original documentation is kept at the Institute of Archaeology ZRC SAZU.

⁷⁴ Cf. Bregant 1974b, Insert 1: IX, X; 1975, Insert 3: XV.

⁷⁵ Mlekuž et al. 2012, Fig. 6.

⁷⁶ Bregant 1975, Insert 3: XVIII.

⁷⁷ Ibid., Insert 3: XXI.

⁷⁸ Ibid., Insert 3: XXIII.

⁷⁹ Ibid., Insert 4: XXX.

⁸⁰ Ibid., Insert 4: XXXIX.

⁸¹ Data about the marking of squares available on *Figure 1b*.

⁸² <http://oxforddictionaries.com/definition/english/garbage?q=Garbage>.

⁸³ I thank Janez Dirjec for the information about the excavation methodology at Maharski prekop between 1972 and 1977.

⁸⁴ Pétrequin 1997, 104.

stated that the flowing water dangerously approached the latter in the last phase of the then three-phase settlement,⁸⁵ which is chronologically close to Parzinger's two horizons and also the closest to the end of the younger phase of the intensive settlement, according to Mlekuž et al. 2012. With even a glimpse at *Figure 4*, the explanation becomes complicated, since we discover that the settlement of Maharski prekop was, in the period of the last phase of intensive settlement, without a "revetment", which was made of thinner piles and that, derived from the written above, an incomprehensible finding that demands clarification. Generally, the aforementioned structure was supposedly built to protect the settlement from flowing water (see *ibid.*, 330), which ceased to endanger the site no sooner than in the third millennium BC. On p. 326, the authors of the article suggest that: "The organic infill of the palaeochannel that runs parallel to the site dates the silting up of the channel to 2833–2466 calBC, attesting that the channel was abandoned before that date".

Therefore, when did the running water flow pass the settlement and from when on the "revetment", which protected the settlement from water? From *Figure 4* and on the basis of the conclusion to the contemporaneity of the "revetment", and the channel with flowing water (*ibid.*, 330), we can assume that the "revetment" already existed in the period before the beginning of the younger intensive settlement phase, which is proven by the piles with lower absolute heights. Among them, there are some exceptions in square 4 with measured higher absolute heights (*Fig. 4*), which indicates that the shorter section of the "revetment" was built or repaired in the period of the younger intensive settlement phase. On *Figure 4*, there is also a third group, which was left chronologically undefined even though heights are frequently written along the piles, which is especially evident from square 15.⁸⁶ On the basis of such conclusions, we can thus assume that around 3550 cal BC the settlement was protected by a "revetment", built from up to 850-year-old piles, i.e. from the period around 4400 cal BC. It is nonsense, even though not new.⁸⁷ Moreover, the above stated brings us to a clear conclusion that there must be something entirely wrong with such an interpretation of pile heights.

Highly unusual but in accordance with the palisade or "revetment", interpretation is also the reconstruction of the ground plans of houses if connected to two phases of settlement (i.e. "Old phase" and "New phase") at the Maharski prekop site, which the authors take from the article from 2006.⁸⁸ Even at that time, that article required a detailed analysis due to the fact that several findings are questionable, but let us now review some segments. On *Figure 5* (*ibid.*, 330), circles representing vertical piles are connected. Thus, they created rectangle that supposedly presents the ground plans of individual buildings. Let us take a house from *Figure 8a* as an example where, under no. 4, a rectangular ground plan of a building of approximately 12 × 5 m is shaded (see also *Fig. 1b*). The first problem arises on the following p. 331, where we can see from *Figure 8b* that the ground plan is actually composed of two parts: the older one (between 4400 and 4000 cal BC) at the north-eastern side and with a prolonged western line of piles (*Fig. 9c*), and the younger one (between 3800 and 3550 cal BC) at the south-western side (*Fig. 9d*) with piles in two rows reaching just over one half of the ground plan length of house no. 4, which is, as is written, approximately at least two hundred years younger than the older part of the building.⁸⁹ According to what had been already discovered regarding the "revetment", the explanation comes to mind that the prehistoric inhabitants of Maharski prekop added another two shorter rows to the old part of house no. 4 which had a prolonged western row of supporting piles, thus acquiring a new, spacious building made of new, yet also at least approximately two-hundred-year old piles, (*Fig. 9a*). It is disturbing that it needs to be stated that such a deduction concludes the archaeological interpretation and begins theorizing devoid of any meaning.⁹⁰

The dispersion of archaeological finds along the site is explained in a similar manner:

"Concentrations of stones are another common feature of the site [...] Stones form distinctive clusters or features that were commonly found at the peripheral ends of houses. Stones were sometimes distributed along lateral rows of piles and are often associated with lenses of charcoal, indicating that they could

⁸⁵ Budja 1994, 170–173, 174.

⁸⁶ See Bregant 1975, Insert 3: XV.

⁸⁷ Cf. Budja 1994, 173.

⁸⁸ Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006, 260, Fig. 7.

⁸⁹ Mlekuž et al. 2012, 328.

⁹⁰ Data about the duration of the use of pile-dwelling houses at the Ljubljansko barje can be acquired from e.g. Velušček, Čufar, Levanič 2000.

be interpreted as remnants of thermal structures”, where the authors rely on Bregant (ibid., 330). On p. 328 they write: “It appears that the site was settled for a much longer period, had distinct phases of occupation, and shows traces of earlier visits or activities”, and elsewhere on p. 326 and 328: “[...] a period of intensive occupation dating between 4400 and 4000 calBC, and a second occupation period between 3800 to 3550 calBC” etc., which basically claims that Maharski prekop was for settled for a long time or twice intensely settled. Then, to which period of the intensive settlement do stones, around which charcoal etc. can be found, belong? I do not believe (and hope that they do not either) the statement from p. 331: “At long-term settlements, we cannot assume any direct relation between structural remains and artefact distribution.” With this kind of thinking, the debate about the distribution of finds at the archaeological site seems imaginary and absurd: “The distribution of pottery at Maharski prekop is clustered. We can observe at least three distinct concentrations: one in the paleochannel in the southern part of the site; in the central part of the site; around old phase house 1 and between new phase houses 2, 4 and 5” (ibid., 331). Specifically, it is evident that they mix the vertical stratigraphy, about which they explicitly state: “Therefore, the stratigraphic position of artefacts within the ‘cultural layer’ is lost, compelling us to treat the artefacts as only a single spatial distribution over the site” (ibid., 330) and publish the settlement plan with piles of various heights, on the basis of which they recognise two intensive settlement phases (Fig. 4), and horizontal stratigraphy. What could have made the carriers of the younger intensive settlement to leave the space of the “old” no. 1 house empty? Were they bothered by the remains of the old building? Or am I to accept the thesis that the space was occupied by the several hundred years old and possibly still usable wooden house, which obviously had to be erected in a wet environment, which is true also of all other organic remains at the site, otherwise they would not have been preserved?

Within the framework of long-lasting settlement of the site Maharski prekop, the discussion of functional pottery groups (see Fig. 10), which belongs to the category of chronologically more indicative artefacts from the site Maharski prekop, is similarly problematic. I have already written about the origin of a few fragments typologically comparable to the finds of Resnikov prekop,⁹¹ and

I will not dwell on them anymore. The question where the groups of vessels from Figure 10, which were functionally classified for the sake of analysis, and are labelled as “Typical vessels from each defined use group from Maharski prekop” (ibid., 336) belong is more important: 1) to the older (4400–4000 cal BC), or 2) the younger (3800–3550 cal BC) phase of intensive settlement, or 3) perhaps to none of them? On the basis of the published functionally-typological groups on Figure 10, it is not difficult to establish that we are dealing with the time frame of the Baden culture, which is not new.⁹² Budja’s belief was once also similar, at least approximately so.⁹³

The most important and at the same time the most interesting part of the discussed subject are most definitely the radiocarbon dates, on which the entire thesis about the settlement and age of Maharski prekop argued by the authors in the article is based. It seems that they are not completely aware what such interpretations entail, even though on p. 328 they briefly also debate the consequences. Data are clearly important in their opinion since they state them several times (Mlekuž et al. 2012, Table 1 and Figures 2, 3), as do their colleagues in the article following theirs.⁹⁴

In Table 1, 35 radiocarbon dates are given: 22 acquired with the measurement of organic remains on pottery, five times the wood is dated or wooden piles are dated and six are dates of animal bones. The datum with laboratory mark AA–27182 was acquired with the dating of charcoal from profile MP1 in the ditch, at the depth of 63–61 cm.⁹⁵ The datum with laboratory mark Z–353 was acquired on the wood sample from test trench 4, which was set closer to the site of Strojanova voda (see Fig. 3); therefore we first need to answer the question of to which site it actually belongs.⁹⁶ The thesis that Maharski prekop is a part of some larger but dispersed settlement⁹⁷ is still completely without any proof, both dendrochronologically and classically archaeological.⁹⁸

On p. 326, they discover on the basis of radiocarbon dates that: “A new series of direct dates of pottery significantly contributes to the chronology

⁹² After Parzinger 1984, Tab. 4; Velušček 2004c, Tab. 5.3.1.

⁹³ Budja 1983, 81.

⁹⁴ Ogrinc et al. 2012, Fig. 1; Tab. 1.

⁹⁵ After Budja, Mlekuž 2008a, Tab. 1.

⁹⁶ See Bregant 1975, 10–11, Insert 1 and Velušček, Čufar 2008, Fig. 3.

⁹⁷ See e.g. Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006, 261.

⁹⁸ Cf. Velušček, Čufar 2008; Velušček 2009a.

⁹¹ See footnote 27 and e.g. Velušček 2009a, 310.

of the site”, while they believe on p. 328 that: “Therefore, new chronological sequence for Maharski prekop also has implications for the chronology of the microregion, as the gaps in the chronology are filled.” Can these statements be believed? From what was written, it is clear that this is a belief and a decision, not supported by the power of evidence. Yet science is based on and develops solely on the power of facts and arguments, of which in the discussed writings we see few, at least those facts and arguments that convince.

Be as it may, I cannot comment on the correctness of dates since I believe in the accurate and professional work of laboratories;⁹⁹ moreover, I do not have any information to the contrary. I will, however, discuss the actual dates of organic residue from pottery from Maharski prekop: how were they defined or what was actually dated? It is not totally clear from the content of two articles¹⁰⁰ whether these are always remains of food or possibly some other organic residue, which can be problematic¹⁰¹ and in the case of the discussed dates possibly even the key question. Ogrinc et al. 2012 writes that: “We selected 20 pottery fragments for a pilot chemical study encompassing lipid distribution including fatty acids, stable isotope composition [...] and the di- and triacylglycerols distribution of organic residues [...] Within the assemblage, three samples (MP85, MP158A and MP181) were obtained from charred organic residues from vessel surfaces.”¹⁰² Two of these samples (MP85 and MP181) do not have radiocarbon dates,¹⁰³ while with the third (MP158A) the date points to the time 4860 ± 40 BP or 3710–3527 cal BC.¹⁰⁴ Organic residue from seventeen pottery fragments were also dated, on which a study of lipids was performed, i.e. residue of fats.¹⁰⁵ The authors of the discussed article in one instance write that “food residue” (ibid., Table 1) is dated, while elsewhere “organic residues”¹⁰⁶ or “charred organic deposits”¹⁰⁷ or “carbonised food/organic residues” are mentioned (ibid., 328).

⁹⁹ Here I have in mind laboratories in Poland (Poz-) and USA (AA-, Beta-).

¹⁰⁰ See Mlekuž et al. 2012, and Ogrinc et al. 2012.

¹⁰¹ See Žibrat Gašparič 2008.

¹⁰² Ogrinc et al. 2012, 340.

¹⁰³ Ibid., Tab. 1.

¹⁰⁴ See Mlekuž et al. 2012, Tab. 1; Ogrinc et al. 2012, 341, Fig. 1; Tab. 1.

¹⁰⁵ See Ogrinc et al. 2012, Tab. 1, and cf. Mlekuž et al. 2012, Tab. 1.

¹⁰⁶ Ogrinc et al. 2012, 340.

¹⁰⁷ Ogrinc et al. 2012, Fig. 1.

Why do they not explain precisely what was sent for dating? Why are such important fragments not published so that the expert public could form an opinion about the illustrative value of the presented dates? In this way, even those things that could have value lose it since they create a manipulative environment, which is probably a reflection of the distrust of their own research. To summarise, a transparent connection between the shapes of vessels and radiocarbon dates, which is crucial, is lacking in the article.

Let me bring attention to the fact that there is an enormous discrepancy between the results of different research approaches,¹⁰⁸ which is the consequence of almost complete disregard of several groups of base data, key to the understanding of the archaeological site Maharski prekop, and this is not the first time this has happened. Here I will mention the rock-shelter Pod Črmukljo, where Budja believes that pottery was found in a pure Mesolithic context and from this source hinted at the obvious contemporaneity.¹⁰⁹ Today, when the pottery is published (in reality a photo with all the pottery from the layer with Mesolithic finds and additionally a photo and drawings of vessel fragments made on the potter’s wheel),¹¹⁰ it will be difficult to persuade the expert public, which is familiar with the assumption that his conclusions are accurate.

Another example of setting a thesis on the basis of one set of analyses while disregarding all others is the dating of “burials” in Ajdovska jama, where they had, despite fairly homogenous pottery,¹¹¹ reached the conclusion that bodies were laid on the cave floor in the period 6400 to 5300 cal BP.¹¹² This unusual finding, especially when a team includes an archaeologist, nevertheless encouraged other researchers and led to a positive solution, i.e. the direct dating of human bones.¹¹³ The result was expected since the deposition of the dead to their eternal rest narrowed to the period around 4300 BC that most probably did not exceed one generation or even less.¹¹⁴

An almost textbook example of interdisciplinary study is also connected to Ajdovska jama, which

¹⁰⁸ Cf. e.g. Velušček, Čufar 2008; Velušček 2009a; Mlekuž et al. 2012.

¹⁰⁹ Budja 1996, 325–326.

¹¹⁰ Velušček 2007, Figs. 2, 4, 5.

¹¹¹ See Velušček 2006b, 59.

¹¹² After Ogrinc, Budja 2005, 105, 113.

¹¹³ Bonsall et al. 2007, 731–732.

¹¹⁴ Ibid., 734.

was led by Slovenian researchers and performed as it should. Alojz Šercelj, when determining the plant residue from the Palaeolithic site Divje babe I, also recognised a charred barley grain, which would, if it had truly originated from the Palaeolithic layer, presented something incredible, a sensation in the world of archaeology.¹¹⁵ Therefore, Ivan Turk, the leading researcher of the cave, sent the grain to Canada for AMS dating; the results showed that the questionable find belongs to the Eneolithic.¹¹⁶ A true scientific approach refuted any doubt about the grain's age. Furthermore, Šercelj then figured that there must have been an unintentional mixing with the samples from Ajdovska jama, since he had been working with them one day before those from Divje babe. Such scientific correctness requires honesty towards oneself and others and openness for scientific criticism.

As mentioned before, the discussed article lacks a critical view of the new group of radiocarbon dates. It seems that the authors treat it similarly as Bregant, when she received radiocarbon dates from the laboratory in Zagreb and decided to ignore them in her interpretation,¹¹⁷ by ignoring or manipulating everything that was discovered at Maharski prekop until "their" radiocarbon dates, as long as it fits the chosen thesis. If we can understand the procedures of Bregant in the context of time, their actions are incorrect and as such scientifically totally inadmissible.

Let us again stop at the number of radiocarbon dates. In Table 1 (ibid., 327), 33 or 34 samples, if we add the dated charcoal to the site (AA-27182), are presented from the site. As mentioned before, the sample from test trench 4 (median: 2991 cal BC) does not belong to the discussed site. While their analysis, as can be seen from Figure 3 (ibid., 328), includes only 27. Why this number and which of the samples were chosen is not explained. From these six dates of organic residue on pottery, the median value fluctuates from 4327 to 4016 cal BC. Seven dates point to the time between 4400 and 4000 cal BC at 2-sigma; therefore, a reader is surprised to see on p. 328 that: "[...] at least 14 of the new dates obtained from pottery fall into the period between 4400 and 4000 calBC". With eleven samples, the median value reaches between 3782 and 3563 cal BC. In the continuation, in this manner they bring acquired hiatuses on the curve

to two intensive settlement phases: "*The sum of distribution of AMS radiocarbon dates demonstrates roughly a bimodal distribution of probabilities, with a period of intensive occupation dating between 4400 and 4000 calBC, and a second occupation period between 3800 to 3550 calBC*" (ibid., 326, 328). The following statement is entirely incorrect: "*The oak chronology of 173 years from Maharski prekop is dated between 3661 and 3489 calBC [...] This corresponds well with the second concentration of radiocarbon dates presented above and indicates a period of intensive building and other activities at the site*" (ibid., 328).

I will emphasize that **for the chronology of settlement at Maharski prekop the only relevant dates are those of tree felling and not the periods of tree growth, which all belong to the time significantly later than in the discussed article second intensive settlement phase, after 3550 cal BC,**¹¹⁸ and certainly better correspond to dates around 3500 cal BC, which are in Table 1 with range 2-sigma thirteen.¹¹⁹ From these five examples are dates of organic residue from pottery, five examples are dates of animal bones, two are dates of wood, and one of charcoal residue. Besides the above stated median values from 4327 to 4016 and 3782 to 3563 cal BC, 16 samples with median values: 5523, 3547, 3543, 3543, 3511, 3495 (bone), 4612, 3990, 3868, 3464, 2406 (organic residue on pottery), 3872, 3477, 3392, 3011 (wood), and 3463 cal BC (charcoal) are also dated from Maharski prekop. The key conclusion for the understanding of these data is yet to follow: "*The intriguing older dates from Maharski prekop testify to sporadic activities at the site before the intensive occupation period between 4400 and 3550 calBC. Thus, one sample of animal bone yielded a date 5615–5475 calBC, which makes it contemporaneous with the date of a Mesolithic site at the Breg pri Škofljici (5843–5307 calBC). Additionally, one date of charred food/organic residues on pottery (4708–4502 calBC) is roughly contemporaneous with the dates from Resnikov prekop [...] As already mentioned, the radiocarbon date of the organic infill of the palaeochannel (2833–2466 calBC) indicates the terminus ante quem for the palaeochannel located next to the site, suggesting that the palaeochannel silted up before that date. One*

¹¹⁸ See and cf. Velušček, Čufar 2008, Fig. 7.

¹¹⁹ Laboratory nos. of AMS dates: Poz-48521, -48520, -48661, -48659, -48518; Beta-219610, -219611, -219606, -219607, -219608; AA-27182; and two conventional dates: Z-315, -278 (after Mlekuž et al. 2012, Tab. 1).

¹¹⁵ Ivan Turk, personal conversation.

¹¹⁶ Turk 1989, 56.

¹¹⁷ Bregant 1975, 49.

date of carbonised food/organic residue on pottery from Maharski prekop comes immediately after this event, suggesting sporadic activities continued after the abandonment of the site" (ibid., 328). What catches the eye is that at first they define two intensive settlement phases between 4400–4000 and 3800–3550 cal BC (ibid., 326, 328), and then they continue with one intensive phase between 4400 and 3550 cal BC (ibid., 328). An approximately two hundred years hiatus ("*These two concentrations are separated by a gap of around 200 years after 4000 calBC*" (ibid., 328)) was thus obviously forgotten on the same page.

Further on, the authors claim that two older dates (median: 5523, 4612 cal BC) prove sporadic activities at the site, which supposedly happened also in the third millennium (ibid., 328), in the period of Deschmann's pile-dwellings, which assigns to them the date with a median of 2406 cal BC (Poz-48519).

Let me remind you that the latter assumption is not new, since it was similarly explained by Bregant on the basis of few pottery fragments.¹²⁰ On the basis of the data presented, it is difficult to debate the actual interpretative value of the suggested radiocarbon data (Poz-48519), yet since it refers to the pottery typology the assumption of Bregant it certainly cannot hold true because for the chronologically indicative pieces, analogies can be found within the circle of cultures of the fourth millennium BC.¹²¹ Simultaneously, we can ask ourselves what does, in the framework of "*sporadic activities*", the date with median 3011 cal BC (Z-305) mean? Is this a "*sporadic activity*" that they had forgot to mention? How can they explain, for example, that the periods of these activities (median of three dates: 5523, 4612, 2406 cal BC) are significantly different regarding the intensity of settlement from the period between 4400 and 4000 cal BC, which is documented by six or seven¹²² dates, the median value of which ranges from 4327 to 4016/3990 cal BC, and at range 2-sigma from 4366 to 3952/3811 cal BC. What is certainly interesting for the statistics in archaeology is the statement that one radiocarbon date per century, as is for example for the 47th century BC (median:

4612 cal BC), needs to be understood completely differently than six or seven dates dispersed over the period of four hundred years, between 4400 and 4000 cal BC, of which in the latter group dates even concentrates into three subgroups with medians: subgroup 1 (4327); subgroup 2 (4171, 4139, 4120, 4109), and subgroup 3 (4016/3990 cal BC).

CONCLUSION

To conclude, I would like to return to the basic problem of the discussed article. From what is written, one can deduce that Maharski prekop was settled or that in the area of the site "*sporadic activities*" were detected at intervals from the middle of the sixth to the middle of the third millennium BC, only in the period documented by the building activities of the oak chronology (approx. between 3515 and 3490 ± 10 cal BC)¹²³ and (if ones wishes) in the period included by two of Parzinger's horizons (the middle and approximately second half of the fourth millennium BC)¹²⁴ the authors conclude that there was no settlement at Maharski prekop or as they write: "*The final spike after 3500 calBC can be attributed to a wiggle in the calibration curve between 3500 and 3400 calBC*" (ibid., 328).

With this kind of explanation, it is clear that any serious archaeological debate is rendered absurd. The already posed questions¹²⁵ regarding why organic residue was preserved reappears. What is the environment we are discussing: dry or wetland? Or the next nonsensical question about: what remains of wood in the wet Ljubljansko barje after more than two hundred years of use? Etc.¹²⁶

Questions about pottery are also important. What are the characteristics of the pottery from Maharski prekop for the second half of the fifth millennium BC? What are the characteristics for the first half of the fourth millennium BC, like? Why do we find analogies with Hočevarica¹²⁷ and Strojanova voda¹²⁸ only in individual forms, qualities in pottery production, and almost none in the ornamentation? What about pottery, for which we

¹²⁰ See Bregant 1975, 43–45.

¹²¹ See Parzinger 1984, 37–39, Taf. 2; 3; Velušček 2004c; Velušček, Čufar 2010.

¹²² If we include in the group the date with median 3990 cal BC (Poz-48509: 5180 ± 40; range 2-sigma: 4219–3811 cal BC), (after Mlekuž et al. 2012, Tab. 1).

¹²³ E.g. Velušček, Čufar 2008; Čufar et al. 2010; Čufar, Velušček, Kromer 2013.

¹²⁴ See e.g. Parzinger 1992.

¹²⁵ See e.g. Velušček 2007, 426–429; 2009a, 309–315; Andrič 2009, 326–331.

¹²⁶ See e.g. Velušček 2009a.

¹²⁷ See Velušček 2004b, 228–230.

¹²⁸ See Velušček, Čufar 2008, 45.

find analogies on the sites of the second half of the fourth millennium BC at the Ljubljansko barje,¹²⁹ which, as the authors claim, have nothing in common with the settlement of Maharski prekop?

The answer is simple. They have introduced into the discussion a notion that they have no intention of clarifying or show the slightest effort that their writing from sentence to sentence: “A new series of direct dates of pottery significantly contributes to the chronology of the site [...] The sum of distribution of AMS radiocarbon dates demonstrates roughly a bimodal distribution of probabilities, with a period of intensive occupation dating between 4400 and 4000 calBC, and a second occupation period between 3800 to 3550 calBC [...] These two concentrations are separated by a gap of around 200 years after 4000 calBC” (ibid., 326, 328), [...] “Therefore, the stratigraphic position of artefacts within ‘cultural layer’ is lost, compelling us to treat the artefacts as only a single spatial distribution over the site [...] People tend to dump refuse some distance from where it was produced, and where others have previously dumped refuse, producing concentrations. The distribution of pottery at Maharski prekop is clustered [...] At long-term settlements, we cannot assume any direct relation between structural remains and artefact distribution” (ibid., 330, 331), figure to figure (cf. Figs. 8a and 8b) etc., is mutually supported. In short, the authors make a token acknowledgement of the expert literature, which will probably in the reply to this discussion paper receive further transformation, in the manner of already seen implausible and unsupported interpretations, which in the actual world cost the taxpayers a great deal of money.

A few days ago I walked along the Ljubljansko barje and took some, at least for me, shocking photos of how the Iščica is washing away the cultural layer of the Spodnje mostišče pile-dwelling settlement (Fig. 11). The cost of protection is minimal, certainly smaller than the means used by the authors of the discussed article for radiocarbon dating. I suggest that these funds in the future be intended for protection; otherwise, in the next few decades the discussion will only be able to run about something imaginary without any possibility to testing various theories in the field. Of course, the fact that this is a UNESCO world heritage site must also be considered.

Acknowledgement

This discussion paper was prepared within the project *Prehistoric pile-dwelling settlements at the Ljubljansko barje, Slovenia: chronology, culture, and paleoenvironment* (L6-4157), and research programme *Archaeological research* (P6-0064).

Translation: Maja Sužnik

Anton Velušček
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
anton.veluscek@zrc-sazu.si

¹²⁹ E.g. Stare gmajne (Velušček 2009b) and Blatna Brezovica (Korošec 1963; Velušček 2009c); see also Parzinger 1984.

Iva Mikl Curk (1935–2013)

Dr. Iva Mikl Curk izhaja iz ljubljanske meščanske družine in je bila deležna klasične izobrazbe, kar je dalo pečat njeni poklicni poti in oblikovalo prodoren način njenega razmišljanja. Sodila je k prvi povojni generaciji arheologov, ki so študij dokončali na novoustanovljenem Arheološkem oddelku ljubljanske univerze. V arheologijo je vnesla širok, danes ponovno zelo aktualen holističen pogled na kulturno dediščino in ga udejanjala pri raziskovanju materialne kulture, izkopavanjih, topografiji in v konservatorstvu. Za obe glavni področji svojega dela je prejela najvišji nagradi za življensko delo, leta 1994 Steletovo nagrado Slovenskega konservatorskega društva in leta 1999 Slovenskega arheološkega društva.

Z dr. Ivo Mikl Curk sem začela sodelovati pred tridesetimi leti. V tem času je bila dr. Curkova že vodilna slovenska konservatorica, ki je s strokovnim znanjem sodelovala tudi pri mnogih jugoslovanskih projektih. Tik pred razpadom skupne domovine je prevzela predsedovanje jugoslovanskemu komiteju Icomosa. Ko sem tedaj pod njenim vodstvom urejala dokumentacijo o arheoloških najdiščih na Republiškem zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine v prostorih starega uršulinskega samostana poleg Maximarketa, sem dobila priložnost seznaniti se tudi z njenimi številnimi arheološkimi raziskavami. Med drugim je izkopavala v Dolgi vasi pri Lendavi, na Ptuj in v njegovi okolici, v Forminu, pri Tepanju, v Zalogu pri Ljubljani in prva v Sloveniji vključila sodobne geofizikalne raziskave ob izkopavanjih na Vrhniki. Izvedla je topografijo v Halozah in na Ptuj in svoja spoznanja redno objavljala doma in v svetu. Napisala je veliko prispevkov o rečnih in cestnih povezavah, ekonomiji, topografiji in urbanizmu.

Njena konservatorska stališča so bila nekajkrat vključena v besedila mednarodnih konvencij.

Kasneje, ko sem v Mestnem muzeju sodelovala kot mlada raziskovalka v kabinetu dr. Ljudmile Plesničar Gec, sem imela priliko spoznati dr. Curkovo tudi osebno. Kot dobri poznavalki rimske keramike in Emone sta dr. Plesničarjeva in dr. Curkova postali moji doktorski mentorici in v njuni družbi sem se podala tudi na svojo prvo konferenco. To je bil mednarodni kongres društva za preučevanje rimskodobne keramike *RCRF* leta 1988 v Plevnju v Bolgariji. Če sem dotedaj poznala Ivo predvsem kot ugledno konservatorico in arheologinjo, sem jo od tedaj dalje spoznavala tudi kot prekaljeno raziskovalko rimskodobne keramike. Obe z dr. Plesničarjevo sta prijateljevali z mnogimi uglednimi člani društva *RCRF*. Éva Bónis, Olga Brukner, Klára Póczy, Dénes Gabler so bile le nekatere izmed njih. Dr. Curkova je bila znana po svojem natančnem poslušanju, kritičnem razmišljanju in suvereni diskusiji z danes že legendarnimi strokovnjaki, kot so bili npr. svetovljanski Howard Comfort, ugledna Maria Schindler, prijazna, a sila natančna Elisabeth Ettliger, vedno za šalo razpoložen Hans-Jörg Kellner, malce nergava Collet Bémont in z drugimi avtorji še danes temeljnih razprav o rimski keramiki.

Posebno občutenje pripadnosti, morda neke vrste solidarnosti, jo je povezovalo s kolegi iz vzhodnega bloka, med katerimi smo imeli Slovenci vedno poseben položaj. Diskusije z njimi, posebej z raziskovalci iz skupne jugoslovanske domovine, so bile bogate, iskrive in duhovite. Šale, seve, neprevedljive v kateregakoli od neslovanskih jezikov, so spremljale salve smeha. Tiste čase je za strokovnjake z vzhoda veljalo pravilo, da ni bilo

konference brez referata, posterjev pa tudi še ni bilo. Sledile so ure dolgočasnega prebiranja podatkov, statistik in togega ugotavljanja podobnosti z najdišči na zahodu. Na konference smo z veliko skrbjo in nemajhno tremo nosili na pisalni stroj napisane prevode referatov in diapozitive, neredko pa tudi kakšno črepinjo, ki je nismo znali klasificirati. In trepetali, da bi se kaj neprijetilo, npr. da bi se listi ne pomešali med branjem referata ali se razsuli diapozitivi tik pred nastopom. Na tihem pa tudi, kako bo referat sprejet med kolegi, posebej tistimi z zahoda. V trenutkih napetosti je običajno priplavala na površje kakšna drobna anekdota, kot npr. o diapozitivih dr. Plesničarjeve, ki so se ji ob izstopu iz taksija usuli iz torbice naravnost pod kolo avtomobila. Je reklo hrsk in referat je šel v maloro. Ali pa denimo Ivina zgodba o Johnu Hayesu, ki se nikakor ni mogel naučiti, da je črka k na koncu, c pa na začetku njenega priimka in je ponavadi v konferenčni mikrofoni vedno narobe napovedal njeno ime. Zadnja skupna konferenca, ki sta se je udeležili tudi dr. Curkova in dr. Plesničarjeva, je bila leta 1998 v Yorku z nepozabno gostiteljico Vivien Swan.

Ivini prispevki o keramiki, objavljeni v *Aktih RCRF*, v Arheoloških vestnikih in drugod, so izražali izviren pristop, kjer sta vedno prišla do izraza njeno izjemno poznavanje prostora in raziskovalska intuicija. Keramiko je v nasprotju s tedanjim ustaljenim tipološkim in strogo kronološkim pristopom obravnavala s širšega vidika, s konteksta izvornega prostora in globljšega razumevanja rimskodobne politične ekonomije. Seve, tu je dobilo posebno vrednost njeno odlično poznavanje domačih najdišč in raziskav, ki jih je kot vodja skupine za kulturno dediščino v Zavodu SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine v Ljubljani dobro spoznavala pri svojem vsakdanjem delu. Iva je bila na prvem mestu raziskovalka rimske dobe. Predano delo z gradivom med njenim prvim službovanjem na Ptuju, v letih med 1958 in 1965, je Ivo zaznamovalo za vse življenje. V tem času je nastala njena temeljna študija, doktorsko delo *Terra sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija*, ki je izšla v Vukovarju leta 1969. Študija je še danes vredna vse pozornosti, saj prinaša pregled in celosten vpogled v uvoženo keramiko v Petovionii. Delo je odraz in sad Ivinega urejanja in revizije muzejske zbirke ter inventarizacije starejšega arheološkega gradiva v depojih. Ta čas je na Ptuju tudi izkopavala in opravila temeljito topografijo mesta in okoliša. Opravljeno delo je ostalo vse do konca življenja temeljni vir njenega znanstvenega spoznanja o Petovionii in ji

omogočilo celostno razumevanje pomena zaledja in gospodarskih virov za rimsko mesto. Na tem znanju, ki ga je vse življenje vestno dopolnjevala, je zrastle njeno odlično poznavanje rimske vojske, pripadajoče ekonomije in vezane trgovine. Njene študije o gospodarskem pomenu Ptujkega polja za nastanek legijskega tabora v Petovionii so še danes veljavne in služijo kot dragocena podlaga nadaljnjim raziskovanjem.

Kljub pionirskemu delu, ki ga je dr. Curkova opravila na področju raziskav tere sigilate, pa je ni bilo najti med skupino avtorjev *Conspectusa*. Da drugačnost ni vedno zaželena, znanje pa je vse prevečkrat tudi prikrita oblika moči, je Iva zelo dobro vedela že tudi iz domačih logov. Dostojanstveno je ubirala pot, ki ji jo je v veliki meri odrejela tedanja (kot jo nam sedanja) družbena in politična situacija. Kot dobra poznavalka klasičnega sveta je vedela, da moč ostaja, spreminjajo se zgolj njene oblike. Moder človek pa vselej išče poti udejanjanja Dobrega. Ta njena drža je posebej prišla do izraza zadnja leta, ko se že oslABLJENA od bolezni ni umaknila, temveč je do zadnjega dostojanstveno delila svoje znanje z nami. Za Ivo je bilo znanje moralna obveza izobraženca in ne plen službenega ali družbenega položaja.

Mnogo izkušenj in veliko znanje so ji omogočili aktivno mednarodno sodelovanje na področju varovanja arheološke dediščine in prišli do izraza pri domala vseh pomembnih konservatorskih posegih v Sloveniji. Pospešena gospodarska rast je od sedemdesetih let dalje z industrijskimi, gradbenimi in kmetijskimi posegi začela neustavljivo spodjedati arheološko dediščino. Številna zaščitna izkopavanja, neredko pravo uničenje najdišč, so odprla nova poglavja v konservatorski službi. Dr. Curkova se je s posebnim poslušom in modrostjo posvečala vključevanju arheoloških spomenikov v mestno okolje. Številni primeri dobre prakse, kot najdišča farna cerkev v Kranju, starokrščansko središče v Ljubljani, Ajdovščina in Hrušica, reševanje Simonovega zaliva in nenazadnje Školarice, so posreden in neposreden rezultat njenega širokega strokovnega razumevanja arheološke vede kot pomembne družbene sile. Že zelo zgodaj je vedela, da je dediščina predvsem družbeni dogovor. K temu je brez dvoma veliko prispevalo znanje, ki ga je Iva žela v življenjskem dialogu s soprogom dr. Jožetom Curkom, zgodovinarjem, raziskovalcem in sijajnim poznavalcem slovenskih mest. Njen mednarodni ugled in zavzetost sta pripomogla, da je bil po osamosvojitvi slovenski komite *Icomosa*

sprejet kot enakovreden v družbo mednarodno priznanih komitejev.

Zavedala se je pomembnosti širjenja strokovnega vedenja v javnosti in med prvimi pisala arheološka poljudna dela, med drugim *Rimljani na Slovenskem, Sto zgodb arheoloških spomenikov v Sloveniji* in številne vodnike. Z njimi je udeleževala najzgodnejše oblike sodobnega heritološkega koncepta, ki temeljijo na dediščini kot družbenem pojavu in kot nedeljivi celoti spomenikov, pokrajine in njenih prebivalcev. Iz izkušnje je vedela, da zgolj z zakoni ni moč zagotavljati uspešnega ohranjanja arheološke dediščine. Ključ uspešnosti so osveščeni ljudje.

Po odhodu v pokoj je z veliko vnemo nadaljevala svoje raziskovalno delo. Končno je nazadnje le imela čas za teme, ki se jim prej ni mogla posvetiti. Nastali so mnogi prispevki na temo pokopa, o vlogi ženske v rimski družbi, o rimskem mestu, ekonomiji in drugo. Pod nevsiljivimi naslovi so to male sinteze njenega velikega poznavanja in celostnega razumevanja rimske dobe.

Dr. Curkova se je rada odzvala na naša povabila, ko smo sprožili obravnavo arheološke dediščine v muzejih. Z zadovoljstvom je spremljala naša prizadevanja za uvedbo doktorskega študija heritologije in novega predmeta *Arheologija za javnost* na dodiplomskem programu. Potrpežljivo je brala prve razprave in širokogrudno razdajala znanje. Zнала je obzirno opozoriti na napake, a tudi pohvaliti. Na moje kritično razmišljanje v reviji Ampak je odgovorila po cesarjansko kratko in jasno, kot se klasicistu spodobi, z verzom: "*Lev, dobro zatulil.*" in s pripisom (Shakespeare, Sen kresne noči III). Nekajkrat se je pridružila tudi sestankom muzejskih arheologov in njene vselej zadržane, toda upoštevanja vredne pripombe so nas opozarjale na pomen strpnega dialoga. Moje ognjevite govore je znala duhovito, toda vedno

prisrčno prijateljsko pogasiti s parolami v real-socialističnem duhu, kot npr. "*Tovariši, odslej bo vse drugače!*" Smeh nas je razorožil nepotrebne naboja neučakanosti in nas (me) hkrati soočil z dejstvom, da je družbeni – in s tem tudi politični okvir vedno odprto bojno polje, kjer ob strokovni podkovanosti največ štejeta dialog in poznavanje družbenih procesov. To je prišlo do izraza tudi ob priliki, ko se je na dr. Curkovo obrnila na pomoč mlada doktorandka, ki je opravljala raziskavo o vplivu politike na ohranjanje arheološke dediščine v Ljubljani. Iva se je kljub napredujoči bolezni ljubeznivo odzvala in s tem omogočila vpogled v zakulisne dogodke iz danes tako malo razumljivega povojnega časa.

Z Ivinim odhodom so se zaprla vrata v oddaljeno in v morda še dragocenejšo polpreteklost, ki nam omogoča razumeti ne le dediščinsko politiko, temveč tudi našo komplicirano sodobno slovensko družbo. Izgubili smo odlično poznavalko rimske dobe, priznana konservatorica z mednarodnim ugledom in častno članico Icomosa. Mnogi so z njenim odhodom izgubili srčno tovarišico v najboljšem pomenu te besede in globoko, gosposko žlahtno dušo. Ali kot je ob njeni smrti dejal dr. Milan Sagadin: "*Njena blagohotnost, mirnost in trdna strokovna presoja so nam takrat, ko smo začenjali svojo strokovno pot, pomenili dragoceno oporo in vzpodbudo. Izkušnje in veliko znanje so ji omogočale, da je znala na probleme pogledati nekoliko z distance in jim s tem odvzeti ostrino trenutka.*"

Poslovala se je Vestalka slovenske arheološke dediščine. Iskrena in globoka hvala ji za vse.

SIT TIBI TERRA LEVIS

Verena VIDRIH PERKO

Izbrana bibliografija Ive Mikl Curk

1956

M. L. Bernhard: Lampki starożytnie. Muzeum Narodowe w Warszawie. Warszawa 1955. – *Arheološki vestnik* 7/3, 1956, str. 327–329.

Zofia Gansiniec: Geneza Tropaionu. Polskie Towarzystwo Archeologiczne. Biblioteka archeologiczna 5, Warszawa, Wrocław 1955. – *Arheološki vestnik* 7/4, 1956, str. 477–478.

1957

Römische Forschungen in Niederösterreich. Band III. Carnuntina [...] 1956, Graz, Köln 1956. – *Arheološki vestnik* 8/1, 1957, str. 88–89.

1958

Arheološka izkopavanja v Dolgi vasi. – *Svet ob Muri* 3/1–2, 1958, str. 129–133.

1960

- Ptuj. – *Varstvo spomenikov* 7, 1958–1959 (1960), str. 293.
 Brestje. – *Varstvo spomenikov* 7, 1958–1959 (1960), str. 327.
 Rabelčja vas. – *Varstvo spomenikov* 7, 1958–1959 (1960), str. 339.
 Sp. Hajdina. – *Varstvo spomenikov* 7, 1958–1959 (1960), str. 342.

1961

- Poročilo o sondiranju v Dolgi vasi pri Lendavi. – *Arheološki vestnik* 9–10, 1958–1959 (1961), str. 173–184.
 Résumé: Rapport sur les sondages à Dolga vas près de Lendava.
 Izola. – *Arheološki pregled* 1, 1959 (1961), str. 103–104.
 Soavtorica: Elica Boltin.
 Ptuj (Poetovio). – *Arheološki pregled* 2, 1960 (1961), str. 127–128.
 Erich Swoboda: Carnuntum, seine Geschichte und seine Denkmäler. Dritte, neu bearbeitete Auflage. Römische Forschungen in Niederösterreich. Band I. Graz-Köln 1958. – *Arheološki vestnik* 9–10, 1958–1959 (1961), str. 192–193.

1962

- Rimske najdbe iz Ptuja po letu 1954. – *Arheološki vestnik* 11–12, 1960–1961 (1962), str. 153–186.
 Zusammenfassung: Römische Funde aus Poetovio (1954–1960).
 Poetovijski četrti mitrej. – *Ptujski zbornik* 2, 1962, str. 212–218.
 Ptuj. *Varstvo spomenikov* 8, 1960–1961 (1962), str. 211–213; str. 247–249.
 Formin. *Varstvo spomenikov* 8, 1960–1961 (1962), str. 235–236.
 Ptuj (Poetovio) - Antička nekropola. – *Arheološki pregled* 4, 1962, str. 163.
 Novo odkriti spomenik rimskega materinskega božanstva v Ptuj. – *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 10/3, 1962, str. 187–189.

1963

- Dva drobca steklenih posod z zlatom iz Petovije. – *Arheološki vestnik* 13–14, 1962–1963 (1963), str. 491–495.
 Summary: Two Fragments of Glass Vessels Adorned with Gold from Poetovio.
 Poetovio, Ptuj – rimski nalazi. – *Arheološki pregled* 5, 1963 (1964), str. 93–95.
 Poetovio (Ptuj) - Preseka i Ptuj - Formin - rimska cesta. – *Arheološki pregled* 5, 1963 (1964), str. 163.

1964

- O podobi in zgodovini rimskega Ptuja. – *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 12/1, 1964, str. 74–75.

1965

- K topografiji rimske mestne četrti na današnjem Zgornjem Bregu v Ptuj. – *Arheološki vestnik* 15–16, 1964–1965 (1965), str. 259–282.
 Résumé: Supplément à la topographie du quartier urbain à l'emplacement de l'actuel Zg. Breg à Ptuj.

Bemerkswerte Reliefsigillata aus Poetovio. – *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 7, 1965, str. 75–80.

K sliki naselbinske keramike rimskega Poetovija. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 1, 1965, str. 75–86.
 Zusammenfassung: Beitrag zur Siedlungskeramik des römischen Poetovio.

Ptuj. – *Varstvo spomenikov* 9, 1962–1964 (1965), str. 153; str. 183–184; str. 195–196.

Videm pri Ptuj. *Varstvo spomenikov* 9, 1962–1964 (1965), 158–159.

Ptuj. – Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 4 (Ljubljana 1965). Soavtor: Jože Curk.

1966

- Keltski sledovi v duhovni in materialni kulturi antičnega Poetovija. – *Arheološki vestnik* 17, 1966, str. 417–420.
 Résumé: Les traces celtiques dans la culture spirituelle et matérielle de l'antique Poetovio.
 Poznoantično grobišče na Zgornjem Bregu v Ptuj. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 2, 1966, str. 46–62.
 Résumé: La nécropole de l'antiquité avancée de Zgornji Breg à Ptuj.
 Ciganska jama pri Željnah. – *Varstvo spomenikov* 10, 1965 (1966), str. 189.
 Judovska hiša pri Moverni vasi. – *Varstvo spomenikov* 10, 1965 (1966), str. 194.

1967

- Rimski napis z vnožja Ptujkega gradu. – *Arheološki vestnik* 18, 1967, str. 193–201.
 Zusammenfassung: Eine römische Inschrift vom Fuß der Ptujes Schloßberges.
 Posku rekonstrukcije rimske stavbe na Zg. Bregu v Ptuj. – *Varstvo spomenikov* 11, 1966 (1967), str. 5–9.
 Résumé: L'essai de reconstruction d'un bâtiment romain de Zgornji Breg à Ptuj.
 Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 35, Festschrift für Alphons A. Barb. Herausgeben vom Burgenländischen Landesmuseum in Eisenstadt, Eisenstadt 1966. – *Arheološki vestnik* 18, 1967, str. 480.

1968

- Gospodarstvo na ozemlju današnje Slovenije v zgodnji antiki. – *Arheološki vestnik* 19, 1968, str. 307–320.
 Résumé: L'économie sur le territoire de la Slovénie actuelle dans la haute antiquité.
 Beiträge zum Studium der Töpferwerkstätten im heutigen Slovenien (Jugoslawien). – *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 10, 1968, str. 5–10.
 Einige Charakteristiken der römischen materiellen Kultur im nordwestlichen Jugoslawien. – *Archaeologia Jugoslavica* 9, 1968, str. 49–54.
 Terra sigillata iz Poetovija. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 4, 1968, str. 64–82.
 Zusammenfassung: Terra Sigillata aus Poetovio.
 Rekonstrukcija podobe antičnega Ptuja. – *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 16/2, 1968, str. 77–79.
 Prispevek k poznavanju rimskih vodnih poti pri nas. – *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 16/2, 1968, str. 80–82.

1969

- Terra sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija*. – Dissertationes 9 (Ljubljana, Beograd 1969).
- Prispevek proučevanja rimske keramike k poznavanju gospodarske zgodovine naših krajev. – *Arheološki vestnik* 20, 1969, str. 125–138.
Résumé: Contribution de l'étude de la céramique romaine à la connaissance de l'histoire économique de nos lieux.
- Terra sigillata iz dolenskih grobišč*. – *Razprave 1. razreda SAZU* 6, 1969, str. 181–184.
Résumé: La "terra sigillata" des nécropoles de Dolenjska (La basse Carniole).
- Prispevek k proučevanju rimske loščene lončenine v Sloveniji. – *Razprave 1. razreda SAZU* 6, 1969, str. 185–194.
Résumé: Contribution à l'étude de la poterie romaine vernissée en Slovénie.
- Gradišče nad Pivko pri Naklem. – *Varstvo spomenikov* 12, 1967 (1969), str. 100–101. Soavtor: Peter Fister.
- Zgodovina arheološkega raziskovanja v Ptujju. – V: *Poetovio–Ptuj. 69–1969. Zbornik razprav ob tisočdevetstoletnici* (Maribor 1969), str. 7–15.
Résumé: Histoire des recherches archéologiques.
- Značilnosti materialne kulture Poetovia v I. stoletju n. št. – V: *Poetovio–Ptuj. 69–1969. Zbornik razprav ob tisočdevetstoletnici* (Maribor 1969), str. 31–36.
Résumé: Caractéristiques de la culture matérielle de Poetovio au 1er siècle de notre ère.
- Urbanistični razvoj antičnega Poetovija. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 5, 1969, str. 137–140.
- Iz najstarejše zgodovine Sevnice. – *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 17/3, 1969, str. 139–140.
- Iz tisočletne zgodovine Ptujja* (Ptuj 1969). Soavtor: Anton Klasinc.
- Prof. d-r Josip Klemenc. – *Živa antika* 19 (Skopje 1969). Posebni odtis.

1970

- Urbanistične značilnosti rimske kolonije pri nas kot smernice za spomeniškovarstvene posege. – *Varstvo spomenikov* 13–14, 1968–1968 (1970), str. 23–28.
Résumé: Caractéristiques urbaines de la colonie romaine chez nous comme directions pour la conservation des vestiges.
- Charakteristiken des Terra Sigillata-Importes aus Rheinzaubern in den südwestlichen pannonischen Raum. – *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 11/12, 1969–1970 (1970), str. 5–7.
- Dolga vas pri Lendavi. – *Varstvo spomenikov* 13–14, 1968–1968 (1970), str. 161.
- Sevnica. – *Varstvo spomenikov* 13–14, 1968–1968 (1970), str. 166–167.
- Izola. – *Varstvo spomenikov* 13–14, 1968–1968 (1970), str. 188.
- Nekaj novih podatkov o rimski naselbini v Dolgi vasi pri Lendavi. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 6, 1970, str. 6–9.
Zusammenfassung: Einige neue Angaben über die römische Siedlung in Dolga vas bei Lendava.
- Ptuj* (Ljubljana, Ptuj 1970). Soavtor: Jože Curk.

1971

- Predmeti iz obdobja selitve narodov v zbirki Ptujškega muzeja. – *Arheološki vestnik* 21–22, 1970–1971 (1971), str. 123–126.
Résumé: Quelques objets de la période de la migration des peuples dans la collection du musée de Ptuj.
- Oblike ptujskih posod iz terre sigillate. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 7, 1971, str. 22–26.
Zusammenfassung: Die Formen von Terra Sigillata-Gefäßen aus Ptuj.
- Nekaj misli k naselbinski podobi rimskega Nauporta. – *Živa antika* 21, 1971, str. 273–277.

1972

- Nekaj misli o poznoantični materialni kulturi v Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 23, 1972, str. 376–383.
Zusammenfassung: Zum Studium der spätrömischen materiellen Kultur in Slowenien.
- Fram. – *Varstvo spomenikov* 15, 1970 (1972), str. 152–154.
- Ljubljana. – *Varstvo spomenikov* 15, 1970 (1972), str. 157.
- Spodnja Hajdina. – *Varstvo spomenikov* 15, 1970 (1972), str. 159–161.
- Vrhnika. – *Varstvo spomenikov* 15, 1970 (1972), str. 167.
- Sp. Grušovje pri Slovenskih Konjicah - raziskovanje rimskih cest. – *Arheološki pregled* 14, 1972, str. 75.
- Ohranjeni mitreji na Slovenskem*. – Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 31 (Maribor 1972).

1973

- Zur Datierung der Keramik der ältesten Siedlungsschichten in Emona. – *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 14–15, 1972–1973 (1973), str. 125–127.
- Vom Beginn der Römerzeit im nördlichen Jugoslawien. – *Archaeologia Jugoslavica* 14, 1973, str. 41–44.
- Rimska keramika v Sloveniji* (Ljubljana 1973). Soavtorja: Peter Petru, Zorka Šubic.
- Vodnik za ljubitelja arheologije*. – Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 42 (Maribor 1973).

1974

- O preučevanju rimske lončenine iz središča Emone. – *Situla* 14–15, 1974 (Opuscula I. Kastelic sexagenario dicata), str. 239–242.
Zusammenfassung: Zu den römischen Töpfereifunden im Zentrum Emonas.
- Hrastovec v Halozah. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 92.
- Sv. Ana v Halozah. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 92.
- Cirkulane. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 92.
- Sedlašek v Halozah. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 94–95.
- Stoperce v Halozah. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 95.
- Žetale. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 163.
- Majski vrh v Halozah. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 171.
- Paradiž v Halozah. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 173.
- Turški vrh. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 176.

- Hrastovec pri Zavrču. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 181.
- Čermožiše pod Donačko goro. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 184.
- Formin. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 196.
- Izola – Simonov zaliv. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 198.
- Loka pri Črnem Kalu. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 200.
- Vranje pri Sevnici. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 215–216.
- Kranj. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 217.
- Vareja v Halozah. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 244.
- Formin, Ptuj - provincijsko - rimska nekropola. – *Arheološki pregled* 16, 1974, str. 69–70.
- Nekaj novih podatkov o rimski naselbini v Dolgi vasi pri Lendavi. – *Lendavski zvezki* 2, 1974.
- Balduin Saria in slovenska arheologija. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 10, 1974, str. 217–218.
- 1975**
- Arheološka najdišča Slovenije* (Ljubljana 1975). Sodelavka. Zapažanja o temni rimski kuhinjski lončeni posodi v Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 24, 1973 (1975), str. 883–900. Summary: Observations of Roman Dark Clay Cooking Pottery in Slovenia.
- La nécropole de Formin*. – *Inventaria Archeologica Jugoslavija* 19 (Bonn, Beograd 1975).
- Rimski vodovodi Ptuja. – *Ptujski zbornik* 4, 1975, str. 59–62. Zusammenfassung: Die römischen Wasserleitungen von Ptuj.
- Ob arheološkem topografiranju Haloz. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 11, 1975, str. 172–182.
- 1976**
- Poetovio I*. – Katalogi in monografije 13 (Ljubljana 1976).
- Utrdbe Nauporta ob Ljubljani na Vrhniki. – *Arheološki vestnik* 25, 1974 (1976), str. 370–386. Summary: Nauportus fortresses by the River Ljubljana at Vrhnika.
- Ob 9. Mednarodnem srečanju društva. *Rei Cretariae Romanae Fautorum*. – *Arheološki vestnik* 26, 1975 (1976), str. 13–14.
- Preučevanje rimske keramike kot vir za slovensko krajevno zgodovino. – *Arheološki vestnik* 26, 1975 (1976), str. 178–181 (= *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 16, 1976 [Ljubljana 1976]). Zusammenfassung: Studium der römischen Keramik als Quelle für die Ortsgeschichte Sloweniens.
- Nekaj novih zapažanj o rimskih naseljih v Spodnjem Grušovju in Slovenski Bistrici. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 12, 1976, str. 16–30. Résumé: Sur les habitations romaines de Spodnje Grušovje et Slovenska Bistrica.
- K nastanku in prelomnicam v razvoju nekaj manjših rimskih podeželjskih naselij v sedanji Sloveniji. – *Materiali* 15, 1976, str. 47–50. Zusammenfassung: Zu den vereinzeltent Entwicklungsphasen einiger kleineren römerzeitlichen Siedlungen im jetzigem Slovenien.
- Kaj nam govori pri nas najdena lončenina o rimskih navadah v prehrani. – *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 24, 1976, str. 1–5.
- Rimljani na Slovenskem* (Ljubljana 1976).
- Osnove za spomeniško valorizacijo znotraj večjih naselij iz arheoloških dob. Urbanizem Poetovia* (Ljubljana 1976), poročilo RSS.
- 1977**
- Novo iz Formina. – *Arheološki vestnik* 27, 1976 (1977), str. 135–183. Zusammenfassung: Neues aus Formin. Einiges über die padanischen Sigillaten von Emona. – *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 17/18, 1977, str. 81–84. Iz vsakdanje prakse varovanja arheoloških spomenikov. – *Varstvo spomenikov*, 21, 1977, str. 5–10.
- Formin. – *Varstvo spomenikov* 21, 1977, str. 209–214.
- Ločica pri Polzeli. – *Varstvo spomenikov* 21, 1977, str. 234.
- Markovci pri Ptuj. – *Varstvo spomenikov* 21, 1977, str. 235.
- Ptuj, Rabelčja vas. – *Varstvo spomenikov* 21, 1977, str. 247.
- Ptuj, Zg. Breg. – *Varstvo spomenikov* 21, 1977, str. 252–254.
- Rimska mesta v Sloveniji – nekaj arheoloških in spomeniško varstvenih paralel*. – V: *Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima*, Materijali 13 (Beograd 1977) str. 9–12.
- Pota varovanja arheoloških spomenikov v SR Sloveniji* [Savez društava konzervatora Jugoslavije] (Beograd 1977) str. 137–140.
- 1978**
- Poetovio v pozni antiki. – *Arheološki vestnik* 29, 1978, str. 405–411. Zusammenfassung: Poetovio in der Spätantike.
- K emonski keramiki. – *Arheološki vestnik* 29, 1978, str. 741–752. Zusammenfassung: Zur Keramik in Emona.
- Dokazi kontinuitete na rimski cestni mreži Slovenije. – V: *Putovi i komunikacije u antici*, Materijali 17 (Beograd 1978) str.
- Rimska amfora in mortarij. – *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 26, 1978, str. 1–4.
- M. Schindler, S. Scheffenegger, Die glatte rote Terra sigillata vom Magdalensberg, Kärntner Museumsschriften 62, Klagenfurt 1977. – *Arheološki vestnik* 29, 1978, str. 777–778.
- Osnove za spomeniško valorizacijo znotraj večjih naselij iz arheoloških dob. Urbanizem Poetovia* (Ljubljana 1978), poročilo RSS.
- 1979**
- Terra sigillata iz emonskih grobišč. – *Arheološki vestnik* 30, 1979, str. 339–371. Zusammenfassung: Terra sigillata aus den Gräberfeldern von Emona.
- Rimska lončenina z nekaterih emonskih najdišč. – *Arheološki vestnik* 30, 1979, str. 372–387. Zusammenfassung: Römische Keramik von einigen Fundstätten in Emona.
- Relazioni e influenze della Magna Graecia sulla Jugoslavia di N–O. – *Magna Graecia* 14, 1979, 2 str.
- Poetovio v 3. stoletju. Nekaj novih podatkov. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 15, 1979, str. 37–42.

- Résumé: Poetovio dans le 3ème siècle – les renseignements nouveaux.
- Spodnje Grušovje. – *Varstvo spomenikov* 22, 1979, str. 313. Ptuj. – *Varstvo spomenikov* 22, 1979, str. 307–311.
- Osnove za spomeniško valorizacijo znotraj večjih naselij iz arheoloških dob. Urbanizem Peotovia* (Ljubljana 1979), poročilo RSS.
- 1980**
- Nekaj vojaških starin iz Poetovione. – *Situla* 20–21 (Zbornik posvečen S. Gabrovcu), 1980, str. 431–437.
- Summary: Some military antiques from Poetovio.
- Dragoljub Bojović, Rimska keramika Singidunuma, Zbirke i legati muzeja grada Beograda, Beograd 1977. – *Arheološki vestnik* 31, 1980, str. 335–336.
- Osnove za spomeniško valorizacijo znotraj večjih naselij iz arheoloških dob. Urbanizem Peotovia* (Ljubljana 1980), poročilo RSS.
- 1981**
- Arheološka preteklost pohorskega Podravja* (Slovenj Gradec 1981). Soavtorji: Bogo Čerin, Ivan Tušek, Mira Strmčnik-Gulič, Stanko Pahič, Marija Lubšina Tušek.
- Nekaj najdb sigilate iz Ptuja. – *Arheološki vestnik* 32, 1981, str. 56–67.
- Summary: Some terra sigillata finds from Ptuj.
- Nekaj aktualnosti iz dvogovora: naša družba danes in arheološki spomenik. – *Arheološki vestnik* 32, 1981, str. 566–567.
- Several Novelties from Roman Ptuj. – *Archaeologia Iugoslavica* 20–21, 1980–1981 (1981), str. 108–116.
- K oblikovanju nekaterih definicij iz varstva kulturnih spomenikov – konservatorstva. – *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 47–54.
- Teorija varstva arheoloških spomenikov v naši praksi. – *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 81–94.
- Arheološko konservatorstvo na naših tleh v 19. stoletju. – *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 111–114.
- Jahrbuch des Bernischen Historischen Museums 55–58, 1975–78: Elisabeth Ettlinger, Stempel auf römischer Keramik der Engehalbinsel [...] Katrin Roth-Rubi, Helvetische Reliefsigillaten und die Rolle der Werkstatt Bern-Enge, Acta Bernensia VIII, Bern 1979. – *Arheološki vestnik* 32, 1981, str. 680–681.
- 1982**
- Neues über südgalische Sigillaten im nördlichen Jugoslawien. – *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 21–22, 1982, str. 41–47.
- Varstvo arheološke dediščine v SLO - spoznanja v Sloveniji. – *Varstvo spomenikov* 24, 1982, str. 99–101. Soavtorja: Nada Osmuk, Marijan Slabe.
- Topografske raziskave* (Ljubljana 1982), poročilo RSS.
- 1983**
- Starokrščanski center v Emoni / Old Christian Center in Emona*. – Katalogi in monografije 21 (Ljubljana 1983). Soavtorji: Ljudmila Plesničar-Gec, Jaroslav Šašel, Irena Sivec, Peter Kos.
- O registru premične kulturne dediščine. – *Argo* 22, 1983, str. 88–91.
- Olga Brukner, Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Dissertationes et monographiae, Beograd 1981. – *Arheološki vestnik* 33, 1982 (1983), str. 529–530.
- Dasen Vrsalović (1928–1981). – *Arheološki vestnik* 33, 1982 (1983), str. 515–516.
- Slovo od dr. Petra Petruja. – *Argo* 22, 1983, [9] str. Soavtorji: Stane Gabrovec, Drago Svoljšak, Sergej Vrišer, Marjan Vidmar, Nace Šumi, Predrag Medović.
- Dr. Bernarda Perc (1929 – 1983). – *Argo* 22, 1983, str. 152–153.
- 1984**
- Sledovi rimskega zemljemerstva na Dravskem polju?. – *Arheološki vestnik* 34, 1983 (1984), str. 353–357.
- Zusammenfassung: Spuren römischer Landvermessung auf dem Dravsko polje (Draufeld)?
- Zur Sigillataproduktion von Poetovio. – V: *Studien zur römischen Keramik, Vorträge des 13. internationalen Kongresses der Rei Cretariae Romanae Fautores in München, Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 23–24 (München 1984), str. 61–68. Soavtorji: Mira Gulič, Ivan Tušek.
- K podobi zahodnih grobišč rimskega Ptuja. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 20, 1984, str. 181–185.
- Zusammenfassung: Zum Gesamtbild der westlichen Nekropolen Poetovios.
- Pridatki v rimskih nekropolah Slovenije kot vir za spoznanje antičnega človeka pri nas. – *Živa antika* 34, 1984, str. 245–249.
- Iz deleža Ljubljane pri spoznavanju nastanka rimskodobne civilizacije pri nas. – V: F. Gestrin (ur.), *Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo*. Gradivo s Posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani, Kronika (Ljubljana 1984), str. 46–50.
- Elisabeth Ettlinger, Die italische Sigillata von Novaesium, Novaesium 9, Limesforschungen 21, Berlin 1983. – *Arheološki vestnik* 35, 1984, str. 364–365.
- Zilka Kujundžić, Poetovijske nekropole, Katalogi i monografije 20, 1982. – *Arheološki vestnik* 35, 1984, str. 365–367.
- Bernarda Perc (1929–1983). – *Arheološki vestnik* 35, 1984, str. 349–350.
- Petru Petruju. – *Varstvo spomenikov* 26, 1984, str. 5–6.
- Slovenija od predzgodovine do zgodnjega srednjega veka*, Arheološka raziskovanja (Ljubljana 1984), poročilo RSS. Soavtor: Stane Gabrovec.
- 1985**
- Posoda iz rimskih nekropol v naših krajih o navadah pri mizi. – *Arheološki vestnik* 36, 1985, str. 179–185.
- Zusammenfassung: Gefäße aus den Römernekropolen in unseren Gegenden und über Bräuche bei Tische.
- O središču Poetovione. – *Arheološki vestnik* 36, 1985, str. 285–313. Soavtor: Ivan Tušek.
- Zusammenfassung: Über das Zentrum von Poetovio.
- Arheologija zadnjih desetletij o posebnostih rimskega Ptuja. – *Ptujski zbornik* 5, 1985, str. 399–403.
- Zusammenfassung: Die archäologische Forschung der letzten Jahrzehnte über die Besonderheiten Poetovios.
- Pridatki v grobovih zahodne nekropole v Poetovioni kot morebitni odraz socialne strukture mestnega prebivalstva. – V: *Sahranjivanje pokojnika sa aspekta ekonomskih*

- i društvenih kretanja u praistoriji i antici / Enterrement des défunts de l'aspect des mouvements sociaux et économiques dans la préhistoire et l'antiquité.* Materijali / Actes 20 (Beograd 1985), str. 169–175.
Zusammenfassung: Grabbeigaben der westlichen Nekropole in Poetovio – ein Zeugnis der sozialen Struktur der Stadtbevölkerung.
- Prikaz arheološke baštine u vremenu i prostoru kao pomoć pri zaštiti. – *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 8–9, 1982–1083 (1985), str. 29–33.
- Enciklopedija Jugoslavije 1, A-Biz, Jugoslavenski leksikografski zavod, izdava v slovenskem jeziku, Zagreb 1983, gesli arheologija in arheološka najdišča. – *Arheološki vestnik* 36, 1985, str. 369.
- Jugoslavija – znamenitosti, kulturni spomeniki, umetnostni zakladi, Enciklopedični vodič, Jugoslaviapublic, Beograd 1983, [...] Avtor prikaza SR Slovenije dr. Lev Menaše. – *Arheološki vestnik* 36, 1985, str. 370–371.
- Tone Knez, La nécropole de Beletov vrt, Novo mesto, Inventaria archaeologica Y 259–268, Ljubljana 1981. – *Arheološki vestnik* 36, 1985, str. 414.
- Dr. Ivan Komelj (1923–1985). – *Argo* 23–24, 1984–1985 (1985), str. 174–175.
- 1986**
- Rimski kastel v Zalogu pri Ljubljani. – *Arheološki vestnik* 37, 1986, str. 227–235.
Zusammenfassung: Das römische Kastell in Zalog bei Ljubljana.
- Alcune annotazioni sulle fornaci della Jugoslavia. – *V: Tecnologia nell'antichità* 6, *Rivista di archeologia* 10, 1986, str. 80–81.
- Arheološki drobec in polharstvo na slovenskem. – *V: M. Apostolski (ur.), Zbornik posveten na Boško Babič. 1924–1984. Posebni izdanijski 3 (Prilep 1986) str. 277–278.*
- Anton Sovre in arheološko raziskovanje Ptuja. – *V: K. Gantar, F. Jerman, J. Moder (ur.), Sovretov zbornik. Zbornik Društva slovenskih književnih prevajalcev* 11 (Ljubljana 1986) str. 85–87.
- 1987**
- Rimska lončena posoda na Slovenskem.* – Razprave Filozofske Fakultete (Ljubljana 1987).
Zusammenfassung: Die römische Gefäßkeramik in Slowenien.
- Buying and selling pottery, some evidences from north-west Yugoslavia. – *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 25–26, 1987, str. 403–408.
- Les guerres contre les Marcomans du IIe siècle et les trouvailles céramiques de la zone entre Pannonie et Italie. – *Revue archéologique de l'Est et du Centre Est* 38, 1987, str. 241–246.
- Ingeborg Huld-Zetsche, Mithras in Nida-Heddernheim, Archäologische Reihe (Museum f. Vor- u. Frühgesch. Frankfurt am M. 1986). – *Arheološki vestnik* 38, 1987, str. 476–477.
- Izpoved konservirane nepremične stavbne dediščine iz antike in njene dileme. – *V: E. Mihevc-Gabrovec, K. Gantar, M. Benedik (ur.), Antični temelji naše sodobnosti. Referati slovenskih udeležencev na 4. znanstvenem zborovanju*
- Zveze društev za antične študije Jugoslavije v Pulju od 12. do 17. oktobra 1986 (Ljubljana 1987) str. 85–89.
- Raziskave za varstvo in predstavitev kulturne dediščine* (Ljubljana 1987), poročilo RSS. Soavtorji: Nace Šumi et al.
- 1988**
- Določanje prostorskih enot s skupnimi lastnostmi. – *Varstvo spomenikov* 30, 1988, str. 31–34.
- Prispevki za konservatorsko metodologijo. – *Varstvo spomenikov* 30, 1988, str. 362–364.
- Simonov zaliv, Izola / Saint Simon, Isola. Predstavitev. Arheološka izkopavanja 1988 / Presentation. Archaeological excavations 1988.* – Medobčinski zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Piran (Piran 1988). Soavtorji: Daniela Tomšič (ur.) et al.
- 1989**
- Simonov zaliv.* – *Varstvo spomenikov* 31, 1989, str. 240–241.
Soavtor: Marko Stokin.
- Poskus dopolniti védenje o kolonizaciji v rimskem Ptuju. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 25, 1989, str. 109–114.
Summary: An attempt to improve the knowledge about the colonisation at the Roman Ptuj.
- Novejša arheološka odkritja na Ptuju. – *Zgodovinski časopis* 43, 1989, str. 25–35.
Zusammenfassung: Neuere archäologische Entdeckungen in Ptuj.
- Oblikovalni značaj stavb Ptuja v pozni antiki. – *Lihnid* 7, 1989, str. 207–211. Soavtor: Ivan Tušek.
Summary: The characteristic forms of the buildings in Ptuj in the Late Antique period.
- Varstvo naše dediščine* (Ljubljana 1989). Soavtorji: Matjaž Puc, Nataša Štupar-Šumi.
- “Metoda razvojnih usmeritev naravne in kulturne dediščine na kmetijskih območjih” : iz ekspertize. – *Varstvo spomenikov* 31, 1989, str. 371–374. Soavtorja: Vera Germek, Stane Peterlin.
[Summary:] Method of development orientations of natural and cultural patrimony in rural areas.
- Mirjana Sanader: Kerber u antičkoj umjetnosti, Split 1986. – *Arheološki vestnik* 39–40, 1988–1989 (1989), str. 643.
- Slavko Ciglencečki: Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jhd. im Ostalpenraum, Ljubljana 1987. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 25, 1989, str. 294–296.
- Blagoj Jevremov, Vodnik po lapidariju I. Pokrajinski muzej Ptuj, Zbirka Vodniki (Ptuj 1988). – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 25, 1989, str. 296–297.
- Stoletja kletarstva na Ptuju* (Ptuj 1989). Soavtorji: Jože Curk, Kristina Šamperl-Purg, Andrej Brence, Anton Skaza.
- Centuries of winery in Ptuj* (Ptuj 1989). Soavtorji: Jože Curk, Kristina Šamperl-Purg, Andrej Brence, Anton Skaza.
- 1990**
- Prostorska ureditev grobišč rimskega Ptuja. – *Arheološki vestnik* 41, 1990, str. 557–575.
Zusammenfassung: Die Raumgestaltung der Nekropolen des römischen Ptuj.
- Rožanec. Črnomelj. – *V: Arheološka najdišča Dolenjske. Ob 100-letnici arheoloških raziskovanj v Novem mestu, Arheo – Dossier Dolenjska* (Ljubljana 1990), str. 97–98.

- Welche Bevölkerungsschichten haben vorwiegend Sigillaten (aus Rheinzabern) gebraucht? Beobachtungen aus Nordwest-Jugoslawien. – *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 27–28, 1990, str. 29–33.
- Zur Romanisierung des täglichen Lebens durch das Militär. – V: *Akten des 14. Internationalen Limes-kongresses 1986 in Carnuntum*, Der römische Limes in Österreich 36/1, 1990, str. 133–141.
- Le ricerche archeologiche nella R. S. di Slovenia negli ultimi anni. – V: *La Venetia nell'area padano-danubiana. Le vie di comunicazione*, Venezia 1988 (Venezia 1990), str. 433–445.
- K razmerju med posameznikom in skupnostjo v varstvu dediščine. – *Varstvo spomenikov* 32, 1990, str. 23–29.
[Summary:] On the relation between an individual and the community in the field of monument conservation.
- Sigrid Mratschek, Fragment eines Acobechers aus Newportus, *Arh. vest.* 38, 1987. – *Arheološki vestnik* 41, 1990, str. 741–744.
[Summary]
- Arheo, glasilo Slovenskega arheološkega društva, 9 – tematska številka. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 26, 1990, str. 284–287.
[Summary]
- 1991**
- Natives, Romans and newcomers in the eastern Alps during the 2nd century. – V: V. A. Maxfield, M. J. Dobson (ur.), *Roman Frontier Studies* (Exeter 1989), 248–251.
- Zur einheimischen Keramikherstellung in den Donau-provinzen. Die Rolle des frühen Importes aus Italien in West-Jugoslawien. – *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 29–30, 1991, str. 105–108.
- Römische Altertümer Sloweniens als Freilichtmuseen und Parkanlagen. – *Savaria* 20/1, 1991, str. 75–86.
- Roman traces in Landscape and Preservation of Archaeological Heritage. – V: J. Pavúk (ur.), *Actes du XIIème Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Bratislava 1991 (Bratislava 1993) str. 419–423.
- Praktična funkcija in kulturna dediščina. – *Varstvo spomenikov* 33, 1991, str. 129–133.
[Summary:] Practical function and cultural heritage.
- Consectus formarus terrae sigillatae italico modo connectae [...]. Bonn 1990. – *Arheološki vestnik* 42, 1991, str. 244–245. Soavtor: Jana Horvat.
[Übersetzung]
- Joseph Aloysius Stanfield, Grace Simpson: Les potiers de la Gaule Centrale. *Revue archéologique Sites* 37 [...], 1990. – *Arheološki vestnik* 42, 1991, str. 246.
- Ptuj starih dob.* – Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 176 (Maribor 1991).
- Irma Čremošnik (1916–1990). – *Arheološki vestnik* 42, 1991, str. 234.
- Rudolf Noll (1906–1990). – *Arheološki vestnik* 42, 1991, str. 240.
- 1992**
- La ceramica italica e i trasporti verso il nord-est. – *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 31–32, 1992, str. 465–474.
- Konservatorstvo kot humanistična disciplina. – *Varstvo spomenikov* 34, 1992, str. 154–160.
- Summary: Art conservation as a branch of the humanities.
- Ljiljana Bjelajac: Terra sigillata u Gornjoj Meziji. Posebna izdanja / Arheološki institut 23. Beograd 1990. – *Arheološki vestnik* 43, 1992, str. 216–217.
- Arheološka topografija Slovenije, Irena ŠAVEL, Topografsko področje XX (Prekmurje), SAZU 1. razr., Inštitut za arheologijo, Ljubljana 1991. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 28, 1992, str. 356–357.
- Slavko Ciglencečki: Polis norikon, Podsreda 1992. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 28, 1992, str. 357–358.
- Marjanu Zadnikarju za sedemdesetletnico. – *Varstvo spomenikov* 34, 1992, str. 7–8.
- 1993**
- Po poteh rimskih vojakov v Sloveniji / In the Footsteps of Roman Soldiers in Slovenia* (Ljubljana 1993). Soavtorja: Slavko Ciglencečki, Davorin Vuga.
- Raw ceramics in Slovenia. A brief survey. – V: *Archeometria della Ceramica. Problemi di Metodo*. Atti 8 SIMCER - Simposio Internazionale della Ceramica, Rimini, 10-12 Novembre 1992 (Bologna 1993) str. 99–108.
- Petoviona v sožitju z bližnjimi in daljnimi kraji. – V: *Ptujski arheološki zbornik. Ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva* (Ptuj 1993) str. 205–218.
Summary: Poetovio in coexistence at home and abroad.
- Za razvoj delovnih metod – arheološka dediščina. – *Varstvo spomenikov* 35, 1993, str. 76–77.
- Erwin Ruprechtsberger: Ausgrabungen im antiken Lentia. Die Funde aus Linz, Tiefer Graben-Flügelhofgasse. *Linzer Archäologische Forschungen* 20. Linz 1992. – *Arheološki vestnik* 44, 1993, str. 327–328.
- Poklic? Konservator ---. – *Vestnik* 10, 1992–1993 (Ljubljana 1993).
- Jubilanti. – *Varstvo spomenikov* 35, 1993, str. 68–69.
- V spomin. Tone Knez. – *Varstvo spomenikov* 35, 1993, str. 69–70.
- 1994**
- Značilnosti varstva arheološke dediščine na Ptujju. – *Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor. Letno poročilo* 1994, 1995, str. 182–193. Soavtorja: Marija Lubšina Tušek, Ivan Tušek.
- Howard Comfort (1904–1993). – *Arheološki vestnik* 45, 1994, str. 268.
- Stanko Pahič – sedemdesetletnik. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 30, 1994, str. 182–183.
- 1995**
- Simonov zaliv – tera sigillata from the first field campaigns. – *Opuscula romana* 20, 1995, str. 249–253.
- Lagoena, Öllampe und Balsamarium in Slowenien – zum Aufkommen der Römischen Lebensweise. – *Živa antika* 45, 1995, str. 213–222.
- Sto zgodb arheoloških spomenikov v Sloveniji* (Ljubljana 1995).
- Irena Šavel, Prazgodovinske nasebine v Pomurju. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 31, 1995, str. 371–372.
- Zakon o varstvu, ne zakon o dediščini. – *Razgledi*, 17. marec 1995, št. 6, str. 18.
- Kaj početi z nepremično naravno in kulturno dediščino. (1.). – *Razgledi*, 17. mar. 1995, št. 6, str. 18–21. Soavtorji: Črepinšek, Maja, Fister, Peter, Grobovšek, Jovo, Hazler-Papič, Milena, Hoyer, Sonja Ana.

1996

Arheološki vir k vlogi ženske v rimskem Ptujju. – *Ptujski zbornik* 6/1, 1996, str. 157–187.

Zusammenfassung: Archäologische Quellen zur Rolle der Frau.

Konfinacija v Ljubljani - že v rimskih časih?. – *Kronika*.

Časopis za slovensko krajevno zgodovino 44, 1996, str. 1–3.

Rimska umetnost. – V: *Enciklopedija Slovenije* 10 (Ljubljana 1996) str. 226–233. Soavtor: Jože Kastelic.

1997

Iz materialne kulture k vprašanju verstva in premožnosti na slovenskem ozemlju ob koncu 4. st. – *Arheološki vestnik* 48, 1997, str. 179–189.

Zusammenfassung: Von der materiellen Kultur zur Frage von Religion und Vermögenverhältnissen im heutigen Slowenien am Ende des 4. Jhs.

Ästhetik und römische Grabanlagen. Ein Versuch am Material von Slowenien. – V: B. Djurić, I. Lazar (ur.), *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*, Situla 36 (Ljubljana 1997) str. 67–72.

Gedanken zur "Legionskeramik" – am Beispiel Poetovio. – *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 35, 1997, str. 51–54.

Territoriale Unterschiede der großen Hauskeramik in Slowenien – Neue Beobachtungen und neue Fragen. – V: S. Bianchi, B. Fabbri (ur.), *Il contributo delle analisi archeometriche allo studio delle ceramiche grezze e comuni. Il rapporto forma/funzione/impasto*, 1997, Székesfehérvár (Bologna-Imola 1997) str. 110–116.

Grabhügel im Stadtgebiet Poetovios und römische Raumnützung. – V: 4. *Internationale Tagung über römerzeitliche Hügelgräber (Veszprém, 10–15. September 1996)*, Balácai közlemények 5 (Veszprém 1997) str. 97–104.

Clastra Alpium Iuliarum als Grenzgebiet unterschiedlichen Ethnien in der späten Kaiserzeit und in den Kleinfunden. – V: *Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Oxbow Monograph 91 (Oxford 1997) str. 439–444.

K zakonitostim kontinuitete v razvoju naselij in krajine. – *Varstvo spomenikov* 36, 1994–1995 (1997), str. 73–82.

Abstract: On the principles of continuity in the development of settlements and the land.

Nekaj drobcov o poznorimskem obdobju v naših krajih. – *Zgodovinski časopis* 51, 1997, str. 445–482.

Zusammenfassung: Zur Spätromischen Zeit in Slowenien.

Rimljani ob Muri. – V: J. Balažič, B. Kerman (ur.), *Pokrajinski muzej Murska Sobota. Katalog stalne razstave* (Murska Sobota 1997) str. 23–36.

Janez Gojkovič (1913-1995). – *Varstvo spomenikov* 36, 1994–1995 (1997), str. 139.

1998

Verbreitungsgebiete der römischen Materiellen Kultur zu Tatsachen der vorrömischen Periode. – *Alba regia* 27, 1998, str. 11–15.

Vera Rupp: Wetterauer Ware - eine römische Keramik im Rhein-Main Gebiet, [...]. Schriften des Franfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte – Archäologisches Museum 10, 1988. – *Arheološki vestnik* 49, 1998, str. 407.

Dragoslav Srejšević, Čedomir Vasić: Imperial Mausolea and Consecration Memorials in Felix Romuliana, Gamzigrad, East Serbia, Beograd 1994. – *Arheološki vestnik* 49, 1998, str. 407–408.

Petar Petrović, Milena Dušanić, Olga Brukner, Velika Dautova-Ruševljan: Fruška gora u antičko doba, Novi Sad 1995. – *Arheološki vestnik* 49, 1998, str. 408–409.

Roman limes in the Middle and Lower Danube. Uredil Petar Petrović. Đerdapske sveske. Posebna izdanja 2. Beograd 1996. – *Arheološki vestnik* 49, 1998, str. 409–410.

Naš dolg do iznajdbe bogov. – *Rast*, april 1998, let. 9, št. 2 (56), str. 133–137.

"Infelix fatis exterrita dido": še k rimskemu kipu iz Noršincev. – *Zbornik soboškega muzeja* 5, 1998, str. 149–156.

1999

"Arma virumque ---". Ob tvarnih virih o rimski dobi na Slovenskem (Ljubljana 1999).

Nit, šivanka, preslično vreteno in rimski grobovi v Sloveniji. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 35, 1999, str. 303–316.

Zusammenfassung: Der Nähfaden, die Nadel, der Spinnwirtel und die römerzeitlichen Gräber in Sloweniens.

2000

Vino, pivo, sodi, kadi, mehovi ... (Nekaj rimskodobnih drobcov iz notranjosti Slovenije). – *Annales. Series historia et sociologia* 10/2, 2000, str. 511–518.

Summary: Wine, beer, barrels, vats, wineskins ... (Some Roman fragments from the Slovene interior).

Ptuj svetega Viktorina. Kako ga kaže urbanistično tkivo in tvarna kultura. – *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 48, 2000, str. 1–10.

Ljudmila Plesničar-Gec, sodelovec Velko Toman: Antične freske v Sloveniji I : Katalogi in monografije 31/ 1, 2, Narodni Muzej Slovenije, [...] – *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 48/3, 2000, str. 128–130.

O pijačah pri obredih in zabavah. Stroki rešene arheološke najdbe. – *Rast*, februar 2000, let. 11, št. 1 (67), str. 35–40.

Éva B. Bónis (1919-1999). – *Arheološki vestnik* 51, 2000, str. 253–254.

2001

Rimska svetišča na slovenskem kot urbanistični fenomen. – V: *Ptuj v rimskem cesarstvu. Mitraizem in njegova doba / Ptuj im Römischen Reich. Mithraskult und seine Zeit / Ptuj in the Roman Empire. Mithraism and its Era*. Mednarodno znanstveno srečanje, Ptuj, 11. –15. oktober 1999, *Archaeologia Poetovionensis* 2 (Ptuj 2001) str. 327–334. Zusammenfassung: Römische Kultstätten in Slowenien – als urbanistisches Phänomen.

Dextra crinem secat.... atque in ventos vita recessit. Die Messer, das Schneiden und die römischen Gräber Sloweniens. – V: *Vestigatio vetvstatis*, Centar za arheološka istraživanja 20 (Beograd 2001) str. 325–333.

In vsaka stezica pripelje te v Rim ... Ceste in arheološka dediščina. – *Rast*, oktober 2001, let. 12, št. 5(77), str. 438–443.

2002

Condatomagus und *Poetovio* in Pannonien – zur gleichzeitigen Keramikproduktion. – V: *Céramiques de la Graufesenque et autres productions d' époque romaine. Nouvelles recherches*. Hommage à Bettina Hoffmann, Archéologie et histoire romaine 7, 2002, str. 259–272. Soavtorica: Marija Lubšina Tušek.

2003

Za razmejevanje obdobj – poslednja “rimska” keramika? – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 39, 2003, str. 13–26.
Zusammenfassung: Zum Abgrenzen der geschichtlichen Perioden – die letzte “römische” Keramik?

2004

Drava, njen breg in Poetovio. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 40, 2004, str. 239–252.
Zusammenfassung: Drava, die Ufern und Poetovio.
Dum lucet – bibamus sodales. Ali kako arheologi razumemo Stare – Nekaj primerov iz Slovenije. – *Keria* 6/2, 2004, str. 7–32.
Zusammenfassung: Dum lucet – bibamus sodales. Ob und wie wir Archäologen die Alten verstehen.
Irena Lazar: Rimsko steklo v Sloveniji, Ljubljana 2003. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 40, 2004, str. 741–743.

2005

Religious and Magical Beliefs, Funeral Gifts and Writing – a Few Details from the Roman Period in the Northern Adriatic Hinterland. – *Histria Antiqua* 13, 2005, str. 311–322.
“Tam cvete penez” – Noriško-panonske gomile v Pomurju in razslojenost prebivalstva v rimski dobi. – *Zbornik soboškega muzeja* 8, 2005, str. 99–115.
Summary: ‘That’s money blossoms’ Noricum-Pannonian Tumuli of the region of Prekmurje and the stratification of its population in the age of Roman antiquity.
Verkehrsrichtungen, Wehranlagen und ihr Einfluß auf die Raumentwicklung einer römischen Stadt – Beispiel Poetovio. – *Godišnjak XXXIV / Centar za balkanološka ispitivanja* 32, 2005, 239–251.

2006

Sigillata, namizno in kuhinjsko posodje / Sigillaten, Tafel- und Hauskeramik. – V: L. Plesničar-Gec, *Emonski forum / Emona Forum*, Annales Mediterranea (Koper 2006) str. 85–98.
Stanko Pahič (1924–2003). V spomin. – *Varstvo spomenikov* 41, 2006, str. 183.

2007

Christoph Hinker: Flavia Solva vor der Stadtrechtsverleihung. Befunde und Funde aus der insula XL, Schild von Steier [...] Beiheft 3. Graz 2006. – *Arheološki vestnik* 58, 2007, str. 458–459.
I Santi Canziani nel XVII centenario del loro martirio / Sveti Kancijani ob 1700-letnici mučeništva, [...] Trieste 2005. – *Arheološki vestnik* 58, 2007, str. 466–467.

2008

Podjetnik, tehnolog ali zbiralec. – Sigilata o eni od hiš rimskodobnega Ptuja. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 44, 2008, str. 5–23. Soavtorica: Paola Korošec.
Summary: Entrepreneur, technologist or collector - Sigilata on one of the Ptuj houses from the Roman period.

2009

Glas iz slepe ulice (romanizacija). – *Arheo* 26, 2009, str. 159–160.

2011

Dominikanski samostan na Ptuju. Valorizacija, interpretacija, konservatorski program, čustva / The Dominican priory in Ptuj. Evaluation, interpretation, conservation programme, emotions. – *Varstvo spomenikov* 46, 2011, str. 78–115.

2012

Pogled nazaj – osebno, ob izidu dveh monografij Inštituta za arheologijo. – *Arheološki vestnik* 63, 2012, str. 301–304.

Mateja BELAK, Andreja DOLENC VIČIČ

Mario Gavranović: *Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Band 195, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2011. ISBN: 978-3-7749-3721-5. Dva toma, 302+192 str.; sl. 267+270; k. 78; T. 83.

Godina koja je iza nas, 2011., ostati će po mnogočemu ovjekovječena i u trajnoj vrijednosti dobra godina za arheološku znanost Bosne i Hercegovine. Naime, nakon dugih desetljeća, gotovo 20-ak godina primoranog i teškog zatišja, iz tiska je prispjelo mnoštvo zanimljivih radova na temu kasnog brončanog i željeznog doba toga prostora, posebice u temeljnim arheološkim glasilima iz BiH. U prvome se svakako ističe iznimno obiman 52. svezak *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*. Slijedom dobrih okolnosti te izuzetnih napora izdavača, objavljena je čitava studija nekada poduzetog i djelomično odrađenog projekta “Bronzano doba sjeverne Bosne”, Borivoja Čovića i njegovih suradnika iz nadležnih institucija.¹ Iz tiska je izašao i 40., jubilarni, *Godišnjak* Centra za balkanološka ispitivanja, u kojemu je također jedan od opsežnijih radova posvećen prostoru sjeverozapadne Bosne s kraja brončanog i prijelaza na željezno doba, onaj Orhana Jamakovića.²

Unatoč tomu, na navedenu se temu ispred svih predstavila prva monografska publikacija za prostor srednje i sjeverne Bosne, ona Marija Gavranovića. Riječ je o autoru koji je podrijetlom iz Bugojna, a spletom je životnih okolnosti pristignuo u Berlin, gdje živi i radi. Školovao se na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, te najvećim dijelom na Freie Universität-u u Berlinu, Institut für Prähistorische Archäologie, gdje je i zaključio obrazovni proces promocijom doktora znanosti 2010. godine. Već se gotovo desetljeće istraživački bavi tim prostorom što se naravno odražavalo u njegovim pojedinačnim objavljenim radovima te sudjelovanjima na znanstvenim skupovima. Zaokružene studije njegova rada, u obliku magistarske i doktorske disertacije, implicirale su nastanak ove i ovakve monografije koja će svojim opsegom i oblikom postati nedvojbeno traženom literaturom za predmetno područje.

Monografija je tiskana u seriji već dokazane *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* koja je i nastala s razlogom kako bi se objavljivala istraživanja upravo mladih znanstvenika. U tom djelu autor nije objavio rezultate, niti građu iz osobno poduzetih iskopavanja na prostoru Bosne, već je svoje istraživanje isključivo posvetio obradi podataka, odnosno nalazima materijalne građe iz naselja Pod kod Bugojna, istraživačka kampanja 1963. godine, te pojedinom korpusu neobjavljenog materijala kojeg je uspio pridobiti iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu te Muzeja u Tuzli. Većina tretiranog gradiva odnosi se ipak na već otprije objavljenu i dobro poznatu građu iz prostora današnje Bosne, no vrednovanu u novom znanstvenom okviru i metodološkom modelu.

Knjiga je fizički podijeljena u dva sveska. U prvom je svesku objedinjen tzv. tekstualni dio, koncipiran sustavno i pregledno u tri glavne tematske cjeline, koje su razrađene u brojnim, što dužim što kraćim, poglavljima te još brojnijim potpoglavljima i dodatcima. Započinje kratkim uvodom, a završava preglednim sažetkom, popisom kartografije i literature, tj. opsežnim katalogom u drugom svesku istog izdanja. Djelo je napisano na ukupno 278 strana same

rasprave i popraćeno je brojnim ilustracijama (njih 345 samo u prvome svesku te ukupno sa 270 ilustracija uz 83 table u drugome svesku) kako bi čitanje, savladavanje i, konačno, razumijevanje teksta bilo što jasnije, preglednije i uvjerljivije. Karte rasprostiranja, iako postavljene u regionalnom okviru, pružaju bogatiji i potpuniji prikaz, tj. ocrtavanje nalazišta i kulturnog djelovanja u toj regiji. Izuzetno su dragocjene i zbog zemljopisnog i zbog teritorijalnog, odnosno glede vrednovanja konteksta nalaženja pojedinih predmeta, koji je Mariju Gavranoviću bio od velikog značaja. Iznimno vrijedni podatci nalaze se u II. svesku knjige. Katalog se nastavlja doduše kao zasebna knjiga, u kojem su predstavljena nalazišta i nalazi. Korisnost će biti velika od dobro i pregledno organiziranih grobnih ili zatvorenih cjelina, bilo starijeg datuma objave, budući da znamo da su one uobičajeno bile objavljivane “razbijeno”, bilo novijeg datuma, tj. one još u potpunosti ne objavljene. Katalog je opsežno i dobro napisan, s crtežima i fotografijama novopredstavljenih nalaza materijalne kulture na tablama, od kojih je keramika vjerodostojno rekonstruirana.

Djelo je posvećeno cjelokupnom, s težnjom k sintetičkom i modernom znanstvenom istraživanju područja Bosne od oko 700 godina duge povijesne vertikale, od posljednjih stoljeća 2. tisućljeća i većeg dijela 1. tisućljeća stare ere. Stoga predstavlja izuzetan napredak za arheološku znanost toga dijela jugoistočne Europe, i unatoč činjenici kako je upravo ta regija, u odnosu na neka druga područja zapadnoga Balkana, bila solidno istraživana i objavljivana u ranijim razdobljima.³

Prva tematska cjelina *A Arbeitsgebiet als Natur- und Kulturraum* (str. 3–38), opširna je, uobičajena i nužna “uvodna” studija, od odlučujuće važnosti za pravilnu valorizaciju arheološke građe. Tako nas autor upoznaje s osnovnim zemljopisnim, geološkim i klimatskim obilježjima predmetnog prostora. Nadovezuje se prikazom iznimno važnog fenomena rudišta i rudnih bogatstva današnje Bosne te njihovim obilježjima u povijesnom i metalurškom aspektu u svrhu isticanja temeljnih gospodarskih aktivnosti (str. 3–13). U tim se poglavljima autor dakako služi rezultatima interdisciplinarnih istraživanja, no ne i iscrpno konzultiranom literaturom iz relevantnih disciplina. Posebno se to odnosi na zemljopisna i geološka određenja koja su napisana gotovo esejistički, bez metodološko-znanstvenog aparata, tj. navođenja relevantne literature bilo starijeg bilo novijeg datuma koja bi, nedovoljno upućenim a zainteresiranim, čitateljima ponudila mogućnost daljnijeg istraživanja.⁴

Po razrađenom umještenju prostora svog interesa, autor se nadalje bavio užim područjem rada, koje u uvodnim studijama povijesti i stanja istraživanja te uvodom u kronologiju, ili povijest razvoja kronoloških procesa, detaljnije razrađuje (5. *Forschungsstand zur Spätebronze- und Früheisenzeit*; 6. *Grundlagen der Chronologie*, str. 13–38). Navedena su pak poglavlja temeljito i detaljno predstavljena. Kroz razradu teritorija u kulturno-kronološkom smislu, u osnovi je obilježje postavljeno na predstavljanje evolutivnog znanstveno-istraživačkog rada Borivoja Čovića, od 1965. pa do konačnih zaključaka iz 1987. i 1988. godine, te poglavito razvoj kulturno-povijesnih ili zemljopisno-kulturnih modela zastupljenih u *PJZ* i *AL BiH*. U to je vrijeme Borivoj Čović

doista postignuo vrhunac u svom stručnom i istraživačkom radu, cijenjen kako u domovini tako još više izvan nje. Da je tomu tako svjedoči i neizostavno važna pregledna studija o etnogenezi Ilira i njima srodnim kulturnim skupinama na području čitavog Balkana, iz 1986. godine, s kojom je autor bio uvršten u prestižno svjetsko izdanje o sintezi etnogeneze europskih naroda,⁵ čiji rad Mario Gavranović nažalost nije uvažio. Sukladno tomu, istraživači nisu, posebice rezultati njihova rada, kritički predstavljeni te su neki s manjim, neki s puno većim opsegom zastupljeni, čime se stječe dojam neuravnoteženosti njihova doprinosa cjelokupnom dotadašnjem saznanju. Inferiorni je tako položaj nesumnjivo pripao Zdravku Mariću i njegovom znanstvenom opusu, koji svakako nije zanemariv, čemu shodno takva pozicija ne bi mogla biti opravdana. U konačnici, autorov je pristup tom vrlo važnom dijelu istraživanja same povijesti istraživanja i napretka stručnog rada prilično konzervativan, budući da se uglavnom zadovoljava prikupljanjem i prenošenjem ili, bolje rečeno, prevođenjem tradicionalno utvrđenih podataka i pravila, u nastojanju da ih, u nešto suvremenijem aspektu, primijeni na svom području i gradivu. No postavlja neka važna i svježija pitanja čime se otvaraju pokoji relevantni problemi koje će u tijeku daljnjih izlaganja pojašnjavati na temelju arheološke građe. Međutim, sa završnim se sudovima tog poglavlja ne bismo mogli složiti gdje Mario Gavranović izriječno navodi kako od 1990. pa do 2011. godine navodno nije bilo novo-predstavljenih nalaza iz prostora čitave BiH (str. 17). To je u osnovi kontradiktorno i s korištenim radovima u obradi građe autorove monografije,⁶ te suprotno od tada publiciranih radova, među kojima treba posebno istaknuti sintezu, zapravo također studiju doktorske disertacije, o prostoru željeznodobne Hercegovine i južne Dalmacije, Boška Marijana iz 2000. godine.⁷

Potom, u krajnje prihvaćenom i razrađenom metodološko-kronološkom modelu autor razmatra i kronološki predstavlja poziciju njegova istraživanja u okviru kasnog brončanog doba, podijeljenog u dvije faze (u relativnoj shemi srednjoeuropske periodizacije Br D–Ha B1), prijelazne faze iz kasnog brončanog u starije željezno doba (Ha B3–Ha C1) te starijeg željeznog doba, podijeljenog u tri faze (Ha C1–Ha D2–3), neprekidno upozoravajući na izrazite ili određene regionalne posebnosti. U tom su smislu prikazani i ocrtni osnovni zatvoreni ili dobro ustanovljeni istraživački kompleksi, naseobinski i grobljanski, koji se nižu zemljopisno od sjevera prema jugu i to u vremenskom rasporedu s istaknutim tzv. kronološkim markerima materijalne kulture: od nekropola Barice-Gređani tipa, preko sjevernobosanskih naselja Vis, Zecovi i Zemunica, zatim preko Donje Doline do srednjobosanskih vrlo važnih i već dobro poznatih nalazišta Pod i Varvara sve do kompleksa tzv. Bosut-Kalakča (str. 21–29). Nadovezuje se s pregledom periodizacije prema ostavama po prijedlogu Petera Königa⁸ te nešto opširnijim diskursom o Glasincu i njegovom kronološko-kulturnom okviru (str. 29–38). Iako detaljne, ni te partikularnosti nisu prikazane kritički kroz povećalo univerzalnosti, pojedinih procesa ili modnih mijena, mnogo šire prizme tadašnjih kulturno-povijesnih zbivanja prapovijesne Europe, već autor ostaje dosljedan regionalizmu u svakom smislu toga poimanja. Također, u poglavlju su jasno navedene već u struci više puta istaknute

i posve prihvaćene teze, ponajviše u literaturi tuzemnih govornih područja što se, prije svega, odnosi na periodizaciju pojedinih vremenskih odrednica uspoređenima sa srednjoeuropskom kronologijom. S time povezano s pojedinim se, ponajprije terminološkim odrednicama, ne bismo mogli složiti budući da autor njima ne manipulira smotreno već vrlo paušalno. Tako je termin nadregionalnog kompleksa kulture polja sa žarama počesto korišten kao sinonim za kasno brončano doba, a prilično sporni i zastarjeli sinonim kompleksa halštatske kulture za vrijeme starijeg željeznog doba i to za prostor čitave BiH (str. 21), pa i okolnih područja, unatoč već izdavnja njihovom izdavanju iz tih kulturnih kompleksa poglavito uzduž dinarskog masiva.⁹

Središnji je dio monografije Marija Gavranovića tematska cjelina *B Chronologisch-regionale Einordnung des Fundstoffes*, u kojoj je predstavljena i razrađena tipološko-kronološka klasifikacija predmeta materijalne kulture u regiji. Najopširniji je to dio rasprave, zastupljen na gotovo 200 stranica (str. 39–241), podijeljen također u brojne manje razrađene cjeline. Opis, vremenski smještaj i rasprostiranje, gdje su predmeti predočeni pojedinačno po tipovima, uz kartu rasprostiranja ili eventualno tretirani u dijagramima, grafovima ili kombinacijskim tabelama, čvrsti je model od kojeg u tim poglavljima nema odstupanja. Pojedini predmeti zastupljeni su u velikim i temeljitim pregledima, dok poneki s gotovo minimalnim osvrtom, sve ovisno naravno o tipu i načinu njihova dosadašnjega znanstvenog vrednovanja, ali, i autorova interesa.

Kao izuzetno zanimljivo, konzistentno uređeno i pregledno predočeno izdvaja se opširno poglavlje 8. *Metallfunde* (str. 112–241). U kronološkom slijedu autor nas upoznaje s mačevima, bodežima, noževima, vrhovima koplja, sjekirama itd., odnosno s dijelovima vojne opreme navalnog karaktera (str. 112–148). Zatim slijedi prikaz britvi i srpova (str. 148–153), a tek potom one vojne opreme obrambenog karaktera (str. 153–156). Nadovezuje se rasprava o metalnom posudu (str. 156–160) te napokon i povećana diskusija o brojnim nalazima nakita i dijelova nošnje (str. 160–241).

Sjekire su, pored vrhova koplja i mačeva, najbolje razrađena poglavlja (str. 123–136), čije će brojne serijacije bilo zastupljenosti u pojedinim arheološkim kontekstima, npr. grobovima Donje Doline, bilo pojedinih tipova a s obzirom na izveden ukrasni element, te kao takvo njihovo grupiranje i kartiranje, uvelike pripomoći pri njihovoj daljnjoj stručnoj analizi ne samo u regiji, već i na prostoru čitavog zapadnog i središnjeg Balkana. Svaku pozornost zahtijeva razrada mačeva i izdvajanje iz njihova korpusa bodeža iz Lašve i Donje Doline te analiza kalupa iz Varvare (str. 116–117, 119–120). S druge strane, iako malobrojni ali, opet, dobro poznati, okovi nasadnika koplja iz grobova Donje Doline (Kat. Abb. 159: 9–10; 170: 2) ili iz Tešnja (Kat. Abb. 55: 5), nisu predstavljeni.

Naprotiv, izuzetno zanimljiva i relativno bogata grupa nalaza iz tzv. 8.8. *Schutzwaffen* i 8.9. *Metallgefäße* poglavlja, iako pruža mogućnosti mnogostrukih rasprava i nadgradnji dosadašnjih spoznaja, vrlo je šturo obrađena, gotovo prikazana kroz samo određen izbor dosadašnje literature na temu. Nižu se redom potpoglavlja o knemidama, štitovima i kacigama. Tu je prava šteta da kaciga iz Čarakova te ulomci kaciga iz nekropole Kamenjača kod

Breze uopće nisu tretirani, jer posve dobro upotpunjuju sliku rasprostiranja najbrojnije skupine ilirskih kaciga III A2-a varijante, koja se kao takvom ispostavlja i za prostor središnje Bosne.¹⁰ Iako autor za predmete obrambene vojne opreme ne donosi karte rasprostiranja, već se isključivo opisno oslanja na one prisutne u stručnoj literaturi,¹¹ iznenađuje prostorno i količinski obrađivanje tih primjeraka, implicitno i njihovo interpretiranje u širem kontekstu koje, sukladno postignutim saznanjima, više ne bi moglo biti primjereno!¹²

Nešto je veća pažnja posvećena prikazu brončanog posuđa; vedra, šalica, *phiale* i pojedinih ulomaka posuđa, tj. ukrasnih palmeta i dijelova tronošca iz naselja Pod (str. 156–160). Međutim, najveći dio toga poglavlja, koji potom slijedi, posvećen je nakitu i dijelovima nošnje (str. 160–241), od čega poveći broj stranica pripada prikazu kronološki, prostorno i kulturno indikativnim oblicima igala i fibula (str. 160–203). U tome se nekako čini da je možda nedovoljna pozornost priskrbljena tipovima igala s vazasto oblikovanim glavicama (str. 166–167) ili iglama s konično oblikovanim glavicama (str. 168–169) raznih varijanti, kao bitnim i izrazitim indikatorima nastupa novog, starijeg željeznog doba na širim prostorima jadranskog bazena, zaleđa i unutrašnjosti. Iznimno detaljno predstavlja se pak veliko poglavlje o fibulama (8.11. str. 175–203), od kojih posebno imponira ono posvećeno fibulama tipa Golinjevo, brojnih varijanti (str. 177–181). Općenito su najrazličitiji oblici lučnih fibula temeljito razrađeni, a istaknuti treba, od samog autora analiziran tropetljasti tip lučne fibule (str. 188),¹³ odnosno lučne dvopetljaste fibule. S druge strane, začuđuje kako neki tipovi fibula, iako predstavljeni nisu interpretirani, npr. pseudocertosa tip fibule sa završetkom nožice u obliku životinjske glave, kao što je ona iz Sanskog Mosta, grob 79 (Kat. Abb. 247), ili primjerice one iz Vašarovina ili Banje kod Ošanića,¹⁴ a koja se pokazuje kao značajan, i kreativan i funkcionalan, element nošnje nositelja s istočne obale Jadrana i njegova zaleđa.

Vratimo li se unazad, k poglavlju pod rednim brojem 7. *Der keramische Fundstoff im Arbeitsgebiet* (str. 40–111), pred nama se otvara poglavlje po kojem će predočeno nam istraživanje Marija Gavranovića obilježiti trajnu vrijednost i neupitan zaokret u razvoju znanstvenog istraživanja keramografije za prostor BiH. Keramički fundus dobio je najviše prostora što je, s obzirom na razvoje i oblikovne kriterije, nedvojbeno i zavrijedio. Prvi je puta analitično obrađena keramika prema pouzdanim stratigrafskim podacima iz naselja Pod, Varvara, Vis, Zecovi i Zemunica, od kojih se ističu primarno objelodanjeni keramički oblici iz naselja Pod (Kat. str. 89–123, T. 29–73), Zemunica (Kat. str. 159–161, T. 75–77) i Varvara (Kat. str. 184–192, T. 78–81). Njima se pridružuju vrijedni nalazi iz do sada potpuno nepoznatih naselja Bare (Kat. str. 17–18, T. 3–4), Kopilo (Kat. str. 18–19, T. 5–7) i Dobrinje (Kat. str. 20, T. 8–9), tj. iz Šuplje pećine (Kat. str. 86–87, T. 24), Agina Sela (Kat. str. 87–88, T. 25–27) te iz Bočca (Kat. str. 88, T. 28). Autor redom analizira: zdjelice, zdjele, šalice, amfore, kantare, lonce, prijenosne peći i druge forme. Pomnim, strukturiranim i dosljednim tipološkim vrednovanjem, kao i njihovim stalnim uspoređivanjem ili prilagođavanjem, omogućeno je lučenje određenih stratigrafsko-kronoloških faza. Tipovi su jasno predočeni u pojedinačnom ili zajedničkom tipskom

razmjeru, pri čemu posebnu pozornost zavređuju opet brojne karte i tipološke tabele. Sve zajedno omogućilo je autoru prikazivanje određenih kontinuiteta, mijena i/ili tendencija u prostornom rasporedu regije, kao i posrednih ili neposrednih utjecaja iz drugih kulturnih područja (str. 40–87). Istim je načinom, u brojnim grafovima, tabelama i kartama rasprostiranja, predočeno i sljedeće potpoglavlje koje se tiče isključivo načina ukrašavanja na keramičkim posudama, a koje autor razlikuje u čak V grupa, različitog načina i stila ukrašavanja (str. 87–111).

U osnovi čitavog tog velikog **B** poglavlja Mario Gavranović preuzima već izdvojenu i prihvaćenu tipološku klasifikaciju, s varijantama ili inačicama. Pri tomu gotovo da nema nikakvog dvoumljenja glede njihove ispravnosti, a već predstavljenu interpretaciju najčešće prostorne distribucije ili izvornog podrijetla te kronološkog okvira pojedinih predmeta, jednostavno preuzima ili prenosi od više autora, ne izdvajajući kod toga svoje tipološke i tehnološke kriterije. Zato o samoj tehnologiji izvedbe pojedinih, i to vrlo znakovitih ili bitnih predmeta, ne donosi novosti, a shodno tomu događa se da pojedine primjerke pridružuje određenom tipu kojemu baš i ne sude, npr. igla iz Donje Doline pridružena je tako tipu igala Sirolo Numana (Abb. 163: 2, Kat. Ab. 97: 6). Posljedično je stoga i dekorativni kanon na brojnim iznimnim predmetima obrađen opisno i gotovo da nije tretiran u umjetničkim, simboličkim, društveno-proizvodnim ili nekim drugim semantičkim interpretacijama, što autor na kraju opravdava tzv. retoričkim izborom mogućnosti (ne)interpretacije (str. 278). Keramika iako vrlo sigurno diferencirana i solidno prikazana nije uspoređena s postojećim obimnim studijama o keramografiji, što bi otvorilo niz novih i/ili drugačijih pravaca promišljanja i omogućilo konkretno uspoređivanje, tj. uključivanje u širi kulturni prostor poglavito kasnog brončanog doba. Brojni tzv. sitni predmeti nakita i nošnje gotovo da uopće nisu iscrpljeni kao sintaksa amblemskih pokazatelja procesa i promjena koje su se događale u širokim razmjerima onodobne europsko-mediteranske scene. Nakon nekoliko objavljenih *PBF* izdanja koja su posredno ili neposredno tretirala i građu iz prostora Bosne, obuhvativši tako većinu predstavljenih predmeta i u tome djelu, ostvarivši implicitno brojne reinterpretacije u struci, čini se to doista propuštenom prilikom.

Budući da autor zapravo ne raspravlja problemski o pitanjima vezanim uz interpretaciju kulturno-povijesnih ili interaktivnih procesa u sinkronom ili diakronom povezivanju odnosa tih zemljopisnih i povijesnih regija, dogodilo se i tzv. "ponavljanje postupaka", što pogotovo dolazi do izražaja u posljednjem diskutiranom poglavlju: *C Zusammenfassender Überblick* (str. 243–278). Ondje je iznova dan sažeti pregled sve građe, ali sada u kronološkoj faznosti većih okvira tzv. *Urnenfelderzeit* i *Hallstattzeit* kultura, odnosno njihovih stupnjeva. U relativnom smislu, oni slijede shemu Hermann Müller-Karpea iz 1959. godine i nisu usklađivani s modernijim pristupima tom problemu,¹⁵ prilikom čega je diskrepancija relativne i apsolutne periodizacije znatna, i odražavati će se kako na vrednovanju građe tako i na vrednovanju cjelokupne regije u široj kulturno-povijesnoj povezanosti.

Slijedom navedenoga, s pravom se valja složiti s autorom i prihvatiti njegov pozitivistički duh *završnog finiša*, kojim

kaže kako je to tek ishodišno djelo za buduća istraživanja. Zato, poneki vidljivi tehnički (grafička obrada) i etički (nedostatak sažetka na bosanskom jeziku) nedostaci ipak ne bi smjeli umanjiti težinu te opsežne monografije. Pouzdanom formom i konceptom autor je, u maniri tzv. njemačke škole, nastojao prikupiti i prikazati obiman opus građe, pa već i po tome, kao i po uloženom trudu, zaslužuje iznimnu pozornost poglavito istraživača iz šire regije jugoistočne Europe.

¹ *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 2011, 13–286.

² Jamaković 2011, 91–131.

³ Npr. Donja Dolina, Pod kod Bugojna, Varvara, ostave, pojedinačni nalazi itd. (vidjeti katalog, knjiga II).

⁴ Npr. Bertić 1987; Rogić 1982; Klemenčić 1997; samo su neka od imena istraživača čije su studije i pregledi temeljni za poznavanje zemljopisnih i geološko-prirodnih obilježja područja zapadnog Balkana i istočne obale Jadrana. Navedena se opaska čini to mjerodavnijom, budući da je sam autor zamjerio P. Königu na nedovoljnom i nedobrom poznavanju zemljopisnih i prirodnih obilježja BiH (Gavranović 2005, 296, 298–299).

⁵ Čović 1986, 55–74.

⁶ Navodim samo nekoliko primjera: Žeravica 1993; Harding 1995; Marijan 1995; Periša 2002; König 2004; Raunig 2004.

⁷ Navodim samo nekoliko primjera: Marić 1995; Periša 1998; Marijan 2000; Paškvalin 2002; Paškvalin 2008; Miličević-Capek 2007.

⁸ König 2004.

⁹ Npr. *Die Hallstatt Kultur* 1981; Čović 1986, 68–71; Gabrovec 1987, 19, 26; Čović 1987, 235–236.

¹⁰ Paškvalin 2002, T. II: 1–4; Paškvalin 2008, T. 17: 1–4; Navodi ih već i Vasić 1982, 6; usp. Vasić 2010, 42; i najnovije Blečić Kavur, Pravidur 2012, T. VIII: 15–19.

¹¹ To ponajviše vrijedi za referentni rad Bibe Teržan (1995).

¹² Usp. novije podatke kod Frielinghaus 2011; Blečić Kavur, Pravidur 2012.

¹³ Gavranović 2007.

¹⁴ Marijan 1986, T. II, 2; Marijan 2000, 87, T. 14: 8.

¹⁵ Npr. Pare 1998; Teržan 1999; Metzner-Nebelsick 2002; itd.

LITERATURA

BERTIĆ, I. (ur.) 1987, *Veliki geografski atlas Jugoslavije*. – Zagreb.

BLEČIĆ KAVUR, M., A. PRAVIDUR 2012, Ilirske kacige s područja Bosne i Hercegovine. – *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 53, 35–136.

ČOVIĆ, B. 1986, Die Ethnogenese der Illyrer aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte. – U: W. Bernhard, A. Kandler-Pálsson (ur.), *Ethnogenese europäischer Völker. Aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte*, 55–74, Stuttgart, New York.

ČOVIĆ, B. 1987, Grupa Donja Dolina–Sanski Most. – U: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja 5. Željezno doba*, 232–286, Sarajevo.

Die Hallstatt Kultur 1981 = *Die Hallstatt Kultur, Frühform europäischer Einheit* (Linz, 1981).

FRIELINGHAUS, H. 2011, *Die Helme von Olympia: Ein Beitrag zu Waffenweihungen in griechischen Heiligtümern*. – *Olympische Forschungen* 33.

GABROVEC, S. 1987, Uvod. – U: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja 5. Željezno doba*, 15–21, Sarajevo.

GAVRANOVIĆ, M. 2005, Peter König, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina. PBF XX, 11 Band. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2004. 244 strane, 92 table. – *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 34/32, 295–304.

GAVRANOVIĆ, M. 2007, Eine dreischleifige Bogenfibel mit dreieckiger Fußplatte aus Bosnien (Trozankasta ločna fibula s trikotno nogo iz Bosne). – *Arheološki vestnik* 58, 157–166.

Glasnik 2011 = *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, n. s. *Arheologija*, 52, 2010/2011. – Sarajevo.

HARDING, A. 1995, *Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien*. – *Prähistorische Bronzefunde* 4/14.

JAMAKOVIĆ, O. 2011, Kraj bronzanog i početak željeznog doba na prostoru sjeverozapadne Bosne. – *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 40, 91–131.

KLEMENČIĆ, M. (ur.) 1997, *Atlas Europe*. – Zagreb.

KÖNIG, P. 2004, *Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina*. – *Prähistorische Bronzefunde* 20/11.

MARIĆ, Z. 1995, Die hellenistische Stadt oberhalb Ošanići bei Stolac (Ostherzegowina). – *Bericht der Römisch-germanischen Kommission* 76, 31–72.

MARIJAN, B. 1986, Zajednička grobnica željeznog doba iz Vašarovina kod Livna. – *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 40/41, 23–38.

MARIJAN, B. 1995, Ostava ratničke opreme na Grepcima u Livanjskom polju. – *Opuscula archaeologica* 19, 51–67.

MARIJAN, B. 2000, Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina, južna Dalmacija). – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 93, 7–221.

METZNER-NEBELSICK, C. 2002, *Der "Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*. – *Vorgeschichtliche Forschungen* 23.

MILIČEVIĆ-CAPEK, I. 2007, Vidića guvno, Vranjevo selo–zaštitna istraživanja. – *Hercegovina, godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe* 21, 139–144.

PARE, C. F. E. 1998, Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil 1. Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.–8. Jahrhundert V. Chr.). – *Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum* 45/1, 293–433.

PAŠKVALIN, V. 2002, Helenistički sloj nekropole ilirsko-panonskog plemena Dezidijata na Kamenjači u Brezi kod Sarajeva. – U: N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin (ur.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, Zbornik radova sa skupa održanog 1998. godine u Splitu, Biblioteka knjiga Mediterana 26, 521–538.

PAŠKVALIN, V. 2008, Kamenjača, Breza kod Sarajeva. – *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 37/35, 101–179.

PERIŠA, D. 1998, Trojni grob željeznog doba u Priluci kod Livna. – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 87–89, 347–358.

PERIŠA, D. 2002, Pećine u Debeljacima kod Banje Luke. – *Arheološki vestnik* 53, 91–100.

- RAUNIG, B. 2004, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela Centra za balkanološka ispitivanja 82/8.
- ROGIĆ, V. 1982, *Regionalna geografija Jugoslavije*. – Zagreb.
- TERŽAN, B. 1995, Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa. – U: B. Hänsel (ur.), *Handel, Tausch und Verkehr im Bronze- und Früheisenzeitlichen Südosteuropa*, Südosteuropa Schriften 17 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 11), 81–159, München, Berlin.
- TERŽAN, B. 1999, An Outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia / Oris obdobja kulture žarnih grobišč na Slovenskem. – *Arheološki vestnik* 50, 97–143.
- VASIĆ, R. 1982, Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji. – *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 20/18, 5–24.
- VASIĆ, R. 2010, Reflecting on Illyrian Helmets. – *Starinar* 60, 37–55.
- ŽERAVICA, Z. 1993, *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina*. – *Prähistorische Bronzefunde* 9/18.

Martina BLEČIĆ KAVUR

Michaela Konrad, Christian Witschel: *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens?* Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Neue Folge, Heft 138, C.H. Beck Verlag, München 2011. ISBN 978-3-7696-0126-8, 666 str.

138. zvezek filozofsko-historičnega razreda Abhandlungen der Bayerische Akademie der Wissenschaften z naslovom Rimski legijski tabori v renskih in donavskih provincah – jedra poznoantično-zgodnj srednjeveškega življenja? urednikov Michaela Konrad in Christiana Witschla je zbornik arheoloških in zgodovinskih prispevkov s srečanja na temo legijskih taborov v pozni antiki. Potekalo je marca leta 2007 v Münchnu. Zajema predvsem čas med 3. in 6. stoletjem in se osredotoča na legijske tabore in njihovo neposredno okolico ob Renu in zgornji Donavi do donavskega kolena ter na vprašanje, na kakšen način je tam potekal prehod v (zgodnji) srednji vek. Naslov zbornika morda rahlo zavaja, saj prostor srednjega in spodnjega toka Donave ni obravnavan, so pa vključene panonske notranje utrdbe v Prvi Panoniji in Valeriji. Zbornik je slikovno zelo bogat, opremljen s preko 100 načrti, tlorisi in preseki, preko 70 črno-belimi fotografijami, več kot 40 kartami in več kot 40 tablami risb, okrog 20 risarskimi in računalniškimi rekonstrukcijami ter 6 preglednicami, 4 grafi in 5 barvnimi fotografijami. Članki so v nemškem jeziku, z eno izjemo v angleščini. Na koncu knjige so zbrani angleški povzetki vseh prispevkov, dodan pa je tudi indeks (modernih in latinskih) krajevnih imen. Literatura je navedena v vsakem prispevku posebej.

Delo se začne s predgovorom urednikov z glavnimi podatki o srečanju in zborniku, temu pa sledi uvod izpod peresa obeh urednikov, kjer se avtorja sprehodita preko vseh bistvenih vprašanj tega srečanja ter poskušata odgovoriti nanja, sklicujoč se na posamezne prispevke. V

resnici predstavlja ta dolgi uvod dober tematsko urejen in kritičen vsebinski pregled celotnega zbornika, sicer z nekoliko neobhodnega ponavljanja, vendar kljub temu odlično izhodiščno točko za študij problematike obmejnih vojaških utrd v severozahodnih provincah imperija v času po sredini 3. st. pa do prehoda v srednji vek.

Za uvodom sledi najprej sklop preglednih študij oz. tematskih člankov, kjer so izpostavljene še vedno zelo aktualne debate o kontinuiteti ali prelomu med antiko in srednjim vekom ter o barbarskih identitetah in etnogenezah. W. Pohl razmišlja o različnih konceptih konca antike in padca rimskega imperija in predstavi trenutno vodilne anglosaške pisce o tej tematiki. V grobem jih razdeli na dva tabora. Nekateri nekoliko v nasprotju s številnimi zgodovinskimi in arheološkimi viri zagovarjajo, da barbari pravzaprav niso imeli nič opraviti s koncem imperija (W. Goffart), drugi pa zastopajo t. i. neokatastrofizem (P. Heather, B. Ward-Perkins) in se vračajo k Gibbonovi ideji o "decline and fall" rimskega cesarstva. Pohl izpostavi tudi M. McCormicka in C. Wickhama, ki sta se osredotočila na socialne in gospodarske vidike prehoda med antiko in srednjim vekom. Avtor prispevka sam ostaja pri ideji transformacije (preobrazbe). Poudariti želi dva elementa, za katera meni, da jima zgoraj omenjeni avtorji posvečajo premalo pozornosti. To sta vloga krščanstva in barbarskih ljudstev pri ustvarjanju zgodnjega srednjega veka. Vseeno se zdi, da Pohl še vedno skoraj povsem izpusti vlogo cerkve kot organizacije, ki je lahko na svoja ramena prevzela določen del vsaj lokalne ali regionalne uprave v kriznem obdobju. Poudari sicer, da so pri prevzemu nekdanj rimskih ozemelj uspela samo tista barbarska kraljestva, ki so bila pokristjanjena (Franki, Goti), ali šele takrat, ko so se pokristjanila (Madžari, Bolgari). Vendar se ne ukvarja z vlogo, ki so jo imeli (v pisnih virih in arheološkem zapisu sicer mnogo manj opazni) ostanki domačega prebivalstva in njihove cerkve. Pri tem posebej mislim na vzhodnoalpski prostor in pa tudi Podonavje, ki mu pripisuje skoraj dokončen konec rimskih struktur, čeprav novejša raziskave dajejo upanje, da vsaj ponekod situacija ni bila tako dokončna. Članek zaključim z mnenjem, ki se mu lahko samo pridružimo, da je bilo med antiko in srednjim vekom več prehodov in da iskanje razlogov za padec Rima ne bo pripeljalo diskusije naprej. Bolj pomembno se mu zdi posvetiti regionalnim ali celo lokalnim elementom preobrazbe, tu avtor prizna tudi pomen arheoloških najdb.

K. Dietz govori v prvem delu svojega sestavka o problemih interpretacije Notitiae Dignitatum in zaključim, da vendarle dovolj zanesljivo predstavlja stanje v Drugi Reciji na začetku 5. st. V drugem delu meni, da je, kljub trditvam v starejšem zgodovinopisju, Druga Recija ostala branjena tudi po vojaških akcijah okrog leta 402, ko naj bi Stilicho odpeljal vse vojaške enote iz te province.

Članek H. U. Nubra obravnava spremembe v arhitekturi taborov in utrd v severozahodnih provincah v 3. in 4. st. ter njihovo postopno spreminjanje v večinoma civilne utrjene naselbine s prisotnostjo vojske.

Prispevek M. Kulikowskega govori o zadnjih raziskavah barbarske identitete in ponudi nekaj raziskovalnih nastavkov, s katerimi bi lahko premaknili debate, ki se morda že nekaj časa vrtijo na mestu. Predlaga, da bi preusmerili pozornost tudi na do sedaj zanemarjane barbare v različ-

nih delih cesarstva, na primer Mavre in Arabce, ter da bi zgodovinarji pri svojem delu previdneje (manj selektivno) uporabljali arheološko gradivo, s čimer se seveda ne bi mogli bolj strinjati.

V *Bierbrauer*, ki je bil tudi predlagatelj teme za srečanje v Münchnu, piše o (ne)zmožnosti metodološko ustrezne arheološke argumentacije prisotnosti Alatejeve in Safraksove skupine v Panoniji in njenega enačenja z grobišči tipa Csákvár. Delitev panonskih grobišč na tipe Ságvár, Csákvár in Szabadbattyán zavrača tudi *T. Vida* na koncu zbornika in predlaga novo kronologijo (glej spodaj).

Zbornik se nadaljuje s sklopi obravnave posameznih legijskih taborov, ki so urejeni po provincah od severozahoda proti jugovzhodu. Sklop o Drugi Germaniji sestavljajo prispevki *T. Ottena* o Xantnu, *M. Trierja* o Kölnu, *B. Päffgena* o okolici Kölna ter *U. Müssmeier* o Bonnu. V tej provinci Franki brez opaznega uničenja nasledijo rimska naselbinska jedra, ponekod so vidne le manjše spremembe v njihovi mikrolokaciji. Srednjeveške naselbine se pogosto oblikujejo okrog cerkvenih stavb, ki so neprekinjeno v uporabi.

Podobno naselitveno zgodovino, vendar z drugimi germanskimi skupinami, najdemo v sklopu člankov o Prvi Germaniji in Maximii Sequanorum. Sestavljajo ga članki *R. Knöchleina* in *G. Rupprechta* o Mainz, *G. Kuhnle* o Strassburgu, *P.-A. Schwarza* o Kastrumu Rauracense in *R. Matthisena* o t. i. rimski psevdoprovinci Alamaniji na prostoru nekdanjih *agri decumates*.

Pri Drugi Reciji *M. Konrad* govori o Regensburgu z arheološkega, *W. Störmer* pa z zgodovinskega vidika. O kastelih v Obrežnem Noriku piše *H. Ubl*, *R. Igl* pa o Ennsu. V Obrežnem Noriku model mirnega prevzema naselbinskih struktur s strani Germanov do neke mere in predvsem vzhodno od reke Enns zamenja pomanjkanje znakov življenja znotraj bivših rimskih utrdb do karolinškega obdobja. Glede na to, da je za ta prostor na razpolago eden redkih pisnih virov za drugo polovico 5. st., Evgipijev življenjepis sv. Severina, ne preseneča, da je tu več govora o povečanem pomenu cerkve kot vzdrževalke administrativnih struktur v pozni antiki.

Zadnji sklop govori o Prvi Panoniji in Valeriji, kjer sta opazna zaton rimskih struktur do sredine 5. st. in odsotnost znakov kontinuitete poselitve do 9. st., z redkimi izjemami (Akvink). Sklop sestavljajo članki *M. Mosserja* o Vindoboni, *C. Gugla* o Karnuntu, *L. Borhyja* o Brigetiu in *P. Zsidi* o Akvinku. V istem sklopu *O. Heinrich Tamáska* piše o panonskih notranjih utrdbah, ki so večinoma doživele podobno usodo (z izjemo Keszthelyja-Fenekpuszte), *R. Bratož* pa o dvestoletnem postopnem in neorganiziranim izseljevanju prebivalstva iz panonskih provinc v 5. in 6. stoletju. Prav za konec sledi prispevek *T. Vide* o poselitvenih spremembah srednjega Podonavja med 4. in 6. st. Ponudi novo kronološko delitev panonskih grobišč na faze I do IV. Faza I predstavlja rimska grobišča konca 4. st., kjer so tuji elementi še dokaj redko zastopani. Faza II obsega predvsem prvo tretjino 5. st., ko se v vojaških taborih na noriško-panonskem limesu oblikuje t. i. rimsko-barbarska mešana kultura domačinov in federatov. Faza III zajema hunsodobna grobišča, faza IV pa grobišča 2. pol. 5. st. *Vida* poskuša slediti staroselsko prebivalstvo še globoko v 5., ponekod celo do 6. st. Po dolгих letih usmerjenosti

madžarske arheologije v študije avarskega in langobardskega gradiva njegovo zanimanje in trud pri odkrivanju Romanov posebej razveseljuje, čeprav je včasih argumentacija še na razmeroma šibkih tleh (npr. značilno opredeljevanje pokopov brez pridatkov kot staroselske grobove poznega 5. st.).

Vprašanja, s katerimi se ukvarja predstavljena publikacija, so številna. Začenjajo se z vojaškimi reformami poznega 3. in 4. st. in njihovimi posledicami za arhitekturo in vlogo vojaških taborov ter številčnost tam nastanjenih enot. Nekatere utrdbe so bile močno zmanjšane ali celo povsem opuščene, le zelo redke so bile novoustanovljene. V nekaterih so bili nastanjeni tudi barbarski vojaki, druge pa so branile le še lokalne milice, sestavljene iz domačega prebivalstva.

Precej prostora je posvečenega eni ključnih dilem tega obdobja: kdaj je prenehal delovati centralni državni upravni aparat in redna vojska na mejnih območjih in ali se je to zgodilo sočasno? V zvezi s tem je nekajkrat postavljeno pod vprašaj, kako močne posledice so v resnici pustile politične in vojaške cezure 4. in 5. stoletja in ali jih morda pogosto precenjujemo. Ponovni pretresi pisnih in numizmatičnih virov ponekod nakazujejo, da je rimska prisotnost na renki in donavski meji lahko trajala preko razpitenih dogodkov okrog let 405–407 še do sredine ali celo v drugo polovico 5. st. Posebej zanimivi se na tem mestu zdijo vedno pogostejši argumenti za redno uporabo starega bronastega denarja 4. stoletja še globoko v 5. stoletje, ko sicer pomanjkanje sočasnih kovov pojasnjujemo s prenehanjem rednega denarnega obtoka. Vedno pogosteje se kaže, da gre pri novem denarju le še za novce višjih vrednosti, ki so jih kot plačilo ali plen uporabljali predvsem barbari, ob njih pa je krožil stari drobiž.

Veliko število najdišč kaže transformacijo arhitekture in notranje ureditve taborov v pozni antiki, ko se začenja močno brisati meja med civilnimi in vojaškimi naselbinami. Zmanjševanje utrjenih površin in velikosti posadk sovpada z opuščanjem neutrjenih civilnih naselbin in preseljevanjem civilnega prebivalstva za obzidja utrjenih središč. Prav tako se spreminja nekdanja značilna notranja arhitektura taborov, vojaške barake in principije zamenjujejo nove, deloma civilne stavbe. Tako tabori v zadnji fazi lahko predstavljajo poselitvena središča, ki vzdržujejo rimsko upravno strukturo v območju. Pogosto se izkaže, predvsem seveda v Porenju, da so tamkajšnji krščanski objekti nosilci poselitvene kontinuitete v zgodnji in srednji vek.

Poleg dvojnosti vojaško-civilno se pojavlja tudi dvojnost rimsko-barbarsko in problematika določevanja germanske prisotnosti v naselbinah ter ob tem takoj priljubljeno vprašanje etnične identitete in etnogeneze ljudstev na meji imperija.

V zborniku je omenjen tudi vidik gospodarskega zaledja taborov ter trgovina na dolge razdalje, predvsem s Sredozemljem, vendar se zdi, da ta tema še zdaleč ni dovolj izkoriščena. Sploh preseneča odsotnost (vsaj omemb rezultatov) keramičnih študij v povezavi z oskrbo in prisotnostjo vojske na mejah. Prav tako se kot datacijski pripomoček med prispevki redko kje omenja *militaria*.

Kot odgovor na naslovno vprašanje, ali so vojaški tabori centri daljšega naselitvenega razvoja v zgodnji in srednji vek, se na koncu izkaže, da so, gledano pod drobnogledom, na obravnavanem prostoru potekali zelo različni scenariji.

Predvsem za province ob Renu velja, da gre pogosto za kontinuiteto naselbine znotraj taborskih zidov, pri čemer so novi nosilci upravnih struktur Germani, še kar nekaj časa pa so v nekaterih primerih v epigrafskih virih prepoznavni tudi Romani. Pogosto se kontinuiteta vzpostavi predvsem ob cerkvenih stavbah, kjer v nekaterih primerih pozneje zraste tudi srednjeveška naselbina. V obdonavskih provincah je zgodba večinoma drugačna, kontinuiteta delovanja utrdb je prekinjena, tamkajšnji barbari niso prevzemali rimskih upravnih struktur, čvrsta organizacija prostora pa se je ponovno vzpostavila pravzaprav šele z naselitvijo in pokristjanjenjem Madžarov.

Srednje Podonavje že nekaj časa predstavlja pravi laboratorij za preigravanje scenarijev stikov in odnosov med rimskim prebivalstvom in barbarskimi naseljenci od konca 4. stoletja dalje. Osvežene interpretacije pripadnosti proučevanega arheološkega gradiva določenim nosilcem in raziskave produkcijskih centrov nekaterih vrst gradiva (npr. glajene keramike), ki jim je bil včasih pripisan strogo nerimski značaj, ter priznavanje kontinuirane prisotnosti staroselcev in njihove vloge, obetajo nove uvide v akulturacijske procese panonskega zgodnjega srednjega veka.

Glavna zaključna misel se zdi, da bodo potrebne podrobne študije, ki bodo šele skupaj lahko sestavile barvit mozaik pozne antike in zgodnjega srednjega veka. Predvsem pri Pohlovem pregledu teorij o katastrofi, kontinuiteti ali transformaciji, je očitno, da se jim obravnava obdobje ne glede na nedvomen pomen širokih sintez še vedno izmika in razočara, če modele razlag poskušamo prehitro posplošiti. Zbornik pred nami je gotovo en od korakov na pravi poti, sicer osredotočen predvsem na Porenje, vendar z nastavki tudi za obdonavske province, kjer vsekakor kaže nadaljevati.

Tina MILAVEC

Andreas Kakoschke: *Die Personennamen in der römischen Provinz Noricum*. Alpha-Omega, Reihe A, 262. Olms-Weidmann, Hildesheim, Zürich, New York 2012. ISBN 978-3-487-14875-5. 775 str., 2 zemljevidi.

Knjiga z naslovom Osebna imena rimske province Norik je impozantno delo in zadnja monografija s področja imenoslovja, ki jo je avtor posvetil osebnim imenom v provincah zahodnega dela rimskega imperija. Doslej je izdal že sezname osebnih imen in spremljajoče komentarje za provinci Zgornjo in Spodnjo Germanijo (2006–2008), dalje za Recijo (2009), Galijo Belgiko (2010) in Britanijo (2011), pred nami pa je komentiran seznam osebnih imen province Norik, nekdanjega (verjetno pretežno keltskega) Noriškega kraljestva, ki je z rimsko državo od začetkov medsebojnih stikov v 2. stoletju pr. Kr. gojilo prijateljske odnose. Kot vse kaže, je bilo ok. leta 15 bolj ali manj mirno priključeno imperiju, pod Klavdijem pa je postalo ena od številnih rimskih provinc. Potek mej nove province v podrobnosti ni znan, verjetno se je skozi čas tudi spreminjal, avtor se je odločil za meje, ki jih je določil Theodor Mommsen v Korpusu latinskih napisov (*Corpus inscriptionum Latinarum*). To delo predstavlja hkrati tudi glavni vir gradiva za študij rimskodobnih imen v Noriku,

drugi pomemben korpus rimskih napisov iz province pa so trije zvezki ILLPRON (*Inscriptionum lapidarium Latinarum provinciae Norici Indices*; compos. M. Hainzmann, P. Schubert, Fasc. I, 1986; II–III, 1987), ki prinašajo načeloma indekse noriških rimskih napisov, dejansko pa v nekoliko drugačni obliki vsebujejo tudi besedila napisov s kamnitih spomenikov province.

Knjiga Andreasa Kakoschke je sestavljena predvsem iz dvodelnega seznama imen vseh oseb, ki so bile v rimskem obdobju dokumentirane v Noriku. Provinca Norik je obsegala večji del današnje Avstrije, južno Bavarsko, del Slovenije s težiščem v Celju (antični Celeji) in celejskem mestnem območju ter manjši del Italije. Avtor se je odločil, da bo v svojo raziskavo vključil ne le osebe, ki so krajši ali daljši čas živele v provinci, temveč tudi osebe, ki so bile v kakršnikoli vlogi kdajkoli dokumentirane v provinci, torej poleg domačinov in prebivalcev province, znanih predvsem z nagrobnikov in deloma s posvetilnih oltarjev, tudi priseljence, trgovce in koloniste, ki so se v Norik naselili pozneje. V katalog so vključene tudi osebe, ki so bile v provinci le (zelo) kratek čas, kot npr. senatorji ali predstavniki viteškega stanu, ki so v Noriku službovali le eno ali nekaj let, npr. kot višji državni uradniki, upravitelji ali vojaški poveljniki različnih činov. V seznamu najdemo tudi imena konzulov, ki so na diplomah ali drugih spomenikih navedeni kot eponimni visoki državni predstavniki, katerih imena so obeleževala tekoče leto. Osebe senatorskega stanu se v seznamih od drugih oseb ločijo tako, da so njihova imena zapisana z velikimi tiskanimi črkami.

Zbiranje gradiva so avtorju močno olajšale elektronske epigrafske baze, ki so v prosti uporabi na medmrežju (to so predvsem *Epigraphische Datenbank Heidelberg*, ki vsebuje pretežno napise iz zahodnega dela imperija, epigrafska baza Clauss-Slaby iz Frankfurta, v kateri je zbrano največje število napisov, čeprav nima vedno preverjenih podatkov, in *Ubi erat lupa* z Dunaja, ki se je pred par leti preselila v Salzburg). Katalog osebnih imen in avtorjev komentar k večini teh imen predstavljata važno nadgradnjo k seznamu noriških imen v leksikonu osebnih imen severne Italije in zahodnih provinc imperija (B. Lórinč, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. I: *Aba – Bysanus*, 2005²; Vol. II: *Cabalicius – Ixus*, 1999; Vol. III: *Labareus – Pythea*, 2000; Vol. IV: *Labareus – Pythea*, 2002). *Onomasticon* pa še vedno predstavlja pomembno delo za prvo orientacijo o razprostranjenosti posameznih gentilnih imen in "priimkov" (*cognomina*) in za vsa tista imena, ki (še) niso vključena v avtorjeve knjige.

Pri navajanju oseb, ki so bile kakorkoli povezane z Norikom, avtor ni postavil nobenih omejitev, pač pa se je kronološko omejil na prva tri stoletja krščanske ere, čas torej, iz katerega izvira tudi daleč največ gradiva. Večino tega gradiva predstavljajo kamniti spomeniki vseh vrst, poleg nagrobnikov, ki so najštevilčnejši, še oltarji raznim božanstvom in drugi posvetilni napisi, razni počastitveni in gradbeni ter vladarski napisi, miljniki in mejniki. Poleg napisov na kamnitih spomenikih so za študij oseb pomembni še napisi na manjših predmetih vsakdanje rabe in žigi na tovarniško izdelanih predmetih, predvsem na posodju in opekah ter drugih keramičnih izdelkih. Pri preučevanju imen postajajo vse bolj pomembni tudi predmeti iz kovine z vrezanimi besedili in imeni, kot npr. vojaške diplome.

Med obravnavana imena je avtor vključil tudi imena noriških vladarjev, ki se pojavijo na keltskih novcih, kot npr. ime *Tinco*, ki se sicer omenja tudi na nagrobnem napisu kot ime moža Banane, hčerke Venimara; Banana je v tej obliki izpričana le v tem napisu, sicer pa gre za razmeroma pogosto žensko ime v Noriku, *Banona*.

V katalogu so v dveh krajših razdelkih posebej navedena tudi vsa fragmentarno ohranjena imena, tako gentilna kot *cognomina*.

Knjiga je razdeljena na nekaj poglavij, ki so zaradi narave gradiva zelo neenakomerno dolga. Predgovoru sledi kratko uvodno poglavje, ki je prevedeno tudi v slovenščino, saj nezanemarljivo število osebnih imen izvira iz Celja in slovenske Štajerske; prevedla ga je Julijana Visočnik. Sledita krajši seznam kritic in nekoliko daljši seznam uporabljene literature. To ni vsa literatura, ki jo je Kakoschke uporabil v komentarjih k imenom, temveč le najbolj pogosto citirana dela. Preostala manj pogosto uporabljena dela so v komentarjih navedena s polnim citatom. Vsi naštetih razdelki se nahajajo na 36 straneh, ostalih 700 in več strani pa obsega katalog osebnih imen. Na koncu knjige sta dva zemljevida (str. 774–775), zemljevid zahodnega in vzhodnega Norika, ki je vzeta iz monografije o Noriku Géze Alföldyja; ta je namreč še vedno temeljno delo za zgodovino Norika v rimski dobi in pozni antiki.

Kakoschkejeva knjiga noriških osebnih imen lahko služi kot priročnik za imena v širšem kontekstu, ne le za noriška, saj so mnoga dokumentirana tudi v Italiji in drugih provincah, predvsem v zahodnem delu imperija. Kaj ponuja uporabniku, je natančno razloženo v uvodu, v katerem je pojasnjena tudi njena zgradba.

Katalog je razdeljen na obsežen prvi del, ki obsega vsa gentilna (družinska) imena, prepoznava po tem, da se večinoma, a ne vedno, končujejo na *-ius* (str. 37–226). Še obsežnejši del prinaša vsa enojna osebna imena in *cognomina* oz. "priimke", imena skratka, ki v rimski dvo- ali trodelni imenski formuli niso bila prva imena (*praenomina*) in ne gentilna imena. "Prvih imen" je bilo v rimskem poimenovanju le omejeno število (ok. dvajset), a še mnogo manj jih je bilo običajno v uporabi, ne več kot kakih deset, med njimi so bila najpogostejša npr. *Gaius*, *Marcus*, *Sextus*, *Lucius*, *Titus*, *Aulus*; vsa "prva" imena so bila (skoraj) vedno okrajšana. Njihova uporaba je sčasoma zbledela, sočasno z zatonom uporabe teh imen pa beležimo naraščajočo pomembnost "priimkov" (*cognomina*). Tro- ali dvodelna imenska formula je bila značilna za rimske državljane (v dvodelni se ne pojavi več "prvo" ime), veliko prebivalcev Norika pa ni imelo rimskega državljanstva. Te osebe so bile t. i. "peregrinega statusa" in so nosile le eno osebno ime, kar bi še najbolj ustrezalo "priimku" (*cognomen*) rimskega državljanja. Zanimivo je, da z zatonom antike to ime prevlada in se začne tudi gentilno ime vse manj uporabljati. V pozni antiki večina oseb nosi le eno ime, ki je bilo v rimskem imperiju v prvih treh stoletjih krščanske ere značilno predvsem za osebe brez rimskega državljanstva.

Avtor je zelo natančen: ko npr. v komentarju označi določeno ime za "domače" ("einheimisch") – in teh je mnogo –, vedno znova skozi vso knjigo v oklepaju ponovi definicijo te oznake: "aus Noricum bzw. dem benachbarten Raum", čeprav se zdi, da bi oznaka "domače" povsem zadostovala. Zanimivo je, da je že prvo ime v katalogu (v razdelku "*co-*

gnomina") z območja Celja, *Abascantus*, posvetitelj oltarja bogu Voglajne Akvonu z Rifnika pri Šentjurju. Kakoschke ime pospremi s poučnim komentarjem, v katerem kot paralelo za ime navede tudi dedikanta na posvetilu Očetu Liberu iz Šentožbolta, pri čemer pa ne omeni, da gre za območje znamenitega trojanskega prelaza, ki je bil v antiki znan kot Atrans. S tem ni sicer nič narobe, čeprav bi bil podatek dobrodošla dopolnitev, pač pa je moteče, da ponekod namesto Rogatec zapiše "Rohitsch" (str. 288) ali pa "Marburg" namesto Maribor (npr. str. 387); Lasko namesto Laško (str. 629) je le manjši spodrsrlaj. Da se včasih namesto slovenskih imen pojavljajo nemška, je razumljivo, ker je Kakoschke podatke dobil v starejši nemški literaturi in se tovrstnih napak ni niti zavedal ter zato očitno ni pomislil, da bi dal rokopis v pregled dr. Visočnikovi. Bolj nerazumljivo pa je npr., da vse članke iz Situle 40, 2002, posvečene noriškim avtonomnim mestom, citira kot Šašel Kos/Scherrer, torej po urednikih monografije in ne po avtorjih člankov, kar je seveda nedopustno.

Navedenih nekaj pomanjkljivosti pomeni predvsem to, da ni nič, kar izide, posebej če gre za večje in pomembnejše delo, povsem brez napak. Nesporno je Kakoschkejeva knjiga temeljna za študij rimskodobnih imen in ni le nenadomestljiva, kadar raziskujemo imena iz Norika, temveč je zelo koristna tudi kot komentar za marsikatero ime, na katero naletimo v drugih delih imperija, pa se pojavi tudi v tej knjigi. Knjiga je neobhoden priročnik za študij rimskodobne onomastike in ne bi smela manjkati v nobeni večji knjižnici s težiščem na antiki.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Astrid Röpke: *Der Wandel von der Natur- zur Kulturlandschaft im Hochtal von St. Antönien (Schweiz). Ein Methodenverbund aus Palynologie, Bodenkunde und Dendroökologie.* Frankfurter Archäologische Schriften 15, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2011. ISBN 978-3-7749-3659-1. 170 str., trda vezava, priložen CD-ROM.

V klimatsko občutljivih območjih, kot so severne Alpe, imajo spremembe klime in izraba tal zelo močan vpliv na pokrajino in življenje ljudi. V knjigi so predstavljeni rezultati multidisciplinarnih paleoekoloških raziskav v visokogorski dolini St. Antönien (Švica, 1400–1300 n. m. v.), s pomočjo katerih avtorica rekonstruira uporabo pokrajine v zadnjih 3500 letih, od bronaste dobe do srednjega veka.

Knjiga je razdeljena v dva dela. V prvem, uvodnem delu, so na kratko prikazani cilji raziskave in poljudno predstavljene osnovne raziskovalne metode, nato pa sledi oris geografskih, geoloških, geomorfoloških in pedoloških značilnosti regije, današnje klime in vegetacije ter arheoloških najdišč in zgodovinskih virov.

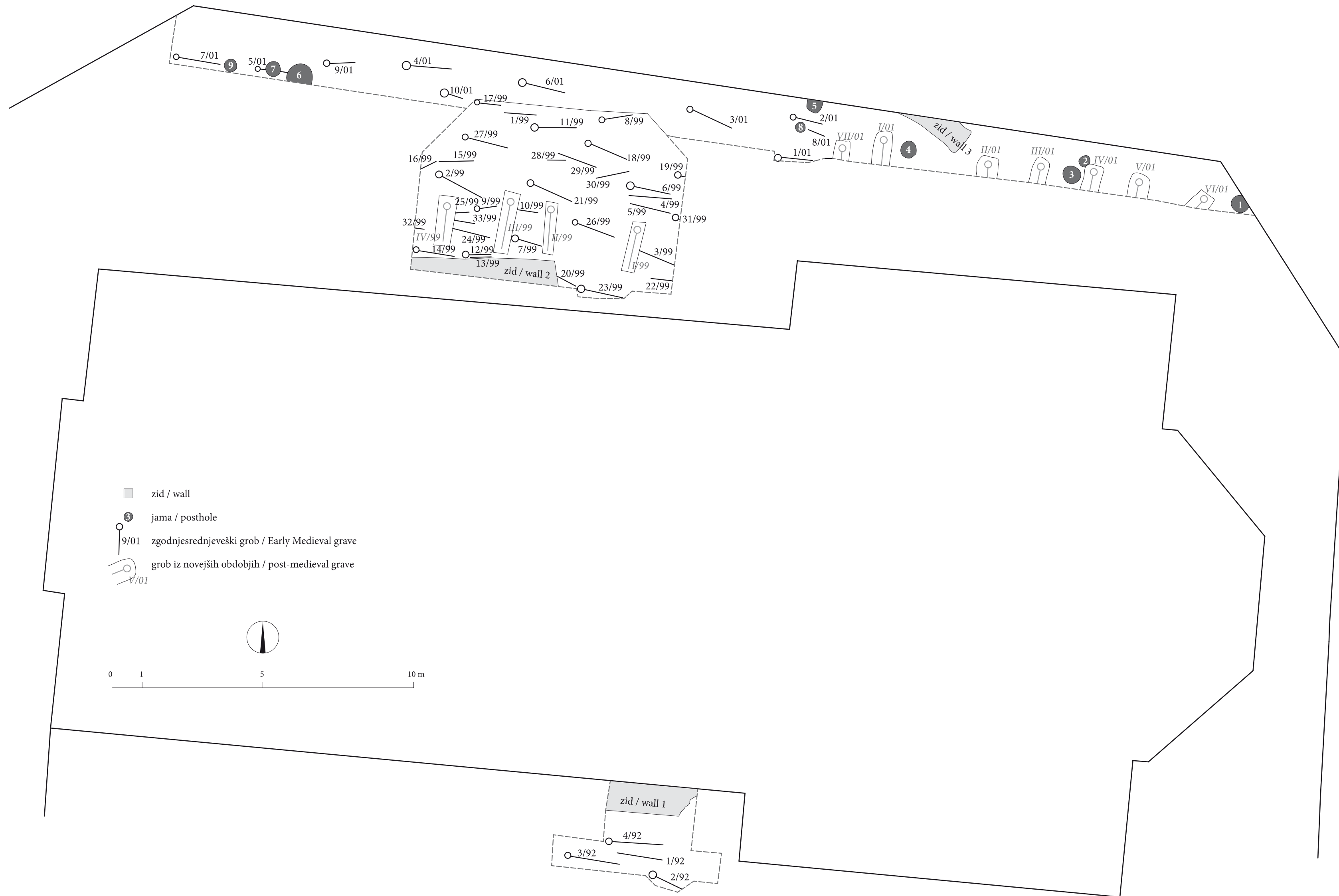
V drugem delu knjige so predstavljeni rezultati palinoloških, pedoloških in dendrokronoloških raziskav. Pelodni diagrami s treh paleoekoloških najdišč (Capelgin, 1680 m; Gross Ried, 1720 m, in Schal, 1850 m) in pedoloških profilov prikazujejo zgodovino razvoja vegetacije pod današnjo gozdno mejo in nad njo. Prvi človekov vpliv se je pojavil v pozni bronasti dobi (pribl. 1300–1000 pr. n. št.), v času tople in suhe klime, ko je bil skrčen smrekov gozd, razši-

ritev zelene jelše pa lahko povežemo z razvojem pašništva. Podobne faze intenzivnega človekovega vpliva na okolje so zaznali še v železni dobi (pribl. 800–15 pr. n. št.), ko je požiganje gozda postalo pogostejše, in v rimski dobi (15 pr. n. št.–450 n. št.), ko se je širitev pašnikov nadaljevala. Gozd si je zaradi hladnejše in vlažnejše klime ter posledic propada rimskega imperija v zgodnjem srednjem veku opomogel, do zelo močnega sekanja gozda pa je prišlo v poznem srednjem veku med 1300 in 1500 n. št. V tem obdobju so se v regijo priselili nemško govoreči ljudje iz doline Wallis (“Walsler people”), ki so bili navajeni kmetovanja v ostrih alpskih razmerah, povečala pa se je tudi potreba po lesu zaradi rudarstva. V času klimatskih ohladitev med t. i. “malo ledeno dobo” (1600–1850 n. št.) se je pojavila izrazita erozija tal, ki je sprožila številne naravne katastrofe (plazovi, poplave). Ponekod so erozijski procesi odstranili kisli horizont nekdanjih podzolov in celo izboljšali rodovitnost tal. Sledila je obnova gozda: dendroekološke raziskave kažejo, da so smreke v regiji stare od 200 do 300 let, ponekod pa so se obnovili tudi procesi podzolizacije tal.

Raziskava je pokazala, da je bila tudi v odmaknjenih mejnih območjih severnih Alp možna širitev kmetijstva (s kulturnimi in tehnološkimi prilagoditvami) na večje nadmorske višine. Do širitve je prišlo med klimatsko ugodnejšimi, suhimi in toplimi obdobji, medtem ko je zaradi klimatskih nihanj, hladne in vlažne klime ter intenzivne izrabe tal prihajalo tudi do katastrofalnih dogodkov in opustošenja doline.

Knjiga povezuje spoznanja različnih ved (palinologije, pedologije in dendrokronologije). Takšne multidisciplinarnе raziskave so v Alpah zaradi kompleksnih okoljskih procesov in fragmentiranosti paleoekološkega zapisa ter komplementarnosti različnih okoljskih arhivov redke in dragocene. Knjiga predstavlja rezultate obsežne raziskave in je zelo lepo opremljena s številnimi diagrami, fotografijami in zemljevidi. Pogrešamo nekoliko podrobnejšo analizo rezultatov, vsekakor pa bi si v bodoče želeli še več podobnih raziskav.

Maja ANDRIČ, Tjaša TOLAR

Pril. 1: Komenda, sv. Peter. Izkopavanja leta 1992, 1999 in 2001, načrt grobišča. M. = 1:100.

Insert 1: Komenda, St Peter. Excavations in 1992, 1999 and 2001, plan of the cemetery. Scale = 1:100.